

न स्वाध्यायविधिः स्वर्गाद्यर्थमध्ययनं विधत्ते । दृष्टे सम्भवत्य-
 दृष्टफलकल्पनाया अन्याय्यत्वात् * । नापि यथाश्रुतार्थज्ञानार्थम् ।
 तथात्वे प्रात्यताबोधकवाक्येनाध्ययनस्यावश्यकत्वादुच्यते तदप्यदार्थ-
 मङ्गतिकस्य, स्थाणुरथं भारहारः किलायमधीत्य वेदं न विजानाति
 योऽर्थमित्यादि वचनाच्च ज्ञानस्याप्यावश्यकत्वेन यथाश्रुतार्थज्ञान-
 स्वातुषङ्गिकतयाऽपि भिद्वेः स्वाध्यायविधिवैयर्थ्यप्रसङ्गात् । एतेना-
 ध्ययनभाष्यकल्पपक्षोऽपि निरस्तः । अतो वैयर्थ्यपरिहारार्थं प्रयो-
 जनवदर्थज्ञानाद्देशेन स्वाध्यायाध्ययनं विधीयते प्रयोजनवदर्थज्ञान-
 नादिषाधनीभूतस्वाध्यायोद्देशेन वाऽध्ययनमाचमम् । तत्रप्रत्ययेन
 स्वाध्यायस्य कर्मत्वाभिधानात् । अतश्च स्वाध्यायार्थस्य प्रयोजनवत्त्व-
 सिद्धौ तात्पर्यवाचकवशेन लक्षणा अर्थवादिषु । प्रत्ययैः प्रत्ययैः
 सन्निहितविधिनिषेधापेक्षितत्वात् श्रुतिनिन्दारूपः ।

तथाहि । लिङाद्यर्थालोके पुरुषाशयः । वेदे तदभावात्लिङा-
 दिनिष्ठ एव कश्चिद्धर्मः । वाच्यतावच्छेदकज्ञेयमर्थधारणं व्यापारत्वं
 न तु प्रवृत्तिप्रवृत्तिप्रयोगकृतमपि । तस्याकल्पकत्वात् । कुरु-
 नत्रोऽभावे आख्यातार्थप्रवृत्तिप्रयोजकत्वं तत्राप्ये तु तदर्थप्रवृत्त्य-
 भावप्रयोजकत्वं समगं इति विशेष । प्रयोजकत्वं चात्र प्रवृत्ति-
 तदभावकारणीभूतेष्टानिष्ठसाधनताज्ञानजनकज्ञानविषयत्वम् । अ-
 भावकारणता च योगत्वेनसाधरणी । तत्र च प्रवृत्तिसामग्रीविष-
 टकर्ममित्यन्यत्र विस्तरः । स च लिङाद्यर्थोविधिवाक्ये प्रवर्तना-

तेन तेन हीतव्यमिति व्याप्तिवचनं कल्पयति । ततश्च शूर्पादन्-
 श्यापि दर्विपिठरदिर्होमसाधनत्वप्रतीतेर्विधौ शूर्पपदमुपलक्षण-
 मवद्युत्यानुवादो वा । यद्वा तच्छब्देन शूर्पस्यैव परामर्शात्तद्वत्तमे-
 वाश्रयकरणत्वं हेतुः । तेन विशिष्यैव व्याप्तिकल्पनादश्रयकरणा-
 भमर्यंशूर्पस्यावृत्तावपि न विधिस्थं शूर्पपदं अन्यथा नेयमिति पूर्वः
 पक्षः । भिद्मान्तु कियत इति स्रडन्तनिर्देशाद्दर्शमानाश्रय-
 रणत्वञ्च हेतुत्वं वाच्यम् । न च होमकाले अश्रयकरणत्वं सम्भवति ।
 अतो ऋता भूतभविष्यत्कालान्तरस्य लक्षणं विधौ तथाप्यावश्यकौ* ।
 यद्यपि शेषं प्राग्वह्यलक्षणोपयोगिगुणघटकतया ममाप्यावश्यकौ,
 तथापि अनुवादात्प्राग् प्राग्वह्यपोषकत्वाच्च† ‡ न दोषः ।
 वक्तव्यमिति निर्देशं विना तदप्रतीतेः । किञ्चापेक्षितप्राग्वह्यपरत्वे
 सम्भवति नामपेक्षितहेतुपरत्वाङ्गीकारोयुक्तः । अतः भिद्धं सर्व-
 धामर्षवादानां स्थावकत्वेन प्रमाणात् ॥ ३ ॥

तदर्थमाश्रयात् ॥ मन्वाणां धर्माधर्मयोः प्रमाणात्तस्मिन् न वेति ४
 चिन्तायां, न तावद्विधिलेन प्रमाणात् । तस्य द्वितीये निराकरि-
 यमाणत्वात् । अपि स्थावकत्वेनाप्यनुवादत् । तेषां हि सन्निहिते-
 न विधिना पदैकवाक्यनादयुक्तं स्वधर्मपितृप्राभास्यान्वितभावनाविष-
 यकशाब्दप्रमाजनकत्वम् । मन्वाणां तु दूरस्थत्वेन पदैकवाक्याना-

* इत्यनेव पाठो मन्वाणं । मम तु, तथावश्यकौ, - इति पाठः प्रतिभाति ।

† पोषकत्वाच्च, - इति क० पुस्तकके पाठः ।

‡ ता, - इति भास्ति त० म० पुस्तकयोः ।

४ प्रमाणात् न वेति, - त० म० पुस्तकयोः पाठः ।

साधनापेक्षत्वाद्दौदुस्वरत्वं साधनं मन्निधानात् । ऊर्जति तृतीया-
 श्रवणाच्च । भवतीत्याख्यातेन च सत्वण्या शक्तेव वा भावना-
 ऽभिधानाद्भ्रुधातोश्च यूपोत्पादकच्छेदनाद्यनुवाचकत्वाद्प्राप्तार्थत्वेन
 च लेट्त्वनिश्चयात्* उभयविशिष्टभावनाविधायकत्वोपपत्तिरित्याद्येपे
 प्राप्ते । यूपकर्मकभवनाऽऽचिन्नायां भावनायां यूपस्यैव भाव्यत्वौचि-
 त्यात् मन्निधानाच्च यूपोद्देशेनैवौदुस्वरत्वविधिर्न तु फलोद्देशेन
 कामगच्छाद्यभावेन फलत्वस्य तथाऽनुपस्थितेः । किञ्च भवन्मते
 गुणफलमन्मन्धोऽयम् । न चासौ भग्नवति, आश्रयाम्नाभात् ।
 सोमापौष्णं चैतन्मात्रमेत पशुकाम इति प्रकृतस्य धागस्याश्रयत्वे
 हि यूपग्रहणानुपपत्तिः । यूपस्य तु अप्रकृतत्वादेवाश्रयत्वानुप-
 पत्तिः । अतिदेशेन तस्योपस्थितिस्तु जुष्टादिपाचान्तरत्वात्प्राप्तेति
 तेषामप्याश्रयत्वे तथैव यूपग्रहणानर्थक्यम् । वाक्येनाश्रयदाने च
 वाक्यभेदः । तस्माद्गुंवा उदुस्वर इत्यादिरर्थवाद एवौदुस्वरत्वमेति
 मिहम् । प्रयोगग, धागफलात् फलान्तरकामनाधामौदुस्वरो-
 यूप इतरथा घादिरः पूर्वपक्षे, सिद्धान्ते तु औदुस्वर एवेति ॥ ९ ॥

हेतुर्वा ॥ चातुर्मांशेषु शूर्पेण जुष्टोतीति शूर्पंकरणकं ह्यंमं
 विधाय जुतेन तेन ह्यंमं कियते इत्यर्थवादिन मन्मृतिमत्तत्वा, अपि
 तु होमसाधनत्वे माथे अन्नकरणहेतुत्वं विधीयते । न ह्यत्र
 पूर्वच भाव्यत इति किञ्चित् कल्पनीयमस्ति । हि उद्दश्रुयैव
 हेतुमाभिधानात् । हेतुश्च व्याप्तिमकारेणानुपपद्योपदृश्यकरण

* निर्दोषात्.- इति म. २. ०. दल्लक्षयोः पाठ ।

पाठवैयर्थ्यम् । तद्वलेन मन्त्रैरेव कर्त्तव्यमिति नियमकल्पनात् । तस्य चादृष्टफलकत्वेऽपि न दोषः । न चैव सामर्थ्यादिव तत्र तत्र मन्त्राणां विनियोगसिद्धौ पुनस्तेषां क्वचिद्विनियोगकरणं व्यर्थमिति वाच्यम् । गुणपरिसङ्ख्यावर्थत्वेन सार्थक्यात् । तथाहि । अर्थप्राप्ते अभिरादाने विकल्पेन चतुर्णां मन्त्राणां * लिङ्गेन प्राप्यमानानां प्रापकप्रमाणान् पूर्वमेव प्रवृत्तेन, तां चतुर्भिरादत्ते इति वचनेन मन्त्रसङ्ख्याभय-विशिष्टादानभावनायां विहितया एतद्वचनाभावेऽपि मन्त्राणां-मादानस्य च प्राप्तिशक्यत्वे एतद्वचनप्रवृत्तिफलजिज्ञासायां समुच्चय-फलकचतुसङ्ख्यारूपगुणप्राप्तिरिति निधीयते । तथा लिङ्गादेवा-श्लेषयनाङ्गभूताश्वरशनाऽऽदाने प्राप्यमानस्य मन्त्रस्य तत्र पूर्वप्रवृ-त्तेन, इमामगृह्णन्वचनानामृतस्यैवशाभिधानीमादत्त इत्यनेन वचनेनां मन्त्रविशिष्टादाने अश्वरशनाङ्गत्वेन विहिते पूर्ववत् फलजिज्ञासायां गर्दभरशनानिवृत्तिरूपशेषेऽपिपरिसङ्ख्या फलम् ।

न च फलतः परिसङ्ख्यायां स्वार्थंज्ञानं परार्थकल्पनां प्राप्तिवाध-इति चेदोच्यम् । अथाभिधानीमन्त्ररूपस्वार्थस्यैव विधेयत्वात् । अन्यनिवृत्तिरूपपरार्थंस्वार्थसिद्धत्वेनाकल्पनौच्यत्वात् । प्रापकप्रमाण-स्याप्रवृत्ततया प्राप्तिवाधाभावाच्च । अतएव यत्र प्रापकप्रमाणप्रवृत्त्यु-त्तरमेव परिसङ्ख्याशास्त्रस्य प्रवृत्तिः, यथा पञ्च पञ्चनगा भस्त्रा-दत्यादौ रागप्राप्तिपञ्चनखभक्षणेषु पञ्चातिरिक्तपरिसङ्ख्याकरणे, तत्रैव

* मन्त्राणां नियमे,— इति क० पुस्तके पाठः ।

† वचनेन — इति नास्ति ख० ग० पुस्तकयोः ।

‡ गर्दभरशनानिवृत्तिरूप — इति क० पुस्तके पाठः ।

नुपपत्तेर्न तद्विधया प्रामाण्यसम्भवः । नापि प्राशस्त्यं स्नातश्रव्येण वाक्यार्थः । पदार्थविधयोपस्थितत्वात् । नापि अर्थस्मारकत्वेन प्रामाण्यं अनधिगतार्थबोधकत्वाभावेन तदसम्भवात्^(१) । साममन्त्राणामर्थाभावेन याथार्थ्यस्याप्यनुपपत्तेश्च^(२) । न च प्रामाण्याभावेऽपि स्मारकत्वादिना प्रयोजनवत्त्वमावाङ्गीकारः । ध्यानाद्युपायान्तरेणापि स्मृतिभिर्द्वेर्नियतमन्त्राधानवैयर्थ्यात् । प्रयोगसमवेतार्थस्मारकेषु स्मृतिवैयर्थ्याच्च । अतोऽधिकाराख्यप्रकरणादिनाऽवगततत्तत्कलङ्कभावानां मन्त्राणामुच्चारणमात्रमदृष्टार्थं विधीयते । स्वाध्यायविधिसौशरणी-पयोगिप्रयोगप्राप्तभावफलकतयैवाध्ययनं विधत्ते* इति न कश्चिद्दोषः इति प्राप्तेऽभिधीयते ।

- दृष्टे - सम्भवत्यदृष्टकल्पनाऽनुपपत्तेः प्रयोगसमवेतार्थस्मृतिरेव सम्भवात् मन्त्राणां प्रयोजनम् । असम्भवतान्तु कामं भवत्वदृष्टं प्रयोजनम् । शक्यते तु तथापि मन्त्रा अर्थप्रकाशनार्थाः, प्रकाशनं परमदृष्टार्थमिति वक्तुम् । साध्नान्तु अक्षराभिव्यक्तिरेव दृष्टं प्रयोजनमर्थाभावेऽप्यव्याहृतम् । अनृक्माधान्तु अदृष्टार्थत्वमेवेत्यन्यत्र विस्तरः । न त्वेतावता सर्वत्रैवादृष्टार्थत्वम् । न च मन्त्राणां नियमेन

* विधीयते,— इति ख० ग० पुस्तकयो पाठः ।

† अभिधीयते,— इति नास्ति ख० ग० पुस्तकयोः ।

(१) अनधिगततावाधितार्थविषयकं ज्ञानं प्रमा, तज्जनकत्वं प्रामाण्यम्,—

इति ख०

पा ।

(२) यावाधिता

त्वं याथार्थ्यम्,— इति ख० ग० पुस्त-

कयो टी

मन्त्रादुपार्थत्वात् । अतएव नियमपरिग्रहाऽतिरिक्तफलकविधिल-
 मपूर्वविधिलमिति तत्त्वव्यपमपि सुस्पष्टम् । एतेषांशोपाधीनां क्वचि-
 दुदाहरणे चाङ्ग्यैऽपि न दोष इति न विधिरमायनोक्तत्वव्यप-
 णवकाशः । विस्तरेण चैतदस्मत्कृते मीमांसाकौस्तुभे द्रष्टव्यम् ।
 तदेवं मन्त्राणामर्थस्मारकत्वेऽपि न विनियोगवैयर्थ्यम् । न चैवमपि
 प्रामाण्यायोगः । चाप्यर्थरूपस्य तस्याविघातात् । आमादिसर्व-
 मन्त्रमाधारणेन तु पदार्थविधया । यथा हि शाब्दबोधं प्रति-
 कारणीभूतज्ञानविषयलाञ्छद्ः प्रमाणमिति सर्वदर्शनसम्मतं, तथा
 पदार्थज्ञानस्यापि कारणात्वात् पदार्थैऽपि तथेति शक्यते वक्तुम् ।
 अतश्च मन्त्रविनियोगविधौ मन्त्राणामपि पदार्थत्वाद्गुक्तं प्रामाण्य-
 मिति । * अस्तु वा प्रामाण्याभावेऽपि प्रयोजनवत्त्वमात्रम् । ताव-
 तैवाधयनविधेरुपपत्तेः । प्रयोजनमर्थवादवदेव स्पष्टम् ॥ ४ ॥

इति भाट्टदीपिकायां खण्डदेवकृतौ प्रथमाध्यायस्य
 द्वितीयः पादः ।

* प्रामाण्याभावेऽपि प्रयोजनवत्त्वमात्रमात्रेण स्वाध्यायविध्युपपत्तेर्ना न
 कश्चिदोच्यते, - इति क० एकत्रो पाठः ।

तत् । यथापि च श्रौती परिषद्भा, यथा नानृत वदेदित्यादौ,
तथापि न तत् । अतएव शब्दत फलतो वा यस्य शास्त्रस्यान्यनि-
वृत्तिविषय स परिषद्भाविधि । अत्र चैतद्विध्यभावे प्रायश-
श्रौत्यगिकी तत्र चान्यत्र च प्राप्तिर्न तु साऽपि लक्षणप्रतिषेत्ति
ध्येयम् । अतएवैकस्मिन् कार्येऽनृतस्य सत्येन * सह पादिकप्राप्तावपि
नानृत वदेदिति परिषद्भाविध्यम् । न तु नियमविधि* । अतएव
यस्य शब्दत फलतो वा पादिकायोग्यावृत्तिरूपो नियम* शास्त्रस्य
विषय स नियमविधि । यथा सत्यमेव वदेत् श्रौहीनवृत्तौ-
त्यादौ । अत्र नियमस्यैवायोग्यावृत्त्यर्थकेन एवकारेण विधेयत्वात् ।
आचेपत पूर्वाप्रवृत्तस्यावघातविधेर्नियमफलकत्वाच्च । नियमे पादि
कायोग्यस्य तस्माच्चविध्यप्रवृत्तिनिमित्तकोविध्यन्तरामवृत्तिवहितै-
द्विध्यप्रवृत्तिनिमित्तकस्यैत्यादिप्रकारेण बोध्य । श्रौहीनवृत्ति
उत्तरेऽन्द्रिराचस्य गृह्यत इत्यादावाद्य । एतद्विध्यभावे आचेपे-
णातिदेशेन चावघातस्य षोडश्विग्रहणस्य च पक्षप्राप्तत्वात् ।
श्रौहिभिर्यजेतेत्यादौ द्वितीय । यवविध्यभावसहितैतद्विध्यभावे
श्रौहीणामाक्षेपेण पक्षप्राप्तत्वात् । एव विधभेदसत्त्वेऽपि चायोग्या-
वृत्तिमाचक्षेव । लक्षणे प्रवेशान्न कोऽपि दोष ।

यच्च दृष्टार्थेन नियमविधिलक्षण कैयिदुक्तम् । तदुत्तरेऽन्द्रि-
राचस्य गृह्यत इत्यादावव्याप्तत्वादुपेक्षितम् । षोडश्विग्रहयागाभ्या-

* सत्येव,- इति ख० ग० प्रस्तकपो पाठ ।

पाठ ।

क० पुस्तके पाठः ।

स्वान्तरोपसंहारेणार्थवादोपोहारेण न्यायसिद्धार्थकयनेन च सति-
प्रकथनसार्थक्यात् । अतो मुक्तश्रुत्युपस्थापकतयैव धर्माधर्मप्रमाप्रयो-
जकत्वं सतीनामिति सिद्धम् ॥ १ ॥ ५ ॥

विरोधे ॥ श्रुतिविरुद्धानामपि औदुम्बरी सर्वा वेष्टित्येत्यादि
सतीनां श्रुतिमूलकत्वाविशेषात् प्रामाण्यम् । न औदुम्बरीं
स्पृष्टोद्गायेदिति प्रत्यक्षश्रुतिविरोधान्नदनुपपत्तिः । परस्परविरु-
द्धार्यकानामपि ग्रहणाग्रहणादिश्रुतीनां वङ्गोद्गर्भनेन विरोधे
सत्यपि तत्कल्पने बाधकाभावात् । तद्वदेव विकल्पेन विरोधश्च
परिहर्तुं शक्यताच्च । न ह्यत्र प्रत्यक्षश्रुत्या सतिर्मूलाकाङ्क्षा निव-
र्तते, येन कल्पनामूलोच्छेदाद्विरुद्धप्रत्यक्षश्रुत्या लिङ्गस्यैव सतिर्बाधः
स्यात् । न वा श्रैत्यौष्यथोरिवाच विषययोरत्यन्तविरोधः, येन
श्रौष्यप्रत्यक्षेणैव श्रैत्यानुमानस्य प्रकृते प्रमेयापहारलक्षणोबाधः
स्यात् । न तेतदस्ति, विकल्पेन द्वयोः सम्भवादिति प्राप्ते ।

भाष्यकारेणैव सिद्धान्तितम् । सर्व्वानुमानेऽनुमेयजिज्ञासायाः
कारणत्वात् प्रत्यक्षश्रुत्या च स्वार्थविधानेनावेष्टितत्वरूपेणौदुम्बरीयाः
परिच्छिन्नताजिज्ञासाभावेन औदुम्बरीवेष्टनविषयकश्रुत्यनुमान-
सम्भवः । तथा, प्रत्यक्षश्रुतिविरोधाभावेऽपि यत्र लोभादिद्दर्शनं, यथा
वैमर्जन* होमीय वामो ऽध्वर्युं परिसृष्ट्वातीत्यादौ†, तथापि न
श्रुतिरूपस्य कृत्तहेतोरेव मूलत्वोपपत्तेरिति ।

* वैमर्जनीय, - इति ख० ग० पुस्तकयोः पाठः ।

† प्रतिशृष्ट्वाद्यादौ, - इति ख० ग० पुस्तकयोः पाठः ।

धर्मस्य ॥ शिष्टचैवर्णिकपरिगृहीतानां मन्वादिप्रणीतसूतीनां
धर्माधर्मयोः प्रामाण्यं न वेत्ति सन्देहे, सन्मूलकत्वनिश्चयकाभावा-
दप्रामाण्यम् । न च * प्रत्यक्षादि मूलं, तेषां धर्माधर्मयोरप्रवृत्तेः ।
वेदस्य च † प्रत्यक्षपठितस्यानुपलभात् । उपलभे वा सृतिप्रणयन-
वैयर्थ्यात् । प्रत्यक्ष ‡ पठितस्येदानीमुच्छेदस्य च वैदिकैर्यथापरिगणनं
शाखानां भाषामात्रपरित्यागेन^(१) पाठ्यमानतया § कल्पयितुमशक्तेः ।
न च नित्यानुमेयो वेदो मूलम् । सृतेर्मूलसामान्यत्वात्तत्रापि वेद-
व्याप्तत्वाभावेनानुमानानुपपत्तेः ॥ । मनोरम्यनुमेयत्वकल्पने अन्वपर-
म्परापत्तेश्च । अतश्च सन्मूलत्वात्सम्भवाद्भ्रान्त्यादिसूक्तत्वेनाप्रामाण्य-
मिति प्राप्ते ।

शिष्टानामद्यथावद्विगीतपरम्परया ज्योतिष्टोमादिष्विवाष्टका-
कलञ्जभचषादिष्वपि धर्मत्वेनाधर्मत्वेन च परिग्रहान्मन्वादीनां चैव-
र्णिकत्वेन वेददर्शनसम्भवाच्च तन्मूलत्वमेव युक्तम् । न तु भ्रान्त्यादि-
मूलत्वम् । तत्कारणस्याद्यथावत्तदज्ञानस्य च कल्पने गौरवाच्च ।
अतश्च प्रत्यक्षपठितैव तन्मूलम् ॥ । न च सृतिप्रणयनवैयर्थ्यं ** शा-

* न तत्र, - इति क० पुस्तके पाठः ।

† वेदस्य, - इति ख० ग० पुस्तकयोः पाठः ।

‡ प्रत्यक्षं, - इति क० पुस्तके पाठः ।

§ पाठ्यमानतया, - इति क० पुस्तके पाठः ।

॥ व्याप्तत्वाभावेनानुपपत्तेः, - इति क० पुस्तके पाठः ।

ग मूलम्, - इति क० पुस्तके पाठः ।

** नास्त्येतत् ख० ग० पुस्तकयोः ।

तीनामप्रामाण्यम् । न हि पुते आणामेदिति विधितस्य स्मार्त्त-
स्याचमनस्य वेदवेदिकरणमध्येऽनुष्ठाने वेदं छात्रा वेदिं करोतीति
श्रुतिबोधितः क्रमोऽनुष्ठातुं प्रक्यते । स्मार्त्तपदायांनाञ्च यङ्गलात्
पूर्वाद्यादिः कालः प्रयोगविध्यवगतञ्च परिमाणं न प्रक्यतेऽनुपपत्तौ-
त्तुम् । न च श्रौतत्वेऽपि क्रमादेः पदार्थधर्मत्वात् पदार्थभूतेभ्यः
आचमनादिभ्यो दौर्बल्यं, प्रमाणपूर्वकत्वात् प्रमेयावगमस्य प्रथमा-
वगतप्रमाणबलापेक्षया प्रमेयबलानलस्य दौर्बल्यादिति प्राप्ते ।

पदार्थप्राप्त्यपेक्षत्वात् क्रमादेरुत्तरकालिकस्य यावत्प्रमाणगन्ध-
पदायांविरोधेनैव कल्पनीयत्वाच्च तावत्पदार्थविरोधित्वम् । परि-
माणन्तु न कस्यचिच्छास्त्रस्यार्थ इति न तस्य श्रौतत्वम् । विरोधे-
ऽपि आचमनादीनां पदार्थत्वात् प्रावच्छमेव । प्रमाणाणां हि न
स्वरूपतो विरोधोऽपि तु प्रमेयविरोधनिवन्धनः । तद्यदेव
प्रमेयविरोध आलोच्यते तदैव तद्गतेन बलाबलेन निर्णीते शास्त्रार्थं
न प्रमाण * बलाबलस्य नियामकत्वमिति प्रमाणमेव तत्स्रतिः† ।

यदा यच्छास्त्रादियन्येषु वेदाविहङ्गं दानादिवचनं तस्य
भवतु प्रमाणतेत्याशङ्क्य, स्वाध्यायोऽध्येतव्यः, वेदोऽखिलो धर्ममूलं,
तद्विदाञ्च स्रतिग्रीले ।

पुराणन्यायमीमांसाधर्मशास्त्राङ्गनियिताः ।

वेदाः स्नानानि विद्यानां धर्मस्य च चतुर्दश ॥

* प्रमाण, — इति क० ग० पुस्तकयो पाठः ।

† स्रति, — ख० ग० पुस्तकयो पाठः ।

वार्त्तिककारस्तु न जिज्ञासाया अनुमित्यङ्गत्वं अग्न्याद्यजिज्ञासायामपि तदुदयात् । सत्यपि वा तस्याः कारणत्वे अनुमिति-विषयश्रुतेर्जिज्ञासितत्वाच्च । प्रत्यक्षश्रुतिविरोधाभावे वा * क्षोभादि-मूलकत्वाङ्गीकारे† अष्टकादिसूतेरपि तदापत्तेः । अतश्च प्रत्यक्ष-श्रुतिविरोधेऽपि सूरतेः शिष्टैवर्णिकपरिग्रहाविशेषेण श्रुतिमूलक-कल्पनोपपत्तेर्युक्तमेव प्रामाण्यम् । परन्तु यावच्छ्रुतिनिश्चयं वेष्टनं नानुष्ठेयम् । अर्थवादाद्युच्यतेविधिमूलकत्वस्यापि सूरतिषु दर्शनेन प्रकृतेऽपि तन्मूलकत्वस्य सम्भावितत्वात्तस्य चोन्नयनस्य प्रत्यक्षश्रुति-विरोधे आभासलक्षणात् । अतश्च यावच्छ्रुतिनिश्चयं अननुष्ठान-क्षेत्रमप्रामाण्यमित्यभिप्रायं सूचयामि प्रा३ ।

यदा शाक्यादीनामपि चञ्चिपत्वमभिद्वेर्वेददर्शनमग्नयेन तन्मणी-तत्परतोनामपि वेदमूलकम् । तन्मूनी वेदवेदागौ प्रकौण इति प्राप्ते । शिष्टैवर्णिकानां धर्मत्वेन परिग्रहस्य पूर्वाधिकरणमुख्यहेतो-रभावात् प्रत्युत अप्रमाणत्वेनेव तेषां अग्रणादेदामाण्यवादिभि-रेव च तन्नामाण्यस्त्रीकाराद्देवमूलकं । कल्पनामुपपत्तेरप्रामाण्य-मिति † सूचार्थः ॥ ९ ॥ १ ॥

शिष्टाकोपे ॥ ज्ञानानामाद्यमनादीनां श्रौतेः कर्मकाण्डपरि-माणान्दिभिर्विरोधे श्रौतत्वात्समादीनामेव प्रायश्चात् तदिषयस्य-

* भावेऽपि, - इति क० पुस्तके पाठ ।

† कारे च, - इति स० ग० पुस्तकयोः पाठ ।

‡ गुण, - इति स्व० ग० पुस्तकयोः पाठ ।

§ ३३माणात्समेवेति, - इति स० ग० पुस्तकयोः पाठ ।

यथाकथञ्चिदपि मिद्रेः । अतस्तत्रमिद्व्या वृत्तविशेष एव शक्तिः ।
गजप्रतीतिस्तु लक्षणाया शक्तिभ्रमादा । यत्र तु नियामकाभावस्त-
थागत्याऽसादिशब्देषु लभ्यतेऽपि शक्तिः । आर्याणांसेवोभयत्र प्रयो-
गात् । तत्रापि क्वचिदाव्यशेषः * नियामकता । यथा यत्रान्या-
श्लेषधरो ह्यायन्ते अथैते मोदमानाएवोत्तिष्ठन्तीत्यनेन एवशब्दस्य
दौर्घशक्य एव शक्तिः । प्रियद्रुषु तु लक्षणादिनेति ॥ ५ ॥ ८ ॥

एवं वा ॥ यत्र मातृलक्षणापरिणयादौ स्मृत्याचारयोर्विरो-
धस्तत्रोभयोरपि श्रुतिकल्पकत्वात्तुल्यवत्त्वमिति प्राप्ते । स्मृतीनां
सम्बन्धप्रतीतत्वात् स्मृतिषु कर्त्तव्यतावाचितिविधिप्रत्ययश्रवणाच्च
वस्तीयस्त्वम् । आचारेषु तु आचरितृणां जनानां मन्वाशपेक्षया
तथा प्रत्ययिद्वतरत्वाभावादितस्ततोविप्रकीर्णपरप्रकरणादिगतश्रुत्यव-
गमस्याश्रयत्वात् परकीयाचारमात्रदर्शनेन कर्त्तव्यतावाचितिविधि-
प्रत्ययश्रावणकल्पनीयत्वाच्च दौर्बल्यम् । अतएवेदानीन्तनाचारदर्श-
नेन श्रुतिद्रष्टुः स्मृतिकारस्य स्मृतिं तदुपदेष्टुं वा कल्पयित्वा श्रुति-
कल्पनं स्मृतीनान्तु माद्यादेवेति विशेषः । अतः स्मृतिविरोधे
आचारस्य चावच्छ्रुतिदर्शनं स्मृतिदर्शनं वा अननुष्ठानम् ॥ ६ ॥ १० ॥

एवं वा ॥ चितृधर्मसंज्ञासादिशब्देषु यत्र लोकवाक्यशेषयो-
रयंविप्रतिपत्तिस्तत्र पदपदार्थसम्बन्धे लोकात् वेदस्याधिक्ये † प्रमा-
णाभावात्तुल्य ‡ वस्तुमिति प्राप्ते । विषयैक्याभावे विधिस्तथोदक-

* कदाचिदाव्यशेषस्य, - इति क० पुस्तके पाठः ।

† लोकवदेषमाधिक्ये, - इति ख० ग० पुस्तकयोः पाठः ।

‡ तेषु तुल्य, - इति ख० ग० पुस्तकयोः पाठः ।

इत्यादिवचनैर्नियतप्रमाणप्रतिपाद्यानामेव धर्मत्वप्रमितेरन्यतः
प्रमितस्य फलसाधनत्वाभावात् तेषामप्रामाण्यमिति ॥ ६ ॥ ७ ॥ -

अपि वा कारणग्रहणे ॥ अनिवह्यानां वसन्तोत्पवाद्याचाराणां
प्रामाण्यं न वेति सन्देहे, एतेषां वेदमूलत्वे अष्टकादिवन्मत्वादिभि-
र्निबन्धनापत्तेः, सामान्यतस्तद्विदाश्च स्मृतिशीले इत्यादिना निब-
न्धनेऽपि च विशेषतोऽनिबन्धनेन तेषां श्रुतिदर्शनाभावनिययाद्-
प्रामाण्यमिति प्राप्ते । धर्मबुद्ध्या वैदिकैरनुष्ठीयमानत्वात् स्मृतिवदेव
वैदिकत्वम् । विशेषतोऽनिबन्धनं तु गौरवमिषा न दोषः । व्यति-
क्रमसाहचर्यदर्शनं तु धर्मबुद्ध्याऽननुष्ठीयमानत्वात् न वैदिकम् । न
चैतावता सर्वस्वाप्यवैदिकत्वम् । अत आचाराणामपि धर्माधर्मयोः
प्रामाण्यम् ॥ ४ ॥ ८ ॥

तेष्वदर्शनात् ॥ अत्र शब्दप्रयोगरूपस्याचारस्य यथार्थज्ञेय्योः
परस्परमर्थविप्रतिपत्तिः, यथा पौलुशब्दस्य वृक्षविशेषे आर्याणां
हस्तित्यन्वेषां, तत्र तयोस्तुल्यबलत्वम् । व्यवहारे आर्याणामिव ज्ञेय्या-
नामप्यभिप्रेतत्वाविशेषात् * । अग्रन्ध्यस्मरणस्योभयत्रापि समानत्वा-
च्चेति प्राप्ते ।

शक्यतावच्छेदकभेदेनामेकशक्तिकल्पनप्रसङ्गात् एकैव शक्ति-
र्नामयव । न च विनिगमनाविरहः । आर्यप्रसिद्धेरेव नियाम-
कत्वात् । आर्या हि शब्दैकममधिगम्यधर्माधर्मयोरविप्रुतिलिप्तया
शब्दार्थतत्वं विविच्य † परिपाकयन्ति न ज्ञेय्याः । दृष्टार्थव्यवहारस्य

* अभिप्रेतत्वाविशेषो शक्यताविशेषात्, - इति क० पुस्तके पाठ ।

† विविच्य, - इति नास्ति ख० ग० पुस्तकयोः ।

वा शाक्यादियन्यानां वा वेदत्वं वेदतुल्यत्वं वा भवतु । श्रुत्यादि-
 मूलकत्वे गौरवात् । नित्यब्रह्मयज्ञविधिविषयत्वानुपपत्तेश्च । षड्-
 ज्ञानां तु, षडङ्गमेके—इति एतेरपि वेदत्वम् । बुद्धबोधायनसम-
 कादिभिस्तु समाख्या कथादिवत्प्रवचननिमित्तत्वेनाद्युपपत्तेति प्राप्ते ।
 दृढकलंस्मारणात्कथादिवत्प्रवचननिमित्तत्वानुपपत्तेर्नैषां * वेदत्वं वेद-
 तुल्यत्वं वा । प्रतिमन्त्रकारस्यैवविधानां धन्यानां सत्त्वाच्चित्यब्रह्मयज्ञ-
 विधिविषयत्वोपपत्तिः । षडङ्गमेके इति तु परमतोपन्यासः ।
 एकपदश्रवणात् । तस्मादिषां स्मृत्याधिकरणन्यायेन वेदमूलकत्वमेव ।
 शाक्यादियन्यानां तु तदसम्भवात् आभासत्वमेव ।

प्रथोजनं, कल्पादीनां वेदत्वे तत्तुल्यत्वे वा यत्र प्रत्यक्षश्रुतिविरोध-
 क्षत्र विकल्पः । यत्र वा प्रत्यक्षश्रुतिविरोधाभावेऽपि न्यायाभासो-
 पन्यासपूर्वकं वचनं, तथापि वचनत्वादेव तदनुष्ठानं, न्यायोपन्यासस्तु
 हेत्वधिकरणन्यायेनार्थवादः । सिद्धान्ते तु प्रत्यक्षश्रुतिविरोधे
 सत्यायविरोधे च यावन्मूलश्रुतिदर्शनमननुष्ठानसंक्षणमप्रामाण्यम् ।
 श्रुतिदर्शनोत्तरन्तु विकल्पः । यत्र तु न्यायोपन्यासरहितं मौ-
 मांसान्यासविरुद्धं स्मृत्येवचनं तत्र श्रुतिमूलत्वसम्भवेन वचनविरोधे
 न्यायस्येवामासत्वात्तदर्थं एवानुष्ठेय इति । अत्र सर्वबोदाहरणानि
 मूलोक्तोदाहरणदूषणानि चाऽऽसक्तानि कौस्तुभे द्रष्टव्यानि ॥ ८ ॥ १३ ॥

* नै तेषां, — इति ए० ग० पुस्तकयोः पाठः ।

† यावन्मूलश्रुतिदर्शनमप्रामाण्यम्, — ए० ग० पुस्तकयोः पाठः ।

‡ विकल्पादि, — ए० पुस्तके पाठः ।

§ स्मृतिवचनं, — इति ए० ग० पुस्तकयोः पाठः ।

वाक्यताऽमुपपत्तेर्विधिर्वाक्यशेषस्यैव शक्तिर्वाक्यकत्वमनुमन्यते । अतश्च
 कौकिकप्रमाणावगतेऽर्थं शक्ति^{*}कल्पनाभिधानं शक्तिरपि तु कल्पना-
 दिनैव बोधः । अतएव यत्र वाक्यशेषो नास्ति तत्रापि चिद्वदादिप-
 दार्थवैदिक एव पक्षोऽव्यय इति वक्ष्यते । अतश्च चिद्वदशब्दस्य
 स्तोत्रगतमृद्वन्वक्तं शक्यं न तु तत्रैशुष्यम् । चरुशब्दस्योदनां न तु
 स्यात्की । अथवास्तुशब्दस्य काशाः नाश्रुकेशाः । वाक्यशेषाद्य कौस्तुभे
 द्रष्टव्याः ॥ ७ ॥ ११ ॥

चोदितन्तु ॥ यत्र पिकनेमसततामरसादिशब्दानां भाषाणां
 अर्थविशेषप्रसिद्धिः, खेच्छेषु तु पिकः कौकिकः, नेमः अर्द्धं, सतं
 दृश्यत्वं दाहमयं शतच्छिद्र परिमण्डलं, तामरमण्डलं, द्रव्यत्वं
 प्रसिद्धिः । तत्र तत्रप्रसिद्धार्थस्यैव पक्षं न तु निगमं † निरुक्ता-
 दिना तत्कल्पनम् । न च खेच्छेषु शब्दार्थयोर्विभक्तिर्द्वयनेन तत्-
 प्रसिद्धेरविश्रम्भणीयता । पिकादिशब्दानां वेदएव दृष्टमात्रत्वेना-
 विभुतत्वात् । अतश्च तेषां वाच्याकाङ्क्षायां तत्रप्रसिद्धेरपि कृत्तया
 पात्रकत्वम् । अतएव निगमादिप्रसिद्धेरपि तत्रप्रसिद्धित्वेन प्रावक्ष्ये-
 ऽपि कल्प्यत्वेन दौर्बल्यम् । खेच्छप्रसिद्धेय खेच्छप्रसिद्धित्वेन दौर्ब-
 ल्येऽपि कृत्तत्वेन प्रावक्ष्यम् । प्रमाणबलावसापेक्षया प्रमेयबलावसा-
 यस्वीयत्वस्य स्थापितत्वात् । अतएव नात्र विशेषतः पूर्वपक्षः
 कथितः ॥ ८ ॥ ११ ॥

प्रयोगशाम्भम् ॥ सर्वस्यतीर्णा कल्पसुधाणां वा षडङ्गानामेव

* अनेकशक्तिः, - इति क० उल्लेखे पाठः ।

† निगम, - इति नास्ति क० उल्लेखे ।

कत्वाभावे गवादिषु गौणलस्यायसम्भवाच्च । अतो वाचकत्वाविशेषाच्च
व्याकरणेन नियमः सम्भवति इति प्राप्ते ।

प्रयोगप्रत्यययोः साधुशब्दापभ्रंशजानां गाथादिशब्दानां षष्ठ-
शब्दोपस्थापनदारोपपत्तेर्न वाचकत्वकल्पना । अनेकशक्तिरूपनापत्तेः ।
इदानीन्तनानाञ्च शक्तिभ्रमात्तौ । न च घटकक्षणादिपदवह्निनि-
गमनाविरहः । पाणिन्यादिप्रणीतव्याकरणस्यैव नियामकत्वात् ।
न च निर्मूलत्वम् । प्रयोगनियमे साधून्नेव प्रयुञ्जीतेत्येवंविधाया-
एकस्या एव श्रुतेर्मूलत्वात् । साधुत्वज्ञानादिवाचकत्व, अनपभ्रष्टत्वं
वा, व्याकरणाभ्यामजनितसंस्कारव्यङ्गा जातिवां, प्रमितवृत्त्याऽर्थापत्ति-
पादकत्वं चेति कौस्तुभ एव कुण्डम् । तदभावस्यासाधुत्वम् । प्रत्ययैव
च श्रुतिर्न खेच्छितवै खेच्छो ह वा एष यदप्यशब्द इति मूलम् ।
अथ च निषेधः प्रकरणाज्ज्योतिष्टोमाङ्गम् । यज्ञमाचेऽपि च निषेधो-
पात्रे कर्मणि नियमोऽन्यत्रानियम इति महाभाष्यानुसारात्* ।
साधुप्रयोगनियमात् परं फलोदय इत्यापि, एकः शब्दः सम्यग् ज्ञातः
सुप्रयुक्तः स्वर्गे लोके कामधुम्यवतीति वचनात् ।

अथ हि प्रयोगाश्रितः साधुनियमः फलोद्देशेन विधीयते ।
रागप्राप्त्यापि च साधुप्रयोगश्च, तस्मादेया व्याकृता वागुद्यत इति
वचनादाशयत्वसिद्धिरिति स्पष्ट कौस्तुभे । गवाद्य एव साधवो न
गाव्याद्य इति साधुस्वरूपनियमश्च तु अनादिप्रयोगपरम्परैव मूलम् ।

* महाभाष्यानुसारात्, - इति ख० ग० पुस्तकयोः पाठः ।

† गवाद्य एव साधवो इति, - इति ख० ग० पुस्तकयोः पाठः ।

अनुमान ॥ अथ यत्र स्मृतिषु पाठव्यवस्था यथा गौतमीया
 ऋन्दोगैरेव, तथाऽऽचारेषु कर्त्तव्यवस्था यथा शोलाकादि प्राच्याद्य-
 भिमानिभिरेव । तत्र तदनुमेयश्रुतिरपि अनुमापकस्य नियत-
 विषयत्वाच्चिद्यताधिकारिकैवेति नान्यैस्तदनुष्ठेयमिति प्राप्ते । यद्यपि
 अनुमापकं नियतविषयं, तथापि नानुमेयश्रुतौ विशेषणं प्राच्यादादि
 दातुं शक्यम् । न हि प्राच्यत्वं नाम सर्वाचरिचतुगतं जातिव्यक्ति-
 गुणसंस्थानादिभिर्निर्वक्तुं शक्यम् । तत्तद्देशगतानामप्यनाचरणात् ।
 चिरविनिर्गतपुत्रपौत्राणामप्याचरणाच्च । अतो विशेषणाभावात्
 सर्वविषयत्वम् । गौतमीयादिस्मृतिषु तु न ऋन्दोगाधिकारिकत्व-
 स्मरणं, येन श्रुतावपि तत्सम्भाव्यते । पाठमाचन्तु तेषां, स्मृतिकर्तुः
 तच्छास्त्रीयत्वादप्युपपन्नम् । कर्त्ता हि ऋन्दोगः स्वशिष्यान् ऋन्दो-
 गान् स्वग्रन्थमध्यापयामास* तेऽप्यन्यान् इत्येवं पाठस्तन्नाचे व्यवस्थित-
 इति तथापि सर्वविषयत्वमेव ॥ १० ॥ १४ ॥

प्रयोग ॥ स्मृत्याधिकरणन्यायेन सिद्धमपि व्याकरणप्रामाण्य-
 माचिष्यते । नियमदयार्थं हि तत् । साधून्नेव प्रयुञ्जीत नासाधून्
 इत्येको गवादय एव साधवो न गाव्यादय इत्यपरः । न च
 नियमदयस्य मूलं सम्भवति । प्रतिगवादिशब्दमनेकश्रुतिवाक्यपाठा-
 सम्भवात् । साधुत्वस्य पूर्ववन्निर्वचनासम्भवेनानुगतैकश्रुतिकल्पनाऽनुप-
 पत्तेश्च । न हि साधुत्वं नामार्थप्रत्यायकत्वम्, अनादित्वा मति वा-
 चकत्वं वा । गाव्यादिव्यपगब्धेऽपि मत्वात् । अपगब्दानां कश्चिदाच-

* स्वग्रन्थानध्यापयामास, - इति क० पुस्तके पाठः ।

सरोरस इति क्रमात् । ब्रह्मब्राह्मणेति न्यूनातिरिक्तत्वात् । शूलशृणौ-
 त्यत्र कर्मधारयवञ्जनीह्योः खरात् अन्तोदात्तत्वाद्युदात्तत्वरूपात् * ।
 पचते दक्षिणां देहि, भोजनायं पचते, इत्यत्र व्यधिकरणपद-
 मन्निधिरूपादाक्यात् । यात' पुनरायाति, यातो देवदत्तयज्ञदत्तौ,
 इत्यत्र समानाधिकरणपदमन्निधिरूपयुत्या । अथ इति अगम-
 इत्यर्थे— व्याकरणस्य तदभिज्ञस्य पदभेदानुभवात् । यत्र तु
 नार्थभेदप्रतीतिस्तत्र सत्यपि धर्मभेदे दृढतरपत्यभिज्ञाबलेनैकत्वाव-
 धारणाच्च पदान्यास्य लोकेष्वेदोरिति युक्ता आद्या चिन्ता ।

तत्रावघातादिक्रियाणां लिङ्गकारकमञ्ज्यादीनां च जातावयोग्य-
 त्वात् गौ, शुक्ल इत्यादिषमानाधिकरणनिर्देशाच्च व्यक्तिवाचित्व-
 मेव । न चैवं जातिबोधनापत्तिः । अत्रणथा † तद्वोधोपपत्तेः ।
 व्यक्तिप्रतिपक्षस्यैव ‡ कार्यतावच्छेदक जातिविशिष्टाब्दयोर्धलम् ।
 अतो न दोषः । न च विनिगमनाविरहः । आघवस्यैव नियामक-
 त्वात् । तथा हि, न व्यक्तिप्रत्यय स्थातव्येण कारणत्वं, अपि तु
 आघवाच्छकत्वादिषमन्त्येन घटपदवत्ताज्ञानस्यैव । ततश्चात्मन्मते
 घटत्वं धर्मितावच्छेदकौशत्य प्रकृत्यसमन्त्येन घटपदवत्ताज्ञानस्य
 घटो घटपदवानित्याकारकस्य विशेष्यतासमन्त्येन विशिष्टाब्द-
 बोधलावच्छिन्न प्रति कारणत्वम् । भवन्मते तु घटत्वत्वं धर्मिता-
 वच्छेदकौशत्य तत्राप्यम् । अतश्च घटत्वत्वं घटेतरावृत्तित्वादि-

* अन्तोदात्तत्वाद्युदात्तत्वादिरूपात्, - इति ख० ग० प्रसक्तयो पाठ ।

† लक्षणादिना, - इति क० प्रसक्ते पाठ ।

‡ व्यक्तिप्रतिपक्षस्यैव वा, - इति भवितुमुचितम् ।

अतः प्रमाणं व्याकरणम् । यत्तु न्यायमूलकं स्फोटोद्दि तर्चोच्यते,
श्रुतिविद्वद्भ्यः, तद्व्यायश्रुतिविरोधे* कामं भवत्वप्रमाणम् ॥ १ १०१ ५ ॥

प्रयोगचोदना ॥ वाचकशब्दप्रसङ्गादाद्यं किं घटत्वादिजातिः
उत यत्किरिति चिन्ता । तदर्थं च लोकवेदयोः शब्दानामन्यत्वमुत
नेति चिन्तनीयम् । अन्यत्वे हि उपायाभावेन वैदिकशब्दशक्ति-
पहस्यासम्भवात्त्याद्या चिन्ताऽऽरम्भणीया । एकत्वे तु लोके † दृढव्यव-
हारानुसारेण गृहीता शक्तिर्वेदे फलित्यतीति युक्ता चिन्ता ।
तत्र वर्णभेदेऽपि स्वरश्चान्दसवर्णांगमलोपविकारानधाधादिधर्म-
भेदात्स्वरोरथ इत्यादिपदयोरित् लोकवेदयोः पदानामन्यत्वमिति
प्राप्ते । यत्रार्थभेदप्रतिपत्त्यनुकूलो धर्मभेदस्तत्रैव पदभेदः ॥^(१) यथा

* न्यायादिविरोधे, - इति ख० ग० पुस्तकयोः पाठः ।

† लोके, - इति नास्ति ख० ग० पुस्तकयोः ।

(१) मदावधारणोपायान् बह्विच्छन्ति स्वरथ । प्रमन्युनातिरिक्तलक्षर-
वाचश्रुतिसूतोरिति वास्तवकारिकामनुकूल्य पदभेदावधारणोपा-
यान् क्रमेणोदाहरति, यथेति । क्रमोपिलक्षणात्पूर्वोक्त्यः । स्थूला-
एषतीत्यत्र कर्मधारयसमासे गौरैव स्थूलत्वं विन्दुमात्रेण लभ्यते । यत्र
स्थूला यत्र विन्दुमतीत्यवगते । बह्वीक्षी तु स्थूलविन्दुयुक्तत्वं लभ्यते ।
यत्र च स्थूलएषतीमनङ्गाक्षीमालमेतेत्यत्र बह्वीक्षीस्वरपाठार्थविशेषः ।
पचते दक्षिणा देहीत्यत्र देहीति योगान् पचते इति धतुर्यन्तं पदं,
भोजनार्थं पचते इत्यत्र भोजनार्थमित्युपादानात् पचते इति तिङन्तं
पदम् । यातः पुनरावातीत्यत्र यात इति प्रथमान्तं पदम् । यातरे-

च यत्र इति श्रि-
प घोटकवाचशाद-
लितार्थः ।

विभिष्ट्यक्तिशब्दत्वैव कार्यतावच्छेदकत्वस्वीकाराद्बोपपत्तेः । वस्तु-
तस्तु जातिगुणशब्दत्वमेव साधनेन कार्यतावच्छेदकम् । यत्किञ्च
द्वतीयान्तस्थले * षगुना धनेन अरुणया क्रीणाति इत्यादौ सैव
पदाङ्गासते । जातिगुणयोरेव द्रव्यपरिच्छेदद्वारा करणत्वोपपत्तेः ।
लिङ्गसंख्ययोरपि पाशाधिकारणन्यायेन सामानाधिकरण्येन पार्थिकी-
जातिगुणसंबन्धः^(१) । अतः संबन्धविधयैव तत्र द्रव्यबोधः । द्विती-
यान्तादिस्थले तु जातिगुणयोः कर्मत्वाद्यन्वयसम्भवाद्भक्तिर्लक्षणया
बोधः । तस्या एव कर्मत्वान्वयः । लिङ्गसङ्ख्याद्यन्वयस्य साक्षात्सम्बन्धमेव,
सामानाधिकरण्यस्य व्यक्तिदारकमिति सर्वं सुस्यम् । प्रयोजनं, पूर्व-
पक्षे रथन्तरादिशब्दानां षग्वाचिताद्ग्रथन्तरमुत्तरयोगायति इत्यादौ
उत्तरापदसहितोत्तराकार्यं योनिविधानं, सिद्धान्ते तु गौतमि-
दिग्रउत्तरास्त्रिति वक्ष्यते ॥ १२ ॥ १६ ॥

इति श्रीखण्डदेवविरचितायां भाट्टदीपिकायां

प्रथमस्य द्वितीयः पादः ॥०॥

* इतोवादिघने, - इति क० पुस्तके पाठः ।

(१) लिङ्गसङ्ख्यायोरपि समानपदोपात्तत्वप्रत्यासत्त्या सामानाधिकरण्यसम्ब-
न्धेन करणत्वान्वय-पार्थिकी जातिगुणसम्बन्धः, - इति भाट्टदीपिकायां
प्रभाषतो ।

रूपस्थानेकपदार्थघटितस्य प्रवेशात् तत्र कार्यकारणभावे गौरवं, न
सम । न च शक्त्यान्नादिदोषः । तस्य फलमुखत्वात् । अतस्य साध-
वात् व्यक्तावेव शक्तिर्जातिविशिष्टव्यक्तौ वा न तु ज्ञातावेवेति प्राप्ते ।

घटत्वं धर्मितावच्छेदकौकृत्य शक्तत्वसम्बन्धेन घटपदवत्तानि-
शुयस्य कारणत्वं, पदत्व धर्मितावच्छेदकौकृत्य शक्तत्वसम्बन्धेन घट-
वत्तानिशुयस्य वा घटपदं घटवदित्याकारस्य कारणत्वमित्यत्र
विनिगमनाविरहेणानन्तकार्यकारणभावप्रसङ्गात् । अस्मान्मते तु घट-
पदत्वं धर्मितावच्छेदकौकृत्य शक्तत्वसम्बन्धेन घटत्ववत्तानिशुयस्यैव
घटपदं घटत्ववदित्याकारस्य कारणत्वकल्पनासाधवम् । न च
समापि विपरैतमापादयितुं शक्यम् । तथा सति घटत्वस्य धर्मि-
त्वेन स्वरूपेण तस्य धर्मित्वाद्योगाद्भूमितावच्छेदकत्वेन घटत्वत्वप्रवेशे
गौरवस्य त्वयैवोक्तत्वात् । अतो न घटत्वत्वावच्छिन्नं घटत्वं
शक्तत्वसम्बन्धेन घटपदवदित्याकारकं ज्ञानं कारणं, अपि तु घटपदं
शक्तत्वसम्बन्धेन घटत्ववदित्याकारकमेव । जातेः स्वरूपेणैव प्रकार-
त्वोपपत्तौ घटत्वत्वस्याप्रवेशात् । * न च समवायेनैव जातेः स्वरूपेण
प्रकारता न संबन्धान्तरेणेत्यत्र प्रमाणमस्ति । परैरपि तथाऽन-
भुपगमाच्च* । अतस्य कार्यकारणभावेऽपि साधवात् घटत्वएव
शक्तिः । शक्त्यान्त्यादि च नास्मान्मते । अतः प्रथमोपस्थितत्वा-
ज्ज्ञातावेव शक्तिः ।

एवमरूपादिशब्देश्वपि गुणएव गुणत्वे वा । न तु तद्विशिष्टद्रव्ये ।

अपि वा नामधेयम् ॥ अतः परं क गुणविधित्वं क वा नाम-
धेयत्वमिति कोष्ठगोधनिकार्थमारम्भः । तदिह गुणे कर्मणि च
तुच्छवद्बृत्तिकानामुद्भिदादिपदानां विधेयगुणधर्मकत्वं नामधेयत्वं
वेति चिन्तायां, भिदिर्, विदारणे इति स्याद्या विदारणधर्मधर्म-
निचादिवचनत्वप्रमिद्वेर्नामधेयत्वे वैयर्थ्यप्रसङ्गाच्च गुणविधित्वमेव
युक्तम् । तत्र च गुणविशिष्टं कर्मैव फलोद्देशेन विधीयतइत्येकः
पक्षः । * प्रकृतसोमयागानुवादेन गुणमाचविधानमित्यपरः ।

न च विनिगमनाविरहः । इतिकर्तव्यतासंविधिविशेषणैव कर्म-
विधिनियामकत्वात् । न चैवं फलपदानर्थक्यं, सर्वेभ्यो ष्योतिष्टोम-
इति वचनेन तस्य सर्वफलार्थत्वावगतेर्यज्ञिपदस्य पशुफलोपधायक-
धागसत्त्वणयां । तात्पर्यसाधकत्वात् । अत एव न विशिष्टोद्देशे
वाक्यभेदः । न चोत्पत्तिश्रिष्टसोमभावस्य, पशुकामप्रयोगनिशेष-
पुरस्कारेण विहितस्य सनिचादेः सामान्यविहितसोमादिबाधक-
त्वात् । वस्तुतस्तु प्रकृतसोमयागाश्रितः सनिचादिगुण एव फलो-
द्देशेन विधीयते इति तृतीयः पक्षः । काम्यत्वादेव च नित्य-
सोमबाध इति प्राप्ते मूमः † ।

नामं गुणविधिर्गौरवात् । तथा हि, सर्वत्रैव तावच्छुद्धिधातर्य-
करणकभावनाविधानादासौ विधिप्रकारः । यथाऽग्निहोत्र जुहो-

* अथवा, - इत्यधिक पाठः क० पुस्तके ।

† लक्षणा, - इति क० पुस्तके पाठः ।

‡ मूम, - इति वाग्वि म० म० पुस्तकयोः ।

उक्तं ॥ इह गुणविधित्वेन नामधेयत्वेन वा संमतानां सर्वेषा-
 नैव फलपदातिरिक्तसुवन्तानां उद्भिस्तोमादिपदानां प्रामाण्यमप्रा-
 माण्यं वेति संशये, प्रमाणाप्रकारासम्भवादप्रामाण्यम् । तथा हि,
 उद्भिदा यजेत पशुकामः, सोमेन यजेतेत्यादावुद्भिदादिपदेभ्यः
 स्तुतिबुद्धेरनुत्पत्तेर्न तावदर्थवादत्वम् । मन्त्रत्वप्रसिध्यभावाच्च न तत् ।
 एतेषां प्रयोगकालोच्चारणे चैतत्प्रतिपाद्यार्थस्य द्यागाङ्गताबोधक-
 प्रमाणाभावेनैतेषां प्रयोगसमवेतार्थस्मारकत्वानुपपत्तेश्च । न च
 विद्यन्तर्भावः । कामशब्दाद्यभावेन साध्यान्निधायकत्वात् । एक-
 पदगतेन यजिनैव करणप्रतिपादने एतेषां तत्प्रतिपादकत्वायोगात् ।
 सिद्धरूपाणां सोमादीनां व्यापारमन्तरेण * भावनेतिकर्त्तव्यतात्वा-
 नुपपत्तेश्च । नामधेयत्वे तु अभिन्नत्वादेव करणानुयाहकत्वादि-
 ह्यपेतिकर्त्तव्यतात्वात्तुपपत्तिः । न च कथमपि भावनाऽन्वया-
 सत्सर्वेऽपि द्यागएव कारणत्वेनाश्रयो भवत्विति वाच्यम् । कार-
 काणां परस्परान्वयासम्भवात् । अतः कथमपि क्रियाऽन्वयासम्भवाद्-
 नाख्यातत्वेन च विधिभावनयोरनभिधानात् अन्यस्य च प्रकारस्य
 निर्वक्तुमशकत्वादप्रामाण्यमिति प्राप्ते । अथयन्विध्यध्यापितस्य अ-
 प्रमाण्यासम्भवात्, प्रकारान्तरासम्भवेऽपि विद्यन्तर्भावस्य स्पष्टत्वेन
 तदेव गुणविधित्वेन नामधेयत्वेन वा वक्ष्यमाणरीत्या सर्वानुपपत्ति-
 परिहारेण प्रामाण्यमिति सिद्धम् ॥ १ ॥ १० ॥

तत्करणत्व प्रकारतया भावनायामप्येति, तथैव सोमकरणत्वमपि यागनिरूपितम् । उभयत्र तत्तद्विरूपकत्वस्य पार्ष्टिकबोधलभ्यत्वाच्च न कोऽपि विरोध इति नास्मिन्नपि पक्षे यद्यपि मत्वर्थसत्त्वणा, तथापि विशेषणविधिज्ञत * गुणयागोभयविशिष्टभावनाविधिगौरवमापद्यमान नापक्रोतु शक्यम् । यथा च प्राथमिकभावनासम्बन्धाङ्गीकारेऽपि द्वितीयबोधवेत्तायां मत्वर्थकल्पना तयोक्त कौस्तुभे ।

एव द्वितीय द्वितीययोरपि † लघन्यविधिप्रकाराङ्गीकरण दोषाय । अगत्या च दधिघोमादानेव तदङ्गीकृतम् । तेषां तत्र ‡ अत्यन्तच्छब्देन नामधेयत्वापत्तत्वात् । प्रकृते तु येनैव योगेन खनिभे प्रवृत्तित्वेनैव योगेनोद्भिद्यते उत्पाद्यते फलमिति श्रुत्यस्या कर्मण्यपीति नामलक्षणेन द्वितीयविधिप्रकाराङ्गीकरणमापद्यम् । न च भिदो विदारणएव स्रते शक्ति । भिदित्येव धातुपाठात् विदारण इत्यस्य शकार्यभात्रोपलक्षकत्वस्य वैयाकरणसिद्धत्वात् । अतो विदारण इवोत्पादनेऽपि प्रयोगात् तुल्यवद्वृत्तिकता । न च नामधेयानर्थक्यम् । सकल्पादौ सार्थकत्वात् । क्वचिन् फलोपबन्धस्य । यथा दग्धपूर्णामाभायां खर्गकामो यजेतेति । क्वचिच्च गुणोपबन्ध । यथा सखाय्य पौर्णमासीं वैश्वधमनुनिर्वपतीति । प्रकृते च संज्ञया भेदसिद्धिरेव प्रयोजनम् । इतरथा हि प्रकृत एव

* विशेषणविधिकल्पनादिकृत, - इति क० पुस्तके पाठ ।

† द्वितीयद्वितीययोरपि - इति क० पुस्तके पाठ ।

‡ हृत्वे, - इति ख० ग० पुस्तकयोः पाठ ।

तौति । अन्योद्देशेन तदिधिरपरः । यथाऽग्निहोत्रं जुहुयात् स्वर्ग-
काम इति । एतस्य चोद्देशवाचकपदान्तरसापेक्षत्वादौर्बल्यम् ।
धात्वर्थोद्देशेनान्यकरणकभावनाविधिभ्रूतीयः । यथा दध्ना जुहोतीति ।
अत्र विधेयताया धात्वर्थवृत्तित्वाभावात् पदान्तरार्थवृत्तित्वाच्च
ततोऽपि दौर्बल्यम् । धातो. साधुत्वाद्यन्वमहोक्तस्य अन्योद्देशेनान्यक-
रणकभावनाविधिस्यतुर्थं । यथा दध्नेन्द्रियकामस्य जुहुयादिति । अत्र
धात्वर्थस्योद्देशत्वेनाप्यसम्भक्ततोऽपि दौर्बल्यम् । गुणविशिष्टधात्वर्थ-
करणकभावनाविधानात् पञ्चमः । यथा सोमेन यजेतेति । अत्र
विशेषणविधिकल्पनादेराधिकत्वात्ततोऽपि दौर्बल्यम् । अन्योद्देशेन
पूर्वोक्तः षष्ठः । यथा सौर्यं चरुं निर्वपेद् ब्रह्मवर्षमकाम इति ।
अयन्तु सर्वदुर्बल ।

तदेवं उद्भिद्गुणविशिष्टस्य चागस्य फलोद्देशेन विधाने षष्ठविधि-
प्रकाराश्रयणादतिगौरवम् । गुणस्य चाग्रे अन्वयान्मत्वर्थलक्षणात् ।
न हि भावनाया समानपदोपान्तधात्वर्थकरणकत्वावहङ्गाया गुणस्य
करणत्व सम्भवति । अतस्तस्य चागान्वावगच्छत्वे चागस्य कारकत्वात्
कारकाणां च परस्पर सम्बन्धानुपपत्तेः, सोमेन यजेतेतिबहुवचनता
चागेनेति मत्वर्थलक्षणाऽऽवश्यकौति प्राञ्चः ।

वस्तुतस्तु दृष्टान्तोऽपि सोमस्य करणत्वेनैव भावनायामेवाश्रयणात् *
वच्छ्यते । युक्तञ्च, एककरणावहङ्गेऽपि करणान्तरस्य भिन्ननिरूपितस्य
प्रकारतया भावनाऽश्रयोपपत्तेः । न हि चागकरणत्व भावनानिरू-
पितम् । अपि तु स्वर्गनिरूपितम् । अतश्च यथैवान्यनिरूपितमपि

* तत्र तत्र, - इति क० पुस्तके पाठ ।

सोचसमौपदेशे अदृष्टार्थं स्थापनेनेव सोचोपकारकता । उत्पत्ति
वाक्येषु तु आज्यादिपदं गुणवाक्यप्राप्तत्वाद्नुवादः । सोचमात्रं तु
विधीयते इति प्राप्तेः ।

प्राप्तकर्मानुवादेन चित्रत्वस्त्रीत्वरूपानेकगुणविधाने वाक्यभे-
दान् । करणत्वस्यापि पशुगतस्य प्राप्तत्वेनाभिधेयतथोभयविशिष्ट
कारकविध्ययोगात् अजोऽग्नौषोमीय इति वचनेन विहितप्राकर-
णिकपुस्त्यावरोधनं स्त्रीत्वस्य विध्ययोगाच्च न गुणविधिः । अतः
प्रकृतानामेव यागानां विचित्रद्रव्यकत्वेन कृत्तव्या चित्रापद-
नामधेयम् । इत्यभिप्रायेण च स्त्रीप्रत्ययः । एवमाज्यादिपदेष्वपि
अममस्तत्वेन विशिष्टम्याव्युत्पन्नत्वात् प्राप्तसोचानुवादेन द्रव्यसङ्घा-
तानेकगुणविधौ वाक्यभेदः । न चोत्पत्तिवाक्येण द्रव्यविशिष्टसोच-
विधिरितरत्र तु सङ्घात्मात्रविधिरस्त्विति वाच्यम् । घटादीनां
सोचे करणत्वासम्भवेन विशिष्टविध्ययोगात् । पञ्चदशानीत्यादि-
स्तुतिगतच्छक्सङ्घातरूपसोमवाचि ह्यप्रत्ययस्य गुणविधित्वेऽनुपपत्तेश्च ।
अतः आज्यादिपदं वाक्यद्वयेऽपि शब्देव सोचनामधेयम् । आज्यादि-
पदानामिधेयसोचानुवादेन च गुणवाक्ये सर्वत्र सङ्घात्मात्रविधिः ।
आज्योत्पत्तिवाक्ये च तत्कृत्तकानि चत्वारि सोत्राणि गमक-
सदृशत्ववद्भवनेन तावत्त्वावगमात् । एतद् घटोत्पत्तिवाक्येऽपि
पठ्यते । अतुष्टेयानि तु नियतानि चत्वारि । आद्यशार्दूलवृद्धद्रव्य-
न्तरघोरन्यथोद्यं नौधसद्येतथोर्वधनेन विकल्पविधानात् । यथा
थाच तत्तद्दूषणानां निरासो मत्तान्तरदूषणानि च, तानि कौस्तुभे
द्रष्टव्यानि ॥२॥१८॥

कर्मेणि गुणफलमंबन्धापत्तेर्न कर्मान्तरत्वम् । न च योगस्य * फलो-
द्भेदनकारिलस्यातिप्रसक्तत्वात्पूर्वं कर्मेणि रूढिकल्पने सोमादिपदा-
नामपि तदापत्तिः । सर्वत्र योगरूढिस्थले प्राचीनप्रयोगस्यैव का-
रणतायाः क्लृप्तत्वन प्रकृते तदकल्पनात् । प्रयोजनं स्पष्टम् ॥२॥१८॥

यस्मिन् ॥ अत्र गुण एव रूढानां, चित्रया यजेत पशुकामः,
पञ्चदशान्याज्यानि, सप्तदशानि पृष्ठानि, चिष्टदृष्टिप्यवमानः, इत्यादौ
चित्राऽऽज्यपृष्ठवर्षिप्यवमानशब्दानां गुणविधित्वं कर्मनामत्व वेति
चिन्तायां, दध्यादिवद् रूढेषु कर्मनामत्वासम्भवाद् गुणविधित्वमे-
वैषाम् । तत्र चित्रापदे तावत्प्रातिपदिकेन चित्रत्वं स्त्रीप्रत्ययेन
च स्त्रीत्वं विधीयते । विधेययोश्च परस्परसाहित्यावगतेर्विधेय-
ग्रामर्थानुरोधेन प्राणिद्रव्यकुर्यामस्योद्देश्यत्वावगतेः प्रकृतानामपि
दधि मधु एतं पयोधाना उदक तण्डुलाकाससृष्टं प्राजापत्यमित्ये-
तद्वाक्यविहितानां यागानामुद्देश्यत्वान्मन्त्रेऽपि सर्वप्रकृतिभूताग्नीषो-
मीययागोद्देशेन सर्वपशुयागोद्देशेन वा विधीयते । न चानेकगुण-
विधाने वाक्यभेदः । धेनुर्वचिणेतिवदुभयविशिष्टैककारकविधानेना-
वाक्यभेदात् । एवमाख्यपदेन हत, पृष्ठपदेन शरीरावयवः । स च
सङ्खाविशिष्टः प्रकरणादाख्यैः स्तुवते पृष्ठैः स्तुवते इत्येतद्वाक्यविहित-
स्तोत्राङ्गतया यथाक्रमं विधीयते । एव चिष्टशब्दवाच्यं त्रिभिर्दि†
द्रव्यं पवनक्रियाविशिष्टं तथैव तद्वाक्येन विधीयते । सर्वत्र द्रव्याणां

* यामस्य, - इति ख० ग० 'दृष्टकृतयो' पाठः ।

† त्रिभिर्दिशो, - इति क० पुस्तके पाठः ।

स्वाहेति सायं जुहोति सूर्योऽज्योतिर्ज्योतिः सूर्यः स्वाहेति प्रात-
 जुहोतीति वचनविनियुक्तमन्त्रवर्णनेव देवताप्राप्तेः । यद्ग्रथे च
 प्राज्ञापतये च सायं जुहोति यत् सूर्याय च प्रज्ञापतये च प्रात-
 रित्यत्र तु स्नाधवात् सायं प्रातःकालौनदेवतासमुच्चयविशिष्टप्रज्ञा-
 पतिमाचविधानम् । अतएव यथैव केवलदेवत्वमन्त्रलिङ्गवर्णने केवल-
 योर्देवतात्वं, तथा अग्निर्ज्योतिर्ज्योतिः सूर्यः स्वाहेति सायं जुहोति
 सूर्योऽज्योतिर्ज्योतिरग्निः स्वाहेति प्रातरिति मिश्रलिङ्गकमन्त्रवर्णा-
 न्निन्त्रयोरपि तत् । अतश्च यद्ग्रथे चेति वाक्यस्याग्निर्सूर्यपद सायं-
 प्रातःकालौनदेवतासुचकं सायंप्रातःपदं च तात्पर्यपाहकम् । अग्रब्दो-
 पस्थितममुच्चयस्य च प्रज्ञापनावन्वयस्य निपातोपसर्गार्थत्वेन व्युत्पत्त्याश्च
 विधेयानेकता । अतश्चाग्नेर्देवतात्वादिना अग्निहोचहोमे * प्राप्तत्वाद्-
 अग्निहोचपदं अग्नेर्होम इत्येवं व्युत्पत्त्या नामधेयम् ।

एवमाघारेऽपि त्रयांशुयाजे सर्वभौ वा एतद्यज्ञाय गृह्यते यद्
 भुवायामाज्यमित्यनेनैव द्रव्यस्य † प्राप्तत्वात् प्रयाजाऽऽज्योद्देशेन
 मन्वारविधानेऽपि ‡ द्वितीयविधिप्रकारापत्तेर्लाघवाद् भावव्युत्पत्त्य-
 माघारपदं नामधेयम् । विधेयस्य धातुसङ्घातो होम एव । इन्द्र-
 जज्ञो अध्वर इत्याघारमाघारयतीति मन्त्रवर्णिकेन्द्रदेवतायाद्यत्-
 संक्षेपेन वेद्यनेन द्रव्यस्य स्नाभात् । एव ममिदादिव्यपि वक्ष्यते ।
 एवं च द्वितीया करणनलक्षण्येति च विरोधः ॥४॥१॥

* अग्निर्होमि होमे, - इति उ० ग० पुस्तकयोः पाठः ।

† इन्द्रपत्न्य, - इति उ० पुस्तके पाठः ।

‡ अस्कारविधासपि, - इति उ० ग० पुस्तकयोः पाठः ।

तत्र ख्यं ॥ इह ह्यङ्गानां यौगिकानां च सम्भवत्प्राप्तिकानाम-
ग्निहोत्रं जुहोति, आघारमाघारयति, समिधो यजति, इत्यादौ
अग्निहोत्रादिपदानां गुणविधित्वं कर्गनामत्वं वेति चिन्तार्या,
प्रसिद्धेर्गुणविधित्वमेव युक्तम् । न चात्र वाक्यभेदः, विधेयानेकत्वा-
भावात् । अतोऽग्निहोत्रपदे अग्रये होत्रमग्निमिति व्युत्पत्त्या उप-
सर्जनार्थोऽग्निदेवता होत्रे विधीयते । न च यद्यग्रे च प्रजापतये
च सायं जुहोति इत्यनेन तस्याः प्राप्तत्वादविधानम् । तत्रानेकगुणो-
पादानेन विशिष्टकर्मान्तरविधेरवश्यकतया एतदाक्यविहिते कर्मणि
तत्प्राप्तेरभावात् । अतो यत्र देविहोमादावाग्नेयो मन्त्रः पठितः,
तादृशदेविहोमातुवादेन देवतामात्रमनेन विधीयते । तत्रनेन
तप्राप्तिसम्भवे मन्त्रवर्षिकविधेरकल्पनीयत्वात् । विशिष्टकर्मान्तरं
वा । आघारवाक्येऽपि द्वितीयान्ताघारपदेन चरणसमर्थमाध्यादि-
द्रवद्रव्यमभिधीयते । धातुना च चरणशब्दः संस्कारशब्दद्वयेन
विधीयते । अविनियुक्तस्य च संस्कारायोगात् प्रकरणकल्पित-
वाक्येनोपाशुयाजान्नतया द्रवद्रव्यं विधीयते । चतुर्गृहीत वा एत-
द्भूत् तस्याघारमाघार्यैत्यनेन वा प्रयाजान्नभूतचतुर्गृहीतकृपविश्ले-
षमसर्पणम् । सर्वथाऽऽघारपदं द्रव्यपरं न नामधेयमिति प्राप्ते ।

मन्त्रवर्षिकस्यविधिनेव देवताप्राप्तिसम्भवे अस्य पूर्वप्रवृत्त्या विधि-
कल्पकत्वे वैकल्यापत्तेः * अभ्युदयशिरस्कलस्य च सम्भवति प्रथम-
विध्यापादकधालर्थविधावन्याय्यत्वात् तावद्देविहोमातुवादेन देवता-
विधिः । नापि विशिष्टकर्मान्तरविधिः । अग्निहोत्रेतिज्योतिरग्निः

* वैकल्यापत्तेः, - इति ख० ग० पुस्तकयो पाठः ।

न विरुध्यते । भावना वा वैयाकरणवदतिरिक्ता नैवाङ्गीक्रियते ।
अतद्योद्धिदादिष्वपि सर्वत्र गुणविधित्वमेव । धाजपेयोदाहणन्तु
मूले * गुणसूत्रायुरोधेनेति प्राप्ते ।

पचतीत्यस्य पाक करोति पाकेन करोतीति विवरणाद्-
धात्वर्थस्य कर्मत्वकरणत्वान्यतरकारकत्वेनैव भावनाऽप्यथ । भावना
च यथाऽतिरिक्ता तथा वक्ष्यते । अतश्चेतरकारकाणां धाम-
र्थांश्चानुपपत्तेरगत्योभयविशिष्टभावनाविधानं सोमादावङ्गीकृतम् ।
प्राचीनरीत्या वा मत्वर्थलक्षणम् । अन्यथा अयमेव फलमुष्णयोर्धांग-
न्यये फलान्त्वपार्थं यागस्योपादेयत्वविधेयत्वमुष्णत्वानि गुणान्त्वमे-
वोद्देशत्वानुवादत्वप्राधान्यानीति विरुद्धचिकिद्वापत्तेः । उपादेय-
त्वादिनिहायादिकं च कौमुभे द्रष्टव्यम् । अतो मत्वर्थलक्षणादिभिर्या
विशिष्टविध्यनुपपत्तेर्नामधेयत्वमेवोद्धिदादीनाम् ॥२॥२॥

तद्गुणस्तु ॥ आग्नेयोऽष्टाकपात्रोऽभावाऽस्वायां पौर्णमास्यां चायुतो-
भवतीत्यादौ आग्नेयशब्दो गुणविधि कर्मनामधेयमिति चिन्ताया,
आग्नेर्मन्त्रवणादेव प्राप्तत्वादाग्नेयपदं नामधेयम् । इति प्राप्ते । पुरो-
डाशकर्मिकायां भावनायां मन्त्रापेक्षाऽभावात्तन्त्रस्य च तथायोग्य-
त्वात्तपोपाशुयाजद्वयमन्त्रस्य देवताकल्पकत्वम् । न चाधारवदाशुनिकौ-
विनिर्देशो मन्त्रस्य येन तत्कल्पकत्वं सम्भाव्येत । न च मन्त्रस्याष्टा-
कपालकर्मकभावनाऽङ्गत्वे प्रमाणमस्ति । प्रकरणस्य उपाशुयाजादि-
ष्वविशिष्टत्वात् । चापि क्रम १, प्राङ्मणपाठकमापेक्षया मन्त्रपाठ-

* मूले, - इति नास्ति छ० ग० पुस्तकयोः ।

† क्रमात् - इति क० पुस्तके पाठः ।

तद्गुणदेशस्य ॥ श्रेणेनाभिचरन् यजेतेत्यादौ पूर्वोक्तनाधकाभा-
वात् प्रसिद्धेः श्रेणादिपदानां गुणविधित्वमेव । प्रकृतसोमयागाश्रितो-
गुणः फलोद्देशेन विधीयते । विगिष्टकर्मान्तरं वा । न चैवं यथा वै
श्रेणो निपत्यादत्ते एवमयं भ्रातृयं निपत्यादत्ते इत्ययंवादे स्वस्वैव
स्वोपमानानुपपत्तिः । उपक्रमनिर्णीतविध्यनुरोधेनोपसंहारस्वार्थवाद-
स्यान्यथा नेयत्वात् । ते तद्विज्ञाया इव तद्विज्ञाया इत्यादिवदनम्ब-
शास्त्रद्वारस्वार्थे अतुगुणत्वाच्चेति प्राप्ते ।

नायमनन्वयाल्लङ्कारस्तथात्वे सर्वेषामर्थवादपदानामुपमानान्तरा-
भावलक्षकत्वापत्तेः । तद्वरं भृयोऽनुग्रहस्य न्याय्यत्वात् उपक्रमस्य-
एवेकस्मिन् पदे रूपकविधया लुप्तोपमाविधया वा गौणी वृत्ति-
सङ्गौरव्य नामधेयत्वं द्वितीयविधिप्रकारापादकं युक्तमाश्रयितुम् ।
अर्थवादस्तु रूपकाद्यपेक्षितसादृश्योपपादनार्थः, स च * विनेव
लक्षणां पूर्णोपमालङ्कारविधया विधेययागस्त्ययोर्न विरुध्यते ।
तत्सिद्धं चतुर्भिरेव प्रकारैः सर्वत्र नामलक्षिति ॥५॥२१॥

नामधेये ॥ पूर्वमुभयत्र विगिष्टविधिपूर्वपक्षे यानि द्रूपपाणि
मलर्यैलक्षणादीनि दत्तानि, तानि इह आश्रियन्ते । यदि हि
यागस्य कारकत्वं स्यात्, ततः सोमादीनां कारकान्तराणां तद्व्य-
यानुपपत्तेर्भवेन्नलक्षणा, उभयविगिष्टभावनाविधान वा । न त्वेत-
दस्ति । यागस्य क्रियारूपत्वाङ्गीकारात् । अतश्च तस्मिन् सर्वकार-
काणां भावनावदेव विनेव मलर्यैलक्षणां विनेव च वैरूप्यं सम्बन्धो-
पपत्तिः । यागस्य च क्रियात्वेऽपि सम्बन्धसामान्येन भावनाऽन्वयो-

* सादृश्योपपादनार्थं सन्, - इति ख० ग० प्रसक्तयो पाठः ।

कल्पनाऽनुपपत्ति । अनुशासनबलेन तत्कल्पनात् । कर्तृत्वस्वरूपयोग्य-
त्वस्याव्यावर्तकत्वेन वर्षासु रथकारस्येत्यस्य वैषम्यापत्तेः । प्रोक्षणी-
शब्दे तु हृदिकल्पने प्रमाणाभावाद् यौगिकत्वमेव । प्रयोजन,
विद्यतौ एत प्रोक्षणमित्यादौ प्रोक्षणीरासादयेत्यविकृत प्रयोग
संस्कारवाचित्तपत्ते, एतमासादयेति जातिवाचित्ते, प्रोक्षणमासादयेति
यौगिकत्वे द्रष्टव्यम् ॥८॥२५॥

तथा निर्मन्थे ॥ निर्मन्थनेष्टका पक्षतीत्यत्र निर्मन्थ्यशब्दश्च
पूर्ववत् संस्कारवाचित्ते निर्मन्थ्यमानय पक्ष्याम इति सौकिकप्रयोगेन
निरस्त, मथनकर्मत्वस्य पाकसाधनीभूतेऽज्ञानभावेन मथनप्रयो-
ग्यस्य च पाकनवनीतादावपि सत्त्वेनातिप्रसङ्गाद्दरणिप्रयोगेऽग्नि-
तावान्तरव्याप्यजातिवाचित्ते प्राप्ते । मथनप्रयोग्यत्वयोगेनैवोपपत्तौ
उक्तहृदिकल्पने प्रमाणाभावादतिप्रसङ्ग्य च पाकादौ प्राचीन-
प्रयोगाभावेनैवाबोधकत्वोपपत्तेर्निराकर्तुं शक्यत्वासवनीते च वा-
च्यत्वस्यापि वक्तुं शक्यत्वाद् यौगिक एव निर्मन्थ्यशब्द । एवञ्च
निर्मन्थेष्टका इत्यत्रापि पाकसामर्थ्यादिव प्राप्तत्वान्मन्थनमात्रविधि-
रिति तस्यापि प्रयोगमध्ये करण सिद्धान्तप्रयोजनम् ॥१०॥२६॥

वैशदेव ॥ चातुर्मासेषु वैशदेवे प्रथमे वर्षेऽपि आग्नेयादीनष्टौ
यागान् विधाय वैशदेवेन यजेतेति श्रुतम् । तत्र वैशदेवशब्दो-
रुपविधि कर्मनामधेय वेति चिन्ताया, नामत्वे समस्तवाक्यवैषम्य-
प्रसङ्गादगत्या * आग्नेयादिषु सप्तसु देवताविधि, आग्निवायागे

* वैषम्यापत्तेरगत्या - इति ख० म० पुस्तकयोः पाठ ।

क्रमवैपरीत्यस्य पञ्चमे वक्ष्यमाणत्वात् । अतस्तत्प्रख्यन्यायाभावात्प्रामत्तानुपपत्तेर्द्रव्यदेवतोभयविशिष्टभावनाविधिप्रतीतिस्तस्य च धाम-
मन्तरेणानुपपत्तेर्भ्रूधातुना तल्लक्षणात् सकलविशेषणविशिष्टयाग-
भावनाविधानेन अर्थादिशेषणानामपि विधिकल्पनात् गुणविधि-
रेवाग्नेयशब्दः । प्रयोजनं, आग्नेयं पय इत्यादौ नामातिदेशेनाग्ने-
यविध्यन्त* पूर्वपक्षे, सिद्धान्ते तु साक्षाद्यविध्यन्तः ॥७॥२३॥

वर्हि ॥ वर्हिराज्यपुरोडाशादिशब्दानां संस्कृतेषु कुशादिषु
शाम्बस्यैः प्रयुज्यमानत्वाद्द्यूपादिशब्दवत्संस्कारमात्रवाचित्वे संस्कार-
विशिष्टकुशादिवाचित्वे वा प्राप्ते । जाति विहाय कैरप्यप्रयुज्यमान-
त्वात्, संस्कार विनाऽपि च लोके, वर्हिरादाय गावो गताः, आर्च्यं
क्रय्य, पुरोडाशेन मे माता प्रहेलकं ददातीत्यादौ प्रयुज्यमानत्वाद्-
यभिचाराल्लाघवाच्च कुशत्वादिजातिवाचित्वमेव । प्रयोजनं, द्यूपावट-
क्षरणार्थवर्हिरादौ पूर्वपक्षे संस्कारकरणं, सिद्धान्ते नेति ॥८॥२४॥

प्रोक्षणीषु ॥ प्रोक्षणीशब्दस्यापि पूर्ववत्संस्कारवाचित्वे प्रोक्षणीभि-
हृदेजिताः स इति लोके संस्कारं विहायापि जातिमात्रे प्रयोग-
दर्शनात्, हृद्या जलत्वजातिवाचित्वे वा प्राप्ते । कृत्वावयवयोगेनोप-
पत्तौ हृदिकल्पने प्रमाणाभावः । अतएवाश्वकर्णादिशब्दे योगवाधे
एव तत्कल्पनम् । न चासामौदासीन्यावस्थायां प्रहृष्टोत्थणवाधनत्व-
रूपयोगाभावः, क्लोपधानासम्भवेऽपि ऊक्षणरूपयोग्यत्वस्य सम्भवात् ।
न चैव रथकारपदेऽपि रथकर्त्तृत्वरूपयोगसम्भवेन जातिविशेषे शक्ति-

* स्वरूप, - इति क० पुस्तके पाठः ।

नां फलान्दनुष्ठांते, यस्मिन् जाते एतामिष्टिं निर्वपति पूत एव ।
 तेजस्वलाद् दक्षिणावी पशुमान् भवतीति श्रुतम् । तत्र द्वादशत्वे
 अष्टत्वादेः प्राप्तत्वादष्टाकपालादिशब्दा वैश्वानरयागनामधेयमि-
 त्याद्यः* पचः । स्वरूपेण प्राप्तावपि परिच्छेदकत्वेन प्राप्तभावाद्-
 गुणविधय एव एते । अष्टत्वमष्टाकपालद्रव्यं वा पूर्वयामे विधीयते ।
 उपक्रमोपसंहारैक्येन चैकवाक्यत्वप्रतीतेर्न द्वादशकपालस्योत्पत्ति-
 शिष्टता । अपवा, अस्तु वाक्यनानात्वं, तथापि यद् द्वादशकपालो-
 भवतीत्यनेनैव तद्विधिः । वैश्वानरवाक्ये तत्पदमसुवाद एवेति
 द्वितीयः । ब्रह्मवर्चसादिरूपफलोद्देशेन प्रतयामाश्रितगुणा एवाष्टा-
 कपालादयो विधीयन्ते इति तृतीयः ।

सिद्धान्तस्तु, सम्भवत्येकवाक्यत्वे तद्भेदस्यान्याय्यत्वात् प्रकृत-
 यागस्यैवेयं सर्वा† श्रुतिः । यदङ्गभूतद्वादशकपालस्यावयवोऽष्टाक-
 पालादिरण्येकैकफलसाधनं, तत्र सर्वावयवोपेतद्वादशकपालस्य सर्व-
 फलप्रयोजकत्वे कः सन्देह इति यागश्रुतिः । अष्टाकपालपदं
 चाग्नेयाष्टाकपाले शक्यं गौश्या वृत्त्या अष्टत्वाअथकपालात्प्रपित्तलसा-
 दृशेन द्वादशकपालावयवे गौणम् । तेन सावयवद्वाराऽवयवी द्वादश-
 कपालो लक्ष्यते । तेन लक्षण्या यागश्रुतिरिति । इदं चाधि-
 करण सौदुम्बराधिकरणन्यायेन मतार्थमपि‡ शिष्यशिष्यार्थमुक्तमिति
 धेयम् ॥१९॥१८॥

* मित्येक - इति क० पुस्तके पाठ ।

† सर्वापि, - इति ख० ग० पुस्तकयो पाठ ।

‡ पुनश्चमपि, - इति क० पुस्तके पाठ ।

विश्वेदेवदेवतायाः प्राप्तत्वात् । देवताविशिष्टकर्मान्तरविधानं वा
 गुणान् । एतस्मिन्नेव वा कर्मणि आभिचावाक्येन द्रव्यमात्रविधा-
 नम् । एवञ्चाष्टौ इवैषि इति स्निग्धदर्शनव्याप्युपपत्तिरिति श्रौते ।
 श्रौत्यादिषु गुणविधिः । उत्पत्तिशिश्टदेवताऽवरोधान् । नापि
 कर्मान्तरविधिः । भेदबोधकप्रमाणानां नामत्वेनोपपत्तौ विधि-
 गौरवापादकभेदबोधकत्वानुपपत्तेः । अतएव नामिचावाक्येऽपि द्रव्य-
 मात्रविधानम् । श्रौत्यमष्टाकपालं निर्वपेदित्याग्नेयादिवाक्ये*
 निर्वपेदित्यस्य विशिष्टविधायकस्याभिचावाक्येऽनुपपत्तौ द्रव्यमात्र-
 विधायित्वे वैश्यापत्तेश्च । अत आग्नेयादीनामष्टानामपि यागानां
 नामधेयं वैश्वदेवशब्दः । उत्पत्तिशिश्टदेवताऽवरोधसहकृततत्प्रत्य-
 न्यायात् । प्रवृत्तिनिमित्तञ्च विश्वदेवदेवताजन्याभिचायागघटित-
 समुदायाश्रयत्वरूपम् । वाक्यञ्च समुदायमित्यर्थं समुदायिनामनु-
 वादकम् । तत्रयोजनघाटानामपि यागानां वसन्ती वैश्वदेवेन यजे-
 तेति वसन्तादिसम्बन्धद्वारा चातुर्मास्यशकत्वत्वाभेन फलसम्बन्ध-
 सिद्धिः । इतरथा आभिचायागस्यैव विश्वेदेवदेवताकत्वाद् वस-
 न्तादिसम्बन्धद्वारा चातुर्मास्यशकत्वत्वाभेन फलसम्बन्धापत्तेरितरे-
 धामङ्गलापत्तिरिति कौस्तुभे स्पष्टम् ॥ ११ ॥ २ ॥ ७ ॥

पूर्ववक्त ॥ वैश्वानर द्वादशकपालं निर्वपेत् पुत्रे जाते इत्यनेन
 याग विधाय द्वादशकपालो भवति गायत्रीवैश्वेन ब्रह्मवर्षसेन पुनाति
 इत्यादिनाऽष्टाकपालनवकपालद्वादशकपालैकादशकपालद्वादशकपालाद्या-

* वाक्यस्य, - इति क० पुस्तके पाठः ।

पश्चिनिरिति प्राञ्चः । वस्तुतस्त एकसम्बन्धिदर्शनेनापरसम्बन्धिस्मरण-
मिति स्मारकविधयेव तदुपस्थितिः । गौणीज्ञानकार्यतावच्छेदकश्च
निहक्रोभयविधसम्बन्धान्यतरसम्बन्धेन स्वग्रन्थसमवेतधर्माप्रकारकदेव-
दन्तविशेष्यकग्राह्यत्वमिति न क्रूरलादीनामग्राह्यत्वप्रसङ्गः । न च
गौण्या लक्षणातो न भेदः, स्वग्रन्थवृत्तिगुणानामेव यत्र सम्बन्धित्वेन
रूपेण बोधभाव लक्षणा, क्रूरलादिना बोधे तु गौणीति तयो-
र्भेदान् । ते च गुणाः पद्धिधाः । क्वचित्त्विक्षिद्धिः तत्कार्यकारि-
त्वम्* यथा यजमानपदे । यजमानोयथा स्वकार्यकर्ता, तथा
प्रक्षारोऽपीति । एवञ्च गौणीगर्भलक्षणाया प्रक्षारवृत्तिः । एवमन्येऽपि
पञ्च गुणा अधिमसूत्रैर्दृष्टव्याः ॥१३॥१२॥

जातिः ॥ अग्निर्वै ब्राह्मण इत्यत्र पूर्ववदेवाग्निशब्दो ब्राह्मणे
गौणः, द्वयोरप्यग्निब्राह्मणयोरैकमुखप्रभवत्वात्, अग्निजननघमान-
जातीयजननमेवात्र गुणः ॥१४॥३०॥

सारूप्यम् ॥ आदित्यो यूप इत्यादौ तु सारूप्यं गौणीनि-
मित्तम् । न च सर्वत्र तदेव निमित्तं, कोऽत्र विशेषः । चतुर्षांश्च
तेजस्विताश्च निमित्तमिति प्राञ्चः । वस्तुतस्तन्यत्र शक्यनिष्ठगुण-
स्यैव स्वमानजातीयगुणवत्तासंसर्गेण प्रकारत्वात्निमित्तता । न तु
सारूप्यस्य, तस्य संसर्गत्वात् । इह तु शक्यनिष्ठगुणसंजातीयगुणवत्त-
रूपस्य सारूप्यस्यैव समवायादिसंसर्गेण प्रकारत्वात्तदेव निमित्त-
मिति विशेषः ॥१५॥३१॥

* कार्यकारित्वं, - इति ख० ग० पुस्तकयोः पाठः ।

तत्सिद्धिः । यजमानः प्रस्तर इत्यादावपि सामानाधिकरण्या-
देकमितरस्य नामधेय, रुद्धत्वेन तदसम्भवाद्वा जघन्यप्रस्तरपदसञ्चित-
प्रस्तरकार्यसुग्धारणोद्देशेन यजमानोऽधिकरणत्वेन विधीयते इति
प्राप्ते । अत्यचविध्यश्रवणात् प्रस्तरसुत्तरं वर्धिसः सादयतीति विध्य-
न्तरैकवाक्यत्वाच्च तदर्थादात्मनौदुम्बराधिकरणन्यायेन सिद्धमेव ।
यजमानपदन्तु गौण्या वृत्त्या प्रस्तरस्तावकम् ।

ननु अधारोपितार्थवृत्तित्वे गौणत्वं सोमे प्रसिद्धम् । सिंश्वस्य
देवदत्ते आहाय्यारोपात् । न च तद्देदे * सम्भवति, आरोपकपुरुषा-
भावादिति चेत् । विनाऽऽधारोपं सिंश्वशब्दस्य सादृश्यमात्रविवक्षया-
देवदत्ते काव्यलोकयोः प्रयोगदर्शनात् स्वशक्यगुणसमानजातीयगुण-
योगनिमित्तत्वं गौणत्वम् । सिंश्वनिष्ठकूरत्वसमानजातीयकूरत्वयोगाच्च
सिंहपदस्य देवदत्ते प्रवृत्तेः सिंश्वो देवदत्त इत्यच सञ्चणममन्थयः ।
पुष्यादौ स्वसम्बन्धित्वाधारोपेण धारोपितं स्वपुष्यशब्दार्थसङ्गीकृत्य
तद्वृत्तिगुणानामसत्त्वादीनां सिद्धान्ते सत्त्वात् न स्वपुष्यं भवन्सि-
द्धान्त इत्यादावव्याप्तिः । अतदीतादृशगौणत्वस्य वेदेऽप्यस्त्वेव सम्भवः ।

यद्यपि च रूपकादिस्थले सौन्दर्यस्य तरङ्गिणीत्यादौ आरोपे-
णापि गौणी वृत्तिर्दृष्टा, तथापि सादृश्यमात्रेणापि उपमासङ्कारस्थले
भाऽनुभूयमाना नापह्नोतुं शक्या । अतद्योभयसाधारणेन स्वशक्य-
समवेतवत्ता गौणी वृत्तिः । समवेतत्वञ्च कश्चिदारोपितत्वसम्बन्धेन
कश्चिच्च स्वसमानजातीयगुणवत्तासम्बन्धेनेति भेदः ।

* अत्र च सिंश्वशब्देन शक्या भिद्योपचित्यन्तरं सञ्चणया कूरत्वो-

यते । तत्रोपधानविधिफलन्तु पूर्ववत् । मन्त्रविधिफलन्तु उपधाने
 तन्नियमः । मन्त्रा हि इष्टकामात्रप्रकाशकालहृष्टादिव्यपि प्राप्ति-
 सम्भवान्नोपधाने नियमेन प्राप्नुवन्ति । अतस्तन्नियमो यदृणादिप-
 रिषद्भैव वा * फलम् । मध्यमचितिसम्बन्धस्य, यां वै काञ्चन-
 ब्राह्मणवतीमिष्टकामभिजानीयतां मध्यमायां चित्तावुपदध्यादिति
 वचनेन प्रत्यक्षब्राह्मणवतीनामिष्टकानां मध्यमचितिसम्बन्धस्य विधा-
 नात् । अन्यथा तत्तच्चित्तवान्तरप्रकरणपाठरहितानां मन्त्राणां
 चयनमहाप्रकरणेन सर्वचित्तियु अन्तिमायासेव वा निवेशापत्तेः ।
 अतो मध्यमचितिसम्बन्धार्थं मन्त्रविधिः । इष्टकानां प्रत्यक्षब्राह्मण-
 वत्त्वं चेष्टकावाचिप्रत्यक्षब्राह्मणपठितपदविधेयमन्त्रकत्वम् । सृष्टिपदं
 हि सृष्टिप्रकाशकमन्त्रोपधेयेष्टकापरम् । तत्र च विशेषणं शस्य
 मन्त्रस्य विधेयत्वात्तदिष्टकानां प्रत्यक्षब्राह्मणवत्त्वमिद्विः । इतिकरण-
 विनियुक्तलोकप्रणमन्त्रस्यापि मध्यमचितिमात्रसम्बन्धापत्तेरिष्टकावा-
 चीतिपदविशेषणम् । अतश्च मन्त्रविशिष्टोपाधानमत्र विधीयते ।
 सृष्टिपदं परं गौष्वा वृत्त्या मन्त्रद्वयसङ्घातकसृष्टिमन्त्रपरम् ।
 यत् मन्त्रद्वयेष्टका उपदधातीत्यर्थवादानुसारात् । तत्र चतुर्दश
 सृष्टिमन्त्रास्तथोऽसृष्टिमन्त्रा इति सृष्टिवाक्यम् । गृणो गौष्वा-
 वृत्तिनिमित्तम् ॥१०॥११॥

शिद्धमवाधात् ॥ प्राणमृत उपदधातीत्यादौ तु अन्यत्र
 निमित्तम् । श्रेष्ठं पूर्ववत् । एवं पदं गौष्वावृत्तिप्रकारः ॥१०॥११॥

* परिषद्भा वा, - इति ख० ग० पुस्तकयोः पाठः ।

प्रशंसा ॥ अपशवो वा अन्ये गो अश्वेभ्यः पशवो गोऽद्या इत्य-
चाजादीनां तत्र तत्र विहितत्वात्पशुकार्ये प्रतिषेधश्च पर्युदासश्च
वाऽऽनुपपत्तेर्यथादत्तम् । अपशुशब्दो घटादौ सुख्यो गवाश्वगत-
प्राशस्त्याभावरूपगुणयोगाद्जादौ गौणः सन् लक्षणया गवाश्वस्त्यर्थः ।
प्राचां मते तु नन्ममाधाननर्गतपशुपदेन गवाश्वगतं प्राशस्त्य लक्ष-
यित्वा नञ्वा तदभावरूपो गुण उपस्थाप्यत इति विशेषः । सर्वथा
प्रशंसा गौणीनिमित्तघटिकेति सिद्धम् ॥१६॥२९॥

भूमा ॥ सृष्टीरूपदधातीत्यत्र विध्यन्तरैकवाक्यत्वाभावात् प्रत्यक्ष-
विधिप्रवणञ्च विधित्वम् । तत्र शोपधानमेवेष्टकामस्कारार्थत्वेन *
विधीयते । यद्यपि चेष्टकानां चयनाङ्गत्वान्मानुपपत्तौ शोपधान
प्राप्येत, तथापि तत्र पूर्वमेव प्रत्यक्षविधिना विधीयते । तन्फलञ्च
प्रत्येकोपधानमिद्धिश्चयनसमानकर्तृकत्वमिद्धिश्च । अन्यथा समुद्दि-
तोपधानमपि कदाचित् प्राप्नुयात् । आर्थिकत्वाच्च चयनमिद्धिकर्तृ-
कत्वमपि । सति तन्मिद्धिकामस्कारद्वारा चयनाङ्गताबोधकविधौ
प्रतिप्रधानावृत्तिन्यायादङ्गप्रधानयोरेककर्तृकत्वाच्च फलदयमिद्धिः ।
सृष्टिपदन्तु लिङ्गप्रकरणप्राप्तसृष्ट्यासृष्टिमन्त्रमात्रस्य गौण्याऽनुवाद-
इति भाव्यकारः ।

वार्त्तिककारस्तु, शोपधानमात्रविधिः । तथा सति प्राणप्रसृत-
उपदधातीत्याद्यनेकोपधानविधिवैयर्थ्यापत्तेः । अतो मन्त्रमात्रमुप-
धानानुवादेन, मन्त्रविशिष्ट शोपधानमिष्टकामस्कारार्थत्वेन विधी-

* संस्कारत्वेन, - इति क० पुस्तके पाठ ।

अथ द्वितीयोऽध्यायः ।

→→→*←←←

श्रीगणेशाय नमः ।

भावायां ॥ एव धर्माधर्मप्रमाणेषु निरूपितेषु अधुना तत्त्वरूप
निरूप्यते । यद्यपि च तदपि एतावत्प्रमाणप्रतिपाद्यत्वेन रूपेण
बुद्धमेव, तथापि एकत्वानेकत्वादिरूपेणाबुद्धत्वादिस तेन रूपेण
निरूप्यते । अत्र च ऋदात्तरादिषट्प्रमाणकभावनाभेद एवाध्या-
यार्थः । धात्वर्थभेदस्तु तत्सिद्धार्थं काचित्को निरूप्यते, अपूर्वभेदो-
ऽपि फलत्वेनेति न तावधाधार्यो ।

फलौभृतापूर्वभेदोऽपि अपूर्वमाधनभेदाधीन इति तत्माधन-
जिज्ञासायां स्वर्गादिमाधनस्यैवावान्तरव्यापाररूपापूर्व * प्रति माध-
नत्वात् स्वर्गादिफल प्रति किं धात्वर्थस्य करणत्वं एतत्तदप्यर्थस्य
सोमादेरपीति चिन्तायां प्राथमिकभावनाभ्ययस्य तावत् सिद्धा-
न्तिनोऽपि सम्मतत्वादौत्तरकालिक फलान्वयोऽपि सर्वेषामेवति प्राप्तेः
सर्वेषां करणत्वे अनेकादृष्टकल्पनाप्रसङ्गादेकस्यैव फलनिरूपिता
करणता, अन्वेषान्तु दृष्टविधयैव करणार्थत्वम् । तदत्र धात्वर्थस्यैव
करणत्वे सोमादीनां तज्जनकत्वेनैव दृष्टार्थता । सोमादीनां
करणत्वे च धात्वर्थस्याश्रयविधयैव दृष्टार्थतेति नानेकादृष्टकल्पना ।

* व्यापारापूर्वं - इति ख० ग० पुस्तकयोः पाठः ।

सन्दिग्धेषु ॥ अक्ताः प्रकर्षा उपदधातीत्यत्र अक्ता इत्यनेनावि-
शेषाद् यत्किञ्चिदञ्जनमाधनद्रव्यस्य विधिना निर्णीतत्वादुपसंहार-
स्येन तेजो वै हतमित्यर्थवादेन सङ्कोचानुपपत्तेः नार्थवादस्य सन्दि-
ग्धार्थनिर्णये प्रामाण्यमिति प्राप्ते । विधेरविशेषप्रवृत्तत्वेनेव हतमाच-
ग्रहणेनाप्युपपत्तेरितराक्षेपकले प्रमाणाभावादुपक्रमस्याविरोधेनोपपत्तौ
च उपसंहारस्यस्यार्थवादस्योपलक्षण्ये प्रमाणाभावादिधर्मवादयो-
रेकवाक्यत्वेनैकविषयकलस्यावश्यकत्वाच्च युक्तं वाक्यशेषस्य सन्दिग्धार्थ-
निर्णयेऽपि प्रामाण्यमिति हतेनैवाञ्जनम् ॥ १८ ॥ ३५ ॥

अर्थादा ॥ सुषेणावद्यति, स्वधितिनाऽवद्यति, इक्षेनावद्यति
इत्यादौ विधेरवदेयद्रव्यविषये सन्दिग्धस्य सामर्थ्यान्निर्णयः । सुषेण
द्रवमेवाण्णादि । स्वधितिना मांसादि । इक्षेन मंहतं* सुरी-
डाशादि । अतश्च सामर्थ्यसङ्कतावद्यतिपदेनैव लक्षण्या द्रवाद्यव-
दानस्य लक्ष्यत्वान्नदत्तुवादेन सुवादिविधौ न किञ्चिद्वाधकम् ।
एवं अञ्जलिना मरून् जुहोतीत्यादावपि न संपुटाकारोऽञ्जलिः,
अपि तु व्याकोभात्मक एव । सामर्थ्यात् । तदेवं विध्यर्थवादमन्त्र-
सृत्याचारनामधेयवाक्यशेषसामर्थ्यरूपाण्यष्टौ प्रमाणानि धर्माधर्म-
योर्निरूपितानि । अतः परं भेदादिना तत्स्वरूपं निरूपयिष्यते ॥
१० ॥ ३६ ॥ यन्मसह्या ६५० ॥

इति श्रीखण्डदेवविरचितायां भाट्टदीपिकायां

प्रथमाध्यास्य चतुर्थपादः ॥०॥

* इक्षेनमंहतं, - इति ख० ग० पुस्तकयोः पाठः ।

नचिद् धात्वर्थातिरिक्तभावनामन्ते * भवेन्न तु तस्यां प्रमाण-
मस्ति, धातूनामेव विकृत्यादिकल इव † तत्रयोजकस्यापारमार्थे
फूल्लारादौ यद्भादौ च शक्तत्वात् । अतो यद्भादिरूपभावनाया अपि
धातुवाच्यत्वाद्भ्रातृत्वं एव प्रियारूपे सकलकारकान्वयो न तु यागस्य
पदश्रुत्या फलकरणत्वमिति चेत् ।

पचति, पाक करोति पाके यतन इति पाकात् पृथक् विप्रोय-
माण्यद्वादे पचर्थत्वानुपपत्ते । न च घटन्तपाकशब्दस्य फल एव
शक्तत्वात् पृथक् विवरणोपपत्ति । व्यापारविगमेऽपि फलद्वयाया
पाको विद्यते इति प्रयोगपत्तेस्तस्यापि व्यापारवाचित्वावयवश्ला-
वान् । अतो भाममानो यद्भादिसिद्ध्वाच्च एव । अतएव धातु-
वाच्यमपि साक्षात् फलजनकफूल्लारादिव्यापारवृत्तिपाकत्वादिक-
मेव । तच्च जातिरखण्डोपाधिर्वैत्यन्यदेतत् ।

तज्जनकयद्भादिकन्तु आख्यातवाच्यमेव । तच्च शक्ततावच्छेद-
कन्तु करोतिविप्रोयमाणतिष्ठादिकं, लाघवान् तिष्ठादिकमेव वा ।
न तु स्थानित्व, तदुपस्थापकादेशविशेषाणा पदज्ञाननिष्ठकारण-
तावच्छेदककोटौ प्रवेशे गुरुभूतकारणतावच्छेदकघटिताननाकार्य-
कारणभावकच्यनापत्ते । अत्रवेशे यथाकथञ्चिदुपस्थितलकारादपि
भावनोपस्थित्यापत्ते । शक्यतावच्छेदकन्तु फलोद्देशकधात्वर्थाति-
रिक्तव्यापारत्वम् । फलञ्च कचिद्भ्रातृत्वं कचिच्च स्तर्गादीति यथा-
विवक्षम् ।

* सन्ति एव, — इति ख० ग० पुष्पकयो पाठ ।

† विक्रियादिपल्लव, — इति क० पुष्पके पाठ ।

एवं स्थिते विशेषजिज्ञासायां सोमादेरेव फलकरणत्वं * तस्य सिद्धत्वेन योग्यतारूपलिङ्गात् । तृतीयायाः करणत्वे शक्तत्वेन कारकश्रुतेरेकपदोपात्तत्वरूपपदश्रुत्यपेक्षया यत्नीयत्वाच्च । फलान्वये पदश्रुतेरप्यभावाच्च । अतएव यागादिभात्वर्थः सोमाद्यर्थ एव । न च तदर्थत्वं अदृष्टकल्पना । अग्निहोत्रहोमेन दधिनिष्ठकरणतां-
सम्पादनवद्व्यागेनादृष्टमन्त्ररेणैव सोमनिष्ठकरणतासम्पादनेन यागस्य सोमाङ्गलोपपत्तेरिति प्राप्ते ।

पदश्रुत्या यागस्यैव फलकरणत्वम् * । यद्यपि च फलान्वयेन सा, तथापि प्राथमिकभावनाऽन्वये यस्य यत् प्रमाणं तद्गतवत्त्वस्य तस्यामवस्थायामकिञ्चित्करत्वेऽपि पार्ष्टिकफलान्वये तस्य निष्ठांयक-
त्वात् ! अतश्च प्राथमिकभावनाऽन्वये विद्यमाना पदश्रुतिः फलान्वये निर्णायिका । न च तस्याः कारकश्रुत्यपेक्षया द्वौर्बन्धम् । लाच-
णिकत्वेऽपि यागकरणत्वस्य धोमकरणत्वान्वयात् प्राग्भावनायाम-
न्वितत्वेन तदन्वयस्य प्राथम्यात् । अन्यथा तिष्ठन्तपदस्य परिपूर्णत्वा-
भावेन तदुपस्थापितभावनायां सोमस्याप्यन्वयानुपपत्तेः । परिपूर्णं
पदं पदान्तरेणान्वेतीति † न्यायात् । न च प्रथमावगतस्यापि
कष्यस्य शौचरकालिकेन वाधः उपजीव्यत्वादिति यागः फल-
साधनं सोमोसागार्थं इति सिद्धम् । प्रयोजनं, सोमापचारे न
प्रतिनिधुपादानं पूर्वपक्षे, तिष्ठान्ते तु तत् ॥

* करणत्वं, - इति ख० ग० पुस्तकयोः पाठः ।

† शधिकरस्वता, - इति ख० ग० पुस्तकयोः पाठः ।

‡ पदार्थान्तरेणान्वेतीति, - इति ख० ग० पुस्तकयोः पाठः ।

पार्ष्टिकावयवोद्येलायामवगम्यमाना कौस्तुभ एव द्रष्टव्या ।
तस्मात् सिद्धमाख्यातवाच्या आर्यीं भानना, तस्याश्च स्वर्गादि
भाव्यम्, धालर्यस्य करणम्, सोमादिकन्तु करणानुपाहकत्वादिति-
कर्त्तव्यतेति ॥१॥

चोदना ॥ धालर्यादिवापूर्वमिति स्थिते ऽपूर्वमेवास्ति न वेति
चिन्तायां, क्लृप्तयागन्धमद्वारेणैव क्षणिकस्यापि यागस्य स्वर्गमाधन-
लोपपत्तौ नापूर्वकल्पन गौरवापत्ते । न च नित्यत्वाद्धमस्य,

—————धर्मं धरति कौर्त्तनात् ।

प्रायश्चित्तेन नश्यन्ति पापानि सुमहात्म्यपि ॥

इति कौर्त्तनप्रायश्चित्तमाश्लानुपपत्ति । कौर्त्तनादे' फलो-
त्पत्तिप्रतिबन्धकत्वाङ्गीकारेण तदनाशकत्वात् । कौर्त्तनात्यन्तानाव-
विशिष्टेष्वोतिष्ठोमव्यक्तित्वेन कारणत्वकल्पनादा न ऋथिदोष । अतो-
भापूर्वं किञ्चित् प्रमाणमस्ति इति प्राप्ते ।

धरतिनश्वत्योर्मांशवाचिन्यार्भवन्मते क्लृप्तयत्तेनाशयोश्चमपूर्व-
मेव कल्पयति । गौरवस्य फलमुखत्वेनादोषत्वात् । अतश्च प्रधानेन
स्वर्गादिफले जगतीये अपूर्वं तदवान्तरव्यापार* । स च फलवशा
दात्मनिष्ठ । अवान्तरव्यापारत्वादेव च न यागादेरन्यथानिश्चि ।

तर्चा यथैकमेव प्रधानं, तच्च पूर्वोत्तराद्भ्रमक्षितात् तन्मादपूर्वो-
त्पत्ते प्रधानाव्यवहितमेकमुत्पत्त्यपूर्वं, तेन च सर्वत्रान्ते परमापूर्व-

* अपूर्वमवान्तरव्यापार - इति व० पुस्तक पाठ ।

† तदत्र, - इति ख० ग० पुस्तकया पाठ ।

एवञ्च रथो गच्छतीत्यादौ न लक्षणा, गमनानुकूलतयापारल्ले-
वाख्यातार्थत्वात् इति पार्थसारथिः । वस्तुतस्तु यद्वलमेव शक्यता-
वच्छेदकं, साधवात् । तद्वाधे तु सर्वत्रायत्ने लक्षणा । यद्वल्लेख
चाख्यातोपात्तस्य नित्यं कर्ममाकाङ्क्षं, करोतिपर्यायत्वादेककर्मकत्वं,
फलभावनानुकूलत्वाच्च अर्थभावनान्तं द्रष्टव्यम् ।

इयञ्चाख्यातोपात्ता भावनैव मुख्यविशेष्या । तद्व्यतिरेकेणैतरपदा-
र्थान्वयापर्यवसानात् । तस्यामेव चाख्यातोपात्तायां ह्याप्रत्ययाद्युपा-
त्तायां वा योग्यताद्यनुसारेण निपातोपसर्गप्रातिपदिकातिरिक्तशब्द-
गम्यो यः सुबुपात्तलिङ्गसङ्ख्याव्यतिरिक्तोऽयं सङ्ख्ये सर्वस्यापि प्रकारतया
अन्वयः । निपातोपसर्गयोस्तु क्रियासमभिव्याहारादौ सति तथाऽन्वयो-
ऽन्वयसमभिव्याहारादावन्वेनापि । प्रातिपदिकार्योऽपि सुबर्थं करण-
त्वादौ । तद्धितसमासादिमुख्यप्रातिपदिकावयवार्थानान्तु यत्र कार-
कतासम्बन्धेन तद्धितसमासादिवृत्तिर्यथा आग्नेय इत्यादौ, तत्राग्नेर्दे-
वतात्वाद्भावनायामेवान्वयो न तु तद्धितोपात्ते द्रव्ये । स तु पाठिक-
एव । यत्र तु कारकातिरिक्तसम्बन्धेन सा, तत्र परस्परान्वयोऽपि ।
यथाऽश्वाभिधानीमित्यादौ । एवं सुबुपात्तलिङ्गसङ्ख्यायोः समानाभि-
धानश्रुत्या सुबर्थं करणत्वादावेवान्वयः । तद्व्यतिरिक्तपदार्थमात्रस्य
तु सुबर्थकरणत्वादेर्धालस्य कर्तुंशदेकत्वादेस्य कालादेर्लडाद्यर्थस्य
विधादेर्लिडाद्यर्थस्य च सर्वस्यैव सिद्धान्तान्वयिभावनावाचिपदोप-
स्थाप्यार्या भावनायामेवान्वयः । अतएव भावनादिपदोपस्थापितार्यां
तस्यां नान्वयः । आख्यातैर्न ह्यादिना वोपस्थितायान्तु भवत्ये-
वान्वयः प्रकारतया । प्रकारताघटकाः सम्बन्धाश्च सर्वे यथायथं

पक्षे दक्षनादेरपर्ययप्राप्तत्वेन तद्भाट्टतिफलको नियमः । तस्यापि वैकल्यात् । न च तस्यावृष्टार्थत्वम् । अदृष्टस्यावश्यकत्वमीयत्वे शाब्दावघातादेव तत्कल्पनौचित्यात् । अतोऽदृष्टार्थमेवावघातः । तदपि चादृष्टं न प्रीतिनिष्ठम् । तन्नावच्छिन्नं प्रति आत्मत्वेन समवायिकारणत्वात् । अतः पूर्ववदेव प्रीत्य एवावघातायां इति प्रीतिविशिष्टावघात एवादृष्टार्थमारादुपकारकत्वेन विधीयते इति प्राप्ते ।

दृष्टसम्भवे अदृष्टस्यान्याय्यत्वादितुषीभाव एवावघातफलम् । न च तस्याचेपादेव प्राप्तत्वेन विधिवैपर्यम् । दक्षनाद्युपायान्तरस्याट्टतिफलकनियमस्यैवावघाताश्रितस्यादृष्टार्थं विधेयत्वात् । अतएव ह्यण्यक्षरौ अवघाताभावेन* तस्य श्लोपः । वस्तुतस्तु श्रौतस्यावघातस्यैवाचेपतः पूर्वग्रहण्या वितुषीभावार्थं विधेयत्वम् । अतस्याचेपप्रतिबन्धाद्वलनादिव्याट्टतिफलको नियमः फलम् । वैतुष्यस्य च दक्षनेनापि जायमानत्वादेपर्ययप्रज्ञा तु, अवघातादेव प्रीतिनिष्ठादृष्टस्याद्युत्पत्तिकल्पमाश्रितकर्तव्या । तददृष्टस्य च अन्यत्वमात्रं ज्ञातवान् कस्यचित् न प्रयोजकत्वमपि । दृष्टरूपे वैतुष्य एव तत्कल्पनात् । अतः ह्यण्यक्षरौ वैतुष्याभावेऽपि तस्योपः । आर्थिकविध्यन्तरकल्पनाच्च मानेकोद्देश्यता । तत्तददृष्टस्य च द्वितीयादिधर्मिणाश्चक्रमन्त्राद्येन प्रीत्यादिनिष्ठत्वस्यैवावघातेस्तत्त्वेनैव समवायिकारणता नात्मत्वेन । अतस्त्यावघातस्यादृष्टवितुषीभावोभयद्वारा अपूर्वसाधनोद्भूतप्रीत्युद्देशेन विधानात् सिद्धं संस्कारकर्मत्वम् । प्रयोजनं, यागार्थप्रीत्यापेक्षया प्रीत्यान्तरमवघातार्थमुपादेयं पूर्वपक्षे, सिद्धान्ते नेति ॥३॥

* अवघाताभावे, - इति क० पुस्तके पाठ ।

मपरमिति हे अपूर्वं । एवं प्रधानभेदेऽपि प्रतिप्रधानं उत्पत्त्य-
पूर्वभेदः परमापूर्वं त्वेकमिति ज्ञेयम्* । दर्शपूर्णमासयोस्तु पौर्ण-
मास्यां पौर्णमास्या यजेत अमावास्यायाममावास्याया यजेतेति
वाक्यद्वयेन यामचयकरणतरानां चिक्रास्तरनिरपेक्षाणां साहित्याव-
गतेः साहित्यस्य चैककार्यनिरूपितत्वं विनाऽनुपपत्तेः प्रतिसमुदायं
समुदायापूर्वमपरं तेन च परमापूर्वमिति । मवापूर्वसिद्धिः । एव-
मन्यथापि चातुर्मासहादमाहादिषु अपूर्वकल्पना ज्ञेया ।

अग्नेषु तु सभिपत्योपकारकाङ्गजन्यापूर्वाणां प्रधान एवोत्पत्त्य-
पूर्वजननानुकूलयोग्यताजनने उपयोगः । अन्तिमप्रधानगतयोग्यतया
च नाशः । आरादुपकारकजन्यानां तु उत्पत्त्यपूर्वनिष्ठतदव्यवहित-
कार्यजननानुकूलयोग्यताजनने उपयोगः । अव्यवहितस्य कार्यं समु-
दायापूर्वसत्त्वे तदेव, तदभावे परमापूर्वं स्वर्गाद्येव वेति ज्ञेयम् ।
अन्तिमयोग्यतोत्पत्तौ च नाशः । यदि तु परमापूर्वं न तथा
किञ्चिदप्रमाणमित्याशङ्कते, ततो माऽष्ट तत् । अङ्गानां तु आरा-
दुपकारकाणामुत्पत्त्यपूर्वं एव समुदायापूर्वाभावे फलातुकूलयोग्यता-
जननमेव कार्यमस्तु । सर्वथा सिद्धमपूर्वम् ॥९॥

तानि वैधम् ॥ श्रीहीनवहन्तीव्यादौ पूर्ववदेवावघातस्य क्ल-
भावनाकरणत्वमविवादम् । तस्य फलं न श्रीहयः । अजन्यत्वात् ।
भापि वैतथ्यम् । तज्जनकत्वस्य शोकसिद्धत्वेनाविधेयत्वात् । भापि

* स्थितम्, - इति ख० ग० पुस्तकयोः पाठः ।

† प्रतिसमुदायं परमापूर्वमपरं तेन च परमापूर्वमपरमिति, - इति
ख० ग० पुस्तकयोः पाठः ।

स्तुतशस्त्रयो ॥ षाञ्चै सुवते, प्रउग शसतीत्यादिस्तोत्रशस्त्राणां
 धार्गीयदेवतादिप्रकाशकतयाऽन्यमन्त्रवदेव दृष्टार्थत्वाद्बघातादिव-
 देव सक्षिपत्योपकारकत्वमिति प्राप्ते । स्तोत्रे गुणिनिष्ठगुणतात्पर्यका-
 मिधानस्यैव स्तुतिपदवाच्यत्वेन प्रसिद्धत्वात् प्रगीताप्रगीतमन्त्रवाच्य-
 गुणिनिष्ठगुणतात्पर्यकाभिधानस्य च स्तोत्रशस्त्रपदवाच्यत्वात् तेषां
 गुणिप्रकाशनतात्पर्यकत्वात्सम्भवेन नैषां मन्त्राणां गुणिप्रकाशना-
 र्थत्वम् । अपि तु गुणप्रकाशगरूपाणां स्तोत्रशस्त्राणामात्मनिष्ठा-
 दृष्टार्थतया शारादुपकारत्वमेव । न च प्रयाजशेषाभिधारणन्यायेन
 दृष्टार्थत्वात्तुरोधेन क्षत्रण्या गुणिप्रकाशनरूपत्वम् । किङ्गादेव ता-
 दृक्त्वोपपत्तौ विधिवैयर्थ्यात् । एवञ्च माहेन्द्रयागसन्निधौ ऐन्द्री
 स्तुतिरूपपञ्चा भवति । इतरथा शब्दसमवायिनी देवता विधिगत-
 शब्देनैव निगमेषु वक्तव्येति महेन्द्रो मेश्वरशब्देन शक्यते प्रकाश-
 यितुम् । अतो यचेन्द्र एव देवता तत्रोत्कर्षापत्तिः । सामान्यध-
 न्यन्वयौघकप्रमाणामावेन वा मनोतास्त्राग्निशब्दवत्प्रत्यया इन्द्रपदेन
 महेन्द्रस्यैव प्रकाशनापत्तिः । तस्मात् प्रधानकर्मणी स्तोत्रशस्त्रे ॥५॥

विधिमन्त्रयो ॥ गुणकर्मप्रधानकर्मविधायकाख्यातइये निरू-
 पिते प्रसङ्गादभिधायक द्वतीयमाख्यात निरूप्यते । मन्त्रगतानां
 ब्राह्मणगतानाञ्च यत्तच्छब्दादिसमभिव्याहृतानामाख्यातानामपि वि-
 धायकत्वम् । सत्यामपि च प्रमाणान्तरेण प्राप्तौ अभ्यासात् कर्म-
 भेद इति प्राप्ते । देवाश्च याभिर्यजते, यज्ञोभय इविरार्त्तिमार्त्त-
 दित्यादौ यच्छब्दश्च * प्राप्तिस्तोत्रकत्वेन स्वविषये अज्ञातज्ञापनरूप-

* यत्तच्छब्दस्य, - इति ख० ग० पुस्तकयो पाठ ।

धर्ममात्रे ॥ प्रीहीन् प्रोचति, सुचः समार्ष्टीत्यादौ दृष्टोपकारक-
त्वाश्रयत्वात् द्वितीयाद्याश्च साध्यत्वत्करणत्वेऽपि मक्तून् जुहोति, बन्ध-
जान् प्रिखण्डकान् कुर्वित्यादौ प्रयोगदर्शनात् पूर्वाधिकरणपूर्वपक्ष-
वदर्थकर्मत्वमेव । बन्धजानां च करोतेर्विकर्मकत्वापत्तेर्न* साध्यत्वम् ।
अतः करणत्वमपि द्वितीयार्थम् । अतश्च प्रीष्टिकरणक प्रोक्षणमेवा-
दृष्टार्थत्वेन विधीयते इति प्राप्ते ।

कर्मणि द्वितीयेत्यनुशासनाद् घटं करोतीत्यादिप्रयोगाच्च
साध्यत्वमेव द्वितीयापेो न करणत्वम् । अनेकप्रसिद्धिप्रसङ्गात् ।
कर्मत्वञ्च कर्तुरीप्सिततमं कर्मेति सूत्रान्वेषितत्वरूपमेव । अपि तु
तथायुक्त्यानीप्सितमिति सूत्रादौप्सितानीप्सितसाधारण साध्यत्वमेव ।
यथा चैवं सति न सूत्रद्वयवैयर्थ्यं तथा कौशुभ एव मदर्शितम् ।
अतश्च प्रीहीणां द्वितीयया साध्यताभिधानात् यागाङ्गत्वावगमेन
चेप्सितत्वप्रतीतेस्तदुद्देशेन प्रोक्षणं विधीयते । दृष्टद्वाराश्रयत्वेऽपि
सादृष्टमेव द्वारं प्रीष्टिनिष्ठ कल्प्यते । अतएव यत्र नोपयोगः कृतः,
न वा कल्पयितुं शक्यः, यथा मक्तूपु, तत्र द्वितीयया करणत्वक्षणा-
मङ्गीकृत्य मक्तुविशिष्टहोमस्यैव अदृष्टार्थं विधानम् । न चानीप्सित-
कर्मत्वेनाप्यन्वयोपपत्तेर्न करणत्वक्षणेति वाच्यम् । तथा सति अदृ-
ष्टोपकारस्यापि भावनायां कर्मत्वेनाप्यन्वयावयवभावे तस्य द्विकर्मकत्वा-
पत्त्योद्देश्यानेकलनिमित्तकत्वाद्यमेदापत्तेः । अतः मक्तुकरणकहोम-
स्यारादुपकारकत्वेऽपि प्रोक्षणादेः सन्नित्योपकारकत्वमेव । प्रयोजनं
पूर्ववत् ॥४॥

* करोतेर्विकर्मकत्वावगतेर्न, - इति ख० ग० पुस्तकयो पाठ ।

श्रेये ॥ अक्षमामभिन्नमन्त्रव यजुश्चम् । सोमाचरेष्वपि तत्रा-
ज्ञातिव्याप्ति ॥१२॥

निगदो वा ॥ निगदसन्नकार्णा मन्त्राणां सन्नाभेदादुपाशु
यजुषा उच्येर्निगदनेति विप्रतिषिद्धधर्मभेदाच्च भेदो यजुर्भ्य इति
प्राप्ते । अथ सामानि यजूयीति वेदे चयाणामेव मन्त्रभेदानां
सङ्कीर्त्तनान्मन्त्र एव खल्वथ निगदभूतो भवति । तस्माद्यजुरिति
च लिङ्गाच्चिगदाना यजुश्चमेव । सन्ना तु प्राङ्गणपरिभ्राजकन्याये-
नाभेदेऽप्युपपन्ना ।

निगदत्वञ्च यजुष्वावान्तरधर्मो न तु नितरां उपाशुश्चराति-
रिक्तसूत्रेण गद्यमानत्वम् । नम प्रवृत्ते इत्यादिनिगदेषु उपाशु
पक्षमानेयव्याप्ते । न च धर्मभेदाद्भेद । विशेषविहितेनोच्चैष्टेन
सामान्यविहितस्योपाशुत्वस्थान्यपरत्वावमायात् । उपाशु यजुषेत्यस्य
वेदोपक्रमानुरोधेन यजुर्वेदविहितकर्ममात्रे उपाशुत्वविधायकत्वस्य
षष्ठ्यगाणत्वेन भवन्नातेऽपि सङ्कोचस्यावश्यकत्वाच्च । न चैवमुपक्रम-
श्चोक्तं यजु पदे वेदस्यैवविहितपदेऽपि यजुर्वेदस्यैवविहित-
रेकस्मिन् कस्यपि धर्मइयविकल्पापत्ति । वायोर्धजुर्वेद इत्युपक्रमस्य
यजु पद एव सावधानात्पर्ययादकत्वात् । अन्यथा वायोर्निगदवेद
इत्यपि किञ्चावध्यत् । अतस्योच्चैर्निगदेनेति सन्तन्त्र एव निरर्थवाद-
कोऽप्युच्चैर्निगदविधिर्विशेषविहितानिरिक्तनिगदोद्देशेन । तेषु
हि परप्रत्यायनरूपकार्यवशेनोपाशुत्वनिवृत्तावपि मन्त्राद्यनेकसूत्र-
प्राप्तौ उच्येद्विनियमो नानुपपन्न । अतो निगदश्चैव यजुर्भेद-
प्रापयित्तम्, आश्विनादौ पारिप्लवशयन वा ॥१३॥

विधिप्रतिबन्धकत्वं स्पष्टम् । एवं अग्नीदग्नीन् विहरेत्यादौ सम्बोधन-
विभक्तेरभिमुखश्रोत्रमात्रविषयाया अभिमुखानभिमुखधाधारणविधि-
विरोधित्वम् । दामोत्यादेरुक्तमपुरुषस्य च परमवर्तनारूपविधि-
विरोधित्वम् । अतो विधायकत्वाम्भवान् मन्त्रगतानां स्मारकत्वं,
ब्राह्मणगतानां निमित्तप्रतिपादकत्वं स्तवण्येति द्रष्टव्यम् ॥६॥

तद्वेदेकेषु ॥ मन्त्रप्रसङ्गादष्टैवुद्भिद्य मन्त्रं मे गोपायेति वेद-
प्रयुक्तमन्त्रशब्दार्थनिर्णयाय तल्लक्षणमुच्यते । यत्राभिद्युक्तानां मन्त्र-
पदवाच्यत्वप्रकारिकोपक्षितिर्विशिष्यतासम्बन्धेन, स मन्त्रः । वाच्यता-
वच्छेदकञ्च मन्त्रत्वमखण्डोपाधिर्वैतन्यदेतत् ॥७॥

शेषे ॥ एतद्ब्राह्मणानि पच हवीषीति वेदप्रयुक्तब्राह्मणश-
ब्दार्थपरिज्ञानार्थं*तल्लक्षणमपि प्रसङ्गवदेव । भस्मातिरिक्तवेदत्वमेव
ब्राह्मणत्वम् ॥८॥

अनाम्नातेषु ॥ ऊहप्रवरगामधेयानां सत्यपि प्रयोगकाले
अर्थस्मरणार्थमुच्चार्यन्ते मन्त्रपदैकवाच्यत्वे च स्वरूपेण वेदेऽपठितत्वा-
दभिद्युक्तप्रसिद्धविषयत्वेन नैषां मन्त्रत्वम् । अतश्च नैषा भेषे मन्त्र-
भेषनिमित्तं प्रायश्चित्तम् । अपि तु अङ्गभेषनिमित्तकमेव ॥९॥

नेषामृक् ॥ मन्त्रत्वादौ व्यापकधर्मं निरूपयित्वा तत्प्रसङ्गादेव
तदवान्तरधर्मो षक्त्वादिः, षष्ठः सामानि यजूपीति वेदप्रयुक्त-
षष्ठादिपदार्थपरिज्ञानार्थं निरूपयते । पादव्यवस्थावन्मन्त्रत्व षक्-
त्वम् ॥१०॥

गीतिषु ॥ मन्त्रत्वसमानाधिकरणगीतित्वं सामत्वम् ॥११॥

* ब्राह्मणपदार्थनिर्णयाय, - इति ख० ग० पुस्तकयो पाठ ।

वर्चयतीति षड्वचनात् कृत्तिभेदावगमेनार्थभेदः । अतश्चात्र यजु-
र्भेद इति पूर्वोक्तिप्रत्युदाहरणमाशङ्कम् ॥ १ ५ ॥

अनुपङ्गो ॥ यत्र बहूनां श्रेयापेक्षिणामाद्यस्थानन्तरं श्रेयः समा-
वाच्यते, यथा याते अग्ने अथाशयेत्यस्थानन्तरं तन्पूर्वविष्टेत्यादिः
श्रेयः । उत्तरौ मन्त्रौ, याते अग्ने रजाश्रया, याते अग्ने हराश्रयेति ।
तत्रोत्तरयोः श्रेयापेक्षिणोरयमेव श्रेयोऽनुपच्यते, तत्तु सौक्तिकी-
ऽध्याह्रियते, अकृत्तत्वात् ।

न चादानेकत्र निबद्धोऽन्यत्र नेतुं न शक्यः । सर्वार्थत्वेनासा-
नात् । न चाद्यस्थानन्तरमपेक्षितदेशे पठितत्वात् तदर्थमाशानं
शङ्काम् । आकाङ्क्षाद्योग्यतयोरविशिष्टत्वादात्मत्वेरपि असम्बन्धिपदा-
व्यवधानरूपायाः सर्वत्राविशिष्टत्वात् । न हि आनन्तर्यमेव सम्बन्ध-
कारणं, तदभावेऽपि शब्दबोधस्यासम्बन्धिपदव्यवधानाभावे आनुभ-
विकत्वात् । सर्वव्यवधानस्य बहून् पाठे अशक्यतया आकाङ्गदि-
चयेष्वैव च सर्वार्थत्वज्ञानोपपत्तेरावृत्तपाठस्य सर्वान्तपाठस्य चापा-
दयितुमशक्यत्वाद्पेक्षितदेशपाठस्य च सिद्धेनैव ज्ञातुं शक्यत्वादान्वा-
नस्य सर्वार्थत्वावगतेरनुपङ्ग एव । न चैव अव्यवधानस्याकारणत्वे
पदश्रुत्या यागस्यैव करणत्वानुपपत्तिः* । तस्याकारणत्वेऽपि सन्देहे
नियामकत्वमात्राङ्गीकारात् । प्रथते तु आकाङ्गादिवशेन सर्वार्थत्वस्यैव
प्रतीतेर्नियामकाकाङ्गाऽभावेनानुपङ्ग एव युक्तः । अतस्य तदर्थे-
ऽपि यजुर्वेदमायश्चित्तम् ॥

* करणत्वादापत्ति, - इति ख० ग० पुस्तकयो पाठः ।

अर्थैकत्वात् ॥ यजुषं यावत्सु पदेषु वाक्यत्वं पर्याप्तं तावत्सु पर्याप्तं * न तु वाक्यधर्मैः, तद्य विनियोगानर्हत्वात् । वाक्यत्वञ्च यथार्थैकत्वं विभज्यमानसाकाङ्क्षत्वञ्च तावत्सु । अर्थैकत्वञ्च भिन्न-प्रतीतिविषयाऽनेकमुख्यविशेष्यराहित्यम् † । अन्यस्य दुर्वचत्वात् । अस्ति च गामानयेत्यादौ मुख्यविशेष्यभूताया भावनाया एकत्व-त्वात् । दर्शपूर्णमासामनहोमादिवाक्येषु च भावनानामनेकासामपि भिन्नप्रतीतिविषयत्वाभावात्, ग्रीहियववाक्ययोर्भगोवां विभज-त्वित्यादौ च सत्यपि भिन्नप्रतीतिविषयत्वे मुख्यविशेष्याया भाव-नाया एकत्वादर्थैकत्वम् । अतस्तथैकवाक्यत्वत्वात्तत्पर्यं द्वितीयं अन्वीयमानयोः पदार्थयोरनन्वये अनितृप्ताकाङ्क्षत्वरूपं विशेषणम् । श्वोमं ते षदनं हृषीमि, तस्मिन् मीदित्यचानन्वये साकाङ्क्षत्वेऽपि भिन्नवाक्यत्वादाद्यं विशेषणम् ॥ १ ४ ॥

समेषु ॥ यत्र तु भोक्तृविधं विभज्यमानसाकाङ्क्षत्वं, यथेष्टे त्वा लर्जे त्वेत्यनयोः, यथा वा आद्युर्ध्वेन कल्पतां प्राणो यज्ञेन कल्पता-मित्यादौ, तत्र सत्यर्थैकत्वे भगोवामित्यादिवन्मन्त्रभेदः । किमुत यदा विनियोगानुसारेणार्थभेद एव प्रमाणवान्, तदा मन्त्रैकत्वे प्रमाणाभाव एव । अत्र हि इषे त्वेति शाखां द्विनत्ति, लर्जे त्वेत्यु-आर्ह्येति विनियोगभेदादिषु सा द्विनत्तीति क्रियापदाध्याहा-रेण भिन्नमेव मुख्यविशेष्यम् । एतमूर्जे त्वोन्माज्मीति । एवं कृषी-

* पर्याप्तं, - इति नास्ति स० ग० प्रसक्तयोः ।

† विशेष्यराहित्यम्, - इति श्व० ग० वृक्षकोः पाठः ।

शब्दान्तरे ॥ भावनाभेदफलोभूतापूर्वभेदोपयोगिभावाद्याधि-
करणरूपोपोद्घातप्रसक्तानुप्रकादौ समाप्तेऽधुना शब्दान्तराद्भेदोऽभि-
धीयते । ज्योतिष्टोमादिप्रकरणस्थाना, सोमेन यजेत, हिरण्यभावे-
याय ददाति, दाक्षिणामि जुहोतीत्यादीनां विभिन्नधात्वर्थाणां
भावनाभेदशोधकत्वमस्ति न वेति चिन्तायां, ज्योतिष्टोमेन स्वर्ग-
कामोयजेतेत्यनेन स्वर्गकर्मकभावनामात्रे साधवाद् विहिते तदनु-
वादेन सोमादिवाक्ये सोमादिविशिष्टयागादिविधानात् सर्वेषां
सोत्पन्नविशेषेण गुणव्याघाभावात् भावनाभेदः ।

न चानेकधात्वर्थाणामेकजातीययत्नजन्यत्वसम्भवः । साधका-
भावात् । न च प्रकृत्यर्थान्वितस्त्रार्थाभिधायकत्वात् प्रत्ययानां फल-
वाक्येनाख्यातेन धात्वर्थानवच्छिन्नशुद्धभावनाविधानानुपपत्ति-
आख्यातेन धात्वर्थवच्छिन्नभावनाभिधानेऽपि तदग्रे विधिव्यापारा-
भावात् । अतएव गुणफलसम्बन्धस्यैव धात्वर्थाणुवादेऽपि भावना-
मात्रविधानम् । अतएव च फलवाक्ये यजि प्रकृतसर्वधात्वर्थापेक्ष-
णम् । ज्योतिष्टोमपदञ्च क्वचिन्व्यायेन सर्वनामधेयमिति प्राप्तेः ।

कार्यमात्रवृत्तिधर्मस्य विजातीयघातत्वादे किञ्चित् प्रति-
कार्यतावच्छेदकत्वापेक्षकत्वेन तदपेक्षितं प्रति उपस्थितस्य यत्नस्यैव
वैजात्यपरिकल्पनया विजातीययत्नत्वेनैव कारणत्वम् । अतश्च प्रति-
धात्वर्थवैजात्य भावनावैजात्यमिच्छि । विभिन्नधात्वर्थकत्वमेव च
शब्दान्तरत्वम् । अतएव तिस्र आहुतीर्जुहोतीत्यत्र यद्वाया सोम-
भेदे सिद्धे शब्दान्तरादेवोक्तविधाङ्गावगाभावेदः । न तु मूलोक्तादिति
शेषम् ।

एव यत्र निराकाङ्क्षाणामेव श्रेयिणां यद्गुणान्ते सापेक्ष श्रेयः
समाप्तातो यथा चित्पतिस्त्वा पुनातु वाक्पतिस्त्वा पुनातु देवस्त्वा
सविता पुनानित्येतेषामन्ते, अष्टिद्रेण पवित्रेणेति । तथापि
सन्निधियोग्यलघोरविशेषात् सर्ववानुषङ्ग । न चोत्पाप्याकाङ्क्षाया-
एकसम्बन्धेनैव चरितार्थत्वादानन्तर्यस्य नियामकत्वोपपत्ति । श्रेया-
काङ्क्षाया आकाङ्क्षोत्पापनेऽपि प्रधानत्वाच्छ्रेयिणां विनिगमना-
विरहेण सर्वेषामेव श्रेयसाहकत्वावगतेरानन्तर्यस्यानियामकत्वात् ।
अतएव अनेकवृत्तिवृत्तिसन्निधिपठितोपहोमाना सर्वार्थत्वमेव ।
अतश्च सुखनाभिगुल्फप्रदेशपावनार्थेषु एतेषु मन्त्रेषु श्रेयोऽनुषङ्गते
प्रतिप्रधानावृत्तिन्यायात् ॥ १६ ॥

व्यवायात् ॥ यत्र तु असम्बन्धिपदव्यवधान, यथा स ते वायुवतिन
गच्छतां स यज्जैरङ्गानि स यज्ञपतिराग्निषेति । अत्र गच्छतामि-
त्यस्याग्निपेत्यत्र नानुषङ्ग । अज्ञानीत्यत्र एकवचनान्तस्थानन्वयेन
बहुवचनान्तस्यैव गच्छतामित्यस्याध्याहारावग्यम्भावात् । वस्तुतस्तु
बहुवचनस्यैवाध्याहारेण समिधातीरनुषङ्ग एवेति एकवचनस्यैवानु-
षङ्गप्रत्युदाहरणमिदम् ॥ १७ ॥

इति श्रीखण्डदेवहृतौ भाट्टदीपिकायां द्वितीय-

स्थाध्यायस्य प्रथम पाद ॥०॥

देवताप्राप्तिसम्बन्धेनेतेषां नियमविधिलोपपत्तेः । अतश्चामन्यपरपुनः-
श्रवणाभावाच्च कर्मभेद इति प्राप्ते ।

उभयाकाङ्क्षाबलसम्बन्धयाज्यामन्वाणासेव देवताकल्पकत्वस्य पुरः-
स्पृक्तिकल्पेनान्यतराकाङ्क्षाबलसम्बन्धानुसन्धनमन्त्रेभ्यो देवताकल्पनातु-
पपत्तेर्न समिदादिपदानां देवतानियामकत्वम् । अतद्योपपदार्थस्य
सम्भवत्प्राप्तिकलात् पदश्रुत्यादिना विधेर्धार्तत्वभावनाविषयत्वप्रती-
तेर्विहितविधानाद्योगादिधेयतावच्छेदकतया वैजात्यमिद्धिः । न
चेवं तत्प्रत्यन्यायेन समिदादिपदानां नामधेयत्वात् सञ्ज्ञपैव
भेदमिद्धिः । तत्प्रत्यन्यायेन गुणविधिलनिराकरणेऽपि नामधेय-
कृत्यस्यैकेनैवैकस्मिन् कर्मणि सिद्धेरनेकेषां नामधेयानां वैषम्यप्रसङ्गेन
समिदादिपदानां गुणानुवादकत्वेनैवोपपत्तेर्नामत्वानिर्णयात् । मिद्धे
तु अभ्यासेन कर्मभेदे एकैकस्य कर्मण एकैकं नामधेयं मार्थक-
मिति नामत्वनिर्णयः । प्रयोजनसुत्तराधिकरणप्रयोजनम् । प्रयो-
जनान्तराणि कौस्तुभे स्पष्टानि ॥२॥१८॥

प्रकरण्तु ॥ तत्रत्य एव च एवं विद्वान् पौर्णमासी यजते च
पावदुष्येणोपाप्नोति तावदुपाप्नोति च एवं विद्वानमावासां यजते
च पावदतिराचेष्टेयादिवाक्येऽपि अभ्यासात् कर्मभेदः । न चायं
छट्, छेट्वेऽपि वा चच्छब्देन विधिप्रतिबन्धाद्विधिपुनःश्रुत्य-
भावः । समिधो यजतीतिवशेत्वाद्यगतेष्वच्छब्दस्य योदोचित इति
वदेदन्किद्यामाचविधिप्रतिबन्धकत्वात् । अतएव पौर्णमास्यमावा-
सापदमपि नामधेयम् । पौर्णमासां पौर्णमासेति वाक्यद्वयेनैत-
दाद्यविहितकर्मणोरेव कालविधानात् । न च छपाभावः । मार्थप्री

किञ्च प्राप्तभावनाऽनुवादेन सोमयागाद्यनेकविधाने वाक्यभेदा-
पत्तेस्तत्तद्गुणधत्वर्थोभयविशिष्टभावनाविधानमेव तत्तदाप्ये अङ्गी-
कर्त्तव्यम् ।

तत्र च चातुर्थिकन्यायेन ज्योतिष्टोमपदाभिधेयस्य सोमयागस्यैव
स्वर्गवाक्येन फलसम्बन्धोऽन्वेषान्तु तदङ्गत्वम् । न च स्वर्गवाक्य एव
यागभावनोत्पत्तिपूर्वकं फलसम्बन्धः सोमवाक्येन च सोममाचवि-
धानमिति वाच्यम् । स्वर्गवाक्ये राजसूयन्यायेनेष्टिपशुयागानामेव
फलसम्बन्धापत्तौ यागान्तरविधने प्रमाणाभावात् । ततश्च पश्चाद्य-
रुद्धे सोमविधनुपपत्तेः सोमवाक्ये कर्मान्तरविधवश्याभावः । प्रयो-
जनं सोमयागमात्रमाधान्यम् ॥१॥१८॥

एकश्लेषम् ॥ दर्शपूर्णमासप्रकरणस्ये, समिधो यजति, तनूनपातं
यजति, इडो यजति, बर्हिर्यजति, खाशकारं यजति, इत्यादौ याग-
स्यापि प्रत्यभिधायमानत्वेनाभेदाच्च भावनाभेदः । न चाभ्यासाङ्गदेः,
यागस्याभ्यासस्यैकत्वसाधकत्वेन विरुद्धत्वात् । न च विधिपुनःश्रवण-
रूपस्याभ्यासस्य विधेययागादिभेदकत्वम् । दध्ना जुहोतीतिवदिधेर्दे-
वतारूपगुणमङ्गान्तगक्रिकत्वेन यागविधयत्वाभावात् । न च यागो-
त्पत्तिवाक्यस्यमुष्णनरोधासोत्पन्नवाक्येन गुणविधिः । अगत्या प्राथ-
मिकवाक्यस्यसमिधपदस्य तन्मन्त्रन्यायेन नामधेयत्वाङ्गीरात् ।

वस्तुतस्तु यदि चाज्यामन्त्रवर्णात् समित्प्राप्तिस्तदा सा तनून-
पादादीनामप्यविशिष्टा । अत एवांशुयागानुवादेन विदवाक्यवि-
हितकर्मानुवादेन वा पशुस्यापि देवताविधिः । न च समवायान्ति-
कता, चाज्यामन्त्रवर्णवदनुमन्त्रणमन्त्रेभ्योऽपि विकल्पेन इत्यन्तादि-

द्वितगौरवापादकविद्वद्वाक्यविहितकर्माङ्गताबोधकत्वम् । अतएव च
 काशदारेण कर्मदारेण वा व्यवस्थापरमेव तदिति वक्ष्यते । अतएव
 न तावद्नेन देवताप्राप्ति । नाप्याग्नेयादिवान्नेन । प्राप्तकर्मानुवादे-
 मानेकगुणविधाने वाक्यभेदात् । विधिफलस्य हि आज्ञातज्ञापन
 सौकविषयत्वमेव सर्वत्र क्लृप्तम् । तस्थानेकविषयत्वे बाधप्रसङ्ग । न च
 विशिष्टविधानाद्वाक्यभेद, विशिष्टस्याव्युत्पन्नत्वात् । उक्तं ह्येतत् ।
 कारकतासम्बन्धेन यत्र तद्धितादिष्टक्तिर्न तत्र परस्परान्वयोऽपि त
 यत्रान्वाभिधानीमित्यादौ तदतिरिक्तसम्बन्धेन यत्तिक्तैव स इति ।
 अतश्च प्रकृते देवतात्वस्य सम्प्रदानकारकत्वात् परस्परसम्बन्धानुप-
 पत्तेरुभयविशिष्टकर्मान्तरविधानमेवावश्यकम् । अतश्च रूपाभावस्तद
 वक्ष्य एव ।

अस्य वा कथञ्चिद्रूपसामान्यमपि न विद्वद्वाक्ये कर्मविधि ।
 यच्छब्देन विधिशक्तिप्रतिबन्धेन विधिपुन श्रवणस्यैवाभावात् । न च
 तस्य वेदनक्रियाभावविधिप्रतिबन्धकत्वम् । यच्छब्दादेस्तच्छब्दा-
 वधिकप्रतिबन्धकत्वमेव श्रुत्यन्तिसिद्धत्वात् । किञ्च अन्यपरत्वादि
 नाभ्यासस्वरूपसिद्धि । तथाहि तत्तद्विद्वद्वाक्यस्यलङ्घनयजिना
 प्रकृतत्वादाग्नेयाद्यस्य एव तत्तत्काशयोगिनस्तत्तत्सामधेयवशाद्गु
 षन्ते । तत्प्रयोजनञ्च तन्त्रेण यजिनाऽनेकोपादानात् समुदायद्वय
 सिद्धि । तस्या अपि प्रयोजन फलवाक्ये यथामेव फलसम्बन्ध
 सिद्धि । प्रातिपदिकस्य षट्सु काशयोगेन प्रसिद्धत्वात् । द्विवचनस्य
 च श्लाघ्याश्रयसमुदायषट्कसमुदायि वृत्तिसम्बन्धेन षडनस्य
 व्यर्थत्वात् । श्लाघ्यतात्पर्येणाहकमेव च श्लाघ्यसम्बन्धषट्कसमुदाय

पौर्णमास्यामनूष्येते वृधन्वतीममावास्यायामिति वचनेन आष्वभा-
गकाम्नातानामपि अत्रां कर्म बाधित्वा एतदाक्यविहितकर्माङ्गत्वेन
विधानान्मान्ववर्णिकाग्निषोमदेवतायाः सर्वस्वे वा एतद्यज्ञाय गृह्यते
यद्भ्रुवायामान्मिति वचनेन च द्रव्यस्य प्राप्तत्वात् ।

अथवा, आग्नेयादिवाक्यैरेव पौर्णमास्यमावास्यादिपदोपस्थापि-
तैतद्वाक्यविहितकर्माद्युवादेन द्रव्यदेवताविधानाद्रूपलाभोपपत्तिः ।
न चानेकविधानाद्वाक्यभेदः । तद्धितेन देवताविशिष्टद्रव्यवाचिना-
परस्परान्वयस्य व्युत्पत्तत्वेन विशिष्टविधुपपत्तेः । प्रकारान्तरेण
रूपलाभस्तु कौस्तुभ एव द्रव्यः । सर्वथा विद्वदाक्ये कर्मान्तर-
विधिः ।

एवं च दर्शपूर्णमासाभ्यां स्वर्गकामो यजेतेति फलवाक्येन
प्रयाजादिसाधारण्येन सर्वेषामाग्नेयादीनां एतद्वाक्यविहितकर्मणोश्च
प्रथमपक्षे फलसम्बन्धो द्वितीये तु तत्साधारण्येन तयोरेव ।
दर्शपूर्णमासप्रातिपदिकस्य कालयोगिषु प्रसिद्धत्वेऽपि द्विवचनस्या-
प्रसिद्धत्वात् । आष्वभागादिषु तस्य प्रसिद्धत्वेऽपि प्रातिपदिकस्या-
प्रसिद्धेः । अतो राजसूयन्यायेन नाम्नः सद्बोचकत्वानुपपत्तेः प्रकर-
णात् सर्वेषामेव यागानां फलसम्बन्धः । पाशाधिकरणन्यायेन द्विव-
चनस्याप्रसिद्धत्वेऽपि प्रातिपदिकमात्रप्रसिद्ध्या कालयोगिनामेव वा
अनयोरेव वा द्विवचनस्य कथञ्चिदुपपत्तेः फलसम्बन्धः । न तु
यथासेवाग्नेयादीनामिति प्राप्ते ।

लिङ्गक्रमाभ्यामाव्यभागाङ्गत्वेन वार्ध्नीवृधन्वतीमन्वाणां प्रा-
प्रानामपेक्षितव्यवस्थाविधायकत्वेन वार्ध्नीवाक्यस्योपपत्तौ नामये-

उपक्रमोपसंहारयोरेकविषयत्वेनैकवाक्यत्वप्रतीतिर्न तद्यप्रत्यया-
न्वाक्यैः कर्मविधिः । अन्तरावाक्यएव तु काष्ठोपांशुत्वविशिष्टैक-
कर्मविधिः । तदर्थवादस्यायं पूर्वोत्तरभावेन सर्वोऽपि । अन्यथा
वाक्यभेदापत्तेः । अतएव तद्यप्रत्ययानैर्देवतामात्रविधिरन्तराहवा-
क्यस्यकर्मणोत्यप्यपाप्तम् । न च तत्र देवताऽस्त्राभः । प्रासाधेदेव
वैष्णवप्रजापत्याग्नीषोमीययाध्यानुवाक्याद्युगलानां भेदागक्रमे समा-
द्यातानां विकल्पेन तत्तद्देवताकल्पकत्वोपपत्तेः । तस्य च ताव-
द्भूतामित्यनेन कालसम्बन्धात् फलसम्बन्धः ।

न चोत्पत्तिशिष्टां कालसम्बन्धानामेवाग्नेयादीनां अटित्युपहि-
तत्वेन फलसम्बन्धापत्तेरुत्पत्तिशिष्टकालसम्बन्धस्योपांशुयाजस्य फल-
सम्बन्धानापत्तिः । अन्यथा पुरोडाशान्तरासकालसम्बन्धान्दद्यानुप-
पत्त्येव पाषाणमाद्यादिकालसामेनोपांशुयाजस्य फलसम्बन्धापत्तौ ताव-
द्भूतेत्यस्यापि तन्फलत्वानुपपत्तेरिति वाच्यम् । तावद्भूतामित्येत-
दनन्तरमेवोपांशुयाजमन्तरा यजतीति पठितमिति वार्त्तिकदर्श-
नादस्यापि कालस्योत्पत्तिवाक्येनैव विधेयतया भिन्नवाक्यत्वाभावेन
तुल्यत्वत्वात् फलसम्बन्धोपपत्तेः । अतो नायं समुदायानुवादः
इति सिद्धम् । प्रथोजनं स्पष्टम् ॥४॥२॥१॥

आधारा ॥ तत्रैवाधारमाधारयतीति श्रुते अग्निहोचं जुषो-
तीत्यत्र च पूर्ववदाक्यभेदस्य दूषकत्वाभावादृजुमाधारयति, फल-

* पुरोडाशाना, - इति क० पुस्तके पाठ ।

† सिद्ध, - इति छ० ग० पुस्तके पाठ ।

‡ दृश्यत्वात्, - इति क० पुस्तके पाठ ।

सिद्धिद्वारा विददाक्यदयम् । अन्यथा हि विददाक्याभावे आग्नेय-
 दयस्यैवैकवाग्धोपादानावगतदिलयोगिनः कालदययुक्तस्य च फल-
 सम्बन्धापत्तिः । यथा च यदाग्नेयोऽष्टाकपाल इत्याचार्येयदयसिद्धि-
 स्तथा कौस्तुभ एव प्रपञ्चितम् । अतः यथा फलसम्बन्धसिद्धिरेवो-
 क्तविधया विददाक्यप्रयोजनमित्यन्वपरत्वात् न वैश्वदेवेन यज्ञे-
 तेतिवदभ्यासस्वरूपसिद्धिः । न चैव पौर्णमास्यां पौर्णमास्येति वाक्य-
 दयवैयर्थ्यापत्तिः । तस्य समुदितयागत्तिकप्रयोगविधित्वेन सार्यक्य-
 स्त्रोकादग्रे वक्ष्यमाणत्वात् । अन्यथा ह्युत्पत्तिवाक्येषु प्रत्येककालयो-
 गात् प्रत्येकमेव पूर्वोत्तराङ्गसहितैकैकप्रधानप्रयोगाभवेयुः । एव-
 षोत्पत्तिवाक्ये कालश्रवणमपि विददाक्याधिकारवाक्यस्ययजिपद*
 सङ्घोषार्यमेवेति समुदायसिद्धयै समुदायिनामनुवादकावेवेतौ न
 कर्मान्तरविधिः— इति सिद्धम् ॥ २॥ २० ॥

पौर्णमासोवत् ॥ तत्रैव, जामि वा एतद्यज्ञस्य क्रियते यदन्वद्यौ
 पुरोडाशौ त्रिपांशुयाजमन्तरा यजति विष्णुर्द्विपांशु यष्ट्योऽजामित्वाथ
 प्रणापतिरुपांशु यष्ट्योऽजामित्वाद्याग्नीषोमावुपांशु यष्ट्यावजामि-
 त्वायेति युते अन्तरावाक्ये पूर्ववदेव न कर्मान्तरविधिः । अपि तु
 तस्यप्रत्ययान्तवाक्यैर्विहितानां देवतोपांशुत्वविशिष्टयागानां समुदाय-
 सिद्धयर्थमनुवाद एव तत्रयोजनघान्तरालकालविधि* । यथाशास्त्रेतेषां
 भावभूतामग्नीषोमावाज्यस्यैव नावुपांशु पौर्णमास्यां यजन्निति का-
 तसम्बन्धात् तात्पर्यपदद्वाराफलसम्बन्धसिद्धिर्वा । अन्यथा ह्यग्नीषो-
 मदेवत्यस्यैव कालसम्बन्धात् फलसम्बन्धः स्यादिति प्राप्ते ।

* यदिपद, — इति ख० ग० पुस्तकयो माठ ।

विजातीयहोमत्वावच्छिन्नस्य विधानेऽवगते वाक्यान्तरेण रूपसामे-
ऽपि न काचित् चतिः । प्रयोजनं दृष्ट्यादिद्रव्यसमुच्चयविकल्पाभा-
स्येष्टम् ॥५॥२९॥

द्रव्यसंयोगात् ॥ अग्नीषोमीयं पशुमालभेतेति युतम् । तथा,
सोमेन यजेतेति च । तत्राद्यविधिप्रकारस्यासम्भवात् पूर्ववत् कर्म-
विधित्वम् । अपि तु समुदायानुवादत्वमेव । कर्मप्राप्तिस्तु पशौ
इदयस्याद्येऽवद्यति अथ जिज्ञासा इत्यादिभिः । उत्पत्तिश्रिष्टपशु-
साधे घागे इत्यादीनां साधनत्वानुपपत्तेर्न तदुद्देशेनावदानाख्य-
संस्कारविधिः । अतो विहितानां इत्याद्यवदानानां पशुप्रभवद्रव्य-
वृत्त्यवदानत्वमादृश्यात् साक्षाद्यावदानप्रकृतिकत्वावगतेः साक्षाद्य-
वदेव इत्यादीनां यागसाधनत्वस्य पूतीकवदनुमानाशावद्द्रव्यादि-
यागा एव विधीयन्ते । तांश्च क्षत्रण्या आलभतिना अनूद्याग्नी-
षोमी देवता विधीयते । पशुपदञ्च इत्यादीनां जागप्रकृतिकत्वस्य
मन्त्रवर्णपात्रत्वक्षत्रण्या इत्यादिपरम् ।

अथवा, इत्यादिवाक्यविहितत्वदानाक्षिप्रस्यज्ञानेवालभतिना
प्राप्तिवानूद्य पशुपदांश्चितइत्यादीनां प्रत्येकं देवतासम्बन्धे कृते
तावन्तो यागा देवतासम्बन्धकल्पितास्तेनैव विधिना विधीयन्ते ।
सर्वथा पशुपदं समुदायानुवादः ।

तथा सोमेऽपि, ऐन्द्रवायव गृह्णाति, सैत्रावरुणं गृह्णातीत्यादि-
वाक्यैर्द्रव्यदेवतासम्बन्धानुमितयागविधानम् । यज्ञे देवतासम्बन्धानुप-

• स्यात्सोमेवालभतिना, - इति छ० ग० पुस्तकयो यतः ।

† पशुपदञ्च, - इति क० पुस्तके पाठः ।

तमाधारयति, दध्ना जुहोति, पयसा जुहोतीत्यादि^१वाक्यविहित-
कर्मणां घटायोगं समुदायानुवादकत्वोपपत्तिः । दध्नादिवाक्यानां
निर्व्यापारे गुणमात्रे विध्यन्वयासम्भवेनावशं गुणविशिष्टकर्मविधाय-
कत्वात् । अतश्च रूपाभावाद्देवकप्रमाणाभावाग्निहोत्रवाक्ये आघा-
रवाक्ये वा न कर्मान्तरम् । अपि तु तेषामेव समुदाय-
सिद्ध्यर्थमनुवादः । तत्रयोजनञ्च सर्वेषामेवाग्निहोत्रसञ्ज्ञकत्वेन फल-
सम्बन्धसिद्धिः । इतरथा अग्निदेवत्यहोमस्यैव तदापत्तिः । आघार-
वाक्ये समुदायानुवादप्रयोजनन्तु कौस्तुभे द्रष्टव्यम् । न च दध्नादि-
होमेषु देवतासम्भवः । समुदायानुवादबलेनैकप्रयोगविधिपरिग्रहा-
ऽवगतेः सद्यदुष्ठानेनाग्न्यादिहोमाद्भूतदेवतायाः प्रसङ्गेन दध्ना-
दिहोमोपकारकत्वोपपत्तेरिति प्राप्ते ।

सर्वत्र गुणमात्रविधानेन द्वितीयविधिप्रकारोपपत्तौ पञ्चमविधि-
प्रकाराङ्गीकरणस्यान्वयत्वाच्च दध्नादिवाक्येषु विशिष्टकर्मविधानम् ।
न च गुणे विध्यन्वयानुपपत्तिः । होमकर्मकगुणकरणकभावनाया-
मेव विध्यन्वयेऽपि प्राप्तप्राप्तविवेकेन विधिफलस्थाज्ञातज्ञापनरूपस्य
भावनायाः स्वरूपेण प्राप्ततया गुणमात्रविषयत्वोपपत्तेः । अतएव
सर्वत्र प्रातीतिके विशिष्टभावनाविधानेऽपि फलमादास्यैव षड्विधि-
प्रकारास्तीषां चोत्तरोत्तरस्य दौर्बल्यं पूर्वमुक्तम् । अतश्च प्राप्ताभावा-
देव समुदायानुवादत्वाम्भवादाद्यविधिविधया कर्मविधौ एवाघा-
राग्निहोत्रवाक्ये । न च रूपज्ञानाभावात्कर्मविध्यनुपपत्तिः । तस्या-
नुष्ठानं प्रति कारणत्वेऽपि ग्राह्यबोध प्रत्यकारणत्वात् । अतश्च

^१ दध्ना जुहोतीत्यादि, - इति ख० ग० पुस्तकयोः पाठः ।

सोमेऽपि नैन्द्रत्रायवादिवाक्येयागविधिर्गौरवात् । किन्तु देवता-
विशिष्टग्रहणस्यैव तद्धितोपात्तद्रव्योद्देशेन विधि । सम्भवति च देव-
तानस्य निरूपकतासम्बन्धेन ग्रहणवैशिष्ट्याद्योगेऽपि ग्रहणकालौनो-
च्चारणकर्मोभूतवृत्तिलक्षणेन ग्रहणे वैशिष्ट्यम् । अतश्च देवताया
ग्रहणाद्गभृताया अपि यागापेक्षाया सोमवाक्यविहितयागस्यैव
देवतापेक्षयोपपादकत्वनाशकत्पनाशापवम् । सोमपदन्त संस्कार-
विध्यन्वयानुपपत्त्या सभावत्प्राप्तिकत्वेऽपि सक्तुव्यावृत्तिफलकसोमनिय-
माद्ये न विरुध्यते । यथा चेव सति ग्रहणानां समुच्चयो यागस्य च
प्रतिग्रहणमावृत्तिस्तथा सर्वं कौमुभ एव निरूपितम् । प्रयोजन-
पशुविकारे षड्यादिद्यागोद्यन्यनमप्रकृतिकत्वात्केकादशावदानगण-
प्राप्ति पूर्वपक्षे । सिद्धान्ते तु मेति द्रष्टव्यम् । सोमे चाव्यक्तलसिद्धि-
रेव ॥६॥१३॥

पृथक्निवेशात् ॥ आमनमस्यामनमस्य देवा रति तिस्र आ-
ऊतौर्जुहोति, आन्वभागौ यजतीत्यादौ एकत्वातिरिक्तसङ्ख्याया'
स्त्राश्रयप्रतियोगिक-स्त्राश्रयवृत्तिभेदव्याप्तत्वेन न तावत् साचाद्भावना-
भेदबोधकत्वम् । तस्या उक्तसङ्ख्याश्रयत्वाप्रतीतेः* । नापि धात्वर्थ-
भेदबोधकत्वम् । तस्य पूर्वप्रमितैकत्वसङ्ख्याऽपरद्वलेनैकादश प्रयाजान्
यजति विराट्मस्यस्रमग्निहोत्र जुहोतीत्यादिवत्सङ्ख्यान्तरसम्बन्धात्तुप-
पक्षेरेतत्सङ्ख्याया अभ्यासविषयत्वप्रतीतेरकर्मान्तरत्वमिति प्राप्ते ।

नात्र सङ्ख्यान्तरावरोध । आ हि न तावन्निदुपान्ता । तस्या.

* तस्या उक्तसङ्ख्याश्रयत्वातिरिक्तसङ्ख्याया' प्रतीतेः, - इति क०
ग्रन्थके पाठ ।

पत्तेः । इत्थं चाराण्य्या धारया गृह्णातीति प्रकृतं धारासमर्थं इव
 तद्धितोपात्तम् । सोमवाक्ये तु तत्प्रकृतित्वेन सोमलताविधिर्वै-
 द्विविधिवत् । सोमं अभिपुणोतीत्यादिभस्कारविध्यन्ययानुपपत्त्यैव
 वा अर्धयुं वृणीत इतिवक्तोमप्राप्तेः सोमपदं नामधेयम् । सर्वथा
 यज्ञिः समुदायानुवादः । तत्प्रयोजनं चाग्निं पचे सोमद्रव्यकयाग-
 मावानुवादादस्तुतशस्त्राणामपि फलसम्बन्धः । ज्योतिष्टोमपदस्य वैश्व-
 देवद्रौणम् । समुदायानुवादाभावे हि तद्वशात् स्तुतशस्त्राणामेव
 यागानां फलसम्बन्धापत्तिः । तेषामेव ज्योतीरूपतोमसम्बन्धात् ।
 सिद्धान्ते तु यागस्यैकत्वात् फलवाक्यस्य यजिनाऽभ्यासलक्षणापत्तेर्वि-
 जातौषयागत्वावच्छिद्यस्यैव फलसम्बन्धः । ज्योतिष्टोमपदे वज्रमीदृ-
 षंस्तु स्वसम्बन्ध्यासवदितिसमुदायाश्रयलक्षणः । अतः समुदाय-
 वादावेव ताविति प्राप्ते ।

पशुपदे हृदयादिलक्षणायां प्रमाणाभावान् तत्रैव विशिष्टयाग-
 विधिः । हृदयादिवाक्यैश्च हृदयाद्युद्देशेन संस्कारमात्रम् । पशोश्च
 न भाचाङ्गविद्येन विधानम् । किन्तु विग्रसनावदानादिविधिरूप-
 तात्पर्यपाहकानुरोधेन हृदयादिप्रकृतित्वेनैव । कारणलस्य * भाचा-
 दित परस्परयाऽपि तात्पर्यपाहके सत्पुपपत्तेः । अतएवातिदेशप्राप्ता-
 वदानसम्बन्धोऽपि हृदयादीनां हविद्विद्विद्विद्विद्विद्विद्विद्विद्विद्विद्विद्विद्वि-
 परिमद्धार्यस्येत्यादि कौस्तुभे द्रष्टव्यम् ।

* कारणलस्य, - इति क० पुस्तके पाठः ।

† सिद्धार्थं सन्, - इति ख० ग० पुस्तकयोः पाठः ।

अतो स्नायवाद् देवतात्वात्प्रायात् पूर्वमेव मद्भ्याम्बध । तदा हि
बहुत्वावच्छिन्न एवैकदेवतामम्बन्धादेकयागादिकल्पनासाधवम् ।

न च प्रकृतिप्राप्तेकपशुनिष्पन्नेकादशावदानगणैकत्वानुरोधेन
मद्भ्याम्बध देवतात्वात्प्रायात्तरमन्वय । पशुगतैकत्वस्य अतमप्रदम्बन्धेन
वाधात् । अत्रदानगणैकत्वस्य च प्रकृतावार्थिकत्वेनेहानतिदेशात् ।
अतो देवतामम्बन्धभेदे प्रमाणाभावाच्च ध्यागभेद ।

अथ वा ममानाभिधानश्रुत्या बहुत्वात्प्रायात् प्राग् देवतात्वात्प्रा-
येन मम्बन्धभेदप्रायापि स्नायवाद् ध्यागैकत्वम् । यथैव हि मिहान्ति-
ज्जेके ध्यागा मद्भुदुष्टानेनोपपाद्यन्ते, तथा मन्मतेऽप्येकेन ध्यागेनानेके
देवतामम्बन्धा इति प्राप्ते ।

ममानाभिधानश्रुत्या देवतात्वात्प्रायात् बहुत्वात्प्रायात् पूर्वा-
न्वयित्वम् । पशुनां प्रायेक स्त्रत्वाश्रयत्वेन स्त्रत्वध्वमानुकूलव्यापारा-
त्मकधागकरणत्वव्यपदिष्टस्य प्रत्येककृत्तितया सूक्तविधिरित्यादि-
प्रत्ययानुसारेण हविदावच्छेदकपशुत्वावच्छेदेभ्य देवतामम्बन्धौचि-
त्याद्य । अतश्च बहुत्वावच्छिन्नस्यैव प्रतिमम्बन्धित्वात् प्रतिमम्बन्धि-
तावच्छेदकस्य प्रत्येककृत्तित्वात् प्रतिमम्बन्धिभेदप्रतीतेरुक्तत्वेन मम्-
बन्धभेदगिद्धिः । न च मम्बन्धभेदेऽपि ध्यागैकत्वम् । मम्बन्धाणां
ध्यागैकत्वानेकत्वान्ध्यागभययाऽप्युपपन्नौ स्नायवापेक्षया एकेकत्वात्प्रा-
चीटकस्य ज्ञाततया बहवस्त्वेन विद्यामकत्वात् । अतस्तदुद्देशेभ्य
धर्षण ध्याग्भेदो भावनाभेदयेति मिहम् । प्रयोजन, ध्यागैकत्वे
एकपशुविपर्ययेऽपि तत्र ज्ञातत्वाच्च पुनर्धागकरण, मिहान्ति न
नदिति ६७६९ ६६

कर्तृवृत्तित्वात् । न चानवच्छिन्नस्यान्वयानुपपत्तेः प्रथमातिक्रमे च
कारणाभावाद्भावार्थे एकत्वमद्भ्यानुमानमिति वाच्यम् । श्रुतमद्भ्यासत्वे
कारणाभावस्याभिद्भुलेनानुमानाप्रमरणात् । अतएव प्रयाजैकादशत्व-
क्षले यत्र प्रकृतौ अनुमानप्रमरस्तावाम्भासविषयत्वम् । न चेवं
विराट्मत्पत्तिवाक्यादावपि उत्पत्तिवाक्ये एकत्वानुमानानापत्तिः ।
तादृगक्षले खोपजीवोत्पत्तिवाक्यजन्यशाब्दयोधनिर्वाहार्थे पूर्वमद्भ-
त्तस्यनुमानस्योत्तरकालिकेन मद्भ्यासवर्णेन याथायोगान्तस्थाभास-
विषयत्वप्रतीतेः । प्रकृते तु शाब्दयोधात् पूर्वमेवेतरपदार्थत्वमद्भ्यासा-
अपि प्रतीतेर्युक्तः शाब्दयोधोत्तरकालीनानुमानप्रतिबन्ध इति
कौस्तुभे विस्तरः । अतथ सिद्धान्तुत्पत्तिवाक्यगतकर्मममानाधिकरण-
विधेयमद्भ्यासाः कर्मभेदकत्वम् । भावनाभेदस्य शब्दान्तरादेव ।
प्रयोजनं, वेदिप्रोक्षणमन्ववत् पूर्वपक्षे महत्त्वम्*, सिद्धान्ते तु तदा-
वृत्तिरिति ।

भाष्यकारेण तु षष्ठदश प्राजापत्यान् षडूनात्प्रभेदेति वाक्ये
यागभेदाभेदविन्ना हता । तत्र यद्यपि देवतासविशिष्टद्रव्यविशेष-
वाची महित*, यद्यपि च प्राजापत्यपद एवैकोपक्षथापि तदुत्तर-
विभक्त्युपात्तायाः षट्प्रायाः प्रत्यर्थे विशेष्यत्वान्त्वप* न तु विशिष्टे ।
दो चय इत्यादौ तथैव व्युत्पत्तेरिति तावदविवादम् । सोऽपि च
न द्रव्ये देवतात्वान्वयोत्तरम् । तथा सति देवतात्वप्रतिबन्धनि
द्रव्ये चाश्रित्यान्वयमेव प्रत्येकवृत्तिपशुनावच्छिद्य एव तत्त्वान्व-
प्रतीतेरनेकत्वावगमात् समन्वभेदेमानेकपागादिकल्पनागौरवापत्तेः ।

* प्रत्यर्थविशेष्यत्वान्त्वप, — इति षष्ठे प्रकृतौ ।

तदनुवादेन वाजिभ्यो वाजिनमित्यत्र न गुणमात्रविधिः । प्राप्त-
कर्मानुवादेनानेकगुणविधाने वाक्यभेदापत्तेः । न च वाजमन्त्रमा-
निषारूपं विद्यते येषामिति व्युत्पत्त्या विश्वदेवान् तद्विशिष्टयागं
बोद्धिष्य वाजिनमात्रस्य विकल्पेन समुच्चयेन वा विधिरस्त्विति
वाच्यम् । वाजिशब्दस्य हृदत्वेन विश्वदेवानुवादानुपपत्तेः । उत्पत्ति-
शिष्टद्रव्यावरोधे द्रव्यान्तरस्य निवेशानुपपत्तेश्च । एतेनामिवाऽनु-
निष्यन्नवाजिनसम्बन्धप्राप्त्या वाजिनपद* आमिवायागनामधेयम-
प्रीक्षत्य तदुद्देशेन वाजिदेवताविधिरित्यथपास्तम् । उत्पत्तिशिष्ट-
देवताऽवरोधे देवतान्तरस्य निवेशानुपपत्तेः । किञ्चामिवायाः
पार्थिको देवतासम्बन्धः पदश्रुत्या, वाजिनस्य तु वाक्येनेति दौर्ब-
ल्यम् । तद्विषयस्य हि देवतान्तविशिष्टे द्रव्यविशेषे शक्तिः आमिवा-
पदस्य तात्पर्यसाहक्यमिति प्राञ्चः ।

आमिवादौ द्रव्ये देवतात्वे च भिन्ना शक्तिर्निरूपकत्वन्तु
संसर्गः । देवतान्त एव वा शक्तिर्द्रव्ये सत्त्वण । द्रव्यविशेषे एव वा
शक्तिर्देवतात्वे सत्त्वण । द्रव्यभ्रामान्य एव वा शक्तिरामिवापदेन
तु विशेषनिर्णयः । इत्येति पक्षाः कोस्तुभ एवोपपादिताः । सर्वथा
आमिवाद्व्यस्य देवतासम्बन्धः पदश्रुत्येति सिद्धम् ।

किञ्च विशेषां देवानां तद्विषयेन देवतान्त शक्तौक्तम् । अनु-
प्राप्तमन्त्राणां । वाजिशान्तु सद्यदानत्ववाचिन्या चतुर्था साम्प्रतिक-
सत्त्वणया । तद्व्यमानद्रव्योद्देशकविशिष्टप्रतिपक्षीकरणरूपसद्यदानत्वै-

* वाजिनपदे, - इति ख० ग० पुस्तकयो वाट ।

मञ्जा च ॥ ज्योतिष्टोम प्रवृत्त्याथैव ज्योतिरथैव विद्यज्योति-
रथैव सर्वज्योतिरेतेन महस्वदक्षिणेन यजेतेति श्रुतेषु ज्योतिरादि-
पदानां गुणविशेषे प्रसिद्धभावात् श्रोतनात्मकत्वेन प्रसिद्ध्युपपादने
कर्मण्यपि तदापत्तेरेतच्छब्देन च तद्विधाने वाक्यभेदाद्यापत्तेष्वेवां
नामत्व तावदविवादम् । तच्च न प्रकृतस्य यागस्य । ज्योतिष्टोम-
मन्त्रावरोधात् । मञ्जाकार्यस्य व्यवहारस्यैकनैव सिद्धेरितरवेद्यव्यांश्च ।
न च विनिगमकाभावादिकल्पः । अथ शब्दस्य पूर्वकर्माधिकार-
विच्छेदकस्य नियमवत्त्वात् । अतएव वसन्ते वसन्ते ज्योतिषेतिवचा-
ख्याविकारत्वाशङ्का । तस्याविच्छिद्येऽधिकारे समाप्तानेन तथाऽङ्गी-
कारात् । न चैवमधिकारविच्छेदाभावे उद्भिदादिमञ्जातो भेदा-
भापत्तिः, ज्योतिष्टोममञ्जाया उत्पत्तिश्रुत्याभावेन दयोरपि
विकल्पो वैपरोक्ष्य वा किं न स्यादिति वाच्यम् । सोमयागे
सुप्रसृत्तिनिमित्तकज्योतिष्टोममञ्जाऽवरुद्धे उद्भिन्मञ्जाया कथ-
मपि निवेशानुपपत्तेस्तस्या भेदकत्वात् । अतएव यत्र न किञ्चिद्वि-
धामकमस्ति तत्र मङ्गल्यार्थौ मञ्जयोर्विकल्प एव । प्रकृते तु
अथशब्देन विश्वेदाद्वेदकत्वमेव मञ्जाया । महस्वदक्षिणेन यजे-
तेत्येतावतेव प्रवृत्त्यागानुवादेन गुणविष्णुपपत्तौ एतच्छब्दानाम्य
ज्योतिरादिवाक्यस्य वेद्यार्थप्रसङ्गात् । अथा श्रोतनादिदोगम ज्योति-
रादिमञ्जा कर्मण्यथ सोमयागप्रकृतिक तत्तद्वाक्येष्वेव महस्वदक्षि-
णाक, य एतेन शब्दिकामो यजेतेति वाक्येन कृते विधीयते
इति मञ्जाया नर्कभेद १८१० ५१

गुण्य ॥ वेद्यदेव्याग्निष्येयश्च इत्यदेवताविशिष्टे यागे विहिते

उत्पत्त्यन्वयित्वात् प्राप्नोत्यन्वयानुवादेन गुणविधि फलविशिष्टविनि-
योगविधियेति वैशिष्ट्याभावाद्वाक्यभेद । अतो गुणात् कर्मभेद ।
दधिविशिष्टञ्च तत् फलोद्देशेन विधीयते । न दधिमात्रम् । भावा-
द्याधिकरणविरोधापत्तेः । मत्पि दधिद्वयोर्मले दधिद्रव्यकर्मोभल-
सादृश्याच्च * अग्निहोत्रहोमादिदेशेन रूपत्वात् ।

सिद्धान्तस्तु यच्च दयोरपि धात्वर्थगुणयोरप्राप्ति सम्भवत्प्राप्ति
प्राप्तिरेव वा धात्वर्थस्यैव वा अप्राप्ति यथा सोमेन यजेत, उद्-
प्रथा उद्प्रथस्येति पुरोडाश प्रथयति, ऐन्द्रवायवायान् यजान् गृही-
याच्च कामयेत यथा पूर्वं प्रजा कल्पेरन्, अग्निहोत्र जुहोती-
त्यादौ, तच्च भावार्थाधिकरणन्याय । यच्च तु गुणस्यैवाप्राप्तत्वा-
दिधेयत्व, तच्च तस्यैव फलसम्बन्ध । न च दध्नोऽपि नियता प्राप्तिरपि
तु विकल्पेन । अतः पत्निकानुवादत्नपरिहाराय तस्यैव विधेयत्वान्
फलसम्बन्ध । कारणीभूतगुणसत्त्वेन वचनं विनाऽपि फलोत्पत्ति-
सम्भवाद्भवन्वैयर्थ्यप्रसङ्गेन स्वरूपातिषाध्यधात्वर्थस्य दृष्टविधया गुण-
सम्बन्धिन आशयस्वापेक्षया प्रकरणाद्भूमिस्वाशयत्वसाभाष्युच्येति
साधुत्वार्थमनुवाद । दधिकरणक भावनान्तरमेव तु फलोद्देशेन वि-
धीयते । प्राप्तभावमनुवादेभ्योभयकरणे वाक्यभेदात् ।

केचित्तु करणत्वविशिष्ट दधि, दधिकरणत्व वा तृतीयोपात्त
फलकरणत्वेन विधीयते । तृतीयार्थकरणत्वस्य निरूपकापेक्षैव चा-
श्रयापेक्षेत्याहुः । तस्य यागवैधर्म्ये प्रमाणाभावात् । सर्वथा सिद्धो-

* दधिद्रव्यकर्मोभलसादृश्याच्च - इति उ० अ० पुस्तकयोः पाठः ।

कृद्देशत्वाद्देवतालक्ष्य । तस्याः प्रतिग्रहीत्वभावात् । निरुक्तधर्म-
समनियतसंख्यदानत्वस्थापकदेवतालक्ष्यपाखण्डोपाधिसौकारे* तु स-
तरां लक्षणम् । अतोऽपि दुर्बलत्वम् । तस्मादाजिनवाक्येऽपि गुणत्
द्रव्यदेवताविशिष्ट कर्मान्तरमेव वाजिनप्रतिपत्त्यर्थमामिषायागाङ्ग-
त्वेन विधीयते । गुणस्य च पूर्वचानिविश्रमानत्वेन भेदकता । सा
च क्वचिदाक्यभेदापत्त्या क्वचित् प्रवलगुणावरोधात् क्वचिदेकप्रसर-
ताभङ्गादित्यनेकप्रकारिकेति श्रेयम् ॥८॥९॥

अगुणे तु ॥ यत्र तु नोत्पत्तौ गुणश्रवणं, यथाऽग्निहोत्रं जुहो-
तीति । तत्र तदनुवादेन दध्ना जुहोति, पथसा जुहोतीत्यादिभिः
सर्वैरेव गुणविधान विकल्पेन । तत्र खल्लेकपोतन्यासेन सर्वेषामेव
पुगपत् प्रवृत्तेरेकावहङ्गत्वाभावादिति प्रत्युदाहरणमात्रम् ॥ १० ॥
॥९७॥

फलश्रुतेः ॥ अग्निहोत्रं प्रकृत्य दध्नेन्द्रितकामस्य जुऽऽयादिति
श्रुते, स एव होमो दधिविशिष्टः फलोद्देशेन विधीयते । न च
प्राप्तकर्मानुवादेन गुणसम्बन्ध* फलसम्बन्धेति वाक्यभेदः । प्राप्ता-
नामपि कर्मणा राजकर्तृविशिष्टाना फलोद्देशेन राजसूयवाक्ये
विधानवदिहापि तदुपपत्तेरिति प्रथमः पत्रः ।

द्वितीयस्य नाच राजसूयन्याय । कर्तृर्हि प्रयोगान्वयित्वात्
फलस्य च विनियोगान्वयित्वादुत्पन्नस्यापि कर्मण प्रयोगविधौ
फलविशिष्टविनियोगस्य कर्तृश्च वैशिष्ट्योपपत्तिः । प्रकृते तु दध्ना-

* देवतालक्ष्यपालस्यधर्मसौकारे, - इति ख० ग० पुस्तकयो माठ ।

तेन रेवतीविशिष्टवारवन्तीयनिर्देशेऽपि दाद्यायणपञ्चन्यायेनाप्राप्तरे-
वतीमात्रस्यैव फलसम्बन्धोपपत्तेः । अतोदधिन्यायेन गुणफलसम्बन्ध-
एव युक्तः ।

सिद्धान्तस्तु नात्राश्रयलाभः प्रकृते वक्रम् । यागस्य तावत्प्रकृ-
तत्वेऽपि अग्निष्टोमसामेत्यनुवादानुपपत्तेर्न साक्षादाश्रयत्वम् । अग्नि-
ष्टोमसूत्रद्वारा तस्यैव वा साक्षादाश्रयत्वं तु अग्निष्टोमसूत्रोपस्थानि-
देशतः सूत्रान्तरभाधारणेनोपस्थितत्वाद्नाशङ्क्यम् । न च वाय-
व्याय्येन तस्यौपदेशिकी विशिष्योपस्थितिः । अतिदेशिकस्यैवाध-
यमाने औपदेशिकताद्वाधस्यान्याय्यत्वेन विशिष्योपस्थितेराश्रयत्वासा-
धकत्वात् । न च साधो गायतिधातुवाच्यत्वेन क्रियारूपत्वादा-
श्रयत्वात्तेऽपि न चतिः । साधोष्वन्यात्मकस्वरमनाहाररूपत्वेन वाक्य-
ज्ञेयादौ प्रसिद्धस्य सिद्धरूपतया धातुवाच्यत्वस्याप्रयोजकत्वात् ।
अन्यथा सौभरस्यापि सूत्राश्रयत्वानुपपत्तेः । वारवन्तीयमात्र आश्र-
यानपेक्षे अग्निष्टोमसामेत्याद्यनुवादानुपपत्तेश्च ।

अतः साध आश्रयसापेक्षत्वाच्च तावत्प्रकरणेनाश्रयलाभः । न
च वारवन्तीयमग्निष्टोमसाम कार्यमिति प्राकरणिकेन वाक्येनैव
गौरवमिषा अङ्गत्वाविधानादाश्रयममर्षणमिति वाच्यम् । साधो-
गुणत्वपक्षे तत्राभ्युपपत्तावपि रेवतीमात्रस्य गुणत्वे तदयोग्यात् ।
साधोगुणत्व तु विधेरप्राप्तेरेवतीमात्रस्यैवमादेवामभवि । फलपदा-
भावे हि विधिर्ष्यद्विषये अप्राप्ततया ध्यामिषते तस्यैव प्रयोजना-
काङ्क्षया फलसम्बन्धो यथा गोटीहनादेः ।

तदत्र परमुपदाभावे वारवन्तीयस्य प्राकरणिकत्वात्तेनैव प्राप्त-

गुणफलसम्बन्धः । प्रयोजनं, दध्ने न प्रतिनिधिरूपेऽस्वविशेषो वा सिद्धान्ते द्रष्टव्यम् ॥११॥२८॥

समेषु ॥ विवृदग्निष्टुदग्निष्टोम इत्यनेन विहितस्याग्निष्टुद्यागस्य फलसम्बन्धे, तस्य वायव्यास्त्रेकविंशमग्निष्टोमसाम हत्वा ब्रह्मवर्षका-
मोक्षेतेन यजेतेत्यनेन कृते पश्चादाह्नातम् । एतस्यैव रेवतीसु वार-
वन्तीयमग्निष्टोमसाम हत्वा पशुकामोक्षेतेन यजेतेति ।

तत्रापि पूर्ववदाद्यः पूर्वपक्षः । राजसूयन्यायेन स्त्रकारकविशि-
ष्टाग्निष्टोमसौचभावनाविशिष्टाप्रत्ययार्थभूतकालकर्त्तृदिरूपप्रयो-
गान्वयिगुणसत्त्वेन विनियोगविशिष्टप्रयोगविधिसम्भवात् । इत्यते चा-
यमेव प्रकारोवाच्यवाक्ये * सिद्धान्तिनाऽपि ।

द्वितीयस्य नाम राजसूयन्यायः । प्रयोगस्य अग्निष्टोमसौचोत्त-
रकालत्वञ्च च वाच्यवाक्येनैव प्राप्ततथा तदनुवादेन रेवतीविधिः
फलोद्देशेन अग्निष्टुद्विनियोगविधिश्चेति वाक्यभेदात् । वाच्यवाक्ये
हि अतिदेशेन सम्भवत्प्राप्तिकस्य अग्निष्टोमसौचोत्तरकालतादि ततः
पूर्वप्रवृत्त्यङ्गीकारेण प्रयोगविशेषतया विहितम् । न त्वत्र । वाच-
्यवाक्यस्यापि कृत्तनेनास्य पूर्वप्रवृत्त्यङ्गीकारानुपपत्तेः । न च विनि-
गमनाविरहः । प्राथम्यस्यैव नियामकत्वात् । अतोलाघवाद्गुण-
एव रेवत्यधिकरणकवारवन्तीयास्योरेवत्यास्य एव या अप्राप्तत्वात्
फलोद्देशेन विधीयते । वारवन्तीयमग्निष्टोमसाम कार्थमिति प्राक-
रणिकेन वाक्येन वारवन्तीयस्यापि प्राप्तत्वात् । न चान्वयपक्षे
द्वितीयान्तेनैतच्छब्देन विलिङ्गमञ्जनाद्रेवतीमात्रनिर्देशानुपपत्तिः ।

* वाच्यवाक्ये, - इति क० पृक्तक पाठ ।

विकारि*त्वेनैतस्याशिशुषामविकारत्वादारवन्तीय प्राप्तमेवानूद्यते ।
केवल रेवतीविशिष्टसोचभावनोत्तरकालताविशिष्टयागान्तरभावनैव
फलोद्देशेन विधीयते । यद्यनैतच्छब्द प्रकृतिविकारभावास्तुवा-
दक । ततोयान्तैतच्छब्द प्रस्तोष्यमाणकर्मवचनो न दृश्यति । उक्त-
रकाचलचणोगुणस्य प्रयोगान्वयित्वाद्बेष्टिवद्यद्यपि तद्वेदमेवापादयेत्,
तथापि कालस्यात्र सम्भवप्राप्तिकतया वाक्यभेदपरिहारार्थं विधे-
यत्वेऽपि तात्पर्यगत्या यामे परम्परासम्बन्धेन विधेयस्य रेवत्याख्यस्य
गुणस्योत्पत्त्यन्वयित्वात्कर्मभेदबोधकत्वाविघात ॥१२॥२८॥

सौभरे ॥ ब्रह्मसामाख्यसोच प्रकृत्य समाम्नातैर्यादृष्टिकामोयो-
ऽप्राप्तकामोय स्वर्गकाम न सौभरेण स्तुवीतेत्यैतैर्वक्त्रैरुक्तसोचा
श्रित सौभर माम फलत्रयोद्देशेन विधीयते । उद्देश्यानेकत्वेन
स्तुवीनेत्यस्यानुषङ्गेण वाक्यभेदप्रतीति । सौभरे च प्राणाभेदेन
निधनास्यान्तिमसामावयवाधारतया क्षीप् ऊ ऊर्क इत्यादीन्वच-
राद्याघ्रातानि ।

तदेव सौभर प्रकृत्य क्षीषिति दृष्टिकामाय निधन कुर्यात्,
ऊ इति स्वर्गकामाय, ऊर्गित्यन्नाशकामायेति श्रुतम् । तत्र दृष्टि-
कामादिशब्दानां फलपरलाप्तदुद्देशेनैव क्षीषादयो गुणाविधीयन्ते ।
सौभरस्य प्रकृतत्वाद्युपादिवदाश्रय । निधनाधारतया क्षीषादिषा-
ठस्यैव नियामकत्वाद्भागान्तरे स्तोभाद्यचरान्तरवाधापत्तेः न निध-
नातिरिक्तभागस्याश्रयत्वापत्ति । न च स्तोभाद्यदुष्टिषाधनसौभरो-

* निष्कापि, -- इति छ० म० पुस्तकयो पाठ ।

नादिधिरमात्ररेवतीमात्रविषयः सत्यत इति तस्यैव फलसम्-
न्धोवाच्यः । न चास्याश्रयः केनापि प्रकारेण सत्त्वं शक्यः । न च
प्रकारान्तरेणालाभेऽपि अनेनैव वाक्येन आश्रयविशिष्टगुणवि-
धानादाश्रयगुणोभयविशिष्टभावनाविधानाद्वा तन्नाभोपपत्तिः, कृत्-
प्रयोगनत्वात्तापवेनाश्रयतासम्बन्धेनैव वैशिष्ट्याङ्गीकाराच्च न गुणान्त-
रतापत्तिरिति वाच्यम् । आश्रयस्य गुणान्वयानुत्पत्तेः । कर्मत्वा-
तिरिक्तस्याश्रयत्वस्य दुर्वचनेन भावनायाः फलाश्रयरूपोभयकर्मक-
लाङ्गीकारे एककर्मकत्वभङ्गापत्तेश्च ।

न च कलासम्बन्धोक्त्यामाश्रयस्य अशिष्टोमस्तोचस्य कर्मत्वा-
त्तदुत्तरकालताविशिष्टगुणभावनाया आख्यातोपात्तायाः पशुकर्मक-
त्वाद्येकस्याभावनायादिकर्मकतापत्तिरिति वाच्यम् । गुणभावनाया-
श्चवच्छेदकीभूतधात्वर्थापेक्षायां घागम्भावच्छेदकलाङ्गीकारे रेवतीनां
घागकरणत्वापत्त्या स्तोत्रं प्रति करणत्वानापत्तेः । स्तोत्रस्यैवावच्छेद-
कलाङ्गीकारे तु धात्वर्थदयावच्छिन्नभावनादयाभावात् क्लामव्यया-
नुपपत्तिः ।

न च रेवतीविशिष्टाशिष्टोमस्तोत्रभावनोत्तरकालविशिष्टरेव-
तीकरणकथागाश्रयिकभावेनैव फलोद्देशेन विधीयतामिति वाच्यम् ।
आख्यातोपात्तभावनायादिकर्मकत्वापत्तेस्तद्वद्वत्त्वात् । न च प्रकर-
णघागम्भाव्यतोपपत्तेर्न द्विकर्मकत्वम् । तथात्वेऽपि तृतीयार्कित-
च्छब्दस्य धातुपारार्थ्यभयेन घागपरामर्शिनस्यैवापत्तौ रेवत्यादिप-
रामर्शरूप एव प्रमाणाभावात् ।

अतस्तदपेक्षया सप्तभूतकर्मन्तरविधानमेव व्यायः । तदा हि

अथ तृतीयः पादः ।

श्रीगणेशाय नमः ।

गुणस्तु ॥ ज्योतिष्टोमे, यदि रथन्तरसामा सोमः छादैन्द्रवाय-
वापान् पशान् गृह्णीयात्, यदि दृष्टतासा शुक्रापानिति श्रुतम् ।
तत्र यदि-ग्रन्धोपात्तस्य निमित्तत्वस्य न तावद्ग्रन्तारे दृष्टति
वाऽप्यथः । तस्य विशेषणत्वेन दृष्ट्यनर्हत्वात् । नाथन्यपदार्थं, तस्य
कादाचित्कत्वाभावात् । नापि विशिष्टे ज्योतिष्टोमे, सामान्तराणा-
मपि नियतत्वेन दृष्टग्रन्तरथोरन्वययोगव्यावृत्त्या विशेषणत्वात्सम्भ-
वात् । ज्योतिष्टोमत्वावच्छेदेनायोगस्यापि व्यावर्त्तयितुमशक्यत्वात् ।
अतः समासार्थस्य केवलरथन्तरसामकत्वस्य प्रकृते कर्मणि घटाघ-
तानिमित्तत्वेन निवेशायोगादुभयशिष्टं कर्मान्तरमेव विधीयते ।
यदि-ग्रन्धस्त्वविप्रचितार्थ इति प्राप्ते ।

दृष्टग्रन्तरथोर्ज्योतिष्टोमे पाक्षिकत्वात्त्रायोगव्यावृत्त्या परस्पर-
योगव्यावृत्त्या वा विशेषणत्वोपपत्तिः । न च ज्योतिष्टोमत्वावच्छेदेन
तदभावः । स्त्रावान्तरकार्यं दृष्टश्लोचत्वावच्छेदेन तदुपपत्तेः । अन्यथा,
तत्रापि साक्षाद्योगे प्रोक्षणावघातादौ तदशक्यत्वावच्छेदाभावात् । अतो-
युक्तैव रथन्तरविशिष्टस्य क्रतोर्निमित्तता ।

वस्तुतस्तु न क्रतोर्निमित्तान्तर्भावः । प्रयोजनाभावात् । प्रकर-
णावगतकलङ्कत्वत्वेनान्यपदार्थसम्बन्धस्यानुवादत्वात् । अन्यथा ज्यो-

- यन्निधने अनियमेन प्राप्तानां हीषादीनां नियममाचक्षणाद्वात-
स्त्वार्यत्नं गच्छन्म् । तथात्वे वृष्टिकामादिपदैः तत्तत्साधनीभूत-
सौभरस्त्रक्षणपत्तेः * । तस्य च निधनविशेषणत्वे विशिष्टोद्देशापत्तेश्च ।
अतः सौभरफलात् फलान्तरार्थानि हीषादीनीति प्राप्ते ।

नियमविधिलाघवात्सुरोधाद्दृष्टिकामादिपदैर्वृष्टिसाधनसौभर-
स्त्रक्षणमङ्गीकृत्यापि हीषादिनियमविधिरेवाश्रीयते । पञ्चप्राप्तिश्च
पाठाभिधानस्थान एवेति नियमस्यापि तत्स्थानकललाभः । वस्तु-
तस्तु नियमविधिलाघवात्सुरोधेन हीषादेर्वृष्ट्याद्यर्थतैव स्त्रसाधनसौ-
भराधारत्वसम्बन्धेनाश्रीयत इति न लक्षणाऽपि । सम्बन्धघटकीभू-
तस्य सौभरं न सौभरत्वावच्छिन्नम् । अपि तु सौभरविशेष एव ।
शाखाभेदेन हि क्वचिद्विजातीयानि सौभराणि निधनान्तरयुक्तानि
समाधातानि । तत्र च हीष. पक्षेऽप्यप्राप्तत्वात् तस्य सौभरस्य
सम्बन्धघटकत्वम् । अपि तु यज्जातीयसौभरे हीषादीन्वनियमेन
ममाधातानि तज्जातीयस्यैव तत् । अतश्च वृष्ट्यर्थं निररुणसम्बन्धेन
हीषेवेति नियमकरणात् सम्बन्धघटकीभूतसौभरे निधनान्तर-
व्यावृत्तिवद्विजातीयसौभरान्तरस्यापि वृष्ट्याद्यर्थत्वव्यावृत्तिसिद्धिः ।
अतश्च तन्नित्यप्रयोगविषयमेव सम्पद्यते इति विवेकः ॥१२॥ ३०॥

इति श्रीपण्डितदेवविरचितायां भाट्टदीपिकायां

द्वितीयस्य द्वितीयं पादं ॥०॥

* तत्तत्साधनीभूतस्त्रक्षणपत्तेः, - इति ख० ग० पुस्तकयोः पाठ ।

प्रत्येकप्रयोगस्य पञ्चानुसोमविषया * इति बोध्यम् । एतद्याज्ञाद्य-
कामं याजयेदित्यनेन चोभयोरपि नित्यनैमित्तिकप्रयोगयोः फलार्थं
वह्निःकृत्यनुष्ठानमिति न ब्राह्मणादिगुणस्य भेदकत्वमिति प्राप्ते ।

राजानमभिविष्टेदिति श्रुतौ † राजोद्देशेनाभिवेकविधानादभि-
पेकाधिकारिकराज्ययोगात् प्रागेव राजशब्दस्य सचिद्यवाचिन-
प्रतीतेस्तस्य कर्मणीत्यधिहृत्य पत्यन्तपुरोहितादिभ्योयक् इति
स्यत्या पुरोहितादिगणपठिताद्राजशब्दादुच्यगादिविधानेन च रा-
ज्यशब्दस्य राजशब्दप्रसिद्धिपूर्वकत्वावगतेः द्विविधप्रयोगानुसारेण
राजशब्दः सचिद्यवचन एव ।

अतद्याज्ञेष्टौ ब्राह्मणपटौर्त्वां प्राण्यभावाद्द्विधेयत्वावगतेः कर्त्तृरू-
पादगुणाद्वेष्टिप्रयोगान्तरमेव पञ्चद्विविक्केष्टिरूपं समस्तगुणविशिष्टं
वह्निःकृत्य विधीयते । तस्य लोकावचनेनाच्चाद्यं फलम् । अतः
कृत्यप्रत्येकं पञ्च प्रयोगा एव । यद्यपि च पूर्वपक्षसिद्धान्तयोः पञ्च-
द्विविक्केष्टिप्रयोगस्तस्यस्तथापि ब्राह्मणादिगुणस्य पूर्वपक्षे न भेदकत्वं
सिद्धान्ते तु तदिति विशेषः । तत्प्रयोजनञ्च, पञ्चदशोपपादनेनै-
वोक्तम् ।

५ चैवं राजन्यवाक्ये तस्य प्राप्तत्वाद्विधेयत्वाभावेन भेदकत्वाना-
पत्तिः । राजन्यपदस्याभिविक्तसचिद्यमात्रवाचिन्येन राजसूये अप्राप्त-
स्यैव तस्य विधेयतया भेदकत्वोपपत्तेः । राजसूये हि राजपदस्य
सचिद्यमात्रशक्यस्यापि, राज्ञेत्येतानभिधिकारानाचलत इति निरूढत-

* विषया एव, - इति ख० ग० पुस्तकयोः पाठः ।

† कृतौ, - इति ख० ग० पुस्तकयोः पाठः ।

- तिष्ठोमहृपान्पदार्थश्च विकृतावभावेन शुकापतादेरनापत्ते । अतो-
 चतुष्पदाऽपि रचन्तरमेव निमित्तम् । नैमित्तिकन्तु अपताविशेष
 प्रकृतापूर्वमाधनीभूतपक्षोद्देशेन विधीयते । न च पाठादेवैन्द्रवाय-
 वापत्यनियमस्य प्राप्तेः प्रादिधिर्विद्यम् । तत पूर्वमेव नैमित्तिकतया
 विधानान् । तत्प्रयोजनञ्च, निमित्ताभावे प्रकृतौ विकृतौ च
 क्षोप । यद्यपि च भवंच निमित्तस्य मन्वे नैमित्तिकावग्नकत्वमात्र
 प्रमेय, तथापि तस्याश्च पाठादेव मिद्वेस्तादभावे तदभाव एव प्रमेय
 बोध्यम्* । तस्माच्च कर्मान्तरविधि ॥१॥३॥

अवेष्टी ॥ राजसूये राजकर्तृके प्रत्येकदक्षिणाश्रानादवेष्टिमज्ञका
 पक्षेष्टय इत्यक्षप्रयोगा समाधायता । तदतान्तरप्रकरणे, यदि
 ब्राह्मणो यजेत वार्हेस्तस्य मध्ये विधायाऽङ्गतिमाङ्गति ऊत्वाऽभिचार-
 येत्, यदि राजन्य ऐन्द्र, यदि वैश्वो वैश्वदेवमिति श्रुतम् ।

तथापि पूर्ववद् ब्राह्मणकर्तृकत्वादि निमित्तमेव, यदि-शब्द-
 श्रुते । राजसूयस्य वैर्णिककर्तृकत्वेन ब्राह्मणादे प्राप्तत्वाच्च । राज-
 शब्दस्य प्रजापालनकर्त्तरि सर्वलोकप्रसिद्धे । अविद्यमाने द्रविडा
 प्रसिद्धेऽपि श्वेच्छदेवस्य प्रसिद्धित्वेनासाधकत्वात् । व्याकरणप्रसिद्धे-
 स्तामूलकत्वेनानियामकत्वाच्च । सर्वलोकप्रसिद्धे अत यदि शब्दसूक्त-
 कत्वाच्च ।

अतो ब्राह्मणादिकर्तृकत्वे निमित्त मध्येनिधानपूर्वकप्रत्याङ्ग-
 त्वमिचारणविधित्पञ्चद्विवेकेऽपिप्रयोगोराजसूयान्तर्गतोविधीयते ।

* बोध, - इति क० पुस्तके पाठ ।

† दमिड, - इति क० पुस्तके पाठ । यत्र परस्व ।

पुत्रवाक्ये वयोऽवस्थाविशेषकत्वशाऽपि नापद्यते । सर्वथा आधान-
प्राप्तेर्निर्मित्तार्थानि ब्राह्मणादिश्रवणानि न भेदकानि । तथा
विद्यानाधनतया अध्ययन तत्साधनत्वेनोपनयनञ्चार्यप्राप्तम् । अध्यय-
नस्य तु स्त्राध्यायोऽध्येतव्य इत्यनेन नियमोऽपि । अत सर्वसाधा-
रण्येन* प्राप्तोपनयनोद्देशेन ब्राह्मणकर्तृकत्वे निमित्ते वसन्त कालो-
विधीयत इति प्राप्ते ।

सर्वकर्तृकत्ववत् सर्वकालकत्वस्यापि आधानादौ प्राप्तिप्रसङ्गेन
ब्राह्मणकर्तृकत्वे निमित्ते कालविधि काले वा निमित्ते कर्तृविधिरि-
त्यत्र विनिगमनाविरहादुभयविशिष्टाधानादिविधिरिव । उपन-
यनस्य च पक्षे सम्भवत्प्राप्तिकत्वेन सुतरा विध्युपपत्तिः । अतएव
विनिगमनाविरहात् कर्तृकालादिरूपस्य प्रयोगान्वयिगुणस्य प्रयोग-
विद्यापाट्कत्वावकाशात् एतद्विधिविहितप्रयोगानुवादेनैव ज्ञातपुत्रा-
दिशाक्येषु वयोऽवस्थाविशिष्टकर्तृविधिः । आत्मनेपदार्थस्य चोत्प-
त्त्याद्यन्वयिनो गुणस्य अतणादुत्पत्त्यादिकमण्यत्वेन, न तु ज्ञातपुत्रा-
दिवाक्ये वाक्यभेदापत्तेः । माथग्यादा ब्राह्मणवाक्ये एवोत्पत्त्यादि,
इतरयोस्तु प्रयोगमात्रम् । तेन धिद्वोऽत्रापि गुणात्प्रयोगभेदः ।
एनयोश्चाधानोपनयनयोरग्निविद्याफलत्वेऽपि अकरणे प्रत्यवायादि-
श्राणाश्रित्यन्तमपि । एवञ्च स्वविधिमयुक्ताधानोपनयनअन्वाग्नि-
विद्यालाभे कर्तृविधयोनाग्निविद्ये तदुपायान्वा प्रयुञ्जत इति तद्र-
हितस्य शूद्रादिरनधिकार इति प्रयोजन पक्षे वक्ष्यते ॥१॥१॥

अयनेषु ॥ दर्शपूर्णमासयोर्दांशायणपक्षेन स्वर्गकामो यजेतेति

* साधारण्येन, ~ इति ख० ग० उन्मकपो पाठः ।

क्षणातात्पर्यग्राहकाणिद्वाद्भिषिक्तचित्रियमाचस्यैवाधिकारः । अतः
 सिद्धं त्रिष्वपि वाक्येषु कर्त्तरूपस्य गुणस्य प्रयोगभेदकत्वम् । यदि-
 ग्राह्यत्वाभिधारणेदिति क्षिडः प्रयोज्यत्वापरपर्यायहेतुमदर्शकत्वे
 आख्यातद्वयैकवाक्यत्वे च तात्पर्यग्राहकः । तेन मध्ये निधानपूर्वक-
 प्रत्याख्यत्वाभिधारणप्रयोजकीभूतैर्ब्राह्मणादिकर्त्तृकैर्यगैरिष्ट भावये-
 दिति वाक्यार्थो बोध्यः ॥१॥३१॥

आधाने ॥ वसन्ते ब्राह्मणोऽग्नीनादधीत यीमे राजन्यः शरदि
 वैश्व इति श्रुतम् । तथा, वसन्ते ब्राह्मणमुपनधीत यीमे राजन्यं
 शरदि वैश्वमिति च । तत्र सर्ववर्षभाधारणानां कर्त्तृनामभिविधा-
 साध्यत्वाद्ग्रेथ्य उपायभूतस्वाधानस्य, य एव विद्वानग्निमाधत्ते
 इत्यनेनानन्याच्चिन्नग्निकेनाग्न्युद्देशेनाधानविधायिना प्राप्तत्वादाधाने
 ब्राह्मणादीनां प्राप्तेर्निमित्तार्थं श्रवणम् । ब्राह्मणकर्त्तृकत्वे निमित्ते
 वसन्तः काल आधानाङ्गत्वेन विधीयते । अथ वा ऽस्त्रेतेस्त्राय
 समारान् समरतीति विध्यन्तरशेषस्य वर्त्तमानापदेशता, तथापि
 समारैवग्निमादधातीत्ययमाधानप्रापकोविधिः । अत्र हि न समार-
 राविधेयाः, प्रामाणाभन्तरप्राप्तत्वात् । नापि तदधिकरणत्व, तस्मिन्-
 न्नाधीयतामयमिति मन्त्रवर्णादिव प्राप्तत्वात् । अत आधानमात्र-
 विधिरयम् ।

अथ वा, प्राप्ताधानानुवादेन कालविधिरात्मनेपदार्थस्नानाधा-
 तुराहवनीयत्वाभावरूपस्य च विधिरिति वाक्यभेदापत्तेः ज्ञातपुत्रः
 छण्णकेऽग्नीनादधीतेत्ययमाधानप्रापकोविधिः । उक्तवाक्ये तु अभ्यु-
 दयशिरस्कृतया मन्त्रवर्णात् पूर्वमेवाधिकरणत्वविधिः । एवञ्च ज्ञात-

रक्षाधीताभ्यां, वायव्य श्वेतमालभेत भृतिकाम', सौर्ये चरुं निर्वपेद्-
 जङ्गवर्षकाम इत्येताभ्यां श्वेतचरुं गुणौ विधीयेते । आलभकर्त्त-
 भूता ईषा श्वेता कर्त्तव्येति । निर्वपथ चरुशब्दस्यस्यस्यास्यां कर्त्तव्य-
 इति । सर्वशृङ्गानाञ्च वायुसम्बन्धाद्वायव्यमित्यनुवादः । सौर्यमिति
 चाग्नेयस्यैव । तेजोदेवत्वत्वसामान्यात् । न तु देवताविधिषांगा-
 श्रवणात् । अथवापि फलपदं सार्वकाम्यवाप्यप्राप्तफल*प्रयोजक-
 त्वानुवाद इति प्रथमः पदं । द्वितीयस्तु फलपदवैयर्थ्यप्रसङ्गात्
 प्राकरषिकाश्रयात्ताभेन च गुणफलसम्बन्धात्पपत्तेः गुणविशिष्टं
 यावदुक्तं आलभनिर्वापाख्यं कर्मान्तरमेव फलोद्देशेन विधीयते इति ।

षिद्धान्तम् । वायव्यं सौर्यमित्यादितद्विहितान्तपदवैयर्थ्या-
 पत्तेर्द्रव्यदेवतासम्बन्धानुमितोयागएवालभति-निर्वपति-धातुलक्षितो-
 द्रव्यदेवताविशिष्टः फलोद्देशेन विधीयत इति । अतिदेशप्राप्तौ
 आलभनिर्वापौ न विधीयेते ॥५॥२॥४॥

विशेषे ॥ यत्र तु न देवताश्रवणं तत्र न यागकल्पना, अपि
 तु संस्कारमात्रविधानम् । यथाऽग्निहोत्रे वत्समालभेत्यवाल-
 भमात्रं वत्ससंस्कारकत्वेन विधीयते । आलभतेः एतौमात्रवाचि-
 त्वात् ॥६॥२॥५॥

समुक्तम् ॥ अग्नौ श्रुते चरुमुपदधाति दृश्यतेवां एतदर्थं
 पत्नीवारा इत्यत्र पञ्चमाल्याश्च दृश्यतेः कथं स्याद् यदि न
 दृश्यतेर्देवतायां दृश्यतेर्देवतालावगतेस्त्वैत्तिरीयशाखायां वा-
 र्त्सस्यो भवतीति तद्विहितपदमुक्तवाप्यगोपश्रवणाच्च द्रव्यदेवतासम्-

* काण, - इति ख० ग० पुस्तकयो पाठ ।

श्रुतम् । तथा साक प्रस्थाप्येन यजेतपशुकाम इति श्रुतम् ।
लोके अप्रमिद्धत्वादुद्भिदादिवन्नामधेयत्वावगते मञ्जाया अभ्यासाद्वा
कर्मान्तरं विधीयते । फलसम्बन्धस्यापि सार्वकाम्यवाक्यवशाद्देव
प्राप्तत्वेनान्यपरत्वाभावादिति प्राप्ते ।

यद्यपि लोके गुणो न प्रमिद्धस्तथापि दक्षस्य यजमानस्येमे
दाक्षा ऋत्विजस्तात्कर्ममयन प्रयोगावृत्तिर्यज्ञं यज्ञस्येति द्युत्पत्त्या-
ऽऽवृत्तिपरत्वावगते साकं सद्य प्रस्थानं यचेति द्युत्पत्त्या च
सहत्वपरत्वावगतेर्नातिरिक्तशक्तिकल्पनया नामधेयपरत्वाध्यवसानम् ।
अतोऽप्राप्तं आवृत्तिरूपं महत्वहृदयं गुण एव फलतोद्देशेन विधी-
यते । आवृत्तिश्च कियतीत्यपेक्षाया दे पौर्णमास्यौ दे अमावास्ये
यजेतेति वाक्येन विशेषविधानाद्दिरावृत्तिरेव । महत्वञ्च प्रस्थाने
केनेत्यपेक्षायां मह कुम्भीभिरभिक्रामेदिति वचनात् कुम्भीभ्याम् ।
अनेनैव च वचनेन महत्वाश्रयत्वं अभिक्रमणस्य त्रिदधता अत्रान्तर-
प्रकरणाभावेऽपि तस्याश्रयत्वनिश्चिद्धि । आवृत्तेस्तु प्रकरणाद्गर्गपूर्ण-
मासावेत्याश्रय । अतोऽपि मञ्जात्वाभावाद्दुष्फलसम्बन्धपरत्वेन सा-
भ्यामाभावात् कर्मान्तरम् । तन्तुतन्तु पूर्वपदान् मञ्जायामग इति
स्रज्या मञ्जात्वाभावे एतानापक्षेदांश्चायणपदे मञ्जात्वावग्रभावेऽपि
अवयवार्थमतीत्या योगवृद्धिस्वीकारादवयवार्थरूपावृत्तिरप्राप्तत्वात्
फलतोद्देशेन विधीयत इति न विरोधः । ४।३०॥

गम्कारश्च ॥ ईयामालभेत, चतुरोमुष्टीश्चिर्वपतीत्येताभ्यां विधि-
शब्दोर्दार्शपूर्णमासिकस्यै*रौषाज्ज्वात्सुमुष्टिनिर्वाणधोरनुवादेन अना-

* विहितधोर्दार्शपूर्णमासयोः - इति ख० ग० मुद्रकस्यो पाठः ।

भावः । वृत्तपर्यग्निकरणस्यैव ऋप्रत्ययान्तायस्य विधेयत्वात् । तस्य च गृहमेधीयाञ्चभागन्यायेन प्राकृतस्यैवातिदेशतः पूर्वप्रवृत्त्या विधेयत्वात् कृत्प्रोपकारकत्वेन च तेनैव नैराकाङ्क्षादतिदेशकस्येनोत्तराङ्गानामर्थादेव निवृत्तौ चैदोक्त्यानापत्तेः । वृत्तपर्यग्निकरणस्य च पूर्ववृत्तित्वेन स्वमभवात्तान्प्याचिष्यन्ते । न च ऋप्रत्ययवलेन प्रमाणान्तरप्रमितत्वावगमादतिदेशाप्रतिबन्धकत्वम् । शोचिताभ्यामुल्लुखलमुषलाभ्यामित्यादाविव प्रमाणान्तराभावेऽपि एतद्विधिविधेयस्यापि ऋप्रत्ययोपात्तनेन बाधकाभावात् ॥८॥ ३ ७॥

अद्रव्यत्वात् ॥ अनारभ्य द्युतं, एष वे इति पा० इति व्यंजति यो-
दाभ्यं गृहीत्वा सोमाय यजते इति । तथा, परा वा एतस्यायुः
प्राणएति योऽंशु गृह्णातीति । अथ इतिः सोमः स एव देवता स
एव द्रव्यमिति प्रथमार्थवादस्यार्थः । प्राण आयुर्मर्यादामभिवर्द्धत-
इति द्वितीयस्य । तत्र न तावदथ ग्रहणमेव ज्योतिष्टोमे विधीयते ।
संस्काररूपस्य ग्रहणस्यावघातादिवर्द्धयदाभ्यानामकलानुपपत्तेः । द्वि-
तीयान्तयोस्तयोः संस्कार्यद्रव्यनामत्वाङ्गीकारे तु अर्थमिचरितकतु-
सम्बन्धाभावात् द्रव्यमात्रोद्देशेन ग्रहणविधिमभवत् । अतो द्रव्य-
देवताविशिष्टधामान्तरविधानमेवेदम् । अथाभ्यपदेन विंशान्तरसो-
मायद्रव्यासांशुपदेन च निषांसद्रव्यस्याभिधानात् । द्वितीया सो-
मयव मरुत्यायेन । देवता त्रिकष सोमोऽन्याव प्रजापतये स्वाहेति
मन्त्रवर्णात् प्रजापतिः । गृह्णातियाचेऽनुवादो द्वितीये यागमन्त्रकः ।
तथोच्य यागयोः प्राकरणकैतकमामजातीयतैत्तिरीयानामान्या-
न्याभ्योतिष्टोमाद्रुत्तमिति प्राप्ते ।

- न्यानुमितयागविधानमेवेदम् । तस्य चोषधद्रव्यकलेनाग्नेयातिदेशतः
स्त्रिष्टकदादिप्रतिपत्तिमाप्तौ चरुमुपदधातीत्यनेनोपधानं प्रतिपत्ति-
त्वेन विधीयत इति प्राप्ते ।

यद्यपि तैत्तिरीयशाखायान्तद्धितश्रवणं, तथापि विध्यभावाद्धि-
ध्यन्तरैकवाक्यलभद्गापत्तेश्च नायं देवतातद्धितः । चरुमुपदधाती-
त्यनेन च स्पष्टिलनिष्यादकचरुसंस्कारकतयोपधानविधानात् देव-
तानाकाङ्क्षतया नार्यवादोच्चीतस्यापि देवताविधेः कल्पनम् । अत-
एव सर्वपेक्षितप्रकृतिद्रव्यस्यैव नीवाररूपस्य विधिकल्पनम् । अतश्च
दृहस्पतेर्ब्राह्मणस्यान्नं नीवारा इत्येवं स्तुतुपत्तेर्न दृहस्पतेर्वा इत्ययं
देवताकल्पनद्वारा यागकल्पक इति सिद्धम् ॥७॥ ६॥

पान्नीवते ॥ त्वाष्ट्रं पान्नीवतमासमेतेत्यनेन द्रव्यदेवताविशिष्टं
यागं विधाय पर्यग्निहृत पान्नीवतमुत्सृज्यन्तीति श्रुतम् । तत्रो-
भयदेवत्यस्य पूर्वयागस्य आग्नेयं चतुर्धा करोतीतिवत् केवलपान्नी-
वतपदेनानुवादायोगात्पर्यग्निकरणदिश्य विधेयस्य गुणस्यातिदेशेनैव
प्राप्तत्वादितराद्गपरिमह्यायाश्च वैदोष्यापत्तेः पर्यग्निहृतपदस्थानुवाद-
त्वमङ्गीकृत्य कर्मान्तरविधिरेवायमिति प्राप्ते ।

प्रत्यभिज्ञानाच्च कर्मान्तरम् । न चानुवादानुपपत्तिः । मत्स्य-
यज्ञीषोमादिवत्त्वज्ञपनीवतोर्वासज्यवृत्तिदेवतात्वे मनोतास्याग्निशब्द-
वह्न्यवस्थाऽभिधानोपत्तेः । वस्तुस्तु श्रुतद्धितश्रवणाद्देवताद्वय-
मेवेदम् । एकवाक्योपादानाच्च समुच्चयः । अतोऽदित्यवदित्ययो-
र्माताऽदित्यस्य मातेतिवक्तव्यत एव केवलेन पान्नीवतपदेनानुवा-
दः । अतः पूर्वकर्मानुवादेन गुण एव विधीयते । न च विधेया-

एकमनुमुक्ते इत्यादौ तुल्यक्रियायोगाभावेऽप्यनुशब्दार्गनाश
 तदनुरोधेनाग्निशब्दस्य चयनशब्दस्य च यागपरत्नकल्पना युक्ता ।
 अतोविददाक्षे चयनमेवाग्निसंस्कारार्थं विधीयते । अग्निशब्देन च
 यद्यपि शक्त्वा ज्वलन एवाभिधीयते, तथापि तदर्थमे वैद्यर्यापत्ते-
 र्निष्कलक्षणया आहवनीयादिपरत्नावसायान्तदुद्देशेनैव चयनं संस्का-
 रकतया विधीयते । *संस्कारस्य सामर्थ्याच्चयननिष्पादितस्त्रिण्डिल-
 स्थापनरूपः । स्थापितस्त्राग्रेरुपयोगापेक्षायासमाप्त इति वाक्येन
 तस्य ज्योतिष्टोमाङ्गत्वेन विधानम् । तत्र हि अग्निशब्देन चयन-
 निष्पादितस्त्रिण्डिलस्थापितोऽग्निस्यचयनमेव वा लक्षणयाऽभिधीयते* ।
 अग्निष्टोमशब्दस्य जातिन्यायेन संस्त्वावचनोऽपि व्यक्तिन्यायेन ज्योति-
 ष्टोममेव प्रचुरप्रयोगाद्भिधत्ते । पार्थशब्द इवाजुनम् । अतश्च
 ज्योतिष्टोमस्यमेव साधवादुद्देश्यतावच्छेदकं न स्यादिति मसंस्त्वावचन-
 मपि ।

यद्यपि च चयनस्य ज्योतिष्टोमप्रयोगसम्बलितत्वात्सुष्ठानसा-
 देग्रादेव तद्द्वन्द्वसिद्धिसहापि पशुकामयिन्वीतेत्यादिवार्त्तैरग्नेः
 काम्यत्वावगमात् प्रत्नङ्गत्प्रतिप्रसवार्थं तन्न विरुध्यते । अथस्याग्निः
 प्रकृतौ अग्निः सोमांगं जेष्वतामित्यादिवचनादिकल्पिकः । अग्निप्रथे
 चोत्तरवेदां अग्निश्चीयत इति वचनादुत्तरवेदा समुच्चयः । तद-

* * एतच्चिदान्तर्वर्तिपाठस्ये, संस्कारस्य सामर्थ्याच्चयननिष्पादितस्त्रि-
 ण्डिलस्थापितोऽग्निस्यचयनमेव वा लक्षणयाऽभिधीयते, - इति ख० ग०
 पुस्तकयोः पाठः ।

गृह्णाती यागलक्षणायां प्रमाणाभावादाद्यवाक्ये गुणमङ्गान्तश-
क्तिना विधिना यदृष्यस्यैव त्रिधेयत्वावगमाच्चोभयत्रापि यदृष्यमेवोक्त-
मञ्जुकं उक्तमञ्जुकद्रव्यसंस्कारकत्वेन वा विधीयते । एवं च विनि-
योगभङ्गोऽपि द्वितीयाया न कस्पितो भवति । देवता तु सोमरूपा
आद्यवाक्ये यदृष्ये एवान्वेतीति देवताविशिष्टं यदृष्यमेव तत्र विधी-
यते । द्वितीये तु उपयाम गृहीतोऽपि प्रजापतये त्वा जुष्टं गृह्णा-
मीतिमन्त्रवर्णाद् यदृष्याङ्गतया देवताप्राप्तिर्द्रष्टव्या । होममन्त्रस्य त्त-
रभाविधागोपकारकत्वमादाय नेयः । देवताविशिष्टयदृष्ये च
प्राकरणीकवाक्येन ज्योतिष्टोमाङ्गत्वस्य तदुपपाद्यत्वस्य च बोधोप-
पत्तेर्न कश्चिद्विरोधः । प्रयोजनं, पूर्वपक्षे यागस्याङ्गत्वाद् यथाशक्ति-
न्यायविषयत्वं, सिद्धान्ते प्रधानत्वान्नेति ॥८॥ १८॥

अग्निष्टु ॥ अनारभ्यैवं श्रुतम् । य एवं विद्वानग्निं चिनोतीति ।
तत्र चिनोतिना नाग्निमस्कारार्थत्वेन यथनविधिरपि तु अग्निमङ्ग-
कस्य यागस्यैव विधिः । अथातोऽग्निमग्निष्टोमेनानुयजन्ति, तमुक्थ्ये
न, तमतिरात्रेण, तं द्विरात्रेणेत्याद्युत्तरवाक्येषु अग्निष्टोमादियज्ञा-
नामन्यनुयजनत्वरूपगुणास्त्वानात् । न हि अन्यनुयजनत्वमग्रेरया-
गत्वेऽवकल्पते । देवदत्तमनुगच्छति यज्ञदत्त इत्यादौ तु व्यक्रिया-
द्योगे एवानुशब्ददर्शनात् । अतथाग्निमंशकस्य यागस्य तस्मिन्नेव
वाक्ये विधी गौरवापत्तेर्विद्वदाक्य एव चिनोतिना सत्त्वयथा तद्वि-
धानम् । य चाव्यक्तात्वात् ज्योतिष्टोमविकारः । उत्तरवाक्येषु तस्य
कालङ्कलसिद्धिः । दृष्टकाभिरग्निं चिनुते इत्यनेन यथनस्य प्राप्तत्वा-
च्चिनोतिनिर्वपतिवदनुवादयथनस्येति प्राप्ते ।

कर्मणि च प्राप्तेऽप्युपादेयत्वमिति वैषधिकरणमप्याश्रीयेत । न त्वेतदस्ति । न च सन्निध्याद्यभावेऽपि नात्र एव पूर्वकर्मापस्थापकता । अग्निहोत्रं जुहोतीत्यनेन जुहोतिगा हि यादृशी विजातीयहोमत्वप्रकारिका होमोपस्थितिस्तादृशैव सन्निधिर्नोपनीता । युक्तं यत्साधं जुहोतीत्येतदाक्यस्य जुहोतेरपि स्वविषयविषयत्वमापादयन्ती भवति तद्वत्विधेयार्थकत्वप्रतिबन्धिका ।

अग्निहोत्रादि नाम तु अग्निदेवताकहोमत्वप्रकारकहोमविशेषकबोधं जनयत् जुहोतेनें पूर्वकर्मापस्थापकत्वमापादयितुं क्षमम् । न हि अग्निदेवताकं पूर्वं कर्मैवेत्यत्र प्रमाणमस्ति । विजातीयहोमत्वस्य नास्तीत्युपस्थितेः । अन्यथा पर्यायत्वेन सह प्रयोगानापत्तेः । अतिप्रमद्वनिराकरणस्य प्राचीनप्रयोगाभावेनैवोद्भिदधिकरणे स्थापितत्वेन योगरूढानुष्ठीकाराच्च । अन्यथा मत्वर्थलक्षणदिभिर्या अतिप्रमद्वभङ्गार्थमपि रूढानुष्ठीकारे होमादावपि तदापत्तेः । अतो न नास्तीति तदुपस्थितिः । अतएव यत्र सामेधानुपादेयगुणयोगेन युतं न तु धातुः यथा सर्वेभ्यो दर्भपूर्णमामाविन्वादी, तत्र नामार्थस्यैवोपादेयत्वमामानाधिकरण्येन विधेयत्वप्रसक्तौ नामजन्योपस्थित्या तत्प्रतिबन्धात् कर्मान्तरम् । अस्तु वा तदाक्यस्य प्राकरणिकत्वात्कर्मान्तरत्वम् । अतः प्रकृते नाद्या विधेयार्थकत्वस्य जुहोतीति प्रतिबन्धायोगाद् अनुपादेयगुणयुक्तानुपस्थितिरूपप्रकरणान्तरात् सिद्धं कर्मान्तरत्वम् ।

अत्र चानुपादेयगुणयोगस्य स्वरूपपादेयत्वानुपस्थित्या पारि-
शेष्याद्वात्वंरूपपादेयत्वापादनं व्यापारः । अनुपस्थितेरुपादेयत्वमामानाधिकरण्येन विधेयत्वाप्रतिबन्धः सः । अतएव न प्राची-

भावे चोत्तरवेदिमाचम । उत्तरवेद्यामग्निं निदधातीति वचनात् ।
अतश्च तमुक्थ्येनेत्यादिवाक्यानि वैकल्पिकत्वात् विहतिविशेषे
तन्नियमार्थानि, चयनाश्रितयेनाकारतादिकलार्थगुणानां प्राप्तर्यानि
चेति दशमे वक्ष्यते ॥ १० ॥ ३६ ॥

प्रकरणान्तरे ॥ कौण्डपायिनामयने उपसङ्घिश्चरित्वा मासमग्नि-
होत्रं जुहति मासं दर्शपूर्णमासाभ्यामित्यादि श्रुतम् । तत्र जुहोतिना
अग्निहोत्रादिपदैश्च दूरस्थस्यापि कर्मण उपस्थितत्वात् तदनुवादेन
यदाहवनीये जुहोतीतिवन्मासादिरूपगुणविधिः । उपादेयवदनु-
पादेयस्यापि दूरस्थकर्मानुवादेन विधाने बाधकाभावात् । कर्तव्य-
कालादिरूपानेकगुणविशिष्टप्रयोगविधानाच्च न बाध्यभेदः ।
अतो न कर्मान्तरविधिः इति प्राप्ते ।

सर्वत्र प्रवर्तकस्य विधेः कृतिविषयत्वापरपर्याय उपादेयत्वं
प्रमाणत्वाच्चाज्ञातज्ञाप्यत्वात्वं विधेयत्वं च प्रमेयम् । तदुभयमप्येक-
वृत्तिः । समानाभिधानश्रुत्यादिना च धात्वर्थभावनात्तत्तौल्यसर्गः ।
योग्योपपदसत्त्वे तु विशिष्टविधिगौरवभिया तच्चाचवृत्तिः । यथा-
यदाहवनीये जुहोतीत्यचाहवनीयस्योपादेयत्वविधेयत्वोभयाश्रयत्वाद्
योग्यत्वम् । अतएव तत्र धार्यानुवादापेक्षार्या दूरास्थनामपि
सर्वहोमानां कथञ्चिदनुवादः ।

ः प्रकृते तु मासस्यानुपादेयत्वादुपादेयत्वं धात्वर्थ एव वाच्यम् ।
अतस्तत्सामानाधिकरण्येन विधेयत्वमपि तच्चैवेति विहितस्य विधा-
नायोगाद्भेदः । एव सत्यपि, यदि मायजुहोतीत्यादिवत् प्रत्य-
भिज्ञापक सन्धिष्यादि प्रमाणं भवेत्ततोऽगत्या कालादा विधेयत्वं

सैव कर्मणः कालदेशविशिष्टप्रयोगविधिमात्रं विधिर्लाघवाद्यानु-
मन्यते न तु कर्मात्पत्तिमपि विधत्ते । यच्च तु प्रयोगोऽपि प्राप्तो-
यथा य इत्येत्यादौ, तत्र प्राप्तप्रयोगानुवादेन कालादिमात्रविधिः ।
सम्भवति देशकालयोरुपादेयत्वासम्भवेऽपि यागाङ्गत्वेन विनियोग-
विधिः । निमित्तस्थले तु मिथोनिमित्तनैमित्तिकयोरङ्गाङ्गत्वा-
सम्भवात् प्राप्तस्यापि कर्मणोनिमित्तसम्भवानुमितपापघत्यान्वयत्वेन
विनियोगविधिरिति वक्ष्यते । फलसंस्कार्ययोस्तु तदुद्देशेन प्राप्त-
कर्मविनियोगविधिः स्पष्ट एव । अतो न सखिधिसत्त्वेऽनुपादेय-
गुणयोगेऽपि कर्मान्तरम् ॥ १ ३ ॥ ४ ९ ॥

आग्नेयम् * ॥ कालद्वययोगेनाग्नेयं विधाय, यदाग्नेयोऽष्टाकपा-
लोऽमावास्यायां भवतीति श्रुतम् । तत्र कालाद्वययुक्तादाग्ने-
यात् कर्मान्तरविधानमिदम् । प्रकरणान्तरादभ्यासाद्वा भेदोपपत्तेः ।
अनेनैव विहितस्येतरेण पौर्णमासीमात्रविधिस्तु उत्पत्तिशिष्टका-
लावरोधाधिराकर्तव्यं । न चैकस्यैव कर्मणोऽभ्युदयप्रिरस्कृतया
विधिद्वयेन विधानं पिङ्गाक्ष्यैकहायनीशब्दाभ्यामिव द्रव्यविशेषस्येति
वाच्यम् । पिङ्गाक्ष्यैकहायनीशब्दाभ्यामुपस्थितस्याप्येकस्यैकेन विधिना
विधाने बाधकाभावात् । प्रकृते तु एकेन विहितस्य नेतृत्वेण विधि-
सम्भव इति कर्मान्तरमेव । अतएवामावास्यायामाग्नेयद्वयकरणं
पूर्वंपक्षप्रयोजनमिति प्राप्ते ।

* आग्नेयस्य इति भवितुं युक्तम् । आग्नेयस्यैकहायनीशब्दाभ्यामेव प्रती-
येत इति ईह सूत्रम् ।

- शोभ्या * अनुपादेयगुणयोग एव प्रयोजकोऽपि तु उपादेयगुण-
मात्मान्नाभाव एवेति ध्येयम् । अत मिद्ध जालविशिष्टकर्मन्तर-
विधानमेवेदम् । एव मरुत्व्या दक्षिणेन तीरेणाग्नेयोऽष्टाकपाल-
इति देशरूपानुपादेयस्य आग्नेयपटस्य साधारणत्वेन पूर्वकर्मापस्या-
पकत्वाभावात् । निमित्तस्य तु मन्त्रायागूर्धं विश्वजिता यजेतेति ।
आगूर्ण मद्धस्य । तदुत्तर मन्त्रमकुर्वतोऽय विश्वजित्, विश्वजिता
यजेतेत्यग्नात्कर्मन्तरम् । न चानेन विनियुक्तस्य प्रयुक्तस्य वा
तेनोत्पत्ति । विनियोगादिमात्मानाधिकरणेनावगताया उत्पत्ते
मन्त्रिधि विना बाधे प्रमाणाभावात् ॥११॥४०॥

फलस्य ॥ फलस्याग्नेयमष्टाकपाल त्रिपेद्रुकाम इति । मन्त्रा-
रस्य तु श्रीदम्बरी प्रोक्षतीति शीघ्रप्रोक्षणात् कर्मान्तरम् । पश्चैव
यथाऽनुपादेयानि । तथा वागपेयाधिकरणे कौस्तुभे प्रपद्यितम् ॥
१०॥४१॥

मन्त्रिधी ॥ पश्चात्तामनुपादेयानां मन्त्रिधी प्रत्युदाहरणानि ।
दशंपूर्णमात्राधिकरणे षोडशमाश्यां षोडशमाश्या यजेत, मने दशंपूर्णमा-
श्यां यजेत, चाग्नेय दशंपूर्णमाश्यां यजेत, दशंपूर्णमाश्यां
अग्निकामो यजेतेति चतुष्टयम् । त्रिष्टुष्टन प्रष्टय इत्यात् त्रिष्टुष्टन
यजेतेति त्रिष्टुष्टनमव्यार्थम् ।

एव सर्वेषु मन्त्रिधियाः सन्निधयश्चिन्तिधेयत्वमतिवन्धात् प्राप्त-

* शोभ्या - इति ३३० पृष्ठ ६ पाठः ।

१ यथाऽनुपादेया, - इति ३३० १० पृष्ठ ६ पाठः ।

अथ चतुर्थः पादः ।

यावज्जीविकः ॥ यावज्जीव दर्शपूर्णमासाभ्यां यजेतेत्यत्र काम्ये एव स्वर्गाद्यर्थे दर्शपूर्णमासकर्मणि जीवनपर्याप्तकालविधिः । न च पौर्णमासादिकान्नाविरोध । व्याप्यव्यापकभावेन अमासाद्यापराद्याद्विदुभयोरणुपपत्तेः । अतएव विनिगमनाविरहात् साध्यद्वयविधावपि प्रयोगद्वयविधिः । जीवनपर्याप्तकालविधिषामर्थ्यादेव च पौर्णमासाद्यर्थाद्दर्शपूर्णमासावृत्तिः । अतश्च तावद्वाच्यप्रयोगस्यासक्त्यापकेकप्रयोगादेव स्वर्गादिकलमिति प्राप्ते ।

काललक्षणपत्तेर्नायकालविधिः । अतोधातुसम्बन्धाधिकारविहितणमुत्पत्येन जीवनस्य कर्मसम्बन्धावगतेः, स्वावच्छिद्यकालकलादिरूपसम्बन्धाश्रयणे च गुणभूतकालानुरोधेन प्रधानावृत्तेर्नायकत्वत्वाभावेन यावच्छब्दार्थस्यापि विधेयतापत्तेर्नायकत्वनिमित्तमेव सम्बन्धः प्रतीयते । तदा हि प्रतिनिमित्त नैमित्तिकावृत्तेर्नायकत्वत्वाद्यावच्छब्दार्थोऽनुवादः । निमित्तत्वं च स्वाश्रयव्यतिरेकानुविधायवशानुष्ठानकवन्तम् । यथा राष्ट्रपरागाश्रयव्यतिरेकानुविधायि अश्रयानुष्ठान यच्छ्रयानस्य तद्वन् राष्ट्रपराम् ।

अथ च व्यतिरेकानुविधानस्य सर्वत्र प्रापक्रममाणाभावादेव विद्वेषव्यानुविधान एव विधेयतात्पर्यम् । अतश्च निमित्तमन्वे नैमित्तिकस्यावश्रयानुष्ठानसौधनादकरणे प्रत्यवायोऽनुमोयते । करणे

एतस्यैन्द्राग्नविधिगोपत्वाच्च स्वातन्त्र्येण विधायकत्वम् । प्रशस्तान्ने-
यमाहित्येन चैन्द्राग्नप्रशसा । अतो न कर्मान्तरम् ॥१४०४७॥

इति श्रीखण्डदेवविरचितायां भाट्टदीपिकायां
द्वितीयस्य तृतीयपादः ॥

विरुद्धानां नानाशाखागताङ्गानां विकल्पः । स च न तत्तत्पुरुष-
 भेदेन व्यवस्थितः । तत्तदङ्गानां तत्तदधेचर्यत्वे प्रमाणाभावेन
 प्रकरणाच्छुद्धकल्पार्थत्वावगतेः । अविरुद्धाङ्गेषु तु मसुद्धयः । शाखा-
 न्तरीयाङ्गज्ञानं च कल्पसूत्रादिभिः सुलभम् । यत्तु वङ्गत्वं वा
 स्वगृह्योक्तमित्यादि वचनं, तत्सर्वाङ्गोपसंहारामभवेऽनुकल्पविधा-
 नार्थमिति कौस्तुभे द्रष्टव्यम् । तदेवं शब्दान्तराभ्यासशङ्कामञ्जा-
 गुणप्रकरणान्तरैर्निरूपितः कर्मणः भेदः । अतः परं तेषां विधि-
 -योगो निरूपयिष्यते ॥२॥४५॥

इति श्रीषण्डदेवविरचितायां भाट्टदीपिकायां

द्वितीयाध्यायस्य चतुर्थः पादः ॥

च धर्मेण पापमपनुदतीत्यादिवाक्यशेषाद्वाचिष्वन्यायेन पापत्रय-
एवानुपपत्तिकीनित्यनैमित्तिकस्यले फलम् ।

यच्च तु रथन्तरग्रामत्वादिनिमित्तसत्त्वे नैमित्तिकस्य पाठादेव
प्राप्तिसम्भवेनात्यन्तविधानस्य प्रमाणान्तरेण प्राप्तिसत्त्वं व्यतिरेकानु-
विधान एव विधेस्तात्पर्यम् । अतएव रथन्तराभावे ऐन्द्रवायवाद्य-
त्वस्याभावः । अतश्च यावज्जीवपदे लाघवाद्यनुरोधेन जीवनस्य
निमित्तत्वावगतेस्तदनुरोधेन पापत्रयार्थं विनियोगान्तरमेवेदमिति
सिद्धम् ॥ १ ॥ ४ ॥

भामरूप ॥ शाखाभेदेनास्मात्तद्विधौ चार्थौ सत्स्वपि भेदकप्रमा-
णेषु न कर्मभेदः । भेदकप्रमाणैर्हि स्ववाक्यस्य कर्मात्पत्तिपरत्वावगति-
रुत्पन्नस्योत्पत्त्ययोगात् कर्मान्तरत्वमिद्धि । प्रकृते तु उक्तप्रमाणैः
उत्पत्तिपरत्वावगमेऽपि पुरुषभेदान्तत्तच्छाखाध्यायिपुरुषान् प्रत्येक-
स्यैव कर्मणः सर्वत्रोत्पत्तिसम्भवाच्च कर्मभेदः । न हि सर्वाः शाखाः सर्व-
पुरुषैरध्येयाः । स्थाध्यायविधावध्वर्युं दृणीत इतिवत् स्वीयत्वैकत्वयो-
र्विवक्षितत्वेनानेकशाखाऽध्ययनानुपपत्तिः । न चैवं वेदान्तरस्य*शाखा-
ध्ययनस्याध्ययनापत्तिः । वेदानधीत्येत्यादिवचनान्तरानुरोधेन वेदत्रय-
गतैकैकशाखाध्ययनस्यैवावगच्छकत्वावगतिः ।

अतएव वेदभेदे पुरुषाभेदादेकैवोत्पत्तिपरत्र गुणार्थं श्रवण-
मित्यत्र नियामकं वक्ष्यते । वेदैकान्ते तु प्रतिशाखं पुरुषभेदात्
सद्यपि सर्वेषामुत्पत्तिपरत्वे न कर्मभेदः । अतएवैकस्मिन् कर्मणि

* वेदान्तरस्य, - इति क० पुस्तके पाठः ।

प्रयाजादे कारकत्वेन विध्यन्वयाच्च प्रयाजादावपि स । इव्यगुण-
 कालकर्तृदेशादौ च यागाद्युद्देश्य यागानुकूलकृतौ करणत्वकर्तृ-
 ताधिकरणत्वादिकारकत्वेन विधेयत्वाद्यागाद्गत्वाविधात् । पठौश्चले
 च सम्बन्धसामान्याभिधानेऽपि कारकत्व एव पर्यवसानान्नात्याप्ति ।
 निमित्तस्य च क्रियान्वयिनोऽपि कारकत्वाभावाद्याद्गत्वापत्ति ।
 निमित्तस्यानुष्ठापकत्वाद्योद्देश्यत्वेऽपि ईक्षितत्वाद्योद्देश्यत्वाभावाच्च
 न यागस्य निमित्ताद्गत्वम् । लक्षणे तादृश्या एवोद्देश्यतायाविवक्षि-
 तत्वात् । उद्देश्यतापदेनैव च कर्मकारकत्वाभात् कारकपदन्तदति-
 रिक्तपरम । कृश्यादेरपि यागकृतिकारकत्वादद्गत्वप्रसक्तौ विधेय-
 त्वान्तम्* । यथा चास्य न व्वाप्यव्याप्तित्यागौ, तथा कौशुभे
 विष्कर ।

एव च यदेदं न लक्षणं, यथा यागादेर्भावनान्दि प्रति, तत्र
 भाक्तोऽद्गत्वव्यवहार शास्त्रे । यद्यपि च नेदुगमद्गत्व श्रुत्यादिप्रमाणक,
 कारकत्वसाचाभिधायित्वात् इतीयादे । तथापि यत्पदार्थं स्वर्गा-
 दिपदान्, तदुद्देश्यकत्व समर्गादिना, कृतिराख्यातरत्, कारकत्व
 इतीयादे, विध्यन्वयित्व विधिपदसमभिव्याहारात् । विधिर्षि
 विधिप्रभावना विदधन्नर्थादिग्रीयणान्यपि विध इति सर्वेषामु-
 द्देश्यत्वेन विधेयत्वेन वा विध्यन्वय । अतएवाद्गत्वाघटकीभुतपदार्था-
 न्तराणा प्रमाणान्तरेण प्रसिद्धावपि तद्वटककारकत्वस्य श्रुत्यादि-
 गम्यत्वान्तेषामद्गत्वप्रामाण्यव्यवहार ॥२॥२॥

* इत्यनेन पाठो धर्म्येन । विहितत्वान्तामिति तु भवितुमुचितम् ।

तृतीयोऽध्यायः ।

प्रथम पाद ।

५७२१८५

अथात ॥ तदेव षट्प्रमाणके कर्मभेदे निरूपिते मन्वति
 शेषिनिरूपित शेषत्वापरपर्यायमङ्गल निरूप्यते । मिथानां हि तन्
 मन्वति नाभिन्नानामिति तन्निरूपणस्य तत्र हेतुत्वम् । यद्यपि च
 द्रव्यकर्मणोर्भयोऽङ्गाङ्गिभावे न पूर्वाङ्गनिरूपणस्य हेतुता । तथापि
 अङ्गत्वमामानाधिकरन्नेन हेतुतामादायैव मङ्गल्युपपत्तावच्छेदकाव-
 च्छेदेन तदमन्वेऽपि न कश्चिद्विरोधः । अत्रैव हेतुत्व, अत्रान्तरस्य
 तु तत्रमङ्गाङ्गिनिरूपणमित्यपि बोध्यम् । अङ्गत्वमेव वाऽध्यायार्थोऽङ्गित्व
 त्वयात् । तदपि च श्रुत्यादिषट्प्रमाणक, अतिदेशप्रमाणकस्येहा-
 विषयत्वात् । तद्यानेकप्रकारक विषयते । अङ्गत्वमन्वणम्, शेषपद-
 मन्वणावच्छेदकम्, अङ्गाङ्गितयोरवच्छेदकम्, श्रुत्यादीनि च षट्
 अङ्गत्वे प्रमाणानि, तयोर्विरोधे बलावन्तम्, विरोधस्य प्राप्तौ क
 नाप्तौत्यादि ॥ ३ ॥ १ ॥

शेष ॥ इहाद्य प्रकारद्वय निरूप्यते । यदेव हि अङ्गत्वमन्वण
 तदेव शेषपदमन्वणावच्छेदक मान्यम् । तथाङ्गत्व नाम पारार्थ्यम् ।
 तत्र यदुद्देशप्रवृत्तकारकत्वेन विहित यत्तत् तदङ्गत्वम् । स्वर्गो-
 द्देशप्रवृत्तपुरुषवृत्तौ चागानुज्जनायां कारकत्वेन विध्यन्वयात् चागे
 मन्वणमन्वयः । प्रधानोद्देशप्रवृत्तपुरुषवृत्तौ प्रयाजाद्यनुज्जनाया

स्वर्गकामादिपदमभिव्याहारादिति यागस्य स्वर्गोद्गलमिद्धिः । एवं फलस्यापि भोक्तृपुरुषाद्गत्वम् । भोक्ता चोत्सर्गतोविधिवशात्कामनावशादात्मनेपद्वशाच्च कर्तव्यं । प्रमाणत्वे तन्वयः । अत्राद्गत्वव्यवहारोभाक्त इति तु श्येयम् । पुरुषः पुन कर्तृत्वादिना यामाद्युद्देश्यकृतिकारकत्वाद्वाक्यदेव तदद्ग इत्यविवादमेव ॥३॥३॥

तेषाम् ॥ तदेवमद्गत्वे निरूपितेऽद्गत्वे श्रुत्यादीनि षट् प्रमाणा-
नीत्युक्तम् । तत्र श्रुतिर्नामाद्गत्वघटकीभृतीद्देश्यता-कृतिकारकत्व-
घोरन्तरस्य प्राधान्येन वाचक शब्दः । स च द्वितीयाद्यतीयादि-
विभक्तिरूप । कृत्विष्ठाद्यजादिष्यादृच्यर्थं प्राधान्येनेति । तस्य कार-
कत्वविशिष्टद्रव्यवाचित्वेन प्राधान्येन कारकत्ववाचिताभावात् । अतएव
प्रोचिताभ्यामुलूखलमुमलाभ्यामवहन्ति, वारणो यज्ञावचर इत्यादौ
वाच्यौ एव विनियोगो न तु श्रौतः ।

तत्र द्वितीया उद्देश्यत्वपरा मती प्रोचणादेरद्गत्वे हेतु ।
वस्तुमन्तु । ईप्सितत्वाख्याया उद्देश्यताया' साधतामात्रवाचिद्वितीया-
वाच्यत्वाभावात्तत्रापि न मुख्या श्रुति । अपि तु भाक्त एव श्रुति-
व्यवहारः । ईप्सितत्वाग्नि सत्तणाऽङ्गीकारात् । अतश्चोद्देश्यतापदमपि
नैव सत्तणे देयम् । एव यथादावपि कारकत्वशक्तत्वाभावात् श्रुतित-
व्यवहारोभाक्त एव । एवं यत्रापि विभाक्ता सत्तणधैव कारकान्तर-
प्रतिपादन, तत्रापि वाच्यौ एव विनियोगो न श्रौतः । एवं
ममानपदश्रुत्यादिव्यपि द्रष्टव्यम् ।

तदेव श्रुतेर्विनियोजकत्वे तद्गुताधिकरणेनैव मिद्धेऽधुना
गौणमुख्यमाधारणश्रुतिर्विनियोगोपयोग्यद्गत्विद्यतयोरवच्छेदकविचारः

द्रव्यगुणः ॥ यद्यपि पारार्थ्यमङ्गल तथापि न यागादेर्लक्ष्यता ।
समानपदश्रुत्या यागादेरेव भावनाभाष्यत्वेन तस्य स्वर्गादेशेन विधि-
तत्वाभावात् । विधे, स्वरूपयोग्यत्वेनैव लिङ्गार्थतया इष्टसाधनत्वाना-
च्छेपकत्वात् । आच्छेपकत्वेऽपि भ्रमप्रमाणाधारण्येनेष्टसाधनत्वज्ञानस्यैव
कारणतयेष्टसाधनत्वसिद्धौ प्रमाणाभावाच्च । स्वर्गकामपदस्य तु
स्त्रीकामः प्रायश्चित्त कुर्यादितिवत् कर्तृपरत्वादिनाऽप्युपपत्तेर्न
भाव्यपरत्वावश्यकता । अतो न यागादेर्लक्ष्यत्वम् । वस्तुतस्तु । उप-
कारकत्वमेव श्रेयत्वम् । तदर्थेऽप्युपकारके श्रेयत्वव्यवहारभावात् । तच्च
श्रुतिलिङ्गवाक्यरूपप्रमाणत्रयगम्यमेव । अतएव व्रीह्यादेर्द्रव्यस्याख्या-
देर्गुणस्यावघातादे, सस्कारस्य चोपकारकत्वदर्शनाच्छेपत्वम् । प्रोच-
णादिमस्कारस्य तु लिङ्गेनाङ्गलासम्भवेऽपि श्रुतिवाक्याभ्यामङ्गल-
प्रतीतेश्चइत्येवैव उपकारकत्वनया श्रेयत्वोपपत्तिरिति तेषामेव
लक्ष्यत्वमिति प्राप्ते ।

नोपकारकत्वं श्रेयत्वं, गोदोहनदधानयनादेरपि प्रणयनवाजि-
नयागाङ्गलापत्तेः । अपि तु पारार्थ्यमेव । उपकारकस्यत्वे तु तदुप-
कारस्यैवेष्टत्वेनोद्देश्यता न तु तस्येति न तदर्थेऽप्युपकारके श्रेयत्व-
व्यवहारः । तदपि श्रुत्यादिपदप्रमाणगम्यमिति वक्ष्यते । अतश्च
वाह्याद्यागोऽपि फलम् । तथाहि । यद्यपि विधे स्वरूपयोग्यतयैव
प्रवृत्त्यनुकूलत्व लिङ्गाऽवगम्यते, तथापि कदाचित् प्रवृत्त्यभावे
विधिवैयर्थ्यापत्तेरवश्यं कदाचित्तया भवितव्यम् । तदा चेष्टसाध-
नताज्ञान दिना तदभक्षवात्तस्य च बाधकाभावे भ्रमत्वायोगादिष्ट-
साधनत्व तावदुद्यागस्य विधिवत्ताद्वगम्यते, इष्टविशेषसाधनत्वं च

प्रसङ्गः । अत्र च पूर्वत्रयस्यैकानुगमकाभावेऽपि एकपदोपादानादवाक्यभेदः । तत्तज्ज्ञापारकसाधनता एव च विवक्ष्यन्ते न तु साधनतावच्छेदकादीन्यपि । तेन यागत्वपुरोडाशत्वत्रौहिलाद्यभावेऽपि न क्षतिः । यथा च श्रीहृदयत्रयो कारणताभेदेऽपि दशमाधारणतया कौमुभे विस्तरः । तत्र तत्र नवमादौ चोपपादयिष्यते । ३ । ४ ॥

द्रव्यम् ॥ दर्शपूर्णमासयोः, स्फय्य कपालानि चेति दश द्रव्याण्यनुक्रम्यैतानि वै दश यज्ञायुधानीति श्रुतेन वाक्येन दशानामपि द्रव्याणां यज्ञसाधनत्वेन विधानादुत्पत्तिमिष्टपुरोडाशाद्यवरोधेन च साक्षाद्वागसाधनलायोगाद्भेदव्यवतारान् प्रकृतापूर्वसाधनीभूतद्रव्यसाक्षाद्भक्त्याक्रियान्तावच्छिन्नोद्देशेन द्रव्याणि विधीयन्ते । स्फोनोद्धृत्नीत्यादिविशेषविनियोगास्त्वयुक्त्यानुवादा इति प्राप्तेः ।

तेन तेन प्रत्यक्षविधिना तृतीयाश्रुतिसहस्रतेन एकादीनां विशिष्य विनियोगाद् यज्ञायुधवाक्यमेवैकमश्रुतविधिकं वै-शब्दोपबह्वमनुवादकम् । यज्ञानामनुवादानां वैयर्थ्यात् । अथ च यज्ञायुधानि सम्भवन्तीत्येतद्विध्यर्थवादत्वेन सार्थकत्वात् । तस्माद्बहुजनमात्रजन्यव्यापारकप्रकृतापूर्वसाधनत्वमेवोद्धृत्तनपदेन लक्षयित्वा तदुद्देशेनैव स्ववादिविधिः ॥ ३ ॥ ५ ॥

अर्थकत्वे ॥ ज्योतिष्टोमे, अरुणया एकचायन्त्या पिङ्गाच्छा सोमकीर्णातीति श्रुतम् । तत्रारुणशब्दोऽरुणवचनोऽरुणलजरातिवचनोवा न तु विशिष्टव्यक्तिवचनः । तृतीयया च शक्यस्यैव करणत्वमुच्यते, न तु तदर्थं द्रव्यलक्षणा । टावाद्यर्थाऽपि तत्रैव सामानाधिकरण्येनाश्वीयवेः । न तु तदर्थमपि व्यक्तिलक्षणा । अयुपपत्त्यापत्तेः ।

क्रियते । दर्शपूर्णमासयोर्ब्रह्मैतन्नवचरन्ति, आज्यमुत्पुनाति, मां
दोग्धीत्यादय आज्योपधमात्राज्यसम्बन्धिनः संस्काराः श्रुताः । तेषु
किं सर्वसाधारणमवघातविधाबुद्देश्यतावच्छेदक उताज्यादिव्यावृत्तं,
एवमन्यत्राप्येति विचारः । तत्र न तावच्छ्रुतं ब्रीहिलादिकमेवोद्देश्य-
तावच्छेदकम् । अनर्थक्यापत्तेः । अवघातप्रोक्षणादिव्यतिरेकेणापि
ब्रीहिलावच्छिन्नादेर्जायमानत्वात् । धवेष्वनापत्तेश्च । अतो नवमा-
धिकरणन्यायेन ब्रीहिलाविवक्षयाऽपूर्वसाधनत्वलक्षणाया आवश्य-
कत्वान्नच फलप्रत्याघनत्वादेकत्वाद्दारादुपकारकेषु कृत्तमथोजकगति-
मत्वाच्च परमापूर्वश्च तत्साधनत्वमेव प्रदेयघटकत्वसम्बन्धेन लक्ष्यते ।
अस्ति चाग्नेयादेस्तत् प्रत्यपि साधनता । अतएव न वाङ्निघम-
न्यायोऽपि । अतश्चोद्देश्यतावच्छेदकस्य सर्वसाधारणत्वाद्वाज्यादिव्यप-
वघातादेः सद्वरः । न च प्रतिनियतनिर्देशाद्वाङ्निघम्या । तथात्वे
ब्रीहिलादिविवक्षाया आवश्यकत्वे मौषारादिव्यनापत्तेरिति प्राप्ते ।

यद्यपि विधिरविशेषप्रवृत्तः स्यात्, तथापि दृष्टार्थत्वनियम-
विधिलाघवानुरोधेन विशेषे व्यवस्थाप्येत, विद्युत यदा भोऽपि
विशेषप्रवृत्त एव । ब्रीह्यादिपदे प्रत्यासत्त्या चाग्नेयाशुत्पत्त्यपूर्वसाधन-
त्वस्यैव लक्ष्यत्वात् । तथाप्यनिर्जातप्रकारत्वेन धर्मप्रयोजकत्वोपपत्तेरा-
नर्थक्याभावेन तदतिक्रमकारणभावात् । परम्परया फलवत्त्वाच्च ।
अतो ब्रीहपदेन ब्रीहिसाध्यानि यानि चाग्नेयाग्नीषोमीधैत्र्याग्यु-
त्पत्त्यपूर्वाणि तन्निष्ठकार्यतानिहृपितयागादिनिष्ठकारणतासमाना-
धिकरणकार्यतानिहृपितप्रदेयप्रवृत्तिभूततण्डुलरूपव्यापारकसाधनता-
सामान्याश्रयत्वस्यैव चोद्देश्यतावच्छेदकत्वेन विवक्षितत्वाद्वाज्यादिषु

क्रयार्थ्यादिमकलकारकविशिष्टभावनाविधानोत्तरं क्रयस्य सोम-
सम्बन्धेनायामारुणादिविक्रय मन्वन्वन्वदणुया क्रयसम्बन्धावगतौ
पश्चाद्विशेषणविधिवद्यकल्पनया तेषां क्रयाङ्गत्वावगमे जाते पश्चा-
त्परिच्छेदकौभृतद्रव्याद्यपेक्षायां परिच्छेदोऽरणैकहायन्योः परस्परं
विशेषणविशेष्यभावमात्रेण सम्बन्धोद्रव्यविशेषमन्वन्वयेति द्रष्टव्यम् ।
ततश्च युक्तं क्रयसाधनीभूतैकहायन्यामेव निवेश आरुण्यस्य, न तु
वासःप्रभृतिषु कयद्रव्यान्तरेषु ।

न च यवेद्यिव सोमप्राप्तिसाधनकयद्रव्यत्वाविशेषात् प्राण्या-
शब्दा । तेषां क्रयान्तरद्रव्यत्वात् । भिन्नाहि गुणाद्वचक्रियाः ।
न च विक्रेतानतिवशादुत्पत्तिभिः पृथग्भावरोधेऽपि द्रव्यान्तरनिवेश-
सम्भवः । एकद्रव्यानतस्यैव विक्रेतुः सम्पादनौघत्वात् । अन्यथा
दक्षिणानामपि प्रसङ्गवाधानापत्तेः । न च दशभिः क्रीणातीति
वचनमेव निवेशतात्पर्यसाहकम् । तस्य क्रयसमुच्चयपरत्वेनाप्युपपत्तौ
गुणन्यायसिद्धमेदापवादकत्वायोगात् । न च क्रमभेदेऽपि एकसो-
मप्राप्त्यर्थत्वाविशेषात् क्रयान्तरद्रव्येऽपि आरुण्यस्य निवेशाशब्दा । आ-
रुण्यविशिष्टविजातीयकयविकल्पनानुपपत्तिकल्पितस्य विशेषणविधेः
पारिष्टिकान्वयस्य वाऽनतिप्रसक्तस्यैव कल्पनीयतया विजातीयकयजन्या-
नतिविशेषस्य विजातीयकयत्वस्यैव वा विवक्षितत्वेनातिप्रसङ्गशब्दानु-
पपत्तेः । यथा चैवं सति चित्रत्वे सर्वकयद्रव्यस्यानापत्ते निवेशस्तथा-
कौस्तुभे द्रष्टव्यम् ॥२॥६॥

एकत्वयुक्तं ॥ ज्योतिष्टोमादिषु यत्त्वं सन्नाह्यैत्यादि श्रुतम् । तत्र
यथागामिदि प्रति यत्त्वंवदेकत्वस्यापि उद्देश्यतायुद्देशकता, उत तस्यैव

यथा चैवं भवति, गुणवचनानामाश्रयतो लिङ्गवचनानि भवन्तीत्या-
द्यनुशासनोपपत्तिस्तथा, कौस्तुभे द्रष्टव्यम् ।

एकस्यान्यादिपदानां तु वङ्गनीहित्वाद्बन्धवार्थविशिष्टान्यपदार्थ-
रूपे द्रष्टव्येव शक्तिरिति प्राञ्चः । अन्यपदार्थं पदद्वयस्य लक्षणेति तु
बहवः । न च द्रव्यस्यैकेनैव पदेन विधिसम्भवे इतरेण विध्यनुप-
पत्तिर्वैयर्थ्यं चेति वाच्यम् । उभयोर्युगपत्प्रवृत्तेर्विहितविधानाभावाम्
गुणान्तरपरत्वेन सार्थक्याच्च । शक्यते तत्रापि आरुण्यन्यायेन
लक्षणाऽपि नेति वक्तुम् । समासानुशासनस्य मतुवाद्यनुशासनवदुप-
पत्तेः । द्रव्ये पार्थिकगुणसम्बन्धीपपादनञ्च प्रमाणान्तरप्रमितद्रव्य-
मादाद्योपपादनीयमिति न कश्चित् विरोधः । तद्विचारुण्यस्य
योग्यत्वेऽपि कारकत्वेनाद्युत्पन्नस्य वाक्योद्यद्व्याघन्वयस्यायोगाद्युत्पन्न-
त्वेऽपि* चामूर्त्तत्वेनायोग्यस्य वाक्योद्यक्रियाश्रयायोगात्ततोविच्छिन्नस्य
प्रकरणकल्पितश्रुतानुमितैकदेशनिप्यत्वेन वाक्येनारुण्यया प्रकृतापूर्व-
साधनीभूतद्रव्यपरिच्छेदं भावयेदित्याकरेण प्राकरणिकसर्वद्रव्याङ्ग-
त्वमिति प्राञ्च ।

न योग्यताज्ञानं शाब्दबोधहेतुरपि तु अयोग्यतानिश्चयस्य
प्रतिबन्धकतामाचमम् । अतश्च प्रतिबन्धकताभावसत्त्वे आरुण्यस्यापि
क्रियान्वयबोधोपपत्तेः । पश्चाच्च योग्यतागवेपणायामारुण्यस्य पार्थिक-
द्रव्यसम्बन्धबोधोपपत्तेर्भूततो विच्छेदाशङ्का । अतएव प्रथमतः सोम-

* इत्यमेव पाठः सर्वत्र । द्रव्याद्यन्वयस्यायोगाद्युत्पन्नत्वेऽपि, — इति तु
प्रतिभाति ।

यंता । पशुत्वेन विनियुक्तस्यापि लोहितादेः संस्कार्यत्ववद् वज्रसा-
 वच्छेदेन विनियुक्तस्यापि ग्रहसैकत्वावच्छेदेन संस्कार्यत्वोपपत्तेः ।
 न चैवमपि द्वयोरुद्देश्ययोरेकप्रधानक्रियावर्गीकाराभावात्कस्य परस्पर-
 राश्वयनियम इति वाच्यम् । वैकृताङ्गवहुणानुरोधेनापि पदश्रुत्यैव
 वा प्रधानयोरप्याकाङ्क्षां प्रकल्प्य तदुपपत्तेः । इत्यते च यत्र भिन्न-
 वाक्यस्थले आग्नेयं चतुर्धा करोति, पुरोडाशं चतुर्धा करोतीत्यादौ
 गुणानुरोधेन प्रधानयोरभेदान्त्वयत्तत्रैकवाक्यस्थले सुतरां शाब्दबोधे
 मुख्यविशेष्यभूतक्रियया वर्गीकारः । एकत्वाविशेष्यत्वात् च वर्गी-
 कारकल्पनायां न कोऽपि दोषः । अत एकत्वादेरपि स्मृतंश्लो-
 हेऽश्रुतावच्छेदकत्वोपपत्तिरिति चेत् ।

भावनायाः करोतिपर्यायत्वेनैककर्मत्ववशात्पादुद्देश्यनेकत्वे तद्भ-
 ङ्गनिवन्धनवाक्यभेदापत्तेः । एककर्मकत्वञ्चैकबोधविषयकर्मत्वपर्या-
 यधिकरणतावच्छेदकधर्मवत्त्वम् । अत्र सर्वस्यो दर्शपूर्णमासावित्यादौ
 चाप्यपि सुब्रह्मपशुत्वादीनां कर्मत्वपर्यायधिकरणतावच्छेदकानां
 धर्माणां भेदे एकेनैव सर्वपदेन दुग्पदबोधोधासैककर्मकत्वहानिरि-
 त्याद्यं विषयेत्यन्तम् । पर्यायिपददृश्यं तु कौस्तुभे द्रष्टव्यम् । अ-
 तस्य फलद्वये संस्कार्यद्वये फलसंस्कार्यद्वये वा तावद्वाक्यभेदापत्तिः
 स्पष्टा । निमित्तद्वयस्थलेऽपि यावच्च्रीयाधिकरणन्यायेन निमित्त-
 द्वयस्य फलद्वयात्सैकत्वादावप्यभेदापत्तिर्द्रष्टव्या । यथा एवमनिमि-
 त्तद्वयेनैकस्मैव फलस्य आत्सेपन्तथा कौस्तुभे स्पष्टम् । अतएव
 निमित्तद्वयस्थले निमित्तसंस्कार्यस्थले वा एककर्मकत्वभङ्गाभावात्
 वाक्यभेदः । न वा कालदेशाद्युद्देश्यनेकत्वे सः । यथा च फलादि-

सा, एकत्वं तु कथमपि विध्यन्वयासथवादविवक्षितमिति चिन्ता-
थम् । पक्षेकत्ववदुपैकत्वस्यापि अविचाराकारणाभावादुद्देश्यता-
वच्छेदकता । अतश्चैकत्वैव ग्रहण्य सध्यागं इति प्राप्ते ।

यत्र हि समासादौ परस्परान्वयोव्युत्पन्नो यथाऽऽधाभिधानीं
यत्किञ्चित्शोभश्चिन्नमित्यादौ, तत्र भवत्येव विग्रिष्टोद्देशः । यत्र तु स
न व्युत्पन्नस्य परस्परान्वयेन विग्रिष्टोद्देशे अव्युत्पन्नान्वयिनिवन्धन-
वाक्यभेदापत्तेर्न विग्रिष्टोद्देशः । यथा यद्योभय द्विविरात्तिमाच्छेद्-
यदमिति च, इयो सुवन्तयोर्भावितान्वयस्यैव व्युत्पन्नेन परस्पर-
ान्वयस्याव्युत्पन्नत्वात् । अन्यथा पञ्चदशान्याज्यानीत्यत्रापि विग्रिष्ट-
विधानापत्तिः । एकवचनाद्युपान्तसङ्ख्यादेशु समानाभिधानश्रुत्या
करणत्वकर्मत्वादिरूपे प्रत्ययार्थ एवान्वितस्य पदश्रुत्या प्रातिपदि-
कार्यान्वयो नैव व्युत्पन्नः । एव सर्वेभ्यो दर्शपूर्णमासावित्यादौ एक-
पदाद्यचानेकार्थप्रतीत्युत्तर लक्षणया प्रातिपदिकादेव साहित्यप्रती-
तिस्तत्रापि साहित्यस्य प्रत्ययार्थ एवान्वयो न प्रातिपदिकार्थ इति
कौशुभे स्पष्टम् । अतश्च नैतादृशस्यले विग्रिष्टोद्देशसम्भवः ।

अथ विग्रिष्टोद्देशसम्भावेऽपि लभयोरपि प्रातिपदिकवचनार्थयो
प्रत्ययार्थं कर्मत्वादावन्वयेन तद्वारा भावितान्वयोपपत्तं सध्यागंश्च
पार्थिकोद्देशद्वयसम्बन्धे बाधकाभावः । न चोद्देशानेकत्वे वाक्यभेदः ।
भावनायामनेककारकसम्बन्धवदनेकोद्देशसम्बन्धे बाधकाभावान् । न
च तस्यानेकोद्देशताच्छेदकनियमः । सर्वेभ्यो दर्शपूर्णमासावित्यादौ
पुत्रत्वपशुत्वादेरनेकस्यापि तस्य दर्शनात् । विधेस्त्वनेकोद्देशकत्वे
नैव काचित् भति । न चैकत्वावच्छिन्नस्य विनियोगाभावादसंस्का-

वाक्यभेदाद्यभावात्तद्यपि षोडशोमेक्ये तत्तदभ्यामापूर्वाणां भेदात्
पथमा मैवावरुणं श्रीषातीति इत्यहजन्त्यापूर्वसाधनत्वस्यैव लक्षणे-
पपत्तेर्न चमसेषु सप्तमार्गः ॥३॥८॥

आनर्थक्यात् ॥ सप्तदशारद्विर्वाजपेयस्य पूष इत्यत्राथवक्षितत्वात्
प्रधानत्वात् प्रकरणानुपहास्य सप्तदशारद्विलं वाजपेयोद्देशेन षष्ठीश्रुत्या
विधीयते । न यूपोद्देशेन, अतिप्रसङ्गापत्तेः । वाजपेयेन विशेषणे
विशिष्टोद्देशाच्च । अतः सप्तदशारद्विलं वाजपेयोद्देशेन विधीयमानं
तदीयोर्ध्वं पाचकारेण निविशते । यूपपदं मातृशङ्कौणं इति प्राप्ते ।

यूपपदस्य गौणत्वे प्रमाणाभावाद्यूपपदेन स्वर्गकार्यं लक्षयित्वा
तदुद्देशेन सप्तदशारद्विद्रव्यं विधीयते । यद्यपि च द्रव्यं अरक्षि-
परिमाणञ्चातिदेशतः सम्भवत्प्राप्तिकं, तथापि तदनुवादेन सद्भा-
विधाने एकप्रसरताभङ्गापत्तेस्ततः पूर्वप्रवृत्त्यङ्गीकारेण विशिष्टं द्रव्य-
मेव सद्भाविधिकुलकं लोहितोष्ठीषा* इत्यादिविधीयते । यूप-
कार्यं स्वरूपे चानर्थक्यात् प्रकरणात् वाजपेयापूर्वसाधनत्वलक्षणाया
वाजपेयापूर्वसम्बन्धियूपसामान्यत्वात् वाजपेयस्येत्यनुवादः । षष्ठी च पर-
स्परामस्येऽप्युपपत्त्या नगरि देवदत्तस्यायमिति वत् । धवक्षितत्वादि
च गौणत्वापेक्षया न दीपः ॥३॥९॥

कर्तृगुणे ॥ दशपूर्णमासयोः प्रयाजममीपे श्रुतमभिकामं जुहो-
तीति । तथाभिक्रमणस्यामूर्त्तत्वाच्चुहोत्युपात्ते प्रयाजदोमेऽप्ययानुप-
पत्तेराह्वयवशेह कर्तृरूपस्य द्रव्यस्यानुपात्तत्वात्तद्वाराऽप्ययानुपप-

* इत्यमेव पाठ सर्वत्र । लोहितोष्ठीषा इति सप्तमार्गरे पाठः ।

‘माहित्यस्य नैकशोधविषयता तथा कौस्तुभे स्पष्टम् । अतश्च तत्सा-
हित्यविवक्षायां वाक्यभेदोदुष्यरिहर एवेत्याद्यन्वय विस्तरः ।

ननु तथापि नैकत्वादीनामविवक्षा मन्मार्गभावनायां गुणत्वेन
विवक्षोपपत्तेः । न चैवमेकत्वाग्ने द्वितीयया करणत्वलक्षणादुपहाग्ने
च प्राधान्याभिधानाद्द्वैरूप्यापत्तिः युगपद्दृष्टिद्वयविरोधापत्तिश्चेति
वाच्यम् । ईक्षितानीक्षितसाधारणकर्मलमात्रे द्वितीयायाः शक्तत्वेन
प्रमाणान्तराद्विशेषावगमेऽपि ऐक्यलक्षणेभयोरप्यन्वयोपपत्तेः । न
चैवमपि मन्मार्गाद्भूतसैक्यस्य तदनद्भूतप्रवृत्तद्वारकत्वामश्वयः ।
अद्भूतत्वभावेऽपि मन्मन्वितामात्रेणागन्तेति मन्वे स्वर्गश्चैव गृहस्थापि
द्वारत्वोपपत्तेः । अतश्च विवक्षितमेकत्वमिति चेत् ।

गुणभूतैकवचनाद्यनुरोधेन प्रत्यये करणत्वलक्षणाङ्गीकारस्य युग-
पद्दृष्टिद्वयविरोधवैरूप्यादेशान्याय्यत्वात् । तदरमनुवादके तस्मिन्नेव
पाशाधिकरणन्यायेन स्वतन्त्रमात्रम् । न चैक्षितानीक्षितसाधारण-
कर्मलमात्राभिधानाच्चोक्तदोषप्रसङ्गः । तथापि निस्तृककर्मपालमद्भ-
प्रसङ्गेन वाक्यभेदापत्तेः । अतश्च गुणत्वसिद्ध्यर्थं लक्षणाशयणे पूर्वोक्त-
दोषापत्तेरेकवचनं बलत्वलक्षणार्थं सत्त्वाधुत्वार्थमनुवादोऽविवक्षितम् ।
यथा चैवं सत्यएवमपि ब्राह्मणमुपनयीतत्यादौ अष्टवर्षत्वादेर्विर्वचा,
तथा कौस्तुभ एवोपपादितम् ॥३॥०॥

मंस्कारादा ॥ एकत्ववदुपलक्षणापि अविवक्षा, लिङ्गादेव मन्मा-
गंस्य सोमावेशेकनिर्हरणप्रयोजनत्वावगमेन सोमपात्रमावच्छ मंस्का-
र्यत्वावगतेः । जमयोरपि यद्भूतममथोरेकत्वोत्तिष्ठोत्तिसापूर्वसाधनत्वेन
यवेखिव धमयेखपि मन्मार्गापत्तेश्चेति प्राप्ते । गृहत्वविवक्षायां

वचनफलप्रकाशकतथैव अपि त्वनुवचनजनकतया जाघवात् । अतश्च
 न द्वारलोपाद्वाध ऊहो वा । अनुशब्देन दर्शपूर्णमासाद्भुतपदार्था-
 नन्तर्यस्य उक्तत्वात्तस्य च परप्रयुक्तत्वेन वहि क्रतु प्रयोगेऽनुष्ठातुमगते
 क्रतुमध्यप्रयोगसिद्धिः । वैकृतानुवचनेनेव च प्रसङ्गात् प्राकृतानुवच-
 नकार्यसिद्धेर्न तस्य पृथगनुष्ठानम् । अतस्तेष्वपि न सामिधेनीप्रक-
 रणानुवृत्तिः । न च तर्हि तदङ्गतमेवोपवोतस्य किं न स्यात् ।
 तेषां विकृतित्वेन प्राकृतानुवचनैर्निराकाङ्क्षाणां प्रकरणाभावात् । वाच-
 निकाङ्गमन्दशाभावाच्च । अतो महाप्रकरणाद्दर्शपूर्णमासाङ्ग उप-
 वीत तत्कर्तृस्कारकतया तत्कर्तृभिः सर्वप्रयोगारम्भे कार्यमिति
 सिद्धम् । ३॥११॥

गुणानाम् ॥ आधाने पवमानेष्टित प्रदेशान्तरे वारणोयज्ञाव-
 चरोवैकङ्गतोयज्ञावचर इति श्रुतम् । तत्र घञसाधनत्वेन श्रुतार्था
 वारणादीनां सात्वाद्यज्ञरूपाधाने निवेशासम्भवादानर्थक्यतदङ्ग-
 न्यायेन पवमानेष्टिरूपे यज्ञ एव निवेश इति प्राप्ते, भाष्यकारेण
 तावदेव सिद्धान्तितम् ।

आधानप्रकरणे पठितेन यदाहवनीये जुहोतीति वाक्येन
 पवमानहविषामग्न्यङ्गत्वावगतेराधानाङ्गत्वाभावेनानर्थक्यतदङ्गन्याया-
 सभावात् स्वरूपेण च पवमानेष्टीनामसन्निहितत्वाद्धारणवैकङ्गता-
 दीनां सर्वप्रकृतियज्ञाङ्गत्व सर्वयज्ञाङ्गत्व वेति ।

वार्त्तिककारस्तु न तावदनारभ्यवाक्येन पवमानहविषामग्न्यङ्गत्व-
 ज्ञेन भर्षहोमानुवादेनाहवनीयविधानात् । पवमानेष्टीनामेव विधि-
 योपपत्त्यभावे सप्तम्या प्राधान्यलक्षणाया प्रमाणाभावात् । नापि

त्तेस्ततोविच्छिन्नस्य प्राकरणिकसर्वहोमाद्बल तदीयकर्तुराहवनीय-
प्रव्यासत्तिरूपदृष्टकार्यद्वारेति प्राप्ते ।

अनुपात्तस्यापि आख्यातगम्यस्य सद्भावात्तद्वारैव जुहोत्यन्वयोप-
पत्तेः प्रयाजहोमाद्बलमेवेति भाव्यकारेण भिद्धान्तितम् । तत्
णमुत्तस्य पूर्वकालतादिमन्वयेन जुहोत्यन्वयेनैवाकाङ्क्षाभावात्
जुहोतेत्य प्रयाजहोममात्रवाचित्वात् प्रमाणाभावादरणाधिकरणेन गत-
प्रायत्वाच्च वाचनिककारेणान्यथा व्याख्यातम् ।

सत्यपि वाक्यीयहोमसम्बन्धे सद्भावे प्रमाणाभावादेवा हवींषी-
तिवप्राकरणिकसर्वहोमाद्बलम् । वाचनिकाद्बलसन्दर्भरूपोवान्तराधि-
कारस्य वाक्यसद्भावकत्वानुपपत्तेः । यदि हि तादृशमन्दशमध्ये
अभिक्रामतीत्येव श्रूयते, ततोऽवान्तरप्रकरणेन स्यादपि प्रयाजाद्बलम् ।
वस्तुतस्तु नाङ्गैश्चितिकर्तव्यताऽऽकाङ्क्षासत्त्वप्रकरणं, फलाभावात् ।
अन्यथा प्रयाजाभिक्रमणादीनामप्यनुयाजाद्यद्बलापत्तेः । वाचनिका-
द्बलसम्बन्धभिद्ध्यर्थं कल्पिताया आकाङ्क्षायास्तन्मात्राद्यकत्वेनाभि-
क्रमणप्राप्तकत्वानुपपत्तेरिति प्राप्ते ।

भावनास्वाभावेनाद्बलभवनास्यपि क्रूरूपकारभाव्यकासितिकर्तव्य-
ताकाङ्क्षोपपत्तेरद्बलानामप्यस्येव सा । सा पर प्रधानगतफलत्वत्वेन प्रति-
पद्यते सन्निध्यान्तविषये । अतो न परस्परद्बलप्रसङ्गः । तदा तन्नि-
वृत्तिरतिदेशेनाचेपलभ्यस्यभ्यादनेन साधारणैर्वा आचमनादिभिः ।
यत्र तु वाचनिकाद्बलसन्दर्भसत्त्वाद्येनाङ्काकाङ्क्षोञ्जीवन अन्तिमेन च
तन्नाशः । न तु मण्णादाविव वाचनिकाङ्गानां प्रत्येकमुत्तेजकता ।
तावद्भावद्गुटप्रवेगे गौरवात् । तद्वदिह धर्मिचाराभावाच्च । अतो-

वाच्यायामिति वाक्वाग्धां प्रधानाङ्गत्वम् । इत्येते च लिङ्गस्यापि
मन्त्रगतस्य वाक्येनापि ब्राह्मणगतेन बाधो यद्यप्यन्वेदेवत्य इत्यादि-
नेति प्राप्ते ।

अथाधेनोपपत्तौ वाधायोगाच्च प्रधानाङ्गत्वम् । न हि सोमदेव-
त्यस्य मन्त्रस्य लिङ्गाविरोधः सम्भवति, सोमस्य देवतात्वाभावात् ।
अथावाग्धास्यधिष्ठानत्वस्याप्यसम्भवाच्च । वस्तुतस्तु वाक्यस्यास्य व्यव-
स्थामात्रकरणे साधवाच्च प्रधानाङ्गतापोधकत्वम् । व्यवस्था च,
पौर्णमास्या यौ आज्यभागौ तत्र वार्ध्वेर्ग्रीत्यादिच्छेपेण कालशता,
पौर्णमासीसंज्ञकप्रधानाङ्गभूताज्यभागयोर्वार्ध्वेर्ग्रीत्येव कर्महता वेत्यादि
विशेषः कौस्तुभे द्रष्टव्यः ॥ १॥ ११ ॥

आनन्तर्यम् ॥ दर्शपूर्णमासयोर्हस्तावधनेनित्ते, उलपराजीऽमृणा-
तीति, तथा ज्योतिष्टोमे मुष्टीकरोति वाच यच्छति दीक्षित-
मावेदयतीति द्युतम् । तत्र हस्तावधनेजन हस्तमंस्कारार्थं मुष्टीकरण-
वाग्यमौ च नन प्रणिधानार्थौ । अतस्मात् त्रयमपि तावत्करिष्यमाण-
कर्मायमित्यमन्दिशधम् । तत्र करिष्यमाण कर्मानन्तर्यादेकवाक्व-
त्वादा उलपराजिम्हरणटीक्षितावेदनरूपमेवेति प्राप्ते ।

आनन्तर्यस्यावर्जनौयत्वाद्भूतापावकत्वानुपपत्तेर्पावकत्वेऽपि वा
प्रकरणेन साधात् पश्च मृगो धावतीतिषदाकाङ्क्षाविरहेण
चात्यासदयस्य यच्छब्दाद्युपवन्धाभावे एकवाक्यत्वानुपपत्ते कर्तृ-
मन्कारस्यास्य प्रकरणाद्ब्रह्मप्रधानमाधारणस्त्रोत्तरपठार्थाङ्गत्व इत्या-
वनेशने । मुष्टीकरणवाग्यमथोभु अङ्गुलीवाग्विसर्गप्राङ्गालौमपदार्थ-
मात्राङ्गत्वम् ॥ १॥ १२ ॥

पवमानेष्टिप्रकरणे वाक्यान्तरकल्पना । तदभावेऽपि वारणादीनां सर्वयज्ञार्थलोपपत्तेः । अस्तु वा आधानप्रकरणे तत्तथापि तेनाधानाङ्गभूतद्योमानामाहवनीयाधिकरणत्वमिद्विरेव न लभ्यङ्गलमिद्विः । सप्तम्या सावणिक्त्वापत्तेः । अत एव तत्रत्यमाहवनीयपद आधानजन्योत्पत्त्यपूर्वविशिष्टाग्निस्तकमेव । परमापूर्वविशिष्टाग्निरूपमुखाहवनीयस्य तदानौममत्वात् । न चैव पवमानेष्टिहविःअपणादौ गार्हपत्यादिप्रापकाभावः । तत्र मुख्यगार्हपत्याद्यधिकरणत्ववाधेऽपि सति सभवे प्रकृतिदृष्टगौणगार्हपत्यादिवाधे प्रमाणाभावात् । अतश्च सत्यपि वचनान्तरे पवमानेष्टीनामग्यङ्गले प्रमाणाभावादाधानाङ्गलेऽपि वारणादीनां सर्वयज्ञार्थतेदमुपपन्नानौया सर्वत्र खोद्देशस्थापूर्वव्यभिचारेऽपूर्वसाधनत्वलक्षणार्थं प्रकरणानुप्रवेशो यथा श्रीष्टीत्यादौ । अत एव तादृशस्थले आनर्थक्यतद्ग्न्यायः । प्रकृते तु यज्ञपदेनैवाव्यभिचारितापूर्वसाधनलोपस्थितौ तदर्थं प्रकरणानुप्रवेशाभावात् प्रधानसम्बन्धस्यैवाप्रसक्तौ क्व तदङ्गावतारः । एवं सत्यपि यदि पवमानेष्टिभस्त्रिधौ पात्राणि श्रूयेरन्, तदाऽनुवादस्य सति सभवे सचिचित्तगामित्वाङ्गीक्षिभिर्घजेतेत्यादिवङ्गमेत् प्रकृतमात्रविषयत्वम् । न लेतदपि, पवमानेष्टीनां प्रदेशान्तरस्थत्वात् । अतो वारणादीनां सर्वयज्ञार्थत्वमेव । प्रयोजनं, पवमानेक्ष्यनकारं पात्राणां नाग्रे दर्शाद्यर्थं अनियतानामुत्पत्तिः । सिद्धान्ते वारणादीनामेवेति ॥३॥१२॥

मिथश्च ॥ आज्यभागक्रमे श्रुतानां वार्चनीदृधन्वतीमन्त्राणां लिङ्गक्रमौ बाधित्वा वार्चनी पौर्णमास्यामनुध्येते दृधन्वती अमा-

णयोद्देश्यतावच्छेदकत्वमिद्वि' । तेन च पुरोडाश चतुर्धा करो-
तीति सामान्यवचनस्योपसहारः । तस्मादाग्नेयस्यैव पुरोडाशश्च
चतुर्धाकरणम् ॥३॥१५॥

इति श्रीखण्डदेवहृतौ भाट्टदीपिकायां तृतीया

धायस्य प्रथम पाद ॥१॥

शेषम् ॥ दर्शपूर्णमासधोरान्नेयं चतुर्धा करोतीत्यत्र नाग्निदेव-
ताकश्चविद्मद्देग्नावच्छेदकं, विग्निष्टोद्देशे वाक्यभेदापत्तेः । अपि
तु तद्धितोपाचक्षविद्ममेव । कथञ्चिद्वा अग्निमन्विहविद्मं तथा ।
अस्ति चाग्निमन्वन्वोऽग्नीधोमीयादावपि । अपि वा सुरोद्भागं चतुर्धा-
करोतीत्यनेनोपसंहाराद्ग्निमन्विपुरोडागम्यैव तत्, न त्वान्यस्या-
पीति । अमु वा देवतात्वस्यापि कथञ्चिद्विवक्षा, तथापि दिदेवत्यो-
ऽप्यग्नेरस्यैव देवतात्वम् । दक्षान्ते श्रूयमाणस्य तद्धितस्य प्रत्येकमभि-
मन्वन्वात् । अतः सर्वेषां चतुर्धाकरणमिति प्राप्ते ।

प्रचुरप्रयोगात्तद्धितस्य देवतात्व एव शक्यं समन्वयमात्रलक्षक-
त्वानुपपत्तेर्न तावद्ग्निमन्वित्वस्य विवक्षा । न च देवतात्वं हिदेवत्ये
प्रत्येकवृत्तिः । इतरैतरयोगरूप-वार्थविहितदन्द्देन भाहित्यस्य विव-
क्षितत्वात् महितयोरेव यामज्यवृत्त्यस्योपाधिरूपदेवतात्वस्वीका-
रात् । अत एव दक्षान्त इत्यादिप्रवादस्तु यत्रोद्देशत्वेन स्पष्टित्या-
विवक्षा तथेति धेयम् । अतः केवलाग्निपटादुत्पन्नतद्धिता मान्य-
भाषेस्य देवतात्वमभिवदितुं समः । सामर्थ्यविघातापत्तेः ।

यजु अग्निदेवताकत्वमभिवक्षितमिति । तस्य । तथात्वे, न तावत्
प्रहसद्रघ्यन्तमायं अपूर्णवाधनकषणम् । तस्य देवतातद्धितमायुक्ते ।
नापि हविद्मन् । तत्परत्वेन देवतावाचित्वप्रतीति विनाऽनुपपत्तेः ।
न हि हविषि वाच्ये देवतातद्धितएवेति एतया नियम्यते ।
तदाचित्तोऽपि समन्वयमायान्ततद्धितस्य सत्त्वात् । अतः प्रथमावगतस्य
देवतात्वस्योद्देशावच्छेदकत्वम् । तस्य चानुयोगिप्रतिषोधिभाषेस-
त्वात्, हविराग्निन्वायेनाधममर्षदोतिवद्ग्निदेवताकश्चविद्मद्देवत्व-
स-

प्रकरणे, तत्र सामान्यसम्बन्धबोधकप्रमाणमन्त्रे उत्कर्ष । यथा दर्श-
पूर्णमासप्रकरणान्नातपूषानुमन्त्रणमन्त्रादे । यानानुमन्त्रणसमाख्या-
धामेव सामान्यसम्बन्धबोधकत्वात् उत्कर्षस्याप्यसम्भवे प्रकरण एव
जघन्यार्थे विनियोग । यथा मनोतादौ । अप्रयुक्तलक्षणादिना तस्या-
प्यसम्भवे तदर्थाभिधानस्यैवादृष्टार्थत्वम् । यथा जपादौ ॥३॥१६॥

वचनात् ॥ यत्र तु गौणार्थे तात्पर्यसाहकं वचनं विद्यते । यथा
अग्नौ, कदाचनसरीरसौत्वैन्द्रा गार्हपत्यमुपनिष्ठत इत्यादौ । तत्र
गौण एव गार्हपत्ये विनियोगः । अथैत्रेत्युपक्रमस्य तद्धितश्रुत्या
मुख्यसामर्थ्याञ्जीवनाब्जघन्यद्वितीयाया एव तदतुरोधेन प्रतिबोधिते
लक्षणा । गार्हपत्यसमौपे स्थितेति । गुणभूतप्रतिपदिक एव वा
यज्ञसाधनलसादृश्याद्गौणोऽभ्युपगम्यते । अत्र
वा कृत्वाद्गौणैरेव धातुवाच्यसमीपस्थिति प्रति कर्मत्वम् । न तु
मन्त्रसाध्याभिधान प्रति तस्या मन्त्रत्वात् ।

न चोपान्मन्त्रकरण इति सूत्र्या आत्मनेपदविधानेन धातो-
मन्त्रकरणत्वावगतेऽस्त्याभिधानलक्षकत्वावगतिः । आत्मनेपदस्येन
समीपस्थितेरभिधानप्रयोजनकत्वावगतेर्मन्त्रस्य सूत्रसाध्याभिधानाङ्गत्व-
सम्बन्धेन समीपस्थितिविशेषणलोपपत्तेरभिधानलक्षणाया प्रमाणा-
भावात् । अतश्च शक्यार्थ एव समीपस्थितौ गार्हपत्यस्य कर्मत्वम् ।
इन्द्रस्य त्वार्थिणेऽभिधाने इति न विरोधः । यथा साध्य धातो
सकर्मकत्व तथा कौमुभ एव प्रपञ्चितम् ।

कथं मन्त्रस्य गौणार्थे विनियोग इति चेत् । ऐ-इति तद्धि-
तेर्भैरुपदे विशेष्यतया प्रतिपाद्यमानस्य मन्त्रस्य चयनानुपयोगीश्रा-

अथ द्वितीयः पादः ।

॥२॥

अर्थाभिधान ॥ एव श्रुत्युपयोगिविचारे वृत्तेऽधुना लिङ्गोप-
योगिविचारः प्रसूयते । तत्र लिङ्गं नामाङ्गलघटकीभूतपरोद्देश्यता
कृतिकारकत्ववाचकपदकल्पनाऽनुकूला कृत्तपदार्थनिष्ठा योग्यता ।
यथा सुवेषाववृत्तीत्यत्र सुवनिष्ठा द्रवपदकल्पनाऽनुकूला । एवं
मन्त्रेषु स्वार्थवृत्त्युद्देश्यतावाचिपदकल्पनाऽनुकूला स्ववृत्तिकारकत्व-
वाचिपदकल्पनाऽनुकूला च योग्यता लिङ्गम् । सा च पदरूपश्रुति-
कल्पकलात्तद्वारा तदर्थविनियोगे प्रमाणम् ।

तत्र वस्तुसामर्थ्यरूपस्य लिङ्गस्य विशेषविचारसम्भवान् मन्त्र-
सामर्थ्यस्य किं शक्य एवार्थं विनियोजकत्वमुत जघन्यवृत्तिप्रति-
पाद्येऽपीति सन्देहे, क्रतुप्रकरणाच्चातमन्त्रस्य वरिर्देवसदन दामो-
त्यादेर्मुख्य इव जघन्येऽपि सन्नपराज्यादौ स्मारकाकाङ्क्षादिरूप-
सामर्थ्यविशेषात् तस्यधारणेनैव विनियोगः । प्रवेशयेत्यादिवदा-
काङ्क्षादिरूपतात्पर्यघाटकमत्वे मुख्यार्थयाध्याकिञ्चित्करत्वादिति
प्राप्ते ।

शक्यमन्त्रव्यवहारेमापेक्षकत्वेन जघन्यार्थप्रतीतिर्विस्तमितत्वात् प्रथम-
प्रतीतमुख्यविनियोगेन चरितार्थस्य मन्त्रादेर्जघन्यार्थविनियोजकत्वा-
नुपपत्तिः । अत एव तत्स्मारकाङ्क्षया ध्यानाद्युपायान्तरेणैव
निवृत्तिः । अत एव यत्र प्रकरणे मुख्यार्थोपयोगो न कृत्तस्तत्र
मन्त्राधानवसादेव तत्कल्पना । यत्र तु विरोधिगुणान्तरावरोध-

प्राप्तत्वात् । पथ्येवेत्यस्य तु नायमर्थः यत्स्वयमेवोत्तिष्ठति न स्वाङ्ग-
तेति, अपि तु पथ्येव नान्येति । अतो नेदमपि तद्भावबोधकम् ।
अतद्याज्ञाने मन्त्रस्य लिङ्गादेव प्राप्तत्वादाज्ञानस्य च महायार्थत्वेना-
वघातकाल एव प्राप्तेरवघ्नन्नित्यस्याप्यनुवादकत्वात् केवलं चिरभ्याम-
मात्रं विधीयते, चिरभ्यामपुंस्त्वविशिष्टावघातममानकालतैव वाऽऽज्ञा-
नोद्देशेन विधीयत इति न गौणेऽवघाते विनियोगः ॥२॥१८॥

तथोक्त्यान ॥ सोमे, उत्तिष्ठन्नवाहाग्नीदग्नीविहरेति । तथा व्रतं
कृणुतेति वाचं विसृजति । दर्शपूर्णमासयोः, प्रणौताः प्रणेषन्वाचं
यच्छति तां स-हविष्कृता विसृजतीति श्रुतम् । तत्रापि पूर्ववदेव
मन्त्रार्णं सुव्येऽर्थं विनियोगो न तु गौणयोस्त्यानवाविमर्गयोः ।
प्रवक्ष्यामि ब्राह्मणवाक्यस्य कालविधायित्वेनाप्युपपत्तौ गौणत-
यात्पर्यपादकत्वाभावात् । न च लक्षणा । गृहप्रत्ययस्य कालिक-
सम्बन्धेनोपलक्षणाद्यत्वमङ्गीकृत्य श्रुत्यैवान्वयोपपत्तेः । अतश्चोक्त्यान-
काले विहरणमन्त्रं पठनीय इति कालविधिरेवायम् । व्रतं कृणु-
तेत्यत्रेति करणस्यापि मन्त्रस्वरूपमात्रपरत्वात् कालिकसम्बन्धस्यैव
समर्गविधया भानोपपत्तेर्न लक्षणा । हविष्कृदाक्ये तृतीयायास्तु
वाग्यमापेक्षितावधिसमर्पकत्वेन तदेकवाक्यतोपपत्तौ वाक्यभेदे प्रमा-
णाभावादित्यंभृतलक्षणाद्यर्थतामङ्गीकृत्य कालविधिपरत्वम् । अतश्च
तद्वाक्ययोः पाठप्रभावगततत्तन्मन्त्रपाठकाले वाविमर्गः कर्त्तव्य-
इति सोऽपि तत्र कालविधिरेव ॥२॥१९॥

सूक्तवाक्ये ॥ दर्शपूर्णमासयोः सूक्तवाक्येन प्रह्वरं प्रहरतीति
श्रुतम् । तत्र सूक्तवाक्यपदवाच्यस्य मन्त्रस्य इष्टदेवताप्रकाशनेन

इत्यवोधकत्वानुपपत्ते । अतस्तस्य शक्यवोधकालीनेन्द्रप्रकाशकत्वानु-
वादत्वेनाप्युपपत्तेर्न द्वितीयादौ तद्वलेन सत्त्वणाऽऽयथण हृदित्या-
गोवा । न च समीपस्थिति प्रति अग्ने कर्मत्वम् । तथात्वे तस्या-
भिधान प्रत्यक्षत्वे उद्देश्यानेकत्वहतवाक्यभेदापत्तेरात्मनेपदविरोधेन
च धातुनैव स्वप्रकार्यविशिष्टाभिधानसत्त्वणाऽवगम्यावादिशिष्यभूते-
ऽभिधान एव मन्त्रस्य करणत्वप्रतीतेर्गार्हपत्यस्य च तदन्यस्कार्यस्य
कर्मत्वप्रतीतेरथाञ्च सामीप्यप्रतियोगित्वेन तस्यैव ग्रहणोपपत्तत्वा-
त्पर्ययाहकप्राज्ञानानुरोधेन मन्त्रस्यैव गौण्या वृत्त्या गार्हपत्ये विनि-
योग इति सिद्धम् ॥२॥१०॥

तथा ॥ दर्शपूर्णमासयो हविष्कृदेहीतिचिरवप्रज्ञाऋयति इति
श्रुतम् । तत्र नाय मन्त्र आह्वानाङ्गम् । तस्य पत्न्येव हविष्कृदुप-
तिष्ठति सा देवानभिद्रुत्यावहन्तीति वचनानुसारेणाभावप्रतीते ।
अत इति-करणेन अवघाताङ्गमेव । अतद्यास्मिन्वाक्ये चिरभ्यास-
मुखमन्त्रविशिष्टावघातविधिरेव । पत्नीवाक्ये च गुणादेव कर्मान्तर-
विधि । तयोश्चावघातयोर्ब्रह्मिणीवघन्तीत्यनेन श्कार्यमन्त्रम्बोऽपि ।
दृष्टार्थत्वादिकल्प । पत्नीकर्तृकेऽवघाते चावरचोदिव इति मन्त्र ।
अतथागेन वाक्येनावघाते गौण एवाय मन्त्रो विनियुष्यते । गौण-
लोपपादन कौस्तुभे द्रष्टव्यम् । आऋयतिश्च तदाचष्टे इत्येव शक्या-
र्यवोधकालीनाज्ञानप्रकाशनानुवाद इति प्राप्ते ।

मुख्य एवाह्वाने विनियोगसम्भवे मन्त्रस्याऋयतिपदस्य च
गौणत्वकल्पनाया प्रमाणाभावात् । मान्त्रवर्णिकविनियोगविधि-
कल्पनया सध्यामनित्यादिना ग्रहणादेरिवाह्वानस्यापि नियमेन

यथायथादा कतिपयपदप्रयोगेषापि सूक्तवाक्यपदार्थमप्यस्तिप्रयत्नेन
ममन्तानुवाके ऋद्धेरवशाभावात् । अस्तु वेददेवताप्रकाशनमातु-
पन्निक फलम् । प्रहरणमेव तु श्रुतिविनियोगात् सर्वाणुवाक्यप्रयो-
जक इति दर्शं पौर्णमासे च सर्वं प्रयोज्य इति प्राप्ते ।

प्रयत्नयाऽपि श्रुत्या लिङ्गश्च बाधे प्रहरतिलक्ष्यहोमान्तर्गतदेव-
तोद्देशस्थारादुपकारकत्वापत्तेरदृष्टविधया चक्षिपत्योपकारकत्वसा-
भावं श्रुतिरेव क्षेद्रिकेष्टदेवताप्रकाशनायैव मन्थस्थानुमन्यते । अत-
एव श्रुतिमस्तीपक्षान् प्रहरणप्रयुक्तं सूक्तवाक्यं प्रहरणाभावे अत-
नुष्ठीयमानोऽपि विभज्य विनियोगाग्निं दृष्टदेवताप्रकाशनमप-
क्षेत्रिककार्यंश्चैव प्रयोजकत्वमनुमन्यते ।

न चैव सूक्तवाक्यमदम्यावयवव्यञ्जणार्थनापत्तिः । सूक्तवाक्यपदस्य
सुप्तु उक्तं वक्ष्यति यत्पत्त्या दृष्टदेवताप्रकाशकमन्त्रविशेषे योगकृद-
मात् । तेन यत्र यावत्यो देवता दृष्टा प्राकृत्योवैष्ट्यो वा, तत्र
तावानेव सूक्तवाक्यं । अतएव सूक्तवाक्यमातिपदिकश्रुत्यनुरोधेनापि
लिङ्गाबाधः । न चायथादा यो गवाधात् ऋद्धिमात्रकल्पना ।
तत्र तदागोक्तनेटिकप्रसिद्धानुरोधेन दाम्पुर्णमासिकदेवतापदमनु-
दाययुक्तं एतं मन्त्रे निरुद्धमवस्थाऽङ्गीकारान् । अथकर्णादौ तु
मन्त्रमन्त्रप्रतीत्यभावात् कृत्रावयवगतिबाधेनाप्यतिरिक्तमन्त्रिकल्प-
नमिति विशेषः । प्रयोजनं विभज्य विनियोगः ३३३११॥

लिङ्गः ३ काश्वेष्टिकाश्वे इन्द्राग्दादिदेवत्या काश्वेष्ट्यं समा-
धाना । तेभ्यश्च मन्त्रकाश्वे तत्रलिङ्गा एव काश्वेद्यानुशा-
स्यकाश्वेष्टिकाश्वेष्ट्यानां ध्यानानुवाक्यामन्त्रा समाधाना । ते

कृतार्थत्वात् प्रस्तरप्रहरणस्य चोपयुक्तप्रस्तरप्रतिपत्तिविम कृतार्थत्वात्
दर्शपूर्णमासाभ्यामिष्टा सोमेन यजेतेतिवत्कार्थः सम्बन्धः । द्वितीया
चेत्यभृतलक्षणपरा धर्ती सूक्तवाकस्य कालिकसम्बन्धेन प्रहरणो-
पलक्षणत्वमाशयं बोधयन्ती नानुपपन्ना । न चैव लक्षणा, तस्या-
अपि आनुशासनिकत्वेन शक्यत्वात् । अतद्यानुयाजोत्तर सूक्तवाक-
पाठवत्कालविशिष्टं प्रस्तरोद्देशेन प्रहरणमेव विधीयते, न सूक्त-
वाकस्य प्रहरणाङ्गत्वमिति प्राप्ते ।

प्रचुरप्रयोगाङ्गाधवाच्च करणल एव द्वितीयायाः शक्तिर्न तु
इत्यभृतलक्षणे, तस्यानुशासनिकत्वेऽपि आचरणिकत्वेनाप्युपपत्तेः ।
अतश्च श्रुत्या प्रहरणाङ्गत्वस्याप्यवगतेः प्रहरतिर्मान्त्रवर्णिकदेवता-
कल्पनया आश्रयिकमरूपहोमलक्षको न विरुध्यते । अत एव
सूक्तवाक एव ध्यायेति ध्यागलिङ्गमपि सङ्गच्छते । यद्यपि च नास्य
मन्त्रतादिवदभिद्युक्तप्रसिद्धिविषयत्वात् सुख्य ध्याव्यात्वं सम्भवति ।
एवकारोपबद्धत्वेनैव लिङ्गस्य ध्याव्यात्वासाधकत्वात् । तथापि ध्याग-
साधनत्वमात्रेण ध्याव्यात्वव्यपदेशात् ध्यागलिङ्गत्वम् । अतश्च श्रुत्या
मन्त्रस्य प्रहरणाङ्गत्वेऽपि मुख्यमामर्थ्यस्य नात्र बाध, प्रहरणेऽपि
नदुपपत्ते ॥२॥२०॥

कृतोपदेशात् ॥ श्रुत्या लिङ्गोपबद्धया प्रहरणाङ्गत्वावगमाच्च
लिङ्गमात्रेण सूक्तवाकस्येष्टदेवतास्मरणार्थत्वम् । न चात्राविरोधोऽपि ।
अथेदप्रसिद्धा समस्तानुवाके सूक्तवाकग्रन्थस्य ऋद्धत्वेनावपयगो-
विभज्य विनियोगेऽवयवलक्षणपत्त्या श्रुतिविरोधापत्तेः । न चासौ
सुदूरं वक्षीति व्युत्पत्त्येष्टदेवतावाचिपदमवाये यौगिकः । .पारा-

वस्तुतस्तु नात्राव्यभिचारोऽपि । जुक्तादीनां हि न तत्तेनान्यत्र
कारणतेति तस्या युक्तः क्रतुमाऽव्यभिचारितः समन्वयः । देवतारूप-
स्वाभाव्यादिग्राह्यस्तु अनुपूर्वीविगिष्टवर्णनेन क्रतुं वर्णं प्रति च
स्वार्यप्रतिपादनं प्रति कारणनाम्नाव्यभिचारितक्रतुसमन्वय इति
वैषम्यम् । अतश्च व्यभिचारात् । अव्यभिचारेऽपि वाऽकाङ्क्षोत्थाप-
कत्वात्तदुपपत्तेर्नान्यत्र विनियोगः । अत एव स्वारभिकौ आकाङ्क्षा
यत्र न निवर्त्तन्ते यथाऽर्चज्ञाने उपनिषद्भ्रान्त्यात्मज्ञाने वा, तत्र
आकाङ्क्षोत्थापनप्रयोजनाभावात् सामान्यसमन्वयबोधकप्रमाणं विना-
ऽपि भवत्येव लिङ्गमात्रादिनियोगः । प्रकृते तु स्वारभिकाकाङ्क्षा-
निवृत्तेः आकाङ्क्षोत्थापकसामान्यसमन्वयबोधकप्रमाणपेदेति वैषम्यम् ।

न चैवं प्रसक्तक्रममात्रेणैव तदुपपत्तेः समाख्यावैयर्थ्यम् । यत्र
धातुप्रत्ययवदग्निदेवत्यकर्मकमे आग्नेयमन्त्रद्वयात्तत्र तत्र प्रथमातिक्रमे
कारणाभावात् क्रमाविरोधाच्च सामिधेनीषु निवेशे प्राप्ते समा-
ख्यया यान्यानुवाक्याकार्यं निवेशः । सामिधेनीषु तु अन्यासामा-
गमः । न चैव क्रमोपन्यासवैयर्थ्यम् । यत्रान्यदेवत्यपूर्वेष्टियाज्याऽऽ-
द्यानानन्तरं उत्तरेष्टियाज्यातः पूर्वमाग्नेयस्यच, पठितास्तत्र तस्मिन्
ङ्गकमन्त्रेण याज्याकार्यं निवेशासम्भवात् समाख्यावाधेऽपि क्रममात्रे-
षोत्तरेष्टिसामिधेनीकार्यं विनिवेशः । तत्सामिधेनीस्थानपठितत्वात् ।
अतः सिद्धं काम्येष्टिष्वेव विनियोग इति ॥३॥२२॥

अधिकारे ॥ व्योतिष्ठोमे आग्नेय्याऽऽग्नीध्रमुपतिष्ठत इत्यत्र किं
अप्रकृतसाधारण्येन ऋद्धमाचमाग्नीध्रोपस्थानाङ्ग उत प्रकृता एव याः
स्रोत्रादौ अपि विनियुक्तास्ता एवेति चिन्ताया, आग्नेयीपदस्या-

लिङ्गादिन्द्राग्यादिदेवत्यकर्ममात्राङ्गं, न तु दुर्बलकर्ममाख्याऽनु-
रोधेन कास्मैष्टिमात्राङ्गम् । न च सामान्यसम्बन्धबोधकप्रमाणाभावे
लिङ्गमात्रेण विनियोगायोगः । मन्त्रगतप्रयोजनाकाङ्क्षासहकृतलिङ्गेन
सामान्यसम्बन्धबोधकप्रमाणाभावेऽपि इन्द्राग्यादिदेवताप्रकाशने म-
न्त्रविनियोगोपपत्तेः । न चेन्द्राग्निस्वरूपे आनर्थक्यादपूर्वसाधनत्व-
सूचणार्थं क्रमाद्यपेक्षेति वाच्यम् । इन्द्राग्यादिदेवताना जुह्वन्कल्-
प्यभिचारित्वेन स्वर्णोपपत्तेः । व्यभिचारित्वेऽपि वा लौकिक-
स्याग्यादेर्वैद्यव्यादेव वारणोपपत्तौ परिग्रेषादेवापूर्वीत्यलोपस्थितेः ।
अतो लिङ्गमात्रेण क्रतुसमाख्ययोर्वाधात् सर्वार्थत्वमिति प्राप्ते ।

आकाङ्क्षाभावे योग्यतारूपस्य लिङ्गस्य विनियोजकत्वानुपपत्ते-
र्मन्त्रगतप्रयोजनाकाङ्क्षायाश्च सर्वमन्त्राणां वाचस्तीर्णे विनियोगेन
निराकाङ्गतया अभवाच्च लिङ्गमात्रात् सर्वार्थत्वोपपत्तिः । अतश्च
वाक्यप्रकरणक्रमादिना सामान्यसम्बन्धबोधकप्रमाणेन तत्तदाकाङ्क्षो-
त्थापनात्तत्र क्रतुसम्बन्धेऽवगते द्वारविशेष एव लिङ्गादवगम्यते । न
च वाचस्तोमीयवाक्येन प्रकरणादिबाधः । मन्त्रविशेषविषयार्था
तेषां मन्त्रपाठकालोत्पन्नमन्त्रप्रयोजनाकाङ्क्षालायामनुपस्थितेन तेन
वाक्येन बाधायोगात् । न चैवं प्रबलेन विनियुक्तस्यापि दुर्बलेन
विनियोगे षष्ठ्युक्तापि पूयानुमन्त्रणमन्त्रस्य प्रकरणेन गौणोऽर्थे
विनियोगापत्तिः । प्रमाणद्वयस्याप्येकविषयतामन्त्रप्रयोजनाकाङ्क्षा-
वेत्तायां प्रबलप्रमाणस्योपस्थितत्वाच्च बाधकत्वोपपत्तेः । अतश्च प्रकृते
बाधायोगात्कर्ममाख्याऽनुरोधत् कास्मैष्टिविषयत्वमेव मन्त्राणाम् ।
न चान्यथाकाङ्क्षोत्थापक किञ्चिदस्ति । अथभिचरितक्रतुसम्बन्धादे-
राकाङ्क्षोत्थापकत्वे प्रमाणाभावात् ।

जन्यज्योतिष्टोमापूर्वसाधनत्वलाभः प्रकृतानाम् । अतः सर्वामामैव
ग्रहणम् । अग्रकृतानामेव वा, कार्यसाकाङ्क्षत्वादिति प्राप्ते ।

अग्रकृतग्रहणे तामामपूर्वसाधनीभूतोपस्थानार्थत्वान्वाद्यानुपपत्त्या
अपूर्वार्थत्वस्यापि व्रीह्यादिवत्कल्पनीयत्वापत्तेः । प्रकृतानां च कार्या-
न्तरसम्बन्धबोधकविधावेवापूर्वार्थत्वस्य कृत्तलासाधनोपज्ञौविना प्रकृत-
नियमः । सम्भवति च प्रकृतानामप्याग्नेयीनां वाङ्नियमन्यायेन
स्रोत्रद्वारा ज्योतिष्टोमापूर्वसम्बन्धासम्भवेऽपि कार्यान्तरद्वारा सः ।
आग्नेयीनां स्रोत्रादौ विनियोगेऽपि पार्यक्षिकेन ज्योतिष्टमप्रकरणे
याथादेव वा तदपूर्वसम्बन्धावगमः । अथमेव च ब्रह्मौदनप्राशने
श्वत्सिक्वनियामकन्यायः । न चैवमात्रेयाथ हिरण्यं ददाति इत्य-
थापि तन्नियमापत्तिः । श्वत्सिस्तु आत्रेयत्वस्य नियमेनाप्राप्तेः । अत-
एव चाग्निमुपनिधाय सुवीतेत्यादावात्रेणीयस्रोत्रापूर्वसम्बन्धस्याहव-
नीयादावप्राप्तत्वाच्च तन्नियमोऽपि तु विना वचनं आद्यतनवह्निर्भावा-
योगासौकिकस्यैवेति वक्ष्यते । अतः सिद्धं लाघवानुरोधेन प्रकृत-
स्यैव ग्रहणम् ॥२॥२३॥

लिङ्गसमाख्यानाभ्याम् ॥ सोमे, भवे हि मादिशेत्यादिर्भङ्गानु-
वाक इत्येवं समाख्यातो मन्त्रः युतः । तत्र यत्तावदस्त्रांशो भक्षणमेव
प्रतिपादयति स तत्रैव विनियुज्यते । यद्वह्णवेक्षणसम्यग्शरण-
प्रतिपादकानां लंशानां किं यद्वह्णादावेव विनियोगोऽथवा भक्षण-
मन्त्रैकवाक्यतया भक्षण एवेति चिन्तायां, यद्वह्णादेरविहितत्वेनापूर्वं
प्रत्यङ्गत्वञ्जनकत्वस्याप्यभावाद्द्वह्णस्यार्थाद्भक्षणजनकत्वेन यत्प्रज्ञावपि
याऽऽम्नां सध्यासमित्यनेनोक्तस्य याऽऽद्वयकरणकस्य ग्रहणस्य कथ-

विशेषेण सर्वपरत्वात् प्रकरणस्य तथाहोषणत्वानुपपत्तेरभिदेवाद्य-
 मन्त्रमात्रस्यैव विग्रहविधुत्तरकाम्भौमविशेषणविधिना चाग्नीधोप-
 स्थानान्नत्वेन विधानम् । न तथाग्नेधौ उद्देश्ये येनानर्थाभिप्रा-
 यीद्विधुत्तरकरणेन मद्भोष्येत । द्वितीययोपादेशनाश्रयत्वात् । यत्र सोप-
 स्थानस्वरूपे आनर्थाभिप्रायः, तत्र प्रकरणानुपपत्तेरपि आग्नेयोपदस्य
 प्रहृतपरत्वापत्तिः ।

न चाग्नेयोपदस्य यौगिकत्वात्तद्विज्ञातत्वादा मन्त्रिहितपरत्वम् ।
 यौगिकत्वानामर्थवार्थविग्रहस्यक्तिमात्रवाचित्वेन मन्त्रिहितवाचित्वे
 प्रमाणाभावात् । तद्विज्ञेय तदाचित्तेऽपि प्रहृतानामर्थवार्थप्रकरण-
 स्वरूपेऽपि प्रदेशान्तरत्वेन मन्त्रिहितत्वाभावात् । अन्ये वा प्रकरण-
 मन्त्रिहितस्यैव तद्विज्ञेयं यदण, तथापि यत्र न तद्विज्ञेयत्वं यथा
 मद्भोऽनमामनादौ चतुरोमाद्यणभोजयेदित्यादौ, तत्र प्रहृतलिङ्ग-
 यद्वे प्रमाणाभावात् । न च प्रहृतानामर्थवार्थस्य कृत्तव्यात् त्वेयं
 दाररूपाग्नीधोपस्थापनमन्त्र्यकरणे स्थापनादप्रहृतानामर्थवार्थकरणे
 गौरवापत्तेः प्रहृतनिधय इति वाच्यम् । प्रहृतयद्वेऽप्युपस्थानस्य-
 रूपस्य दारत्वे तत्कार्यापत्तेः ऊहायनापत्तेरपूर्वमाधनत्वमवस्थाया-
 श्चावश्यकत्वात् । न हि प्रहृतविषयेऽपि प्रकरणेन तावदान्तर-
 कल्पनया अपूर्वार्थत्वयोधः । तथात्वे प्रीहीणां स्वरूपेण दारत्वा-
 पत्तौ यशना तदनापत्तेः ।

अतो स्थापनादपूर्वमाधनीभूतमनोवत्त्वेनैवोद्दिष्टता । तावता चा-
 पूर्वमाधनीभूतोपस्थानार्थत्वम्यानाभावात्तत्रैव प्रहृतयद्वेऽपि तद्विधा-
 वपूर्वमाधनत्वमवस्था । अपि च स्तोत्रापूर्वमाधनत्वकृत्वापि नोपस्थान-

वाक्यतां प्रकल्प्य स्वार्थविशिष्ट'भक्षणप्रकाशकत्वमेवाङ्गीकर्तव्यम् ।
स्वार्थश्च श्रुत्या दृष्टिरेव । तत्रकाशनांश्चि चादृष्टार्थत्वम् । अथवा
लक्षणया भक्षणमिति' । सर्वथा न लिङ्गादिनियोगः ॥३॥२॥४॥

लिङ्गविशेषनिर्देशात् ॥ भक्षमन्त्र' कि इन्द्रदेवत्याभ्याम एवाङ्गं
तद्विद्याभ्यामेवमन्त्रक भक्षण उत तेषूद्देशेनोतानूद्देशेन वेति चिन्तायां,
प्रकरणाद्भक्षमन्त्रस्य सर्वप्रदानार्थत्वावगमेऽपि इन्द्रपीतश्चेति लिङ्गे-
नेन्द्रदेवत्यप्रदानमात्राद्भवति । न चेन्द्रेण यस्मिन् सवने पीत इति
वङ्गमौहिस्रीकारेण सोममन्त्रमिसवनविशेषणत्वाङ्गीकाराल्लिङ्गावि-
रोध इति वाच्यम् । पदद्वयलक्षणापादक-लक्षणाननुगत-व्यधि-
करणवङ्गमौहिस्रीकारेण पूर्वपद एव मन्त्रलक्षणापादकस्य लक्ष-
णानुगतचेन्द्रेण पीत' स्वीकृत इत्येवं तत्पुरुषस्यैव लघुभूतत्वात् ।
विद्यते च देवतायाः प्रतिगृह्यभावेऽपि देवस्य न गृह्यीथादित्यादि-
वचनबलेन मन्त्रविशेषरूप. स्वीकारः । न च स्थूलपृथतीपदव-
त्स्वरादेव वङ्गमौहिस्रनिर्णयः । तद्वदिह समासस्य लक्षणानुगतता-
भावेन स्वरस्यैव बाध्यमानत्वात् । यथा च तत्पुरुषपक्षेऽपि स्वरा-
विरोधज्ञया कौस्तुभ एवोपपादितम् ।

अतश्च लिङ्गादिन्द्रदेवत्यप्रदान एव मन्त्रस्याङ्गत्वावगमादनैन्द्राणां
च कर्मण एकत्वेन प्रकृतिविकारभावाभावाद्ब्रह्मानुपपत्तेर्गौहिस्रीणां मेध-
इति वदमैन्द्राणामन्त्रक भक्षणमित्याद्यः पक्षः । द्वितीयस्तु सत्यपि
कर्मैकत्वे प्रदानानां भिन्नत्वाद्विरुद्धः प्रकृतिविकारभावः । इन्द्राय
त्वा वसुमत इत्यादिमानग्रहणमन्त्राणां च लिङ्गादिन्द्रमात्रविषय-

* विशिष्टा,— इति ख० पुस्तके पाठ ।

मध्यगर्जरणस्य च भक्षजनकलेनैवाशप्तिः सम्यग्जरणस्य तदनुकूल-
व्यापारस्य वा भक्षोत्तरभावितया भक्षजनकलेन तेषामपूर्वप्रयोज-
कत्वमप्यभावाद्गृहणाद्यर्थत्वे श्रानर्थक्यापत्तेः भक्षणमन्तैकवाक्यतया
भक्षणार्थत्वमेवैषाम् । एवं च समाख्याऽप्युपपत्त्या भवतीति प्राप्ते ।

यद्गृणादिप्रत्यक्षविध्यभावेऽपि समाख्यासहकृतावान्तरप्रकरणेन
भक्षमन्वये तत्तन्मन्त्राणामवगते लिङ्गवलेन मान्त्रवर्णिकग्रहणदि-
विधिकल्पनया तत्राप्युपपत्तेस्तदर्थत्वेनैव मन्त्रविनियोगोपपत्तौ न
स्यतो निराकाङ्क्षयोर्द्वयोराख्यातपदयोः कथञ्चिदेकवाक्यतां परि-
कल्प्य गौण्या भक्षार्थत्वकल्पनम् । शक्तैव वा भक्षविशेषणत्वेन ग्रह-
णादिप्रकाशकत्वकल्पनमुपपत्तिमतम् । न चैवमपि सम्यग्जरणस्य
कृत्यमाधत्वाच्च विधिसम्भवः । सम्यग्जरणादनुकूलव्यापारस्त्वामनविशेष-
स्यैवानुष्ठेयस्य विधेयत्वात् । वमनविरेकनिमित्तमाद्यश्चित्ताखानाप
सम्यग्जरणपर्यन्तमेव भक्षणं प्रतिपत्तिरिति तस्य भक्षोपयोगिता ।
गुणाभिधानात् ।

तस्मिन्नेवानुवाके मन्त्राभिभूतिरित्यादिस्मृत्यवित्यन्तस्मृतौ विनि-
योक्तव्यो ग्रहणादाविवेति प्राप्ते ।

यद्गृणादिवदनुष्ठेयत्वाभावात् ह्यग्नेरप्रकाशत्वम् । न च सम्यग्-
जरणवत् ह्यग्न्यनुकूलव्यापाररूपभक्षणवाङ्मत्याच्चेपकत्वम् । अल्पं भक्षय-
तीति वचनविरोधेन तत्कल्पनमाऽनुपपत्तेः । अत एव ह्यग्नेर्मन्त्रेणा-
जननाच्च तस्याः स्वर्गवज्जन्मत्यमात्रेण प्रकाशत्वोपपत्तिः । अतश्च
लिङ्गविनियोगासम्भवात् सत्यपि आख्यातद्वयस्य स्यतो निराकाङ्क्षत्वे
इतिकरणाध्याहारेण त्ववित्येतदर्थं भक्षयामीत्येवं भक्षमन्तैक-

पान्नीवतत्वं न लाघयणस्यैव । आययणवधानाययणमपि संसृष्टत्वात्
तस्मादपेतमिति दिदेवत्यस्यापि देवतान्तरमन्त्रेण पूर्वदेवतामन्त्र-
न्धापाद्यात् । भूतपूर्वगत्या च प्रकृतावनुपलक्षणाद्वोपलक्षणीयाः ॥
२॥२७॥

लघारम् ॥ पान्नीवत एवाग्राः पन्नीवाः सञ्जुर्वेन तद्वा मोमं
पिवेति मन्त्रात् लघुरपि देवतात्मम् । अतः सोऽप्यग्निदुपलक्ष-
णीयदति प्राप्ते ।

युक्तमग्नौ पन्नीवच्छब्दस्य यौगिकत्वेन विगोच्यमाकाङ्क्षस्य सामा-
न्नाधिकरणेन विगोच्यमाहकलात् । लघुमुत्तु तृतीयया महभावमात्रं
प्रतीयते । न चाग्नौ पानक्रियाऽन्वयाव्यभिचारी । सहैव दशभिः
पुत्रैर्भारं वहति गर्दगीत्यादौ व्यभिचारात् । सत्यपि पाने देवता-
त्मस्याप्रामाणिकत्वात् । अतः पान्नीवतमिति निरपेक्षतद्भित्तेन
पक्षोक्तोऽग्रेरेव देवतात्ममिति स एवोपलक्षणीयो न लघा ॥३॥२८॥

विंशच्च ॥ तस्मिन्नेव याज्यामन्त्रे, एभिरग्ने सरथं याह्यर्वाङ्
गानारथं वा विभवो ह्यग्नाः । पान्नीवतस्त्रिंशतं चींश्च देवाननुष्वध-
भावह भाट्टयस्त्रेत्थ च यस्त्रिंशतां देवतानां पान्नीवच्छब्दसामाना-
धिकरण्यादग्निवद्विगोच्यत्वोपपत्तेर्मदश्रवणाच्च पानोपपत्तेर्देवतात्वावग-
मानोपामपुपलक्षणं मन्यते । अग्नेमांदधित्त्वश्रवणात् तोऽग्निदत्तेन
कामं माधन्तु यजमानस्त्वग्रथ एव ददातीत्यवगमात् तस्यैव देवतात्वं
न चयस्त्रिंशताम् । एवञ्च पान्नीवतमिति तद्भित्तोऽप्यसति बह-
वचनषाडकप्रमाणे एकवचनेनैव विगृहीतो भवतीत्यपि लाघवम् ।
अतो नोपलक्षणीयास्ते ॥३॥२९॥

त्वात् तदधुरोधेन च तत्रकाश्याद्योर्मानस्यहणयोस्तत्संस्कार्यस्य भोमस्य
तस्यस्काराणां चाभिववादीनां तन्वियाणां चाङ्गान्तराणामैन्द्रमाच-
विषयत्वप्रतीतेरितरेषामधर्मकाणां युक्तोऽतिदेशः । भवति चाङ्ग-
वशेनापि प्रधानमकोच' । अग्याद्यधुरोधेन क्रतुनामाहिताग्निविषय-
त्वात् । अतश्च प्रकृतापूर्वीयदेवताप्रकाशकस्य भवमन्त्रस्य कार्य-
मुखेन विद्यतावागतस्य भवत्येव यथादेवतमूह इति । एवं स्थिते-
ऽन्तरा चिन्ता ॥३॥२५॥

पुनरभ्युच्येतेषु ॥ सवनमुखीयेषु चमसेध्वन्द्वेषु सर्वेषु ऊतेषु ये
शीघ्रकाणा मैत्रावरुणादीनां चमसास्त्रेभ्यश्चित्तैस्त्रेभ्यः पुनः भोमोऽभ्यु-
च्येथ देवतान्तरेभ्यो मित्रावरुणादिभ्यो ऊत्वा भक्ष्यते । तत्र पूर्व-
प्रदानदेवताभूत इन्द्रोऽप्युपलक्षणीयो न वेति चिन्तायां, उन्नयन-
काले न देवतान्तरोद्देशः । येनोच्येतेष्वैव तत्सम्बन्धात् पूर्वशेषस्य पूर्व-
देवतासम्बन्धो नापेयात् । प्रदानकाले तु संसृष्टस्यैव देवतान्तर-
सम्बन्धात् पूर्वदेवतासम्बन्धापनयप्रतीतेर्नापलक्षणमिति प्राप्ते ।

उन्नयनकाले देवतासङ्ख्याभावेऽपि सामर्थ्यदिवोन्नयनस्य करि-
ष्यमाणकर्मार्यत्वप्रतीतेः पूर्वशेषस्य संसृष्टत्वेऽप्येतदर्शने प्रमाणाभावा-
दनपनीतसम्बन्धा पूर्वदेवताऽप्युपलक्षणीया ३॥२६॥

पाक्षीवते तु ॥ द्विदेवत्यानामैश्वरायवादीनां शेषा आदित्य-
स्यान्वयामागत्य ततोऽप्यापयणम्यान्वीमागच्छन्ति । पाक्षीवतश्चाप्यणत्
गृह्यते, तस्मिन्मध्यमाणे द्विदेवत्या अपि उपलक्षणीयाः । पूर्ववदा-
प्यणस्यैव पक्षीवदेवतासम्बन्धादिति प्राप्ते ।

पाक्षीवतमाप्यणत् गृह्यतीत्यपादानव्यवधानत् तस्मादपेतस्य

सत्यं पीतपदेन स्त्रीकारलक्षणम् । पानस्य नवमे निषेधमानत्वात् ।
 त्यागस्य तदुक्तरीत्या लक्षयितुमशक्यत्वाच्च । स्त्रीकारस्य तु देव-
 स्वादिपदान्मनतया कल्प्यमानस्य ऊतावशिष्ट एव कल्पनीयत्वा-
 द्युक्ता लक्षणा । तथापि तस्य लाघवेन ध्यामज्जवृत्तित एव कल्पने
 प्रत्येकवृत्तित्वे यमाणाभावाच्चतुर्धाकरणाधिकरणविषयत्वोपपत्तेर्न तस्य
 समन्वकभक्षणम् ॥३॥२९॥

इन्द्रस्य ॥ तत्रैव मन्त्रे गायत्रइन्द्रस इत्यादि श्रुतम् । तस्यैदं
 सोमविशेषणमेवास्मिन् पूर्वपक्षे । अतश्च केवलमेव यच्चन्द्रप्रदाने
 गायत्रइन्द्रो यथा वृहस्पतिसवादी, गायत्रमेतदहर्भवतीति श्रुतेः,
 तत्रैवास्तौत्कर्षा न तु ज्योतिष्टोमे निवेशः । केवलगायत्रइन्द्रस्क-
 प्रदानाभावात् । न च सामान्यसम्बन्धबोधकप्रमाणाभावः । इन्द्रदेव-
 त्वत्वात् सवनादीनामन्यत्र लोकादावभावेन पारिशेष्यादेव वृह-
 स्पतिसवोपस्थितिसम्भावादिति प्राप्ते ।

वृहस्पतिसवोऽपि सवनमुखीये ऋगन्तरस्य पठितत्वाद्गायत्रमेत
 दित्यादेश भूषाऽपि व्याख्यानोपपत्तेः, प्रशतौ विंशतौ वा केवल-
 गायत्रइन्द्रसंक्त्वाभावाच्चित्येषापेक्षत्वेन समाप्तोपपत्तेः, प्रशतादेव
 निवेशः । वस्तुतस्तु गायत्र्या, प्रत्येकमेव साधनत्वात् सत्यपि ऋग-
 न्तरे न समाप्तभङ्गाज्ज्ञाऽपि ॥३॥३२॥

सर्वेषां ॥ श्रितादुत्तरम् । नेन्द्रपीतपदे तत्पुरुषोऽपि तु षड्-
 मीहिरेव । तत्पुरुषोऽपि पूर्वपदे तावदेका सम्बन्धिलक्षणा पीतपदे
 च स्त्रीकृतावयवलक्षणा । यद्यपि चेद्य मिहान्तिनोऽपि तुभ्यां,
 तथापि अवयवस्त्रीकारस्यावयवस्त्रीकारसापेक्षत्वेन विलम्बोपस्थिति-

वषट्कारस्य ॥ अनुवषट्कारयागदेवताया अग्नेर्देवतात्वस्य निः-
मन्दिरधत्वादुपलक्षणम् । प्रकृतौ त्वमौ विश्वमानाऽपि नोपलक्षिता ।
अनुवषट्कारयागस्य मोसयामात्कसान्तररूपस्य पूर्वयागीयमोमप्रति-
पत्तिभूतस्य दृष्टविधानत्वेनातिदेशाकल्पनात् । उपदेशेन कथ-
ञ्चिद्वक्षणमात्रावपि मीहीषां मेध इति वदैन्रमन्त्रस्य प्राप्त्यनुप-
पत्तेश्च । अतश्च विदतावपि प्रधानदेवतैव तत्कार्यापन्नोपलक्षणीया
नानुवषट्कारदेवता । २॥२॥

छन्दः ॥ एवमूर्धं विचार्याधुनाऽऽद्यपूर्वपक्षशरी पुनस्तं दूषयति ।
नोहः कर्मण एकत्वात् । अभ्यासानामपि फलवसमवदसमानविधा-
नते प्रमाणाभावाच्च । न हि मानवक्षणमन्त्रानुरोधेन तदुद्देशानां
सङ्कोचोयुक्तः । अग्निविद्ययोस्तु स्वस्वविधिप्रयुक्तत्वेन क्रतुविधि-
प्रयुक्तत्वाभावाद्युक्तः परप्रयुक्ताग्निविद्योपजीवकतया क्रत्वधिकार-
सङ्कोचः । अतो मानवक्षणमन्त्राद्यैव कामं ऐन्द्रमात्रप्रदानविषयौ
भवेतां न तु मानाद्यपि । यद्यतस्तु वसुमत इत्यनेन देवतान्तर-
स्याप्यभिधानात् तयोरपि सर्वार्थत्वमेव । अतो भक्षमन्त्रस्यैन्द्र-
प्रदानविषयत्वाद्नेन्द्राणामगन्त्रकं भक्षणम् ॥३॥३॥

ऐन्द्राग्ने ॥ एवं श्रिते पुनश्चिन्ता । ऐन्द्राग्नेऽप्यभ्यामे इन्द्रपीतप्रे-
त्येव भगन्त्रकं भक्षणम् । त्यागस्य व्यामञ्चवृत्तित्तेऽपि पामस्य पीत-
पदलक्षितस्रोकारस्य वा प्रत्येकवृत्तित्वेन द्वित्यमाद्यवदेकेन व्यपदेष्टुं
शक्यतात् । यागस्य च उताऽऽतसमुदायविषयत्वेन भक्ष्यमाणकृताव-
धयमायविषयत्वाभावात् पीतपदे तद्व्युक्तत्वलक्षणा । अतद्यतुर्धा-
करणाधिकरणविषयत्वाभावात् तस्यापि भगन्त्रकं भक्षणमिति प्राप्ते ।

अथ तृतीयः पादः ।

श्रुतेः ॥ इतानीं वाक्यादिविनियोगोनिहृष्यते । तत्र वाक्यं नाम अङ्गत्वघटकीभूतपरोद्देश्यताकृतिकारकत्वान्यतरपदार्थकल्पनाऽ-
नुकूलश्रुतपदमन्निधिः । अस्ति चेद् धेनुर्दक्षिणा, उच्चैर्चंडा क्रियते,
प्रयाजश्रेणेत्यादौ । अथ कल्पनाशब्देन कर्मत्वकरणत्वादिविषयकं
संसर्गविधया लक्षणादिमाधारणेन शक्तिजन्यपदार्थोपस्थितिभिन्न-
बोधमात्रं विवक्षितं । तेन धेनुर्दक्षिणेत्यादौ संसर्गविधया भासमान-
करणताके नाव्याप्तिः ।

वस्तुतस्तु सुवन्तपदयोः परस्परान्वयस्याद्युत्पन्नत्वादवगच्छकस्थ-
भावनाम्बधानुरोधेन धेनुरिति प्रथमया करणत्वलक्षणादक्षिणापदेन
च तत्कार्यवृत्तिकर्मत्वलक्षणात्कल्पनापदेन लक्षणाजन्योपस्थितिरेवा-
भिप्रेता । उच्चैरित्यादौ सुप्रविभक्त्यर्थस्य करणत्वस्य प्रातिपदिकेनैव
लक्षणात्वाऽऽव्याप्तिः । अथोच्चैरित्यादौ करणत्वस्य संसर्गविधयैव
भानोपपत्तेः कल्पनापदेनोभयं विवक्षितम् । प्रयाजश्रेणेत्यादौ
तृतीयया कर्मत्वस्य धातुना करणत्वस्य लक्षणात्कल्पना स्फुटैव ।

श्रुतपदमन्निधेयं योग्यताज्ञानं विना कर्मत्वादिकल्पकत्वानुप-
पत्तेर्योग्यतारूपलिङ्गानुमापकत्वम् । श्रुतस्यैव पदस्य कर्मत्वादिलक्ष-
कत्वाङ्गीकारेण तदावकपदरूपश्रुतिकल्पकत्वाभावेऽपि च श्रुतपदस्य
तत्तात्पर्यकत्वरूपधर्मवैशिष्ट्यरूपेण कल्पनात् श्रुतिकल्पकत्वोपपत्तिः ।
अतश्च वाक्यं, लिङ्गं श्रुति च कल्पयित्वाऽङ्गमे प्रमाणम् । तदिह

कलाञ्च तुल्यत्वम् । ततश्च पीतपदे अग्निश्चाद्यक्षत्यर्थं मन्वर्थाय
पाधात्तुना चावयवविगतमेव तत्सम्बन्धिस्त्रीकारं लक्षयित्वा इन्द्रः
पीतः स्त्रीकारकर्त्ता यस्मिन् सवन इति व्युत्पत्त्या समानाधि-
करणवज्रमौहिरज्जीक्रियते । प्रकरणाविशेषाच्च निर्णयः । अतः
सर्वस्त्रेव सोमस्योक्तविधिस्रात सवनादिसम्बन्धित्वादनैन्द्राणामपि सम-
न्तकमेवाविकारेण भक्षणम् ।

यदि तु पीतपदस्य पूर्वं निपातापत्तिराशङ्कते, तदाऽऽह इन्द्रे
पीतं पानमस्मिन्निति सप्तमीवज्रमौहिः । यदि लत्रापि निदान्तत्वेन
पूर्वनिपातापत्तिरविशिष्टेति विभाष्यते, तदाऽऽस्त्वयं तत्पुरुष एव ।
तदापि तु लक्षणया सोमसम्बन्धिसवनपरत्वम् । न च तस्मात् प्रमा-
णाभावः । तैत्तिरीयशाखायां प्रातःसवनादिभेदेन इन्द्रपीत-नराशस-
पीत-पिबपीतानां त्रिवारं पाठस्यैव प्रमाणत्वात् । सोममात्रपरत्वे हि
तत्ताम्रदानेषु लिङ्गादेवेन्द्रपीतादिपदानां सक्त्युत्पत्तितानामेव पाठो-
पपत्तौ तत्र शोभ्यतस्यैव प्रातःसवनादिपदानां विभागेन विशेषण-
लोपपत्तिः । अतस्तेषां प्रातःसवनादिभेदेन त्रिवारं पाठ एव वैय-
र्थ्यभियां सवनपरत्वलक्षणात्पर्ययाच्चकः । अतथेन्द्रपीतादिविशेषण-
त्रययुक्तस्य तत्तत्सवनस्य सम्बन्धिर्न सोम अन्यदेवत्यमपि भक्षया-
मीति मन्वार्थावगतेः सर्वत्रैकमंशम् । विभागोऽपि तैत्तिरीयशा-
खाऽऽस्रातक्रमेणैव बोध्यः । कल्पसूत्रकारास्त्वहमेवामनन्ति* ॥२॥३॥

इति श्रीखण्डदेवविरचितायां भाट्टदीपिकायां

तृतीयोऽध्यायस्य द्वितीयः भागः ॥

* कल्पसूत्रकारास्त्वहमेवामनन्ति, - इति ख० ग० पुस्तकयोः पाठः ।

ध्ययनेनापि अध्ययनविधयंसम्यक्त्यापत्तेः । शूद्रसैकपदश्रवणनिषेधस्तु
 वृन्ताकावयवादिनिषेधवस्त्रानुपपन्नः । तथा* वैतादृशविषये निषेधस्य
 विध्यपेक्षया वैलक्षण्यं, तथा कौस्तुभे द्रष्टव्यम् । तस्मादुपक्रमास्तु-
 सारेण ऋग्वेदविहितकर्माङ्गभूतमन्त्राङ्गत्वमेवैवादीनाम् । एवञ्च
 वेदस्य प्रकरणस्य वाक्यमात्रेषु अपर्याप्तत्वात्प्रकरणेन वाक्यस्य स्ववि-
 पये उपसंहारानुपपत्तेर्वेदलावच्छिन्नविहितकर्मभावोद्देशेन वाक्येन
 स्वरविधानावगतेः प्रकरणवाधेऽपि न क्षतिः ॥२॥२५॥

शुणमुच्य ॥ याजुर्वेदिके आधाने सामवेदपतितानि वारवन्तीय-
 यादीनि सामान्यवृत्तेन श्रुतानि । तेषु सामवेदिकः स्वरः स्ववेद-
 निवन्धनलाञ्छीद्रमुपस्थितो न तु प्रधानविधित्ववन्धनो याजु-
 र्वेदिकः, प्रधानैकवाक्यतापेक्षेण विलम्बोपस्थितत्वादिति प्राप्ते ।

माङ्गल्यैवाधानस्य यजुर्वेदेन विधानादङ्गेषु विलम्बोपस्थितिरप्ययं
 प्रधानाश्रितत्वाद्दलीयान् । अतस्तेषु याजुर्वेदिक एव स्वर उपांशुत्व-
 मिति भाव्यकारः ।

वाचिंशकारस्तु प्रयोगविध्याश्रितस्वरस्य प्रधाने श्रुतस्याप्यङ्गे
 कस्यत्वेन दोषंन्यमेव । इतरथा ज्योतिष्टोमाङ्गभूतहोवादेरप्यध्वर्यु-
 कर्तृकत्वापत्तेः । वारवन्तीयस्यापि यजुर्वेदे वारवन्तीयं गायत्रीति
 विनियोगविधेरस्याभावे वञ्चिकनीयम् । अथ वेदान्तरे अत्यन्तिर्वेदा-
 न्तरे च विनियोगस्तत्र वारवन्तीयोपादौ कः स्वर इति चिन्तायाम् ।
 उच्यतेः पूर्वभाविनादमन्त्रातविरोधित्वेन तद्विबन्धनएव स्वरो यज्ञी-
 यान् । अतएव यथा ऋग्वेदेन क्रियते उपास्यत इति श्रुत्यर्थं इति प्राप्ते ।

* यथा, - इति मतिमुच्यते ।

ज्योतिष्टोमे श्रुतेनोद्येष्टं वा कियत इत्यादिना वाक्येन विधीयमान-
स्याद्येष्टादेश्चेष्टममर्षकेन षष्ठादिपदेन कि षष्ठादीना मन्वाणा-
मेवोद्देशेन प्रतिपाद्यते, एत यथो वेदा अजायन्तेत्याद्युपक्रमस्यार्थ-
वादवगेन लक्षणा अवेदादिविहितकर्माद्भूतगन्तमानस्येति
चिन्तायान् ।

उपक्रमस्यपि वेदपदस्य गुणभूतान्यपदार्थवादस्यनेन प्रधान-
भूतविधुद्देशस्यषष्ठादिपदे नि मन्दिग्धेऽङ्गुणविरोधन्यायेन लक्षणा
तात्पर्यं प्राक्कलायोगाद्देदपद एव तदेकदेशस्यगदिलक्षणा । वस्तु-
तस्तु वेदशब्दस्यावयवेऽपि न लक्षणा । वेदत्वस्य प्रत्येकवृत्तित्वादि-
तरया श्रुत्यैकतावयवणे दोषाभापत्तेरिति प्राप्ति ।

उपक्रमे वेदपदश्रवणे एवेतावदवगम्यते नूनमप्य वेदस्य स्वरूपमा-
मलाद्देशेन विधेयत्वं वा तस्यावयव वाक्ये* विवक्षितमिति । तस्य
च विधेयस्य उद्येष्टादिनाभात्परिष्ठादेव तस्योद्देशेन्यावगतेर्वस्तुतो-
षष्ठादिपदमनुवाद एव मद्देशपरम् । अतस्यामस्यातविरोधिन-
उपक्रमस्य वेदपदस्यैव तात्पर्यं प्राक्कस्य मन्वात् षष्ठादिपदे तस्य-
पुरत्वेन अवेदादिविहितकर्माद्भूतगन्तमानलक्षणा ।

न शेषक्रमगतस्यापि अपच्छेदाधिकरणत्वादेव परेण वाध ।
तस्यैव विधे स्मृतिमापेक्षेनायं गदिकत्रावयवताया आशङ्कयान् पूर्व-
विरोधे परस्मानुपपत्तादेषामुक्ते । न च वेदत्वस्य षष्ठादिपदपि
पद्यासत्त्वादुपक्रमानिरोध । वेदत्वस्य मन्वाप्रादुर्गममुत्पादात्तदे एव-
विधे एव पद्यासत्तेनावयवपद्यासत्ताभावात् । इतरथा एकत्रावयवा-

* वाक्येन - इति २०. दुर्लभ पाठ ।

मन्त्रादीनामपि तदापत्तेः । प्रयाजादीनामनाकाङ्क्षितत्वेन तदाप-
पत्तेश्च । अथ दर्शपूर्णमासयोः प्रकारान्तरेण प्रयाजानाकाङ्क्षितेऽपि
इतिकर्त्तव्यतात्वेन तदाकाङ्क्षोपपत्तेर्युक्त प्रकरणमिति चेत् । किमि-
दमितिकर्त्तव्यतात्वं नाम ? न तावन्फले अपूर्वं वा महकारित्वम् ।
प्राधान्यापत्तेः । प्रयाजादिवदाग्नेयस्यापि विवृतावतिदेशापत्तेश्च ।
नापि करणजनकत्वम् । प्रयाजादिषु याधादिति चेत् ।

न । मन्त्रिहितस्य फलवतोऽनवगताङ्गताकपटार्थविषये इतिकर्त्तव्य-
तात्वेनापेक्षणस्यैव प्रकरणपदार्थत्वात् । अचामन्त्रिहितञ्चोतिष्ठोमा-
द्यङ्गत्वञ्च प्रयाजादौ वारणयाद्य विशेषणम् । अनूयाजाद्यङ्गत्ववारणाय
फलवत इति द्वितीयम् । प्रोक्षणादेः श्रुत्यादिचयविनियुक्तस्य
प्रकरणविषयत्ववारणाय तृतीयम् । सिद्धरूपस्य सिद्धाविनियुक्त-
मन्त्रादेः प्रकरणविषयत्वबिद्यर्थमितिकर्त्तव्यतात्वेनेति चतुर्थम् ।

इतिकर्त्तव्यतात्वञ्च करणानुपाहकत्वम् । सर्वत्र हि अग्रकस्य
करणत्वयोगाच्छक्तिः कारणनिष्ठा ममस्योति निर्विवादम् । सा च
कारणतावच्छेदिका कारणरूपा वेत्यन्यदेतत् । तस्यास्य जन्वदृष्टित्वे
जन्वतेवेत्युक्तम् । सामग्र्यज्ञाभे परमनादितेत्यपवादः । तत्र तस्याम-
ध्यपेक्षैवेतिकर्त्तव्यताऽपेक्षा । तथा च मन्त्रिहितप्रयाजादेरङ्गत्वबोधः ।
प्रयाजादेस्तत्सामपौत्वात् । सिद्धरूपस्य च द्रव्यादेर्वापारविश विना
तस्यामपौत्वात्सम्भवात्तया अग्रहणम् ।

अत्र च प्रधानगतेतिकर्त्तव्यताऽऽकाङ्क्षायाः प्रयाजादिगतप्रयो-
जनाकाङ्क्षामहकतायास्तत्तदाक्यस्य खखावात्करवाक्ष्यार्थं समाप्तस्यापि
अस्तत्पक्षैकदेशत्वस्यपरिस्माद्विवादादमन्त्रिहितस्यैवाक्यत्वपरत्वात्, नि-

आत्मानमात्रेण मन्त्रस्य प्रयोजनानवगमेन प्रथोव्यत्नानवगतेः
स्वरानपेक्षत्वादिनिधोगोत्तरकाण्यमेव स्वरसम्बन्धात्क्रियत इत्यस्य
प्रयुज्यत इत्यर्थावगतेः प्रयोगस्य च विनियोगाधीनत्वेन विनियोग-
स्यैवाव्यवहितपूर्वं पुरःस्फूर्तिकलात्तद्विधिविबन्धन एव स्वरोऽस्मिन्नि
वाद्यकेऽस्तुष्टेय इत्याह ॥२॥२६॥

भृयस्त्वेन ॥ यत्रैकमेव कर्मानेकेषु श्रुतं, तत्र कौत्स्यत्तिः क्व च
तदस्तुवादेन गुणार्थं अथवमिति जिज्ञासायां, यत्राङ्गवाङ्म्यं तत्रो-
त्पत्तिः । सेवकवाङ्म्येन राजावस्थाननिर्णयवत् । वस्तुतस्तु कर्म-
स्वरूपपरिचायकद्रव्यदेवतादिमाकञ्चस्यैव निर्णयकत्वम् । तथापि
द्वैविधे, बहिरङ्गत्वेऽथभिवाराद्देवताया एव, न तु द्रव्यस्यैत्या-
ष्टुष्टम् । अतस्यैवंविधनिश्चायकत्वे तत्रैवोत्पत्तिः । अन्यत्र तदस्तु-
वादेनाविरोधिगुणान्तरविधानम् । विरोधिनि तु गुणाङ्गैर्दे एव ।
एवं यत्र कस्यचिदपि नियामकस्याभावस्तथायभ्यामाङ्गैर्देः । न ह्यत्र
ग्राखान्तरन्यायेन सत्यपि सर्वेषामुत्पत्तिपरत्वे कर्मैकत्वम् । तददि-
हाधीनभेदाभावात् । अतो नियामकत्वेन यत्रैवोत्पत्तिस्तद्दे-
निबन्धन एव स्वर इति सिद्धम् ॥२॥२७॥

अमपुत्रम् ॥ एवं वाक्ये निरूपयित्ते प्रकरणमिदानीं निरूपयते ।
ननु किमिदं प्रकरणं नाम ? न तावत्तन्निधिमात्र, गोदोहनगदेरपि
दर्शाङ्गत्वापत्तेः । अथ* साकाहत्वमात्रम् । विहतेरपि प्राङ्गताङ्गविषये
तदापत्तेः । नापि साकाहत्वे सति सन्निधिपठितत्वम् । उपहोमा-
दावपि तदापत्तेः । अथोभयाकाहत्वविशिष्टं तत् । सिद्धरूपाणां

* न च,— इति भवितुमुचितम् । एवं परम् ।

यागादिमन्त्रिधेरपि तथात्वापत्तेर्वाक्यार्थेत्युक्तम् । प्रयाजादीनां स्नान-
विषयत्वापत्तिनिरासार्थमाद्य विशेषणम् ।

तस्माद्देश्यापरपदांश्च द्विविध, पाठसादेश्यमनुष्ठानसादेश्यश्च ।
आद्यश्च द्विविधम् । यथाक्रमं पाठ मन्त्रिधौ पाठश्च । त्रयमणौ-
दमुभयाकाङ्क्षयाऽन्यतराकाङ्क्षया चेति । अत्रोभयाकाङ्क्षघटकप्रधा-
नाकाङ्क्षा चेतिकर्त्तव्यताऽऽकाङ्क्षाभिधा द्रष्टव्या । तत्र पाठक्रमा-
त्काम्ययाज्यात्तुवाक्यामन्त्राणां काग्येष्वङ्गत्वम् । मन्त्रिधेस्तु, साज्ञाय-
पाचशुभ्रनंविधिमन्त्रिधौ समास्रातस्य शब्दध्वमिति मन्त्रस्य तदङ्ग-
त्वम् । अनुष्ठानसादेश्यात्तु पशुधर्माणां दैवपशुङ्गत्वम् ।

यद्यपि चैषां लिङ्गादिप्रमाणान्तरेष्वेव विनियोगात्क्रमादी-
नाञ्च क्वचिदपूर्वमाधनलक्षणतात्पर्ययादकत्वमावासाङ्गत्वे प्रामाण्यम् ।
तथापि षड्विधस्यापि कमस्यासङ्कीर्णादाहरणानि कौमुभोक्त-
रीत्योद्दनीयानि ।

अत्र षड्विधेऽपि क्रमे आरादुपकारकस्यत्वे तावदितिकर्त्तव्य-
ताऽऽकाङ्क्षया कल्पनीयत्वात्प्रकरणकल्पकत्वम् । मन्त्रादिरूपमस्मिप-
त्योपकारकस्यमेऽपि मन्त्रादे, स्वरूपेण यागाजनकत्वेऽपि तत्तन्विष-
मादृष्टोपहितस्य तदजनकत्वात्करणनिष्ठयोग्यताजनकत्वरूपेतिकर्त्त-
व्यतात्वात्मकप्रकरणकल्पनावश्यकैव । अत एव तदपेक्षया तस्य दौर्ब-
ल्यम् । षड्विधे तु क्रमे उभयाकाङ्क्षालक्षणादन्यतराकाङ्क्षालक्षणम् ।
तत्रापि पाठक्रमादनुष्ठानसादेश्यस्य । विधिमन्त्रिधानस्य पुर स्फूर्त्त-
कत्वात् । तयोस्तु मध्ये मन्त्रिधानस्य प्राधान्यम् । एकघन्यस्यत्वादि-
त्यादि कौमुभे द्रष्टव्यम् ॥१॥१८॥

रूपदानाच्च स्वार्थोपस्थितिद्वारा तन्निष्ठाश्रुतपदान्तरकल्पनाऽनु-
 कूलयोग्यतारूपसिद्धिकल्पनया च, समिधो यजति इत्यं दर्शपूर्ण-
 मासाभ्यां स्वर्गकर्मां यजेतेत्यश्रुतेतिकर्तव्यतात्ववाचिपद्रूपश्रुति-
 कल्पनया चेतिकर्तव्यतात्पर्यप्रकृतिकारकत्वे प्रामाण्यम् । सम्भवति
 हि प्रयाजादीनामपि उक्तगन्निजनकत्वेन भावनायामन्वयः । तस्मा-
 त्त्रिंशद् प्रकरणं नाम चतुर्थप्रमाणम् ।

यत्तत्र पार्थिवारथिना, अननुगृहीतस्यापि कर्मादिः सयोग-
 विभागरत्नकत्वदर्शनाच्चेद् प्रकरणम् । अपि तु व्यापारसामान्य-
 स्यात्प्रयाजाप्यंतामङ्गीकृत्य तद्विगेषापेक्षैवेतिकर्तव्यताऽपेक्षा । तथैव च
 प्रयाजादीनां तत्त्वेनान्वय इति तदेव च प्रकरणमित्युक्तम् । तस्मा-
 तथात्वे निरूपकप्रकरणस्य तदघटिताङ्गत्वबोधकत्वात्तुल्यपत्तेः । प्रयाजा-
 देर्भावनात्वे तथैव फलसम्बन्धात्पत्तेः । अस्मन्मते तु यद्वन्तैव भावना-
 त्वात्तस्य च यागजनकत्वेनैव कृतार्थत्वाच्च तदापत्तिरिति वैधर्म्यम् ।
 न चैव प्रधानस्य स्वतो निराकाङ्क्षस्यान्यतराकाङ्क्षैव प्रकृतौ प्रया-
 जाद्यङ्गकलापत्तिः, विकृतौ च भावनायाविगेषापेक्षार्या अकृतौप-
 कारैरपि सविहितैरुपहोमैरेव निराकाङ्क्षत्वोपपत्तेर्नातिदेशकल्पना-
 पत्तिरित्यादि कौस्तुभे विस्तारः ॥१॥२८॥

प्रथमम् ॥ स्थानत्वाङ्गत्वे पञ्चम प्रकरणम् । तथेतिकर्तव्यता-
 लेनाद्योग्यप्रत्यययोर्वाक्यार्थयो सविधिः । इतिकर्तव्यतात्वेनाद्यो-
 ग्यत्व द्वेषा । कश्चिदाकाङ्क्षाविरहात् । यथा निरुक्तेरुपहोमादि-
 विषये, कृतौपकारप्राकृत्याङ्गैरेव निराकाङ्क्षत्वात् । कश्चिद्व्यापारा-
 त्मकत्वात् । यथा जपादिमन्त्रादौ । अत्र चैकवाक्योपात्तमीहि-

आख्या चैवम् ॥ ऋग्वेदादिविहितपदार्थेषु हीचाध्वर्यवादि-
समाख्या वेदे याञ्चिकैश्च प्रयुज्यते । साऽप्यङ्गत्वे प्रमाणम् । तथा हि ।
सर्वत्र क्लृप्तावयवशक्तिकं द्विविधं पदं प्रकृतविधौ वाक्यार्थान्वय्यर्थकं
तद्विभ्रञ्चेति । तत्राद्यं निर्मग्न्येनेष्टकाः पचति, प्रोचिताभ्यामुत्खल-
मुसलाभ्यामवहन्तीत्यादौ निर्मग्न्यादिपदम् । तत्र वाक्येनैव मन्यना-
दीनां पाकाद्यङ्गत्वान्न सामाख्यानिको विनियोगः । द्वितीयन्तु
आध्वर्यवमधीते प्रेतुं होतुश्चमम इत्यादौ । तत्र विशेषस्य काण्डस्यैव
प्रकृतविधावन्ये जाते विशेषणस्याध्वर्युकर्तृकत्वादेः सिद्धवन्निर्देशान्य-
थाऽनुपपत्त्या विनियोगः कल्प्यत इति तत्र समाख्यया विनियोगः ।

अत्र समाख्ययाऽवयवार्थयोः सम्बन्धे ससर्गमर्यादया बुद्धे
न तन्निर्देशान्यथाऽनुपपत्त्या सतन्त्रविधिकल्पना, गौरवापत्तेः ।
किन्त्वन्वाधानादिवाक्यसाध्वर्युं वृणीत इति वाक्यस्य चैकवाक्यता-
सम्पादकपदमात्र, यमध्वर्युं वृणीते सोऽग्नीन्वाद्धातौति । तत्र
द्वयोर्विधोः कथञ्चिदस्यैकबुद्धिस्तत्तत्रैवविधस्यलक्षरूपनापूर्वकमध्व-
र्योरितिकर्त्तव्यतात्वबोधकाकाङ्क्षारूपप्रकरणकल्पनया तदिध्योर्महा-
वाक्यैकदेशसमाख्यपदसन्निधिरूप वाक्यं कल्प्यते । तेन साध्वर्युमात्र-
निष्ठयोग्यतारूपसिद्धकल्पनया एकवाक्यतासम्पादकपदरूपश्रुति-
कल्पनापुत्रमन्थाः पद्यप्रमाणत्वम् । ३॥४०॥

श्रुतिलिङ्ग ॥ तदेव षट्सु प्रमाणेषु निरूपितेषु श्रद्धुना विरोधे
यन्नावर्त्तं निरूप्यते । विरोधस्यैकस्य शेषस्य शेषिदये प्रमाणद्वयत्वम् ।
यद्येन्द्रीमन्तस्य श्रुत्या गार्हपत्याङ्गत्वे लिङ्गाच्चेन्द्राङ्गत्वे । यथा वा एक-
स्मिन् शेषिणि शेषद्वयविनियोजकप्रमाणद्वये । यथा गार्हपत्ये श्रुत्ये-

नोपांशु चरन्तीत्यनेन सविहितयत्किञ्चित्यदैकवाक्यतयाऽवगत-
पदार्थधर्मत्वेन बाध्यते ।

वाक्यप्रकरणविरोधे च वैमृधस्य वाक्यावगतेन पौर्णमास्यङ्गत्वेन
प्रकरणावगतदग्निङ्गत्वबाधः ।

यत्तु अग्नीषोमादिपदैकवाक्यतापक्षानां इदं ह्यविरित्यादि-
पदानाममावाभ्याङ्गदेवताप्रकाशनाद्यंत्वं प्राकरणिकं वाक्येन बाध्यत-
इत्युदाहरणमुक्तम् मूले । तच्छ्रुतिलिङ्गविनियुक्तस्य सिद्धरूपत्वेन
प्रकरणाविषयस्य च सूक्तवाक्यस्य मुख्यप्रकरणविनियोज्यत्वप्रसङ्गभावे-
ऽपि अधिकाराख्यगौणप्रकरणमत्तापूर्वमाधनत्वस्य चणानात्पर्यं पाश्चस्य
प्रसक्तत्वात्तद्वाधाभिप्रायेण द्रष्टव्यम् । प्रकरणयोर्विरोधे महाप्रकरण-
मवान्तरप्रकरणेन ।

प्रकरणक्रमयोर्विरोधे अबैदीयतीत्यादिविदेवनादीनां सवि-
धानादभियेचनीयारख्यभोमयागाङ्गत्वप्रसक्तौ प्रकरणाद्वाग्गसूयाङ्गत्वम् ।
न चाभियेचनीयस्यापि फलत्वत्वेन प्रकरणाशङ्का । तस्य विहितत्वेन
सूक्तोपकारप्राकृत्याङ्गनिराकाङ्क्षस्य तदभावात् ।

न च विहतावपि यत्प्राकृत्याङ्गानुवादेन वैकृतमङ्गं वाचनिकं
विधीयते यथा वृषत्तादि, तस्यापि विहितगताङ्गाकाङ्क्षायामभि-
वृत्तायामेव विधेयत्वात्तन्मन्दृष्टस्य तत्पूर्वभावित्वे मति प्रधागोत्तर-
भावितोऽपूर्वाङ्गस्य वा प्रकरणेनैव ग्रहणोपपत्तेः विदेवनादीनासा-
भियेचनीयोत्तरमुक्तविधाभिपेकपूर्वभावित्वेन पाठान्तरकरणग्रहणोप-
पत्तिरिति वाच्यम् । प्राकृत्याङ्गानुवादेन विहितस्याप्यपूर्वाङ्गोप-
सोमशदिहत्याकाङ्क्षायां नियुक्तायामेव विधानात् । यद्य हि

त्यर्थत्वेन निराकाङ्क्षाणामपि विहृत्याकाङ्क्षयैवातिदेशकस्यपनवदिन्द्रा-
याकाङ्क्षयैव लिङ्गस्य श्रुतिकस्यकलोपपत्तिः । तस्य ध्यानाद्युपायान्तरे-
णापि स्थितिभिर्देर्नियमेन विकृतिवदनाकाङ्क्षत्वात् । अतः श्रुत्या-
गार्हपत्याङ्गत्वमेव । न च श्रुतेः करणत्वमात्राभिधायित्वेन गार्हपत्य-
निरूपितत्वस्य वाक्याधीनत्वात्प्रायं श्रुतिलिङ्गविरोध इति वाच्यम् ।
तथात्वेऽपि ब्राह्मणशास्त्रत्वेन मन्त्रलिङ्गापेक्षया* यद्यन्यदेवत्याः
पशुरितिवाक्यस्यलोपपत्तेः । वस्तुतस्तु यथा न केवलं यथा श्रुत्या
विरोधो नैवं वाक्येनापि । गार्हपत्यसमीपे दृष्ट्येवमुपपत्तेः । अत-
स्योभयविरोधत्वेऽपि प्रधानेन व्यपदेशाभवन्तीति न्यायेन श्रुति-
लिङ्गविरोधोदाहरणम् ।

लिङ्गयोर्विरोधे मुख्यसामर्थ्येन मौणस्य वाधः । लिङ्गवाक्ययोस्तु
स्थोनत्वे इति सदनकरणप्रकाशकस्य पूर्वार्धस्य तस्मिन्सौदेत्युत्तरार्धेन
सादनप्रकाशकेन तस्मिन्कस्मिन्निति विभागे साकाङ्क्षेणैकवाक्यत्वात्स-
कस्य मन्त्रस्य सदनसादनयोरन्यतरबोभयच वा प्रतिष्ठापन एव
वाऽस्य तस्मिन्निति पदसन्निधिरूपेण वाक्येन विनियोगे प्रारौ-
पिते, ततः पूर्वप्रसृत्तेन लिङ्गेन तत्तदाख्यातस्य मुख्यविशेष्यत्वेन
स्वार्थबोधकस्य परोपसर्जनकत्वत्पत्तेः प्रमाणाभावात्तच्छब्दस्य च सा
वैश्वदेवीतिवद्वाक्यान्तरोपस्थितार्थपरामर्शकत्वेनापि चरितार्थत्वात्प्राये-
कमेव विनियोग इति ।

वाक्ययोर्विरोधे लपांशुत्वस्य एवा एषा यज्ञस्थिति व्यपेतयज्ञ-
पदैकवाक्यत्वाद्यज्ञभागधर्मत्वं, तस्माद्यत्किञ्चिन्नाचीनमश्रोपोमीयात्ते-

* लिङ्गाद्यपेक्षया, - इति ग० उक्तं पाठः ।

ख्यया बाध । एव ज्ञानरितश्चन्तरितादिप्रमाणस्य पूर्वं मह विरोधे
शेषानेकत्वे च उदाहरणानि कौमुभे द्रष्टव्यानि ।

य चाय श्रुतिलिङ्गादिषाधोऽप्राप्तबाध । तत्र चाङ्गतापोध-
कलिङ्गादिकल्पप्रमाणप्रतिबन्धकत्वम् । पूर्वपूर्वप्रकारेण हि अङ्गत्वे-
ऽवधारिते निराकाङ्क्षत्वादुत्तरोत्तरत पूर्वपूर्वप्रमाणकल्पनेव मोदे-
तीति । सोऽयमप्राप्तबाध । एव स्टहनेधीये श्राव्यभागौ यजती-
त्यादावपि । अन्यत्र सामान्यविशेषनित्यनैमित्तिकभावादौ प्राप्त
बाध । तत्रञ्च कृतस्य बोधकस्य विशेषविषयताप्रतिबन्धकत्वम् ।
सामान्यशास्त्रादेर्हि विशेषशास्त्रादिना पद्दहोमादिविषयतामात्र
प्रतिबध्यते । न तु सामान्यशास्त्रमपि । तस्य कृतत्वेनाकल्पनीय-
त्वात् । होमान्तरेख्यथाहवनौयाभावापत्या मिथ्यात्वस्यापि कल्प-
यितुमशक्यत्वाच्च ।

अतएव येन सामान्यशास्त्रमेव पूर्वमालोचित तस्य विशेषा-
दर्शनजनितभ्रम एव विशेषविषयविषयको विशेषशास्त्रेण बाध्यते ।
एव यचापि न तौ पशौ प्रकरोतीत्यादौ शास्त्रप्राप्तस्य निषेध-
त्वापि प्रापकशास्त्रस्य यद्यपि निषेधस्य प्राप्तिमापेक्षलेनोपजीव्य
त्वात्त्यन्तवाधातुपपत्तेर्विशेषविषयत्वमावश्यकम्, तथापि तत्र विक-
ल्पाङ्गीकारान्तद्भावपत्ते विषयविषयत्वप्रतिबन्धात्प्रोक्तलक्षणाव्याप्ति ।
यथा च तत्र रागप्राप्तनिषेधवत् भ्रान्तिप्राप्तस्य बाधमङ्गीर्यत्वं न
विकल्पस्याप्या कौमुभे द्रष्टव्यम् । वक्ष्यते चाचापि द्गमे । अत
शिद्ध बाधस्य द्वैविध्यम् ॥३॥४१॥

अहीने वा ॥ एव विरोधे बलावन्त निरूप्याधुमा विरोध एव

प्राकृतकार्यापमस्यतया वैश्वताङ्गस्य विधानं यद्यौदुम्बरत्वशरादेश्चै-
वानिवृत्ताकाङ्क्षाया विधानम् । तत्सन्दृष्टस्यै च तत्पूर्वभाविनो वा
प्रधानोत्तराङ्गस्य विह्वतिप्रकरणेन ग्रहणम् । अभिषेकस्य तु प्राकृत-
कार्यापमत्वाभावात् तत्पूर्वपठितानां विदेवनादीनामभिषेचनीय-
प्रकरणेष्वलोपपत्तिः ।

वस्तुतस्तु अभिषेकस्यापि स्वतन्त्रोत्पन्नस्य प्रकरणाद्राजसूयाङ्गत्वा-
वगतेर्माहेन्द्रस्तोत्रं प्रत्यभिधिच्यत इत्यत्र प्रतिशब्दयोर्मेन कालार्थं
संयोग इति वक्ष्यते । अतो विदेवनाद्यभिषेकान्तानां सर्वेषामेव सन्नि-
धानादिनाऽभिषेचनीयाङ्गत्वप्रसक्तौ प्रकरणेन तद्वाधः । न च राजसूय-
स्यापि प्रत्येकं विह्वतित्वात्प्रकरणभावात् । पवित्रादारभ्य चत्रस्य प्रति
यावद्राजसूयत्वधर्मपुरस्कारेण वाचनिकाङ्गात्पानात्तत्सन्दृष्टविदेव-
नादीनां प्रकरणेष्वलोपपत्तेः । एव प्रकरणस्य क्रमान्तरेऽपि उदा-
हरणान्युद्धानि । एव क्रमयोर्विरोधे सन्निधानेन याव्यादयस्य काम्यै-
न्द्रप्रदयाङ्गत्वे अनियमेन प्रसक्ते यथाक्रमं पाठादावस्याद्याङ्गत्वम् ।

क्रमसमाख्ययोर्विरोधे पौरोडाशिक्रममाख्याते काण्डे समाखा-
तस्य शुन्धध्वमिति मन्त्रादेः सन्निधानात्पानाख्याङ्गत्वम् । न च
महाधिकारेण सन्निधिवाधः । तस्यापि वाचनिकाङ्गसन्दृष्टत्वेन
बलवत्त्वात् । न चैव तस्य प्रकरणत्वापत्तिः । मन्त्रस्य सिद्धरूपत्वेन
सिद्धविनियोज्यत्वेन च प्रकरणाद्विपयत्वात् । सन्निधानस्यापि समा-
ख्यावदपूर्वभाषनत्वलक्षणात्तात्पर्ययाचकत्वं एव बलात्पत्तं न तु विनि-
योगे । तत्र उदाहरणान्तरं नृग्यम् । एव समाख्ययोर्विरोधे
आध्वर्यवमिति सामान्यसमाख्यायां याजमानमिति विशेषसमा-

तयात्वे आधुदात्तयेति सूत्रान् प्रत्ययादेरीकारस्योदात्तस्वर-
सिद्धिः ।

न चेकारस्येनादेशावयवत्वात् कथं एवप्रत्ययावयवत्वमिति
वाच्यम् । अथनादिपूपदेशिवद्वचनं स्वरमिद्वर्धमिति एतया प्रत्यय-
स्वरमिद्वर्ध ईनादेशस्यापि प्रत्ययोपदेशकालरूपोपदेशिवद्भावस्य
विहितत्वात् । अतो नाथ नञ्ममास इति चेत् ।

तथापि प्रकरणानुरोधादहीनशब्दस्य ज्योतिष्टोमे वज्रदिन-
कल्पसादृश्येन गौणतयोपपत्तेः । वस्तुतस्तु अह साध्यक्रतुसमूहस्य
शक्यतावच्छेदकस्य ज्योतिष्टोमेऽप्यभ्यासमूहात्मके सत्त्वादहीनशब्दस्य
मुख्यवृत्त्यैवानुवादलोपपत्तिरिति प्राप्ते ।

आस्तां तावदहीनपद, एवकार एव तावत् चित्वातिरिक्त-
सङ्ख्यायाः साधनत्वाभावसमुदस्य द्वादशत्वेन विकल्प्य ममूहे । किञ्चैव
प्रकरणादेव चित्वादादशत्वयोर्ज्योतिष्टोमस्यन्धोपपत्तेः साङ्गाहीन-
शब्दयोर्द्वयोरपि वैयर्थ्यप्रसङ्गः । अस्यन्वते तु एकेन अङ्गा समाप्य-
मानत्वेन स्वरूपक्रमेण, स्वरूपेव सङ्गोचितेति शौचित्येन स्तुतिपरतया
साङ्गशब्दस्य न वैयर्थ्यम् । किञ्च द्वयोः सङ्ख्यायोरेकार्थत्वेन विधौ शब्द-
भेदो न युज्यते । अतोऽहीनपद साङ्गादर्थान्तरपरमित्यप्यविवादम् ।

युक्तस्यैतत् । तस्य समूह इत्यनुवृत्तिमहितया अङ्ग' स्व.
कताविति स्तुत्या वैदिकप्रयोगाच्च अह समूहमाश्रकतुविशेषत्व-
स्यैव सत्त्वादिस्यादुत्तस्य यगतिषोदनाषोदितस्युत्यासमुदायात्मकत्वस्यैव
योगस्युत्याऽहीनपदशक्यतावच्छेदकत्वप्रतीतेर्न द्वादशत्वस्य ज्योतिष्टोमे
निवेशसम्भव । अतस्याहीनस्यन्धुपसदृशेन द्वादशत्वविधिः । षष्ठी-

क्वामि क्व नास्तीति चिन्तार्थ उत्तरः प्रपञ्चो यावदध्यायसमाप्ति ।
व्योतिष्टोमे उपसदो विधाय तिस्र एव साङ्गस्योपदो द्वादशाहीन-
स्येति श्रुतम् ।

तत्र द्वादशत्वम् किं द्वादशाहे निविशते प्रकरणएववेति
चिन्तायां, त्रिस्र तावदुपसदनुवादेन विहितस्य वाङ्नियमन्यायेन
स्योपूर्वसाधनीभूतोपसदर्थत्वादुपसदाच्च प्रकरणाज्ज्योतिष्टोममाचाङ्ग-
त्वावगतेः साङ्गपदं अज्ञा समाप्यमानत्वात्तदनुवादमात्रं न तद्विज्ञ-
विशेषण, वाक्यभेदाद्वैयर्थ्याच्च । अतश्च तददेव द्वादशत्वमपि तदनु-
वादेन विधीयमानमुपसदर्थमेव ।

न च तस्याहीनोद्देशेन विधिः । उपसदुपसर्जनत्वेन श्रुतस्य
तस्याहीनसम्बन्धानुपपत्तेः । तस्यादृष्ट्या द्वादशत्वोपपत्तेश्च । द्वादशाह-
प्रकरणपठितवाक्यान्तरेण तस्य तत्र प्राप्तत्वाच्च । अतोऽस्यापि चित्तेन
विकल्पः । अहीनपदं न हीयतरत्यादित्युत्पत्त्या नञ्समासमङ्गीकृत्य
व्योतिष्टोमानुवादकम् । सर्वे ह्यन्ये क्रतवो विकृतित्वादेनमपेक्ष-
माणा न अहति ।

अथ नाथं नञ्समासमन्तपाले तस्य तात्पर्यत्वात् तत्पुरुषे तुल्यार्थ-
द्वितीयामश्रुमुपमानाथ्यद्वितीयाकृत्या इति स्रज्या प्रकृत्या पूर्वपद-
मित्यनुदृत्तिसहितया अथयाख्यस्य नञ् पूर्वपदस्योदात्तास्यप्रकृति-
स्वरत्वविधानादाद्युदात्तत्वापत्तेः । अपि तु मध्योदात्तत्वादङ्गं च
क्रतौ इति स्रज्या तस्य समूह इत्यनुदृत्तिसहितया अह शब्दस्य क्रतु-
समूहत्वाच्च स्वप्रत्ययान्तत्वविधानात्तस्य चायनेनीधीयिय फदखङ्क्षां
प्रत्ययादीनामिति स्रज्येनादेशविधानात् अथ शब्द स्वप्रत्ययान्तः ।

यदि तु षष्ठी, तदाऽधिकारित्वाख्यसम्बन्धानुवादिका सती स्ववैयर्थ्यपरिहारार्थं पदद्वयेऽपि लक्षणमङ्गीकृत्य साधवाद्दिलयजमानत्वयोरेकं व्यासञ्चट्तिनिमित्तत्वं प्रतिपादयति । विशेषणविशेष्यभावे विनिगमनाविरहान् । एव वज्रभ्यो यजमानेभ्य इति तादर्थ्यवस्तुत्याऽपि अधिकारित्वसम्बन्धानुवादिकया उक्तविधे निमित्तत्वे लक्षणा । अतश्च नान्यतराविवचाप्रसङ्गः । निमित्ते च प्रतिपदुद्देशेन मन्त्रविधानेऽपि विजातीयवाचनेकोद्देश्यता । प्रकरणादा प्रतिपक्षसम्बन्धलाभ इति पदद्वयेऽप्यविवादम् ।

तदिहेमौ मन्त्रौ ज्योतिष्टोम एव निविशेते उत द्विवज्रयजमानके कुलावाहीनादाविति चिन्तायाम् । प्रकरणाविरोधात् प्रकृतएव निवेशः । न च तत्र निमित्ताभावः । आख्यातेन वसन्ते वसन्ते ज्योतिषा यजेतेत्यादिना उपादेशकर्तृविशेषणत्वनोक्तस्य विवक्षायामपि नित्यत्वेन ज्योतिष्टोम यथाशक्नुपवन्धस्य वक्ष्यमाणत्वाद्-घयेको न शक्नुयात् तदा द्विवज्रयजमानकत्वप्राप्तेः प्रतिपदिधानसम्भवात् । अथवा यजमानशब्दस्य यागकर्ममात्रवचनस्य पर्यायमपि सम्भवादाद्यवाक्ये तावत् स्त्रीलिङ्गत्वे बाधकाभावात् पत्नीद्वित्वे स मन्त्रः । द्वितीयवाक्येऽपि पाशाधिकरणन्यायेन लिङ्गानुरोधेन प्रकरणबाधानुपपत्तेर्ययानुशासनेन पुल्लिङ्गस्य स्त्रीनपरत्वावगतेः पत्नीवङ्गत्वे द्वितीयोमन्त्रः । नित्यात् प्रतिपश्येक इति प्राप्ते ।

नित्यत्वेऽपि ज्योतिष्टोमस्य नैकत्वे यथाशक्तिन्यायविषयता । उत्पत्त्यादिवक्येषु समानाभिधानयुक्त्या भावनायामन्वितस्य तस्या-नारङ्गत्वेनाशङ्कौ दक्षिणापरिमाणाद्यङ्गान्तरसोपेनाशेषेवानुपाद्यताम् ।

स्यले च परस्परसम्बन्धस्य प्राचीनमते श्रुत्यन्वयान्न विशिष्टोद्देशे वाक्यभेदः ।

वस्तुतस्तु, अहीनोद्देशेनातिदेशप्राप्तेः पूर्वप्रष्टव्या द्वादशोपसत्त्व-
सैवानेन वाक्येन द्वादशलप्रतिफलक, तां चतुर्भिरितिवद्भिधीयते ।
द्वादशाहप्रकरणस्यवाक्यान्तरं तु शाखान्तरीयतया सचमात्रपरतया
न विरुध्यते इति भाष्यकाराभिप्रायः ।

वस्तुतस्तु द्वादशाहप्रकरणस्यवाक्यस्य सचाहीनोभयसाधारणत्वा-
द्देवाहीनेऽपि द्वादशलप्रतिफलकवाक्यतालाभाय प्रकरणपाठार्थ-
वत्त्वाय सौचित्येन त्रिलविधेरेवायमर्थवादः । महतः कर्मणो महती
सङ्गोचिता न तु प्रकृत इति च श्रुतिः । अतो वाक्येन प्रकरणं
बाधित्वा द्वादशलस्यहीनसम्बन्धावगतेर्न तेन व्योतिष्टोसे द्वादश-
लम् । सूत्रे तु पष्ठ्या भाक्तश्रुतिलमादाय श्रुतिप्रकरणविरोधोप-
न्यासइति द्रष्टव्यम् ॥३॥४२॥

द्विलवङ्गल ॥ व्योतिष्टोम एव उपास्यै गायता नर इति नित्यां
प्रतिपद विधाय, युव हि स्य' स्त्रःपती इति द्वयोर्यजमानयोः
प्रतिपद कुर्वातु, एते असृष्टमिन्दव इति वङ्गभ्यो यजमानेभ्य-
इति श्रुतम् ।

तत्राद्यवाक्ये द्वयोर्यजमानयोरिति यदि षष्ठमी, तदा सा
निमित्तस्त्रः । यद्यपि च पृथक् विभक्तिव्यवस्था, तथापि द्विविरात्स-
धिकरणन्यायेन पाञ्चिकत्वाभावेन प्रत्येक निमित्तत्वापर्यवसानात्
प्रधानभूतनिमित्तत्वानुरोधेन मिलितयोरेव द्वित्वावच्छिन्नयज-
मानत्वावच्छिन्नयोर्निमित्तत्व प्रतिपाद्यते ।

एवञ्च वाक्येन प्रकरणवाधात् पत्नीसंयाजानां पशुद्वत्त्वमात्रप्रती-
तावपि आञ्जेन पत्नीः संयाजयन्तीति वचनस्य निर्विषयत्वापत्ते
प्रकरणवाधायोगात्तेनारादुपकारकतया दर्शपूर्णमासाङ्गत्वावगमेऽप्य-
नेन वचनेन सन्निपत्योपकारकतया अग्नीषोमीयपशुयागाङ्गतया
विधिर्नानुपपन्नः ।

न च जाघन्या' परप्रयुक्तपशुनुनिष्यधत्वस्य लोकेऽपि सन्धवा-
द्व्यभिचारिकतुसम्बन्धाभावेन कथं यागीयत्वोपस्थितिः । अग्नी-
षोमीयप्रकरणे श्रुतेन जाघन्या पत्नीः संयाजयन्तीति वाक्यान्तरेण
प्रकृतापूर्वमाधनीभूतजाघन्युद्देशेन पत्नीसंयाजविधायकेन यागसम्-
न्धोपस्थितौ अंशु गृह्णातीतिवदनारभ्याधीतेऽप्यस्मिन् कृतुसम्बन्धा-
वगमोपपत्तेः ।

यत्तु कैश्चिदतिदेशादेव पत्नीसंयाजानां पशुयागसम्बन्धावगमात्
प्राकरणात् वाक्यं तद्धर्मककर्मान्तरविधायकं पूर्वपक्ष इत्युक्तम् ।
तदतिदेशेन पत्नीसंयाजानामारादुपकारकविधया पशुयागसम्बन्धा-
वगमेऽपि तात्पर्यघातकाभावे अनारभ्याधीते वाक्ये जाघन्यास्तदीय-
त्वोपस्थितौ प्रमाणाभावादतिदेशेन सन्निधाने प्रकरणान्तरसम्बन्धेन
कर्मान्तरत्वानुपपत्तेर्योपेक्षितम् । तस्मादाक्येन प्रकरणं बाधित्वेदं
विधानं अग्नीषोमीय उल्लेख्यत इति प्राप्तेः ।

जाघनीशब्दस्य पशुत्ववशाच्चित्तेऽपि उत्तरार्द्धादिशब्दवत् स-
म्बन्धिकत्वाभावात् लोकमिदृहृदस्यजाघन्या एवाञ्जवत् पत्नीसंयाजो-
द्देशेन विधिष्वभवे इतीयाया लक्षणाङ्गीकरणे प्रमाणाभावः ।
अतिदेशात् प्राप्तानां पत्नीसंयाजानामारादुपकारकत्ववाधेन पशु-

किञ्च यत् छतिमाध्यन्तेनानुष्ठेयतया प्रमत्तं तच्चैव यथाशक्त्युपवन्धो न
 लननुष्ठेये कास्त्रादौ । अतश्च तददेवास्त्राधि न तत्राद्यविषयतेति
 न प्रकृते यागे दित्ववकृत्वे । न च यजमानशब्दः पत्नीपर*, पुन्येव
 प्रचुरप्रयोगेण शक्त्यवगमेन लक्षणार्थां प्रमाणाभावात् । यजमानेभ्य-
 इति पुल्लिङ्गस्य प्राम्ना इत्यस्य मे * * मिव* निषिद्धत्वेनागतिक-
 व्यत्ययानुशासनशङ्कीकारानुपपत्तेश्च । अतश्च वाक्येन प्रकरणवाधा
 ध्व, एतेन राजपुरोहितौ सायुज्यकामौ यजेयाताम्, एको द्वौ
 यद्ब्रह्म वा यजेरन्वित्याहृत्यैव कुलायाहीनादिषु दित्ववकृत्वविधानं
 तत्रैवास्त्योत्कर्षं । न चात्र तत्कल्पस्यापक्ताभावः । प्रतिपत्त्वन्वेनैव
 सामान्यतः क्रतुसम्बन्धेऽवगते विभिन्नवलेन तद्विशेषोपस्थितौ
 बाधकाभावात् ॥३॥ ४३॥

जाघनी ॥ दर्शपूर्णमासयो पत्नीसंथाजावान्तरप्रकरणे, जाघन्या
 पत्नी. सथाजयन्तीति श्रुतम् । तत्र किमनेन वाक्येनाश्रीशोमीय-
 पद्यनुनिष्यस्रजाघन्दुद्देशेन पत्नीसथाजाविधीयन्ते । ततश्चैतस्य विधा-
 नस्य प्रकरणादुत्कर्षः । अतः पत्नीसथाजोद्देशेन जाघनीद्रव्येण विधी-
 यत इति चिन्नायाम् ।

जाघनीशब्दस्योत्तरार्धादिशब्दबदेकदेगद्रव्यवाचितेन जाघन्या-
 परप्रयुक्तत्वावगमात् प्रयोजनत्वावगमेन प्रथाजोपवदुद्देशत्वावगते-
 स्तृतीयया द्वितीयार्थलक्षणास्यङ्गीकृत्या पत्नीसथाजा एव तदुद्देशेन
 विधीयन्ते । एवञ्च द्वितीयविधिप्रकाराङ्गीकरणात्तावन्तम् । इतरथा
 • द्वितीयविधिप्रकारापत्ते ।

* सर्वत्रैवमेव पाठः ।

† इत्यमेव पाठः सर्वत्र । द्वितीयविधि, - इति तु प्रतिभाति ।

दीर्घस्य यजमानस्य सोमो दीर्घसोम इत्येव षष्ठीतत्पुरुषमपि प्रकर-
णानुरोधेनाङ्गीकृत्य यजमानदैर्घ्ये निमित्ते सन्तर्दनविधानम् ।

यदि तु निषादस्थपत्याधिकरणन्यायेन कर्मधारयस्यैव न्याय्य-
त्वात् यजमानदैर्घ्येण च फलकविदारणाप्रभास्तद्वारकलेन सन्तर्दन-
स्तुतेरसम्भवेन हृत्या इत्यर्थेनादातुमपत्तेर्दीर्घशासौ सोमस्येति कर्म-
धारय एवाङ्गीक्रियते । तथापि ष्योतिष्टोम एव उक्त्यादिसंख्य-
न्तरयुक्ते प्रदानविच्छेदा प्रदेयसोमविच्छेरावश्यकत्वात् दीर्घसोमलो-
पसोमेवाक्यप्रकरणयोरविरोधाच्चिन्नेन ।

न च प्रदानविच्छेदोऽप्यादिना सत्यादनम् । सोमद्रव्यकस्य
थागस्य विना यवन इत्यान्तरसंख्येन सोमेन करणयोगात् । न
च त्रिपर्वद्दशसुष्टिलरूपसोमपरिमाणबाध । खूलदीर्घपर्वसोमग्रहणेन
तदाधाभावात् । अत एव सोमपदेन थागलक्षणाऽभावात् सोमदीर्घ-
पर्वसमेव सन्तर्दने निमित्तमित्यपि शक्यं वक्तुम् ।

वस्तुतस्तु । त्रिपर्वद्दशसुष्टिपरिमितसोमग्रहणोत्तरमवशिष्टान्
शून्युपसमूहतीत्युपसमूहनविधानान्तश्च चार्थवादे यदे तावनेव सोम
स्थाद्यावन्मिमीते यजमानस्यैव स्थानापि सदस्थाना प्रजाभ्य-
स्त्वेत्यवशिष्टान्शून्युपसमूहतीति पूर्वोक्तगाननिन्दयोत्तरादोहनव-
द्यावदपेक्षितपरत्वप्रतीते कपिञ्जलाधिकरणन्यायस्याप्यप्रवृत्त्या परि-
माणभावात् प्रदेयविच्छेदो सुसम्भवेव ।

न चैत्रमपि अग्निष्टोमसस्याया अङ्गलादन्त्यामा काम्याना
तिसृणा सस्यानाश्च विष्णुतिलेन स्वतः प्रकरणाभावात् ष्योतिष्टोमे
च प्रदानवृद्धभावेन प्रदेयवृद्धभावात् कथं वाक्यप्रकरणयोरविरोध

प्रयुक्तमोमविद्विद्धि कृतमिति भवतोऽप्यविवादम् । विद्वद्धृषणानि च
मथ्याङ्गानि वचनात् न तु ज्योतिष्टोमाङ्गानि । अतश्च दीर्घमोमत्वस्य
ज्योतिष्टोममन्वयाभावादिरुतिमात्रपरत्वमिति ।

न चोक्तपक्षानां ज्योतिष्टोमाङ्गत्वाभावेऽपि संस्थाद्वारा तत्स-
मन्वयमन्वात्तस्य दीर्घमोमत्वोपपत्तिः । सर्वतोमुखादौ पूर्वादिदिषु
अग्निष्टोमादिनानासंस्थाने दिग्गन्तरे दीर्घमोमत्वस्य मत्त्वाद्दि-
ष्टोममन्वावेऽपि मन्तर्दानापत्तेर्यदङ्गपक्षेणविद्वद्धिप्रयुक्तविद्वद्धृषण-
प्रदेयकत्वं
यप्रयुक्तविद्वद्धृषणप्रदेयकत्वमेव वा यच्च, तत्र तदपूर्वमाधनीभूतफलक-
संस्कारकतया मन्तर्दानविषयवगमादुक्तविद्वद्धृषण संस्थाप्रयुक्तत्वेन ज्योति-
ष्टोमप्रयुक्तत्वाभावात् तदङ्गत्वेन मन्तर्दानविषयानुपपत्तेर्वाक्चोक्त प्रकरणं
वाधिलोक्तविधमर्वविश्रुतावेव निवेशः । न तु संस्थास्वेद, तस्मात्
विश्रुतित्वेन प्रकरणाभावादिति ।

अत एव मन्तृद्यादिति धातो, सकर्मकत्वादानुपपत्तिर्द्वितीय-
श्लोके फलकस्यैव संस्कार्यत्वावगमाद्दीर्घमोमस्योद्देश्यत्वतदिष्टोप-
खयोरमन्त्रवेन निमित्तत्वमेव । अत एव नायं पञ्जमोर्ध्वं वा
मोमपटेन घागन्लक्षणया म्पराशान्तांऽपि तत्पुरुषः । अतश्च तामे-
योक्ता + + तत्पुरुषः* ममामत्वात् न निमित्तेऽपि विशिष्टोद्देशे
वाच्यभेदः ॥३॥ ४४॥

यदायुक्तः अमारभ्याधीत, प्रवर्षीं यप्रवर्षं प्रवृण्वतीति कुतः ।
तस्य च पुरस्तादुपमदां प्रवर्षीं प्रवृण्वतीति ज्योतिष्टोमाङ्गत्वेन
विनिधोगः । अथभिषरितकमुपमन्वयमवृण्वतीति कृतमन्वादेन तद्-

इति वाच्यम् । काम्यमस्यासु ग्रहणविष्टया आश्रयभुतज्योतिष्टोमा-
भ्यामे विष्टद्वैरावश्यकत्वात् मस्याना घतुर्णामपि स्वतः प्रकरणाभावे-
ऽपि च ज्योतिष्टोमस्य सर्वानुस्यूतत्वात् काम्यमस्याकज्योतिष्टोम-
प्रयोगे मन्तर्दनविधानेन प्रकरणानुग्रहोपपत्तेः । अत एवाग्निष्टोम-
मस्याकज्योतिष्टोमप्रयोगेऽमन्तर्दनं प्रदानविष्टयाभावादिति न विक-
स्योऽपि । अत एव च दीर्घत्वस्यानुयोगिनः काम्यमस्याकज्योति-
ष्टोमस्य प्रतियोगिनश्च नित्यमस्याकज्योतिष्टोमस्य प्रकरणादेव
लाभादितिलाघवम् ।

न चैवमितरमस्याकज्योतिष्टोमस्यापि प्रकरणे अङ्गीक्रियमाणे
एष भावः प्रथमो यज्ञो यज्ञाना यज्योतिष्टोमो य एतेनानिष्टा
अथान्येन यजते गर्त्तपत्यमेव तद्भवतीत्यत्रापि एतच्छब्देनेतरमस्या-
कस्य ज्योतिष्टोमस्य ग्रहणापत्तेरग्निष्टोममस्याकस्यैव प्रकरणात् ग्रहण
वक्ष्यमाणं विरुध्येतेति वाच्यम् । ज्योतिष्टोमत्वावच्छेदेनैव फलवत्त्वेन
प्रकरणद्वीकारात् । अग्निष्टोममस्याया अङ्गत्वेनेतराङ्गवत्प्रकरणाव-
च्छेदकत्वानुपपत्तेश्च । एतच्छब्देन तु ज्योतिष्टोमत्वावच्छिन्नस्योक्ता-
वपि अन्यग्रन्थेन तद्विकृतिमात्रवाचनेन मस्यामनुकृत्वात् तामामपि
ज्योतिष्टोमोत्तरकाकविधिप्रतीतेरर्थाद्ग्निष्टोममस्याकस्यैव प्रथम क-
रणोपपत्तेः । अतो वाक्यप्रकरणयोरविरोधात् प्रकरण एव मन्त-
र्दनस्य निवेग इति प्राप्तिः ।

भाष्यकारेण तावदिष्टापत्त्यैव सिद्धान्तितम् । पूर्वपक्षस्याघ-
प्रकारदयेनैव हतः । वार्त्तिककारेण तु विकृतिमात्रे विष्टद्वयोमके
निवेग इत्युक्तम् । तस्यायमाशयः । दीर्घत्व तावत् ग्रहणविष्टद्वि-

प्रत्येकशब्दवार्थबोधोपपत्तौ अतिरिक्तशक्तिकल्पनायां प्रमाणा-
भावात् प्रथमशब्दस्य चाप्रवृत्तप्रवर्तनविषयवाचित्वादाद्यप्रयोगपरत्वा-
वगतेर्षशब्दस्य च लक्षणया प्रयोगपरत्वं प्रकरणाज्ज्योतिष्टोमरूप-
यज्ञपरत्वमेव वाङ्मौह्यस्य प्रथमयज्ञपदेन ज्योतिष्टोमप्रथमप्रयोगो-
ऽभिधीयते । स चाग्निष्टोमसंज्ञाकस्य ज्योतिष्टोमस्य पाञ्चमिक-
न्यायेन प्रथमं यज्ञमानोऽतिरात्रेण यजेतेति वचनादतिरात्रसंज्ञा-
कस्य च । अत उभयवाक्येनैव वचनेन प्रवर्गस्य प्रतिषेधः पर्युदासो-
वा । न तु विह्वल्यन्तरे । तत्रोपदेशातिदेशाभ्यां तदप्राप्तेः ।

न च ज्योतिष्टोमे द्वितीयादिप्रयोगापेक्षया प्राथम्यस्य विव-
चितत्वाद्विह्वलावपि तद्वितीयादिप्रयोगापेक्षया प्राथम्यस्य सत्त्वात्
कथं न तत्राग्निरिति वाच्यम् । प्राथम्यस्य निरूपकापेक्षायां द्विती-
यादिप्रयोगस्य निरूपकत्वाकल्पनात् । एष वाच प्रथमो यज्ञो-
यज्ञानामिति वचनेन ज्योतिष्टोमविह्वतिमावस्तैव तद्वधारणात् ।
अत एव प्रथमप्रयोगविषयोऽपि ज्योतिष्टोम एव बोध्यः ।

तथाच प्रथमयज्ञशब्दो वाक्यश्लेषाद्वैदिकप्रयोगाच्च निरूढरूप-
णया सोमान्तरनिरूपितप्राथम्यवत्प्रयोगविषयज्योतिष्टोममेवाभिधत्ते ।
अन्यथा स्व-स्व-द्वितीयादिप्रयोगनिरूपितप्राथम्यवत्प्रयोगविषयशु-
भावाभिधाने, आहिताग्नय इष्टप्रथमयज्ञा गृहपतिस्तदृशा सव-
मासौरश्चिद्यादौ सचे यज्ञमाचोत्तरकालताऽऽपत्तेः । अत उक्त-
दिविधज्योतिष्टोमप्रथमप्रयोगे एव प्रवर्गप्रतिषेधः ।

वस्तुतस्तु । नाय प्रतिषेधस्याले न तौ समौ करोतीतिवदति-
रात्रप्रथमाकारेऽपि विकल्पापत्तेः । न च क्रियायाः स्वरूपेणोद्देश्य-

पश्चिते । न चोपमदङ्गत्वमेव किं न स्यादिति वाच्यम् । उपसृत्-
पदस्य सुरस्तात् कालप्रतियोगित्वेन स्वार्थोपस्थापकत्वोद्देशसमर्पक-
त्वाभावात् । उपसृष्टित्वात् तदाचकपदान्तरकल्पनयोद्देशत्वाङ्गीकारे
तु उपसदा फलवत्त्वज्ञानाये ज्योतिष्टोमोपस्थितेरावश्यकत्वात् क्लृप्त-
त्वेन तदर्थत्वोपपत्तेः । कोषितकिन्नाद्युक्ते* प्रकरण एव प्रवर्ग्याप्तानाच्च ।
तत्र च, न प्रथमयज्ञे प्रयुज्यादिति युतम् ।

तत्र प्रथमयज्ञपदेन सर्वमस्य मन्वावस्यश्च ज्योतिष्टोमोऽभिधीयते
उत तदीयप्रथमप्रयोगमात्रमिति विन्तायाम् ।

प्रथमयज्ञशब्दो ज्योतिष्टोमनाम, एष वाव प्रथमो यज्ञो-
यज्ञाना यज्ज्योतिष्टोम इति सामानाधिकरण्यात् । तस्य प्रथम
प्रयुज्यमानत्वेन प्रवृत्तिनिमित्तसत्त्वाच्च । यद्यपि च सप्तानामन्यपदे-
नाभिधानात् तासु ज्योतिष्टोमोत्तरकालतविधानात् न सर्व
सप्तानाकज्योतिष्टोमस्य प्रथम प्रयुज्यमानत्वम् । तथापि ज्योतिष्टोम
त्वसामानाधिकरण्येन तावत् तदस्तीति प्रवृत्तिनिमित्ताविधात ।

अतो वाक्यात् प्रकरणाच्च ज्योतिष्टोमत्वावच्छेदेनैवाय प्रतिषेध
पर्युदासो वा । ज्योतिष्टोमभिन्ने प्रवृत्तक्रीति । अन्यथा विकल्प्या
पत्तेः । यत्त्वज्योतिष्टोमे प्रवृत्तक्रीति वचन तत्पर्युदकप्रतिप्रसवार्थम् ।
तदपि च काम तु योऽनूचान प्रोचिय स्यात् तस्य प्रवृत्त्यादि-
त्यनेनोपसृष्टियते । तेनानूचानस्य शौचियस्याग्निष्टोमसस्याकज्योति-
ष्टोमे नित्य करणम् । अन्यज्योतिष्टोमेति समकरणम् । विद्यतिषु
नित्य करणमिति प्राप्ते ।

* कौषीतकिन्नाद्युक्ते, इत्यत्र पाठ

† इत्यत्र पाठ सत्यम् ।

प्रथमप्रयोगविषयतैव । अनेन च काममित्यनूचानवाक्योपमहारा ।
तेनाग्निष्टोमसंज्ञाकप्रथमप्रयोगे अनूचानस्य नित्यकरणम् । तथा
श्रोत्रियस्यापि । अनूचानो वेदाध्यापकः । तेन चर्चित्यवैश्वयो-
र्निवृत्तिः । श्रोत्रियः प्रकर्षेण वेदं तदर्थं-ञ्ज । कामं पदेन प्रकर्षां
भिधानात् । तस्यैकपदेनोभयो कर्षोर्विधानाच्च न विधेयाने-
कत्वम् । तदन्वेषामग्निष्टोमप्रथमाहारेऽपि नित्यमकरणम् ।

यत्तु वार्त्तिके अनूचानादेर्विकल्पोऽन्वेषा नित्यमकरणमित्युक्तम् ।
तस्यौडिमात्रम् । अत एव पार्यदारयिना अनूचानादेर्नित्यमेव
प्रयोग इत्युक्तम् । यदि तु तदेव समर्थनीयमित्याग्रहस्तदा काम
पदेन विकल्पाभिधानाद्ग्निष्टोमवाक्यस्य च तेनोपमहारादनूचानादे
र्विकल्प इत्येव समर्थनीयम् । सर्वथा अतिरात्रप्रथमाहारे प्रतिप्रथ
वाभावान्नित्यमेवाप्रयोगोविकृतौ तु प्रथमप्रयोगे नित्य करणमिति
स्थितम् ॥३॥४६॥

पौष्णम् ॥ दर्शपूर्णमासप्रकरणे, पूषा प्रयिष्टभागोऽदन्तको हि ष
इति श्रुतम् । तत्र किं दर्शपूर्णमासयोरेवाङ्गत्वेन कर्मान्तरविधिरत
पूषदेवत्ययामे पेषणमात्रविधिरिति चिन्तायाम् । न तावद्भागान्द-
लचितयागोद्देशेन पेषणविधिः । एकप्रसरतामङ्गापत्तेः । पूषपदेन
विशेषणं वाक्यभेदाच्च । कप्रत्ययार्थद्रव्योपसर्जनपेषणस्य यागान्वया
नुपपत्तेश्च । अत एव न पूषपदमेव शक्यार्थस्य लचितपूषदेवत्ययागस्य
बोद्देश्यतापरम् । पूष्णोऽप्यभिचरितक्रतुसम्बन्धाभावेन क्रतूपस्थितौ
प्रमाणाभावाच्च । अतो गुणद्रव्यदेवताविशिष्टकर्मान्तरविधिरैवाय
मिति प्राप्तेः ।

मस्यन्धित्वेन वा निषेध एव कस्यो यथोक्तखले । यत्र तु कारकः
निषेधो यथा रात्रौ आहुं न लुर्वीतेत्यादौ , तत्र निषेधस्य कारक-
मात्रविषयत्वेन क्रियाविषयत्वाभावात् क्रियाविषयविधिविकल्पा*
पादकत्वानुपपत्तिः । प्रकृते च प्रथमयज्ञशब्दस्य नोद्देश्यत्वपरत्वम् ।
अपि तु मन्त्रं प्रातःसवन इति वदधिकरणकारकत्वम् । अतश्च न
विकल्पापादकत्वापत्तिरिति केषाञ्चिदुक्तं युक्तमिति वाच्यम् । कार-
कस्यापि प्रथमप्रयोगाधिकरणत्वस्य विधितः प्राप्तौ न्यायतौल्येन
प्रथमप्रयोगाधिकरणत्वस्यैव विकल्पापत्तेरावश्यकत्वात् । अत एवा-
च्चेष्टेण यत्किञ्चित्कालप्राप्तौ राज्युपादानस्यैच्छिकत्वेन रागप्राप्त्या
वैधत्वाभावाच्च तन्निषेधस्य विकल्पापादकत्वम् । प्रकृते तु प्रथम-
प्रयोगाधिकरणत्वं नैच्छिकं प्रतिप्रधानं पुष्पावयवस्य वैधत्वात् । अत-
स्तन्निषेधोऽपि विकल्पापादक एव ।

वस्तुतस्तु । प्रथमप्रयोगस्य उद्देश्यत्वमेव शास्त्रदीपिकायामुक्त-
मिति न किञ्चिदेतत् । अतो नानूयाजेष्वितिवापर्युद्दाम एवाय-
मनारभ्यवाद्वाक्यग्रेषः । उक्तविधप्रथमप्रयोगभिधेः मृद्व्यादिति ।
ततश्च प्रापकप्रमाणाभावात् प्रथमप्रयोगे अकरणप्रसक्तावशिष्टोक्ते
प्रवृत्तक्रीति वचनं वस्तुतोऽव्यन्ताप्राप्तप्रापकमपि प्रतिप्रसवफलकं
सद्विशिष्टोमसंस्तकले निमित्ते प्रथमप्रयोगेऽपि नित्यं प्रवर्गविधा-
नार्थम् । न तु विकल्पेन । विकल्पे प्रमाणाभावात् ।

अस्य च नान्यविषयता । सामान्यविधितएव सर्वत्र प्राप्तत्वादिति

* विकल्प्या,—इति ख. ग. पुस्तकयो पाठ । एवं परच ।

चरावेवेति चिन्तायाम् । अविशेषाददन्तकलचेतुवशाच्च सर्वत्रेति प्राप्ते ।

पुरोडाशे तावत्पाकात्पूर्वं पेषणस्य प्राप्तत्वादेव विधानं व्यर्थम् । तदुत्तरं तु पुरोडाशपदवाच्याकृतिविनाशपत्तिः । एवं पशुहृद-
यादावपि ।-तेषामस्याकारविशेषविशिष्टमांसवाचित्वात् । न चोभय-
चावदानोत्तरकालं पेषणविधिः । अत्यन्ताप्राप्तपेषणविधौ गौरवा-
पत्तेः । चरावतिदेशेन प्रसक्तस्य प्रयोजनाभावेन निवर्त्तमानस्य
प्रतिप्रसवमात्रकरणे तु स्थायवम् ।

प्रकृतौ हि प्रदेशपुरोडाशसिद्धेरन्यथोपपादयितुमशक्यत्वादर्थ-
प्राप्तमपि पेषण अश्वयुक्तकृत्वादिप्रयोजनसिद्ध्यर्थं रुधिरं कं विहितम् ।
तच्चरौ प्रदेशसिद्धेस्तद्वातिरेकेण गायमानतया चरुत्वावच्छिन्नं प्रति
पेषणस्याकारणत्वाच्चिन्तमानं प्रतिप्रसूयते । अत एव प्रसक्तप्राप्तिकस्य
कारणान्तरेण निवृत्तिप्रसक्तौ विधिः प्रतिप्रसवः । तत्र चोत्पत्ति-
विनिधोगाङ्गमन्वन्वादी यथासम्भव विधेर्व्यापाराभावाच्चायवम्* ।

अत एव पेषणस्य प्रदेशसिद्धिरूपप्राप्तप्रयोजनस्योपेनाचादृष्टप्रयो-
जनान्तरकल्पनेऽपि न प्रतिप्रसवनविघातः । धर्माणान्तु पेषणस्य
कर्मान्तरत्वाभावेन,

प्रधानं शीयमानं हि तच्चाङ्गान्यपकर्षति इति ।

न्यायेन प्राप्तपेषणाङ्गतया प्राप्तानामत्रैवादृष्टरूपकार्यान्तर-
कल्पनं न दोषाय । इत्यते चायमर्थोऽग्निमस्कारकमन्वनादेः

* इव करणमाने व्यापाराच्चायवमित्यर्थं,—इति टीका ।

प्रपिष्टभागपदेन तावद्भागो भजनीय सेव्य ऋष्येति द्युत्पत्त्या
 सेवनासम्भवेऽपि सम्बन्धमात्र देवस्त्रादिव्यवहारप्रमाणक प्रपिष्ट-
 पूषणो प्रतीयते । तच्च याग विनाऽनुपपन्नमिति यागमनु-
 मापयतीत्येतावन्तु उभयोरविवादम् । तत्र च विशेषणमात्रसम्भवे
 विशिष्टविधादिकल्पनस्थान्याय्यत्वात् प्रमाणाभावेन नापूर्वयागान्त-
 रानुमितिरित्यपि प्रथमतोऽवगतमेव ।

अतश्चानुमीयमानयागे अनुमापकपूपसम्बन्धेन प्रपिष्टपूपदेव
 त्वयागतोपस्थितिरपि सुलभैव । अतश्च यागविशेषानुमितेरेव
 तात्पर्यसाधकत्वात् पूषपद विजातीयपूर्वभाधनीभूतपूपदेवतापरम् ।
 तदुद्देशेनैव च स्वजन्ययागप्रदेयचरुप्रकृतित्वसम्बन्धेन प्रपिष्टद्रव्यकल्प
 प्रपिष्टभागसमाधार्यो विधीयते । सम्भवति च द्रव्योद्देशेन देवता-
 विधिवद्देवतोद्देशेनापि निरुक्तसम्बन्धेन द्रव्यविधिर्विशेषणमात्रविधि-
 फलक । यद्यपि च प्रकृतिद्रव्यस्याप्यतिदेशेन सम्भवत्प्राप्तिकता,
 तथापि तत पूर्व विधानाङ्गीकारात्त्रैकप्रसरताभङ्गाद्यापत्ति ।
 पेषणमात्रविधिश्च फलमिति गुणादिप्रमाणाभावाच्च कर्मान्तरता ।
 एतेन पूषपदेन तद्देवत्वकर्मलक्षणया तदुद्देशेन प्रपिष्टभागपदल-
 क्षितपेषणविधिरिति प्रकाशोऽपि, निषादस्यपत्यधिकरणन्यायेन
 लक्षणपेषया कर्मान्तरविधेरेव न्याय्यत्वादपटक्त्वं प्रथममव-
 रत्यादावतिप्रसङ्गापत्तेर्योपेक्षित । तत्रास्मदुक्तप्रकारस्तु भक्ष्य
 प्रत्यक्षविधिर्नैव प्राप्तत्वेन तत पूर्वप्रवृत्त्याङ्गीकारानुपपत्तेरसम्भवी ।
 तदेतत्सर्वं सिद्धमेवोत्तरविवक्षया स्मार्थत इति प्राञ्च ॥३॥४॥

तत्सर्वार्थम् ॥ तत्पेषण पूषदेवत्ये चरौ पशौ पुरोडाशे च स्थादुत्

सति पाकस्यत्तिस्तथा यतितस्य अन्तरायकरणेन वा क्रामिकनिवे-
येण वा पात्रभेदेन वेति प्राप्ते ।

आनर्थक्यपरिहारायापूर्वसाधनत्वलक्षणया आवश्यकत्वादधि-
ष्ठानद्वारकत्वकल्पनस्य च पूष्णोदेवतालोपस्थितिमन्तरेणानुपपत्ते
तदुपस्थितौ च तद्द्वारकत्वमात्रकल्पनयैवानर्थक्यपरिहाराद्द्विदेवत्ये
च चतुर्धाकरणाधिकरणन्यायेन केवलस्य पूष्णोदेवतात्वाभावाच्च
केवल एव पूषा तत्रैव पेषणम् ।

न चापूर्वसाधनीभूतदेवतात्वस्यैव प्रकारतया पूषपदेन लक्षणोऽपि
तस्य पूष्णोपरिभाने स्वरूपसम्बन्धस्यैव समर्गविधया विवक्षणेन पर्या-
प्तेरविवक्षणात्तस्य च द्विदेवत्योऽप्येकस्मिन् पूष्णि सत्त्वेन तस्याप्युद्देश्य
रूपत्वोपपत्तेः कथं न पेषणादीति वाच्यम् । व्यासज्यवृत्तिसमर्गप-
र्याप्तप्रकारताया एकमात्रवृत्तिसम्बन्धस्य समर्गत्वानुपपत्तेः । अन्यथा
एको द्वित्वसमवायवानितिवदेको द्वित्ववानेको द्वौ इत्यादिशाब्द-
बोधापत्तेः । अतो व्यासज्यवृत्तिदेवतात्वस्य पर्याप्तिसम्बन्धेनैव प्रका-
रत्वात् तस्य च पूष्णि केवले भाधात् पूषमात्रवृत्तिदेवतात्वस्यैव
प्रकारत्वेन तत्रैव पेषणादि । अदन्तकत्वत्थंवाद्मात्रत्वान्न विरुध्यते ।
नेमपिष्टत्वस्यापि च तत्रैव विधेयत्वाङ्गीरकारादिशिष्टभावनाविधा-
नेन चावाक्यभेदाद्गमकत्वम् ॥ ३॥ ४८॥

इति श्रीखण्डदेवविरचिताया भाट्टदीपिकाया

तृतीयाध्यायस्य तृतीय पाद ॥

पशुप्रकरणाद्यातस्य वचनाच्चातुर्मास्याङ्गत्वेन विनियोगे तद्भूर्माणां
कार्यान्तरप्रयुक्तत्वकल्पनादौ ।

वस्तुतस्तु अत्र पेषणस्य न कार्यान्तरकल्पनाऽपि । प्रदेयमिद्व्यर्थ-
त्वादेव । यद्यपि हि चरुत्वावच्छिन्नं प्रति पेषणस्याकारणत्वं, तथापि
पिष्टकचरावपि चरुशब्दप्रयोगात् पेषणविधिवत्त्वेन च पौष्णं चरु-
मित्यत्र भामान्यवाचिनोऽपि चरुशब्दस्य पिष्टकचरुविशेषपरत्वनिश्च-
यात् तस्य प्रदेयस्य पेषणमन्तरेणाभिहितेन पेषणस्य कार्यान्तरकल्पना-
ऽपि । अत एव चरुत्वं भामान्यवस्त्राधितान्तरुत्तमपकतण्डुलप्रकृतिकत्वम् ।
अत्र भक्त्याद्याद्यै अनवस्थावितेति । मण्डक्याद्याद्यै अन्नरिति ।
सूपग्राकादिव्याद्याद्यै तण्डुलेति । अत एव पिष्टकचरावपि तत्त्वभ-
वाच्च पेषणस्य विघातकत्वमिति तत्रैव पेषणम् ॥३॥४८॥

एकस्मिन् ॥ यत्रान्यसहितः पूषा देवता, यथा राजसूये
ऐन्द्रापौष्णश्चरिति, तत्रापि पेषणमुक्तं यत्र केवलं एव देवता
तत्रैवेति चिन्तायाम् । अदन्तको हि सन्दति अर्थवादानुसारात्
पेषणस्य पूषस्वरूपप्रयुक्तत्वावगतेस्तत्स्वरूपस्य चान्यसाहित्येऽपि सत्त्वा-
द्युक्तमेव पेषणम् । अत एव सोमापौष्णं चरुं निर्वपेत्त्रेमपिष्टं पशु-
कामदति नेमपदवाच्यार्हृपिष्टत्वानुवादोऽपि मङ्गच्छते ।

यदि तु नवमाद्यन्यायेन पूषस्वरूपे आनर्थक्यादपूर्वसाधनत्व-
चणायाम् आवश्यकत्वमाशङ्क्येत, तदाऽस्तु पूर्वोक्तविधया पूषप्रपिष्ट-
सम्बन्धज्ञानजन्ययागानुमितेरेव तात्पर्यसाहिकायाः मत्वात् साऽपि
पूषपदे । परं त्र्यंवादाद्यनुरोधत्वात् पूषाधिक्रान्तकदेवतात्प्रसौच्या-
पूर्वीयत्वलक्षणायाएवाङ्गीकाराद्दिदेवत्येऽपि पेषणधर्मस्य । यथाचैवं

पाकार्थत्वमेव वाऽङ्गीक्रियतामिति न दोषः । अतः सर्वप्रमाणावा-
धात्माकरणिकमनुष्योद्देशककर्माङ्गमित्येव सिद्धान्तः ।

यत्तु मूले पञ्चान्तर सिद्धान्तत्वेनोपन्यस्तम् । तथा हि ।
वाक्यादय शब्दमनुष्यप्रधानकातिय्यादिकर्माङ्गतया विधिः । न
च तदुपस्थापकाभावः । मनुष्यपक्षे लक्षणया मनकादिमनुष्यप-
रत्वेन तत्रप्रधानकस्य हन्तकारातिय्यादेरुपस्थितिसम्भवात् । अत एव
न फलकल्पनाऽपीति । तदाक्यावाधस्यास्यन्मतेऽप्युपपादितत्वात्
मनकादिपरत्वस्य तेन चातिय्याद्युपस्थितेरव्यभिचरितत्वाभावेन वक्तु-
मशक्यत्वात् प्रकरणसमाप्त्ययोर्वाधे प्रमाणाभावात्कलाचिन्तात्वेन च
सिद्धान्तनियमस्थानावश्यकत्वाद्दस्य पक्षस्य दार्ष्टिक्यता क्रियत्वाभि-
धानाच्चोपचितम् ।

अतः प्राकरणिकमनुष्यप्रधानकर्माङ्गत्वमेव सिद्धान्तः । वस्तुतस्तु
नाय विधिवाङ्ममेदापत्तेरपि तु उपवीतविधेरैव श्रेयः प्राचीनावी-
तवत् । यथा च निवीतप्राचीनवीते तत्रप्रधानकर्मकत्वमन्वयेन
मनुष्यपितृसम्बन्धिनी उचिते, तथोपवीतमपि देवसम्बन्धितया ।
अतस्तदेत द्रष्टृपूर्णमासयोः प्रशस्तमिति स्मृतिः । अथवा ते तत्र तत्र
वक्ष्यमाणवचनात्प्रशस्ते अत्र तु देवत्वादुपवीतमेवेति स्मृति ॥३॥५०॥

उपवीतम् ॥ तदिदमुपवीतं सर्वकर्माङ्गम् । मृताग्निहोत्रे प्राची-
नावीती दोषपेक्षजोपवीती हि देवो दोहयतीति जीवद्व-
भ्यासां यजोपवीतागुवादस्त्रिभ्यः प्राण्यभावेन सर्वायंतागमकत्वात् ।
विप्रतिरुद्धत्वेन द्रष्टृपूर्णमामन्वयानुवादानुपपत्तेश्च । वैकल्पिकेन्द्रमहे-
न्द्रदेव्यादार्ष्टिकदोहने देवतावृत्ताभावेन तदनुवादानुपपत्तेः च ।

अथ चतुर्थः पादः ।

निवीतम् ॥ दर्शपूर्णमासयोः, निवीतं मनुष्याणां प्राचीनावीतं
पितृणामुपवीतं देवानामुपथयते देवलक्ष्मणेव तात्पुरत इति श्रुतम् ।
तत्र सर्वोऽप्ययमुपथयत इत्यस्योपवीतविधेः शेषो न तु स्वतन्त्रो-
विधिरित्यौदुम्बराधिकरणेनैव स्थितम् । यदा विधिस्तदा कृत्वा
चिन्तया निवीतवाक्ये विचारः ।

तत्र प्रकरणाच्छुद्धकृतधर्मः । मनुष्यसंज्ञान्तु सम्बन्धमामान्यवा-
चिन्या षष्ठ्या अङ्गाङ्गिभावसम्बन्धपरत्वावसायात् । निवीतस्य मनु-
ष्याभिलषितफलजनकत्वाङ्गीकाराच्छुद्धमनुष्यधर्मः, षष्ठीश्रुत्या प्रक-
रणबाधादिति द्वितीयः । अबाधेनोपपत्तौ बाधायोगात्फलकन्पना-
पत्तेश्च सन्निपत्योपकारकत्वलाभाच्च प्रकरणसहजतया तथा अश्व-
भ्यमानमन्त्रवत्कृत्युक्तमनुष्यधर्म इत्यपरः । अत्र पूर्वपक्षवयक्रमो-
न्वलेऽन्यथा कृतोऽप्ययूक्तिमहत्वादुपेक्षितः ।

सिद्धान्तस्तु प्राचीनावीतवैषम्यापत्तेस्तत्समभिव्याहारात्कवाक्या-
दुरोधत् षष्ठ्या मनुष्यसम्प्रदानकप्रकरणिकान्वाहार्थदानपाकादिप-
दार्थापकारकत्वरूपसम्बन्धपरत्वावसायादुक्तविधिसम्बन्धेन मनुष्यार्थ-
त्वम् । सम्भवति हि प्राचीनावीतस्य पितृदेवत्वप्रकारणिकप्रोचणी-
शेषनिनयनाङ्गत्वान् पित्रुद्देश्यकप्रकरणिककर्माङ्गत्वम् । अतस्तत्सम-
भिव्याहारादस्यापि तत् । एवञ्चाभ्यर्थवसमाख्याऽप्यनुष्ठेयता भवति ।
निवीतप्यारादुपकारकत्वेनाभ्यर्थकत्वेनेनापि तेन दानोपकारसिद्धे ।

यज्ञस्य प्रकृत्या इत्यनेन फलाधिक्यजनकगुणाधिक्यहारकत्व-
नास्य जपादिहोमवत्सर्वयज्ञाङ्गत्वावगत्याऽनावश्यकत्वप्रतीतेरावश्यक-
त्वार्थं दर्शपूर्णमासयोर्वासोविन्यासविध्युपपत्तिः । अत एव शिष्टा अपि
वासोविन्यासं विनाऽपि कर्मान्तराण्याचरन्ति । यद्यपि च यज्ञस्येति
वाक्यं यज्ञोपवीत्येवेत्यस्य वाक्यशेषः सन्निधानादिश्वेत, तथापि
नमस्तेन तेन वासोविन्यास एव फलाधिक्यार्थं विधीयत इति
न दोषः । मुख्यजन्मसूत्ररूपयज्ञोपवीतं तु तदा स्वस्यैव सर्वयज्ञार्थ-
त्वेन विधीयते । एवञ्च श्रौतप्रायश्चित्तपिद्यार्थमिदमपि दर्शपूर्ण-
मासाङ्गत्वेन उपव्ययत इत्यनेन विधीयत इत्यपि केचित् । निवी-
तादिममभिव्याहारसोभयत्र प्रत्यभिज्ञायकस्य दृश्यत्वात्तु वासो-
विन्यास एवाच नियम्यत इति धुक्तमुत्पत्त्यामः । सर्वथोपव्ययत-
इति विधिदर्शपूर्णमासविधिव्यवहितत्वात् तत्स्रावकत्वानुपपत्तेरिति
निहृत् ॥३॥५॥

एवं वा ॥ यावज्जीववाक्येनाग्निहोत्रे जीवनस्य निमित्तत्वावगमे-
ऽपि वचनेनैव दाहावधि मार्यंप्रातःकाले, मरणोत्तरं नित्यत्वेन
विहितोऽग्निहोत्रप्रयोधो मृताग्निहोत्रम् । तस्मिन्मृताग्निहोत्रे प्राची-
वीती दोहयेद् यज्ञोपवीती चि देवेभ्यो दोहयतीत्यनेन देवाग्नि-
होत्रे किं यज्ञोपवीतस्य विधिरनुवादो वेति चिन्तायाम् । स्मृ-
तेषु प्राहस्यापि मङ्गलसूत्रस्य श्रौतप्रायश्चित्तप्राप्तिकलकृतया विधि-
र्वासोविन्यासरूपस्य वा नियमार्थं विधिरिति प्राप्ते । स्थितं तावद्-
पर्यवसितम् । मध्ये चिन्ताऽन्तरारम्भः ॥

उदक्लृप्त ॥ तत्रैव, ये पुरोदशोदमांस्तान् दक्षिणशंक्नुलीया-

सर्वार्थत्वे तु कर्तृसंस्कारकस्योपवीतस्य ब्रह्मदेवत्व्याग्निहोत्रप्रयोगाङ्ग-
त्वेन तद्दोहनेऽपि प्राप्तेरनुवादोपपत्तिरिति प्राप्ते ।

मन्त्रिच्छासम्भवे विप्रकृष्टानुवादस्यापि न्याय्यत्वात् प्रकृतिविष्टत्य-
भिप्रायेण च साक्षाद्येऽपि देवताबहुत्वभावादानुवादोपपत्ते प्रकरणा-
द्दर्शपूर्णमामाङ्गमेवोपवीतम् ।

वस्तुतस्तु वक्ष्यमाणवचनानुसारादग्निहोत्रेऽपि यज्ञोपवीतसत्त्वेन
तत्रत्यस्यैवायमनुवादः ॥२॥५॥१॥

विधिर्वा ॥ उपपद्यत इति विधिरनुवादो वेति चिन्तायाम् ।
नित्योदकी नित्ययज्ञोपवीतीति गौतमसूत्र्या प्राप्तेरनुवादः ।
यदि त्वेनेन पुरुषार्थतया प्राप्तिरित्यागङ्गोत, ततो यज्ञोपवीतिना
कर्त्तव्यमिति सत्यन्तरात्प्रत्यर्थत्वेनापि प्राप्तिरङ्गावनीया । यदि तृक्त-
वचनेनाङ्गत्वे तद्भेदे स्मार्त्तप्रायश्चित्तापत्तेर्यत्तु* भेषप्रायश्चित्तप्राप्तये
दर्शपूर्णमासयोस्तद्धिधानमित्यागङ्गोत, ततो यज्ञोपवीत्येवाधीचीत
याजयेद्यजेत वेत्यादित्तिरीयकश्रुत्या सर्वयज्ञार्थत्वेन यज्ञोप-
वीतविधानात्तप्रायश्चित्तस्यापि प्राप्तेरुपपत्तेर्विधानानर्थक्यम् । यदि
त्वेतेषां सर्वेषां वचनानां नवतन्तुकचिसूत्ररूपमुख्ययज्ञोपवीतविषय-
त्वादागोविन्वायसूत्रगौणोपवीतस्यैवाप्राप्तस्य दर्शपूर्णमामाङ्गत्वेन विधि
रित्यागङ्गोत, ततो यज्ञस्य असूत्र्या अजिन वासो वा दक्षिणत-
उपशैथ दक्षिण बाहुसुद्धरतेऽवधत्ते सव्यमिति यज्ञोपवीतमेतदेव
विपरीत प्राचीनावीत सवीत मानुषमिति वचनेन तस्यापि सर्व-
यज्ञार्थत्वेन प्राप्तेरनुवाद एवाथ दर्शपूर्णमासस्यार्थ इति प्राप्ते ।

* इत्यनेव पाठः सर्वत्र प्रायश्चित्तापत्ते कर्तु - इति तु भवितुमुचितम् ।

हिगब्दयवणादिध्यन्तरैकवाक्यत्वाद्योपरि हीत्यनुवादः पूर्वसु-
 त्यर्थः । न च प्राप्तिभावः । सुग्दण्डे समिधमुपसंगृह्यानुद्भवतीतिवच-
 नेन सुग्दण्डस्याधिकरणत्वप्रतीतेरुपरि धारणाभावे च पतनप्रति-
 बन्धकत्वरूपतद्योगादुपरिभावस्य प्राप्तेः । न च समित्सुग्दण्डयो-
 र्भयोरपि कृतार्थत्वादुत यत्सुम्बन्धि सामिधेनीस्तदन्वाङ्गिरितिवद्देशा-
 र्थत्वावधारणात् सप्तम्या सामीप्यमात्रलक्षणेति केषाञ्चिदुक्तं युक्तम् ।
 कृतार्थयोरङ्गाङ्गिभावाभावेऽपि अधिकरणत्वेनैव दृष्टान्त इव सुग्द-
 ण्डस्य देशलोपपत्तेः । अतोऽत्राप्यनुवाद इति प्राप्ते ।

सुग्दण्डस्य न तावद्ब्रह्मणाधिकरणत्वम् । हस्तस्यैव तदधिकरण-
 त्वात् । उपग्रब्धवैयर्थ्याच्च । 'नाप्युपग्रब्धार्थं सामीप्ये, सुग्दण्डस्य
 सामीप्यप्रतियोगित्वेनाधिकरणत्वानुपपत्तेः । अतः सप्तमी सामीप्य-
 प्रतियोगित्वाच्चलक्षणायां । कथञ्चित् सामीप्याधिकरणत्वसम्भवेऽपि
 वा समिदधिकरणत्वस्याप्राप्तत्वात्नोपरिभावानुवादः । अतो हिगब्द-
 परित्यागेनैकवाक्यतामपि भुङ्क्ता दैवामिहोचे उपरिभावनियम-
 विधिः ।

वस्तुतस्तु । अनिद्यतप्राप्त्याऽप्येकवाक्यत्वसम्भवे हविस्त्वयत्वादिब-
 द्वास्त्वभेदाङ्गीकारस्यायुक्तत्वादस्यार्थवादत्वमेवाङ्गीकृत्य भिद्भवत्तिर्दं प्रा-
 न्ययाऽनुपपत्त्या विध्यन्तरस्यैवाप्राप्तनियमफलकस्य कल्पनेति युक्तम् ।

वस्तुतस्तु सुग्दण्डे निधाय समिधमनुद्भवतीति न्यायसुधाङ्गलि-
 खितवचनेनोपरिभावस्यापि लक्षणातात्पर्यपादकप्रसापाभावेन प्राप्त-
 तादेतद्ब्रह्मणाभावं कृत्वा पिनापेदमधिकरणमिति ध्येयम् ॥२॥५॥

दिग्दिभाष्य ॥ सोमे, प्राचीनवर्गं करोतीत्येतद्धिधिषेधः प्राचीं

दिति श्रुतेऽपि ये पुरा दर्भास्त उदञ्चः कार्या इत्येवं विधिवाचक-
पदाधाक्षारेणापि पूर्ववद्विधिः । न च पुराणव्यस्य विशेषणत्वे
विशिष्टोद्देशः । दक्षिणाग्रत्वस्य मृताग्निहोत्रे विधावर्थादिवोदकस्य
जीवदवस्थायासेव प्राप्तत्वेनाविशेषणत्वात् । निपातत्वेन पुराणव्या-
ख्यस्य व्युत्पत्तत्वाच्च । न चायत्नन्ति प्रागुपाण्युदगपाणि वेति सामान्य-
स्यैवोद्देशग्रन्थप्राप्तेर्विधानार्थक्यमिति वाच्यम् । यजुर्भेषप्रायश्चित्त-
सिद्धार्थं तद्विधानोपपत्तेः । अन्यथा सतिमूलभृतश्रुतेरविज्ञातवेद-
त्वाद् यद्यविज्ञाते भृशुवः स्वरित्वाच्चवनीये जुहुयादित्येतत्प्राथ्येतेति
प्राप्ते । यच्छब्दस्यवशात्प्रत्यक्षविध्यभावाद्विध्यन्तरैकवाक्यत्वाच्च नाथं
विधिः । अपि तु प्राप्तत्वात् तच्छब्दार्थोचितोद्देश्यविशेषसमर्थक एवे-
त्यनुवादः ॥३॥५॥३॥

श्रितादुत्तरम् ॥ हिशब्दोपयन्मादिध्यन्तरैकवाक्यत्वाच्चायमपि
निवीतादिवक्त्राच्चौनावीतस्तुत्यर्थः । अत एवोपव्ययत इतिवदानर्थ-
क्याभावादपि विधिकल्पनं निरस्तम् । यज्ञोपवीतपदवाच्यनक्षत्रसूत्रस्य
च स्यैव जीवदग्निहोत्रे प्राप्तत्वादौचित्यादिना स्तुत्युपपत्तिः । वाषो-
विन्यासरूपस्यापि चानियमेनोक्तविधया जीवदग्निहोत्रे प्राप्तत्वात्
स्तुत्युपपत्तिः । यदि तु नियमेन तस्मात्प्रिः स्तुतावावृण्मन्त्री अपेक्षेत,
ततः षन्निष्कृष्टासम्भावाद्विष्कृष्टदर्शपूर्णमासादिस्वैवीवायमनुवादः स्तुत्यर्थं
नानुपपन्नः । षड्वचनं तु प्रकृतिविकृत्यभिप्रायमित्युक्तमेव ॥३॥५॥४॥

विधिसु ॥ मृताग्निहोत्रे एवाधस्तात् समिधं धारयन्ननुद्वे-
दुपरि हि देवेभ्यो धारयतीति श्रुतेन किमुपरि धारणं देवाग्निहोत्रे
विधीयते उतायमप्यनुवाद इति चिन्तायाम् ।

तस्य कर्त्ताऽपि वाच्यः । एकत्वादिवत्तत्तत्तस्यापि प्रतीतेः । कर्त्तरि
 छदित्येतत्सूत्रस्य कर्त्तरीत्येतदनुकर्षणार्थचकारद्युक्तेन सः कर्मणि च
 भावे चाकर्मकेभ्य इत्यनेन कर्त्तृकर्मभावानामप्याख्यातार्थत्वस्यैव
 चैवः पचतीति चैवादिपदसामानाधिकरण्याच्चैवम् ।

स च भावप्रधानमाख्यातमिति स्यात्वा एकत्वादिवदेव यद्यपि
 भावनां प्रति विशेषणत्वेनावीयते । तथाप्युपस्थितत्वान्नाद्येकपदा-
 न्तरमात्रकल्पनया तदुपकारस्यैव भाव्यत्वेनान्वयो न तु कर्मणो-
 विलम्बितप्रतीतिकत्वात् । इयमेव च गुणत्वेन प्रतीतस्यापि प्रयो-
 जनाकाङ्क्षायां प्राधान्यं पश्चाद्यथा पशुपुरोडाशादौ देवतादेः ।
 विधिनिषेधाभ्यामपि स्वविषये तद्गतेष्टानिष्टसाधनत्वाच्चेपाच्चेदमेव
 युक्तम् । अतश्च विधिस्थले स्वर्गे निषेधस्थले च प्रत्यवाय एव
 क्रियाफलं समानाभिधानविधिश्रुतिभ्यां, न तु क्रतूपकारकः प्रकर-
 णात् । एवञ्च यद्यप्याख्यातेन कर्त्ता नाभिधीयेत, तथापि भाव-
 नयाऽऽक्षिप्तस्याख्यातेन सञ्चितस्य च तस्यैवोपस्थितत्वान्तर्दर्थत्वकल्पनं
 न दोषः ।

अतश्च वैश्वध्वजप्रकरणस्यैव शूद्रपुरुषधर्मत्वावगतेस्तदा चानृत-
 वदनप्रतिषेधस्योपनयनप्रभृतिप्रवृत्तेः सामान्तानृतवदनप्रतिषेधस्यापीद-
 मेव मूलमिति प्रथमः पक्षः ।

द्वितीयस्तु सत्यपि पुरुषप्राधान्यावगमे स्वर्गप्रत्यवायादिकल्पना-
 ऽपेक्षया क्रतुगतफलाधानयोग्यत्वाद्योग्यत्वरूपसंस्कारस्यैव प्रकरणाव-
 रतस्य अत्यपेक्षितस्य कल्पनं युक्तम् । अतश्च जज्ञभ्यभानमन्त्रवदेवैषां
 क्रतुयुक्तपुरुषधर्मत्वम् । तदा च,

देवा अभजन्त दक्षिणां पितरः प्रतीचीं मनुष्या उदीचीं रुद्रा-
दत्ययं श्रुतः । तत्र मनुष्यसंयुक्ते निवीताधिकरणवदौदुम्बराधिकर-
णवच्च विधिलं निरस्तमपि पूर्वाधिकरणवन्ननुष्यकर्त्तव्यवैदिक-
कर्मणि तावद्दिगन्तस्यैव सामान्यविशेषादिवचनेन प्राप्ततथा प्रतीच्या-
स्तत्राप्राप्तेः लौकिके च कर्मणि प्रतीच्यानित्यप्राप्त्यभावाद्धिधिलं
विधिकल्पकं वेति प्राप्ते ।

इह प्रतीच्या मनुष्यसम्बन्धमानोपादानेऽपि कर्मविशेषानुपादा-
नात् सर्वत्र विधानस्य त्वपैत्र निरस्तत्वाच्चस्यामेव प्रियायत्तौ
प्रतीचीदिग्भिमुखत्वं लोके यद्दृच्छ्या, सिद्धं, तादृशक्रियागतमेव
मनुष्यप्रतीचीसम्बन्धं गृहीत्वा स्रुत्युपपत्तेर्नातिरिक्तविध्यन्तरकल्पनं
प्रमाणवत् । उपरि हीत्यत्र तु देवाग्निहोचत्वावच्छेदेनोपरिभाव-
श्रवणात् तस्य चाप्राप्तत्वेन विध्यन्तरकल्पनया देवाग्निहोचाङ्गममि-
द्वारणानुवादेनोपरिभावविधिः । अनुमितवाक्यत्वाच्च न विशिष्टो-
द्देश इति वैपम्यम् ॥३॥५॥६॥

परुषिदित ॥ दर्शपूर्णमासयोः, पर्व प्रतिश्रुनातीति विधेर्यत्परु-
षिदितं तद्देवानां, यदन्तरा तन्ननुष्याणां, यत्समूलं तत्पिद्वणा-
मिति शेषः । तथा घोमे, यत्पूर्णं तन्ननुष्याणाम्, यदुपर्यधात्तद्दे-
वानामिति उपरिबिन्नाङ्गनातीत्यस्य विधिः । तथा तत्रैव, नवनीते-
नाभ्यङ्गे इत्यस्य घृत देवानां नि.पक मनुष्याणामिति । तथा दर्श-
पूर्णमासयोः, अविद्वहता अपचितव्यमिति विधेर्यां विदग्धः स
चैर्ष्वलदति ।

अत्र मनुष्यसंयुक्ते क्रियाविशेषस्य लवनादेरुपादानात्तत्र च

वस्तुतस्तु । न तस्य वाच्यत्वम् । प्रतीतेरन्यथाऽप्युपपत्तेः । तथा-
 हि, आख्यातान्तावत्कर्त्ता क्षतिरेकत्वादिकं प्रतीयत इत्यविवादम् ।
 तच्चानेकार्थबोधकपदे सर्वत्रैकत्र शक्तिरपरवाचेपादौत्यपि तथैव ।
 इतरथाऽनेकशक्तिकल्पनापत्तेः । तत्र च नियामकापेक्षायां प्रधानेन
 गुणभूतस्य लोके आक्षेपदर्शनात् प्राधान्यं तावन्नियामकम् । तच्च
 यथा सत्वप्रधानानि नामानीत्यनया सूत्र्या कृदन्तादिनामसु सत्व-
 रूपस्य कर्तुरेव प्राधान्यावगमाद्वाच्यत्वं न हतेः, लक्षणदिनाऽपि
 तन्नतीत्युपपत्तेः । एवमाख्याते भावप्रधानमाख्यातमिति सूत्र्या
 भावनायाएव प्राधान्यावगमाद्वाच्यत्वं नाश्रयस्य कर्त्तृकर्मादिर्लक्षणया-
 ऽपि तन्नतीतेः ।

अत एव यत्र न किञ्चिन्प्राधान्यनियामकं, तत्रैव घटघटत्वादौ
 नागटहीतविशेषणान्याय इत्यादि कौस्तुभे चुषम् । यत्र तु नैक-
 त्वादौ व्यभिचारादक्षेपः, तत्रातिरिक्तैव शक्तिः, न तु कर्त्तादौ ।
 या तु सतिस्तत्र प्राज्ञः । श्लोकयोर्द्विवचनैकवचने वञ्ज्यु वञ्जवचन-
 मिति सङ्ख्याप्राप्तेण सः कर्मणोत्यादेरेकवाक्यता । अत्र हि
 श्लोकयोरित्यत्र भावप्रधानो निर्देशः द्वित्वैकत्वयोरित्यर्थः । अन्यथा
 श्लोकेष्विति वञ्जवचनापत्तेः । तथा च कर्त्तादौ वर्त्तमानेष्वेकत्वादिषु
 लकारादेश्भूततिवाचकवचनादौनि भवन्तीति सूत्रद्वयार्थः । न तु
 कर्त्तादौ लकारः शक्त इति ।

न चैवं कर्त्तादिरनभिहितत्वान्नच तृतीयाद्यापत्तिः । शक्त्याऽनभि-
 धनेऽपि लक्षणयाऽभिधानादिति । अत्रानभिहितत्वं अभिहितत्वा-
 भावः । तच्चाभिहितत्वं न तिडादिवाच्यत्वं तन्नतिपाद्यत्वमात्रं वा ।

प्रियञ्च नानृत मूयादेय धर्मं सनातन ।

इति सृष्टे सनातनग्रहणेन सार्वकालिकविषयत्वावगतेरेतन्मूल-
कत्वामभवेन मूलान्तरस्यावश्यकत्वात् सर्वदा चानृत वर्जयत क्रताव-
नृतप्रसक्त्यभावादनुवाद एवायम् ।

अन्त वा पुरुषार्थप्रतिषेधेन पुरुषस्थानृतवदने प्रत्यवाययोधनेऽपि
कतुवैगुण्यापत्तौ प्रमाणाभावाद्य प्रत्यवाय सोऽपि कतु सगुण
कर्तुमिच्छेत्तस्य प्रौढिभिर्यच्छ इत्युक्त्वा सम्भवत्येव यवैर्षागेऽनृत-
प्रमत्तिरिति कतुप्रकरणगतस्यापि निषेधस्य विधायकत्वम् । अत-
श्चैतदतिक्रमे श्रौतप्रायश्चित्तप्राप्तिस्य फलमिति प्राप्ते ।

अथ नानुवाद । कतुपुत्रपुरुषधर्मत्वे तु न किञ्चित्प्रमाणमस्ति ।
यद्यपि तावत्कर्ता वाच्य स्यात्तथापि तस्य वक्ष्यमाणरीत्या गुणत्वे-
नोपपादनाच्च तावच्छब्दत एव प्राधान्यम् । नापि पदान्तरकल्प-
नया, वैभृधादिवत् । कर्तुं प्रयोजनवत्त्वमिच्छार्थमवश्य प्रकरणालोचने
क्रियमाणे कतोरुपस्थितत्वेन तद्गतमाहुष्यवैगुण्यपरिहारयोरेव प्रवर्ग-
न्यायेन कल्पयितुं युक्तत्वात् ।

अत एव यच्च पशुपुरोडागादौ उद्देशागस्य दृष्टविधया देवता-
स्मारकत्वात्प्रादृष्टोपकारकत्ववन्पना, तच्च मन्त्रिपत्नीोपकारकत्वज्ञाभाय
परस्परान्वीकरणमप्यदोष । जम्भभ्यमानमन्त्रे तु वक्ष्यते । प्रकृते तु
ममिदादेः प्रकृतापूर्वमाधनीभूतपुरुषोद्देशेन प्रकृतकतुफलाधानयो-
ग्यतामत्यादकतया विधाने गौरवापत्तेर्कांचित्तान् प्रकृतापूर्वमाधन-
कतुगतमाहुष्यमेव ममिदादौगाम् । अनृतवदनस्य च तद्गतवैगुण्य-
मत्यादकत्वम् । अत इदमनुधर्मतमेव कर्तुंवांच्यतपत्तेऽपि युक्तम् ।

श्रुत्वाऽप्यर्थं नानुमतस्तेन सोऽर्थः क्षुबुद्धिना ।

इत्यादिद्वितीयान्तप्रयोगानापत्तिः । यदि सूत्रप्रयोगेष्वाद्याभो-
मयैव भुज्यत इत्यत्र च कर्त्तर्यवाद्या द्वितीया पक्षौदनो भुज्यत-
इत्यत्र नाध्याहाराद्भौकरणम् । तदोक्तनियममङ्गीकृत्य क्त्वाप्रत्यय-
स्यापि च भाव एवशक्तिमङ्गीकृत्य तदर्थस्य भावस्य पूर्वकाखलसमा-
नकर्त्तृकत्वसंसर्गोत्तरक्रियायामन्वयोऽङ्गीक्रियते । तदाऽस्तु यद्वृत्ति
कारकं स्वान्वयिप्रधानक्रियाप्रतिपादकपदेन दृष्ट्या प्रतिपाद्यं तत्त्व-
मभिहितत्वं, तदभावोऽनभिहितत्वं, तत्र द्वितीयादौति संशेषः ।

अत्र वदन्ति । एवं सति क इति घटयन्तन्निवाद्यन्वितं वाच्यम् ।
प्रथमान्तस्थान्वादात् । अतश्च लक्ष्येति सूत्रवैयर्थ्यापत्तिः । छादेऽग्रभूत-
ज्ञानजादेः कर्त्तादिवाचित्वानुपपत्तिश्च । न च कर्त्तरि कृदित्यनेन
तद्वाचित्वं, तथात्वेऽपि कर्मणि भावे चाकर्मके ताप्राप्तेः सूत्रान्तरा-
विषयत्वात् । अत एव परिहर्त्तव्यम् । ल इति प्रथमान्त कर्त्तादावे-
वान्तेति । न वेतावता तस्य वाचित्वं साधवेन दृष्ट्या तद्गम्यत्वस्यैव
शास्त्रतात्पर्यविषयत्वेन शब्दो न ह्यापाराकल्पनात् । सा तु प्राधा-
न्यादिमैव सिध्यतीति सिद्धमाख्याते कर्त्तादेरवाच्यत्वम् । ज्ञानजादौ
च वाच्यत्वमिति । लक्ष्येति सूत्रस्य च तिवादीनां छादेऽग्रवि-
धायकस्य न वैयर्थ्यम् ।

अतः कर्त्तुरवाच्यत्वादाच्यत्वेऽपि वा प्राधान्यस्य दूरभ्रष्टान्तान्न
पुरुषधर्मत्वक्रतुयुक्तपुरुषधर्मत्वे । एतेन लक्षणया तस्योपास्यतत्वादेव
तत्कल्पनेति निरस्तम् । प्रयोजनमाद्यप्ये क्त्वात्तं प्रायश्चित्तम् ।
क्रतुयुक्तपुरुषधर्मत्वे फलिषस्कारकत्वाद्यजमानेनैव विधिप्रतिषेधार्थ-

तथान्ने पाचनेन गम्यते चैवेण भुक्त्वा गम्यत इत्यादौ द्वितीयाद्यना-
पत्तेः । छत्रप्रत्ययेन कर्तुंरुपात्तत्वात् । क्वाप्रत्ययेन समानकर्तृत्वोक्त्वा
कर्तुंरुपादानाच्च । नाथभिहितसङ्ख्याकत्व, चैवेण पक्वा इतिवचैवेण
पाचक इति प्रयोगापत्तेः । सूत्रे लक्षणापत्तेश्च ।

विषयवृत्तोऽपि सवर्धं स्वयं क्लेशुमसाद्यतम् ।

इत्यादौ निपातेन युष्यत इति क्रियाभिधायकेन सङ्ख्याऽनभि-
धानात् वृत्तमिति द्वितीयापत्तेश्च ।

अपि तु यद्वृत्ति कारकं स्वान्वयिक्रियाप्रतिपादकेन पदेन
वृत्त्या प्रतिपाद्य, तत्त्वम् । अस्ति चेद् चैवः पचति ओदनः
पच्यत इत्यादौ । चैवादिवृत्तिकर्तृत्वकर्मत्वादेर्निरूपपदेन प्रति-
पादनात् । पाचनेन गम्यत इत्यादौ च छदुपात्तस्य पुरुषस्य गमन-
क्रियैवान्वयिनी न तु पाचक्रिया, तस्या एव तस्मिन्मवयान् । तद्वृत्ति
च कारक न कर्माख्यातेनाभिहितमिति युक्तैव तच्च द्वितीया । एव
चैवेणेत्यस्य भुजिक्रियायामनन्वयाद्गमनक्रियायामेवाश्वयाङ्गीकारात्
द्वितीयोपपत्तिः । मयैव पक्त्वा मयैव भुष्यते इत्यत्र तु पक्त्वोक्त्यनेन
कर्तुंरुपात्तत्वात्कर्त्तरि न मयेत्याद्या द्वितीया । अपि तु आत्मान-
मात्मना वेत्ति, अनेन जीवेनात्मनाऽनुप्रविश्य नामरूपे व्याकरवापि,
इत्यादिवत्करणे इति न काचिदनुपपत्तिः । पक्त्वौदनो भुष्यत-
इत्यादौ तु पचिधातोः कर्माकाङ्क्षायां द्वितीयात्कौदनपदाध्याहारेण
वाक्यपूरणम् । न हि प्रधानक्रियायामुक्तस्य कारकस्य गुणभूत-
क्रियायामनुक्तिरिति नियमे प्रमाणमस्ति । चेनाध्याहार विनाऽपि
वाक्य समर्थत । तथान्ने, ओदन भुक्त्वा शास्त्रं पचते,

नुपपत्तेर्वञ्जमानाद्यन्यपुरुषजृम्भायामपि तत्कर्तृकमन्त्रपाठापत्तेः प्रान-
जुक्तजृम्भाकर्तृकर्तृकत्वानुवादानुपपत्तेरवशं जृम्भायाः पुरुषविशेषण-
त्वमङ्गीत्य जञ्जभ्यमानकर्तृविशिष्टमनुवचनमेवाध्वर्यवं विधीयते
श्रारादुपकारकत्वेन । ततश्च जृम्भायाः क्रियां प्रति निमित्तत्वेनाव्य-
यायोगादार्यिकमेवास्या वपद्वारादिवन्निमित्तत्वमिति प्रथमः पदः ।

द्वितीयस्तु जञ्जभ्यमानस्य कर्तृत्वेनानुवचनं प्रति गुणत्वाङ्गीकारे
गुणानुरोधेन प्रधानभूतानुवचनस्य कर्तौ पाक्षिकत्वापत्तेर्जञ्जभ्यमानस्य
क्रियां प्रति शब्दतो विशेषणस्यापि स्वर्गादिवदेव प्राधान्यम् । तदा
हि प्रधानानुरोधेन पाक्षिकत्वेऽपि न दोषः । यद्यपि च तिङ्-
भिहितकारकत्वमेव प्रथमार्थो न तु संस्कार्यत्वम् । तथापि कर्तृ-
त्वस्य फलसमानाधिकरणत्वतश्चाधिकरणत्ववैशिष्ट्यमेदेन भिन्नत्वादुक्त-
युक्तेह फलसमानाधिकरणकर्तृत्वस्यैव प्रथमार्थत्वात् फलभोक्तृत्वहृप-
संस्कारमिद्विरविकल्पैव । एतदभिप्रायेणैव च कौस्तुभे अधिकारि-
त्वस्य प्रथमार्थत्वोक्तिरिति श्रेयम् । अतो जञ्जभ्यमानोद्देशेनानु-
वचनविधानात् प्रकरणानुरोधेन च वाक्यमद्भोचे प्रमाणाभावात्
शुद्धपुरुषधर्मत्वम् । न च फलकल्पना । प्राणापानधारणरूपस्य
फलस्य स्ववाक्य एव कृतत्वेन तदभावात् । यद्यपि चायमर्थवादः
स्यात्, तथापि प्रकरणवगतकल्पकारणपेचयाऽप्येव स्ववाक्योपस्थितस्य
तदाचकपदान्तरकल्पनया फलत्वस्यैचित्याच्च । अतः शुद्धपुरुष-
धर्मत्वमिति प्राप्ते ।

न तावत् फलं कृतम् । धत्त इति वर्तमानत्वनिर्देशेन योग्या-
नुपपत्तिवाधितत्वात् । अतोऽप्य भूतार्थत्वेनाव्ययमङ्गीकृत्य फला-

मन्यादन न तु मन्ताख्ययाऽध्वर्युनियम । गृह्यकृतधर्मत्वे तु विधिषु
मति मन्त्राये तथा नियम । निषेधेषु तु तथ्यानियामकत्वामभावात्
कर्त्तृमात्रेण वर्जयितव्यमिति ॥३॥५॥८॥

अहो नवत् ॥ अहोतिष्ठामि, तीर्थे घ्राति तीर्थसेव समानानां
भवतीत्यत्र तीर्थघ्रातस्य प्रकरणदेव पूर्ववदारादुपकारकत्वं प्राप्त
पशुपुरोडाशान्वायेन दृष्टरूपमन्त्रापाकरणार्थत्वलिङ्गेन बाधित्वा क्तु-
युक्तपुरुषधर्मत्वम् । तेषु दीघातपत्नी प्रावेगयदिति अर्णवादे
अपु दीघावन्महीर्षनात् दीघाघ्रातय यमनियमपरिग्रहहृत्पाया
पुरुषमस्कारकत्वस्य गृह्यपति दीघयतीत्यादिना स्पष्टत्वात्पि घ्रातस्य
कृत्युक्तपुरुषधर्मत्वम् । अत एव कर्त्तृत्वाग्ने वैद्यव्यादनुपयोगेऽपि
स्रजाधामाग्ने उपयोगकल्पनादस्य घ्रातमानत्वमिति स्पष्टत्वादेवेद
मूले उदाहृतमपि न विचार्यते ।

दर्शपूर्णमासयोस्तु, जत्रग्रहमानोऽनुभूयात्स्यपि दक्षकृत् इति
प्राणायानावेवातान् धत्त इति श्रुती मन्त्रपाठ किं गृह्यकृतधर्म-
त्वं गृह्यपुरुषधर्मं चाहो कृत्युक्तपुरुषधर्मं इति चिन्तायाम् ।
पूर्ववत्पुरयस्य शानभुपात्तस्यापि मंत्रप्रधानभूतार्या भावनायां शैवा-
द्विद्विगोपण्येनोपादानात्प्रवर्गम्यायेन प्राधान्यकल्पनाभुपपत्तेरक्षण-
येनो किष्वाया इत्यनेनाभुवचनत्रियायां अक्षणेनावगतस्य ज्ञानस्य
भावनादिना अक्षणायायोगादियमिजामप्रतीतेर्भूषणायां निमित्तोऽनु-
वचन भेदमहोमपदारादुपकारकम् । शानभुपात्त कक्षा मन्त्रप्र-
सादन्याद ।

वशुमस्तु । अनुवचनपदारादुपकारकत्वे समान्याया आध्वर्यवमा-

न च क्रतौ अवगूरणप्राप्त्यभावाद्देवास्योत्कर्षमिद्वेर्न प्रत्युदाहरण-
लमिति वाच्यम् । अत्रार्थेषानत्यसम्भवे तस्यापि तदर्थं प्राप्तिः ।
क्रत्वपकारकतया प्राप्त्यभावेऽपि न स्निग्धमुपेयादित्यादिवक्तव्यमथ-
प्रसक्तप्रतिषेधस्यापि क्रत्वङ्गत्वोपपत्तेश्च । अतश्च फलस्य कृतत्वादेव
पुरुषधर्मत्वम् । अत्र चार्थवादीन्नीतस्य वा पदान्तरस्य फलपरत्वं,
अस्यैव स्वर्गादिवद्वा तत्परत्वमित्यादि तु स्वयमूह्यम् ॥३॥६०॥

प्रागवरोधात् ॥ दर्शपूर्णमासयोरेव, मन्त्रवदामसा न संवदेदिति
श्रुतम् । मन्त्रवदामसा रजस्वला । अस्य च प्रतिषेधस्य फलाश्रवणात्
क्रत्वङ्गत्वे नानुपपत्तिः । न च यस्य मन्त्रोऽहन् पत्न्यनालमुका स्यात्
तामपरुष्य धजेतेति वचनेनैवानालमुकापदवाच्यरजस्वलाऽपरोधीत्तरं
क्वाप्रत्ययेन यागप्रयोगकर्त्तव्यताविधानात् क्रत्वङ्गभूतस्य लौकिकस्य
च याजमानस्य आर्त्विजस्य वा रजस्वलासंवादस्याप्रसक्तेः कथं प्रति-
षेध इति वाच्यम् । अन्यस्याप्रसक्तावपि साधारणद्रव्यतया प्रीष्ट्या-
द्यग्नेऽनुमतिरूपस्य तस्य प्रसक्तेः । अनुमतेरपि परम्परया ज्ञातु
गक्यत्वेन सवादाप्रसक्ती तु पत्न्यतिरिक्तरजस्वलासवादास्य क्रतुमध्ये
रागत प्राप्त्यापरोधवाक्यविषयस्य स्यादौ निषिद्धस्यापि क्रत्वर्थतया
प्रतिषेधोऽनुतवदननिषेधवदिति प्राप्ते ।

मनुना, रजस्वला च पठयेत्यादि प्रकृत्य,

होमे प्रदाने भोज्ये च यदेभिरभिवीक्षितम् ।

दैवे ऋषिषि पिथे वा तद्गच्छत्ययथायथम् ।

इत्युक्त्वा, तमप्यनयेत् तत इत्यनेन रजस्वलासमाप्तस्य दैवकर्ममात्रे
वाक्येन आहुप्रकरण बाधिता अपनयविधानान् तथा मह मन्त्रादा-

पेक्षायां कामपदयुक्तपदान्तरकल्पनयाऽस्यैव वा भविष्यदर्शकल्पनया
फलपरत्वं परिकल्प्य तस्य कथञ्चिज्जन्मभयमानकर्तृभोग्यत्वं वाच्यम् ।
तथा मति फलं तज्जनकत्वं तद्वापाररूपापूर्वस्यैत्यनेककल्पनातो वरं
प्रकरणानुरोधेन क्लृप्तकृतफलाधानयोग्यताजनकत्वमात्रं कल्पयित-
त्वात् कल्पयितुमुचितमिति क्लृप्तयुक्तपुरुषधर्मं पदायम् । फलाधान-
योग्यतासत्त्वादकत्वाच्च याजमान इति प्रयोजनम् ॥३॥५८॥

शंभौ ॥ अत एव दर्शपूर्णमासयोर्देवा वै शंभुं वार्हस्पत्यमनुवन्
दृश्यं नोवदन्ति सोऽमवौत् वरं शृणु किं मे प्रजाया इति तेऽनुव-
न्योऽप्राङ्मनायावगुरेत्तं शक्तेन घातयात्साम्नात्तं प्राङ्मनायावगुरेदिति
श्रुतोदण्डोद्यमनादिरूपावगूरणादिप्रतिषेधोऽपि शूद्रपुरुषधर्म एव ।
घातनास्यस्य फलस्य क्लृप्तत्वेन प्रकरणेन वाक्त्रमहोत्सायोगात् । अत्र
हि श्यामिषि सिद्धिः प्रवर्त्तनाया याधात् । शार्यातार्थोऽपि लक्षण्या
भोगरूपाभुभवो निष्कारो वा । तमिति द्वितीयार्थो विषयसम् ।
तथाचावगूरणकर्तृविषये शतशुणं घातनानुभवः शतशंशरेण वा
तद्यिष्कारो भवन्निर्णयः ।

वस्तुतस्तु शार्यातार्थोऽनुभावनाटि, सिद्धिर्वाऽनुकूलव्यापार एव ।
तथाच तं प्रति भवान् शंभुरनुभावयेदित्यर्थः । अत्र सिद्धुपादानेन
पूर्वपक्षसंभवात्प्रतीतेर्यातनायाः माध्यतावगमाद्विषेधवत्त्वं काम-
पदाद्यभावेऽपि क्लृप्तम् । अतः शूद्रपुरुषधर्म इति प्रकृतुदाहरणमा-
चम् । अतएव सामान्येन शंभोर्वरदानमपि महत्त्वते । पुरुषधर्मस्य
पुत्रपतिवृत्तकर्मककियादिविषयतामात्रं, न तु पुत्रपत्य संस्कार्यतया
श्रेष्ठत्वं प्रमाणाभावादिति ध्येयम् ।

फलसाधनत्वकल्पनाया एव प्रसक्तेः पारिशेष्याभावात् । धारणस्य
 संस्कारकस्य सुवर्णस्याश्रयापेक्षायां तत्त्वेनाश्रयार्थान्वये बाधकाभावात् ।
 न चेष्टापत्तिः । तथात्वे धारणसुवर्णोभयकरणकयोर्द्वयोर्भावनयोर-
 पूर्वयोस्तत्पदयोश्च कल्पने गौरवापत्तेः । सुवर्णोऽप्यपूर्वविधिल-
 प्रसङ्गाच्च । अर्घ्यं दृणीते, स्वाध्यायोऽध्येतव्य इत्यादौ तु उभयोरपि
 दृष्टार्थत्वादुक्तगौरवाभावेन संस्कारविधिव्यथाऽनुपपत्त्या विनियोग-
 कल्पनेऽपि न दोषः । प्रकृते तु धारणेन सुवर्णं संस्कार्यन्ते च
 तदाश्रितेन फलं भावयेदिति कल्पने गौरवम् ।

अतः कृत्यत्पलक्ष्या एकैवात्र भावना । तस्याद्यावत्प्रकृत्यादार्थ-
 वादिकस्य फलस्यैव भाष्यत्वं, न तु सुवर्णसोद्देशानेकत्वप्रसङ्गात् ।
 अतः सक्रान्यायेन विनियोगभङ्गात् सुवर्णद्विरणुधारणमेवार्थकर्मतया
 विधीयते । किञ्च सुवर्णस्वरूपे आनर्थात् यथैव तत्कार्यं क्रतुरेवं
 लौकिकवपि क्रिया । तस्यामपि च नैवानर्थक्यम् । चेच्चर्मणि
 बाह्यद्विरणादिविचित्रिर्विभ्रममाश्रयत्वेन धारणाख्यसंस्कारोपपत्तेः ।
 अतः परिशेष्याभावाच्च फलार्थत्वम् । न चोभयार्थत्वम् । एकस्यैव
 विधेरग्रे प्रयोजकत्वमग्रे च प्रधानप्रयुक्तत्वादप्रयोगकतेति वैक्षण्याच्च ।
 अतः सक्रवदिनियोगभङ्गमपि प्रकल्प्य धारणाख्यार्थकर्मतैव युक्ता ।

न च तस्यापि वैदिकक्रियात्वसामान्यात्कल्पद्वयं सादृश्येन कर्तृप-
 स्मितौ धर्मातिदेशश्चेवाङ्गत्वेऽपि बाधकाभावादिति वाच्यम् ।
 विधिबलिनोपस्थितेषु नियमेन सर्वेष्विष्टेषु तद्गतनिरतिशयत्वस्यापि
 सर्वपुरुषाभिलषितत्वेन शौघोपस्थितिकतया स्वर्गस्यैव कल्पनीयत्वात् ।
 आर्चनादिकफलस्य वाक्योपात्तत्वेन ततोऽपि शौघोपस्थितिकत्वाच्च ।

प्रथमेन शक्यत्वम् । न चेद्यमेव श्रुतिस्तस्यामूलम् । सत्येदेवकर्म-
मात्रविषयत्वेन सामान्यरूपत्वात् । न च रजस्वलामात्रस्थापनये
अपरोधवाक्यवैयर्थ्यम् । अपरोधवाक्यस्य पत्न्या सदैव पत्युरधि-
काराद्भ्रजस्वलायाश्चानधिकारेण तां विना यागाकरणप्रसक्तौ दर्श-
पूर्णमासकरणविधेर्यत्नात् । अत एव तत्रत्यमपसृथेत्यनुवादः । अत-
स्याप्रसक्तत्वात् पुरुषार्थ एवायं निषेधः । अतैतन्प्रायश्चित्तप्राप्त्यर्थ इति
तु शक्यते वक्तुमिति ध्येयम् ॥३॥६१॥

अप्रकरणे ॥ अनारभ्य, सुवर्णं हिरण्यं भार्यं दुर्वर्णोऽस्य भ्रातृभ्यो-
भवतीति श्रुते, न तावत्क्रतुगतहिरण्योद्देशेन सुवर्णत्वविधिः ।
धारणप्राप्त्यभावेनानुवादानुपपत्तेः । नापि हिरण्यं हस्ते सम्प्रदाय
घोडग्निनक्षोत्रमुपाकरोतीति विहितक्रतुहिरण्यधारणानुवादेन सुव-
र्णत्वविधिः । निग्निष्टोद्देशापत्तेः । अतो भार्यमिति क्रतुत्वयेन
सुवर्णस्य कर्मत्वान्निधानात्तदुद्देशेनैव धारणाख्यमंस्कारविधिः ।
हिरण्यपदस्य तु सुवर्णरजतसाधारणवाचिनोऽनुवादित्वम् । न चैव-
मपि क्रतुगतसुवर्णोपस्थिताचेव प्रमाणाभावः । सुवर्णस्वरूपे आन-
र्थक्यास्त्रीकिक्रियासाधनीभूतग्रहणेऽपि तन्नादवस्थ्यात् सुवर्णस्यैव
श्रुतकर्मत्वान्यथाऽनुपपत्त्या स्वर्गार्थवादिफलकल्पनस्य धातृयाभा-
वादानुपपत्तेः । परिशेषादेव क्रतुगतसुवर्णोपस्थितिलाभोपपत्तेरिति
प्राप्ते ।

न तावत्प्रकरणात्क्रतुसम्बन्धोपपत्तिरनारभ्याधीतत्वात् । नापि
चुङ्गादिप्रदृश्यमित्यत्रितत्वात् । न्तोक्तोऽपि सुवर्णमन्त्रेण व्यभिचरत्वात् ।
न वा पारिशेष्यात् । श्रुतकर्मत्वान्यथाऽनुपपत्त्या सुवर्णस्वार्थवादि-
क-

धन्यायेन तदसम्भवेऽप्यङ्गलोपपत्तेः । ऋषिदेशेऽग्निघनेन समान-
देशसम्भवाच्च ।

तन्मृतस्य ऋष्यादेर्दृष्टार्यतया विधेयत्वाभावेन प्रयोगविध्यभावा-
दङ्गप्रधानधोरैकदेशत्व एव प्रमाणभावः । अस्य वा तत्तथापि
तस्य लिङ्गादिरूपप्रमाणत्वाभावेन वाक्यसंकोचकत्वानुपपत्तेर्लौकि-
कसाधारणसर्वकर्मार्यत्वमेव जयादीनामिति प्राप्ते ।

अग्निमन्त्रैदिककर्माग्ने तस्य परप्रयुक्ताग्निताम्रण्यनोपजीविषं
तदन्यकर्माग्ने च तत्रयोजकत्वकल्पनमिति गौरववैकल्यादिभिया
कामसुतीनामाहिताग्न्यादिमात्रविषयत्ववज्र्यादिविधिनैव स्त्रलाघ-
वार्यमग्निमत्कर्मार्यत्वमेव जयादिविधानाच्चेतरकर्मार्यत्वम् ॥३॥६३॥

दोषात् ॥ अनारभ्य, प्रजापतिर्वरुणायाश्चमनयस्य स्त्रां देवतामा-
र्कस्य षर्षदौर्घत स एतं वारुणं चतुष्कपालमपश्नक्तन्निरवपत्ततो-
वै स वरुणपाशादमुच्यत वरुणो वा एतं गृह्णाति योऽयं प्रतिगृह्णाति
यावतोऽश्वान्प्रतिगृह्णीयात्तावतो वारुणांश्चतुष्कपालान् निर्वपेदिति
श्रुतम् ।

प्रतिपदग्रन्थोऽव दानपर इत्युत्तराधिकरणे वक्ष्यते । ततश्च
यन्निषदापादादिभ्यो लौकिकं दानं तत्सम्बन्धिनीयमितिः, कि
वाऽयदानमात्रसम्बन्धिवी, कि वाऽग्निमत्कर्माङ्गभूताश्चदानसम्ब-
न्धिनीति चिन्तायाम् । अर्षवादाशुरोधेन दानविषयत्वदक्षा इष्टे-
दौषनिर्घातार्थत्वस्याप्यवगमाद्दोषश्च च न वेषरिणो ददातीत्यनेना-
विहितलौकिकविषयत्वात्तदशुरोधेनास्यापि लौकिकदानविषयत्वम् ।
इदं हि वचनं यवानियमेन मामान्यतो विहिते अथविषये

फलार्थत्वे तु स्वर्गत्वेन वैदिकक्रियात्वेन क्रतुगतस्य तद्योपस्थितौ प्राणोत्पत्त्यया तदङ्गत्वकल्पने गौरवम् । अत एव विश्वजिद्राचि-
सत्रादौ न तत्कल्पनम् ।

प्रकृते तु विशिष्टधारणस्मार्थवादिकमेव फलमिति पुरुषार्थता ।
तत्त्वं सुवर्णस्य कर्मत्वमेव । तस्यैव त्वार्थवादिकफलम् । तेनेति
पदाध्याहारस्य स्तुतिपद्येऽपि भवान्वात् । न चात्राश्रयापेक्षाविधि-
वैयर्थ्यं, तस्य मंस्कारविधिर्नैव परिहारात् । दुर्वर्णाऽस्य भ्रातृभ्यो-
भवतौत्यत्र भविष्यदर्थकत्वमात्रलक्षणा तु पूर्वपक्षिणोऽप्यविशिष्टा ।
स्तुतिलक्षणा सुवर्णपदे अपूर्वसाधनत्वलक्षणा च तत्राधिकेति समैव
साधवमिति ॥ ३ ॥ ६ ॥ ९ ॥

श्रेयोऽप्रकरणे ॥ अनारभ्येवाधीतं, येन कर्मणोर्लैतु तत्र जयां
जुडयादिति । कर्मणा ऋद्धिं स्वफलाधिक्यं प्राप्नुमित्यर्थः । अतश्च
यथावस्थितफलार्थं विनैव जयादौन् कर्माणि । कर्मभ्यः फलाधिक्ये-
च्छायान्तु जयादयः कर्माङ्गम् ।

तत्र च कर्मत्वस्य क्रतुव्यभिचरित्वाच्च तावज्जुद्धादिवत्तदुप-
स्थितिः । न च लौकिकस्य कर्मणः कृतिभोजनान्देर्दृष्टार्थत्वेना-
दृष्टार्थजयादिशास्त्रकलायोगः । रोहिष्णां कृषिकर्माणि कारयेत्,
पुरस्तात्कृषिकर्मणां प्राच्यां चैवमर्थादायां श्यावाष्टयिवीथं बलिं
हरेदित्यादिवदस्यापि निर्विघ्नमाप्यर्थत्वेन फलोपवयार्थत्वेन वा
यदणोपपत्तेः । न च तथापि जयादेराहवनीयमाभ्यलात्तयादौ
तदभावादनङ्गत्वम् । जयादेरेव शोभतेनाहवनीयप्रणयनप्रशोभक-
त्वोपपत्तेः । न च प्रधानस्य देशसम्भवादनङ्गत्वम् । अङ्गगुणविरो-

द्वितीयस्तु तदर्थवादे जलोदरापरपर्यायो वरुणपद्मस्वो दोष ।
 स नैव प्रत्यवादिना वैद्यकसहिताभिवाऽश्वदानमन्यतयाऽवगम्यते ।
 अथ मुख्यायंवाधेऽपि पापमेव वृणोतीति व्युत्पत्त्याऽवयवयोगेन
 वरुणपद्मशब्देनोच्येत, ततो वैदिके दानेऽपि कथञ्चित् त्यागाद्दुःख
 दर्शनात्तदेव वरुणपद्मशब्देनोच्यताम् । इच्छाहम्बरदिनोदेन च
 दुःखमनात् एवैनेमित्यस्याप्युपपत्तेरस्मादोषनिर्घातार्थत्वे प्रमाणा
 भावाधौकिकमात्रविषयत्वानुपपत्तेर्वाक्यमकोच्चायोगेन सर्वविषयत्वम् ।
 न च गृह्योद्यादिति खिडा विहितत्वेनोक्तत्वादिहितस्योपस्थिति ।
 उद्देश्यस्य विहितत्वेन विशेषणयोगात् । अतः सर्वविषयत्वमिति
 प्राप्ते ।

अथादिन्यायेनैव लौकिके फलकल्पना वैदिके नेत्येव विहिते-
 ऽप्यग्निरहिते तत्रप्रणयनादिप्रयोजकत्वमितरत्र नेत्येवञ्च वैष्णवापत्ते
 विधिस्त्राघवानुरोधेनैव स्वमकोच कामयुतिवदेवानुमन्यते । अत-
 थाग्निमत्कर्ममन्वन्धयदानमेवोद्देशम् । तदपि च न श्रेयितया ।
 प्रवर्ग्यन्त्यायेनाश्वदानगतप्रयोजनवत्त्वजिज्ञासायामवशोपस्थितकतोरेव
 श्रेयित्वकल्पनैरचित्यात् । अतश्चोपमददेव नाश्वदानहेतुत्व श्रेयितया
 अपि तु निमित्ततयैव । अस्तु वा तत्तथापि अग्निमत्कर्ममन्वन्धय-
 दान एवेयमिति ॥ १ ॥ ४ ॥

अचोदित च ॥ येषमिष्टिर्न प्रतिगृहीतुरपि तु दातुरेव । उप-
 नमस्यार्थवादे प्रजापतेर्दातुरेव प्रधानभूतस्तु स इत्यनेन परामर्शात् ।
 प्रजापतिरेव वरुणायाय दत्त्वा स्ता देवता मन्प्रदानरूपा वरुण जलो-
 दररूपेण प्रात इत्यथावगमत्तत्रैव तन्निर्भोकार्थमिष्टिकर्तृत्वाव-

इच्छया प्रवृत्तिर्यत्र वा नैव विहित तथा मित्रदायादादिभ्यस्तद्वि-
षयम् ।

अत एव यत्र विद्यजिदादौ सर्वस्वदानेऽश्वदानं नियतं तत्र तत्र-
करणस्येन वाक्यान्तरेणैव तस्य पर्युदासेऽप्यस्य शाखान्तरौयवचनस्यो-
क्तविषयनिषेधत्वमेव । अतस्तत्र निषेधबलेन दोषावगतेस्तद्विघाता-
यांया इष्टेरपि तद्विषयत्वम् । भेदनहोमस्येव भेदनवद्दर्शपूर्णमासवि-
षयत्वम् । अत एव दोषनिर्घातः फलं, अश्वदानं च निमित्तं न तु
श्रेयि । तयात्वे उक्तफलत्वानुपपत्तेः । अव्यभिचरितक्रतुसम्बन्धाभावाच्च ।
यदि त्वस्यादोषनिर्घातार्थत्वं नाभ्युपगम्यते, ततो यावच्छब्दसमभिव्या-
हारेणाश्वदानस्योद्देश्यत्वावगतेस्तावच्छब्दसमभिव्याहृतायाः प्राप्तेऽस्तद-
ङ्गत्वापातान्निमित्तत्वानुपपत्तिः । न हि यावच्छब्दो निमित्तवाची ।

न च यावत्तावच्छब्दाभ्यां क्रियाद्वयसम्बन्धमात्रावगतौ श्रेयि-
त्वपक्षे आरादुपकारकत्वेन तत्र तापक्षेस्तावच्छब्दस्य प्राप्त्यभावेन
विधेयत्वप्रसङ्गाज्जिमित्तत्वपक्षे च प्रतिनिमित्तं नैमित्तिकावृत्तिरिति
न्यायेनैव तावच्छब्दार्थस्य प्राप्त्येनाविधेयत्वादिधिक्ताघवेन निमित्त-
त्वावगतिः सिद्धान्ते सुलभेति वाच्यम् । पञ्चदशेऽपि निमित्तानु-
रोधेन आवृत्तिप्रसक्तौ कालक्षेपे तन्त्रत्वप्राप्तेस्तावच्छब्दस्य प्रतिप्रस-
वविधित्वावश्यकत्वात् । अत एव गृह्योपादिति लिङ्. प्रयोज-
कत्वापरपर्यायहेतुत्वापेक्षत्वेऽपि श्रेयिष्येऽपि तदुपपत्तेर्निमित्तत्वनि-
श्चयो दुर्लभः । प्रत्युत्पापेक्षितत्वाच्छ्रेयिष्यमेव सिद्धान्ते स्यात् । मम
तु दोषनिर्घातार्थत्वाच्चिदृश्यं दन्ति वैयस्यम् । अतस्तद्व्येतेन शौकिक-
एवाश्वदाने आहिताग्ने स्यादिति प्रथमम् ।

क्रतुवैगुण्यस्यैवोपादानात्तन्निघांतार्थत्वमेवास्या इष्टेषुक्तम् । जायते
 च मामेका वाक् नाभिमतिगाइत्यादिमन्त्रवर्णात्मस्यगजरणान्तस्यैव
 भक्षणस्य प्रेषप्रतिपत्त्यर्थावगतेर्वमने क्रतुवैगुण्यम् । अतस्याश्वदान-
 वदमनस्य वैधत्वाभावेऽपि इष्टेरग्निमत्क्रतुविशेषाङ्गत्वमविहङ्गम् ॥
 ३॥६६॥

तस्यैव च ॥ मैव किं याजमान एव वमने स्यादुताविञ्ज्येऽपीति
 चिन्तायाम् । अत्विम्वमनेऽपि प्रतिपत्तिविलोपादिना वैगुण्यस्याव-
 यक्तत्वात्तत्समाधानार्थमिषमिष्टि स्यादेवेति प्राप्ते ।

इष्टिस्तावदिष्य क्रत्वङ्गत्वाद्यजमानेन कार्या । अत्विग्भिर्यजमान
 द्रव्यस्य त्यक्तुमशक्यत्वात् । स्वद्रव्येण स्वाग्निपुं करणे पुन क्रत्वर्थ-
 त्वानुपपत्तेः । यजमानकर्तृकायाश्च न अत्विम्वमनस्य निमित्तता, य
 सोम वमितौति यच्छब्दवलेनेष्टेर्वमनसमानकर्तृकत्वावगते । तस्य
 चोपादेशविशेषणत्वेन विवक्षितत्वात् । अतश्च समानकर्तृकत्वबलाद्य-
 षपीयमिष्टिर्नैमित्तिकी क्रत्वपकारिका, यदि वा नैमित्तिकोवार्थ-
 वादवमन्क्रतुवैगुण्यसमाधानार्था सती आरादुपकारिका, यदि वा
 वमनस्य जृम्भावदेवार्थिक निमित्तत्वमङ्गीकृत्य तद्देवेषमिष्टि पक्ष्या
 क्रतुयुक्तपुरुषसकारिका, सर्वथा यजमानवमन एव स्यात् अत्विम्व-
 मने तु सामान्यविहित यजुर्भेषनिमित्तम् ॥३॥६७॥

सर्वंप्रदानम् ॥ प्रेषभृतसोमवमनप्रषट्त्रात्किमाग्नेयादौ कृत्वस्य
 पुरोडाशादेर्यागसाधनता होमथोत श्वदानादेरेव तत्पुरोडाशा-
 दिष्ट तत्प्रकृतिरुत कृत्वस्य पुरोडाशादि यागसाधन होमस्य तद्द्व्य
 वदानस्यैवेति चिन्तायाम् । उत्पत्तिवाक्ये कृत्वस्यैव साधनत्वप्रतीतेर्न

गतेरुद्येद्वादिबदेवोपभंशारस्यप्रतिपक्षीत्यपदस्य दाश्लनल्लषार्थत्वात् ।
 अथवाऽऽख्यातेषु माचाग्योजकमाधारणेन कर्तृमाचाचेपात्साक्षात्स-
 म्भावे प्रयोजककर्त्तृत्वापेक्षेऽपि इहोपकमानुरोधेन तदाचेपात्प्रतिपक्षं
 यः कारयेदित्यर्थावगतेर्विभेद सत्तणां दातुरितिः ।

• न चैवं तेन गतार्थत्वम् । मैत्रायणीयशाखायां न एषोऽयः
 प्रतिगृह्यते इत्येवं प्रतिपक्षोपक्रममाया एवास्या आध्यानात्तदग्रेनोप-
 क्रमस्येऽप्यर्थवाद एव सत्तणैत्यधिकाशङ्कायाः सत्त्वात् । तन्निवृत्तिस्तु
 शाखान्तरे प्रतिपक्षीतुरिच्छवगनेऽप्यस्यां शाखायां प्रवसोपक्रमे
 प्रमाणाभावेन सत्तणानुपपत्तेरतदघनेन दातुरिति बाधकाभावात्
 दूरस्थकर्मानुवादेन उद्देश्यसम्बन्धानुपपत्तेरस्य क्रमान्तरविधायकत्वाच्च
 नामादीनामुपस्थापकानामभावेन शाखान्तरन्यायाभावाच्च । दानुप-
 क्रमानुरोधेन मैत्रायणीयशाखात्पोपक्रमस्यापि प्रयोजककर्त्तृत्वाभि-
 प्रायेण व्याख्यातुं शक्यत्वाच्च ॥३॥५॥

पानव्यापघ ॥ अनारभ्येव, वि वा एष इन्द्रियेण वीर्येणर्धते
 यः सोम वमिति तस्मात्सोमेन्द्र चत् निर्बपेत्सोमवामिण इति
 श्रुतेष्टिरपि वैदिकस्यैव सोमस्य वमने न तु लौकिकस्य । वैद्व्य-
 गौरवादिभयेन जयादिहोमवदेवोभयार्थत्वस्य तावदनुपपत्तेः । न
 शास्त्रप्रतिपक्षेष्टिवद्दोषनिर्घातायत्वकल्पनया लौकिकमात्रविययत्व-
 शङ्का । वमनजन्यस्यार्थवादिकस्येन्द्रियवीर्यनाशाख्यवृर्धिर्हृत्पस्य दोषस्य
 वैदिकसोमवमनेऽपि जायमानत्वात् । तन्निर्घातार्थत्वस्य प्रत्यक्ष-
 साधितत्वाच्च । वैद्वके वमनार्थतयैव सोमपानविधानात् तस्येन्द्रि-
 यादिनाशकलानुपपत्तेश्च । अत इन्द्रियवीर्यवृर्धिर्पदेन सत्तणया

असु वा शेषकार्यानिरोधाद्यस्य कस्यचित् प्रकृतस्यैकस्य हविषः
शेषस्थापनं, इतरेषां तु सर्वहोम एव । तदा च तद्विषयमेव मध्य-
पूर्वार्धवाक्यमिति प्राप्ते ।

न चतुरवत्तवाक्येनावदानविधिः, द्विर्हविषोऽवद्यतीत्यनेनैव
प्राप्तेः । अनेनैव विधानेऽपि वा निष्ठाप्रत्ययोपादानवैद्यर्थप्रसङ्गेनात-
दानमंस्कृतस्यैव द्रव्यस्य विधेयत्वाच्च । अतश्च यागानुवादेनावत्तस्यैव
हविषेण विधेयत्वादुत्पत्तिवाक्येऽष्टाकपालपदं पशुहोमवत् प्रकृति-
द्रव्यविधायकम् । अतश्चावत्तस्यैव यागसाधनत्वादवशिष्टस्यानुनि-
ध्यन्नप्रतिपत्तिशेषकार्याणीति भाव्यकारः ॥

षान्तिककारस्तु । न यागहोमयोरभेदः । याज्ञिकानां देवतो-
द्देशपूर्वकद्रव्यत्यागे प्रचेपाङ्गणे यजिपदप्रयोगाद्देवतोद्देशद्रव्यत्याग-
प्रचेपेषु समप्रधानेषु जुहोतिप्रयोगात् प्रचेपाङ्गकक्रियाद्वयवृत्ति
जातिर्यागलं, क्रियाषयवृत्तिजातिश्च होमत्वमिति तयोर्भेदात् ।
अत एव न यजिनाऽङ्गभूतोऽपि प्रचेपः शक्योच्यते, अपि तु प्रमा-
णान्तरत्वात् एव । तद्वाग्नेयादिवाक्ये यागमात्रानुमानेऽपि अङ्ग-
भूतस्य प्रचेपस्याप्राप्तत्वाच्चतुरवत्तवाक्येनैवावत्तोद्देशेन तद्विधानम् ।
अतएव तत्र द्वितीयाऽप्युपपद्यते । यागे लष्टाकपालः कस्तु एव हविः ।
प्रचेपस्तु त्यागप्रमानकालीनमदुत्तरकालीनो वा ह्यवदानस्य प्रति-
पत्तिः । अतएवात्रत्यजुहोतिनोद्देशप्रत्यागयोरुत्पत्तिवाक्यादेव प्राप्तिसं-
लया प्रचेप एव प्रतिपाद्यते । एवं च यत्र प्रकृतौ विहृतौ वा प्रत्यक्ष-
वचनेनातिदेशेन वा प्रचेपमाश्रित्य वाच्ये प्रचेपस्य । अन्यत्र तु प्रया-
जादौ प्रमाणान्तराभावाद्यत्र न प्राप्तित्वाच्च यजिनैवाचेपः । तदङ्ग एव

तावद्ब्रह्मवदानस्यैव यागसाधनत्वम् । न हि चतुरवत्तं जुहोतीत्येतदु-
त्पत्तिवाक्यम् । तथात्वे आग्नेयादिवाक्ये द्रव्यदेवताद्यनेकगुणविधाने
वाक्यभेदापत्तेः । अतश्चोत्पन्नशिष्टत्वेन पुरोडाशावच्छेदे यागे चतुर-
वत्तविधानानुपपत्तेः चतुरवत्तवाक्ये जुहोतिना यागमनूशावदा-
नाख्यसंस्कार एव निर्मन्थ्येनेष्टकाः पचन्तीतिवदिधीयते । न हि
यागाद्धोमोभियते, येन जुहोतिना नानुवाद इत्याशङ्क्यते । जुहोति-
चोदितानामपि, स एष यज्ञः पञ्चविध इत्यादौ यजिनाऽनुवादान् ।
यजतिचोदितानाञ्च प्रयाजादीनामभिक्राम जुहोतीति जुहोति-
नाऽनुवादाच्च । यागहोमयोर्भेदे प्रयाजानूयाजगृहमेधीथयागादौ
प्रवेपे प्रमाणाभावाच्च । अतो यागहोमयोरभेदाद्युक्तो जुहोतिना
यागमनूथ प्रदेशपुरोडाशसंस्कारकतयाऽवदानविधिः । अतश्च ऋत्वि-
क्षैव पुरोडाशावदानेन मस्कार्यत्वात् पुनः पुनरवदाय याग इति
ज्योतिष्टोमवद्यागाभ्यामेऽपि न दोषः ।

वस्तुतस्तु । सर्वं पुरोडाश पुनः पुनरवदाय मरुदेव इद-
यादिवदुयाग इत्यपि शक्यं वक्तुम् । शेषकार्याणि श्लिष्टहृदा-
दौनि तु प्रकृते विद्यमानशेषाभावाद्द्विरन्तरात्पेकाणि । तदा-
क्यस्यशेषशब्दस्तु अत्रशिष्टवचनत्वामभावादाज्येन शेष मस्यापयतीति
वदन्यपरः । पृष्टश्च शेषशब्दोऽन्यथापि ततः शेषेण विशिष्ट-
देशज्ञात्यादिमतोजन्म प्रतिपद्यत इति गौतमस्मृतौ स्वर्गारम्भक-
सुहृतातिरिक्तसुहृतपरः । न हि स्वर्गारम्भकसुहृतशेषेण देहान्तर-
प्राप्तिरन्यवान्यस्य व्यापारायोगात् । अतस्माच्च शेषशब्दोऽन्यथाप्ते-
वेति प्रकृतेऽपि द्विविरन्तरमेव पूर्वमदृशं शेषशब्दवाच्यं भविष्यति ।

एकस्माच्चेत् ॥ परप्रयुक्तद्रव्योपजीविनोऽर्थकर्मणश्च तुषोपवापादे-
रनेकपुरोडाशीयकपालानां मध्ये एकस्मिन् कपाले गृहमाणे अनि-
यमप्राप्तौ आग्नेयस्य मुख्यत्वेन प्रथमोपस्थितत्वात् तदतिक्रमकारणा-
भावेन तदीयकपालस्यैव गृहणम् । याह्यतावच्छेदकञ्च प्रथमोप-
स्थितत्वं न त्वाग्नेयत्वम् । अतो विकृतावन्यविकारस्य तत्त्वेन तदीय-
मेव कपालं याह्यम् । .

यत्त्वच मूले सङ्गतिसोभेन कृत्वाचिन्तया यदा शेषकार्यातुरोधेन
यस्य कस्यचित् स्थापनं तदा कस्येत्यपेक्षायां मुख्यत्वेति सिद्धा-
न्तितम् । तदाग्नेयवेलायां शेषकार्याणामवुद्धिस्थत्वात्क्षेषस्थापना-
क्षेपानुपपत्तेः शेषकार्यानुष्ठानवेलायां शान्त्यस्यैव स्थापनोपपत्तेरपे-
क्षितम् । तत्रत्यमुख्यपदं वा प्रथमोपस्थितपरम् । ततश्च यस्यैव यत्र
प्रथमोपस्थितिराद्यस्थान्यस्य वा, तस्यैव तत्र गृहणमिति न्याय-
शरीरार्थः ॥३॥००॥

भलाश्रवणात् ॥ आग्नेयस्य पुरोडाशस्य चतुर्धा कृतस्येदं ब्रह्मणः
इदं होतुरित्यादिमन्त्रवर्णकल्पितो विभागरूपो व्यादेशः श्रुतः ।
अ किं दक्षिणारूपतया परिक्रमार्थं, सन् षट्किंमंस्कारार्थः, उत
भक्षणरूपतया प्रतिपत्त्यर्थं सन् शेषसंस्कारार्थं इति चिन्तायाम् ।
भक्षणस्याश्रवणाद् ब्रह्मण इत्यादिपठौश्रुत्या च वासिष्ठादिवद्ब्रह्मादीनां
स्मामिवावगमात् तस्य च दानमन्तरेणानुपपत्तेस्तस्य च त्यक्तेऽपि
पुरोडाशे खिष्टहृद्देव स्वीकारकल्पकत्वोपपत्तेः शोमचममवडूलिक-
संस्कारापे दक्षिणादानविधिरेवाच कस्यते । अत एव एषा वै दर्श-
पूर्णमामघोर्दक्षिणेत्यपि निवृत्तमुपपद्यते । अतः परिक्रमार्थं इति प्राप्तेः ।

शक्तिप्रज्ञात् । पात्रीवतादौ तु देवतासम्बन्धेनोद्देश्यत्यागयोरेव कल्प-
नात् पर्यग्निकरणान्तर्गतेति विधानेन च प्रक्षेपानतिदेशात् न
प्रक्षेपः । गृहमेधीयादौ तु आन्यभागवत् पुनःश्रवणात्वा तत्करण-
मिति विशेषः । अतश्च कृत्स्नस्यैव पुरोडाशस्य देवतायै त्यागादुप-
युक्तस्य च ज्ञानदानस्य प्रक्षेपणमिति प्रतिपत्तिः । उत्तरार्धादेश्य
स्त्रिष्टकदादिना । न च त्यक्तस्य स्त्रिष्टकते पुनस्त्यागादुपपत्तिः ।
वचनवशेन त्यक्तस्यापि पुनः स्त्रीकारेण त्यागोपपत्तेः । अतोऽस्ति
श्रेय इति सिद्धम् ॥ ३ ॥ ६ ॥

अप्रयोजकत्वात् ॥ अथ भाष्यकारेण श्रेयकार्याणामर्थकर्मला-
देकस्मादेव हविषः श्रेयकार्याणि कर्तव्यानीति पूर्वपक्षयिन्ना प्रति-
पत्तित्वं प्रमाद्य सर्वेभ्य इति सिद्धाग्नितम् । तच्चतुर्थं एतादृशविषये
प्रतिपत्तित्वस्य माधयिष्यमाणत्वान् पुनश्चकत्वापत्तेः पूर्वाधिकरण-
प्रयोजनकथनार्थान्येतानि सूषाणीति वाचिककारो व्याचक्षौ ।

यदि पूर्वाधिकरणे श्रेयकार्याणां हविरन्तराक्षेपकत्वं पूर्वपक्षे, तदा
स्पष्टमेव प्रयोजनम् । यदा तु श्रेयकार्यान्तरोधेन श्रेयस्त्रापनं, तदा
तेषां परप्रयुक्तद्रव्योपज्ञौचित्येनाप्रयोजकत्वेऽप्यर्थकर्मत्वेन तुषोपवाप-
कपाक्षवक्षेपस्य गुणभूतत्वान् गुणान्तरोधेन प्रधानावृत्तेरन्याय्यत्वा-
दुपादेश्यविशेषणत्वेन तद्गतमद्भ्याया विवक्षितत्वादेकस्मादेव करणं
श्रेयकार्याणाम् । मरुमरुदिति वीष्णायवण तु चतुर्थं चतुर्थेऽप्यन्य-
हीनस्यैतिवत्प्रयोगान्तरविषयम् । सिद्धान्ते तु विद्यमानश्रेयस्त्राख्य-
चातुर्थिकन्यायेन प्रतिपत्तिकर्मत्वादविश्रुतमद्भ्यागिषाख्यसंस्कार्यान्त-
रोधेन सर्वेभ्यः करणम् । वीष्णा चोपपद्यतरा ॥ ३ ॥ ६ ॥

अथ पञ्चमः पादः ।

श्राव्याच्च ॥ उपांशुयाजप्रयाजाज्यभागानूयाजादिद्रव्याणां जौह-
वादीनां स्त्रिष्टकदिडादीनि शेषकायाणि कर्त्तव्यान्वुत नेति चिन्ता-
यान् । उत्तरार्धात् महत्प्रशस्तमवद्यति सर्वभ्यो हविर्भ्यं समवद्यती-
त्यादिवचनेभ्यो वेद्या इतीष्यासादयतीतिवदङ्गप्रधानसाधारणहवि-
रर्पणप्रतीते कर्त्तव्यानीति प्राप्ते ।

यत्नान्देयां तत्तद्योगेषु असाधारण प्रयाजानूयाजेषु जौहवाद्ये-
कदेशरूप श्राव्यभागोपाशुयाजेषु च वाचनिकभ्रौवोपादान चतु-
र्दशैत, तस्य तत्तद्यज्याच्छिष्टप्रत्नेपरूपविशेषप्रतिपत्तिषत्त्वात् चतु-
र्दशैत जुहोतीति भाष्यकारदृष्टोपाशुयाजावान्तरप्रकरणस्यवाक्या-
देव तत्त्वत्वादा न सामान्यविहितविद्यमानशेषोपचीणस्त्रिष्टकदादि-
प्रतिपत्तिग्राहकता । अत एव यत्र प्रयाजशेषाभिघारणादौ विशि-
ष्टैव तद्विधान, तत्रागत्याऽवयवशस्तयो समुच्चय । न चैवमाशेष-
स्यापि विशिष्य चतुर्धाकरणभक्षणरूपप्रतिपत्तिविधानात् स्त्रिष्ट-
कदाद्यकरणापत्ति । तत्र भक्षणस्य कल्पत्वेन तस्यापि विलम्बोप-
स्थितिकत्वेन तुल्यत्वात् । नापि तत्तदपादानभृतात् भ्रौवात्
स्याख्याप्यादा तत्करण, तयो सर्वस्यै वा एतदित्यादिवाक्याद्-
यज्ञादिरूपकरित्यमाणकर्माद्यन्तस्थावयवशभावेनाकीर्णकरत्वाभावात् ।
न चाकीर्णकरत्वाभावेऽपि श्राव्ये तावन्मध्य एव प्रतिपत्ति तत्राद्ये
स्याख्याव्यस्य पिष्टलेपफलीकरणादानुपयोगसत्त्वेऽपि वचनादेव पक्षौ-

मकलस्यैव पुरोडाशस्याग्नये त्यक्त्वादनीशो यजमानो न शक्नो-
त्यन्यास्तेन परिक्रेतुम् । अतस्तव मते पुनः स्त्रीकारो दानं आन-
तियेत्यनेककल्पना । सिष्टकृति तु यागस्य श्रुतत्वात् स्त्रीकारकल्प-
नेऽपि न दोषः । अतोवरभक्षणकर्तृत्वमेव सम्बन्धमामान्यवाचिषष्ठ्यर्थं
परिकल्प्य शेषापेक्षितशेषप्रतिपत्तिरूपं भक्षणमेव ब्रह्मादिकर्तृकं
मान्त्ववर्णिकविधिना विधीयते । अवग्यं चान्तिरप्यनेन भक्षणोप-
योगिन्येव जननीया, न तु गृहसुवर्णादिवत् क्रियान्तरोपयोगिनी,
अयोग्यत्वात् । अतस्यावग्यकत्वाद्भक्षणमेव सम्बन्धघटकं कल्प्यते न
क्रियान्तरं समर्पणादि गौरवात् । अतश्च ब्रह्मसम्बन्धि समर्पणमेव
शेषप्रतिपत्तिस्तेन तु गृहे नीत्वा स्वयं अन्यद्वारा वा भक्षणं मन्वाद्-
नीयमित्यपाम्नाम् । आवग्यकभक्षणस्यैव तत्कर्तृकस्य प्रतिपत्तित्वोप-
पत्तौ क्रियान्तरकल्पने गौरवात् । दक्षिणाश्रुतिस्तु आनुषङ्गिका-
नतिसाधनत्वादर्थवादः ॥३॥७१॥

इति श्रीखण्डदेवविरचितायां भाट्टदीपिकायां

द्वितीयाध्यायस्य षतुर्थः पादः ॥

प्राप्तदेवतामंस्कारार्थं पशुपुरोडाशे द्रव्यतया पयोपहा. सुरापहाय
विधीयन्त इति दशमै सूत्रभाष्यकाराभ्यां वक्ष्यते । तदत्र म्याना-
पच्या पुरोडाशाङ्गं खिष्टकृदिङ्गं कर्तव्यमेव । न च ग्रहशब्दस्य
नामातिदेशकत्वाज्ज्योतिष्टोमिकश्रेयकार्यातिदेशग्रहत्वा । ग्रहशब्दस्य
प्रयणीयपदवस्त्रामातिदेशकत्वानुषण्णेरिति प्राप्ते ।

न तावद्वशिष्टः श्रेयोऽस्ति । यथागृहीतान् ग्रहान् ख्विज-
लपाददत्ते उत्तरेऽग्नौ पयोपहान् जुहुति दक्षिणेऽग्नौ सुरापहानिति
वचनेनानवदायैव होमावगमात् । न चोच्छिन्नरिष्टि न सर्वङ्गतं
जुहोतीति वचनेन ऊतश्रेयावगतेः श्रेयकार्यकरणम् । तस्य प्राङ्मणं
परिक्रौणीयादुच्छेषस्य पातारं यदि न विन्देत् बस्त्रीकवपाया-
मवनयेत् ततोऽथवशिष्टं श्रुतादृष्टायां विचारयन्ति इति विशिष्य
प्रतिपत्त्यन्तरविधानेनातिदेशिकप्रतिपत्तिवाधात् । बस्त्रीकवपा ब-
स्त्रीककिङ्गं, श्रुतादृष्टा श्रुतकिङ्गा कुम्भी । इदञ्च सूत्रभाष्यकारमत-
भिप्रायेणोक्तम् । यदा तु वास्तिकरीत्या देवतामंस्कारार्थं यागा-
न्तरमेव सुरापयोद्रव्यक विधीयते, तदाऽथौषधद्रव्यकत्वपयोद्रव्यक-
त्वाभ्यां दार्शनिकपूर्णमासिकविध्यन्तस्याष्टमे वक्ष्यमाणत्वेन खिष्टकृदि-
ङ्गादिप्राप्तावपि पूर्ववत्तदभाव इति अधिकरणं थाख्येयम् ॥२॥७॥

द्रव्यैकत्वे ॥ सर्वंष्टष्टायामिन्द्राय रायन्तरायेन्द्राय वार्शतापेन्द्राय
वैरूपायेत्यादिषट्कविष्काराया पशोऽपि निरूप्य मह्यवघातपेषणे
कृत्वा प्रकृतिवदिभागे प्राप्ते तमकृत्वा वचनादेकमेव रथचक्रमात्रं
पुरोडाश कृत्वा समन्तत पर्यवद्यतीति वचनेन समन्ततः पर्यवदाय
प्रधानानि क्रियन्ते । अत्र समन्तत इत्येव कर्मभेदात्पर्यवपादकम् ।

सयाजावयवशेषस्यैव प्रतिपत्त्युपपत्तावपि प्रकृते तादृशवचनाभावेन साधारणद्रव्यस्य प्रतिपत्त्ययोग्यत्वात् । न च सर्वकार्यान्ते क्रम बाधित्वाऽपि प्रयोगनवगेन तत्करण, समिष्टयजुरादिविशिष्यप्रतिपत्त्यन्तरविधानेन तत्र तद्रूपे । अत शेषाभावात् शेषकार्याणि । ३॥७९॥

साक प्रत्याये ॥ दर्शपूर्णमासयो , साक प्रत्यायेन धजेत पशुकाम इत्यत्र मत्तत् फलाय विधीयते । तस्य चाग्नेयेन प्रचर्वाग्नीधे सुधौ प्रदाय सह कुम्भीभिरभिक्रमेदिति वाक्येन सास्त्राख्याद्भूतमभिक्रमण आश्रयत्वेनोच्यते, कुम्भौ निरूपकत्वेन, अन्यत् सर्वमनूयते । वाक्यभेदश्च न, निपातत्वादिशिष्टभावनाविधानादेत्युक्तद्वितीये । तदत्र सास्त्राख्याद्गतया स्तिष्ठकदादिशेषकायाणि कर्षणानि न वेतिचिन्ताया, अभिक्रमणे कुम्भीमाहित्येऽपि आहवनीयदेशङ्गता चतुरवत्तमादायैव होमानुष्ठानाच्चेपमद्भावेन कर्षणानीति प्राप्ते ।

नाचापूर्वमभिक्रमणमाद्यय , भेदकप्रमाणाभावात् अपि तु सास्त्राख्यप्रचेपाद्भूतमेव । तादृशाभिक्रमणकर्तुं कुम्भीमाहित्य च कर्षमभिक्रमणकालीनगयनमस्कार्यत्वं नान्यत् । गयनमपि च नेटमपूर्व, अपि तु दृष्टार्थत्वकाभाय सुक्यागानुवाटाचोक्तप्रचेपाद्भूतसुग्नगयनमेव । अतश्च कुम्भोद्गतमस्कार्यत्वान्दधानुपपत्त्याऽभिषेकपुत्रिकवत् सुककार्यप्रचेपार्थतावगत्या तत्प्रत्यहविषयोऽपि श्रवटावप्रचेपप्रतिपाद्यत्वावगते सर्वहोमावमाद्याय साक प्रत्यायप्रयोगे सास्त्राख्यस्य शेषकमाणि ॥३॥७९॥

शौचामष्ट्याम् । शौचामणी नाम पशुयागा । तथातिदेश-

वादिदेवतासम्बन्धाद्भविरिति सर्व एव गम्यते । तस्य चान्यं जुष्टो-
तीति वचनेनोन्पौद्देशेन प्रचेपरूपप्रतिपत्तिविधिर्ज्ञानदानवत् । तत्र
च यद्देर्जुष्टोतीत्यादिना पात्रविधिरिति स्थितिः । अतश्च प्रेषसत्ता-
ज्ञचरणं प्रतिपत्तिः । तत्रमात्रज्ञ समाख्या वचनञ्च ।

तत्र समाख्या तावन्मैतु होतृश्रममः प्र ब्रह्मण इत्यादिका वेदे,
याज्ञिकानां सोमचमस इत्यादिका । अदनार्यस्य चमेधांतोरधि-
करणवाचके औणादिके अमन्प्रत्यये छते चमसश्चन्यन्तेः । सोम-
स्यम्यते अस्मिन्निति व्युत्पत्त्या सोमभक्षणमाधनलावगतेस्तत्तत्समाख्या-
कल्पितश्रुत्या होत्रादिकर्तृकभक्षणस्य सोमप्रतिपत्त्यर्थत्वमिद्विद्विः ।
यदि तौणादयोऽव्युत्पत्त्या इति पचाश्रयणं, तदा चमसश्चन्य
पात्रे रूढत्वे योग्यतयैव होत्रसोमादिमन्वो भक्ष्यभक्तत्वादिमन्-
व्हेनैवेति तथा भक्षणसिद्धिरविकला । अतश्च होत्रब्रह्मोद्गाहयज-
मानमैचारुणप्राङ्गणाष्कसिपोहनेद्वश्चावाकाप्रौधाणां स्वस्वचमसेषु
समाख्याया भव । सदस्यपत्रे तस्यापि स्वचमसे । वचनं त्वये निष्-
पयिष्यते ॥२॥०६॥

उद्गाह ॥ तत्रैव, मैतु होतुरित्यादिमन्त्रे प्रोद्गाहणमिति श्रुतम् ।
तेन कि उद्गातैवैकस्वचमसभक्षणे विनियुज्यते उतोद्गाहप्रसोहप्रति-
हर्तारस्तस्य इति चिन्तायाम् । प्रातिपदिकश्रुत्या उद्गातैव । न च
वज्रवचनानुरोधेनास्य सर्वतोमुख्यादौ उक्तं, प्रातिपदिकस्य वा
स्त्रिह्रसमवायेन चित्तपरत्वम्, योगेन बोद्धव्यमानकारित्वेन चित्तध-
परत्वं कल्प्यतामिति वाच्यम् । उद्गाहशब्दस्य प्रचुरप्रयोगेनोद्गीथा-
परपथायामाद्वितीयभागरूपोद्गाहकर्त्तरि रूढत्वाद् गुणभूतवज्रवच-

अन्यथाऽप्ये कृत्तिकाद्य इतिवत्कर्मकले मङ्गद्वदानापत्तेः । याव्या-
भेदाद्वा कर्मभेदः । तत्र च खिष्टशुद्धिदिङ्गादि प्रधानभेदात् प्रत्येकं
भवति ।

न च द्रव्यैकत्वात् तन्मता, अवदानप्रदेशभेदेन तत्तदुत्तरार्धा-
दीनां भेदात् । न च संस्कारवाक्यानां परस्परान्त्ये प्रमाणाभावे-
गोत्तरार्धस्यावदानप्रदेशप्रतिषेधिकत्वाभावात् प्रकरणेन हविःप्रति-
षेधिकत्वप्रतीतेस्तस्य च पुरोडाशेक्येन साधारणत्वात् द्रव्यैकत्वमिति
वाच्यम् । ननु देवगाथे चतुर्मुष्टिपरिमितस्यैव निह्नस्य हविदेन
पुरोडाशस्य हविदाभावात् । न च तथापि हविषः मष्टश्लेन
साधारणताद्यागकाले इन्द्राय राथन्तराय निह्नं यत्तत् तन्मे न
ममेति प्रत्येकं मङ्गन्धेऽपि मष्टश्लोत्तरार्धादेः अष्टक्षमाणविशेषत्वात्
तन्मत्तं श्रेयकार्याणामिति वाच्यम् । तथापि न ह्युचानूपाशानिति-
वत् द्विरैन्द्रवायवस्य भक्षयति द्विर्घ्नतस्य वषट्करोतीत्यनेन प्रधान-
भेदस्य श्रेयकार्यभेदे ऐतुन्वावगमात् । तदन्यथानुपपत्तिकस्वित-
ष्यान्नियन्नेन भेदोपपत्तिरिति प्राप्ते ।

तेन ह्यर्धं क्रियत इतिवद्विधौ णटा भुजमक्षणापत्तेरपेक्षित-
शुभिसाक्षपरत्वात्पन्नायाद्भ्रमकनाक्षस्य च न्यायप्राप्तस्यत्वसाधकत्वानुप-
पत्तेः मङ्गदेव श्रेयकार्याणि । न ह्यप्येव तु लक्षणाभावाद्देतु-
विधित्वात् श्रेयः । ऐन्द्रवायवे तु वषणादेन भवात्कृत्तिरिति
शेषम् ॥७॥७॥

शोभे ॥ श्योतिष्ठोम उपपत्तिगिष्ठेऽपि शोभोऽभिववादिमंस्कार-
विधियन्नाद्भ्रमरुहतिः । रम एव तु वषणमथादिपाषण्णित्तिरैन्द्रवाय-

नियमः । उद्गायतीनामरविन्दलोचनमित्यादावन्यत्रापि प्रयोगात् । अत एव पञ्चकादिशब्दस्य मण्डूकादौ प्रयोगाभावेन योगच्छडि-
कल्पनायामपि प्रकृते न तत्कल्पना । अपि तु अग्निशब्दवन्निच्छद-
लक्षणेव । अतश्च तात्पर्यमाहकमन्त्रे लाक्षणिकार्थग्रहणेऽपि प्रकृतेऽग्नि-
मुपनिधाय न्युवत इतिवन्मुख्यार्थसम्भवे लाक्षणिकार्थग्रहणायोगात्
वज्रवचनानुरोधश्च निषधोद्गातार इतिवत्प्रकृतापूर्वीयगानकर्तृणा-
मेव ग्रहणम् । न सुत्रद्वयस्य भाष्यकारोक्तस्यापि । गानकर्तृत्वा-
भावात् । मूलग्रन्थान्तराकरणं तु युक्तनुरोधेन न दोषः, सिद्धान्ते-
ऽन्यथात्वाभावादिति ध्येयम् ॥३॥७७॥

यावस्ततः ॥ भवे समाख्या प्रमाणमुक्ता । वचनमिदानीमभि-
धीयते । यथाचमसमन्यांसमसांसमिनो भवयन्ति, अथैतस्य
हारियोजनस्य सर्वे एव लिप्यन्त इति युतम् । तत्र लिप्याशब्दे-
नोपक्रमस्यार्थवादानुरोधात्लिप्यामात्रग्रहणे अवृष्टार्थत्वापत्तेश्च लक्ष-
णया भवणमभिधीयते । तच्च हारियोजने वक्ष्यमाणविधया वषट्-
कारनिमित्तं होमाभिषवनिमित्तञ्च यद्यपि प्राप्तं, तथाप्यत्र विशि-
ष्टोद्देशे वाक्यभेदापत्तेर्भेदान्तरमेव सर्वकर्तृविशिष्टं विधीयते ।

अथवा हारियोजनावान्तरप्रकरणे पाठात् तदीयभवात्तुवादेनैव
पुरस्तादैश्रवायवस्य भवयति सर्वतः परिहारमाश्रितं भवयती-
त्यादिवहुणमात्रं विधीयते । विशेषपुरस्कारेण कर्तृविधानाच्च नैक-
कर्तृवरोधे कर्तृन्तरविधानानुपपत्तिशङ्का । सर्वथा वाचनिकः कर्तृ-
विशेषः । तदिह सर्वपदं किं चमसिमात्रपरं किं वा प्राकृतसर्व-
स्त्विप्परमिति चिन्तायाम् । सर्वशब्दस्य सर्वनामत्वादुपपत्तितपरा-

नानुरोधेन तदुक्तायास्त्रिविधाया अपि अन्यायकल्पनायाः प्रागा-
धिकरणन्यायेनानुपपत्तेः । न ह्युत्कर्षायोग एव तदधिकरणविषयः,
प्रकरणबाधापादकतद्योगे श्रुतिबाधापादकलक्षणाद्योगस्य सुत-
रान्तदधिकरणविषयत्वात् । अतो बहवचनमेव व्यत्ययानुशासनादि-
रौत्या एकलक्षणायां व्याख्येयम् । न चैकलक्षणायां जहत्स्वार्थ-
तापत्तेः प्रातिपदिक एवाजहत्स्वार्थता युक्तेति केषाञ्चिदुक्तं युक्तम् ।
मुख्यत्वप्राधान्याभां प्रातिपदिके जघन्यदृश्यङ्गीकारे निरस्ये जहत्-
स्वार्थतायाः फलमुख्यत्वेनादोषात् ।

न च प्रतिद्वर्त्तिकादिर्मध्यपि तत्प्रातिपादकवाक्येषु च श्रौज्ञानं
कर्म काण्डश्चेति समाख्यानान् तत्कर्त्तर्यपि प्रतिद्वर्त्तादावुद्गाहशब्दस्य
शक्तैव प्रयोगोपपत्तेरनेकार्थकस्योद्गाहपदस्य बहवचनानुरोधेन निघ-
ण्टोद्गातारः भुवत इत्यादिवक्षितयपरत्वमविशेषाद्वा मसुमच्छण्डचतु-
ष्टयपरत्वं किं न स्यादिति वाच्यम् । अनेकशक्तिकल्पनाभिधोद्गाह-
कर्त्तृवाचकस्यैवोद्गाहपदस्य लक्षणादिनाऽपि काचित्कसर्वविषयप्रयो-
गोपपत्तेः । अत एव मुख्योद्गाहत्वेव कर्म मुख्यमौद्गाहं तद्देदसंयोगा-
द्यान्यथापि श्रौज्ञानशब्द उद्गाहशब्दस्य गौण इति द्रष्टव्यम् । अतः
प्रागाधिकरणन्यायेनोद्गाहैवैकः पिबेदिति प्राप्ते ।

नोद्गाहशब्दस्य ऋत्विग्निशेषे शक्तिः, कृत्वावयवयोगेनैवोत्कृष्ट-
मानकर्त्तृमात्रवाचित्वेनोपपत्तौ अतिरिक्तशक्तिकल्पनायां प्रमाणा-
भावात् । प्रचुरप्रयोगस्याहवनीयेऽग्निपदवत्त्रिरुद्धलक्षणाऽप्युपपत्तेः ।
न चात्र रथकारादिशब्दवदवयवार्थं विहाय ऋत्विग्निशेषे प्रयोगः,
येनातिरिक्ताऽपि शक्तिः कल्प्येत । न चोद्गाहतिरप्युद्गीपवाच्येवेति

त्वात् । तथा हि सर्वत्रोद्देश्यविधेयभावस्यले उद्देश्ये विधेयान्वयात्पूर्व-
मुद्देश्यस्योद्देश्यत्वेन क्रियान्वयोऽवश्यं वक्तव्यः । अत एव,

यदुक्तयोगः प्रायम्यमित्याद्युद्देश्यलक्षणम् ।

इत्यपि सङ्गच्छते । प्रायम्यं तत्त्वेन प्रथमक्रियान्वयोऽन्यस्याति-
प्रसक्तत्वात् । तदत्र यत्र भिन्नपदस्यले धामेन स्वर्गं भावयेदित्यादौ
तत्तत्पदार्थापस्थित्यनन्तरं स्वर्गस्योद्देश्यत्वेन धामस्य च विधेयत्वेन
क्रियान्वये प्रथममवगते यथादेव विधेयस्य धामस्योद्देश्ये स्वर्गोऽन्वय-
इति स्थितिः । तदत्रेहाप्येकपदस्यले भले प्रायम्यान्वयात्पूर्वं भक्तस्य
क्रियान्वयोऽभ्युपगन्तव्यः । ततश्च क्रियान्वयात्पूर्वं भक्तप्रायम्ययोर्विशि-
ष्टविशेषणभावावगमादेकार्थीभावलक्षणसामर्थ्यभङ्गात्परिपूर्णसमा-
सपदस्य पदान्तरेणाख्यातेनाप्यन्वयाद्योगः ।

यद्यपि चास्मन्मते वैद्याकरणवदिशिष्टार्थवाचकत्वं न सामर्थ्यं,
तथापि क्रियान्वयात्पूर्वं विशिष्टार्थबोधकत्वमेव तदिति बोध्यम् ।
अत्र च क्रियाभिन्नं विधेयं बोध्यम् । क्रियात्मके विधेये तदन्वयात्
पूर्वमुद्देश्यस्य तत्त्वेन क्रियान्वयस्य वक्तुमशक्यत्वात् । अत एव विविदि-
षन्ति यज्ञेनेत्यादौ विविदिषोद्देश्येन यज्ञादिभावनाविधानेऽपि न
चतिः । अतश्चैकप्रसरताभङ्गभिया भषान्तरमेव विधेयम् । अत एव
लोहितोष्णीषा इत्यादावतिदेशात् पूर्वमेव लोहितोष्णीषविशिष्टाः
कर्तार एव प्रचारोद्देश्येन विधीयन्ते विशेषणमात्रविधिफलका इति
तत्र तत्रैकप्रसरताभङ्गपरिहारप्रकारो वक्ष्यते । अतश्च प्रकृते एक-
प्रसरताभङ्गभिया प्रायम्यस्य पूर्वकर्मस्थनिवेशाहुणादेव वयद्दर्शनप्राय-
म्योभयविशिष्टभवान्तरमेव विधीयते शोभच्छकारार्थत्वेन । तत्र च

मग्निंत्वावगतेऽमसिनामेव पूर्वमुपस्थितत्वात् तेषामेव ग्रहणमिति प्राप्ते ।

चमसिग्रह्दद्यान्यचमसेषु एकैकचमसिगो भक्षणं न्याय्यं अथ तु चमसिनामन्येषां च सर्वेषामेव तद्युक्तमित्येवं स्रुत्यवलम्बनत्वेनोपपत्तेर्न पुनः सर्वपदसङ्कोचत्वम् । अतश्च परमसर्वेण व्यवहारासम्भवादावगमकेन प्रकरणादिनैव प्रकृतकर्मकरमात्रग्रहणोपपत्तौ पुनश्चमसिभिर्विशेषणे प्रमाणाभावः । न चैवं पठ्या अपि ग्रहापत्तिः सेवीवदेव, पुच्छिज्ञेन तस्मात् ग्रहणानुपपत्तेः । चमसाध्वर्षूणान्तु याज्ञिकाचाराभावादेवा-ग्रहणमिति धेयम् । न हि ऋत्विज एव सर्वशब्देन याज्ञ्या इत्यचान्यत् किञ्चित्प्रमाणमस्ति ॥३॥७८॥

वषट्काराच्च ॥ सोम एव, वषट्कर्तुः प्रथमभञ्ज इति श्रुतम् । तत् किं भञ्जान्तरवचनं किं वा समाख्यादिप्राप्तभञ्जास्तुवादेन प्राथम्य-मात्रविधिरिति चिन्तायाम् । भञ्जान्तरत्वे प्रमाणाभावात् प्राथम्य-मात्रविधिः । न च वषट्कर्तुरपि विधेयत्वे वाक्यभेदः । वषट्कारे निमित्ते भञ्जोद्देशेन प्राथम्यविधानात् रथन्तरे निमित्ते ग्रहोद्देशे-नैन्द्रवायवायत्वविधिवच्च विज्ञातौयानेकोद्देशे वाक्यभेदाभावात् । अतश्च यच्च चमसे चारियोजने वा अध्वर्यादेरन्यस्य वषट्कर्तुश्च होमाभिषवाभ्यां समाख्यया लिप्तावचनेन वा भञ्जप्राप्तिश्च वषट्कर्तुः प्रथमं भञ्जः ततोऽन्यस्येति वचनार्थ इति प्राप्ते ।

प्रथमभञ्ज इति समासरूपे एकस्मिन्पदे एकांगिनोद्देश्यत्वे एका-ंगेन विधेयत्वे चाङ्गीक्रियमाणे एकप्रसरतामङ्गापत्तेः कर्मान्तर-मेवेदम् । न च तस्मिन्दूपकतावीजामावः । सामर्थ्यभङ्गश्चैव तद्वीज-

समवायसूत्रैकशेषप्रतिपत्त्यर्थाद् भक्षणाना विकल्प । प्रत्यक्षमिष्टा-
नामपि वधद्वारादिभक्षणां सामान्यविहितत्वात् कल्पिकयाऽपि
समाख्यया विष्पेनिष्ठया प्रमेयबलावलन्यायेन बाधाद्ब्रह्मविषयत्वाव-
गतेर्भिन्नविषयत्वे वा प्राप्ते अन्य भक्षयतीति वचनेन एतद्ब्रह्म श्रेय-
स्यैकभक्षणप्रतिपाद्यत्वामन्वादेकेन भक्षणेन प्रतिपादितेऽपि श्रेये
अवगिष्टश्रेयस्य भक्षणान्तरेण प्रतिपत्तिसम्भवात् प्राथम्यविधेय्य समु-
च्चय ।

नन्वेव कर्त्तृभेदेन केषाञ्चिद्भक्षणा पृथगनुष्ठानेन समुच्चयोप-
पत्तावपि यत्केकस्मिन्नेव कर्त्तरि कारणानेकत्वं, तत्र प्रयोगविधयव-
गतमाहित्यमप्यर्थं तन्त्रलोपपत्तेर्न पृथगनुष्ठानेन समुच्चय । वदु-
तस्तु समाख्याया ब्रह्मोद्गाहयजमानसदस्यचमसेषु कारणान्तरेणैतत्-
कर्त्तृकभक्षणाप्राप्तत्वात् तद्विधायकश्रुतिकल्पकत्वेऽपि होचकचमसेषु
वपद्गर्हत्वेन तेषां तत्र भक्ष्य प्राप्तत्वात् कृत्प्रवृत्तिनिमित्ततया न
विधिकल्पनत्वावकाशः । एव हारियोजनेऽपि । येषां कारणान्तरेण
न भक्षप्रतिपत्त्याश्लिष्यत्क एव सर्वत्र विधिरिति न तथापि कार-
णद्वयस्यैकस्मिन् कर्त्तरि समवाय इति चेत् ।

नैवावहणादिहोचकचमसेषु वधद्वारात्तेषामिव होतुरपि वध-
द्वर्हत्वाद्दोहचमससाधारण्येन चाध्वर्योरपि होमाभिषवकर्त्तृत्वाद्दो-
षादीनामपि तद्भक्षणप्राप्तेर्विगिष्य तत्तत्तमस इत्येव विधिसमाख्याया-
च्छक्तकर्त्तृकभक्षणान्तरविधिभन्तरेणानुपपत्तेः । अत एव तन्त्रानुष्ठाने
विधिकलाभावेन न तन्त्रत्वमपि । न चैवमणोकस्मिन्नेव कस्मिन्धि-
दशाद्ये समाख्यानिमित्तभक्षकरणमात्रेण समाख्योपपत्तौ न चमस-

यागार्थत्वेन वपङ्कारस्य कृत्तत्वात् कर्त्तृपलक्षणत्वेनार्थान्निमित्तत्वाव-
गतेर्वपङ्कारनिमित्तकमिदं भक्षणं यज्ञेषु यमसेषु चाविशेषात् सिद्धं
भवति ॥३॥७८॥

होमाभिपवाम्भाश्च ॥ इदमपरं भक्षणं निमित्तम् । इविधाने
यावभिरभिपुत्याहवनीये ऊत्वा प्रत्यक्षः परेत्य मदमि भवयन्तीत्यथ
इविधानादीनां सर्वेषां गुणानां विध्यन्तरादर्थाच्च प्राप्तत्वात् केवलं
होमाभिपवममानकर्त्तृकत्वं भक्षमात्रे अप्राप्तं विधेयम् । यद्यपि
हारियोशनादौ होमाभिपवममानकर्त्तुरपि भक्षणं प्राप्तं, तथाप्यव-
युत्यागुवादे वाक्यवैषम्योपत्तेस्तस्य विधेयता । सा च न पूर्वविहित-
भक्षेषु । सर्वघोत्पत्तिप्रिष्टविशेषविहितकर्त्तन्तरावरोधात् । अतश्च
होमाभिपवममानकर्त्तृकं भवान्तरमेवेह विधीयते । कर्त्तृहृत्पुष्पा-
सुरोधेन वाऽप्येष्टिवदथङ्कर्त्तृभक्षयैव प्रयोगभेदमात्रम् । न चोत्पत्तौ
नियामकाभावः । प्रायश्चस्त्रैवोत्पत्त्यन्वपिनो वपङ्कारवाक्ये नियाम-
कत्वात् । प्रायश्चस्त्रापि प्रयोगान्वये तु कर्मान्तरमेवेति ध्येयम् ।

अथ च होमे अभिपवममानकर्त्तृकत्वम्याध्यवममास्यामत्तादेव
प्राप्तेः प्रधानान्वयस्याभ्यर्चिताच्च भक्ष एवाभिपवममानकर्त्तृकत्वं
होमममानकर्त्तृत्वविधीयते । होमाभिपवयोय कृत्तृपलत्वादवपङ्कार-
वदेवार्थाप्रिगित्तम् । तयोय समुचितयोर्मिमित्ततेति पठे वक्ष्यते ।
अतश्च यो यदभावे होमाभिपवकर्त्ता अभ्यर्त्तुं प्रतिप्रश्नाताऽन्वो वा
यज्ञे यमसे वा न तेन भक्षयेत् ॥३॥८०॥

प्रत्यक्षोपदेशात् ॥ अथ यथैकस्मिन्प्राप्ते अनेकेषां भक्षकर्त्तृणांको-
क्तिरुक्तं वा अनेकेषां वपङ्कारहोमाभिपवममास्यादिकारणानां

दानमात्रं न क्रमाभिव्यञ्जकं किञ्चित् । तन्मन्त्रे तु पूर्वोक्तक्रम इति
ध्येयम् ॥३॥८२॥

वचनात् ॥ इदं च भवणं, सातुपहृतेन सोमः पातय्य इति
वचनादनुशास्यैव । तदपि न लौकिकेन शब्देन, अपि तु आद्या-
नवशादुपहृत उपहृद्यस्त्रेत्यनेनैव मन्त्रेण । तथापि स्त्रिङ्गेन वाक्ये
वाधित्वा विभज्यैवैकोऽनुशासने अपरस्यानुशासाम् । निषेधवसा-
द्यानुशासनानुशयोर्विधिकल्पना । मन्त्रवसाच्च । तथाप्यर्थप्रमेण पाठं
वाधित्वा उपहृद्यस्त्रेति प्रथममनुशास्यहणे उपहृत इति यथादनुशा-
दाने विनियोक्तव्यम् ॥३॥८३॥

तदेकपाचाणाम् ॥ शेषमनुशास्यैकस्मिन् पात्रे भक्षप्रसक्तिस्त-
स्यैव याज्ञा । दृष्टार्थतात्प्राभात् । भागाधिक्यादिप्रमद्वनिमित्तकलह-
श्रद्धानिवृत्त्यर्थत्वात् । उपायान्तरेणापि तु तन्निवृत्तावस्य नियमवि-
धित्वात् । अन्यस्यानुशाने तु अदृष्टार्थत्वमपूर्वविधित्वञ्च दोष । अत-
एव यच्चैकस्मिन् पात्रे एक एव भक्षयिता तत्र नैवानुशास्यह-
णम् । एवं अन्तिमस्यापि भक्षयितुर्नानुशास्यहणं, प्रयोजनाभावात् ।
याज्ञिकास्वाधरन्ति ॥३॥८४॥

याव्यापनयेन ॥ ज्योतिष्टोमे षट्पद्याव्यासु होत्रप्रवचनावानासु
अन्या याव्या होत्ररपनीय यजमानस्य विकल्पेन विधीयते । यज-
मानयाव्या सोऽभिप्रेष्यति होत्ररेतद्यजेति म्लय वा निषय यज-
तीति । तत्र स्वयं याव्यापाठपक्षे वषट्कारभक्षयो' स एव कर्त्ता इत
होतेति चिन्तायाम् ।

षडौश्रया यजमानस्य याव्यामात्रं द्रुतं न वषट्कारः । तस्य

साध्याभ्यासमाचे तदापत्तिः । समाख्याकल्पश्रुतौ अविशिषात् प्रकृता-
पूर्वसाधनचमसस्यसोमसंस्कारार्थत्वेन तत्तत्कर्मकभक्षणस्य विधेयत्वेन
सर्वत्रैव चमससाध्याभ्यासे तत्प्राप्तेः । अतः सर्वत्रैव एकपाचे कर्तृभेद-
द्वैककर्त्तरि कारणभेदेऽपि युक्तो भक्षस्य प्रथमगुणानसमुच्चयः ।
यदा, हारियोजने तु माऽस्य समुच्चयः । याज्ञिकानुष्ठान चेत्तर्हि
तेनानु सः ॥२॥८१॥

एकपाचे ॥ भक्षसमुच्चये चिन्तितेऽधुना प्रसङ्गात् तत्कर्मो निरू-
प्यते । तत्रैकस्मिन्पाचे कर्तृभेदेन भक्षणभेदे, वषट्कर्तुः प्रथमभव इति
वचनात्, होतैव नः प्रथमः पाप्मि इत्यादिमन्त्रवर्णाञ्च वषट्कर्तुस्त-
न्निमित्तं प्रथमो भक्षः । न च होमकर्तुरन्वर्थाहोते पाचसत्त्वादपण-
प्रत्यर्पणकल्पने गौरवापत्तेस्तस्यैव न्यायेन भक्षप्राथम्यावगतेः कृत्वा
च वषट्कर्तुः प्राथम्यविधाने अपूर्वविधित्वापत्तेः समाख्यानित्त-
भवापेक्षयैव तेन प्राथम्यविधिर्नियमविधिलाघवानुरोधेन युक्त इति
वाच्यम् । नियामकन्यायप्रवृत्तेः पूर्वमेवैतस्य वचनस्य प्रवृत्तत्वेन
नियमविधित्वानपायात् न्यायेन सङ्कोचानुपपत्तेः ।

अतो वषट्कारनिमित्तं प्रथमं भक्षः । भैचावरुणादिचमसेषु च
सवनसुखीये ऐश्वर्यादाने होत्रा वषट्कारात् मित्रावरुणादिभ्यश्च प्रदाने
भैचावरुणादिभिर्वषट्कारादवषट्कर्तृनेकत्वे तु प्रदानक्रमेण क्रमः । वष-
ट्कर्तृभवानन्तरञ्च होमाभिषवोभयकर्तृसत्त्वे तस्य भक्षः । तन्नि-
मित्तभक्षस्य वाचनिकत्वात् । ततो दुर्बलः समाख्याप्रमाणकः ।
होमाभिषवकर्तृकभवाभावे तु तदनन्तरं मित्रकर्तृकसमाख्या-
प्रमाणक एव । समानकर्तृके तु होमाभिषवकर्तृकभवाभावे द्विरनु-

निमित्तत्वेनोपचीणस्य यागस्य फलचममाश्वयित्वानुपपत्तेस्त-
 ष्टब्दपरावृष्टस्य च तस्य भक्षान्वयश्रवणात् प्राप्तयागानुवादेनानेक-
 पेयणादिरूपगुणविधाने वाक्यभेदापत्तेस्तानेकगुणविशिष्टभक्षान्तर-
 मेव फलचमसकरणकं विधीयते । फलचमसस्य विनियोगाभावेन
 सस्कार्यत्वानुपपत्तेः मङ्गुन्यायेन विनियोगभङ्गस्यावश्यकत्वात् । तदपि
 आरादुपकारकमपि यजमानसोमभक्ष्य वाधकं, न सोममित्यनु-
 वादयत्नात् । न गिरा गिरेति म्रूयादिति वदेककार्यत्वाभावेऽपि
 बाधकत्वरूपाया एव स्थानापत्तेरङ्गीकारात् । अस्तु वा स्वतन्त्र एव
 तच्चिपेध इति प्राप्ते ।

यद्यपि भक्षान्तरमिदं तथापि तस्य आरादुपकारकत्वम् ।
 तमिति द्वितीयानिर्देशेन फलचमससस्कारार्थत्वप्रतीतेः । अनुप-
 युक्तस्य च सस्काराद्योगेऽपि अर्घ्यं दृणीतइत्यादिवद्विनियोग-
 कल्पना । तथापि यदि सोमं विभक्षयिष्येदित्याद्यनुवादबलाद्यज-
 मानकर्तृकमक्ष्य च तावतैवोपपत्तौ सर्वत्र सोमवाधेन सर्वार्थत्व-
 कल्पने प्रमाणाभावाद्यजमानचमसयागाभ्याससाधनत्वमेव फलचमसस्य
 कल्प्यत इति न काचिदनुपपत्तिः ।

वस्तुतस्तु । भक्षान्तरत्वे प्रमाणाभावाद्यजमानसोमभक्ष्य एव
 तत्कर्तृकपेयणदध्युत्तरकालद्वयविशिष्ट फलचमससस्कारकत्वेन
 विनियुष्यते । राजा राजसूयेनेतिवत्, तस्य वायव्यास्त्रितिवच्च,
 विनियोगविशिष्टप्रयोगविधानाद्वाक्यभेदः । यजमानचमसाभ्यासो-
 पद्रव्यसस्कारकमक्ष्यसंस्कार्यत्वात्, पूर्वोक्तयुक्तेषु, तद्विधेयत्वानुमानात् ।
 कल्पितवाक्येन फलचमसस्य उक्तयागाभ्याससाधनत्वमिद्विधिः । नैमि-

याज्याया अधिवपद्धारोति वचनेन याज्यातो भेदात् । अतश्च वष-
 द्वारे समाख्यानिमित्तोद्योतैवेति तन्निमित्तो भवः तस्यैव । यत्तु स्वयं
 वेति वचनम् । तत्र तावद्यागकर्तृत्वविधायकं तस्य प्रधानवाक्या-
 देव सिद्धेः । नापि यागप्रकाशकवपद्धारप्रयोगकर्तृत्वविधायकम् ।
 विद्यन्तरत्वे वाक्यभेदापत्तेः । अत आद्यवाक्येन यजमानस्य याज्यायां
 विहितार्था द्वितीयेन प्रैषकर्तृत्वविधानात् प्रैषार्थकर्तृत्वानुपपत्ते-
 रेव याज्याविकल्पप्राप्ते यागकर्तृत्वस्य च याज्याप्रयोक्तृत्वमात्रेणाप्युप-
 पत्तेस्तृतीयमर्थवादः । निषेद्यपि याज्यायां निषेधत्वस्य सामान्य-
 विधित एव प्राप्तत्वादनुवादः । अनवान यजतीति तु याज्यान्तर-
 विषयमिति प्राप्तेः ।

आख्यातश्रवणादाऽनुपपत्तेश्च द्वितीयमेव विधायक, आद्यन्वय-
 वादः । अतश्च याज्यान्तेन वषद्वारेणैव मुख्ययागकर्तृत्वाद्वपद्धारोऽपि
 तस्यैव । याज्यावपद्धारयोः समानकर्तृत्वत्वसाधनत्वस्य च बाधा-
 पेक्षया वषद्वारे शीघ्रकर्तृत्वत्वमात्रस्यैवैकस्य समाख्याप्रमाणस्य बाधौ-
 चित्याच्च । एवञ्चाद्यस्यापि विधिने न कश्चिदोपः । अतश्च वष-
 द्वारनिमित्तो भवोऽपि तस्यैव ॥३॥८५॥

फलचममः ॥ तत्रैव, यदि राजन्य वैश्या वा याजयेत् न यदि
 शोम विभक्षयिषेत्प्रथो धन्तिभिनीराद्यत्य तां मग्मिष्य दधन्युन्मृञ्च
 तमग्नौ भव प्रयच्छेत् शोममिति श्रुतम् । अत्र द्वितीयो निःसन्दि-
 ग्धत्वपरः आद्यस्य निमित्तत्वपर एव । श्लिभिनीः श्रद्धुरामृत्तानि
 च । तत्रैतस्य फलचममपदाभिधेयस्य किं भक्षणमात्रं किं वा
 यागोऽपीति चिन्तायाम् ।

विग्रत्यापत्तिश्च, अतो दशकर्तृविशिष्टं प्रत्येकचमप्रतियोगिकमनु-
प्रसर्पणमेवात्र विधीयते । तद्योश्च याष्टिकान्वये एकैकस्मिन् चमसे
दशदश कर्तारो भवन्तीति त्रीष्टानुवाद । अनुप्रसर्पणस्य च
प्रयोजनापेक्षायां वैश्वधन्यायेन चममपदान्तर्गत-चमिधातु-प्रतिपाद्यस-
माख्यानिमित्तभक्त्येव स्ववाक्योपस्थितत्वात्तद्वाचकपदान्तरकल्पनया
प्रयोजनवत्त्वम् । अतश्च समाख्यानिमित्तभक्त्यर्थं प्रतिचमस्य दशाना-
मनुप्रसर्पणे चमसानां दशत्वाच्छतसङ्ख्यासम्पत्तेः शतवाक्यमनुवाद्दो-
विधेयदशत्वस्तुत्यर्था न तु ब्राह्मणत्वविधायको वाक्यभेदापत्तेः । अतो-
ब्राह्मणपदस्य सोमपदवदेव भृश्या गौणमिति यजमानचमसे राजत्व-
जातिरेव न्यायप्राप्तत्वाद्वाजन्त्यादश भक्त्येयुरिति प्राप्ते ।

ब्राह्मणत्वस्य सर्वचमसेषु प्राप्त्यभावेनोपरि हि देवभ्यो धारयतीति
वद्विधेयत्वापत्तेर्गौणत्वे प्रमाणाभावाद् ब्राह्मणत्वमेवेह शतोद्देशेन
विधीयते । सोमान् भक्तयन्तीत्यनुवादमात्रम् । वस्तुतस्तु भक्तयतिना
पूर्ववाक्ये समाख्याभक्त्योद्देश्यत्वेनोपस्थितस्यैवोपादानात्तदुद्देशेनैव ब्रा-
ह्मणत्वविधानमिति दशत्वेनैकत्ववाधवद्ब्राह्मणत्वेन राजत्ववाध इति
यजमानचमसेऽपि ब्राह्मणाएव फलचमसन्दश भक्त्येयुः । न च स यदि
सोममित्यनेन राजकर्तृकभक्त्यस्य निमित्तत्वावगतेः कथं तद्भावे
फलचमस इति वाच्यम् । निमित्तद्वयाङ्गीकारे वाक्यभेदापत्तेराद्ये-
नैव यदि-शब्देन यागगतराजकर्तृकत्वनिमित्तप्रतिपादानात् । अयन्तु
यदि-शब्दो नि सन्दिग्धत्वार्थकोऽनुवाद इत्युक्तम् ॥३॥८७॥

इति श्रीश्वण्डदेवविरचिताया भाट्टदीपिकाया

द्वितीयाध्यायस्य पञ्चम. पादः ।

त्तिकत्वाच्च तत्र नित्यसोमबाधकत्वम् । एवं च स्थानापत्त्यैव फल-
चमसे इतरसोमसंस्कारवधजमानभक्ष्यापि प्राप्तिषमसे पूर्वप्रवृत्त्या
तद्विध्वङ्गीकरणं गुणदयविधानार्थं फलचमसस्य यागसाधनत्वसिद्ध्यर्थं
चेति द्रष्टव्यम् । एतेन यदि सोमं न विन्देत् पूतौकानभिपुण्या-
दित्यत्राभिव्यक्तपूतौकानामपि यागसाधनत्वं व्याख्यातम् ॥३॥८॥

अनुप्रसर्पिषु ॥ राजसूये दशपेयो नाम सोमयागविकारोराज-
कर्तृकः । तत्रातिदेशतोद्गद्य चमसेषु प्राप्तेषु यजमानचमसे राज्ञो-
भक्षणम् । तत्रापरं शतं ब्राह्मणाः सोमान् भक्षयन्ति दशदशै-
कस्यममनुप्रसर्पयुरिति वचनदय श्रुतम् ।

तत्र न तावच्छ्रुतं ब्राह्मणा इति विधिर्दशदशैत्यनुवादः, भक्षा-
नुवादेन गुणदयविधाने वाक्यभेदात् । एकैकस्मिन् भक्षे शतब्राह्मण-
प्राप्त्यापत्तौ दशदशैत्यस्य प्राप्त्यभावाच्च । अतो दशैत्येव खिङ्-अवशा-
दिधिः । सोऽपि न चमसोद्देशेन, दशत्वस्य प्राप्तत्वात् । नापि तदु-
द्देशेन भक्ष्याश्रितदशकर्तृविधिः । चमसोऽन्यनादिक्रियान्तरस्थाया-
श्रयत्वप्रसङ्गेन भक्ष्यैवाश्रयत्वे प्रमाणाभावात् । याज्ञिकादारसिद्ध-
समाख्याभक्त्यैव निघमेनोपस्थित्यभावेन षडङ्गारनिमित्तस्थायाश्च-
त्वापत्तेश्च । चमसमिति द्वितीयाया अनुशब्दयोगनिमित्तत्वेन प्रति-
योगित्वापरतया तस्योद्देशलोपस्थापकाभावाच्च । नापि चमसानुप्रस-
र्पणोद्देशेन दशकर्तृविधिः । विशिष्टोद्देशेन वाक्यभेदात् । चमस-
प्रतियोगिकलिङ्कर्तृकानुप्रसर्पणस्याप्राप्तत्वाच्च । प्रयाजेभक्ष्यदितिवत्सर्व-
चमसेषु एकस्यैव दशकस्य प्रसक्त्यापत्तेश्च । चमसे चैकैकत्वविशेषणे
पुनर्विशिष्टोद्देशः । दशदशैति वीक्षार्थविधाने वाक्यभेदः । प्रतिचमसं

दीक्षासु यूपञ्चिनत्तीत्यत्र अग्नीषोमीयसवनीयातुबन्धसम्बन्धुप-
दिष्टातिदिष्टच्छेदनसाधारण्येन दीक्षाकालविधौ न प्रातिशालवैषम्यं,
तथाऽत्रैव वक्ष्यामः । वस्तुतस्तु न साधारण्येन विधिः । प्रकृत्यर्थत्वेन
विहितस्यातिदेशतोऽपि प्राप्तिरभवत् । तथापि यूपैकत्वं भिक्ष-
कालकत्वेनागृह्यमाणविशेषत्वात् पाचवदेव नानुपपन्नम् । प्रयोजनं,
पूर्वपक्षे पर्यन्ताख्ये वेदान्तरौपविहृतौ धाजुर्वेदिकलात्तद्भेषप्राय-
श्चित्तं, सिद्धान्ते अविज्ञातप्रायश्चित्तं विकृतिवेदीयं वा । भूरगदि-
प्रायश्चित्तानामपि उपक्रमानुसारेणोच्चैश्चादिवदेद्धर्मत्वात् ॥ ६ ॥ ८ ॥

प्रकरणविशेषान्तु ॥ मन्त्रदश सामिधेनीरनुब्रूयादित्यनारभ्याधीतं
सामिधेन्युद्देशेन विधीयमानं सामदशं प्राकरलिकपाञ्चदश्यावरो-
धात् पूर्ववत्प्रकृतौ दशपूर्णमासयोर्निविशते सामिधेनीस्वरूपे शान-
थंक्षयमकौ लक्षणीयस्यापूर्वविशेषमाधनत्वस्य प्रकरण*^१डित्युपस्थाप-
नात् । सामदशे तु अत्यभिचरितकृतसम्बन्धेन कथञ्चिदपूर्वसामा-
न्योपस्थितावपि तद्विशेषस्य द्विरुक्तन्यायेनोपस्थित्या विलम्बितत्वात् ।
किन्तु विहृतौ ।

न च तथापि कृतोपकारपाञ्चदशविरोधः । औपदेशिकत्वेन
श्रवहाधकलोपपत्तेः । न चानारभ्याधीतत्वेन दौर्बल्यं, निरवकाशत्व-
रूपभावन्नम् । युक्तेरुभयत्रापि तुल्यत्वात् । अत एव य इच्छेत्यनेन
गम्यमानमद्यस्कालत्वादिमर्वविकृतिषु निविशत एव । सर्वविकृतिषु
सामदशप्राप्तौ काशुचित्पशुभिचविन्दादिविकृतिषु तत्पुनःश्रवणं

* मन्त्रवैषम्ये पलाके अथ किञ्चित् स्थानं रक्षितम् ।

अथ षष्ठः पादः ।

सर्वाथं ॥ अनारभ्य श्रुतेन यथा पर्णमयी जुहूर्भवतीत्यादिना
श्रव्यभिचरितक्रतुसम्बन्धिजुह्वेदेनेन विधीयमाना पर्णता तद्द्वारेण
जुह्वमत्कल्पमिति स्थिते, भा कि प्रकृतिविकृतिमाधारणा उत
प्रकृतिरेवेति चिन्तायाम् ।

अविशेषात् सर्वोऽपि । न च विकृतावतिदेशेनापि प्राप्तेर्द्विरुक्त-
त्वापत्तिः । उपदेशेनैव प्राप्तिमत्त्वे अतिदेशस्य कुत्रविषयत्ववत्पर्णता-
विषयताकल्पनात् । न च विकृतौ जुह्वप्राप्तेरतिदेशापक्षनात्तस्य च
प्रकृतेः सर्वाङ्गसम्बन्धोत्तरकालीनत्वेन पर्णताविधेः प्रथमं प्रकृति-
विषयशाब्दबोधजनकत्वावशम्भावे पुनर्विकृतिविषये तस्मिन्नकत्वा-
योगेन प्राप्तिकालवैषम्यापत्तिरिति वाच्यम् । वैश्वधादिवत्पर्णता-
व्यतिरिक्ताङ्गसम्बन्धेनैव प्रकृतेः पूर्णत्वमङ्गीकृत्य विकृतावतिदेशोपपत्तौ
पर्णतायाः पश्चादेव विधानेन साधारण्योपपत्तेः । अन्यथा वैश्वधेऽपि
वैश्वधव्यतिरिक्तप्रयाजाद्यतिदेशानापत्तेरिति प्राप्तेः ।

यत्किञ्चिदितिकर्त्तव्यताक-वैश्वधोपेतमकालाङ्गसम्बन्धेनैव प्रकृतेः
पूर्णत्वमङ्गीकृत्य वैश्वधेऽतिदेशकल्पनायामपि येषामङ्गानां स्वाङ्ग-
सम्बन्धेन निराकाङ्क्षता तेषामेवातिदेशो न वैश्वधस्य अङ्गविशेषा-
नवगमेन तद्भावनाया अपरिपूर्णत्वात् । अतएव पर्णतारूपाङ्गसम्बन्धं
विना प्रकृतेः पूर्णत्वाभावादतिदेशतो जुह्वप्राप्त्यनन्तर पुनः पर्णता-
विधौ प्राप्तिकालवैषम्यापत्तेः प्रकृत्यर्थैव पर्णता । यथा चैवं सति

कलाञ्जितात् काम्यादपि फलानापत्तिः । काम्यस्य साधवेन परप्रयु-
क्ताश्रयोपजीवितया स्वातन्त्र्येणानुष्ठानशङ्कानुपपत्तेराश्रयस्यापि पर-
प्रयुक्तकाम्यगुणेनैवोपकारसिद्धौ नित्यनेमित्तिकचमसाद्युष्ठापकला-
कल्पनात् । काम्यप्रयोगे चमसादेरङ्गत्वाभावेनैव वैगुण्यशङ्काऽप्रसक्तेः ।
अतो दुर्बलस्य नित्यादेः प्रबलानास्कुन्दितप्रयोगविषयत्वकल्पनया
प्राप्तबाधविधया बाधकत्वं काम्यनेमित्तिकादेरिति सिद्धम् ॥ १॥८० ॥

दृश्यर्थम् ॥ अग्नीनामतिदेशेन पवमानेष्वङ्गत्वावगमात्तत्संस्कार-
कत्वेन विहितसाधानस्यापि प्रकरणघट्टतवाक्यात् पवमानेष्टिमा-
धनीभूताग्निं संस्कारकत्वेन विनियुक्तस्य पवमानेष्वङ्गत्वम् । पवमा-
नेष्टीनां विश्वजिज्ञासेन फलकल्पनेति प्राप्ते ।

आधानस्य किमुत्पादकत्वमुत सभागादिवदग्निनिष्ठातिशयमात्र-
जनकत्वं? उभयथापि तन्मते अग्निहोत्रादिषु आहवनीयाद्युत्पा-
दकाभावादतिदेशस्यैवासम्भवः । अतोऽग्निहोत्राद्यङ्गभूताहवनीयाद्यु-
त्पादकमेवाधानंम् । पवमानेष्टयोऽप्यम्यङ्गभूताः, फलवदाधानाङ्गभूता-
एव वा, प्रकरणात् । ततश्च पवमानेष्टिष्वसिद्धत्वाद्ग्योरेतिदेशस्यैवा-
भावः । प्रयोजन, पवमानेष्टिषु पूर्वपक्षेऽन्वारम्भणीया, सिद्धान्ते
पृथगरम्भाभावाच्चेत्यादि ॥ १॥८१ ॥

तत्रकृत्यर्थम् ॥ तदाधानमग्निवदेव पर्णतान्यायेनाव्यभिचरित-
कतुसम्बन्धम्यङ्गत्वेन कत्वङ्गत्वावगतेर्दिक्षकतादोषभिधैव प्रकृत्यर्थमिति
प्राप्ते ।

नाधानस्य कत्वङ्गत्वं, प्रमाणाभावान् । जुह्वाद्योह्याकृतिविशेष-
रूपाः पर्णतादित्यतिरेकेणापि काष्ठान्तरेण जायमाना आनर्थक्य-

अन्यविद्वान्पि तत्परिसङ्घाफलकोपसंहारार्थम् । न च वाक्यदय-
वैयर्थ्यापत्तिः । एकेन सामिधेनीसम्बन्धोऽपरेण कृतविशेषसम्बन्ध-
इति विषयभेदात् । न चैवमपि प्राकरणिकेनैवोभयसम्बन्धसिद्धौ
इतरवैयर्थ्यम् । वाक्यदयामानवलेनाभ्युदयगिरस्कलकल्पनादिति
दशमे वक्ष्यते ॥२॥८६॥

नैमित्तिकम् ॥ यत्तु प्रकरण एव, सप्तदश वैश्वस्येति नैमित्ति-
कसप्तदशान्तत्पाद्यदशस्य बाधकम् । अत्र हि पठ्या निमित्तत्वमेव
वैश्वस्योच्यते । विजातीयत्वाच्च सामिधेनुद्देशेऽपि न वाक्यभेदः ।
वैश्वस्यसामिधेनुद्देशेन वा सप्तदशविधिः । पठ्याः परम्परा-
सम्बन्धस्य प्राचां व्युत्पन्नत्वेन न विशिष्टोद्देशे वाक्यभेदोऽपि । वैश्वो-
द्देशेनैव वा स्वस्वामिकसामिधेनीकत्वसम्बन्धेन तद्विधिः । सामि-
धेनीरनुब्रूयादित्यस्य तात्पर्यवाचकत्वात् । अन्यपक्षद्वये च वैश्वानावे
सप्तदशाननुष्ठानान्निमित्तत्वं तस्यार्थिकम् ।

तथा, काम्यमपि गोदोहनादि एकविंशत्याद्यनुवचनादि च
नित्यस्य काम्यपाञ्चदश्यादेर्नैमित्तिकस्य च सप्तदश्यादेर्बाधकम् ।
नित्यस्य सामान्यविहितत्वेन ब्राह्मणादिप्रयोगे सावकाशत्वेन च
विशेषविहितान्निवकाशाच्च काम्यनैमित्तिकाद्बुर्बलत्वावगतेः । न
चैवमपि नैमित्तिकस्य कामनारहितप्रयोगे सावकाशत्वत्काम्यस्यापि
ब्राह्मणादिकाम्यप्रयोगे सावकाशत्वाविशेषेण नैमित्तिकापेक्षया बल-
वत्त्वानापत्तिः । साचात्युरूपार्थभाधने पुरुषस्योन्मुखत्वेन काम्यस्य
पुरस्कृतिर्नित्यया बलवत्त्वोपपत्तेः ।

न च काम्यस्य क्लृप्तमङ्गलत्वात्तेन क्लृप्तमङ्गलनित्यादेर्बाधे विगुण-

तेषामङ्गविशेषानवगमेन तद्भावनया अपरिपूर्णत्वात् । अतोऽम्बारम्भणीयावैश्वन्यायेनैवानतिदेशः ।

वस्तुतस्तु, नाङ्गत्वमपि । अग्नीनां तु सत्यप्यङ्गत्वे साध्यत्वाच्चेहातिदेशः । अथर्वं हि ये प्रथमतः आधानेष्ट्यादयः कार्याः तेभ्योऽग्निशिद्धिरङ्गीकर्त्तव्या । ततश्च तेभ्यः कार्यं सिद्धावन्वेषामकरणम् । यथा चैव सति पवमानेष्टिहोमादय आधानहोमावाऽऽधानजन्योत्पत्त्यपूर्वरूपाश्चवनीयादौ भवन्ति, तथा कौस्तुभे धारणाधिकरणेऽव च स्पष्टम् ॥३॥८॥३॥

तुल्यः ॥ ज्योतिष्टोमे क्रयसन्निधावग्नीषोमीयः पशुरावातो वचनात् स एव औपवसथ्येऽह्न्यासन्धयः इत्यस्मात्तुर्थेऽह्न्यनुष्ठीयते । पशुधर्माश्च तत्रैव पशुपाकरणादयः समावाताः । सवनीयश्च पशुः शौत्येऽह्नि समावात आश्विनं गृह गृहीत्वा शिष्टता यूपं परिवीयाश्रेयं सवनीय पशुमुपाकरोति इति । अनूबन्ध्यस्नान्ते समावातः । तदिह पशुधर्माणां किं पशुचयसाधारण्यमुत सवनीयमाचार्यत्वमुत सवनीयाग्नीषोमीयोभयार्थत्वमुताग्नीषोमीयार्थत्वमेवेति चिन्तयाम् ।

महाप्रकरणाज्ज्योतिष्टोमसम्बद्धानां धर्माणां पशुधर्मत्वेन साक्षात्तत्त्वान्वायोगेनानर्थक्यतदङ्गन्यायेन पशुयागद्वारकत्वावगतेस्तेषां च मध्ये कस्यचिद्विशिष्य प्रकरणबाधकत्ववत्प्रमाणाभावेनाविशेषात्सर्वार्थत्वमित्याद्यः पच ।

द्वितीयस्तु सत्यपि ज्योतिष्टोमप्रकरणस्य पशुधर्मपाहकत्वे सवनीयावान्तरप्रकरणेन तद्बाधः तस्य ह्यौपवसथ्येऽह्न्येवोत्पत्तिः । आग्नेयः पशुरग्निष्टोम आसन्न एन्द्राद्ग उक्थे द्वितीय ऐन्द्रोऽष्टिः

भयाद्युक्तं यत्पूर्णतादेः स्वप्नन्वापूर्वार्थतां बोधयन्तीति । आहवनीया-
द्यप्रयत्नं अदृष्टविशेषरूपा आधानं विनोत्पत्तौ प्रमाणाभावादानर्थ-
क्याभावेन स्वप्नरूपार्थत्वमेवाधानस्यावबोधयन्ति । अत एव तत्र
नाग्निशब्दे अपूर्वमाधनत्वलक्षणा । अतः प्रत्यर्थत्वस्यैवाभावात् प्रक-
त्यर्थता दूरापास्तैव । न चैवमाधानाकरणे क्रतुवैगुण्यानापत्तिः ।
अन्यभावेन वैगुण्योपपत्तेः ।

वस्तुतस्तु, साधनेन क्रतुविधीनां आधानविधिमिद्वाग्निपहण-
नैवोपपत्तौ स्वयं अग्निप्रयोजकत्वाभावाद्नाहिताग्नेरनधिकारः क्रतु-
ष्विति वैगुण्यशङ्का दूरापास्तैव । एवं पवमानेष्टीनामप्यकतर्पणं
व्याख्यातम् । प्रयोजनं, पूर्वपक्षे आधानस्य काष्ठान्तरास्थानेन भिन्न-
प्रयोगविहिततया सर्वार्थं सकृदनुष्ठानेऽपि दृष्टस्यतिसवादिवदधि-
कारिविशेषणत्वे प्रमाणाभावाच्चित्ये आधानं विनाऽप्यनुष्ठानं यथा-
शक्तिप्रयोगे । मिद्धान्ते त्वधिकारसम्पादकत्वाच्चेति ॥३॥८॥२॥

तामाम् ॥ पवमानेष्टीनां दर्शनप्रकृतिकलादतिदेशेन प्रयाजादि-
वदेवाग्निः प्राप्नोति । ते चाधानपवमानेष्टिसाध्या इति ततः पूर्वं
कर्तव्यमेवाधानम् । पवमानेष्टयश्च । न चानवस्था । यावत्पौर्णमा-
स्यादिकासं करणोपपत्तेरिति प्राप्ते ।

न तावत्पवमानेष्ट्यादिकं प्रकृतावद्ग, अग्निमाचार्यत्वस्य स्थापित-
त्वात् । भव्यपि चाद्गत्वे तेषां नातिदेशः । पवमानेष्ट्यादिषु यत्कि-
ञ्चिदितिकर्तव्यताकपवमानेष्ट्युपेतमकलाद्गमन्त्येनैव प्रकृतेः पूर्णतां
परिकल्प्य पवमानेष्ट्यतिदेशाकल्पनाद्येपामद्गानां प्रकृतौ स्वाद्ग-
मन्त्येन निराकाङ्क्षता तेषामेवातिदेशो न पवमानेष्ट्यादीनाम् ।

तात्वेनायोग्यसम्बन्धयोर्वाक्यार्थयोः सन्निधिरिति स्थानलक्षणम् ।
यद्यपि चात्र पशुधर्माणां श्रुत्यादिविनियुक्तत्वाच्च प्रकरणस्य स्थानस्य
वा विनियोजकत्वसम्भावना, तथाप्यपूर्वसाधनलक्षणतात्पर्यसाहचर्य-
एव विनियोजकत्वव्यवहारोभाक्त इति द्रष्टव्यम् । न चैवमपि प्रकरणेन
स्थानवाधापत्तिः । अग्नीषोमीयस्य पशुधर्माकाङ्क्षायामेवातिदेश-
कल्पनवदौपदेशिकस्थानस्यैव विनियोजकत्वकल्पनौचित्यात् । अन्यथा
प्रवक्ष्यौपदेशिकप्रमाणेन प्रकृत्यर्थत्वाद्धर्माणां कापि विकृत्यर्थत्वाना-
पत्तेः । इन्द्रादेरुपायान्तरेणापि सृष्टिसम्भावान्न लिङ्गादेः श्रुतिकल्प-
कत्वमिति विशेषः । अत्र उभयार्थत्वमिति प्राप्ते ।

न सवनीयस्यावान्तरप्रकरणं, सौत्येऽहन्युपपत्तेः । अन्यथा दूरस्थ-
कर्मानुवादेन काष्ठरूपातुपादेयगुणविधानानुपपत्तेः । न च प्रातः-
सवन उक्तृत्वादेवोपस्थितिः । आनुष्ठानिक्युपस्थितेरङ्गसाहचर्येऽपि
प्रकरणान्तरप्रतिषन्धकत्वस्य काण्यदर्शनात् । अस्तु वा तत्, तथापि
वपाभ्यासमात्रस्य प्रातःसवन उक्तृत्वेऽपि उपाकरणोत्कर्षे प्रमाणा-
भावात्तदुपस्थित्यनुपपत्तेः । यद्यपि चोपाकरोतिना याम एव लक्ष्येत,
तथापि प्रक्यार्थस्योपाकरणस्याश्विनशङ्खोत्तरकालस्याप्राप्तेरनुवादा-
नुपपत्तिः । यद्यपि च वपाप्रचारोत्तरभाविपदार्पणान्तदाद्युत्कर्षन्या-
येनोत्कर्षः सम्भाव्येत, तथापि न तत्पूर्वभाविनामुपाकरणादीनामु-
त्कर्षे प्रमाणमस्ति । वस्तुतस्तु । पूर्वद्युर्वेदिकरणन्यायेनापूर्वत्वान्तदुत्तर-
भाविनामपि नोत्कर्षः ।

वस्तुतस्तु, गङ्गायाद्दोष इत्यादौ प्रक्यार्थस्य घोषान्तरप्राप्त्यभावे-
ऽपि लक्षणादर्शनात्स्योत्तरकालत्वप्राप्त्यभावेऽपि उपाकरोतिना वपा-

पोडग्निं द्वितीयः सारस्वती मेघतिराचे चतुर्थीत्येतेष्वग्नेः क्रतु
 पशूनां विधानात् तस्य च कृतोपकारप्राकृताङ्गमन्व्येऽपि अपेक्षितानां
 पशुधर्माणां सन्निहितत्वेन प्राकृताङ्गमन्दष्टत्वेन चात्र प्रकरणोपपत्तिः ।
 ऐन्द्राग्नादिपशूनास्तु संस्नाधिकरणन्यायेन समानविधानत्वाभावादेव
 न पशुधर्मयाज्ञकत्वग्रहणम् । अस्तु वा तेषामप्यवान्तरप्रकरणाद्गर्मयाज्ञक-
 त्वम् । नैतावता सर्वार्थत्वम् । न च सौत्येऽहनि तद्विधिः । सवनीयोद्दे-
 ग्रेण तस्याग्निगृहणोत्तरकालत्वमात्रविधायकत्वात् । धूपपरिष्ठाणस्य
 चिह्नता धूपं परिच्ययतीति सामान्यविधिना आग्निगृह गृहीत्वोप-
 निष्कम्य धूपं परिच्ययतीति परिष्ठाणान्तरविधिना वा प्राश्लेना-
 नुवादात् । परिष्ठाणान्तरे चिह्नत्वस्यापि रश्मिभाधारण्याधिकरणे
 उपपादयिष्यमाणत्वात् । न च तथापि दूरस्थकर्मानुवादेन कालवि-
 धिरशक्यः । औपवस्य्याहे विहितानामपि क्रतुपशूनां वपया प्रातः
 मवने धरन्ति पुरोडाग्नेन माध्यन्दिने अङ्गैर्द्वितीयमवने इत्यनेनोक्त-
 र्धविधानात्सौत्येऽहन्यनुष्ठीयमानतद्योपस्थित्युपपत्तेः । तेन यथैव क्रय-
 सन्निधावाग्नात्स्योग्रीषोमोयस्यौपवस्य्येऽहन्यनुष्ठीयमाणे नैव धर्म-
 याज्ञकत्वं सिद्धान्ते, तद्वदिहापीति न दोषः । न चैवमपि क्व मव-
 नीयविधिरित्यत्र विनिगमनाविरहः । धर्मवाङ्मन्त्रैव नियामक-
 त्वात् । अतथावान्तरप्रकरणत्वमवनीयार्थं इति ।

द्वितीयस्तु सत्यं सवनीयार्थां. स्थानाद्ग्रीषोमोयार्थां अपि ।
 तस्य हि क्रयसन्निधौ विधिद्वयायामेव कृतोपकारप्राकृताङ्गैर्निराका-
 लोत्तरीपवस्य्येऽहन्यनुष्ठाण्योपस्थितिमात्रमन्त्रेण स्थानम् । सव-
 नीयपदावस्यसन्निध्यभावेन प्रकरणग्रहणानुपपत्तेः । अत एवेतिकर्तव्य-

विशिष्य प्रमाणान्तरमपूर्वमाधनत्वेऽपि स्यापकं न स्यात्, ततो मद्या-
प्रकरणश्रीतानामेषामानर्थक्यतद्गन्ध्यायेन भवेत्सर्वपथ्यर्थत्वम् । न तु
तदस्ति । स्थानेनाग्नीषोमीयार्थत्वावगमात् । तेन सिद्धमग्नीषोमीय-
एवोपदेशोऽन्यत्र त्विदं इति । सामानविध्यप्रयोजन दशमादौ
स्पष्टम् ॥२॥८४॥

दोहयोः ॥ दशपूर्णमासयोर्दधि पूर्वैशुरपरेद्युय पय उत्पाद्यते ।
दोहधमांश्च ग्राखाहरणादयः पूर्वद्युः क्रियन्ते । तेषामनुष्ठानवादे-
ग्राहधिमात्रात्त्वमिति प्राप्ते ।

यद्यपि म्यातं भवेत्तथापि प्रकरणेन तद्वाधः । न ह्यत्र पूर्ववत् कृत्रोप-
कारकत्वादिना प्रकरणाभावः शङ्कितुं शक्यः । न च स्थानमत्र
दधियागस्थास्ति । उत्तरेद्युरेवानुष्ठानात् । दध्नस्तु विद्यमानमपि ज्ञान-
र्थक्यभिध्याऽपूर्वमाधनत्वलक्षणात्तात्पर्यं याहकम् । न च सारकविधया
दधैव यागोपस्थितेः स्थानशङ्का । तादृशोपस्थितैर्नैयत्याभावेन याह-
कत्वानुपपत्तेः । किञ्च दोहधमां. परेद्युरेवाप्रातास्तत्रैव च भाव्यापे-
क्षायां प्रकरणादुभयार्थत्वेनावगम्यमानाः सामर्थ्यात् पूर्वैशुरनुष्ठीय-
मानदधिमिद्वयं पूर्वद्युन्मध्ये क्रियमाणा अपि न तन्नाचार्या-
भवन्ति । दोहनादयस्तु सामर्थ्यादेवावर्तन्त इति विशेषः ॥२॥८५॥

तदस्तवनान्तरे ॥ ज्योतिष्टोमे प्रातःसवनिकप्रहणसन्निधौ दह-
धमां स्वप्रेष्ये यहाः मायन्तोऽनुप्रेष्ये भुव इत्याद्याः । ते निःसन्दिग्ध-
स्यानात् प्रातःसवनिकप्रहमाचार्या इति प्राप्ते । माध्यन्दिनसवनि-
कादौनामपि प्रकरणात्तेन च स्थानवाधात्सर्वार्थत्वं, प्रयाजादीना-
मिश्राग्नीषोमीयार्थत्वमिति ॥२॥८६॥

भ्यासलक्षणोपपत्तेः । पश्चनपक्षमोपयोगिभूषणपदार्कभस्यादकद्वितीयपरि-
 व्याणस्याश्विनग्रहणोत्तरकालताविधित एव तदुत्तरभावविषयायाग-
 ष्यापि आश्विनग्रहणोत्तरकालत्वभिद्वेरेतद्वाक्यवैषम्यमिषा एवाभ्यासा-
 देतस्थोत्पत्तिविधितम् । तथापीतरस्य सर्वस्य द्वितीययूपपरिव्याणा-
 देवाङ्कान्तरप्राप्तत्वात्कालविशिष्टं शब्दमेव वा द्रव्यदेवताविशिष्टं कर्म
 विधीयते । ततस्थानेनैव वाक्येनाग्नेयसवनौयसैतत्समानजातीयैश्च
 वाक्यान्तरैरैन्द्राग्नादीनां विधानादौपवस्य्याहे तेषां पुनः श्रवणमनु-
 वादमाचम् । तदपि यथा वै मन्त्रोऽविदितोजलमवधुमुते एव-
 मेतेऽप्रज्ञायमानाजनमवधुष्यते इत्यर्थवादहतसन्ततकरणनिमित्तक-
 निन्दोपपादकैतच्छब्दापेक्षितपशुसमर्पणार्थं निन्दोन्नीतदोषपरिहा-
 रार्थं च वपथा प्रातःभवने चरन्तीत्यादिना वपाप्रचाराद्युद्देशेन
 प्रातःसवनादिकालविधिः । खण्डशः कालभेदेनानुष्ठाने हि मध्ये
 सत्यर्थमवकाशलाभाद्दोषपरिहारः । यद्यपि चात्रापि कालविधान-
 न्दूरस्थकर्मानुवादेन न शक्यम्, तथाप्यर्थवादत एव तदुपस्थितेन
 कश्चिद्दोषः ।

यत्तु प्रचारविप्रकर्षस्योपादेयगुणस्य मत्वाव दोष इति मूलोक्तं
 समाधान, तद्विप्रकर्षस्याशब्दस्य विधेयत्वाभावादुपेक्षितम् । अतो न
 सवनौयस्यावाप्तरप्रकरणम् । स्वानान्वग्नीषोमौयाङ्ग पशुधर्माः ।
 न च ज्योतिष्टोमप्रकरणेन स्वामवाधः । पशुधर्माणां श्रुत्यादिभिः
 पशुधर्मस्कारकतया विनियुक्तानामयोग्यतया ज्योतिष्टोमप्रकरणेना-
 धृष्टान् । अतो यच्चैव श्रुतः सन्बन्धो यथा वाजपेयस्तेत्यादौ, तच्चै-
 वानर्थक्यतदङ्गन्यायो न त्वच । एव सत्यपि यदि कस्यापि पशो-

व्यवतीति विधिनाऽभ्यासात्परिव्याणान्तरं विहितम् । आश्विनोत्तर-
कालत्वस्य पाठादुपनिष्क्रमणस्य चार्थादेव प्राप्तेः । तच्च प्रकरणात्
सर्वनीयस्यैवाङ्गन्तदपि च न प्राकृतकार्यापन्नम् । प्राकाग्रदानवद्विधि-
वैयर्थ्यापत्तेः । अत एव तत्कार्यमदृष्टं यूपदाख्याधिक्यं वेद्यन्यदेतत् ।
तदिह रशनातद्दूर्मास्य चित्तन्तद्भर्ममयीत्वादयोनाप्राकृतकार्यापन्ने
परिव्याणान्तरे यूपवटवर्धिराक्षरण इव भवन्तीति प्राप्ते ।

उत्पत्तिवाक्ये चिद्वृत्तानुवादरूपतात्पर्यग्राहकवशात्प्राग्वाच्यं प्रकृ-
तापूर्वसाधनोभूत-यूपपरिव्याणत्वमेवोद्देश्यतावच्छेदकं, न तु विजा-
तीयपरिव्याणत्वम् । तथात्वे उत्पत्तिवाक्ये चिद्वृत्तस्याप्राप्तत्वेन विधाने
गौरवापत्तेः । अत उद्देश्यतावच्छेदकरूपसत्त्वात्तत्रापि रशनातद्दूर्माः ।
व्याख्यादणान्त मङ्गलित्तोभेन यूपच्छेदनपरिव्याणरशनातद्दूर्माणां
सर्वेषामुपदेगेनैव चित्तयसाधारण्यमङ्गीकृत्य सर्वनीयपरिव्याणान्तरे
उपदेगेनैव तन्नामं व्याचवाणानामभिप्रायं न विद्मः ॥३॥८०॥

आराच्छिष्टम् ॥ ग्रहधर्माणां ग्रहरूपे आनर्थक्यप्रसक्तौ ग्रहया-
गाभ्याससाधनत्वमेव ग्रहपदेन लक्ष्यते, दीक्षणीयावाङ्मियमन्यायेन ।
न तु ज्योतिष्टोमापूर्वसाधनत्वम् । अतश्च प्रकरणोपस्थितापूर्वसाधन-
त्वस्यैव लक्षणात्तानारभ्याधीतांशदाभ्यापूर्वार्थत्वं धर्माणामिति प्राप्ते ।

प्रकरणादन्येषामिवानुष्ठानभादेश्चादनारभ्याधीतानामनुपस्थिते-
र्वाक्यसङ्कोचे प्रमाणाभावादेव सर्वार्थत्वम् । अत एव प्रबलेन दुर्बलेन
वा प्रमाणेन साधनत्वेनावगतानां सर्वेषामेव हविषां वेद्यादिकमङ्गम् ।
वस्तुतस्तु अंशदाभ्ययोरनारभ्योत्पन्नयोरपि प्राकरणिकवाक्येनैव क्लृ-
प्ततेति तुञ्जत्वमेव ॥२॥८१॥

रशना च ॥ पशुनियोजनाङ्गत्वेन विनियुक्तस्य यूपस्थानुष्ठानमा-
देश्याद्ग्रीषोमीयापूर्वधाधनीभृतपशुनियोजनार्थत्वम् । अतिदेशान्तु
सवनीयानुबन्धार्थत्वम् । एव तदुत्पादकानां केदनादिसंस्काराणा-
मपि । यद्यपि च यूपस्वरूपे आनर्थक्याभावस्तथाप्यनुवादस्य सन्नि-
हितगामिनादेवाग्रीषोमीये निवेशः । विद्यतौ त्वभिक्रमणवद्गमनम् ।
तेषां तु भेदेनानुष्ठाने प्राप्ते दीवाकालस्याप्युपदेशातिदेशाभ्यां
विहितस्यैकत्वात्तन्त्रेणानुष्ठानादेकस्या एव यूपव्यक्ते सर्वोपकारकत-
मेकादशे वक्ष्यते । ये च परिव्याणादय उत्पन्नयूपसंस्कारकासोधा-
मयानुष्ठानमादेश्यातिदेशाभ्यां प्रकृतिविद्यत्यङ्गत्वम् । यूपस्वरूपस्य
तद्वातिरेकेषाप्युत्पन्नत्वात् । यूपव्यक्तेरेकत्वात्तु गृह्यमाणविशेषलेऽप्या-
तिय्याद्यर्थवर्हि प्रोक्षणन्यायेन प्रसङ्गेन कार्यभिद्वेर्भावत्ति ।

न चैव तद्व्यायेनेवाग्निपाचमन्नागां देदां पूर्णमासिकस्यापि विद्यतौ
प्रसङ्गापत्तिः । त्रीद्विप्रोक्षणादिवत्कार्यकूटोद्देशेन यद्वाक्तेरुत्पत्ति-
त्वात्कार्यकूटाङ्गभृततद्वाक्किञ्चिदस्कारजन्यादृष्ट प्रति तत्कार्यान्तिम-
कार्यत्वेन नाशकत्वस्य क्लृप्तत्वेन तदनापत्ते । न ह्यग्निपाचादेयत्कार्य-
कूटोद्देशेनोत्पत्तिः तत्कार्यकूटाङ्ग संस्कारः । सपार्गस्य व्योतिष्टोमा-
द्यनङ्गत्वात् । अतस्तत्र तद्वाक्किञ्चिदृष्टत्वावच्छिन्न प्रकृतिः* तत्फलौ-
भृतान्तिमकार्यत्वेन नाशकतेति विशिष्य कार्यकारणभावेनैव तत्र-
योगवृत्त्यन्तिमफलेन नाश इति वैषम्यम् । एव च परिव्याणरशना-
तद्गमादय शौपवमयेऽह्न्यनुष्ठेयमाना अण्यपदेशातिदेशाभ्यां वित-
थेयकारकाः । अथैषि अतिथि यद् गृह्यैतौपनिशक्तस्य यूप परि-

* इत्यनेन पाठ सत्यं । मम तु, प्रति,—इति पाठ प्रतिभाति ।

मण्डुपदेशस्य सोमतात्पर्यकत्वाभिवारणेन विकारभृतेऽपि फलचमसे
 अप्राकृतविशेष्यकत्वप्रसङ्गादभिषवाद्यनापत्तेः । अतश्च सर्वत्र मस्कार-
 विधौ प्रकृत्यपूर्वसाधनत्वप्रकारकप्रकृत्यपूर्वसाधनविशेष्यक एव बोध-
 इति तदन्तु कुर्यादित्यतिदेशेन विकृत्यपूर्वसाधनेऽपि समानविधान-
 ताभावेऽपि धर्मप्राप्तिरविरुद्धा । प्रकृते तु फलचमसस्य प्रकृत्यपूर्व-
 साधनत्वादेव यवाद्विदुपदेशविषयत्वमिति प्राप्तेः ।

सर्वत्र मस्कारविधौ प्रकृत्यपूर्वसम्बन्धित्वप्रकारकप्रकृत्यपूर्वसम्बन्धि-
 विशेष्यक एव पार्यन्तिक उद्देश्यबोधः । तथापि सा सम्बन्धिता
 यद्दुर्मावच्छिन्नस्य मस्कारविधिपार्यन्तिकशब्दबोधात्पूर्वं प्रमीयते,
 तद्दुर्मावच्छिन्नस्यैव मस्कारविधुपदेशविषयत्वेन व्यवहारो नान्यस्य
 तस्य । घटादेरिव तत्त्वनाप्रतीतस्योद्देश्यत्वानुपपत्तेः ।

अत्र च तत्रे प्रथमि दधानयतीत्यादौ प्रथमं पयस्त्वावच्छिन्नो-
 द्देशेन विधीयमानेऽपि दधानयने पयस्त्वावच्छिन्नस्यापूर्वसाधनत्व-
 बोधोत्तरमेवापूर्वसाधनत्वावच्छिन्नोद्देश्यतायाः पार्यन्तिकत्वात् पयस-
 एवोपदेशविषयत्व पार्यन्तिकपदोपादानाच्च विरुध्यते । प्रकृते च न
 फलचममत्वावच्छेदेनापूर्वसाधनताऽभिषवादिविधितं पूर्वं प्रमिता ।
 तथात्वं स यदि सोमं विभक्तयिषेत्तमस्यै भवत् प्रयच्छेत्तं सोम-
 मित्याद्यनुवादानुपपत्तेः । अतस्त्वात्पर्यपाहकासुरोधेन मत्प्युद्देश्यता-
 वच्छेदकावच्छिन्नत्वेनोपदेशविषयत्वे फलचमसस्यैव समानविधानता ।
 अतश्च तस्यैव धमाकाङ्क्षायाः सत्यपि कर्मकत्वे कल्पितेन स्थानापत्या-
 प्यातिदेशेन क्रयाभिषवादीनां सोमधमाणां प्राप्तिः । अत एव
 प्रकृतोपदेशविषयभिन्नविषयत्वात्स्य मस्कारोऽहत्वमाचक्षते ।

अग्न्यङ्गम् ॥ इष्टकाधर्माणामरुष्णात्वादीनामनारम्भाधीतचिचि-
 ष्टादीष्टकाविनियोगस्याप्यनारम्भाधीतत्वात् प्राकरणिकेष्टकामात्र-
 धर्मत्वमिति प्राप्ते । पूर्ववद्दुष्कामसादेश्यादिष्टकाप्रयोज्यवचनापूर्व-
 सम्बन्धित्वस्यैव लक्षणीयस्थानारम्भाधीतास्त्रयविशेषाच्चात्राप्युभयधर्म-
 त्वम् ॥ ३ । ८८ ॥

नैमित्तिकम् ॥ सोमधर्मा अभिषवाद्य फलचमसेऽपि समान-
 विधानाः । सोमस्वरूपे आनर्थक्यप्राप्तौ लक्षणीयस्य ज्योतिष्टोमापूर्व-
 साधनीभूतप्रदेयप्रवृत्तित्वस्योद्देश्यतावच्छेदकस्य यवेस्त्रिव फलचमसे-
 ऽप्यविशेषात् । न ह्यत्र सोमत्वमपि विवक्षितम् । फलचमसे स्थाना-
 पत्त्याऽप्यभिषवाद्यनापत्तेः । न च नित्यानामभिषवादीनाम्नित्यश्रुत-
 सम्बन्धे अनित्यस्य फलचमसस्य द्वारत्वानुपपत्तिः । नित्यानामपि
 नित्यसोमवदनित्यफलचमसस्य द्वारत्वे उद्देश्यत्वं एव वा साधका-
 भावात् । इत्थतएव हि उपाश्रु यजुषेत्यादौ नित्याना नैमित्तिक-
 काना च होमादीनामुपाश्रुत्वादिबिषयता ।

न च नैमित्तिकस्य नित्यविनियोगोत्तरप्रतीकत्वेन विलम्बित-
 प्रतीकत्वादतुल्यत्वम्* । तथाले प्रमाणाभावात् । कचिरुवेऽपि वा
 सस्कारविध्युत्तरप्रवृत्तिकले प्रमाणाभावेन तुल्यत्वात् । अस्तु वा
 तत्तथापि सस्कारविध्युद्देश्यतावच्छेदकाक्रान्तत्वस्य फलचमसेऽप्यनिवार-
 णात् । न च सस्कारविधावपूर्वसाधनत्वरूपसामान्यधर्मप्रकारक-
 सोमविशेषकसोधाङ्गीकाराच्च फलचमससङ्गुष्ठ इति वाच्यम् । एव-

* इत्थमेव पाठः सर्वत्र । नित्यविनियोगोत्तरप्रतीकत्वेन विलम्बित-
 प्रतीकत्वादतुल्यत्वम्,—इति तु समीचीनं प्रतिभाति ।

एवं यत्र नावयविघटितभाट्टश्रेण प्रतिनिधिसूत्रं न समानविधानत्वं, न वा कार्यापत्त्याऽपि धर्मप्राप्तिः । यथाऽवघातप्रतिनिधितया नखनिर्मुञ्चनादेः करणे नखेषु प्रोक्षणादेः । धूपावटस्तरण-वर्हिर्वस्रौ-किकेतिकर्त्तव्यतोपादानेऽपि चरितार्थत्वात् । फलचमसे तु तमसौ भव प्रयच्छेदित्यादिशब्दगतस्त्रिङ्गादेवातिदेशकल्पनमिति विग्रहः । प्रयोजनं, त्रींशोऽंशं मेघ इति मन्त्रस्य पूर्वपक्षे लोपः, सिद्धान्ते तन्नूयः । मन्त्रान्तर्गत-मौञ्जादिपदानां त्रींश्विषाधनताऽऽक्षिप्तमाधनताकानामित्यर्थेनावयवेऽपि प्रयोगोपपत्तेः ॥३॥१०१॥

नियमार्थाः ॥ यत्र तु पूतीकादौ तत्त्वेन विधिसूत्रं सकृत्साङ्गयुक्त-सोमश्रव्यागप्रयोगसम्भवे पश्चादेव तत्प्रवृत्तेर्न समानविधानत्वम् । न ह्यत्र पूतीकगतावयवार्था प्रतिनिधिनियमः । तेषां मन्त्रसदृशत्वेन पक्षेऽप्यप्राप्तेः । पूतीकपदेऽवयवसंज्ञाप्रसङ्गाच्च । न च नियमविधि-साधवानुरोधेन तदङ्गीकारः । तस्य फलमुखत्वेन निषादक्षपत्यधि-करणेन न्यायेनाकिञ्चित्स्वरत्वादिति प्राप्तेः ।

पूतीकपदार्थस्य हि पूतीकत्वस्य मापकरणं श्रुतं, द्वितीयान्तात् । अतएव नियमविधिसाधवानुरोधेन तया न पूतीकत्वस्य मासाद्याग-साधनत्वं लक्ष्यते । अपि नवयवमिहमाधनतागाम्तरौयकप्रयोजकत्व-मिति न पूतीकपदेऽवयवसंज्ञा । सदृशनियामकन्यायप्रवृत्तेः पूर्वमेव शास्त्रे विधेः प्रवृत्तेर्नियमविधिमोपरत्तिः । ततयात्रापि कतिपयाव-यवसाधनत्वस्य सोमशास्त्रादेव सिद्धेः समानविधानत्वम् ॥३॥१०१॥

मन्त्राद्यु ॥ व्योतिष्ठोमे अतश्च मन्त्रा अपि व्योमोक्त्ययोजनप्रति-राशमशाः । मन्त्रा नाम क्रतुप्रयोगवृत्तिसोपरोपरमः । तत्र दादय

वस्तुतस्तु गुणकामवाक्य इवाच भावनान्तरमेव विधीयते ।
अनेकगुणोपादानाच्च । अतश्च तस्या एवेतिकर्मव्यताकाङ्क्षयाऽतिदेश-
कन्यनमित्यपि शक्यं वक्तुम् । अत एव व्यथोधस्त्रिभिनीनामाहरण-
स्यैवोपदेशिकत्वान्न क्रय इति केचित् । प्रयोजन, गुणकामप्रवृत्त्य-
प्रवृत्तौ । सोमपदवतोमन्त्रस्य स्रोपोहौ च ॥३॥१००॥

प्रतिनिधिश्च ॥ त्रीङ्गाद्यभावे गीवारादिषुदृशप्रतिनिधेरपि
संस्कारविधितः पूर्वं साधनत्वान्वगमाद्समानविधानत्वम् । भक्तलाङ्ग-
युक्तप्रौद्दिजन्ययागप्रयोगसम्भवे कर्मशास्त्रेण तदाचेपादिति प्राप्ते ।

सत्यसुत्तरकालनदाचेपः, तथापि त्रीद्दिशास्त्रार्थासौचनवेसाया-
मेव त्रीद्विलजातेर्यागसाधनत्वेऽवगते तदन्यथातुपपत्त्या तद्वच्छि-
द्यत्केसादारम्भकौभूतावयवानां च साधनत्वमाश्रियते । अतश्च जाति-
व्यवयवसाधनतानां पूर्वमेवावगतानां सर्वासामसम्भवे कतिपयवच्छ-
स्रोत्तरकालप्रतीतिकत्वेऽपि स्वरूपेण पूर्वावगतेः समानविधानत्वोप-
पत्तिः । न हि नीवारत्वेन रूपेण तेषामुपादानं, येन तद्रूपेण
साधनत्वमोक्षस्रोत्तरकाशिकत्वाद्समानविधानत्वापत्तिः । अपि तु
त्रीङ्गारम्भकावयवसमानजातीयकतिपयावयवारम्भत्वात् । अतश्च तेषां
त्रीङ्गावयवनिष्ठसाधनतासम्बन्धपर्यन्तमवर्जनीयतयोपादानेऽप्यवयवसाधन-
तायाः संस्कारविधिभ्यः पूर्वमेव प्रमितत्वात्समानविधानत्वोपपत्तिः ।
संस्कारविधिषु हि प्रकृतापूर्वसाधनीभूतप्रदेश्यद्रव्यप्रकृतित्वत्वावच्छि-
द्यत्सैव प्रकृतित्वस्योद्देश्यतावच्छेदकत्वाद्द्वयवनिष्ठसाधनताया अवयव-
निष्ठसाधनतातोभेदेऽपि* न विरोधः ।

* अवयवनिष्ठसाधनतातो भेदेऽपि,—इति भवितुमुचितम् ।

ष्टोमादिवत् प्रकरणाविशेषाद्दीक्षणीयादिधर्माणामुभयार्थत्वमिति प्राप्ते ।

फलवत्त्वज्ञान विना धर्माणामङ्गत्वबोधानुपपत्तेस्तस्य च गुणस्यले आश्रयसम्बन्धव्यतिरेकेणानुबन्धमानत्वादाश्रयस्य च स्वविधिविहितस्य स्थाभसम्भवे गुणेनोत्पत्तिविनियोगप्रयोगाणामनाद्येपाङ्गर्माणं गुणान्वयात् पूर्वमेवाश्रयान्वयस्य तद्विधिपर्यवसानार्थमवश्यं वाच्यत्वेन विरम्य व्यापारत्वापत्तेर्नोभयार्थत्वम् । न ह्येवमाश्रयनिष्ठफलवत्त्वज्ञान गुणान्वयाधीनम् । तद्बोधव्यतिरेकेणपि यागस्य क्रियारूपस्य फलवत्त्वबोधोपपत्तिः । गुणे तु फलवत्त्वज्ञापकविधिवैयर्थ्यापत्त्यैव कृतिमाध्याश्रयान्वयस्य धर्मान्वयात् पूर्वमवग्य वाच्यत्वम् । अत एवाश्रयोगुणनिष्ठकरणतासम्पादको गुणकरणतावच्छेदककोटिप्रविष्टोवेति करणाकाङ्क्षैव वितता आश्रयाकाङ्क्षेति मूलप्रवादः । अतोधर्माणामाश्रयाङ्गत्वमेव । गुणभावनायान्तु आश्रयतोधर्मातिदेश इति सिद्धम् ।

प्रयोजनं, यद्यपि न गुणकामप्राप्तिरूप सम्भवति । भंक्षानां विकृतिव्येऽपि तदाश्रयभूतस्य व्योतिष्टोमस्य प्रकृतिभूतस्य मत्तेनैव सदोमानाद्याश्रितगुणकामानां षोडशाद्यभ्यासाद्भूतग्रहणाद्याश्रितानां वा गुणकामानां प्राप्नुपपत्ते । नाप्युद्भिदादीना वैकल्पिकसंख्याप्रकृतित्वरूपम् । यागत्वसादृश्याधिक्येन व्योतिष्टोमप्रकृतित्वस्यैवोपपत्ते । तथापि यत्राथैष भूर्वेशदेव इत्यादौ न यागत्वपरिधायकपदश्रवणं, तत्र वैकल्पिकसंख्याप्रकृतित्वं पूर्वपत्ते । सिद्धान्ते व्योतिष्टोमप्रकृतित्वमेवेति द्रष्टव्यम् । सन्त्याङ्गभूतधर्मभेदे याजुर्वेदि-

सोचाण्यग्निष्टोमे । तत्राग्निष्टोमसोचमन्थम् । साऽग्निष्टोमसंज्ञा नित्या
 काम्या च । संयोगवृत्ताद्दधादिवत् । उक्त्येऽग्निष्टोमसोचोत्तर-
 न्वीष्णन्यानुक्त्यसोचाणि । सोक्त्यसंज्ञा । षोडश्रिणि तदुत्तरं
 षोडश्रिसोचम् । सा षोडशीसंज्ञा । अतिरात्रे तदुत्तरं द्वादश
 सोचात्मकास्तयोरात्रिपर्याया आश्विनसोच च । साऽतिरात्रसंज्ञा ।
 धास्त्वत्यग्निष्टोमवाजपेयाभोर्यामाख्या अन्यास्तिस्रः स्मृतौ गच्छन्ते, ता
 एतास्त्रैवान्तर्भूताः । यत्राग्निष्टोमसोचोत्तरं उक्त्यान्यहना षोडश्रि-
 सोचं क्रियते, सा अग्निष्टोमसस्रैवात्यग्निष्टोमपदवाच्या । यथावस्थित-
 षोडश्रुत्तरं यत्र वाजपेयसोचं क्रियते, सा षोडशीसस्रैव वाजपेयपद-
 वाच्या । यत्रातिरात्रे चतुर्थोरात्रिपर्याय-सोचत्रयात्मकोवर्धते, तत्रा-
 तिरात्रसस्रैवाभोर्यामपदवाच्या । तत्रात्यग्निष्टोमोराजन्यस्य नित्यः ।
 अयग्निष्टोमे राजन्यस्य गृहीयादिति वचनात् । अन्यास्तुक्त्यादयः
 काम्याः । पशुकाम उक्त्य गृहीयात्, षोडश्रिणा वीर्यकाम'
 सुवीत, अतिरात्रेण प्रजाकाम याजयेदिति वचनेभ्यः । अत्राग्नि-
 ष्टोमादिशब्दानां प्रचुरप्रयोगात् सस्यास्त्रैव शक्तिः, तदति ष्योति-
 ष्टोमे निरूढलक्षणा, तदति क्रत्वगारे साप्रतिकी, यदृणे सोचे च
 गौणीत्येवं कौस्तुभे द्रष्टव्यम् ।

अतस्य सस्यानामेव फलममन्थः । यदृणमोचादिकं तु तत्त-
 दास्ये वाक्यान्तरप्राप्तमनूयते । सस्यापदार्थवृत्तिप्रयोगस्य प्रतिषम्ब-
 न्धपेसायाश्च प्रकरणाज्ज्योतिष्टोमकतरेवाश्रयत्वेनास्वीयते । तदेत-
 त्सर्वमिन्द्रियकामाधिकरणे स्थितमेव । इह तु सर्वगुणकामाश्रय-
 भामाश्रयविधिं न वेति चिन्तायां, फलवत्त्वेन सस्यादीनामपि ष्योति-

अथ सप्तमः पादः ।

प्रकरणाविशेषात् ॥ द्रव्यपूर्णनामयोर्वेदिवर्धिणी तद्गुमांस्य खन-
नलज्जमादयः किमङ्गप्रधानसाधारणविरामादनार्था उत प्रधाना-
ङ्गभूतविरामादानमाचार्या इति विचारे । वेद्यां ह्यव्यय्यासादयति
वर्धिषि ह्यव्यय्यासादयतीति वचनेन वेदिवर्धिरामादनस्य ह्यविहृद्दे-
येन विधानादर्थान्तयोरपि ह्यविरथत्वप्रतीतेर्ह्यविः स्वरूपे चानर्थक्य-
प्रसक्तौ अपूर्वसाधनत्वलक्षणातात्पर्यपाठकजिज्ञासायां अप्रतिबद्धफ-
लवप्रधानाधिकाराख्यप्रकरणस्यैव तात्पर्यसाहकत्वावभायात्तेन साङ्ग-
तसम्बन्धस्यैव शाब्दस्य लक्षणाघटकतया श्रवणात् प्रधानापूर्वाङ्ग-
भूतव्यविरथत्वमेवेति प्राप्ते ।

प्रकरणेन वाक्यसङ्कोचे प्रमाणाभावादानर्थकापरिहारार्थं यथा
प्रधानप्रकरणेन तात्पर्यसहस्रतया दुर्धलेनापि अङ्गाधिकाराख्यतप्र-
करणेनापि । अत एवानारभ्याधीताङ्गानुष्ठानसादेश्यस्यापि तात्पर्य-
साहचर्यमुक्तम् । तेन सर्वायां एवेति । अस्तु वा प्रधानप्रकरणस्यैव
तत् । तथापि नाङ्गत्व सम्बन्धघटकं, गौरवात् । अपि त्वपकार-
कत्वमात्रं, अभ्युदितेषां दधिपयसोरिव । सम्बन्धमात्रं वा स्वर्गादि-
वदगन्तेत्याप । अतश्च प्रधानापूर्वोपकारकव्यविरथत्वमात्रावगते रङ्ग-
तदङ्ग ह्यविधामपि अनारभ्याधीतानां प्राकरणिकानां वा प्रधानोप-
कारकत्वाविशेषात् सर्वार्थत्वम् ॥२॥१०॥४॥

कादिप्रायश्चित्त पूर्वपक्षे । सिद्धान्ते त्वविज्ञातमपि । तथा, यज्ञस्या-
 ग्नीरुदृषमग्नीयेत्यादि यज्ञपदोपेतमन्त्रे अविज्ञात प्रयोग पूर्वपक्षे ।
 सस्यायामस्य लोपात् । सिद्धान्ते तु यज्ञस्य सस्यायाद्याग्नीरित्येव
 मूर्हितयम्, इत्याद्यपि द्रष्टव्यम् ॥२॥१०॥२॥

इति श्रीखण्डदेवविरचितायां भाट्टदीपिकायां

द्वितीयाध्यायस्य षष्ठं पादं ॥

द्वैयथाददृष्टरूपभोगृत्वार्थमेव युक्तम् । भोगृत्वस्य कर्तृत्वापेक्षया
 अभर्हितत्वाच्चैवम् । शरीरादीनामपि स्वावच्छेद्यजीवव्यभिक्तत्वसम्ब-
 न्धेन भोगृत्वोपयोगित्वमव्याहृतम् । न चैव प्राधान्यापत्तिः, चेन्न-
 संस्काराणां बीजावपनार्थत्वस्येवात्मसंस्काराणामपि क्रतुजन्यफला-
 धानयोग्यताजगन्नाथानां क्लृप्तलोपपत्तेः । अत एव सर्वैरेव संस्कारैः
 स्वस्वावान्तरादृष्टद्वारा समुच्चित्य प्रधानफलानुकूलातिशयविशेषो
 जन्यते । प्रधानफलमेव चात्मन्युत्पद्यते इति तदर्थं एव संस्कारा-
 नाङ्गानामुत्पत्तयः क्रतुगामिनात् । यत्र तु दृष्टविधया वचनादेव
 वा कर्तृत्वोपयोगित्वं, यथा प्राथमिकशब्दार्थान्नाचमनादौ हिरण्य-
 मालिनः प्रवरन्तीत्यादौ च यद्भवचनान्तं कर्तृत्वं एवोपयोगादङ्ग-
 प्रधानार्थत्वम् । अत एव तादृग्मन्त्रे अङ्गविशतिषु तस्याति-
 देशः ॥ ३ ॥ १०५ ॥

चिकीर्षया ॥ सोमे पट्चिन्नप्रक्रमादिपरिमाणं वेदिं विधाय
 श्रुतं, इयति मच्छामहे, स्यां कर्तुमिति । सा वेदियंघपि देशता-
 दङ्गमधानार्थतया प्रमज्यते, तथापि दौचादचिण्ण्वायेन उपावचनात्
 प्रधानमाचार्या । कर्तुमिति हि तमुना दृष्ट्वायंकेन चिकीर्षि-
 तार्थत्वप्रतीतेः प्रधानस्यैव चिकीर्षितत्वादङ्गानाम् । चिकीर्षिताना-
 मपि चिकीर्षितप्रधानार्थत्वेनैवानुष्ठानात् प्रधानमाचार्यैव वेदिः ।
 क्षितन्तावदपर्यवसितम् ॥

तथा प्रधानेन ॥ दर्शपूर्णमासयोस्तुहोत्रा पौर्णमासीमभि-
 मृजेत् पञ्चशोचामावास्यामिति श्रुतम् । तथाप्येतो मन्त्रौ पौर्णमास्य-
 मावास्यायद्वाच्यप्रधानमाचर्षयोगात्तद्द्विरभिमर्शनाप्येव । न च

फलसंयोगाच्च ॥ दर्शपूर्णमासयोर्ज्योतिष्टोमादौ केशशश्रुवप-
नादयः तावत् क्रतुयुक्तपुरुषसंस्कारार्था न त्वारादुपकारकाः ।
केशशश्रु वपते, नखानि निहन्तते, दंतोधावते, शङ्के, ऽभ्यङ्के
दद्यादावात्मनेपदनिर्देशेन पुरुषार्थत्वावगमात् । क्रियाफलस्य ह्यात्म-
गामित्वे आत्मनेपदम् । आरादुपकारकत्वे तु तन्फलस्य क्रतु-
साङ्ग्यस्य क्रतुगतत्वेन नात्मगामित्वम् । यत्त्वान्तरादृष्टं, न तत्
क्रियाफलम् ।

यद्यपि कृती श्रद्धु च धातुः परस्मैपद्येव, तथापि हृन्दस्यात्मने-
पददर्शनात्तस्य च स्मार्थकत्वे सम्भवति साधुत्वार्थत्वस्यान्वयत्वात्स्वरिते-
त्यादिविधेरेवानित्यत्वं परिकल्प्यात्मगामिक्रियाफलत्वाङ्गीकारो न
दोषाय । एव दंतोधावत दद्यादौ । दन्तानां द्वितीययाऽपि
संस्कार्यत्वावगमः । यद्योपगतं ब्राह्मणस्येत्यादौ षष्ठ्या । स्वानस्य तु
सम्प्रापकपदार्थत्वलिङ्गात् । एवं तपसोऽपि वक्ष्यते । अन्ततो यत्र
न किञ्चिद्गमकं, तत्र दौचासमाख्यैव तथा । यमादिपरिग्रहानु-
कूलपुरुषसंस्कारवाचित्वात् । पुरषस्य च क्रतूपयोगित्व कर्त्तृत्वा
क्रतुजन्यफलभोक्तृत्वा च । तदिह संस्काराः किं कर्त्तृत्वांगोपयोगिन
एत भोक्तृत्वांगोपयोगिन इति चिन्तायाम् ।

भोक्तृत्वार्थत्वे समप्राधान्यापत्तेः प्रकरणावगतक्रतुसम्बन्धवाधा-
पत्तिः । अतः कर्त्तृत्वार्थाः । दन्तधावनादीनां शरीरसंस्कारार्थ-
त्वात्तस्य च परलोकभोगफलभोक्तृत्वेऽनुपयोगादपि तथात्वम् ।
अतश्च कर्त्तुरङ्गप्रधानार्थत्वात् संस्काराणामपि तथात्वमिति प्राप्ते ।

कर्त्तृत्वस्य शरीरादिवदेव संस्कारव्यतिरेकेणपि जायमानत्वा-

तथानि वाक्यमद्वोचापत्तेः । अपि तूपकारकत्वात् इत्यङ्गप्रधानार्था-
वेव मन्तौ ॥ ३ ॥ १०६ । १०७ ॥

दोचाद्विष्णुम् ॥ ज्योतिष्टोमे दीवा, दण्डेन यजमानं दीच-
यतीत्यादिका, दक्षिणा च गौद्यादद्येत्यादिका, युता साङ्गप्रधा-
नार्था । दोचायाम्नायद् द्वितीयया पुरुषमस्कारिकाया वपवाधि-
करणन्यायेन फणिमस्कारकत्वप्रमत्तावपि यो दौचितो यद्ग्रीषोमौषं
पशुमालभते दौचितः सोम फ्रीणातीत्यादौ दौचित्यहृणात्रि-
शंघ्येनेष्टकाः प्रचतीत्यादिवदिगोपणीभूतदोचाया अपि कर्त्तृमंस्कार-
द्वाराऽग्रीषोमीयद्यन्वपतीतेस्तस्य च स्तन्वविधुष्यायकले गौरवा-
दनुवादविधया दण्डेन दौचयतीत्यादौ क्षिरिष्णुमाहिन इति
यद्भवचनवत्कर्त्तृमंस्कारकतातात्पर्यं पाहकत्वावगतेः कर्त्तुरङ्गप्रधानार्थ-
त्वेन दोचाया अयङ्गप्रधानार्थत्वात् । दक्षिणायाम् कर्त्तान्ययनार्थ-
त्वादेवाङ्गप्रधानार्थत्वं स्फुटमेव । एवं च दोचाः सोमस्य दक्षिणाः
सोमश्चेति वाङ्मदर्थं भावात्परस्परामाधारणमन्वयमामान्यमादाया-
मुवाचः । इतरथा परिमत्प्रापत्तरिति प्राप्तेः ।

वचनार्थं च अभिया प्रधानमाचार्यत्वम् । फलतः परिमत्प्राप्ताच्च
न चैतोऽपि । न च वचनस्य प्रधानप्रयुक्ततामात्र परत्वेनाप्युप-
पत्तेरद्वैतत्वनिवृत्तिपरत्वे मानाभावः । प्रमत्प्रमिद्धिस्तिकारकत्वादि-
भिराकर्त्तृमत्प्रकृतया वचनस्याङ्गोद्देश्यतामात्रनिवृत्तिफलत्वावभासा-
त्तस्याच्च प्रयुक्तत्वं इवाङ्गत्वेऽपि प्रविष्टत्वेनोभयनिवृत्त्युपपत्तेः । प्रयु-
क्तत्वनिवृत्तौ चङ्गताङ्गीकारे फलाभावाच्च । न च दक्षिणावाक्ये
परिमत्प्राप्त्युपपत्तावपि दण्डेनेत्यादिशब्देन दोचायाः प्रमत्प्रम

पौर्णमास्यादिशब्दौ कालपरौ तथात्वे द्वितीयया सप्तम्यर्थलक्षणा-
नुपपत्तेः । आमन्त्रानि हवींश्चभित्शतीति प्राप्तभिमर्शनानुवादेन
मन्त्रकालोभयविधौ वाक्यभेदापत्तेश्च । काले निमित्तेऽभिमर्शगो-
द्देशेन मन्त्रविधौ प्रतिपदादिकालीनाभिमर्शने मन्त्रानापत्तेश्च ।
पौर्णमास्यादिपदाभ्यां पौर्णमास्यादिप्रयोगस्याधिकरणत्वविधौ चोभ-
यत्र प्रातिपदिके प्रत्यये च लक्षणाप्रसङ्गो वाक्यभेदश्च तदवश्य एव ।
प्रयोगस्य निमित्तत्वाङ्गीकारे च लक्षणादयमसङ्गो विकृतावप्राप्ता-
पत्तिश्च । अतो लाघवात् प्रातिपदिकेनैव पौर्णमास्यादिप्रधानमात्र-
मन्त्रमन्त्रविलक्षणान्तदुद्देशेनैव मन्त्रविशिष्टमभिमर्शनं विनियुज्यते ।
मन्त्रमात्रं वा तदुद्देशेन विधीयते । अभिमर्शनं तु प्रकरणप्राप्तानु-
वादः । उत्पत्तिवाक्ये च हवि शब्देन प्रधानमात्रहविरूपादानमुप-
सहारविधया न विस्तृयते । अतः प्रधानमात्रायै मन्त्रौ ॥

स्मृतादुत्तरम् ॥ यद्यपि चिकीर्षितार्थां वेदिकेष्वपि साङ्गस्यैव
फलसामयौत्वेन चिकीर्षितत्वाद्ब्रह्मप्रधानार्थैव सा । वस्तुतस्तु । देश-
त्वान्तस्याः प्रकरणादेवाङ्गप्रधानार्थत्वमिद्वैरर्थवादः एवायमियति
शब्दामह इति । अत एव शब्दामह इति वचनात् कर्तृप्रचारमा-
त्रार्थत्वमङ्गीकृत्याङ्गप्रधानार्थत्वमप्यपास्तम् । अतः सर्वार्थायावेदेरग्री-
योमोयादौ प्राकृतहविराभादनार्थवेदिविधाधकत्वं तद्विकृतौ चाति-
देशं सिद्धो भवति ।

यत्तु षाट्शे प्राकृतवेदे प्रसङ्ग इति वक्ष्यते । तत्कर्तृप्रचार-
मात्रार्थत्वं कृत्वा चिन्तया । द्वितीयस्योत्तरम् । अथ पौर्णमास्यादि-
शब्दाभ्यां प्रधानमन्त्रविलक्षणं । तथापि मन्त्रभोगान्तरात्वात् ,

मेन विधावेकलण्योद्देशविशेषकस्याविश्लेषत्तः यद्विर्वैद्येक इत्यस्यानु-
 दादायोमादिधाने वाक्यभेदापत्तेरगत्या देवविशेषकस्य वा शेष-
 वप्यामोद्देशेन विधीयते । न च देवविशेषकस्य वाप्येवमाप-
 दादतर्वैदित्वविशिष्टवर्षवैदित्यमेव सस्य वा विधीयतामिति वक्ष्यम् ।
 विशेषविशेषकभावे विनिगमनाविरहात् ।

द्वितीयोदाहरणेषुपि मौमित्यापेदेर्देवमेनाद्ग्रन्थानामर्थतया स्था-
 पित्वाधूपार्धद्वयेषु वेदेः प्राप्तत्वादर्थोद्देशेन तदिधाने परिमह्या-
 पत्तिः । न चाप्रोयोमोयादिरूपाङ्गाङ्गनेषु वेदेस्तद्ग्रन्थानामुपमा-
 नाङ्गत्वे प्रमाणाभावः । प्रयोगविधिना साङ्गानामेवाङ्गानां प्रयोग-
 विधानात् । अन्यथा तद्ग्रन्थानामुपरोडाङ्गादिहविरामादनादौ
 वेदादेरनापत्तेः । न च वाक्येन वेदेर्युपाधोद्देशेन विधानात्
 प्रकरणगतसर्वायंलस्य बाधोपपत्तेः परिमह्यानापत्तिः । पद-
 चिह्नप्रक्रमपरिमाणाशयवादस्येति प्रह्लासक इत्यस्यार्धमाचार्यत्वे-
 ऽनुपपद्यमानत्वेन सर्वायंलयाधानुपपत्तेः ।

न चैवमपि फलतः परिमह्यानात् वेदोप्यानापमापकप्रमाण-
 प्रतिपन्थाभावेन ग्राह्यपरिमह्यानापत्या वेदोप्यावश्यकतात् । अतो
 वरं देवविशेषकस्यैव । न चार्धोद्देशेन यद्विर्वैदिमाचविधाना-
 दर्धान्तरे च वेदेरेव प्राप्तत्वाद्गुत्रादोपपत्तेर्न सस्योऽपीति वाच्यम् ।
 अनुवादवैद्यर्थ्यभिधैव सस्योद्देशीकारात् । तत्राप्यन्तर्वैदिपद एव
 सस्योद्देशीकारे यद्विर्वैदेरपि विधेयत्वेन वाक्यभेदापत्तेरर्थमन्तर्वैदि
 अर्थं यद्विर्वैदीति पदेस्त्वन्तर्देवविशेषविशिष्ट-मानस्यैव युपोद्देशेन
 मानोद्देशेनैव वा विधानम् । तत्रयोजनं तु, युपेकादग्निना

प्रधानमाचार्यत्वस्य यो दीक्षित इत्यादिवाक्येन दीक्षायास्तत्तद-
ङ्गाङ्गताविधायकेन बाधितस्य प्रतिप्रसवार्थता दीक्षाः सोमस्येति
वाक्यस्यास्त्विति वाच्यम् । गौरवेणाग्नीषोमीयादिवाक्यस्य दीक्षा-
विधायकत्वानुपपत्तेः । अतोऽनुवादविधयैव तद्बाधकत्वाद्युक्तमेव
परिमह्यात्मम् ।

वस्तुतस्तु गौरवमित्यैवानुवादविधयाऽपि न बाधकत्वम् । अपि
तु प्रधानाङ्गभूतदीक्षायुक्तपुरुषानुवाद एव य एवं विद्वानिति-
वद्दीक्षितपदम् । अतस्य दीक्षावाक्यस्यानुवादकत्वमेव दक्षिणाप्रशंसा-
फलम् । अतः प्रधानमाचार्यमेव दीक्षादक्षिणम् । तथापि तु नाङ्गेषु
प्राज्ञतो अन्या वा दक्षिणा । प्रसङ्गेन कार्यभिक्षेर्दादग्ने वक्ष्यमाणत्वात् ।
प्रयोजनमग्नीषोमीयादिविकारेषु दीक्षादक्षिणयोरनतिदेशः भि-
द्धान्ते । अतस्य तेष्वपेक्षितत्वाच्छतोऽप्यादिवत्प्रकृतिततोऽन्वाहार्थदक्षि-
णायाः स्वतन्त्रादिदेशः, अर्थाविज्ञ यत्किञ्चिदानतिसाधनं इत्थं वा
दक्षिणेत्यपि तथैव वक्ष्यते ॥ ३ ॥ १० ८ ॥

तथा यूपस्य ॥ दर्शपूर्णमासयोर्ज्ञातुरन्तर्वैश्वेकः पादो भवति
बर्धिवैश्वेक इति श्रुतम् । तथा सोमेऽग्नीषोमीययूपमानं, प्रकृत्यार्ध-
मन्तर्वैदिमिनोत्यर्धं बर्धिवदीति । तत्रान्तर्वैदिदेश एव तत्तदङ्गत्वेन
विधीयते, उतान्तर्वैदिवर्धिवैदिशब्दलक्षितदेशविशेषो वेति चि-
न्तायाम् । प्रमाणाभावादन्तर्वैदिदेश एवैकपादोद्देशेन यूपार्धाद्देशेन
च विधीयते । तद्विधौ पादाधोन्तरयोर्वर्धिवैदिदेशः प्राप्त एवा-
नूद्यतइति प्राप्ते ।

आद्योदाहरणे तावद्द्विरापादनापांथादेत्किञ्चावेदेरेकपादोद्दे-

विचारे ममाग्निऽधुना ममाख्यायास्तं कर्तुं प्रयमं तावत्स्वाम्यतिरिक्त-
कर्तृमद्भावः प्रतिगमाथ्यते ।

अग्निहोचदग्नेपूर्णमामज्योतिष्टोमादिषु दक्षिणायुक्तेषु कर्मसु
यद्यपि तावत्स्वर्गकामो यजेतेति मामानाधिकरण्यात्साद्ग्राया अपि
यानादिकरण्यायाभावनाथाः स्वर्गकामकर्तृत्वं प्रतीयते, तथापि
कर्तृत्वस्य स्वतन्त्रः कर्ता तत्रप्रयोजकोहेतुश्चेति सूत्रदयानुसारत्
षड्भिर्द्वैलैः श्यतीति प्रयोगाच्च साचात्प्रयोजकसाधारण्येनैवावग-
तेरिति प्रमाणान्तरे प्रयोजककर्तृत्वायोगेऽपि प्रकृते दक्षि-
णाऽऽद्यानादिना प्रयोजककर्तृत्वप्राप्यवगतेः स्वाम्यतिरिक्तस्यापि
कर्तृत्वम् ।

कर्मकरानतिसाधनवचनो हि दक्षिणाशब्दोनामकु कर्त्तन्तरेषू-
पपद्यते । न ह्यचान्ति किञ्चिद्वचनवद्वाधकं येन यदि पत्नौः संयाजयन्
वापालमभिजुहुयाद्वैश्वानरं द्वादशकपालं निर्वपेत्तस्यैकहायनोगौर्द-
क्षिणा तं स द्वेष्याय दद्यादित्यत्र द्वेष्यस्य ष्वत्विक्प्रतिषेधादिवा-
दृष्टार्थत्वं स्वल्पया कस्येति । सामानाधिकरण्याच्च प्रयोजककर्तृत्वेना-
प्युपपत्तेः । आत्मनेपदस्यापि च साचात्प्रयोजकसाधारण्येनाकर्त्तरि
फलप्रतिषेधकत्वेनैवोपपत्तेर्न अन्यतिरिक्तस्य कर्तृत्वप्रतिषेधकत्वम् ।

अत एव यजन्ति याजका इति परस्मैपदप्रयोगः । तेन कस्यापि
बाधकस्यभावात्त दक्षिणादानस्यादृष्टार्थत्वकल्पना । अतस्तद्द्वालाद्दर्श-
पूर्णमामयोश्चत्वार ष्वत्विज इति वचनाद्गौचादिषमाख्यावरणाद्या-
स्मानवलाच्च स्वाम्यतिरिक्त्य अपि कर्त्तारः । न च स्वामिनोऽग्नौ
दक्षिणादानादिनाऽन्योपादानम् । दक्षिणादेर्नित्यवदाधानविरो-

वेदेरविद्वद्धिः । वस्तुतस्तु देशविशेषसचणायामपि सामान्यतः साङ्गे
विहिताया वेदेरविरोधेनार्थं प्राप्स्युपपत्तेर्यूपैकादग्निनामपि तदर्थं
वेदिविद्वद्धिरावश्यकौ । अतएव यावद्यूपं वेदिमुद्धन्तीति कल्पसूत्र-
कारवचनमपि सङ्गच्छते । अतोऽन्यत्प्रयोजनं मृग्यं, देशविशेषसचणैव
वा नाङ्गीकर्त्तव्येति ध्येयम् ॥३॥१०८॥

सामिधेनी ॥ सोमे, उत यत्सुत्वन्ति सामिधेनीस्तदन्वाङ्गरिति
श्रुतम् । यत् यत्र दक्षिणहविधानेऽभिषवस्तत्राग्नौषोमौवादिषामि-
धेनीरनुमूयादित्यर्थः । तत्र हविधानशकटः सामिधेन्यङ्गमुत तप्तवि-
नोदेश इति चिन्तायाम् । पूर्ववत्परिसङ्ख्यावाक्यभेदाद्यभावात्सचणाय-
रिश्चाराय सोमधारणे हतार्थस्यापि हविधानस्यैव पुरोडाशकपाल-
न्यायेन सामिधेन्यङ्गत्वमिति प्राप्ते ।

हविधानस्यान्यन्नाप्राप्तस्य सामिधेन्यङ्गत्वेन विधावपूर्वविधिला-
पत्तेः प्रकृतित आहवनीयमत्यग्देशस्यातिदेशप्राप्तस्यानियमेन दक्षि-
णोत्तरहविधानममीपवर्त्तितया प्राप्तेर्दक्षिणहविधानस्यचितदेशस्य
नियमविधौ साधवमिति तदनुरोधेन सचणाऽपि न ह्येयः ।

वस्तुतस्तु साधवस्य प्रमाणाभुषाहकतास्त्रिषादक्षपत्यधिकरणन्या-
येनोत्तरकाशिकत्वात् तदनुरोधेन सचणाऽनुपपत्तेः यद्ययत्र देशे
सुव्यक्त्यभिषुञ्जति तस्मिन्नभिषवदेशे सामिधेनीरनुमूयादित्यर्थाव-
गमेन हविधानस्याप्रतीतेरभिषवदेशस्यैव श्रौतत्वेन विधेयत्वाच्च
सचणाऽपि । प्रयोजनं, पूर्वपक्षे हविधानोपरि सामिधेनीपाठः ।
सिद्धान्तेऽभिषवदेशे दक्षिणहविधानममीपे ॥३॥११०॥

शास्त्रस्यम् ॥ तदेवं पूर्वं सप्त प्रकरणस्यानयोर्विरोधाविरोध-

भ्यामेन भिन्नानां संस्कार्यभेदं विनाऽनुपपत्तेः । अप्रवृत्तस्य पुरुषस्य प्रवृत्तं न फलकमभ्यर्थनं हि वरणम् । न च तदेकस्मिन् पुरुषे अनेकं सम्भवति । भिन्नानां संस्कार्याणां तत्तत्क्रियासु भिन्नास्त्रिव विनियोगाच्च विकल्पामङ्गाः । दर्शपूर्णमासयोश्चत्वार ऋत्विज इत्याद्यनुवादवशादप्येवम् ।

एवं च ऋत्विजोऽवृणीत इत्यपि न वरणविधिसंज्ञात्वे ऋत्विज इति ब्रह्मत्वानुवादानुपपत्तेः । अपि तु ऋत्विक्संस्कारकवरणमात्रानुवादो ऋत्विग्धर्माणां तदुत्तरनप्राप्त्यर्थस्तद्भूमविधानार्थश्च । अतोऽथावन्ति शौकिकानि यावन्ति मन्त्रवन्ति वा वरणानि, तावन्तः कर्त्तार इति सिद्धम् ॥३॥११२॥

चमसाध्वर्यवश्च ॥ अध्वर्यादिसंज्ञानां ह्युक्त्वात्सु भेदकत्वम् । चमसाध्वर्युसंज्ञायाम् चममेवध्वर्युरित्येवं यौगिकत्वादध्वर्युपुरुषादय एवैत इति प्राप्तेः । सत्यपि संज्ञायाम् यौगिकत्वे चमसाध्वर्युं वृणीत इति श्रयवरेणाद्यानादरीतव्यानां चमसाध्वर्युणां पूर्ववदेवान्यत्वम् । एवं सदृशं वृणीत इति वचनात्सदृशस्यापि । एवं च मथ्यतः कारिणां चमसाध्वर्यवो होचकाणां चमसाध्वर्यव इति ऋत्विक्समन्त्रव्यपदेशोऽपि भेद एवोपपद्यते ॥३॥११३॥

उत्पत्तौ ॥ ते चमसाध्वर्यवोवरणवाक्ये ब्रह्मश्रुतेर्बहवः । यद्यपि तपोहेग्गविशेषणत्वाद्ब्रह्मत्वविवक्षा । तथापि स्त्राथायोऽथेत्येति इति वक्षसंस्कारविध्यन्यथाऽनुपपत्त्या विनियोगकल्पनदशाथान्तदिवशोपपत्तिः । अनयैव दिशा पुरोहितं वृणीते अध्वर्युं वृणीत इत्यादावप्येकत्वविवक्षा द्रष्टव्या । यद्युतस्य तत्र तत्र विनियोगे चम-

धात् । अतः परकीयस्वत्वस्य परेषोत्सृष्टुमशक्यत्वादुत्सर्गमात्रं
स्वामिना कार्यम् । अन्यत्तु विशेषतः प्रमाणाभावेऽन्येनैवेति
सिद्धम् ॥३॥१११॥

तच्चार्यात् ॥ ते कियन्त इत्यपेक्षायां तत्तत्कर्मणि अध्वर्या-
दिसंज्ञापुरस्कारेण तत्तत्कर्मविधानाद्यावतां यत्र विधानन्तावन्त-
एव तत्र ज्ञेयाः । अत एवाग्निहोत्रे एक एवाध्वर्युः, दर्शपूर्णमास-
शोचत्वारः, चातुर्मास्येषु पञ्च, पशौ षट्, शोभे सप्तविंशतिः ।

न च परिक्रयवशादेकोपादानावश्याभावे तस्मैव पाचकत्वावका-
दिवत्तत्तत्कर्मकरणनिमित्तावच्छ्रमज्ञाभविष्यन्तीति वाच्यम् ।
सञ्ज्ञानां कर्मकरणात् पूर्वमेवाध्वर्युं वृणीत इत्यादिना पूर्वमयुक्त-
त्वेन कर्मकरणनिमित्तकत्वाभावात् । अपि तु तत्तद्वरणनिमित्तकत्वं
तत्तद्वरणजन्यतत्तदानतिनिमित्तकत्वं उक्तविधानतिजन्याध्ववसाय-
निमित्तकत्वं वा । कृतेऽपि वरणे अध्वर्युः स्वामित्यध्ववसायाभावे
अध्वर्युशब्दाप्रयोगात् ।

वस्तुतस्तु अध्ववसायस्यापि निश्चयरूपस्य क्षणिकत्वात्तज्जन्योऽभि-
मानविशेष एव निमित्तम् । तस्य च सत्रे स्वत एवानतत्त्वेन वरणा-
भावेऽपि दृष्ट्यात एव सत्त्वाध्वर्युत्वाद्युपपत्तिः । प्रकृतावपि होता
अष्टतः सामिधेनीरन्वाशेति वरणात्पूर्वं होतृशब्दप्रयोगोपपत्तिः ।
अत एव वरणजन्यादृष्टवत्त्वमध्वर्युत्वादिकमिति प्राभाकरमतमपा-
स्तम् । सचेऽपि सत्तुयाव्यावरणवत् वरणापत्तेश्च ।

न चैवमप्येकस्मैव तत्तदभिमानोपपत्तेः कर्तृभेदे प्रमाणाभावः ।
अध्वर्युं वृणीते ब्रह्माण वृणीत इति तत्तद्विधिविहितवरणानाम-

स्वरोपकारित्वस्यैवोचितत्वात् । खामिपरिक्रीतानामपि शिल्पकारिणां तथा दर्शनाच्च । तच्चाप्युपगानस्य सामवैदिकत्वाद्वाचादीनां वयाणाङ्गानव्यावृत्तत्वेऽपि* सुब्रह्मण्यो नियतः । अन्ये तु श्वरा-
उपगायन्ति एतार उपगायन्तीति वचनान्तरानुसारादनियताः ।
अत एव नाध्वर्युरूपगायेदिति वचनात्नासौ ॥३॥११०॥

विक्रयी ॥ सोमविक्रयी त्वन्य एव । वरणादिकं हि क्रत्यत्वा-
त्तदङ्गपदार्थकरणाय गुरुषानुपादातुं क्रियते । विक्रयस्त्वविधितः
कथान्यथानुपपत्त्या आवश्यकोऽपि दोषस्त्रीकारेण रागतः प्रवृत्तपुरु-
षकर्तृकविक्रयोपजीवनेनापि कथमिद्वैरगाचेपाद्याङ्गम् । अतस्तत्र
प्रवृत्तानामप्राप्तेरन्य एवेति ॥३॥११८॥

कर्मकार्यात् ॥ ब्रह्माद्यश्चमसाध्वर्यं वश्य सोमे कर्तारः समधिग-
तास्ते सर्वे षत्विक्पदवाच्याः । षत्विक्पदस्य षत्विग् दृष्टगित्यादि-
स्यत्वा कर्तृवाचिक्विबन्तलनिपातनेन थौगिकत्वावगतेर्वसन्ताख्यषत्व-
कास्त्रीनयागप्रयोगकर्तृवाचिलनिर्णयोनादृष्टरूपषत्विकत्वे रुढिमङ्गी-
ह्यथौणादिकत्वकल्पनाऽनुपपत्तेः । तस्य च सर्वपुरुषेष्वविशेषात् ।
तस्यैतस्य यज्ञकतोः मप्रदश्च षत्विज इति तु एकं दृणीत इत्यादि-
वदवयुत्वानुवादः । इतरथा परिमह्यायां षिदोषत्वापत्तेः । अदृष्ट-
रूपषत्विकत्वकल्पनायां गौरवादेव वरणमेव तज्जन्त्यादृष्टमेव वा
षत्विक्पदप्रवृत्तिनिमित्तमित्यप्याहम् । रुढिकल्पनायां प्रमाणा-
भावात् । ब्रह्मादिवरणानां भेदादनेकादृष्टशक्तिकल्पनापत्तेश्च । व्याप-
कधर्मस्य वरणत्वस्यैव शक्यत्वाङ्गीकारे तु अतिप्रसङ्ग इत्यन्वयत-

* व्याप्तत्वेऽपि,— इति भवितुमुचितम् ।

साध्वर्यवद्यमसाधुस्रयन्ति अध्वर्युः पुरोविभजते इत्यादौ मङ्गलैक-
नश्रुतेस्तद्विषयोपपत्तिः ॥२॥११४॥

दमत्वम् ॥ ते च दग्नेकादय वा । न तु चयः । समसानान्ना-
वत्तात् । अत एव मध्यतः कारिणां होवादीनां चतुर्णां होचकाराणां
च मैषावरुणादीनां षष्ठां समसाध्वर्यव इति व्यपदेशोऽपि सङ्गच्छते ।
सदस्यपचे तस्यमसे एकादशः । एवं च दशपेये क्रतौ सिद्धवद्दश
समसाध्वर्यव इति व्यपदेशोऽपि सदस्यभावपचे सङ्गच्छते । चित्तपचे
न कथञ्चिदस्योपपत्तिः ॥२॥११५॥

ग्रमिता च ॥ पशौ ग्रमितारमुपनयीतेति श्रुतः । ग्रमिता
वरणभेदानाघानात्सत्यपि मन्त्राभेदे यौगिकत्वेन प्रकृतेश्चैव अतिशु-
भ्रनृत्विषु वा तेषु तस्या उपपत्तेर्नान्यः । तथाप्यध्वर्याः परादावर्तते-
ऽध्वर्युः पशोः सञ्ज्ञयमानादिति वचनेनामामर्यान्तत्पुरुषः प्रति-
प्रश्नात्ता मन्त्रपयेत् । न च तस्य हिंसादोषमिया अमृष्टिः ।
दक्षिणादिलोभेन तदङ्गीकारेण प्रकृत्युपपत्तेः । अत एवात्किञ्चि-
दिन्दति । आह्वयश्च च ग्रामिषविषये कसौ पृथक् निषेधो-
दोषाधिकारव्यापमार्यः । अत एव कसौ ग्रामिणे आह्वयशामेन
शूद्रेण क्रियमाणे क्रोमाह्ने ग्रमितुस्तद्वाह्वयय दद्याद्यथाह्वयः
स्यादिति वचनं सङ्गच्छत एव । अमाह्वयः स्यादिति पत्रमानपर-
मिति तु प्रायः ॥२॥११६॥

उपगतारस्य ॥ एवं शोमे समाघाता उपगतारोऽपि एतेष्वेव ।
न चोपगतार्थां कर्तृगुणत्वेन शोमे प्रसिद्धैर्हतानां च तुभ्यकचमेन
तदभावादस्य इति वाच्यम् । तुभ्यानामपि प्रेषप्रेषार्थकारिण्यत्पर-

स्वामिमत्प्रदग्नाः ॥ मत्प्रदमन्तु मद्स्य' । तस्यापि पृथग्परणाद्या-
माद्य समविधानाच्चेति प्राप्ते । मद्स्यकर्त्तव्यपदार्याश्रवणादरण्य
सक्रुन्यायेन विनियोगमङ्ग कल्पयित्वा दृष्टार्थत्वावगतेः मद्स्यस्य
पादिकत्वेन मत्प्रदमन्तुतेः पादिकानुवादत्वात्सुप्ते तस्य दीवाद्यानाद्य
स्वाम्येव मत्प्रदमः । कर्मकरत्वेऽपि वा न पशौ । मत्प्रदमत्वजनकौ-
भृतापेक्षानुद्धौ लिङ्गवैकल्याद्द्वीकारे प्रमाणाभावात् ॥२॥१११॥

ते धर्वाः ॥ तत्तत्कृतुषु प्रमितानां तेषां कर्त्तृणामव्यवस्थयेवा-
मति विशेषविधौ लिङ्गप्रकरणाभ्यां तत्तत्पदार्थकर्मत्वं, न तु तयोर्दुर्ब-
लया आध्वर्यवादिषमाल्यया सङ्कोचः ॥ स्थितं तावदपर्यवसितम् ॥

अप्रयय ॥ आहवनीयादयोऽनारभ्याधीतवचनैर्होमाद्यनुवादेन
विहिताः पर्णतान्यायेन प्रकृतिहोमाद्यर्था एव विवृता हि ये
तावद्दोमादयोऽतिदेशेन प्राप्यन्ते, तेषु प्राप्तिक्लेशवैषम्यात् स्पष्टमेव
दिरुक्तम् । येष्यामनहोमादयोऽपूर्वांशेषामपि विवृतिसम्बन्धवो-
ध्यतिरेकेणाङ्गपादकलानुपपत्तेर्विवृतेषु कृतोपकाराङ्गपर्यायं पूर्व-
मतिदेशकल्पनाऽवश्यभावात्तस्य च प्रकृतावाहवनीयप्राप्तिमन्तरेषानु-
पपत्तेष्वपि दिरुक्तम् । अतस्तेषु नोपदेशेन नापि दूपावटस्तरण-
वर्हिर्वदतिदेशेनाहवनीयप्राप्तिः । अतोऽधिकरण विनैव तदति प्राप्ते ।

सत्यमतिदेशप्राप्तेषु नाहवनीयाद्युपदेशः । अपूर्वेषु लक्ष्यानारभ्या-
धीतत्वादतिदेशेन प्राप्तिरविच्छेदा । न ह्यामनहोमानां विवृति-
सम्बन्धं विना नाङ्गपादकत्वम् । व्यपत्तिवाक्ये द्रष्टव्यामान्यस्य भाव्य-
त्वबोधेनापि शाब्दबोधस्य पर्यवसन्नतया तदनुवादेनाहवनीयविधा-
नोपपत्तेः । अतस्तेऽपि सर्वार्थाः ॥२॥१११॥

प्रवेद्य । यजमाने वरणाभावेन अतिक्रत्वानापत्तेश्च । सचे अतिक्र-
त्वमभक्तये वरणापत्तेश्च । अत एव षड्विजोऽष्टणीत इत्यस्यैव वरण-
त्रिधित्वादेकमेव वरण पदप्रवृत्तिनिमित्तमित्यपाम्नाम् । ब्रह्माण
दृणीत इत्यादिविधीना वैयर्थ्यप्रसङ्गाच्च । एतेन ब्रह्मादिनिष्ठकृत-
यजनान्येव अतिक्रपदप्रवृत्तिनिमित्तमित्यपाम्नाम् । अनेकशक्ति-
कल्पनातादवस्थ्यात् । अतश्च सर्वं एव अतिक्रपदवाच्या इति
सर्वेषामेव हिरण्यमालित्वादि अतिक्रकार्यमिति प्राप्ते ।

मत्त, अतिक्रपद यौगिकम् । अतुयजनमामान्यवाची च स* ।
तथापि सप्तदशश्रुत्या उद्भिदपद्मजादिवदेव हृदिककल्पयित्वैव
सप्तदशश्रुत्युक्तीतप्राचीनप्रयोगस्य सहकारित्वकल्पनयैव सप्तदशानामेव
अतिक्रपदशकलोपपत्ति । न ह्युद्भिदादिपदेषु अतिप्रसङ्गनिरा-
करणार्थं हृदिककल्पनम् । तथात्वे सोमादिवग्नात्पर्यलक्षणासङ्गीतस्य
गुणविधिलस्यैवोपपत्ते । न चैव सप्तदशश्रुते परिसंख्यात्वापत्त्या
चिदोपत्तापत्ति । अतिक्रपदन्यान्कारणताकल्पनवेलायामेव* सप्त-
दशश्रुतेऽन्तात्पर्यंषाहकलकल्पनेन प्राप्तपरिसंख्यात्वाभावात् । अतश्च
सप्तदशानामेव अतिक्रकार्यं हिरण्यमालित्वादि ॥३॥११८॥

नियम ॥ के ते सप्तदशोपेक्षायां अतिगभो दक्षिणां ददाती-
त्युपरुन्थाग्रीधे ब्रह्माण उद्भाषे इत्यादीना षोडशानामेव मदीर्त्त-
नाप्तेषामेव अतिक्रत्वम् । अत एव सचे यजमानानामेव अतिक्रा-
त्तेषामेव यजमानमहिताना दीक्षाश्रवणम् । अत* षोडश तावत्सु-
मधिगता ॥३॥११९॥

नानि, प्रबोवाशा अभिधवः अञ्चन्ति त्वामध्वर इत्यादीनि उप-
देशातिदेशप्राप्तानि । प्रैषोत्तरत्वाच्चैषामनुवचनत्वम् । कानिचिन्तु
प्रैषत्वे मत्तेवानुवचनानि, यथा होता यच्चदित्यादीनि । एषां च
प्रेष्येत्वध्वर्युंप्रैषोत्तरभाविताद्भूतार्थजेत्यन्तं प्रैषत्वाच्चोभयरूपत्वम् ।

तदिह मैचावरुण. प्रैषानुवचनोद्देशेन विधीयमानः सर्वत्र स्थाच
तु प्रैषान्तानुवचनेष्वेव । उद्देश्यविशेषणस्य साहित्यस्याविवक्षितत्वात् ।
च-शब्दस्यापि प्रैषानुवचनरूपधर्मसाहित्यपरत्वेन प्रैषत्वानुवचनत्वरूप-
धर्मयोरैकाधिकरणरूपसाहित्यबोधकत्वाभावात् । तस्य च प्रति प्रधानं
गुणान्वयन्यायेनैवास्मन्मतेऽपि सिद्धेरनुवादकत्वाच्च । अतश्च सर्वत्रैव
समाख्याप्राप्तकर्त्तन्तरवाधेन वाक्यान्मैचावरुणनिवेशः । न साचाने-
कोद्देशे वाक्यभेदोदोषः । अर्धमन्तर्वेदि मिनोतीतिवदाख्यातैकत्वा-
भावात् । अत एवैकवाक्योपादानगम्यसाहित्यस्योद्देश्यगतस्थाप्रतीत-
त्वादेव नाविवक्षापत्तिः ।

न चैवमपि शुद्धप्रेष्येत्वध्वर्युकर्तृकत्वस्य शुद्धानुवचनेषु च हो-
द्वकर्त्तृकत्वस्यैव समाख्यया प्राप्तेः कर्त्तन्तरामपेक्षत्वादेव न मैचावरुण-
विधिः, प्रैषान्तानुवचनेषु तु प्रैषत्वेनाध्वर्युकर्त्तृकत्वस्यानुवचनत्वेन च
होद्वकर्त्तृकत्वस्य प्राप्तेर्विरोधेनोभयोरपि निवृत्तौ कर्त्तन्तरामपेक्षया
तत्रैव मैचावरुणविधिरिति पार्थमारशुक्ल युक्तमिति वाच्यम् ।
प्रेषान्तानुवचनानामपि हीन एव पाठस्य वार्त्तिकोक्तत्वेनाध्वर्युकर्त्तृ-
कत्वाप्राप्तेः । उभयत्र पाठेन तत्प्राप्तावपि च विकल्पेनोभयनिवे-
शोपपत्तेर्निवृत्त्यप्रसङ्गाच्च ।

यदपि वार्त्तिके अग्नीषोमीयाङ्गग्रन्थेषु प्रैषान्तानुवचनेषु यजेति

स्वितादुत्तरम् ॥ नात्र समाख्यया खिन्नप्रकरणयोर्बाधः । किन्तु
ताभ्यामव्यवख्यया प्राप्तानां कर्तृणां व्यवस्थामात्रमपेक्षितं क्रियते ।
अतश्च ह्यौत्रसमाख्याताः पदार्थाहोत्रा कर्तव्या आध्वर्यवसमाख्याताः
चाध्वर्युणा औद्गात्रसमाख्याता उद्गात्रा । सर्वेषु हि ऋग्वेदयजुर्वेद-
सामवेदेषु ये पदार्थाविहिताः तेषामेताः क्रमेण समाख्या याजि-
कानां प्रसिद्धाः । यौगिकाद्यैते शब्दा न पदार्थानामध्वर्या-
दिसम्बन्धव्यतिरेकेण सम्भवन्तीति तेषु तेषां योग्यत्वात्कर्तृत्व-
सिद्धिः ॥ ३॥१९३॥

तप्तोपदेश ॥ अयं चोत्सर्गोवचनाद्यजमानस्य याज्येत्यादिका-
दिशेषसमाख्यया च पौत्रीय नेष्ट्रीय याजमानमित्यादिकथा अपो-
द्यते । न चैवं तादृशविषये सामान्यसमाख्यायानिर्विषयत्वापत्त्या
आनर्थक्यप्रतिहतन्वायेन विकल्पापत्तिः । यथाशक्ति प्रयोगे पौत्रादी-
नामशक्तौ सविषयत्वोपपत्तेः । वस्तुतस्तु ह्यौत्रादिसमाख्यायाः सामा-
नाधिकरणसम्बन्धेन ऋग्वेदविहितकर्मत्वमुपलक्षणीकृत्यैव तत्तत्पदा-
र्थेषु होत्रादिविधायकत्वं निरुक्तसम्बन्धेनाग्नीधोमौयप्राक्काकृतित्व-
मुपलक्षणीकृत्योपाशुत्वविधायकत्वमिव यत्किञ्चित् प्राचीनमित्यस्य ।
अतएव तद्भेदेव तेषु चित्पदार्थेषु तद्भावेऽपि न द्यतिः । अत एव
दक्षिणारहितकाम्यादौ यजमानस्यैव कर्तृत्वेऽपि समाख्यायान
काचिदनुपपत्तिः ॥ ३॥१९४॥

प्रेषानुवचनम् ॥ ष्योतिष्टोमे सैत्रारुण. प्रेष्यति चानु चाहेति
श्रुतम् । सन्ति च तत्र केचित् केवलाः प्रेषाः, अग्रये समिधमाना-
यातुन्नूहि शूपायाज्यमानायागुन्नूहीत्यादयः । केवलानि चानुवच-

न चैवं सार्वत्रिकत्वापत्तिः । अनुवादस्य सति साम्प्रवे सन्निहितगामित्वनियमेन यानि उपानुवचनान्यधिष्ठत्यायं विधिः प्रवृत्तस्तद्विषयत्वस्यैवाङ्गीकारात् ॥ २॥१९५॥

चमसात् ॥ चमसेषु विगेषमनाख्यया चमसाध्वर्युपया तेषामेव होमादौ कर्तृत्वम् । समासान्तर्गताध्वर्युपदस्य ह्य्या श्रद्धाध्वर्युपदवदेव शरणादिनिमित्तत्वाविशेषात् । इयंस्तु विगेषः, यत्तस्य सर्वकार्येषु विनियोग एतेषां तु चमसेष्वेवेति । यदि तु तत्तद्वरणानां भेदादनेकशक्तिकल्पने गौरवमाशङ्क्येत । ततोऽस्तु एष्वध्वर्युशब्दस्य गौणत्वम् ।

न च विनिगमनाविरह इति शङ्कम् । चमसाध्वर्युवरणवाक्ये ह्यदिकल्पने चमसाध्वर्युपदस्यैव तत्कल्पनापत्तेरध्वर्युपदस्य ततोभिन्नस्य शक्त्यन्तरकल्पनावशम्भावात् । अतो साधवात् प्रचुरप्रयोगासाध्वर्युपदस्यैव प्रसिद्धाध्वर्याविव शक्तिरितरेषु तु गौणी । तथापि तु यहादौ तस्यापि होमादिकर्तृत्वाहोमकर्तृत्वसादृशभावेऽप्येतेषु गौणतोपपत्तेः सामान्यममाख्यां याधित्वा चमसेष्वेतेषामेव होमादिकर्तृत्वमिति प्राप्ते ।

गौणत्वश्चावश्यकत्वे चमसवृत्तिहोमादिकर्तृत्वेनापि गौणत्वोपपत्तौ स्तोत्रोपजीव्यसामान्यममाख्यावाधे प्रमाणाभावाच्चमसेष्वध्वर्युरेव होमादिकर्ता तन्प्रान्यथ प्राप्तत्वे तु गौणममाख्याया चमसाध्वर्यवसेषामण्यमसवे इतरमन्य इत्येवं प्रतिप्रत्याषादयः ॥ २॥१९६॥

वेदोपदेशात् ॥ श्रीद्वापे सामवेदे शिमेन युता ज्योतिष्टोमोपमंशान् । तत्र प्राहताऽध्वतिदेमेन नामा एतिसः प्राप्ता श्रीपदे-

शब्दस्य प्राकृतत्वात्तन्नापेऽतिदेशेनाध्वर्यां. प्राप्तिः । प्रेष्येति प्रैषा-
न्तरान्नानाहा । इतरमन्य इति न्यायेन प्रतिप्रस्थातुः । सोमाङ्गा-
न्तर्वर्त्ति-यजेति शब्दे तु होतर्थजेति लिङ्गानुरोधेन समाख्यां
वाधित्वा मैत्रावरुणस्य । तदतिरिक्तपदान्तरेषु होतुरेव । ततश्चाश-
भेदेन मानाकर्तृप्राप्तेरेकपदार्थं च कर्तृद्वयसम्भवात् प्रच्युतयोर्मैत्रा-
वरुणविधिरित्युक्तम् । तदपि यजेति शब्दस्याप्रौषोमीयादौ हीच-
एव प्रत्यक्षपठितत्वेन समाख्याया अतिदेशकाध्वर्यवादिवाधेन होह-
प्राप्तेस्तस्य च होतर्थजेति लिङ्गेन वाधेऽपि तत्पुरुषस्य मैत्रावरुणस्यैव
यजेतिपदे तदेकवाक्यतापक्षपदान्तरेषु च प्राप्तेरुपेक्षितम् ।

अवाधेऽपि वा समाख्यायादुर्वल्लेन यजेति शब्दे तदेकवाक्यता-
पक्षपदान्तरेषु च प्रतिप्रस्थातुरेवैकस्य प्राप्तेर्न कर्त्तृन्तरापेक्षा । एवं
सोमाङ्गभूतेष्वपि । अतः सर्वत्रैव मैत्रावरुण इति प्राप्ते ।

वाक्यभेदाङ्गीकारेऽनुपपन्नापत्तेश्च-शब्दवैचर्याच्च पदद्वयेन प्रैषा-
न्तानुवचनान्वेवार्धमन्तर्वेदीतिवक्ष्यन्निवा तेवैव मैत्रावरुणविधानम् ।
च-शब्देन धर्मिणोरितरेतरयोगस्य स्वरूपे कार्यं वा असम्भवात्समुच्च-
यस्य च न्यायादेव प्राप्तेरानर्थक्यतदङ्गन्यायेन धर्मयोरेव प्रैषत्वा-
नुवचनत्वयोरितरेतरयोगप्रतीतेर्निपातस्थले च परस्परान्वयस्य व्यु-
त्पत्तिषिद्धत्वेन वाक्यभेदाभावात्तद्वर्णां विनैव परस्परयुक्तप्रैषत्वानु-
वचनत्वावच्छिन्नोद्देशेन मैत्रावरुणोपिधीयते । अत एव प्रैषानुवचन-
त्वावच्छिन्ने एव लक्षणेपपत्तेर्न युक्तोवाक्यसङ्कोच इत्यपास्तम् ।
वस्तुतस्तु शृङ्गानुवाक्यास्तपि वासुचिन्मैत्रावरुणस्य याज्ञिकव्यक्तत्वाच्च-
शब्दो नेतरेतरयोगार्थं । अपि तु धर्मिसमुच्चयार्थं एव सन्ननुवाद ।

मस्वपि तथात्वापत्तिः । अविधे प्रत्यक्षत्वात्तासाञ्च धालयान्वयस्या-
 प्युपस्रत्वात् तृतीययाऽवगृह्यकरणकभावनायामन्वयावगतेर्द्विग्लेन च
 भावनोत्पत्त्यन्वयित्वाभावेन तद्व्ययोगान्वयित्वात् प्रयोगस्य चाङ्गप्रधा-
 नमाधारणत्वाद्भावनाऽन्वयद्वारा पाश्चात्यतद्विशेषणान्वये अविशेषणोभ-
 यान्वयतात्पर्यावगत्योपदेष्टेनैव प्रधान इवाङ्गेष्वमग्निवाधात्* । अत-
 एव यत्र तृतीयाया अवस्थाभावो यथा यज्ञार्थवर्ण वै काम्या इष्टय-
 ता उपाशु कर्त्तव्या इत्यादौ, तत्र प्रधानकर्मकभावनायामेवान्वया-
 त्तस्यां चाङ्गान्वयाभावेन प्रधान एव प्राक्तनस्यरादिवाधकत्वम् ।
 प्रकृते तु समाख्याया प्रधानमात्रविषयत्वान्तस्य च स्वामिकर्त्तृकत्वे-
 नान्यकर्त्तृकत्वानुपपत्तेः स्वनिर्विण्णत्वापत्त्या कथञ्चिदानयंकथतदङ्ग-
 न्यायेनाङ्गमात्रविषयकत्वकल्पनेऽपि क्लृप्तकर्त्तृकाङ्गविषयत्वकल्पने प्र-
 माणाभावात्कण्टकविनोदनाद्यौपदेशिकाङ्गविषयत्वमेव कल्प्यते ।

वस्तुतस्तु तेषामपि विभिन्न्य स्वसमाख्ययैव कर्त्तृप्राप्तेर्न प्रधान-
 समाख्याविषयत्वम् । अपि तु यानि वेदव्याविहितानि सूत्र्याद्य-
 नुमितवेदविहितान्यङ्गानि, तद्विषयैव चेति धेयम् । अतः प्राकृता-
 ङ्गेषु नानैव कर्त्तारः । किं च समाख्याया षाठमात्रविषयत्वमन्वे-
 नोच्चैः स्वचेत्यादिविधाननिबन्धनत्वाभावात् प्राकृतानां च सामवेदे
 अपठितत्वादपि तद्विषयत्वाभावः ॥३॥१२७॥

इति श्रीखण्डदेवविरचिताया भाट्टदीपिकाया

तृतीयाध्यायस्य सप्तमः पादः ।

* इत्यमेव पाठः सर्वत्र । इत्याङ्गेष्वमग्निवाधात् — इति प्रतिभाति ।

शिक्षया शौद्धाचमनाख्यया वाच्यन्त इति तेषुद्गातैव कर्त्ता । समाख्या हि कर्त्तृप्राप्तिका, कर्त्ता च प्रयोगाङ्गं, प्रयोगश्च प्रयोगविधिना साङ्गस्यैवैकोविधीयत इति समाख्यया अङ्गेष्वपि कर्त्तृविधिरूपदेशेन । अतश्च यथैवाप्यवस्येन चरन्तीत्यपान्देशत्वात्साङ्गभावनाविषयत्वप्रतीतेः प्राकृत्येषु मयानादिस्वमिवाधकत्वं, तथा प्रकृत्येषु ।

न च समाख्यायाः प्रधानमात्रे अतया अपि अङ्गविषयत्वस्य कल्पनीयत्वेन प्रयोगविध्यान्वितत्वात्तस्य चातिदेशप्रापिताङ्गविषयत्वेन तदपेक्षत्वात्तदुपजीविबोद्धकप्रापितनानाकर्त्तृत्ववाधानुपपत्तिरिति वाच्यम् । सत्यपि द्वितीयाश्रयणे अपामथङ्गविषयत्वस्य कल्पनीयत्वेनोक्तविधयाऽग्निवाधकत्वानापत्तेः । न हि द्वितीयायाः साङ्गवृत्तिकरणत्वे शक्तिरपि तु प्रधानकरणत्व एव । तन्तु अङ्गवैशिश्यां विनाऽनुपपन्नमिति अङ्गविषयत्वं कल्प्यमेव ।

अतश्च गरादौ कृत्रोपदेशस्यैव इव कल्प्योपदेशस्याप्यतिदेशनाधकत्वं वाच्यम् । अत एव यत्र प्रकृतावेव शोचयस्तादौ वेदान्तरौयविशेषसमाख्यारूपेषोपदेशेनैव कर्त्तृन्तरप्राप्तिस्तथाङ्गविषये कल्प्यायाः प्रधानसमाख्याया बाध इष्ट एव । वर्णितं ह्येतद्गुणमुख्यक्रमाधिकरणे । प्रकृते त्वातिदेशिकत्वात् प्रधानसमाख्याया एव प्राबन्धमिति प्राप्ते ।

इहापि प्रयोगविध्याश्रितायासाक्षा अङ्गविषये कल्पत्वेनोपजीव्यातिदेशापेक्षत्वात्, तेन च कर्त्तृविशिष्टानामेव प्राप्तत्वेन कर्त्तृपेक्षाऽभावात्, समाख्याया आकाङ्क्षाविरहे अत्यकल्पकत्वात्, कल्पकत्वेऽपि वा प्राकृताङ्गविषयत्वाभावाच्च प्राकृतकर्त्तृबाधकत्वम् । न चैव-

गामिक्रियाफलकत्वावगते । यदि तु क्रियाफलस्थान्यादिगतत्वात्प-
रसौपदोपपत्तिरित्याशङ्कते, ततः प्राप्तोपधानानुवादेन दानस्य तत्-
कर्तृत्वस्य च विधौ वाक्यभेदापत्तेः, य इत्यनेन कर्तृप्राप्तिप्रतीति-
स्योपधानस्याध्वर्युकर्तृकत्वावसायात्तत्समानकर्तृकस्य दानस्यापि तत्-
कर्तृकत्वमिद्धिः ॥ २॥१९८॥

संस्कारास्तु ॥ वपनादयः फलिसंस्काराः समाख्यानादध्वर्युक-
र्तृकाः । तेनाध्वर्युणा चुरन्दन्तकाष्ठं जलं च गृह्णीता यजमानस्य
केग्रवपनादिकं दन्तधावनं स्नानं कारणीयं अञ्जनाभ्यञ्जनवत् इति
प्राप्ते ।

वपत इत्यात्मनेपदादपनफलायस्य यजमानस्यैव तत्कर्तृत्वं
प्रतीयते । अस्ति च तस्यापि ह्येदनाख्यवपनाधारत्वेन स्थाली पच-
तीवत् तत्कर्तृत्वम् । तदादायैव च तस्मात् केशान्वपाम्यहमिति
प्रयोगः । यस्तु नापितोवपतीत्यादिप्रयोगः, स ह्येदनागुकृलचुर-
क्रियाकर्तृत्वमादाय । तत्प्रयोजककर्तृत्वमादायेव नापितो यजमानं
वापवतीत्यादिप्रयोगः । अतश्च वपत इत्यात्मनेपदस्थले आधार-
नमादायैव तत्कर्तृत्वोपपत्तौ चुरग्रहणकर्तृत्वेऽपि तात्पर्यकल्पने
प्रमाणाभावः । तेनार्याचिन्तस्य यजमानकर्तृत्वस्य नियम एव ।
प्रमाणाभावे अध्वर्युकर्तृकत्वनियमस्य कः प्रसङ्ग इति नापित-
कर्तृकत्वमपि तत् ।

शोमे तु प्रवपति देवशु इति परसौपदादध्वर्युकर्तृकगोदानव-
पनोत्तरं नापिताय चुरं मयच्छतीति विधानात्तत्कर्तृकमेव तत् ।
एवमन्यवाणात्मनेपदयुक्ते द्रष्टव्यम् । अत एव यत्र तमभ्यनक्ति शरैषी-

अथ अष्टमः पादः ।

स्वामिकर्म ॥ वरण दक्षिणादान च समाख्याऽध्वर्यादिभि-
रेव कार्यम् । अध्वर्युश्च यथा तान् स्वद्रव्येण परिक्रीणीते तमुपाय
यजमान कुर्यात् । अध्वर्याश्चेतरमन्य इति न्यायेन वरणादिक
प्रतिप्रस्थाता कुर्यात् । स चाध्वर्युर्दक्षिणादानात् तेजानत स्वद्रव्य
कुर्यात् । अद्विगन्तरार्थं स्वद्रव्य दातुं यजमान उपायान्तर कुर्या-
दिति प्राप्ते ।

अवश्यं वृत्तोऽध्वर्युरन्याम् वृणीते । अन्यथा ध्वर्युत्वासम्भवात् ।
वरणश्चादृष्टार्थत्वाद्यापत्तेः । तद्वरणं च येनादौ कर्त्तव्यं, तस्या-
ध्वर्युगुणत्वसम्पत्तये वरणस्वावश्यकत्वान्नस्य च समाख्यात सकर्त्तृकत्वा-
वश्यभावादर्णे तावत्समाख्याबाध आवश्यकः । एव दक्षिणादानेऽपि ।
उपायान्तरकल्पने गौरवापत्तेः । प्रयोगवाक्यावगतस्वामिकर्त्तृकत्व-
बाधापत्तेः । समाख्याया एव केवलाया बाधः ।

वस्तुतस्तु । सर्वत्र स्वामिकर्त्तृकत्वप्राप्तौ वरणेनेव दक्षिणादानेना-
ध्वर्यवान्यकर्त्तृकत्वसिद्धे समाख्याया नियममात्रं क्रियत इति स्वस्वा-
घवानुरोधेनापि न समाख्यावरणभरणविषयिणी । सत्यपि वा
तस्मिन्नुपायान्तरकल्पनाद्यनुरोधेनैव दानमात्रे स्वामिकर्त्तृकत्वम् ।
यत्र तु वचनं यथा य एतामिष्टवासुपदध्यात्तौ चोन्वरान्द्यादित्यादौ,
तत्राध्वर्यादीनामपि दानकर्त्तृत्वम् । अत्र हि स्वामिकर्त्तृकत्वे ह्युप-
धानस्य सामानाधिकरण्येन तत्समानकर्त्तृत्वावगतेरस्यापि तत्कर्त्तृत्वे
उपपत्त्यादिति परस्मैपदानुपपत्तिः । तस्य नित्यरत्नेन उपधाहभिन-

इति वाङ्मयेषानुसारात् कल्पयितुमुचितम् । अतश्च तस्य शिद्धान्तेन
 यजमाननिष्ठत्वम् । न ह्यन्यसमवेतदुःखेनान्यदीयं पापं नश्येत् । न
 वा अस्तिगतपापस्य स्वाभिगतफलप्रतिबन्धकत्वकल्पनम् । गौरवात् ।
 अत एव यत्र अस्ति उपवसन्तीत्यादिवचनं तत्रानृतवदन्यायेनारा-
 दुपकारकत्वकल्पनं व्यधिकरणस्यैव वा फलप्रतियन्धकत्वादिकल्पनमिति
 द्रष्टव्यम् । अत एव तत्र न समाम्या मिथामिका ॥ ३ ॥ १३० ॥

गुणलाघ ॥ ये अस्तिक्वसंस्कारा शिरष्यमास्तिलादयः तत्तदेद-
 पठितास्ते समाख्यानादध्वर्यादिना कर्त्तव्याः, यज्ञलस्योद्देश्यगतत्वेना-
 विवक्षितत्वात् । अथाप्यनुवादापेक्षा, तदा तत्पुरुषैः कार्या इति प्राप्ते ।

अनियतकर्त्तृप्राप्तौ समाख्यया साधवेनापेक्षितनियममाशकर-
 णात् प्रकृते च सस्कार्यस्य प्रतिप्रधानावृत्तिन्यायेन सर्वस्यैव नियत-
 माप्ततथा नियमाशपेक्षलाभ समाख्यायास्तप्त्रियामकत्वम् । कर्त्तृत्वर-
 परिसङ्ख्यायकत्वं तु वैरूप्यापत्तेरयुक्तम् । यदि तु समाख्यायास्तत्त-
 त्पदार्थवाचिन्याभेदेनास्याशिरष्यमास्तिलविषयिण्याः परिसङ्ख्यायकत्व-
 भेदेत्यागच्छेत्, तथापि समाख्यया वचनस्य सङ्कोचायोगादेव सर्व-
 विषयत्वमिच्छयः ॥ ३ ॥ १३१ ॥

तथा कामः ॥ ये गुणजन्याः कामाः, यदि कामयेत वर्धुःकः
 पर्जन्यः स्यान्नौचैः सदोमिदुयादित्यादयस्ते मानाद्याश्रयस्य तावदा-
 ध्वर्यवत्तात्त्विकमानाधिकरण्याच्च कामयतेस्तत्समानकर्त्तृकत्वप्रतीतिर-
 ध्वर्युनिष्ठा एव । अत एव यत्र दध्नेश्रियकामस्येति वैधधिकरणं तत्र
 यजमानगामित्वमेव । प्रचेपास्यहोमशाध्वर्यवत्तादिति प्राप्ते ।

मिदुयादिति ङितः परस्मैपदनिर्देशादध्वर्युभिन्नकर्त्तृकत्वावगतेः

कयाऽनक्ति दष्टेन दौर्घ्यतीत्यादौ परस्मैपदनिर्देशोऽधिकः श्रुतस्तत्र
सत्यथाधारत्वमादायात्मनेपदोपपत्त्या यजमानकर्तृकत्वे यपाराभर-
स्यापि विधेयत्वाद्भ्वर्ण्युक्तृकत्वमिष्टमेव ।

स्त्राने तु स्त्रनिष्ठव्यापार एव स्त्रातीति परस्मैपदस्यापि प्रयोगा-
दन्यकर्तृके च द्वापयतीत्येव प्रयोगाद् यजमाननिष्ठव्यापारस्यैव
विधेयत्वेनान्यकर्तृकव्यापारस्याविधेयत्वेन नाभ्वर्ण्यनियमः । न ह्यत्र
परस्मैपदादन्यकर्तृकत्वनियमः, द्वाधातोः स्त्ररितेच्चाद्यभावेन तद-
भावात् । अतः फलिसंस्काराः स्त्रामिकर्तृका एव, कर्तृसंस्कारास्तु
हिरण्यमाहित्वाद्यः सामान्यविहिताः सर्वेषामेव, विज्ञिष्य विहितस्तु
तेषामेवेति न तथापि समाख्यया नियमः । तस्या निधामकमात्रत्वेन
प्रापकत्वाभावादिति वक्ष्यते ॥ ३ ॥ १९८ ॥

तपय ॥ सोमे इहं नाश्राति अहं नाश्रातीति श्रुतम् । तत्रा-
यमग्नप्रतिषेधोऽनृतवदनप्रतिषेधवदेवादारानुपकारको न फलि-
संस्कारकः । आत्मनेपदाद्यभावात् । सत्सेऽपि वा स्त्ररितेच्चाद्य-
भावाच्च । अतश्च समाख्यानाद्भ्वर्ण्युक्तृकत्वम् । वक्ष्यतस्तु । अनृतवदेव
प्रतिषेध्याग्नस्याविहितत्वाद्भाष्ये चाननुष्ठेयत्वाच्च समाख्याविषय-
त्वमिति कर्तृभाषविषयत्वे प्राप्ते ।

आरादुपकारकत्वपक्षे अग्नस्य क्रतुवैगुण्यजनकत्वं तस्य च फलप्रति-
बन्धकत्वमिष्टादिकल्पनाऽपेक्षया साधवेनाग्नभावावच्छ दुःसज्जकतया
कृतत्वात्तदुःखस्य च स्त्रजनकौभूतपापनाशकत्वस्यापि कृततया केवलं
तस्यापेक्ष्य सोमफलप्रतिबन्धकत्वमात्रकल्पनया अग्नभावावच्छ यज-
माननिष्ठफलप्रतिबन्धकभावस्य्यादकत्वमेव यदानग्नस्यदा मेधाहं-

कर्मफलमेव एतेन मन्त्रेण प्रकाशयत इति ब्रूय्यम् । तच्च फलं
 यजमानगाम्येव । अतिकूलस्थोपस्थानाद्यप्रयोज्यत्वेन तत्प्रकाशने
 तद्द्रवत्वानुपपत्तेः । तस्य यजमानादाग्राश्वत्वेनाग्निं प्रत्यनाशाश्वत्वाच्च ।
 न च यजमानफलमेवाध्वर्युणाऽऽग्राश्वताम् । मरुति अग्न्या इति
 चाध्वर्य्वप्रकाशकत्वेन सिद्धविरोधात् । अतो याजमाना एवैते ।
 अत एव यथैव नैतादृशं सिद्धं, तचाध्वर्यवा एव ॥ ३ ॥ १ ३ ३ ॥

द्वाम्नातेषु ॥ ये मन्त्राः सामान्यत आध्वर्यवसमाख्याते काष्ठे
 समाख्याताः पुनश्च याजमानेऽपि विशेषतः समाख्यायन्ते । यथा-
 ऽऽज्यपदणमन्त्राः सुगन्धूहनमन्त्राय । ते तावत्सत्यभ्यासे प्रत्यभि-
 क्षायमानत्वादिधर्मावासाभिप्रायाः । अतस्तत्र गुणभूतकर्तृदृष्टस्य
 विकल्पः । विशेषसमाख्यावत्त्वाद्वा यजमान एव कर्त्ता । आज्यपदण-
 सुगन्धूहनादेवा निःसन्दिग्धमाध्वर्यवत्तात्तद्गुणभूतामन्त्रा अपि
 तत्कर्तृका एव । न चैवं द्विःपाठवैपर्य्यम् । एकस्य सूक्ष्मज्ञानमन्यत्र
 विनियोग इत्येवं सार्थक्यादिति प्राप्ते ।

एकपाठेनैवोभयमिद्धौ द्वितीयस्य वैपर्य्यापत्तेस्तस्योच्चारणान्तर-
 विधायित्वावगतेस्तस्य च समान्यान्तरेण कर्त्तृन्तरमिद्धिः । उच्चा-
 रणाभारप्रयोजनं तत्क्रियाप्रत्यवेक्षणमिति नादृष्टकल्पनाऽपि ।
 यद्यपि च तन्निश्चयेन यजमानस्य न प्राप्तं, तथापि द्विःपाठवत्त्वादेव
 तत्कल्प्यमिति न दोषः । यत्र तु नैवंविधं प्रयोजनं कर्त्तृभेदोवा-
 ऽपसम्भवी । यथा अयं महस्यमानस इत्यस्मामौद्वाधे एव प्रगीता-
 प्रगीतभेदेन समाघातायाम् । तथागत्याऽद्भुतदमिरस्त्वं परिवर्त्य
 सप्तविनियोगपरत्वेन सार्थक्यमिति विशेषः ॥ ३ ॥ १ ३ ३ ॥

सामानाधिकरणसाधेन याजमानत्वमेव । यत्रापि यो वृष्टिकामः
 स सौभरेण सुवीतेत्यादौ न परस्मैपदं, तत्रापि मौद्गाद्वगामित्वम् ।
 अतिक्रामनाऽनुरोधेन यजमानफलमाधनीभूतनित्यगुणवाधानुप-
 पत्तेः । अतस्तत्र सामानाधिकरण्यात्मानेपदञ्च प्रयोजककर्तृत्वाभि-
 प्रायेणैव व्याख्येयम् । अतएव यत्र न नित्यगुणवाधोवाधेऽपि वा
 साक्षादेव वचनं, तत्र स्वाभिभिन्नगामित्वेऽपि न क्षतिः । यथाऽऽत्मने
 वा यजमानाय वा यं कामं कामयते तमुद्गायेदिति । अत्र
 पृथग्यजमानपदत्रवणादाशब्दश्रवणाच्चात्मपदेनोद्गातेवोच्यते । अत-
 एवाऽनुपपन्नेन वाक्यभेदोऽप्यदोषः । तमित्यनेनोभयविशिष्टं वैकल्पिकं
 कामं परास्मैश्च उद्गेषत्वविधानाद्वा न वाक्यभेदः । गायतेथ
 गायन्ति यं सामगा इत्यादौ अर्याभिधानेऽपि प्रयोगाच्च काम-
 रूपार्थस्योद्गेषत्वविधातः ॥ ३ ॥ १२२ ॥

मन्त्रश्च ॥ २६ कार्ये करणभूताः कर्मफलप्रकाशकाः कर्माङ्ग-
 भूतमन्त्रा आयुर्दा अग्ने अग्न्य सुवरित्यादयः । ते समाख्यानादा-
 ध्वर्यवादिति प्राप्ते ।

यद्यप्येते सिद्धादिनाऽऽहवनीयोपस्थानादौ विगियुक्ता न सूक्त-
 वाक्कादिवत्तृतीयया इतिकरणेन वा विगियुक्तत्वाभावादानुपपन्निक-
 फलकल्पकान्तर्यापि कर्मफलमेवोपस्थानादिप्रयोज्य प्रोत्साहनाये
 प्रकाशयन्ति । तत्र च यच्चैतन्नकाशं फलं कर्मजन्यत्वेन कृत्स्नं, तत्र
 तच्छक्तैव नियतमनियतं वा प्रकाशयते । अत एव दर्शपूर्णमासादौ
 स्वर्गायुरारिः फलत्वात्तत्तत्फलार्थप्रयोग एव तत्तन्मन्त्रो न फलान्त-
 रार्थप्रयोगे । यत्र तु नैतन्नकाशस्य कर्मफलत्वं; तत्र कश्चिद्यथा

त्वात् । इन्द्रता हि नाम एकया वक्रोपावमर्जनक्रियया धेगुवत्प्रयोः
प्रत्यामग्रत्नमन्यादनं, एकया चान्दमनविययोन्पुत्रजमुभययोः । एवं
दादमस्रपि द्रष्टव्यम् ।

न च तत्कर्तृनुरोधेन प्रधानभूतपदार्थानां कर्तृबाधः । अङ्ग-
गुणविरोधन्यायेन तदमभावात् । न च तानि मन्वाद्य पजेतेति
ऋषिप्रत्ययपलेभेत् इन्द्रतायाः यागममानकर्तृकत्वावगतेः वचनादेवाङ्ग-
निष्ठादपि पदार्थेषु ममाग्याया बाध इति दास्यम् । ऋषिप्रत्ययस्य
प्रयोजकत्वेनाप्यपत्तेः प्रधानममाग्यायाधकनानुपपत्तेः । एवं इन्द्र-
तानिष्ठममाग्याऽपि प्रयोजकत्वाभिप्रायेणैव व्याप्तेया । अतः अरुण-
मार्थं याजमानं पदार्थान्त्वाध्वर्थंवा एव ॥ २ ॥ १३६ ॥

विप्रतिषेधे ॥ देवपशौ धूपपरिष्याषे आध्वर्थवः करणमन्त्रः
परिवीरमीत्यर्थं श्रुतः । तथा, युवा युवागा इत्यर्थं क्रियमाणानु-
वादौ हीचोऽपि । तौ च दास्यपि धूपाय परिवीर्यमाणायानुमूहीति
प्रैषवशादेतदुत्तरपाठाद्यैतन्प्रैषाव्यवहितोत्तरक्षणे एककालीनौ । आङ्ग-
परिष्याणभावनाकरणसमकालत्वाच्च क्रियमाणानुनादिनाविरोधः ।
सोमविक्रती च कौण्डपायिनामयने तथैव प्राप्नौ । नच च योहोता
सोऽध्वर्युरिति च श्रुतम् । तस्य च मन्त्रत्वात्तु चैवार्गतिमयुक्तवरण-
जन्यहोतृत्वाध्वर्युत्वादेरान्यभावेनाभावाद्योहोतेत्यत्र हीचध्वर्युपदार्था
तन्कार्यसत्त्वया कार्यद्वयेऽप्येककर्तृत्वं विधीयते । अतश्चौपदेशि-
कैककर्तृकत्ववलेन प्राकृतैककालत्वात् प्रथमतः करण पथादपर-
हत्येकः पच ।

होतृत्वादेरध्वर्यायनाचनिमित्तकत्वस्य स्थापितत्वात् सचेऽपि

ज्ञाते च ॥ वाजपेयादौ यत्र कृत्तोर्यजमान वाचयतीति श्रुतं,
तत्र याजमानोमन्त । वाचनमाध्वर्यवमित्यविवादम् । परन्तु
वाचयतेर्ब्रह्मचारिणो नायच्युपदेशादौ शिष्यणवाचित्वेन कृततया
प्रकृतेऽपि शिष्यणविधायित्वावगते तस्य चादृष्टार्थत्वप्रसङ्गेन ज्ञातर्य-
सम्भवादुक्तविधाङ्गानुरोधेनात्र एव वाजपेयादावधिकारी । अतो-
ऽन्येषां क्रतूनामध्ययनविधिसिद्धज्ञानोपजीवनेन ज्ञानधिकारकत्वेऽपि
वाजपेयादौ तदसम्भवादश्रयैव वाचनमिति प्राप्ते ।

वाचयतेर्बचनानुसूत्रव्यापारमात्रवाचित्वेन कचिदन्यथायुपपत्त्या
शिष्यणघृणेऽपि स्मरणमात्रघृणेनापि प्रकृते वाचनोपपत्तेरर्थज्ञाना-
चेपकत्वे प्रमाणाभावात् श्रयैव वाचनम् । तच्च खण्डशो वा इमं
मन्त्रं ब्रूषीत्येव वेत्त्यन्यदेतत् ॥ २ ॥ १ २ ५ ॥

याजमाने ॥ दर्शपूर्णमासयोर्वत्समुपावसृजतीत्यादीनि कानि
चित्कर्माणाध्वर्यवसमाख्यायुक्तानि मत्त्येक विभिन्नदेशे विधाय,
पुनश्चान्येव याजमानसमाख्यायुक्तानि दन्दगोवत्सञ्चोपावसृजत्युखा-
ञ्चाधिययतीत्याद्युक्तैतानि वै दादश्र दन्दानि दर्शपूर्णमासयोस्तानि
सभ्याय यजेतेति श्रुतम् । तदेषां ह्याघातमग्नवदुभयकर्तृकत्वं तावन्न
सम्भवति । अदृष्टार्थत्वापत्तेः । न चाभ्यासात्कर्तृत्वम् । अन्यपरत्वात् ।
अत एव एककर्तृकत्वावस्थभावे विशेषसमाख्यानायाजमानत्वे प्राप्ते ।

नेषां याजमानकाण्डे विधानम् । आध्वर्यवे भिन्नदेशविहिताना-
मेव इद्योगिय गत्यासन्नत्वात्प्रदन्दताच्छपगुणविधानार्थमेवानुवादात् ।
अत पदार्थेषु तावदध्वर्युरेव कर्ता । न च दन्दतायामेव यजमान
शक्यः । अन्येन क्रियमाणानामन्येन दन्दताया सभ्यादयितुमशक्य-

काष्ठेषु क्षयाद्येति चकारेण लोटोऽपि प्राप्तकाष्ठतायां विधानात्
प्राप्तकाष्ठतायामयं लोट् । प्रोक्षणापादनञ्च प्राप्तः काष्ठ इति ।
शुभ्रार्थकोमध्यमपुरुषश्च साधुत्वायः । अथ वा । हे प्रोक्षणापादन,
तव प्राप्तः काष्ठ इति क्रियायां चेतनत्वाधारोपेय सः । यथ त्व
अग्नीदग्नीन्विहरेत्येव प्रैयः, तथास्य सम्बोधनानुरोधेन प्रैयार्थशास्त्री-
भकर्तृकत्वम् । तस्मत्तस्य हे अग्नीत् ममाग्निविहरणस्य प्राप्तः काष्ठ-
इति व्याख्यातुं शक्यत्वात् तथापि सम्भाव्याबाध इति प्राप्ते ।

समाख्यानुरोधेन मध्यमपुरुषश्च साधुत्वेन क्रियायां चैतन्यत्वा-
रोपेण व्याख्याने प्रमाणाभावात् सम्बोधनमध्यमपुरुषयोश्चावृष्टार्थत्वा-
पत्तेः प्रैयत्वसमाख्यावाधापत्तेय प्राप्तकालार्थकत्वानुपपत्तेः । प्रैयस्यापि
स्त्रिजिज्ञौषधारिकत्वापत्त्या एकवाध्युंसमाख्याबाधेनोभयोर्भिसकर्तृ-
कत्वमेव ॥ १ ॥ १३८ ॥

अध्युं ॥ तथापि बहुषु प्रधानभूतेषु प्रैयार्थेषु समाख्याबाधे प्रमा-
णाभावादेकस्मिन् प्रोक्षणीरापादयेत्यादिप्रैये एवाध्युंवाधेनान्यकर्तृ-
कत्वम् । अत एव तिर्यग्यं स्वप्नन्धारयित्वा संप्रैयमाह यदन्वयं धारयेत्
स्वप्नोवञ्जेणध्युं चलीतेति धारयितुर्भिसमध्युं दर्शयतीति प्राप्ते ।

प्रैयार्थस्वन्वकर्तृकत्वेऽपि प्रयोजकत्वेनाप्यध्युंः कर्तृत्वोपपत्तेः
समाख्यायाः कुत्राप्यबाधात् प्रैयार्थानन्य एव कुत्रात् प्रैयोच्चारणं
नध्युंः । स च सोमादावसति विशेषवचने प्रतिप्रस्थाचादिस्त्रुत्-
पुरुषः, दर्मादौ सामीध एव कर्मकर्त्तृत्वेन याज्ञिकप्रसिद्धत्वादिति
ध्येयम् । यत्तु लिङ्ग, तस्यध्युंस्वप्नन्धारयेत्तदा स्वप्नं चलीते-
त्यर्थेऽपि बाधकाभावाद्धारणप्रैययोराध्युंस्वप्नपपन्नम् । स्वप्नधार-

तद्वशमेव पदद्वये कार्यसञ्चयायां प्रमाणाभावाच्चान्य एवाध्यर्षुपदे
तस्यचणामङ्गीकृत्याध्यर्षवपदार्थानां होहसंस्कारकत्वेन विधानम् ।
अप्राप्तकार्यकारित्वापत्तेः होहपदे कर्मसञ्चयापत्तेः होहैव वा
तत्कर्तृत्वेन विधीयते । तथापि तु परिधौ पशु निपुञ्जीतेत्यत्र
परिधित्वाविरोधेनैव होहत्वाविरोधेनैव कर्तृत्वविधानाद्दोषः क्रिय-
माणानुवाचेव तेन प्रयोक्तव्यः । अपरस्तु तेन काप्तान्तरेऽन्येन वा
तत्पुरुषेण तस्मिन्नेव काले प्रयोक्तव्य इति प्राप्तेः ।

पुरोडाशकपाशवदग्निपरिधानार्थस्यैव परिधेः पशुनिघोजने
विनियोगाद्युक्तं परिधिधर्माणां सत्वकादीनां प्राचलम् । प्रकृते
सध्वसाधनिमित्तहोहत्वेनैवाध्यर्षवे विनियोगाद्दोहकार्यस्य प्रयोज-
कत्वकल्पने प्रमाणाभावादाध्यर्षवस्य करणस्यैव प्रत्यञ्चवाक्यावगत-
शेषित्वेन प्राचल्याद्यातिदेशिकमभाख्याप्रमाणकक्रियमाणानुवादिकः
प्राचल्यं, न वा काप्तान्तरे तस्य होचा पाठः । अ च श्रेयान् भवतीति
स्मिन्नावगतक्रियमाणानुवादित्वाधापत्तेः । नापि करणमन्वायव-
हितोत्तरक्षणे होचा तस्य पाठः । धूपाद्येत्यादिप्रैषे होतुः कर्तृत्वेन
प्रैषार्थं तदवशभावात् । अतस्तस्मिन् तत्काले एव होहपुरुषोऽन्यः
कसिदन्तरङ्गोऽध्वर्यादिः कर्ता । तस्य कर्मान्तरस्याशतौ तु बहिर-
ङ्गोऽपि ॥ ३ ॥ १ ३ ७ ॥

प्रैषेषु ॥ प्रोचणीरामादयेत्यादयः प्रैषाः प्रैषार्थाय प्रोचण्यामा-
दनादयः समाख्यानादध्यर्षुषैवैकेन कर्तव्याः । न च स्मिन् स्मिन्
प्रैषातुपपत्तिः । चेतो हृद्या खिद्यथ इत्यादाविव स्मिन्नापि
स्मिन्नापदेऽवशभावात् । वस्तुतोऽनैवायं प्रैषः । अपि तु प्रैषातिसर्गप्राप्त-

तथापि यजमानगामित्वम् । अतश्च तटनुरोधेन ममेति मम यज-
मानश्वेत्येवं व्याख्येयम् । मद्गमित्यादौ लक्ष्मण्डलेन यजमान एवो-
पचारादभिधीयत इति न टोपः । प्रयोजनं, सचेऽग्न्यन्वाधानाभावा-
दुद्दानुहप्रयोजनासम्भवेऽप्यर्षानुसन्धानविशेषरूपं द्रष्टव्यम् ॥ २ ॥ १४० ॥

कर्मार्यम् ॥ यद्य तु मा मा मन्नाप्तमित्यादावितिकरणविशि-
ष्टं एवासन्नापनादिरूपं फलं अस्मिन्गामित्वेऽपि क्रतुविरोधिष-
न्नापनिवर्तकतया तदुपयोगि, तच्च यजमानस्य चेति यद्यथा पर-
स्परयाऽप्युपपत्तेर्किञ्चानुरोधादस्मिन्गाम्येव ॥ २ ॥ १४१ ॥

अपदेशाच्च ॥ एवं यथापि तद्यौ सहेत्यादौ द्विवचनानुपपत्ति-
स्तथापि अस्मिन्गामित्वम् ॥ २ ॥ १४२ ॥

द्रव्यसंस्काराः ॥ बर्हिर्धर्माणां प्रकृतावङ्गप्रधानसाधारणत्वमुक्तम् ।
अतश्च दैवप्रभावापि बर्हिषा घृणावटमवसृणातीति विहिते घृणा-
वटक्षरणबर्हियपि दार्मिकबर्हिर्धर्माभवेयुरिति प्राप्ते ।

प्रकृतौ बर्हिषि हवींश्यासादयतीति वचनादङ्गप्रधानसाधारण-
विराधादनाप्येव बर्हिषि धर्मा न कौशमाचार्य इत्युत्तराधिकरणे
वक्ष्यते । यद्यपि वा परिभोजनीयादिवत् प्राकृतकार्यमाचार्यत्व
स्यात्, तथापि नाप्राकृतकार्यं घृणावटक्षरणबर्हियि भवेयुः । सप-
कारपृष्ठभावेनैव यदाद्यानामतिदेशेन विहृतावप्राकृतकार्यकारित्व-
कल्पनाऽनुपपत्तेः । न हि प्रकृतौ येन केनचित्काम्यत्वेन अपूर्वसम्बन्धि
बर्हिहमुद्देश्यतावच्छेदकम् । येनाप्राकृतस्यापि तत्सम्बन्धाद्बर्हिषाचकलं
मञ्जेत । सम्बन्धविशेषपादकप्रमाणावलेन तावदिशेषाणामेव प्रवेष्टे-
नानुपस्थितपामान्यस्योद्देश्यतावच्छेदककोट्यावप्रवेष्टान् । न च तथापि

एवमपि कल्पसूत्रेषु आध्वर्यवमेव प्रसिद्धमिति । अथ वार्त्तिकं प्रौढिवादः ॥२॥१७८॥

अलिकृत्तम् ॥ ये इतिकरणेन द्वितीयया वा विनियुक्ताः करणमन्त्रास्तेषां मान्त्रवर्णिकक्रियाजन्यफलकल्पकत्वं, न तु आयुर्दां अप्र इत्यादिवत् प्रधानफलानुवादकत्वमित्युक्त कौस्तुभे । तद्वचनमाग्रे वर्षाविश्वेस्वस्विति पूर्वमग्नि परिगृह्णातीत्याद्यावग्यन्वाधानक्रिया तावदाध्वर्यवौ । मन्त्रलिङ्गवशेन प्रधानभूतक्रियायां समाख्याप्राप्तकर्तृवाधानुपपत्तेः ।

न च यजमानेन मन्त्रेणाध्वर्युगतक्रियाप्रकाशनम् । वयन्त्वेभ्याना- इति मन्त्रलिङ्गवशेन क्रियासमानकर्तृकत्वस्य मन्त्रे प्रतीतेः । अतश्च मन्त्रक्रिययोर्दुभयोरप्याध्वर्यवत्वात् फलमपि वर्षं प्रसृति तद्गतमेव । अन्यथा ममाग्रे इति मन्त्रे न मन्त्रामित्यादिमन्त्रलिङ्गविरोधापत्तेः ।

न च साङ्गप्रधानविधायिफलवाक्यावगतात्मनेपदानुरोधेनाङ्ग- फलानामपि क्षर्गकामकर्तृकत्वावगतेर्यजमानगामित्वमिति वाच्यम् । श्रुतस्यात्मनेपदस्य सावकाशतया तेषु कल्पितस्यापि शैक्तिकस्याध्वर्यु- वृत्तित्वस्य बाधानुपपत्तेः । न चात्मनेपदार्थस्यैव तद्विषये बाधे विधेरग्यन्वाधानविषयेऽनुष्ठापकत्वस्यापि बाधापत्तिः । प्रमाणा- भावात् । अतोऽग्निषंस्कारार्थांस्तुष्टापितक्रियाजन्यानुषङ्गिकफलस्य क्तानुपयोगिनोऽप्याध्वर्यवत्वेऽपि न काचित् अतिरिति प्राप्ते ।

यां काश्चन यज्ञे अलिकृत्तं चाग्निष आशासते यजमानस्यैव सेत्य- न्यथासिद्धलिङ्गानुसृष्टीतात्मनेपदश्रुत्या यजमानगामित्वावगतिः । एतद्विज्ञानादेव च यत्र नात्मनेपदव्यवणं यथा जुहुयादित्यादौ,

विहती ॥ अनारभ्य, यज्ञार्थवर्णं वै काम्या इष्टयस्त उपांशु
कर्त्तव्या इति श्रुतमुपांशुत्वं प्रधानवदङ्गेष्वपि मन्त्रोच्चारणसत्त्वात्काम्य-
शब्दस्य च कामप्रयोजकत्वेनाङ्गेष्वपि प्रयोगोपपत्तेर्जनकमात्रपार्ले-
ऽपि चोद्देश्येष्टिविशेषणत्वेनाविचिन्तनादिष्टौगामेवाविवचितत्वे शो-
भेऽपि तदापत्तेः साङ्गेश्चमिति प्राप्ते ।

अङ्गेषु कश्चिदपि काम्यशब्दप्रयोगाभावाज्जनकत्वसम्बन्धेन प्रधान-
मात्रपरत्वावगतेः काम्यत्वेष्टिलोभयपरामर्शकतच्छब्दस्य चोद्देश्यपर-
त्वेनोभयविवचोपपत्तेः प्रकृतौ प्राकरणिकचैस्त्वयावरोधे निवेशामर्श-
वेऽपि काम्यविहतीष्टिप्रधानमात्रे निवेशः । न ह्यचोचैः प्रवर्त्येणाव-
भयेनेत्यादिवत्करणविभक्तिनिर्देशो येन साङ्गस्य भवेत् । तद्व्यपत्य-
येन कर्मत्वाभिधानात्तु प्रधानमात्रे एव निवेशः ॥३॥१४६॥

सप्रधान ॥ श्येने, दृतिनवनीतमाज्य भवतीति श्रुतम् । इति-
नवनीत प्रकरणात् श्येनप्रकरणाङ्गम् । न ह्यवाध्यानुवादेन दृत्य-
धिकरणकनवनीतप्रकृतिविधिः । आष्यस्य नवनीतप्रकृतिकत्वस्य प्रा-
प्तत्वात् । तदनुवादेन दृत्यधिकरणकत्वविधाने एकप्रसरताभङ्गा-
पत्तेय । अतो सङ्गस्यैविसमानार्थ एवैकोदृत्यधिकरणकनवनीतप्रकृ-
तिकं सप्रधानात् श्येने विधीयते । आष्यपदन्तु तस्यैव नवनीत-
प्रकृतिरूपानुवादः । अन्यपदार्थतात्पर्यपादकश्चेति मानेकविधानता ।
अत एव श्येनोऽप्याज्यद्रव्यत्वादुपांशुपाजविकार एव । गमकान्तर-
सम्भे तु शोभप्रत्यायापमात्रमिति प्राप्ते ।

विशिष्टविधौ गौरवाद्यापत्तेः अतिदेश्यप्राप्ताव्यपरत्वेवाव्यशब्द-
प्राप्ताव्यस्य तदुद्देशेन दृत्यधिकरणकनवनीतप्रकृतिकत्वमेव प्रयो-

युपावटस्तरणभावनायाधर्माकाङ्क्षापामेव फलसमन्यायेन धर्मघाह-
कत्वम् । श्लौकिकधर्मग्रहणेनाप्याकाङ्क्षानिवृत्तौ उपदेशान्तिदेशयोर-
भावान् । फलसममे तु स्थानापत्या भवास्तुवाद्ब्रह्माद्यानिदेश-
कल्पनमिति विशेषः ॥३॥१४३॥

विरोधे ॥ प्रकृतावपि च न समन्त्रकवर्हिर्लवनादिधर्माणां
प्रकृत्यपूर्वमन्त्रिवर्हिर्माचार्यत्वम् । अपि तु इविरामादनार्थवर्हि-
र्यत्वमेव । अत एव पवित्रविधृत्यादिवर्हिपि नैते मन्काराः ।
चिधातु पञ्चधातु वा वर्हिर्लुनातीति विहितत्वमं संस्कृतस्य वर्हिष-
कृषेव मन्त्रद्रव्यासादितस्य । चिधातु पञ्चधातु वा वर्हिर्मृणातिती
वचनेन सर्वेष्वेव स्तरणे विनियोगात्, अमन्त्रलवनमात्रमस्कृतस्य
परिभोजनीयवर्हिषः प्राकृततदितरसर्वकार्यार्थत्वेन तत एव पवि-
त्रादिकरणोपपत्तेः ॥३॥१४४॥

अपनयः ॥ सोमे पुरोडाशशकलमैन्द्रवायवपात्रे प्राप्यति आ-
मिषां मैत्रावरुणपात्रे धाना आश्विनपात्रे इति श्रुतम् । तत्र शकल-
पदस्य उत्तरार्धादिपद्वटेकृद्देशवाचित्वेन श्वेतम्नपुरोडाशाक्षेपकत्वा-
प्रसङ्गेः प्रातःसवनिकमवनोयपुरोडाशावयवपरत्वं तावन्निर्विवादम् ।
आमिषादौ तु तद्भावात्पयसा मेषावरुण यौणातीतिवस्तौकिका-
मिषादिषाहकत्वेनोपपत्तौ कृत्प्रतिपत्तिबाधेन सवनोयगततद्वा-
चित्वे प्रमाणाभाव इति प्राप्ते ।

दिनीयया प्रागमन्यामिषादिप्रतिपत्तिव्यवगमात्तदंशे श्रीपदे-
श्रिष्या तथा आतिदेशिकप्रतिपत्तिबाधोपपत्तेः प्रातःसवनिकमव-
नोयसमन्त्रिणामेव पुरोडाशादीनां चक्षुषम् ॥३॥१४५॥

मांसन्तु ॥ षट्त्रिंशदाब्दिके प्राच्यानामयनाख्ये मन्त्रे, मन्थिते मन्थितेऽहनि गृहपतिर्द्विगयां याति तत्र यान् मृगान् षन्ति तेषान्तरयाः सवनीयाः पुरोडाशाभवन्तीति श्रुतम् । मांसं भवतीति विधिना प्रत्यासन्नत्वात् पुरोडाशस्य तदुद्देशेनैव विधीयते । विधेरेव हि प्रवर्तनार्थं भावनाभाव्यसाकाङ्क्षत्वम् । अतस्तत्प्रत्यासन्नस्यैव तदुचितं, न सवनीयानाम् । यदा तु पुरोडाशाः सवनीया इति भवदेवादिष्टतः पाठस्तदा प्राथमिकत्वाद्विधेयतरसप्रत्यासन्नत्वाच्च पुरोडाशकार्यस्यैवोद्देश्यत्वं स्पष्टमेव ।

न च पुरोडाशस्य सवनीयपदेन विशेषणम् । विंशतिोद्देश्यापत्तेः । अतः सर्वपुरोडाशकार्यं तरसं विधीयते । सवनीयपदन्तु सवनीयामसवनीयपुरोडाशमात्रे गौणं स्यात्कणिक वा । अतः पुरोडाशमात्रे तरसञ्च धानाज्यादिस्थाने इति प्राप्तेः ।

सवनीयपदवत् पुरोडाशपदेऽपि कार्यसञ्चलापत्तेः प्राथमिकसवनीयपदमेव सवनीययागोद्देश्यतापरम् । प्रथमायास्तु द्वितीयार्थं सञ्चला उभयवादिच्छिद्भैव । अतः सवनीययागोद्देशेनैव धानादिपञ्चकवाधेन तरसं विधीयते । पुरोडाशपदं त्रिकं जघन्यञ्च पुरोडाशवत्त्वमन्वन्त्येन सवनीययागेषु स्यात्कणिकमनुवादः । इष्टञ्च पुरोडाशानसक्तदुर्विद्यादौ पुरोडाशग्रन्थे, सवनीयस्यःपर इति तस्य सवनीययागसञ्चकत्वं सुकरमेव । तदेवं श्रुत्यादिषट्प्रमाणकमङ्गलं निरूपितम् । अतः परं प्रयोज्यत्वं निरूपयिष्यते ॥२॥१५०॥

इति श्रीखण्डदेवकृतौ भाट्टदीपिकायां

द्वितीयस्थायः पादोऽध्यायश्च ॥

गान्तःपातितया विधीयते । आण्यसाङ्गेष्वेव प्राप्तमिति तन्नाच-
विषयता । यद् दृतिनवनौतपदस्य तत्पुरुषत्वमङ्गीकृत्य दृत्यधिकर-
णकनवनौतमेव आण्यपदस्यचित्तत्कार्योद्देशेन द्रव्यतया पकृत-
रूपान्यप्रत्याघ्रायेन विधीयत इति न्यायसुधाकृतोक्तम् । तदाण्यपदे
साम्प्रतिककवणपक्षेस्तदपेक्षया आनुष्ठासनिकनिरूढसङ्ख्यापादक-
वज्रप्रोक्षणीकारस्यैव न्याय्यत्वादुपेक्षितम् । यदि तु किञ्चिद्भ्रम-
कान्तरम्भवेत्तदा तदेवाशु ॥३॥१४७॥

आधाने ॥ सर्वत्र धर्माणांमनारभ्याधीतप्राकरणिकसाधारण्येना-
पूर्वापकारे एकाचयात्पवमानेष्वादीनामपि च श्रेणापूर्वापकारकत्वा-
त्तथापि दृतिनवनौतमिति प्राप्ते ।

यदुपकारकता वैधर्ममाणप्रमिता तदुपकारके एव धर्माणां
निवेशः । न त्वर्थमजाजघमोपकारकत्वेऽपि । श्रेणोपकारकयजमा-
नाज्यभोजनादावपि दृतिनवनौतत्वापत्तेः । न चाधामादेः श्रेणोप-
कारकत्वं प्राप्तिप्रमितम् । अग्निमाधार्प्यत्वस्यैव तन्नमितत्वान् । अतः
श्रेणप्रयोगवर्तितदुपकारकत्वे एव तन्निवेशः ॥३॥१४८॥

तत्काले वा ॥ एवं चेत्सुत्याकाले एव श्रेणवैशेषिकाणां च
पशुनाशभत इत्यादीनां दर्शनाद् दृतिनवनौतत्वस्यापि सुत्याकाला-
ध्यात् एव निवेश इति प्राप्ते ।

सामान्यतोद्देशेन वाक्यस्यद्वोषार्थोपास्यवार्थत्वम् । न हि पशु-
धाहित्यस्यापि सुत्याकालत्वे श्रेणाङ्गत्वं प्रयोजकं, अपि तु प्रधान-
प्रत्यावृत्ति-तुल्याकाशोत्कर्ष-वाक्यानाधरूपशेदुपचयम् । न चात्र तद्विधिः ।
अतः एवार्थत्वे ॥३॥१४९॥

कारकत्वेनाङ्गत्वसत्त्वेऽपि तत्रप्रयोज्यभावेन व्याप्यत्वस्याप्यभावात् । अतो-
नावच्छेदकावच्छेदेन हेतुहेतुमद्भावः । तथापि क्वचिद्दृष्टानयनादि-
निष्ठप्रयोज्यत्वनिरूपणे तत्रिष्ठगोपत्वनिरूपणस्योपयोगात् मामानाधि-
करणेन तद्विच्छेपण प्रति 'अङ्गत्वनिरूपणस्य हेतुत्वात् सङ्गत्युपपत्तिः' ।

अत्र प्रयोज्यत्व, क्वचिन्नत्वस्य पुरुषार्थविचारदारेण निच्छयति, क्वचि-
दन्यदारेण, क्वचिन्नाद्यादेवेति प्रयोज्यत्वमेवाध्यायार्थः । क्रत्वर्थपुरुषार्थ-
त्वन्तु द्वितीयविद्मपि उदाहरणविशेषनिष्ठतया प्रयोज्यत्वविद्मार्थं
विचार्यत इति विवेकः ॥४॥१॥१॥

यस्मिन् ॥ वक्ष्यमाणयोः क्रत्वर्थपुरुषार्थयोरुल्लापमुच्यते । तत्र
तन्त्ररत्ने तावत्स्य प्रार्थितसाध्याधीनानुष्ठानः पुरुषार्थस्तदुपकारार्थः
क्रत्वर्थ इत्युक्तम् ।

तत्र, फले काम्यकालादौ न कलञ्जस्रवसेदित्यादिनिषेधेषु
चाव्याप्तेः । अतुष्टेयत्वाभावात् । निषेधेषु स्वयं प्रार्थितसाध्याप्रसिद्धेय ।
क्रत्वर्थस्रवसे आधानादावतिव्याप्तेश्च ।

यदपि शास्त्रदोषिकायामितिकर्तव्यतात्वेनान्वितत्वं क्रत्वर्थत्वं
तद्विज्ञत्वं करणफलवृत्ति पुरुषार्थत्वमित्युक्तम् । तदपि न, क्रत्वर्थ-
निषेधानामक्रियत्वेनानितिकर्तव्यतात्वेन तेव्यव्याप्तेः । आधानात्प्र-
यनयोरुभयभिन्नतया तन्त्ररत्ने तदुक्तत्वेन* तत्र पुरुषार्थस्रवण-
स्यातिव्याप्तेश्च ।

तस्मान् स्वयं प्रार्थितवृत्त्युद्देश्यतानिरूपितविधित्तिप्रयत्नाकत्वं
पुरुषार्थत्वम् । स्वयं प्रार्थितत्वञ्च शास्त्रानधीनैष्टसाधनताज्ञानजन्ये-

* इत्यमेव पाठः सर्वत्र । तदुक्तत्वेन, इति तु प्रतिभाति ।

श्रीगणेशाय नमः ।

अथ चतुर्थोऽध्यायः ।

प्रथमः पाठः ।

अथातः क्रत्वर्थं ॥ एवं सिद्धे शेषिनिष्कृष्टिते शेषत्वे प्रयोजक-
निष्कृष्टितं प्रयोज्यत्वमिह निष्कृष्यते । तच्च परोद्देशप्रवृत्तकृतिव्याप्य-
त्वम् । कृतिव्याप्यत्वञ्चानुष्ठाप्यत्वस्य कालादिव्यावृत्त वाजपेयाधि-
करणे कौस्तुभ एव निष्कृष्टितम् । अतश्च कालादेः कृतिकारकत्व-
घटिताङ्गत्वसत्त्वेऽपि प्रयोज्यत्वाभावः । अङ्गत्वाच्च प्रयोज्यत्वस्य भेदः ।

तेन यदुद्देशप्रवृत्तकृतिव्याप्यत्व यस्य, तत्तन्प्रयोज्यम् । यथा
दधानयनप्रयाजा आमिचादर्शपूर्णमासादेः । यन्निष्ठकृतिव्याप्यता-
निष्कृष्टितोद्देश्यताग्राह्यं यत्तत्तस्य प्रयोजकम् । यथाऽऽमिचादर्शादि
दधानयनादेः । उद्देश्यता चानुपादेयपक्षकमाधारणी वाद्या ।
तेन कालनिमित्तादेः प्रयोजकत्वाविघातः ।

यद्यपि विधिरेव सर्वानुष्ठापकः । प्रवर्तनारूपत्वात् । प्रवर्त-
नारूपो हि विधिरिष्टसाधनत्वमिव कृतिमाध्यत्वापरपर्यायप्रयोज्य-
त्वमपि विषयस्याक्षिपतीति भवति प्रयोजकः । तथापि स यदुद्देशेन
प्रयोजयति तस्यापि प्रयोजकत्वव्यवहारः ग्राह्यः ।

अत्र च यद्यपि न प्रयोज्यत्वावच्छेदेन तन्निरूपणं प्रति शेषत्व-
निष्कृष्टपणस्य हेतुत्वम् । निमित्ताद्यङ्गत्वाभावेऽपि नैमित्तिकस्य
तद्व्योज्यत्वेनाङ्गत्वे व्यापकत्वस्यैव पुरोडाशकपालादेस्तुषोपवाप प्रति

यदंशे अप्राप्तिसदंश एव कल्पनात् फलस्य च रागप्राप्तनेन तत्कल्पने प्रमाणाभावादविधेयत्वम् । प्रयोजनं, पूर्वपक्षे श्येनफलव्याभिचारस्य विधेयत्वाक्षिपेधाविषयत्वम् । सिद्धान्ते तु रागप्राप्तत्वाच्च हिं-
स्यादिति निषेधविषयत्वम् ।

न च हिंसाशब्दस्य मरणानुकूलव्यापारवाचित्वात्तस्य च वैरि-
मरणाख्याभिचारफलकश्येनरूपस्य विहितत्वात्कथं निषेधविषयत्व-
मिति वाच्यम् । अभिचरन् यजेतेति सामानाधिकरण्याच्छ्येन-
धमानकर्तृत्वावगतेरभिचारपदस्य मरणानुकूलश्येनकर्तृनिष्ठविषदा-
नादिव्यापारवाचित्वावगतेस्तस्यैव श्येनफलत्वावसादाद्वागप्राप्तस्य तस्य
निषेधविषयत्वोपपत्तेः । एवञ्चावश्यं श्येनेन विषदानाद्युत्पत्तिसौन-
वैरिमरणम् । न तु श्येनेनेव साधादिति श्येयम् ।

यत्तु वैरिनिष्ठो मरणानुकूलव्यापार एवाभिचारपदार्थः । तत्र च
यजमानस्य श्येनद्वारा प्रयोजककर्तृत्वमिति तस्य निषेधाविषयत्वेऽपि
यजमानस्य पापोपपत्तिरिति केनचिदुक्तम् । तत् श्येनस्यैव तथा
यति प्रयोजकव्यापारत्वात्तस्य च विहितत्वात्कर्तृत्वेन यजमाने
पापोत्पत्त्यनुपपत्तेरुपेक्षितम् । यत्र तु वैरिमरणकामो यजेतेति
श्रुतं, तत्र वैरिमरणानुकूलकर्तृनिष्ठसौकिकव्यापाराभावेऽपि वैरि-
मरणरूपपरानिष्ठचिन्तनादेव पापमिति श्येयम् । अभिचारार्थ-
कर्मसंज्ञामसधर्मत्वमरणज्ञा तथा । प्रकृतेऽपि तथैव वाऽस्तु ।

यदा गोदोहनादीनां यष्टीशुद्ध्या पुरुषार्थत्वावगमेऽपि प्रकरणात्
कृत्वङ्गत्वम् । इतरथा, प्रणयनस्य चमसञ्ज्ञोपेनाङ्गाभावादेश्येष्ट्यापत्त्या
विशुद्धप्रणयनाश्रिताहुषादपि फलानापत्तेः । अत एवपञ्जीयत्वाद्-
दुर्वचनमपि प्रकरणं विनियोजकम् ।

आविषयत्वम् । स्वर्गं काम्यादौ हि द्रष्टव्यसाधनता न शास्त्रगम्या ।
 रदश्च स्वर्गस्य देवविशेषरूपत्वे । सुखविशेषरूपत्वे तु शास्त्रा-
 धीनेष्टसाधनताज्ञानाजन्येच्छाविषयत्वं बोध्यम् । यागकृतूपकारादौ
 तु शास्त्रगम्येति । तेन स्वर्यं प्रार्थिताः स्वर्गादयश्च तथा । अतस्तदु-
 द्देशेन विधीयमानं यागादि भवति पुरुषार्थम् । फलस्य च पुरु-
 षार्थत्वव्यवहारो भाग्य इत्युक्तमेव फलं पुरुषार्थत्वादित्यत्र ।

उद्देश्यताविधेयते च स्वरूपसम्बन्धविशेषात्मिके सत्त्वघटके न तु
 साध्यत्वानुष्ठेयत्वात्मिके । तेन निषेधस्थले नरकाभावोद्देशेन निवृत्ति-
 विधानात्प्रलोद्देशेन च काष्ठविधानान्नाच्याप्तिः । पुरुषार्थव्यभ्यस्तुज्ञा-
 विधियु च दोषाभावोद्देशेन तत्तत्कियाविधानान्नाच्याप्तिः । एवञ्च
 स्वर्यं प्रार्थितमित्युद्देश्यतानिरूपितविधेयताफलमेवेह क्लृप्तत्वम् ।
 क्रतुशब्दो ह्यस्मिन् प्रकरणे स्वयमप्रार्थितपरः । तेनाधानाध्ययनयो-
 र्ज्योतिष्टोमाद्यर्थत्वाभावेऽपि तादृशान्यर्थज्ञानार्थत्वात्कल्पार्थत्वोपपत्तिः ।

क्लृप्तनिषेधेषु चोक्तविधया क्रतुवैगुण्यपरिहारोद्देशेन निवृत्ते-
 र्विधेयत्वात्त्याप्तिः । नातिराच इत्यादौ तु क्रतुसाहुष्यस्याङ्गान्तर-
 जन्यत्वेऽपि योऽङ्गिष्यहणाभावं प्रत्युद्देश्यत्वाविधातास्त सा । एवं क्लृ-
 यार्थान्युज्ञाविधिष्वपीति सर्वं समञ्जसम् ।

यदा, ज्ञानेन सत्त्वकरणम् । अपि तु फलस्यापीतरांगमद्वा-
 दनाविशेषणत्वादिधेयत्वम् । न ह्यन्यांगयोरपि विशेषणत्वातिरिक्तं
 विधेयत्वम् । यदि तु विशिष्टभावनाविधावर्थादितरांगयोर्विधि-
 रित्युच्येत, तत्फलस्याप्यविशिष्टमिति प्राप्ते ।

विशिष्टभावनाविधाने चार्थिकविशेषणविधेरावश्यकत्वात्तस्य च

अथ वा षष्ठीसम्बन्धमाशवाचिनौ हीयादिन्यायेन शार्ङ्गकाम्य-
वाक्यप्राप्तपशुप्रयोजकप्रणयनजनकलसम्बन्धेनैव प्रकरणानुरोधेन पशू-
हेमेन गोदोहन विधत्ते । न तु साचादिति प्राप्ते ।

दुर्बलप्रकरणानुरोधेन परम्परासम्बन्धाङ्गीकारे प्रमाणाभावा-
द्धीयादिवस्त्रियमविधिस्त्राघवाभावाच्च साचादेवोद्देश्यत्व पशूनाम् ।
प्रणयनवैशुष्यस्य च परप्रयुक्तगोदोहनजन्योपकारमात्रोपजीवनेन
प्रणयनस्य तत्रयोगे अनङ्गत्वंमसापाशितया अनामङ्गलत्वात्पुरुषार्थत्व-
मेव तस्येति पशुप्रयुक्तमेव गोदोहनमिति स्वतन्त्रपशुकामनायामेव
कर्त्तव्यम् ।

यत्तु भाष्यकारादिभिर्माध्यायः प्रतिपदादिना द्रव्यमर्जयेत्कथा-
दिना राजन्य इत्यादिविधिमुदाहृत्यागारभ्याधीतस्यापि प्रतिपदा-
दिनियमस्य फलकम्पनाभिघात कल्यर्थत्वावसायात् तादृशविधिष्टोपा-
द्यार्जितद्रव्यमपि सर्वं कल्यर्थमेव । अत एवायमिषरितद्विरस्थादि-
सम्बन्धात् तस्मात्प्रोक्षादीनामपि कल्यर्थत्वविद्धिरिति पूर्वपक्षयित्वा ।
श्रुत्यापभावादद्गृहकल्पनस्य च कल्यर्थत्वपक्षेऽपि तुल्यत्वाच्चियमस्य
कल्यर्थत्वानुपपत्तेरर्जनस्य च शरगप्राप्त्येनाविधेयत्वात् तदार्जितद्रव्यस्य
दुष्टार्थत्वाद्धिहितविहितसाधारणपुरुषकृत्यमात्रमेवत्वमेव । इतरथा
जीवनपरिषोपात् सर्वतन्त्रपरिषोपापत्तेः । किञ्च द्रव्यार्जितरूपा-
द्रोपकमेण सर्वकृद्गनामुपकमाद्यो दर्शपूर्णमाशयाज्ञौ मन्त्रमावास्यां
वा पौर्णमासीं वाऽतिपातयेदित्यनारभ्यरूपातिपातनदर्शनामुपपत्तिः ।
एतो द्रव्यार्जित तावत्पुरुषार्थम् । नियमोऽप्यदृष्टार्थत्वेऽपि पुरुषार्थ-
एव । एवञ्च शानवत्यादयोऽपि पुरुषार्था एव । कल्यर्थत्वे प्रमाणा-

क्षणभावनायाः प्रतिषेध एवाथ पुरुषार्थः कक्षञ्चभक्षणादिप्रति-
षेधवत् ।

अतश्च निषेधेनेक्षणस्यानिष्टसाधनत्वाच्चेऽपि फलान्तराकाङ्क्षा-
भावाच्चैतावता छेनसा युक्तो भवतीत्याचार्यवादिकाघचयफलकल्प-
नानुपपत्तेर्नार्थवादिकफलप्रयुक्तत्वम् । अर्थवादस्वीक्षणजन्यप्रत्यवाद्या-
भावबोधनद्वारा ईक्षणनिन्देति प्राप्ते ।

तस्य मतमिति अतश्च नोपक्रमस्येनानुष्ठेयक्रियाप्रतिपादानात्
तदनुरोधेनोपमहारस्यो निषेधोऽप्यनुष्ठेयानेव क्रिया विधत्ते । अत-
एव नञ्-ईचतिभ्यामौचणाभावसंकल्परूपा क्रियैव लक्षणपा विधी-
यते । मानससंकल्पस्य प्रवृत्त्यविनाभूतत्वात् । ईचतिरेव वा लक्षको-
नञ्पद तात्पर्यपाहकम् । न चैवमुद्यदादित्यस्य पदार्थैकदेशे ईक्षणे
अन्वयानापत्तिः । कारकाणां प्रथमतो भावभावव्यत्येव स्त्रीकारेणै-
कदेशेऽन्वयाप्रसक्तेः । यस्मिन् हि सोमादौणा प्रथमत एव धाम्तर्य-
न्वयमाश्रयते एवेदं दूषणं न त्वयस्मते । अतोऽनौचित्यकर्मत्वेन
सक्रुवन्नचितकरणत्वेनैव वा भावनान्वयः । पाठिकान्वये तु समस्त-
पदघटितवाक्यस्यैव कल्पनाच्च कोऽपि दोषः ।

अतयादित्येक्षणभावसंकल्पभावनैवोदये निमित्ते विधीयते ।
अमुसादिवच्चलप्रत्ययेन निमित्तत्वाभिधानात् । तत्कक्षञ्चार्यवादि-
काघचयः । अतः सिद्धं भावनाभिधे नञ् सम्बन्धात्पर्युदासः, स च
फलप्रयुक्त इति ।

नन्वेवमपि नञोभेदवाचित्वस्य तदन्य-तद्विच्छेद-तदभायेषु
नञ् इति प्रतिच्छेदघट्यदेनैव सम्बन्धाङ्गीकारादुच्यन्निष्ठादित्येक्षण-

प्रतिषिद्धलाभावान्मुख्यवृत्तित्वमेव । सोऽपि च त्रीणि कर्माणि जीवि-
नेत्यादिवचनात्प्रकरणस्यभावाच्च पुरुषार्थः ।

न्यायागतेन द्रव्येण क्षुधात् कर्माणि वै द्विजः ।

अन्यायोपगतं द्रव्यं गृहीत्वा यो ह्यपण्डितः ॥

धर्माकाङ्क्षी तु यजते न धर्मफलमयुते ।

इत्यादिवचनेन मुख्यगौणसाधारणवृत्त्युपायानामधिकारितार-
तम्येन कत्वर्थस्यापि बोधनात् संयोगवृत्त्यन्वयाद्येवोभयार्थत्वेऽपि न
दोषः । यदि तु शिष्टोऽज्ञादेः क्वचित्फलश्रवणं भवेत्, तदा जीव-
नाश्रितयावञ्जीवशिष्टोऽज्ञानियमस्यैव फलजनकत्वं बोध्यं, न तु प्रति-
पक्षेति व्यर्थोऽयं विचारः । छत्वाचिन्नात्वेन वा बोध्यः ॥४॥१॥२॥

तदुत्सर्गं ॥ तस्य प्रतमित्युपकथ्य,

त्रेचेतोऽन्तमादित्यमस्तं यत्नं कदाचन ।

नोपरकं न वारिष्यं न मध्यं नभसो गतम् ॥

इत्यादि प्रज्ञापतिप्रतं श्रुतम् । तत्रापि भाष्यकारादिभिः प्रति-
षेधत्वे पर्युदासत्वे वोभयथापि फलकल्पनादिभिर्या कत्वर्थत्वमा-
शङ्क्य, अनारभ्याधीतत्वाच्छ्रुत्याद्यभावेन च कत्वर्थत्वाद्युपपत्तेः पर्यु-
दासत्वमङ्गीकृत्य पुरुषार्थत्वं सिद्धान्तितम् । तदपि कश्चिन्नभय-
प्रतिषेधद्विरणुपधारणन्यायेन कत्वर्थत्वशङ्कानुपपत्तेरपेक्षितम् ।

विचारस्त्वमेवात्र कर्त्तव्यः । किमयं प्रतिषेधः पर्युदासी-
वेति । सिद्धान्ते शार्थवादिकफलप्रयुक्तत्वात् प्रतिषेधपक्षे च तद-
भावात् सङ्गत्युपपत्तिः । तत्र नञः प्रधानाश्रयव्युत्पत्तेर्धानर्थाद्य-
न्यस्य सप्तपाभिर्याऽनुपपत्तेः पर्युदासत्वायोगाद्भागमाप्तोद्यदादित्ये-

लक्षकत्वाभावाद्यज्ञशब्देऽपि तदनापत्तेर्नैतस्य ग्यादिविधायकत्वम् ।
तदेतदर्थवादत्वस्य तृतीयसिद्धत्वेन पूर्वपक्षोक्त्यानाभावेऽपि शिष्य-
हितार्थमुक्तमिति द्रष्टव्यम् ।

यत्नव भाष्यादिभिः सिद्धमुक्तं स्याद्याकारस्य द्यवदानेन
विकत्वात् पूर्वपक्षे परिधानीये कर्मणि आहिताग्निमग्निभिर्दहन्ति
यज्ञपापैश्चेति यज्ञपात्रकरणकदाहानुपपत्तिरिति । तत्पूर्वपक्षे उद्हन-
नाद्यर्थपात्राणां पृथक्सन्नात्तेषाञ्च यज्ञमाधनत्वाभावेऽप्यायुधशब्दा-
भावेन प्रयोजकत्वमेव यज्ञपात्रत्वोपपत्त्या दाहोपपत्तेरुपेक्षणीयम् ॥
४॥२॥४॥

तथैकत्वं ॥ पशुना यजेतेत्यादौ यत्रोपादेयपश्चादिगता संख्या
विभक्त्युपात्ता सा किं विवक्षिता न वेति चिन्त्याप्तम् । सत्त्वमधा-
नानि नामानीति स्रत्या प्रातिपदिकार्थस्य पश्चादेर्विभक्त्युपात्त-
संख्याविशेष्यत्वरूपसत्त्वममाख्यया विभक्त्युपात्तसंख्यायाः प्रातिपदिकार्थं
प्रति पद्युत्या योग्यतारूपस्त्रिंशे च विशेषणत्वावगमादाक्षीयक्रिया-
न्वयानुपपत्तेस्तदभावेऽपि क्रियाया अवेगुणत्वाच्च विवक्षिता संख्या ।

न चैकत्वादेः पश्वन्वयेऽपि तद्विशिष्टस्यैव पशोः कारकान्वयद्वारा
क्रियासम्बन्धासोहितोष्णीयादिवत्पशुविशेषणस्यापि विवक्षोपपत्तिः ।
संख्याकरणत्वयोर्विभक्त्या युगपदुपादानेन संख्यायाः प्रथमतः पश्व-
न्वयमभिधाय पश्चाद्विशिष्टस्य पशोः कारकान्वयाभिधाने विरम्य
थापारतापत्तेः । न च लयापि संख्यायाः पद्युत्या पश्वन्वयाङ्गी-
काराद्युगपदन्वयद्वयस्य शाब्दयोधस्य च विद्वत्त्वात् प्रथमतः शब्दस्य
पशोः कारकान्वयमङ्गीकृत्य पश्चात्संख्यायाः पश्वन्वयाङ्गीकारे तत्रापि

शैवाद्यद्यप्यककलेन विधानोपपत्तेर्न संकल्पसङ्घाता । न च सुवन्त-
सम्बन्धेन गजः समासापत्तिः । नानुयाजेध्वितिवदुपपत्तेः । न च गज-
आदित्यपदेन वा सम्बन्धः उद्यत्यदेन वेत्यत्र विनिगमकाभावः ।
विशेष्यसाकाङ्क्षत्वस्यैव विनिगमकस्य सत्त्वादिति चेत् ।

तथात्रोऽपि नोद्यन्तमिति सुवन्तपदस्य निपातान्वयव्युत्पत्त्यभावेन
उद्यत्क्षेत्रेऽपि पदद्वयलक्षणाया आवश्यकत्वात् । तथात्वे स्वभावेनैव
तादृशादित्येषणस्य सर्वदा जायमानत्वेनाद्यवयोपपत्तेर्विधिवैकल्यात् ।
स्वरसतः प्रतीयमाननिषेधस्य संकल्पलक्षणाऽप्यपरित्यागेन भवदुक्त-
पर्युदासानुपपत्तेः । अस्मिन्नुदाहरणे तथाङ्गीकारेऽपि न वारिष्ण-
मित्यधिकारदृश्यान् भुञ्जीतेत्यादौ च संकल्पलक्षणाया आवश्यकत्वाच्च ।
प्रयोजनं स्पष्टम् । सूत्राख्यसिद्धेव विचारे सुधीर्भिर्योष्यानि ॥
४॥१॥३॥

द्रव्याणि ॥ स्फुरद्येत्याद्युपक्रम्य श्रुतस्य यज्ञायुधवाक्यस्य इतीषे
उदाहृतस्यैव साक्षात्प्रधानभूताग्नेयाद्युद्देशेनोत्पत्तिवाक्याविहितद्रव्य-
कोपांशुपात्रोद्देशेनैव वा स्फुरादिद्रव्यविधायकत्वम् । इतरथा समस्त-
वाक्यरेषां पत्तेः । यज्ञशब्दस्य तत्साधनोद्हननादिकवकलापत्तेः ।
तस्मादुद्हननादिवाक्यैः स्वसादीनामुद्हननाद्यर्थेषुऽप्याज्येन मह वि-
कल्पेनोपांशुयाजार्थत्वमपीति प्राप्ते ।

धमरणविधेरुक्त्वात्त्वादस्य तदर्थवादत्वेनाप्युपपत्तेः अन्यत्रोद्य-
भूतेन सर्वेषु वेति वाक्येन विहितस्याज्यस्य पात्रिकत्वापाटकत्वा-
नुपपत्तेरुद्हननादिक्रियाभेदेऽपि च द्रव्यस्य धमरणरूपैकक्रिया-
धमत्वादेशोपपत्तेराद्युधशब्दस्य प्रयोजकत्वसत्त्वस्याऽप्युपपत्तौ साधन-

यादीनामपि बाधप्रसङ्गात् तच्चिद्व्या दानाश्रितस्यैव गोशब्देन
विधानार्थमेकग्रहणोपपत्ते । अतो विवक्षितैव सख्या । अत एव
कर्णायामा अवलिप्ता रौद्रा नभोरूपा पार्जन्याश्लेषामैन्द्राग्नौ दग्म-
इति दग्मत्वदर्शनमुपपन्नम् ॥४॥२॥५॥

तथा च ॥ भवतु सख्या शब्दार्थत्वाद्विवक्षिता । लिङ्गन्त उपा-
देयगतमप्यशब्दार्थत्वाद्विवक्षितम् । न हि तन्प्रातिपदिकार्थं ।
सिद्धादिपदात् तदप्रतीते । तस्य लिङ्गव्यमाधारणेन लिङ्गमामान्य-
व्यभिचाराच्च । नापि प्रथयार्थं । व्यभिचारादेव । नापि टादिसु
श्विकाराणा तस्माच्छमोन पुमीत्यादीनाम् । विलिङ्गे वृत्तादौ
विषदीतलिङ्गे वृद्धमक्षिकादौ च प्रयोगेन व्यभिचारादेव । अत
शब्दानुशासनमावमिदं, न लिङ्ग नाम कश्चिच्छब्दस्यार्थ इत्य
विवक्षितमिति प्राप्ते ।

सिद्ध तिष्ठतीत्यादावनन्यथासिद्धलिङ्गप्रतीतेर्लिङ्गमपि कचि
डादिसुश्विकाराणां कचिन्तिष्ठतस्मादिप्रातिपदिकविकाराणा
वाच्यम् । अत सुबर्थत्वेन सख्यावत् कचिच्च प्रातिपदिकार्थत्वेनैव
विवक्षितम् । यत्र तु बाधस्तत्र साधुत्वार्थं तच्छब्दप्रयोग ॥
४।१॥६॥

आश्रयिषु ॥ यजति जुहोतीति वा यत्र श्रुतं, तत्र यजे-
न्नावहेवतोद्देशविशिष्टद्रव्यात्यागवाचिन्मात्यागाशब्दादृष्टविधया आरा-
दुपकारकत्वम् । उद्देशाश्रया तदृष्टविधया तदुपकारकत्वमेव । अत-
एवोद्देशाङ्गभूतदेवतायाः स्वानाङ्गभूतद्रव्यापेक्षया दुर्वलत्वम् । प्रचेपस्त
तत्र त्यागाङ्गद्रव्यमन्कार एव । जुहोतिस्त्वले तदङ्गमेवादृष्टविधये

विरस्यव्यापारतापत्तिरिति वाच्यम् । तथापि भावनान्वितकारक-
विशेषणविशेषणव्यासमस्तपदस्यले भावनान्वयव्युत्पत्त्यभावेनाविवक्षोप-
पत्तेः । इतरथाऽऽरुणस्याद्यानुग्रामनिकमत्पर्यलक्षणया एकहायनीं
प्रत्येव विशेषणलोपपत्तौ प्रथमतः क्रियान्वयमभ्युपगम्य पार्थिकैक-
हायनीसम्बन्धसिद्धान्तमङ्गापत्तेः ।

अत्र च लौहित्यादेर्भावनान्वितकारकविशेषणविशेषणत्वेऽपि
समस्तपदत्वान्न क्षतिः । वारवन्तीयादेस्तु क्त्वा शब्दोक्तभावध्यायासे-
वान्वय इति न कापि क्षतिः । अत एव शोभाहृष्टादीनामपि न
प्राथमिको धात्वर्थान्वयोऽपि तु भावनान्वय एवेत्युक्तं तत्र तत्र ।

किञ्च न प्रत्ययार्थन्यैकत्वस्य प्रकृत्यर्थं पशु प्रति प्रकारता ।
प्रत्ययार्थप्राधान्यमङ्गापत्तेः । अपि तु पशोरेव करणत्व प्रतीवैकत्व
प्रत्यपि प्रकारता । अतश्चैकत्वस्य करणत्ववद्विधेयभावनायामप्रकार-
त्वादतिवधेति प्राप्तेः ।

पशोः करणत्व एवान्वयो न लेकत्वेऽपि, प्रसङ्गाभावात् । अतश्च
पशोस्तद्वारा भावनान्वयवत् सख्याया अपि बलीयस्या समानाभि-
धानश्रुत्या आधेयत्वेन सामानाधिकरण्येन वा प्रथमतः कारका-
न्वयस्यैवाङ्गीकारात्पश्चात् पदश्रुत्यादिना आधारत्वमन्वयेन पशु-
न्वयोपपत्तेर्निर्दिष्टश्रुत्युत्पत्त्यैव सख्यायाभावनान्वयविधादिवचितत्वम् ।

न चैव यदि शोभामपहरेयुरेकाङ्गा दक्षिणां दद्यादित्यादा-
द्येकपदवैषम्यम् । गामित्यनेनैवैकत्वविधानोपपत्तेरिति वाच्यम् ।
एकत्वविधिवद्भोत्वविधेरपि प्राप्तदक्षिणाऽनुवादेन धेनुर्दक्षिणेति वत्
त्रिभिः प्रकारकाकारविधागेनापत्तौ दादपगतमत्यावश्यामान्यविहितान-

स्वाप्ताकार्यागः । प्रकृतौ तु द्रव्यनाम्ने यस्य सर्वाणि हवीषि नश्ये-
युर्ध्वंश्वेयुरपहरेयुर्वाऽऽज्येनैतादेवताः परिसंख्याय यजेतेति वचनादा-
ज्येन समापनम् । सन्निपत्योपकारकले तु सक्कार्याभावादिडादि-
वक्षोप एवेति विशेषः ॥४॥१॥७॥

अर्थः ॥ एव तावत्कल्यर्थपुरुषार्थविचारद्वारेण प्रयोजकत्व
चिन्तितम् । इदानीं तु माघादेव तच्चिन्त्यते । तद्विद्यार्थस्तु काचित्को-
ऽङ्गाङ्गिभावविचार इति सुखग्रहणार्थं प्रतिज्ञामात्रमिदम् ॥४॥१॥८॥

एकनिष्पत्तेः ॥ चातुर्माश्वेयु प्रथमे पर्वणि तत्रे पयसि दधानयति
या वैश्वदेव्यामिवा वाजिभ्यो वाजिनमिति श्रुतम् । तत्र दधानयन-
स्यामिवा वाजिनश्चेत्युभयं प्रयोजकमुतामिषैवेति चिन्तायाम् ।

दधानयनत्राये तावत्तप्तपयोऽधिकरणकं दधानयनमात्रं श्रुतं न
तु पयसो दध्नो वा प्राधान्यम् । सप्तम्या प्राधान्यानभिधानात् । तथात्वे
उद्देश्यविशेषणत्वेन तापस्याविवचापत्तेश्च । न धानयतेर्द्विकर्मकत्वात्
पयसो व्याप्यमानत्वेन दध्यपेक्षयाऽपि प्राधान्यावगतिः । द्विकर्मक-
धातुश्लेष्टे हि अधिकरणत्वादिकारकान्तराविवचायां कर्मकारक-
सम्बन्धमात्रविवचायाश्च सम्बन्धमामान्ये पठौमात्रौ अकथितश्चेति
सूत्रेण कर्ममञ्जाकरणाद्वितीयाविधानावगतावपि प्राधान्ये प्रमाण-
भावात् । प्रकृते सप्तमौश्रवणेनाधिकरणत्वविवचावगतेर्द्वितौषकर्म-
प्रमत्तभावाच्च ।

दध्नश्चपयोगाभावदेव सकृवन्न प्राधान्यावगतिः । न ध्यामिवा
नाम दधिपयोहृपा । रसघनीभावादिधर्मभेदेनान्तरत्वात् ।
तस्यै श्रुत तस्यै दधि तस्यै आमिवा तस्यै वाजिनमिति भेदेन

तरौ । समप्रधानौ वा । अत एवोभयत्र मन्त्रस्तत्तद्भूतदेवतादि-
प्रकाशनार्थ एवेति स्थिति ।

यत्र तु स्वाहाकारस्त्रिष्टुक्तसूक्तवाक्यशुपुरोडाशपिष्टलेपादि-
होमवाजिनेश्यादौ परकीय द्रव्य देवता वा प्रचेपाग्नेतोद्देशाग्नेन
मन्त्रेण वा सस्क्रियते । यथा स्वाहाकारसूक्तवाक्यशुपुरोडाशादा-
वाग्नेयादिमन्त्रदेवतोद्देशाभ्या स्त्रिष्टुक्ति प्रचेपाग्नेन तदौष द्रव्य,
मन्त्रेणैव तदौषादेवता । उद्देशागस्य स्त्रिष्टुक्तदेवताकत्वात् । पिष्ट-
लेपादौ प्रचेपेण तदौष द्रव्यमेव । सर्वत्र प्रमाणं तत्र तत्रोक्तं वक्ष्यते ।
यस्तु तत्र त्यागाग्नौ भोऽदृष्टार्थं एव । न च तस्य पदार्थैकदेशला-
न्विप्ययोजनकत्वेऽपि न चति । विहितपदार्थान्ययानुपपत्त्या तद-
वयवानामप्यर्थाद्विहितत्वेन प्रयोजनाकाङ्क्षोपपत्तेः । अत भोऽप्यदृष्टार्थं
एव मन्त्रवत्प्रचेपाद्यज्ञं तत्संस्कार्यद्रव्याद्यज्ञमेव वेति तत्संस्कार्य-
द्रव्यदेवतादावेव प्रोक्षणादिवददृष्टं जनयतीति मन्त्रिपत्तोपकारक-
त्वात्प्रयुक्तमेति प्राप्ति ।

विशेष्यतया ऋषीतस्य त्यागागस्य प्रचेपाद्यज्ञत्वे प्रमाणभावा-
देवतादेश इष्टमाचापेक्षतेनादृष्टोपकारानपेक्षत्वात् प्रकरणाभ्याग-
गस्यारादुपकारकत्वमेव प्रयाजादिवत् । तत्र तेतावान्विशेष ।
यत्परप्रयुक्तद्रव्यदेवतोपजीवि, तत्र परप्रयुक्तभावे स्वातन्त्र्येण तद्रव्य
देवताऽऽलौकिकम् ।

अत एवैकपाशस्य सर्वहोमे स्त्रिष्टुक्तवागस्य स्त्रीप एव ।
स्त्रीपकारकद्रव्यस्य जाशादिनिमित्ताभावेनाञ्जीनापि समापना-
योगात् । एयनादावयागे वाचनिकप्रयाजादिविनिधोगेऽपि च न

आमिद्यायागाङ्गत्वानापत्तेस्तद्विकारेऽतिदेशो न सिद्धोत् । अथौ
 हवींषीत्यस्य च विनिगमनाविरहेणावयुत्यानुवादत्वस्य स्वल्पते*
 आपत्तेः । यन्मु भाष्यकारादिभिः पूर्वपक्षे वाजिनलोपे आमिदानाश-
 इव पुनर्दधानयनेन वाजिनोत्पत्तिः सिद्धान्ते त्वाज्येन समापनमिति
 प्रयोजनमुक्तम् । तत् पक्षे हविर्नाशादिनिमित्ते आज्येन समापनस्य
 विधिवत्त्वेन वक्ष्यमाणत्वेन पूर्वपक्षेऽपि तुल्यत्वादुपेक्षितम् । ४. १॥८॥

पदकर्म । भोमकयार्थमेकहायनीं विधाय क्रयदेशे तद्वयने
 क्रियमाणे, तस्याः षट् पदान्यनुनिष्कामति सप्तमं पदं स्पष्टेन
 लिखेत् । शिरष्यमन्नार्थाय पदे जुहोति । ततः सप्तमं पदमध्वर्यु-
 रञ्चलिना गृह्णाति । यर्हि हविर्धाने प्राची प्रवर्त्तयेथुस्तर्हि तेनाच-
 सुपांश्यादिति श्रुतम् ।

तत्राचाभ्यजनमपि क्रयवदेवैकहायनीनयनस्य प्रयोजकम् ।
 जन्यत्ववदङ्गितस्याप्युभयत्र समत्वात् । अचाभ्यञ्जने हि तच्छब्देनैव
 पदपांशवो निर्दिष्टा इति ते तदङ्गम् । पदस्य चैकहायनीनिरू-
 पितत्वम्, तस्याः सप्तमं पदमित्युपपङ्गाच्छाखान्तरवचनाच्चावगत-
 मिति साऽपि तदङ्गम् ।

अतस्य नीयमानसंस्कारार्थस्य नयनस्याप्युभयार्थत्वादुभयप्रयोज्य-
 त्वम् । न च प्रकरणादेवैकहायनीत्वाभात् तच्छब्दस्यानुवादकत्वम् ।
 प्रकरणप्रसंगेः पूर्वप्रवृत्त्यङ्गीकारेण प्रयोजकत्वफलकाङ्गत्वविधुपपत्तेः ।
 न च तथापि क्रयप्रयुक्तत्वविशिष्टैकहायन्या एव तच्छब्देन परामर्शात्

* लम्बते,—इति भवितुमुचितम् ।

† तैकाक्षप्रवृत्त्यादिति,— इति भाष्येण वा ।

यवदेशाच्च । गोपयभोर्चदिति विकारवाचि-यप्रत्ययान्तपथस्याशब्द-
पर्यायत्वाच्च । जुषतां युज्यं पथ इति तु धान्यशब्दवदिकारपरम् ।
अतश्च दधानयनस्य वाक्ये उद्देश्याभावात् आमर्ष्येन दधिसंज्ञस्यपथो-
जन्वामित्वात्थलाङ्गौकारे च जन्यत्वाविशेषेण वाजिनार्थत्वस्याप्यवगतेः
उभयं प्रयोजकमिति प्राप्ते ।

मा वैश्वदेवीति सर्वनाम्नः प्रकृतपरामर्शित्वात् पूर्ववाक्ये याम्ना-
धान्येन निर्दिष्टं तदामिच्छेत्त्ववधार्यते, न त्वयान्तरम् । रमश्च मधु-
राश्वरूपयोस्तयोरेवावधार्यत इति न ततोऽप्यर्थान्तरम् । घनौभावस्तु
पीयूषादिवदभेदेऽप्युपपन्न एव । पृथङ्निर्देशोऽप्यवस्थान्तरात् ।
विकारार्थ-यप्रत्ययस्यतिरपि तच्छब्दाद्यतुरोधेनावस्थापरैव । तस्मा-
च्चामित्वाऽर्थान्तरमपि तु दधि पयो वा । तच्चापि विशेषनिर्णय-
स्तुष्टमेऽतिदेशसिद्ध्यर्थं निरूपयिष्यते ।

तस्मिद्धं स्ववाक्य एवामित्वात्तदोद्देश्यसम्बन्धित्वावगतेर्दधानयनं
तत्रयुक्तमेव । न तु वाजिनप्रयुक्तम् । तस्य तच्छब्दाद्यभावेनार्था-
न्तरत्वप्रतीतिः । तज्जन्यत्वेऽपि शेषित्वावगमात् । अतश्च तस्यातु-
निप्यस्यत्वात् तद्यागस्य स्त्रिष्टुष्टादिवदनुनिप्यस्यप्रतिपत्तित्वावगमेन
परप्रयुक्तदधानयनोपजीवित्वावगतेर्न तत्रप्रयोजकत्वं वाजिनस्य कल्प-
नीयं गौरवात् ।

प्रयोजनं, पूर्वपथे वाजिनयागस्यार्थकर्मत्वेन समप्राधान्यापत्तेरा-
मित्वायागविकारेऽनतिदेशः, सिद्धान्ते तनुनिप्यस्यप्रतिपत्तित्वेना-
मित्वायागाङ्गत्वात् तद्विकारेऽतिदेशः ।

सोमेत्तरस्य तु सिद्धान्तेऽपि वाजिनयागे अर्थकर्मत्वं वदत-

वैधमित्यत्र निराकृतत्वाच्च पुरोडाशार्थकपालनियम इत्याशङ्कते,
ततोऽसु नाम पुरोडाशसम्बन्धविशिष्टस्यैव विधानम् । तत्फलञ्च
तद्विन्नकपालव्यावृत्तिरेव न तत्प्रयोजकत्वमपि । सम्बन्धरूपाङ्गाभावे
ऽपि अग्निहोत्रहवणीन्यायेन प्रधानभूतकपालवाधानुपपत्तेश्चर्वादी
तन्त्रियमाभावरूपस्थाप्रयोजकत्वफलस्यासम्भवादिति प्राप्ते ।

पुरोडाशसम्बन्धस्य प्रमाणान्तरस्यस्थालोचने तत्प्रयुक्तत्वस्याप्यत्र
गतेर्न पुनस्तपोपवापविधिरपि तत्प्रयुक्ते । अतो स्नाघवाद्बघात-
कालीनस्तुपोपवाप परप्रयुक्तकपालोपजीवितया न कपालोपा-
दानाभादनयो प्रयोजक । निनयनकालौघस्तु कपालधारणस्य
प्रयोजको भवत्येव । उपादानस्य तु सोऽप्यप्रयाजक* । प्रयोजन,
चर्वादी न कपालनियम । अग्निहोत्रहवण्यान्तु वक्ष्यते ॥४१॥
११॥

पशावनालभात् ॥ पशौ, शक्यस्य अविध्यति लोहितं निरस्यतीति
श्रुतं निरसनं, पशुनालभात् शक्यलोहितस्यैव वा प्रयोजकम् । न हीय
तस्य प्रतिपत्तिः । हृदयादीनामेव हविष्टेन तस्यानुपयुक्तत्वादपूर्व-
साधनत्वाभावाच्च । अतश्चार्थकर्मवेदं शक्यलोहितस्य तावत्प्रयोजकम् ।
पशुनालभोऽपि च विशसनवाक्यं श्रुतं प्रयोजनाकाङ्क्षं मन हृदयादे-
रिव लोहितादेरपि पशुप्रकृतिकत्वमाक्षिपति । न हि हृदयादेस्त-
दुत्पत्तिवाक्याधीनम् । तस्य तदभाव इविहनैव तद्विधायकत्वात् ।
अतस्तत्रत्यपशुपदमपि देवतासम्बन्धमिद्वयं वस्ततोऽनुवाद एव ।

असु वोत्पत्तिवाक्यावगतं पशोर्धागमाधनत्वम् विशसनवाक्या-
सुरोधान् हवीरूपहृदयादिप्रकृतिलक्षणमेवेति विशसनवाक्यस्यापि

पुरोडाशकपालन्यायापत्तिः । तथाहि कलाभावेन तच्छब्दवैयर्थ्या-
पत्तेस्तथैकहायनीस्वरूपमात्रपरत्वाङ्गीकारादिति प्राप्ते ।

विधिगौरव-प्रयोजकशक्तिकल्पनागौरवाभ्यां तच्छब्दस्य पूर्व-
परामर्शित्वस्वभावेनोपजीव्यप्रकरणप्राप्तानुवादकत्वावगतेऽकहायन्याः
क्रयमात्राङ्गत्वावसायात् तदङ्गभूतनयनस्यापि तन्मात्रार्थत्वप्रतीते-
रसाभ्यञ्जनं पदहोमादिकं वा क्रयप्रयुक्तैकहायनीतन्नयनलाभेन
चरितार्थं नैकहायन्यास्तन्नयनस्य वा प्रयोजकम् ।

अतश्चैकहायन्यां क्रयार्थं नीयमानार्थां देवाद्वावृषि षट्सप्तपद-
पातेऽसाभ्यञ्जनार्थं पुनर्न तदानयनम् । यथाशक्तिप्रयोगादौ क्रय-
लोपेऽपि वा नैकहायनौप्रयुक्तिः । असाभ्यञ्जनार्थं तु ये केचित्प्राशवो-
द्याद्या एव । गुणलोपे मुख्यलोपानुपपत्तेः । होमस्तु आरादुपकार-
कत्वाद्वावृष्येव । यथाशक्तिप्रयोगे त्वाहवनीये निरधिकरणक एव
वेत्यन्यदेतत् ॥४॥१४१०॥

अर्थाभिधान ॥ दर्शपूर्णमासयोः पुरोडाशकपालेन तुपानुपवप-
तीति श्रुतम् । तत्र कपालस्य, कपालेषु पुरोडाशं अपयतीति
अपणे विनियुक्तस्यापि इतीयथा तुपोपवापार्थत्वेनाप्यार्थिकविशेषण-
विधिना विनियोगात् उभयप्रयुक्तत्वम् । न च पुरोडाशाद्यं कपाल-
त्वेनैव तुपोपवापे विनियोगश्च तुपोपवापप्रयुक्तत्वम् । प्रकृतिविकार-
भावाभावेन तादर्थ्यममामायोगात् । षष्ठीसमाप्ते च मन्वन्मात्राव-
गतेस्तस्य च कपालत्वेनैव विनियोगेऽपि पुरोडाशाद्योपात्तस्यैव
प्रसङ्गेन यहणोपपत्तेरनुवादकत्वात् ।

यदि तु प्रसङ्गसत्त्वणाभावादुपादेयस्य प्रकृतपक्षस्य च तानि

चायां यावत्प्रकृतप्रतिसम्बन्धिसामान्यावस्थान्याचेपकलकम् । गौरवात् ।
 अस्ति च प्रकृते प्रतिपत्त्यपेक्षेः । अतस्तदुपगोचकत्वमेव । अत-
 एव गोपास्त्रिष्टकत इत्यपि लिङ्गमुपपद्यते । एवञ्चोत्तरार्द्धेऽपि त्यागं
 प्रति गुणत्वेन विनियुक्तस्यापि प्रधानगतप्रतिपत्त्यपेक्षानुरोधेन
 वाक्यान्तरकल्पनाया प्रचेपांशं प्रति प्राधान्येऽपि न चति* । श्रुतयाग-
 विधिनाऽपि धारणप्रयोजकत्वकल्पनाभिद्या तदुपपत्तेश्च ।

अत एवानुमितप्रतिपत्तेरेव धारणप्रयोजकत्वादिकल्पना ।
 दोषो नानुमिते द्वाभाविनि न्यायात् । अनुमानस्य फलमुप-
 लाब्धेः । अत एव सर्वाणि हवींषि समवद्यन्तीति लिङ्गमपि प्राधान्या-
 दुपपन्नम् । अत एव स्त्रिष्टकप्रचेपोऽपि प्रधानाङ्गभूतस्तमयुक्तएव
 सन् स्त्रिष्टकत्यागस्याप्यङ्गं तन्मयुक्तश्च । प्रतिपाद्यत्वाविशेषात् । अतः
 स नावयविनो नोत्तरार्द्धेऽपि वा प्रयोजकः । आज्यप्रचेपस्य तु
 प्रयोजको भवत्येवेति सिद्धम् । ४॥१॥१२॥

अभिधारणे ॥ दर्शपूर्णमासयोः, प्रयोजगोपेण हवींष्यभिधारय-
 तीति श्रुतम् ।

तत्र प्रयाजशेषोऽभिधारणस्य द्वितीयाद्वितीयाभ्यामुपयुक्तमंस्कारा-
 पेक्षया शेषयोऽप्यमाएभस्कारस्याभ्यर्हितत्वाद्भवि संस्कारकत्वमेव । न
 तु प्रयाजशेषप्रतिपत्त्यर्थत्वं, शक्यतामज्ञात् । न च हवि संस्कार-
 कले अदृष्टकल्पनापत्तेरपेक्षितदृष्टरूपप्रतिपत्त्यर्थत्वलाभाय शक्यता-
 दयाङ्गीकरणमपि न दोषायेति मिश्रमत युक्तम् । निषादस्य-
 पत्यधिकरणन्यायेनादृष्टकल्पनादेः फलमुखत्वात् । किञ्च द्वितीयायाः
 सप्तम्यर्थत्वंकले हविषामभिधारणं प्रत्युपादेयत्वापत्तेःसङ्गतत्वस्य

तत्परत्वमेव । तथापि निरसनस्यार्थकर्मलाज्जाघनीवमौक्तिकशुद्ध-
लोहितप्रयोजकत्वे न किञ्चिद्वाधकमिति प्राप्ते ।

द्वितीयया निरसनस्य प्रकृतित्वावगमाच्च लोहितादिप्रयोजकत्व-
मपि । उपयुक्तत्वाभावेऽपि चासुनिष्पन्नत्वेन प्रतिपत्तिमापेक्षत्वात्
परस्परयाऽपूर्वसम्बन्धस्य सत्त्वेन चानर्थक्याभावात् प्रतिपत्तिकर्मत्वोप-
पत्तेः । प्रयोजनं, पशुलोहिताद्यभावनाशयोत्सङ्घोपः । प्रायश्चित्तं परं
तद्योपनिमित्तं भवत्येव । सोमेयरलिखितरक्षोभागत्वसत्त्वे तु
त्यागांशस्त्रान्धेन येन केनचिद्वा द्रव्येण समापनं भवत्येवेति
द्रष्टव्यम् ॥ ४११ ॥ १९ ॥

एकदेश ॥ यत्रोत्तरार्द्धात् खिष्टकृते समवयतीत्यादौ न
द्वितीयादिनिर्देशस्तत्र प्रतिपत्तित्वे प्रमाणाभावाद्पादान्तत्वेन श्रुत-
स्योत्तरार्द्धस्य चागं प्रति गुणत्वादुत्तरार्द्धस्य तावद्यागः प्रयोजको-
भवत्येव । तस्य च समसम्बन्धित्वेन ह्यप्रतिमसम्बन्धियत्किञ्चिद्द-
यवाचेपकत्वं सुलभमेव । न च प्रकृतपुरोडाशरूपावयवविधत्त्वे न
स्वतन्त्राचेपकत्वम् । प्रकृतस्य स्वकार्यं सर्वस्य विनियुक्तत्वेनान्यत्र
विनियोगामग्नत्वात् । न च तस्य प्रतिपत्त्यपेक्षत्वात्प्रक्षेपांशेनास्य
प्रतिपत्तिकर्मत्वम् । प्रक्षेपांशस्याग्नेयादिप्रक्षेपसत्त्वध्यागाद्भूत्वेनैव प्रयो-
जनानपेक्षत्वात् । उत्तरार्द्धस्यांशभेदेनापि गुणत्वप्रधानत्वयोरङ्गी-
कारे वैकल्प्यप्रसङ्गाच्च । प्रधानमात्रत्वस्वीकारेऽपि छत्तणायाम्नावद-
शिवारण्यः । अतः खिष्टकृदागोऽर्थकर्मैव मयाजादिवत्सुत्तरार्द्ध-
तद्वयत्विनोः प्रयोजक इति प्राप्ते ।

यद्यपि तावदर्थकर्मैव स्यात्तथापि समसम्बन्धित्वात्प्रतिमसम्बन्धपे-

विवक्षापत्तौ त्रिविधेव करणापत्ति । तथा च ग्रहैकत्वाधिकरणे तद्विवक्षाऽभिधानं वार्त्तिककारैश्च नोपपद्येत ।

यत्तु अभिधारणं प्रत्याधारत्वेनान्वितानामपि द्विविधानाधारतानियमं प्रत्युद्देश्यत्वाद्भिषेकणाविवक्षेति । तन्न । श्रुताभिधारणं प्रत्युपादेयत्वेन विवक्षितत्वे शार्त्तिकाधारतानियमं प्रत्यपि चयाणामेवोद्देश्यतापत्तेः । किञ्च यदर्थां नियमनाश्रयस्तदर्थां नियम इति सर्वत्र कृत्रोराधारतानियमोऽपि अभिधारणनियमवत्तद्द्वारा प्रयाजेष्वेवोपयुज्येत । इतरथा पशुस्यजाघनीतुषोपवापादिवाक्येष्वपि करणतानियमस्य जाघनीप्रतिपत्त्यर्थत्वंकपालमस्कारकलापत्तरेकत्वादिविज्ञापत्तिः । एतेन पदद्वयेऽपि लक्षणमङ्गीकृत्याधारतानियमोद्देश्यतामात्रेणैव द्विविध्याविवक्षामुक्तवतो भट्टमोनेश्वरस्यापि मतप्रत्युक्तम् ।

यत्तु कैश्चित् तृतीयाया एव द्वितीयार्थं लक्षणमङ्गीकृत्याभिधारणस्योभयार्थत्वं विजातीयानेकोद्देश्यकत्वाच्च न वाक्यभेदप्रत्युक्तम् । तदपि न । निपादस्यपत्यधिकरणविरोधस्य तादवस्थान्त् । श्रुतोद्देश्यत्वे लाघणिकत्वस्थान्याय्यत्वाच्च । न्याय्यत्वेऽपि वा श्रुतस्योद्देश्योद्देश्यमस्कारस्यैव धारणप्रयोजकत्वापत्तेश्च ।

किञ्च वैजात्यं न तावन्निमित्तफलत्वादिवत् । उभयोरपि स्कीतत्वात्सर्वोद्देश्यत्वस्य समानत्वात् । अथ वैजात्याभावेऽपि साकाङ्क्षत्वादेव नानेकोद्देश्यता । तथात्वे गोदोहनादिरपि पशुप्रणयनाद्युभयोद्देश्यतापत्तेः । श्रुतोऽभिधारणस्य केवलद्विविधमस्कारार्थत्वात्तन्निमित्तकालीनतुषोपवापपुरोडाशकपालन्यायेन शेषोपादाना-

स्याप्यविशेषेण सर्वप्रयाजार्थत्वादीपभृतेन विकल्पः । चिरतः प्राचीनं प्रयाजान्यजतीति तु श्रवयुत्वानुवादमात्रमिति प्राप्ते ।

कालविशिष्टसमानयनस्थानूयाजान्दमस्कारकले अदृष्टार्थत्वापत्तेर्विशिष्टविधिगौरवात् चिरित्यस्यावयुत्वानुवादत्वापत्तेश्च प्रयाजार्थस्त्वेदं समानयनम् । तच्च जुहुया जुहोतीति वचनादर्थप्राप्तमेवेति तदनुवादेन कालमात्रमनेन विधीयते । अतश्च प्रयाजानूयाजेभ्य इत्यत्र प्रयाजाभ्यामनुयाजेभ्य इत्यपि विग्रहे न दोषः । अत एव जौह्वमपि परिशेषादाद्यप्रयाजत्रयार्थमेवेति न विकल्पप्रसङ्गोऽपि ।

एवञ्चातिथ्यायामिडान्तत्वेनानूयाजाभावेऽपि चतुर्गृहीतान्याज्यानीति वज्रवचनं जौह्वोपभृतचतुर्गृहीतयोः प्रयाजेषु समुच्चयात् प्रौषचतुर्गृहीतमादाय सङ्गच्छते । इतरथा तयोर्विकल्पादनूयाजाभावे प्रौषमादाय चतुर्गृहीतद्वित्वापत्तेर्बज्रवचनानुपपत्तिः । अतश्च प्रयाजद्वयं समानयनस्य तत्सकृताज्यस्य च प्रयोजकमिति सिद्धम् । सत्तादौ तु समानयनपदं तत्कालीनप्रयाजद्वयपरम् । आज्यसंस्कारस्य समानयनस्याज्यप्रयोजकत्वसिद्धान्तात्पत्तेः ॥४॥१॥१५॥

तत्र ॥ एवं तावदौपभृतस्य प्रयाजार्थत्वमङ्गीकृत्य प्रयोज्यत्वं विचारितं, तदेव चाक्षिप्य समाधीयते । चतुर्भुजां गृह्णाति अष्टानुपभृति गृह्णाति चतुर्भुजायां गृह्णातीत्यस्युक्तोत्पन्नान्याज्यानि लिङ्गप्रकरणभ्यां यावत्सर्वप्राकराणिकद्रव्यापेक्षकार्यावर्धनेन विनियुज्यन्ते, तावच्चतुर्भुजां गृह्णाति प्रयाजेभ्यस्तदष्टानुपभृति गृह्णाति अनूयाजेभ्यस्तत्सर्वस्यै वा एतच्चज्ञाय गृह्णाते तत् भुवाया-

श्रौतविधेरेव तत्कल्पकलौचित्यमिति वाच्यम् । पूर्वाधिकरणवदेवा-
नुमानिके तत्कल्पनस्यादौषत्वात् । अनुमानस्य फलमुद्यत्वाच्च । अतश्च
प्रतिपत्तिवलेनेवादिहस्य धारणस्योपजीवनादिनिगमनाविरहेण
सन्निहितमर्वद्विःषु अभिधारणोपपत्तावपि न कालान्तरीयहविरर्षे
धारणमिति । अत एव प्राजापत्यवपानां प्रातुपशुभिः सह करणपक्षे
सह पशुनालभते वपानामभिधेतत्वायेति सिद्धं ब्रह्ममामकालौगल-
पक्षे तदभावं दर्शयति । स्पष्टञ्च स्यात् वा एतर्हि वपा यर्हि
अनभिधता इति ह्यल्लवाह्यं सत्यत्वमस्मिन्पक्षे दर्शयति । न चाभि-
धारणान्तरेण ह्यल्लनिवृत्तिः । तस्य तापमात्रनिवर्त्तकत्वेन ह्यल-
तायाअनिवारणात् ॥ ४ ॥ १ ॥ १ ॥ ४ ॥

समानयनं ॥ दर्शपूर्णमासयोः प्रयाजाथ जुहां चतुर्गृहीतं
विधाय, अष्टावुपमति गृह्णाति प्रयाजानूषाजेभ्यस्तदिति वचनेन
चौपम्यत विधाय पुनर्भूवायां चतुर्गृहीतं विहितम् । तेष्वेव चाति-
हायेडो बर्हिः प्रतिममानयते जुहामौपम्यतमिति श्रुतम् ।

तत्र किं प्रयाजाः समानयनस्य तत्संस्काराज्यस्य प्रयोजकास्तर्ध-
क्षेदमुभयं, उत ते अप्रयोजकाः अनूयाजा एव तु तयोः प्रयो-
जकास्तर्धक्षेदमुभयमिति चिन्तायाम् ।

प्रयाजानूषाजेभ्यस्तदिति दन्दान्ते श्रुतस्य बहवचनस्य प्रत्येकं
सम्बन्धादुद्देश्यगतस्याप्राप्तत्वेनानुवादायोगादौपम्यतस्य न्यायत एव
सर्वप्रयाजार्थत्वमतीतेः प्रयाजार्थस्याहुंश्च सर्वप्रयाजादौ समानीतत्वा-
द्धर्हिःप्रयाजकाल उपमति अनूयाजार्थस्यैव सत्त्वेन तस्यैवेदं समानयनं
तत्संस्कारार्थमनूयाजप्रयुक्तं न तु प्रयाजप्रयुक्तम् । अत एव औहव-

न च होमाद्भृतचतुःसंख्यायाः प्रधानाश्रितत्वाद्द्वाश्रितया चह-
णाद्भृतयाष्टसंख्याया वाधामभव', उभयोरपि चहणाद्भृतात् ।

अनु वा चतुःसंख्यायाहोमाद्भृतं, तथापि होमस्याथवाद्भृता-
देव न तद्वच्चतुःसंख्याया यन्वत्त्वम् । किञ्च होमोद्देशेन चतु-
र्यंशोतविधिना प्रतियुक्ति तद्देशपक्षोर्थावप्रयाजानुयाजयुक्तिभेदेन
चतुर्यंशोतभेदात् तावच्चतुर्गृहीतोद्देशेनेकपात्रविधायत्वात्प्रादानुप-
पत्तिः । न हि तत्राण्यभागयोरिवावयवगो होमे किञ्चिद्विधायामक-
मिति ।

अनु वा तथापि यथेवावयवगो होमेऽपि चतुर्गृहीतस्य प्रया-
जानुयाजसाधनत्वाविधातपक्षेष्टसंख्याकपक्षेणानुष्ठितेऽपि तदन्त-
र्गतत्वेन चतुष्कश्चस्य मन्वाद्दुभयोरपि संखयोः साधनत्वाविधातः ।
किञ्चैवं तत्र प्रयाजद्वयानुयाजत्रये मित्तैकं चतुर्गृहीतमवयवगः
प्राप्येत्यष्टानुवादानुपपत्तिः । अतस्तत्संख्याकपक्षेणानुष्ठिताभ्यान्वे-
शेत्संश्लेषात्कार्योद्देशेन विधीयते । न चास्मन्मतेऽपि प्रति-
प्रधानं भेटप्रमदः । विनियोगप्राप्त्यानुसारेण तथा प्राप्तावपि वृष-
दुग्धनिवाहोपयत्संख्यानुपपत्त्या तयोत्पक्षभेकक्षेत्रावयवगो विनि-
योगाद्भोकारात् । अतोऽस्य विधयितमिति प्राप्तिः ।

चतुर्गृहीतान्वास्तानि भवन्ति न द्वावानुवाजान्वास्तान् भवन्ति
इत्यातिव्यादाभिहासाद्यो दुग्धं चतुर्गृहीतस्य वज्रमे चतुर्वाज-
सामान्याभारक्ष्यस्य देतोरेव तात्पर्येणैकवक्तव्यं अष्टममविरचितम् ।
अथ हि न तेन द्वाव द्विपत इति वदन्वाटोऽपि तु अष्टानुवाजा-
द्भृत्विहितचतुर्यंशोतवज्रसविधिरेव चतुर्गृहीतनिर्णयवत्त्वम् ।

भाव्यमित्यादिवचनैस्तत्तत्कार्यार्थत्वेन विनियोगादौपम्यतस्यानूयाज-
मात्रार्थत्वम् । यत्तु अष्टावुपम्यति गृह्णाति प्रयाजानूयाजेभ्यस्तदिति
वचनम् । तत्र प्रयाजत्वानूयाजत्वरूपोद्देश्यतावच्छेदकभेदे वाक्य-
भेदापत्त्याऽनूयाजानां प्रयाजोत्तरत्वानुवादमात्रमिति प्राप्ते ।

समयतोऽप्यनुवादावश्यकत्वे समानयनादिविधिदृष्टार्थत्वाद्यनु-
रोधेन शुद्धानुवादवचनसैवानुवादत्वम् । न च वाक्यभेदः, यद्वैकल्या-
धिकरणस्युत्पादितकौस्तुभोक्तरीत्याऽध्वर्युयजमानौ वाचं यच्छत इति
वदवाक्यभेदात् । अत आौपम्यतं प्रयाजानूयाजार्थमिति सिद्धम् ॥
४॥१॥१५॥

तदष्टमस्य ॥ अष्टावुपम्यतीत्यनेनाष्टमस्याकं ग्रहणं विधीयते,
उत चतुःसंख्याकग्रहणद्वयमिति चिन्तायाम् । श्रुतत्वादष्टसंख्यैव
विवक्षिता न चतुःसंख्यादय, लक्षणापत्तेः । न चानारभ्याधीतेन
चतुर्गृहीत जुहोतीत्यनेनानिर्दिष्टद्रव्यकसर्वहोमानुवादेन चतुर्गृही-
तविधानाप्रयाजादिस्यपि तत्रापि प्रयाजानूयाजार्थचतुर्गृहीतदयो-
द्देशेनोपम्यत्वात्रमात्रस्यात्र विधिप्रतीतेरष्टपदं चतुष्कदयलक्षणार्थ-
मिति वाच्यम् । अनारभविधिना जुहोतिचोदनाविहितप्रधान-
भूतहोमोद्देशेन चतुर्गृहीतविधानेऽपि प्रयाजादिषु यजतिचोदना-
चोदितेषु प्रचेपाख्यहोमस्य तदीयद्रव्यस्कारकत्वेन तमुद्दिश्य चतु-
र्गृहीतविधानानुपपत्तेः । अत एवोपांगुद्याजादौ चतुर आज्यस्य
गृह्णान आह्वेत्यादिविधन्तरादेव पुत्रादितयतुर्गृहीतविधानम् ।

अस्तु वेतादृशविषये तत्रापिस्त्रियापि वाचनिवेन प्राकरण्यत्वेन
वा अष्टनेन वाधात् तस्य प्रयाजाद्यतिरिक्तविषयत्वमेवावश्यकम् ।

च द्वितीयवाक्येन विनियोगः । अस्तु वा द्वितीयवाक्याच्चिन्नस्य-
कर्मकभावानुवादेन दूषधर्ममात्रविधिरिति न विग्रहविधिरपि ।

न चैवमपि शक्यमन्वय मन्वन्धिकत्वादिबोत्तरार्धादिवद्व्यु-
त्थलोपपत्तेरप्रयोजकत्वोपपत्तिः । स्वतन्त्रकाष्ठाप्रयोजकत्वेऽपि स्व-
निष्ठाश्चनप्रोचणादिधर्मप्रयोजकत्वोपपत्तेः । अतएव धर्मप्रयोजनक-
त्वेन काष्ठान्तरप्रयोजकत्वशङ्कायां तन्निवर्तकत्वेन, यदन्यथा* वृक्षस्य
स्वहं ह्युदात्तोऽस्यां लोकमन्वारोत्पेयुरिति निन्दाऽपि मद्बुद्धते ।
धर्मप्रयोजकत्वेऽपि च दूषकादग्निनां यथानुपृथं स्वहभिः पशून्
ममंज्येति दूषभेदेन स्वभेदे दर्शनं नास्त्युपपन्नम् । न चैवमपि
यद्यथा दूषावयवकत्वमन्वयेनाप्युपपत्तेर्यूपधर्मफलदूषमन्वयपरत एव
नियामकाभावः । शक्यकरकत्वादेव दूषीयत्वमिद्वेराद्यवाक्यवैय-
र्थ्यापत्तेरेव नियामकत्वादिति प्राप्ते ।

—न-दूषधर्मकत्वमन्वयः पदार्थः । आनुगामनिकदूषावयवकत्व-
मन्वयस्यैव तदर्थत्वोपपत्तेः । अतएव यथाशक्ति प्रयोगादौ दूषा-
भावेऽपि स्ववंपमेव वनगमनादिसिद्धिः पक्षारदित्वादिद्वयार्थम् । न च
शक्यमयुगेव प्राहतात्तदधिधेयर्थम् । एतद्विधभावे दूषपदरहितानां
परपादान-वनगमन-वृक्षच्छेदन-व्याप्तजगत्यादीनां दूषार्थत्ववत् स्वव-
पंतथापि मन्वयेन शक्यमयुगेवृक्षप्रतिपोगितयैवोपपत्तेः । द्वितीय-
दूषच्छेदनादि, दूषश्चिरमसोत्यादिवाक्येन त्रिरित दूषाभावे परं
निरसंताम् । न तु वनगमनाद्यपि । अतन्नाश्रित्वादिप्रककपयानु-

* यदन्यथा, - इति भाष्येऽन पाठ ।

† यदन्यथा, इति भाष्येऽन पाठ ।

अतस्तद्वलेन व्याप्तिकल्पनाया यत्र यच्चानूयाजसामान्याभावोऽन्यथापि,
तत्र चतुर्थचतुर्गृहीतनिवृत्तिरूपसाध्यसिद्धिः । अतश्च व्यतिरेकमुखेन
चतुर्थचतुर्गृहीतमनूयाजार्यमितरश्च प्रयाजार्यमिति सिद्धं भवति ।
तसाष्टस्य चतुष्कद्वयलक्षणार्थत्वे उपपद्यत इति तस्मिद्धिः । इतरथा
ह्यनूयाजाभावेऽप्यष्टगृहीतस्यानिवृत्तत्वेन जौहवप्रौढरूपचतुष्कद्वयस्यैव
प्राप्तेर्वङ्गत्वानुवादानुपपत्तिः । कथञ्चित् प्राप्तावपि वा समस्तवाक्या
नर्थक्यम् । न च वाचनिकवङ्गत्वे विधेरेवायमर्थवाद हेतुपरत्वे
सम्भवति । स्तुतिलक्षणाभावात् । वस्तुतस्तु नाष्टपदेऽपि लक्षणा ।
हेतुपरत्वेनैवार्धस्यानूयाजार्यत्वेऽर्धस्य प्रयाजार्यत्वे चावगते आतिशयादा
वनूयाजाभावेनैवाष्टस्य बाधोपपत्तेः । अस्तु वा सा । प्रयोजन,
पूर्वपक्षे प्रयाजद्वयार्थं अर्धन्यूनसमानयनम् । अष्टगृहीतस्य सम
स्यादश्रुतत्वादिति न्यायेन पञ्चस्यपि विभागात् । सिद्धान्ते त्वर्ध
समानेयम् ॥ ४॥१॥१६ ॥

इति भाट्टद्वौषिकार्यां चतुर्थस्य प्रथमम् ॥

सह ॥ दैचे पगौ, यूपस्य सह करोति स्वरुणा पशुमनकीति
श्रुतम् । तत्र स्वरुगब्दवाच्यस्याप्रसिद्धत्वादाद्यवाक्येन स्वरुकर्मका*
भावनैव विधीयते । तत्र च साधनीभूतद्रव्यापेक्षाया, तत्र च प्रथम
शकल परापत्तेस्तत् स्वरुरिति वचनेन शकलस्य साधनत्वावगमा-
दितिकर्त्तव्यतापेक्षार्या यूपपदेन तद्गर्भलक्षणाया अञ्जनप्रोक्षणादयो-
विधीयन्ते । अथ वा यथैव यूपावयवकल सिद्धान्ते पष्ठवर्षमायैव
सम्भते यूपधर्मकत्वसम्बन्ध पष्ठवर्ष इति न लक्षणा । एवमुत्पत्त्यस्य

* इत्यमेव पाठ सर्वत्र । स्वरुभिन्ना, -इति तु भक्ति युक्तम् ।

प्राग्देशभवत्वमात्रविधानफलकत्वाच्च लाघवम् । तत्र तु शाखाहरणो-
द्देशेन प्राग्देशभव विहारावधिकत्वविधाने गौरवम् । याञ्चिकाम्बु
दिग्वादेमेव वदन्ति ॥ ४॥२॥९ ॥

शाखायां ॥ तत्रैव, शाखामाच्छिनन्ति, शाखामाहरति, मूलतः
शाखां परिवाह्योपवेशं* करोतीति श्रुतम् । तत्र शाखाशब्दस्ता-
वदाद्यवाक्ययोः समूहस्यैव वाचको न त्वपमात्रस्य । अतस्तृतीयवाक्ये-
ऽपि तत्पर एव । तदर्थं च परिवासन अथमूलविभागार्थम् । अत-
स्तृतीयवाक्ये मूलत इति पद द्वितीयार्थं तृतीयार्थं वा तच्चिं
व्याख्यायोपवेशं करोति इत्यत्रान्वेति । न त्वपादानार्थकं अतपरि-
वासने । तथात्वे अपस्त्याप्युपवेशत्वप्रसङ्गेन मूलत इत्यस्योत्तरचान्वया-
वश्यकत्वात् । अतः परिवासनेनाद्यं मूलं च शाखापदाभिधेयं
विभक्त्य मूलमुपवेशमज्ञमुपादत्त इति तृतीयवाक्यार्थः । तस्य च
विनियोगापेक्षापान्यस्य वक्त्रापाकरणादौ मूलस्य कपालोपधानादौ
वचनादिनियोगः । अत उभयमपि छेदनाहरणपरिवाहनादीनां
प्रयोजकम् ।

अन्तु वा शाखाशब्दोऽप्यमात्रवाच्यः । तथापि मूलत इति
द्वितीयार्थं परिवासनस्य कर्मेति परिवासनमुभयप्रयुक्तम् । व्यपा वा
मूलापादनकपरिवासनमुपवेशकरणार्थं विधीयत इति षोऽपि प्रयो-
जक इति प्राप्ते ।

मूलत इति तच्चि. पञ्चम्यर्थक एव । सार्वविभक्त्यर्थकत्वानुशासनं
तु लाक्षणिकम् । अन्यथा विग्रिथ्य पञ्चम्यर्थकत्वानुशासनवैयर्थ्य-

* उपवेशप्रत्यये मूर्ज्जयकारयुक्तो भाष्ये सर्वत्र ।

निष्पन्नत्वमित्यर्थं यूपवयवकत्वविधिरर्थवानेव । अतएव यूपानु-
निष्पन्नप्रथमग्रकलनाग्रे येन केनचित्काष्ठेनाञ्जनं पत्रोः । तेन
प्रोक्षणादेः स्तवर्थत्वे प्रमाणाभावाच्च खरुस्तेषां प्रयोजकः । सूत्राणि
च सुधीभिरस्मिन्नेवार्थे व्याख्येयानि न तु भाष्यकारोक्ते ॥ ४॥२॥१ ॥

शाखायां ॥ दर्शपूर्णमासयोः शाखामधिकृत्य, प्राचीमाहरतीति
श्रुतम् । तत्र प्राचीशब्दस्तावद्विभिन्नेषवाची । प्राचीमुदेति भवितेति
प्रयोगात् । देशवाची वा, न तु तद्देशस्यशाखावाची । अतश्चोप-
क्रमस्यमातिपदिके लक्षणाऽपेक्षया वरं द्वितीयैव सप्तम्यर्थे व्याख्यातुं
शुक्ता । प्रतिशब्दाध्याहारो वा । ^(१)कर्माकाङ्क्षायां च प्रकृतत्वादेव
शाखा तत्त्वेन सम्बन्धते । प्राग्देशस्य च पूर्वोत्तरावध्यपेक्षायां प्रत्यची-
पस्थितत्वात्सामर्थ्याच्च वन-विहारदेशौ तत्त्वेन सम्बन्धते । तेन वना-
द्विहारोपलक्षितप्राचीं प्रति शाखामाहरतीति वाक्यार्थो न तु वृक्षस्य
प्राचीं शाखामिति । तथाले क्षिप्ततीति स्थान्न ताहरतीति प्राप्ते ।

प्रधानभूतविभक्तौ लक्षणायाः प्रतिशब्दाध्याहारस्य वा कर्माध्या-
हारस्य पूर्वोत्तरावध्यध्याहारसदृकतस्यापेक्षया एकस्मिन् प्रातिप-
दिकेण प्रकृतशाखालक्षणाया वाक्यार्थोपपत्तेः, प्राक्स्यं वृक्षावयव-
विभेदरूपशाखालेनैवोपस्थितवृक्षावधिकतयाऽप्युपपत्तेः शाखावाद्-
एवायम् । तेन वृक्षस्य प्राग्देशभवां प्राचीं शाखां क्त्वा आहर-
तीत्यर्थः । प्रयोजनानुरोधान्तु विहारदेशं प्रतीति लभ्यते । शाखायां

(२) प्रतिशब्दाध्याहारो प्राचीं प्रति आहरतीति लभ्यते । शब्द च
क्त्वाहरतीत्यध्याहारस्य कर्माकाङ्क्षा । तत्र प्रकृता शाखैव
कर्मत्वेन संबन्धते इति भावः ।

प्रसङ्गात् । अतो मूलापादानकं परिवासनं द्वितीयश्रुत्या शाखा-
संस्कारकमेव । न तु वाक्यादुपवेशकरणाद्गन् । न चोभयसंस्कारकम् ।
द्वितीयाश्रुतेर्बलीयस्त्वात् । उद्देश्यानेकत्वप्रसङ्गाच्च । अतः शाखा-
शब्दोऽपि मूलापादानकपरिवासनसिद्धयर्थं न विरुध्यते । अतएव
वत्सापाकरणादौ शाखापदेनैवाद्यविनियोगः । अतो मूलं परिवास-
नाद्गमेव । एवं च व्यवहितकल्पनाऽपि न प्रसज्यते । अतएव परिवास-
नानुनिष्पन्नमूलस्यैवोपवेशरूपं संज्ञान्तरकरणम्^(१) । अथस्य शाखा-
पदेनैव सर्वत्र विनियोगेन संज्ञान्तरवैयर्थ्यापत्तेः । अतो न व्यवहित-
कल्पनाया आवश्यकत्वम् । अतः संज्ञाकरणमात्रफलक उपवेशं
करोतीत्ययमनुवादो ह्यवन्तापेक्षितक्रियान्तरप्रदर्शनार्थः । अतो न
मूलं ह्येदनादीनां प्रयोजकम् । प्रयोजनं, यौर्णमास्यां शाखाऽभावेन
येन केनचित्काष्ठेन कपालोपधानं न उपवेशकरणम् ॥ ४॥९॥३ ॥

हरणे ॥ तच्चैव, सूक्तवाक्येन प्रस्तरं प्रहरतीति सह शाखया प्रस्तरं
प्रहरतीति च श्रुतम् । तच्चाद्यवाक्ये तावन्मान्तरवर्षिकदेवतासम्बन्धा-
द्धोमविधिरित्युक्तम्^(२) । न तु द्वितीयवाक्यविहितप्रहरणानुवादेन
प्रस्तरमुद्दिश्य सूक्तवाक्यविधिरिति तन्त्रमारोक्तम् । यागस्यापि विधौ
वाक्यभेदापत्तेः । यागविधायकवाक्यान्तरककल्पने गौरवाच्च । अतश्च
द्वितीयवाक्ये प्रहरतिना होममनूय शाखासाहित्यमात्रविधिः ।
महशब्दस्य निपातत्वेन परस्परान्वयव्युत्पत्तेयं न शाखा साहित्यं

(१) योऽयं समाहृताया पक्षाशशाखाया परिवासनानुनिष्पन्नो मूल-
भागः प्रार्थशमितः, तस्यैवोपवेशरूपेणोच्यते ।

(२) इतोयाध्यायस्य द्वितीयपादे सूक्तवाक्ये चेति पञ्चमाधिकरणे ।

कर्मणा यमभिप्रैति च सम्प्रदानमिति सूत्या क्रियां प्रति व्याप्यमानं कर्मकारकं प्रत्यपि सम्प्रदानस्य व्याप्यमानत्वावगतेर्विधिवलेन कस्य चिद्व्याप्यमानस्येष्टितले कल्प्यमाने व्याप्यव्याप्यस्य सुतरां व्याप्यत्वमिति न्यायेन भैत्रावरुण एव तदवगतेस्तस्यैवोद्देश्यत्वम् । सम्भवति च भैत्रावरुणस्योपयोगादुद्देश्यत्वम् । वेदविदादौ तु बाधात् स्वर्गादिरेवोद्देश्यता । दृष्टञ्चावलंबनं दण्डस्य प्रयोजनमिति मातृष्टार्थत्वमपि । न चैवं दण्डमिति द्वितीयाऽनुपपत्तिः, सक्तुवत्करणत्वसंज्ञणार्थत्वात् ।

यत्तु मूलेऽनीक्षितकर्मत्वेन तदुपपत्तिरित्युक्तम् । तज्जुहोतेरपि, तृतीया च होष्मन्दीत्यादियुत्या* सकर्मकत्वावगतेः सक्तुस्यपि तदापत्तेरनीक्षितकर्मत्वेऽपि चोद्देश्यानेकत्वनिमित्तकवाक्यभेदापरिहार्यत्वस्य कौस्तुभ एवोक्तत्वादुपेक्षितम् ।

अतु वा दण्डस्यानीक्षितकर्मत्वेनैवान्वयः । सम्प्रदानस्य च सत्यपि प्राधान्ये सम्प्रदानत्वेनैवान्वयात् न द्विकर्मकत्वापत्तिरित्यपि बोध्यम् । अतश्च दण्डविशिष्टदानस्योपयोगापेक्षायां दण्डौ प्रैषानन्वाहेत्यादिना प्रैषानुवचनार्थत्वेन विनियुज्यते । अतो निरुद्धपयादौ दीक्षाभोमक्रयाभावेऽपि दण्डदानानुष्ठानं तस्य प्रैषानुवचनप्रयुक्तत्वान्नानुपपन्नम् ।

इदन्विह वक्तव्यम् । प्रदानस्य दण्डं प्रत्यर्थकर्मत्वे दीक्षादण्डस्य कथं दानाङ्गत्वम् । न हि स्वत्वत्यागे हते यजमानेन पुनः स्वयं

* इत्यमेव पाठः भवति च । सूत्या इति तु भवितुमुचितम् । तृतीया च होष्मन्दीति इति च पाणिनिस्तुल्यम् । न त्वियं श्रुतिः ।

शङ्का । कुशलेनाभ्यर्चुणा चावर्तयन्नोपपोगिनीनामेवापां प्रणयनेन शेषाभावात् प्रतिपत्तिवास्तुपपत्तेः । अतः मङ्गल्याद्येन निगयनस्यार्थ-
कर्मत्वात् प्रयोजकत्वमिति प्राप्ते ।

द्वितीयामंयोगादाकीर्णकराणां प्रतिपत्तिरेवेयम् । न च शेषा-
भावः, तस्यावर्तनीयत्वात् । अनन्यथामिद्व्यप्रतिपत्तेर्धारणप्रयोजकत्वाच्च ।
अतः मंयवनमेव प्रयोजकम् । अत्र चाग्नेयादिहनिःपाकत्वेनैव पंयवनस्य
उद्देश्यता । तेन चर्वादावपि प्रणीताः भवन्त्येव । अत एवाभ्युदितेऽष्टौ
दधिपयभोरपि प्रणीताधर्मावच्छ्यन्ते । वस्तुतस्तु कपालं प्रति श्लोम-
जन्यपाकत्वेनैव पिण्डसयवनत्वेनैवोद्देश्यता । अतिप्रसक्तधर्मेण तदङ्गी-
कारे प्रमाणाभावात् । दधिपयसोः प्रणीताधर्मास्तु क्वाचिन्नया ।
धाञ्जिकान्तु चर्वादारपि प्रणीताः कुर्वन्ति । प्रयोजनं, मयवनोत्तरं
प्रणीतानामे निगयनार्थं तदनुत्पत्तिः ॥ ४॥२॥५ ॥

प्रामनवत् ॥ सोमे, दण्डेन दौक्षयतीत्यनेन दण्डस्य दौषामि-
यञ्जकत्वं विधाय, क्रीते सोमे मैत्रावरुणाय दण्डं प्रयच्छतीति
श्रुतम् । तत्र पूर्ववदेव द्वितीयामंयोगात् मैत्रावरुणस्यैव दानं
दण्डप्रतिपत्तिः चतुर्थी यद्यर्थलक्षणा* । वेदविदे गान्ददातीति
वद्वा प्राधान्याभावेऽपि मन्त्रदानार्थिकैव । अतश्च दौक्षितदण्डस्य
दानमात्रेण प्रतिपत्तिमिद्वेर्नागमं न एव दण्डो दण्डो मैत्रावरुणाय-
त्यनेन मैत्रावरुणाय विणिपुञ्जते । तेन न मैत्रावरुणाय दण्डदानस्य
प्रयोजकमिति निरुद्धपदादावपि न तदनुद्देश्यमिति प्राप्ते ।

* इत्यनेन पाठ मध्यं । लक्षिका, - इति तु मतिपुमुत्पिनम् ।

दौचित्यपदरहितवाक्ये प्रतिपत्तिविध्यन्तराकल्पनेऽपि न चतिः ।
 तैत्तिरीयवाक्येनैव मैत्रावरुणपदाश्रवणेन दानस्य प्रतिपत्तित्वसिद्धेः ।
 क्रीतवाक्ये तु मैत्रावरुणपदश्रवणेन तत्राधान्यावगतेः तदुपकारार्थ-
 त्वमेव । अतश्च तैत्तिरीयवाक्ये श्रुतसम्प्रदानापेक्षया क्रीतवाक्ये
 सूत्रान्तदण्डाक्षेपशक्तिकल्पनागौरवपरिहारार्थं च परस्परापेक्षिततया
 दौचित्यदण्डस्यैव मैत्रावरुणोपकारार्थत्वसिद्धिः ।

न च क्रीतवाक्यविहितदण्ड एव तैत्तिरीयवाक्येन दीक्षामन्व-
 न्धविधानोपपत्तेः न प्रतिपत्तिविधायकत्वमिति वाच्यम् । तथात्वे
 दण्डोद्देशेन दौचित्यत्वविधावेकप्रसरतामद्वापत्तेः । न चैवमप्येतद्वाक्य-
 विहितप्रतिपत्त्यनुवादेन क्रीतवाक्ये राजक्रयोत्तरकाष्ठत्वस्यैव विधा-
 नोपपत्तेनार्थकर्मत्वम् । मैत्रावरुणसम्प्रदानस्यापि विधौ वाक्यभेदा-
 पत्तेः । अत उभयत्रापि दानविधिः । तत्र च दौचित्यवाक्ये प्रति-
 पत्तिविधिः । सम्प्रदानाश्रवणात् । दौचित्यपदश्रवणाच्च । क्रीतवाक्ये
 उक्तयुक्त्वाऽर्थकर्मत्वमेव । उभयप्रयोजन पूर्ववत् ।

वस्तुतस्तु क्रीतवाक्येऽपि प्रैषानुवचनोपयोगिदण्डसंस्कारकत्वमेव
 दानस्येति दण्डस्यापीक्षितकर्मत्वमेव । न त्वेतावता दण्डप्रतिपत्तित्व,
 उपयोध्यमाणसंस्कारस्य न्याय्यत्वात् । मैत्रावरुणस्य तु सम्प्रदानत्वे-
 नैवान्वय इति न कश्चिदोषः । यद्वा मैत्रावरुणोद्देशेनैव दण्डदानं
 मैत्रावरुणसंस्कारकम् । कल्पितेन विधिना उपयोध्यमाणदण्ड-
 संस्कारकमपि । अपेक्षावशात् । मन्वे प्रैषादौ दण्डैकत्वं तु दण्डी
 प्रैषानन्वाहेति दण्डिपदे प्रथमातिक्रमे कारणाभावादेकवचनान्तेन
 श्रुत्युत्तिमद्वीक्ष्य समर्थनीयमिति दिक् ॥४॥२३॥॥

कर्मत्वम् । न च प्रतिपत्त्यपेक्षत्वाद्दृष्टार्थत्वलाभाच्च तन्नक्षणात्प्राप्त्यापि न दोषः । निषादस्यपत्यधिकरणन्यायेन लक्षणानुपपत्तेः । यत्तु कैयिद्भावनाभेदमात्राद्गौकारेण तस्मिन्नेवावश्ये समुच्चयेन निवेद्यः पूर्वपक्षितः, तदाजिनेऽपि तथापत्तेरुपेक्षितम् । अतोऽवश्यस्यापि दीप्तोन्मोचनरूपैककार्यत्वेन विकल्पापत्तेः द्रव्याणामपि विकल्पः । अदृष्टार्थत्वे तु तन्त्रेणानुष्ठानात्ममुच्चय इति प्राप्ते ।

कर्मान्तरत्वेऽवश्यशब्दस्य नामान्तिदेशकत्वे गौणत्वापत्तेः वाचकत्वेऽनेकशक्तिकल्पनाप्रसङ्गाद्देवताऽभावेन धारूपत्वापत्तेः^(१) वारुणेनेत्यनुषङ्गस्य देशलक्षणयाऽप्युपपत्तावन्याय्यलाघानरूपधाल्पर्य एव सोमस्त्रिप्रतिपत्तित्वेन विधीयते । एवं च धाल्पर्याविवक्षा परपदार्थसम्बन्धविधानं कर्मान्तरत्वादिकल्पना च नाश्रिता भवति । न च तेनेत्यनेन करणत्वत्यागेन कर्मत्वलक्षणम् । आनुश्रायनिकसद्योगद्वितीयाऽद्गीकारेण साहित्यमात्रोक्तौ कर्मत्वेनैव तदाश्रयणलक्षणयाऽप्रसङ्गेः । अवश्यपद पर देशलक्षणार्थमिति न कश्चिद्दोषः ॥४॥
२॥८॥

कर्तृ ॥ तत्र तत्र कर्तारोऽध्वर्यादयः, कालाः पौर्णमास्यादयो, देशाः श्रमादयो, द्रव्याणि मौष्णादीनि, गुणाः शृङ्गादयः, संस्काराः श्रवणातादयस्तदाको श्रुताः कर्मचोदनघैवाच्चेपेण प्राप्तत्वाच्च विधीयन्ते । अतो न कर्मविधिभिर्निवर्तनेन प्रयुज्यन्त इत्याशङ्काऽऽभासे प्राप्ते ।

(१) इत्यदेवते हि यागस्य रूपमित्यनुपपन्नं वक्ष्यते ।

उत्पत्तौ ॥ सोमे, हृष्णाविषाणया कण्डूयते इति कण्डूयनाज्ज्वलेन हृष्णाविषाणा विधाय पुनराम्नातम् । नौतासु दक्षिणासु चालाले हृष्णाविषाणा प्रास्यतीति । तत्र निमयनवत्प्राम्न प्रतिपत्तिरैव, द्वितीयाप्तयोगात् । न च दक्षिणादानोत्तरकालमपि दौलितस्य कण्डूयनसम्भवात् हतकरत्वाभावेन न प्रतिपत्त्यर्हता । अनन्यथाभिद्व्यप्रतिपत्तिविधिवत्त्वादेव दक्षिणादानप्राक्कालौनकण्डूयनस्यैव कार्यत्वावधारणात् ।

न च प्रतिपत्तिभावे कार्यस्य ज्ञातत्वेन सस्कारवैयर्थ्यापत्तेर्विनियोगभङ्गेन सक्रुवदर्थकर्मत्वमेव स्यादिति वाच्यम् । जातेऽपि कार्ये उपयुक्तादि क निचेत्प्रत्यमिति अपेक्षाऽस्त्येवेति प्रतिपत्तिनियमविधेरुपयोगोपपत्तेः । तज्जन्यगियमादृष्टस्य चोत्पत्त्यपूर्वं जातेऽपि तदव्यवहितकार्योत्पत्त्युपयोगिषागापूर्वनिष्ठयोग्यताजनन एवोपयोगः । न तु एतदकरणस्य तत्कार्यनाशकत्वकल्पनम् । प्रयाजादावथकरणस्याग्नेयादिकार्यानुत्पादकत्वकल्पनापत्तेः । अकरणत्वादे कारणतावच्छेदकत्वादिकल्पने गौरवाच्चेत्यादि कौस्तुभे अपूर्वाधिकरणेषु बुद्धम् । अत एवाहिताग्ने परिधानीये कर्मणि पात्रामादगादिरूपप्रतिपत्तेरपि ऐहिककर्मातिरिक्तकर्माङ्गतस्यैव फलवत्त्वेन कल्पनादैहिकफलतोत्पत्तावपि न चतिरित्यपि तत्रैव बुद्धम् ॥४॥२॥०॥

धौमिके च ॥ सोम, एव वारुणेमैककपालेनावभृत यन्ति इत्यनेनावभृथसज्ञक कर्म विधाय, यत्किञ्चिन्सोमनिष्ठ तेनावभृथयन्तीति श्रुतम् । तत्र द्वितीयया धौमन्तिप्रस्य करणत्वावगमात्तस्य च पानोऽसम्भवेऽथवभृथ प्रत्युपपत्ते न द्वितीयाद्यलवण्या प्रतिपत्ति-

देशप्राप्तधर्मादिश्लोषे प्रमाणाभावाच्चाच्छिद्य विधानानुपपत्तेरति-
 य्यायामुपयुक्ताया एव वर्द्धिव्यंक्तेरुभयोद्देशेन निरिष्टिकोपदेशः ।
 ततश्च वर्द्धिर्धमाणांमातिथ्यार्थं कृतानान्तदपूर्वात्पत्तौ नाशात्तस्यामेव
 व्यक्तावुपसदाद्यर्थं पुन* पुनरुपादानवज्यं करणम् । यद्यपि च क्रमो-
 पकारकप्राहताघारपुन श्रवणादुपसदामपूर्वं वक्ष्यते, तथापि प्रकृतौ
 वर्द्धिपोऽङ्गप्रधानसाधारणत्वात् सौवाचारार्थमेव तत्करणम् । वर्द्धि-
 व्यंक्तेरपि च तेनैव समन्वयेनोपसदुद्देशेन विधानम् । इतरथा प्राकृत-
 कार्यकारितापत्तेः । वर्द्धिं प्रतिपत्तेस्तु दाद्याख्यायाः प्रकृतावुत्पत्त्यपूर्व-
 निष्ठयोग्यतामभ्यादकतयेह तस्य नाशादग्नीषोमीयान्ते करणेऽपि
 नातिथ्योपसदर्थत्वम् । खण्डेष्टित्वाद्वा तयोस्तुलोपः । तेन निरिष्टि-
 कोपदेश इति द्वितीयः पक्षः ।

विना वचनमन्यधोपयुक्तस्यान्यधोपदेशे शिष्टाधारविरोधादति-
 देशप्राप्तवनादिवाधे प्रमाणाभावाच्च आतिथ्याप्रकरणपठिततदङ्गाश्व-
 बालादिवर्द्धिर्धर्माणांमुभयोरतिदेशो वाचनिक इति तृतीयः पक्षः ।
 अग्निंश्च पक्षे न चिन्वपि व्यक्तैक्यम् ।

निह्नान्तस्तु । वर्द्धि-पदे लक्षणायां प्रमाणाभावात् चिन्वपि
 व्यक्तैक्यविधानम् । ततस्त्यातिथ्योपक्रमे क्लृयमानं वर्द्धिंस्तितयसाधा-
 रणमिति तच्च क्रियमाणाधर्मा अपि प्रतिपत्तिवज्रं सर्वसाधारणाः ।
 न चाश्वपालादिधर्माणां प्रकरणेन तन्मात्रार्थत्वापत्तेः प्रमत्ते शोप-
 कारकत्वेऽपि* इतरार्थत्वे प्रमाणाभावः । आश्वबालादिवाक्यानामेत-

* इत्यमेव पाठः सर्वत्र । मम तु प्रसङ्गेनोपकारकत्वेऽपि,—इति पाठः
 प्रतिभाति ।

धावदाक्षेपेणानियताः प्राप्सन्ते, तावदक्षणेन, नियमफलकविधि-
करणाश्रियगेनैव प्रयोजकत्वम् । नियमविधिप्रकारस्य सर्वोऽप्यनाग-
तावेक्षणन्यायेनात्र कौस्तुभे च मन्त्राधिकरण एव दर्शितः ॥४॥२॥
६॥१०॥११^(१) ॥

यजतिषोदना ॥ प्रसङ्गाद्यागादिपदार्थाविध्यनुष्ठाप्याः के इति
विचार्यन्ते । यत्र प्रचेपाङ्गको देवतोद्देशपूर्वको द्रव्यत्यागोऽनुष्ठीयते,
स चागपदार्थः । प्रयाजादिषु प्रचेपसिद्ध्यर्थमाद्यं विशेषणम् । तत्र
यागाक्षेपेष्वैव प्रचेपसिद्धेः । शक्यतावच्छेदकं चोक्तविधत्यागत्वसम-
स्थापक जातिरूपमखण्डोपाधिरूपं वा सामान्यमित्युक्तमेव । प्रचेप-
प्रधानक उक्तविधस्यागो होमपदार्थः । सम्यदानस्वत्वापादनपूर्वको-
द्रव्यत्यागोदानपदार्थः । उभयत्रापि शक्यतावच्छेदकं तत्तद्भूमिसम-
स्थापकं पूर्ववदेव सामान्यम् । एतत्सूत्रस्याख्यानान्तराणि तु गतार्थ-
त्वाच्च सिद्धितानि ॥४॥२॥१२॥१३॥

विधेः ॥ सोमे, यदातिथ्यायां बर्हिस्तदुपसदान्तद्ग्रीषोमीयस्येति
श्रुतम् । तत्र देवदत्तस्य गौर्यधदत्ताय दीयतामिति वददाति-
थ्यायां बर्हिस्तत्तत्र आच्छिद्य उपसदाद्यर्थे विधीयते । तेनातिथ्यायां
बर्हिष उपदानमाद्यं प्रयुज्यते । अन्ये धर्मा आक्षरणादिकाद्यंसेत-
राभ्यामिति प्रथमः पत्रः ।

उपादानमात्रस्यातिथ्याप्रयुक्तत्वे अप्राकृतकार्यकारित्वापत्तेरति-

- (१) यत्र भाष्यकारेण प्रौढाधिकारस्यानि कल्पितानि । प्रथमं कर्तुंदेश-
कालानां नियमार्थम्, द्वितीयं मय्यगुणयो, तृतीयं संस्कारविधानस्य ।
सम्यक्षता तु त्रयमेकत्र सम्यक्षीतम् । एवमुक्त्यापि संयच्छो मय्य ।

अथ चतुर्थोऽध्यायः ।

तृतीय पाद ।

द्रव्य ॥ अनारभ्य, यस्य पर्णमयी जुह्वर्भवति न स पाप श्लोक
गृणोतीति श्रुत द्रव्यम्, सोमे, यदाङ्गे चक्षुरेव भ्रातृव्यस्य वृङ्ग इति
श्रुत मस्कारो, वर्म वा एतद्यज्ञस्य क्रियते यत्रयाजानूयाजा इज्यन्ते
वर्म भ्रातृव्यस्याभिभृत्ये इति श्रुत कर्म च, नापापश्लोकश्रवणादिरूप-
फलार्थम् । कामशब्दाद्यभावेन वर्त्तमानापदेशस्य फलपरत्वानुपपत्त्या-
ऽर्थवादत्वस्यौदुम्बराधिकरणे भाधितत्वात् । न च स्तुतिपरस्याप्यस्य
लक्षणया फलपरत्वम् । एकस्यार्थद्वयपरत्वे वाक्यभेदात् । न च रावि-
मचवदुपस्थितत्वेन कामशुक्लपदान्तरकल्पनया फलार्थत्वम् । तददिह
वाक्यादिप्रमाणेन जुह्वाद्यर्थत्वस्यावगततया फलाकाङ्क्षाविद्यारान् ।

न च कर्मोदाहरणे प्रकरणगम्यत्वर्थत्वापेक्षया स्ववाक्योप-
स्थितफलपदकल्पनायामेव वैश्वधवस्त्राघवमिति वाच्यम् । विजातीय
फलमङ्गावकल्पनात् कृत्कतृपकारस्यैव फलत्वौचित्यात् । इयत्त-
एव हि प्रवक्ष्यमाणेनोपस्थापितमाकाङ्क्षावश्वकैकताङ्गत्यागेनापि
दुर्बलनिराकाङ्क्षमाकृताङ्गयज्ञेण विकृतौ कृतत्वमात्रेण । अतो नैते
फलप्रयुक्ता उभयप्रयुक्ता वा, अपि तु कतुप्रयुक्ता एवेति फल-
कामनायामसत्यामप्यनुष्ठेया । औदुम्बराधिकरणसिद्धस्याप्यस्वार्थ-
प्रयुक्तत्वरूपप्रयोजनसूचनार्थं पुनरुक्ति ॥४॥३॥१॥

नैमित्तिके ॥ काम्य गोदोहनादि कामाभावेऽपि नित्यप्रयोगे

दाक्याव्यवधानेन चितयापूर्वसाधनौभृतैतद्वाक्येवोद्देश्यत्वात् । अत्र च
लक्षणा एतत्त्रितमेवोद्देश्यतामच्छेदकम् । अतो न वाक्यभेदः ।
वर्हिःपदेन च तद्वाक्यैक्यं लक्षणा विधीयते । न चैवं लक्षणादया-
वश्यकत्वे धर्मातिदेशपचात्कोविशेषः । जहत्कार्यलक्षणाया विशेषात् ।
आश्ववालादिधर्माणामुपसदाद्यर्थत्वश्च वाक्यीयत्वेन प्राकरणिकाति-
य्यार्थत्ववाधापत्तेश्च । अतस्तदुद्देशेनापि विधाने विश्वपि पदेषु
त्रितरूपोद्देश्यतावच्छेदकलक्षणाया आवश्यकताच्च । यथा च व्यास-
ज्जटत्तिधर्मस्योद्देश्यतावच्छेदकत्वेऽप्येकैकविकारेऽतिदेशस्याथा कौस्तुभे
सहैकत्वाधिकरणे निरूपितम् ॥४॥२॥१४॥

इति श्रीखण्डदेवकृतौ भाट्टदौपिकायां

चतुर्थस्य द्वितीयः पादः ।

वैश्वस्येति श्रुतम् । ज्योतिष्टोमापूर्वभाधनीभृतब्राह्मणादिरूपाधि-
कारिसंस्कारार्थत्वेन विहितं पयोत्रतादि तत्प्रयुक्तमित्यविवादमेव ।
अथ च न बार्हद्विरादिवद् ब्राह्मणस्य निमित्तत्वम् । दृष्टविधया
तस्योद्देश्यत्वे सम्भवति निमित्तत्वकल्पने प्रमाणाभावात् । अत एव
रागप्राप्तभक्षणद्वारैव पयोनिधमाद्यस्य रोगादिनाऽग्नाप्रसक्तिः, तस्य
न पयःप्रयोजकतेति धेयम् ॥४॥३॥४॥

शोदनायां ॥ विश्वजिता यजेतेत्येकाहकाण्डपठितविश्वजिदादा-
वश्रुतफलके भावनायां भाव्यापेलायां समानपदश्रुत्युपनीतोऽपि
यागो न भाव्यः । ततोऽप्यन्तरङ्गविधिश्रुत्यवगतप्रवर्तकत्वबलेन
पुरुषार्थस्यैव भाव्यत्वावगतेः^(१) । ततोऽप्यन्तनामधेयसामानाधिकरक्षेण
यागस्य करणत्वावगतेश्च । अतोऽश्रुतेऽपि फले तद्वाचककामपदान्त-
फलपदाध्याहारेण पुरुषार्थफलकत्वमेव । तच्च पद्मध्याहृतमपि
वेदाकाङ्क्षयाऽध्याहृतत्वाद्द्वैदिकमेव । वेदतुल्यं वा ।

तच्च फलमेकमेव कल्प्यते न सर्वाणि, एककल्पनयैव निरा-
काङ्क्षत्वात् । तदप्येकं स्वर्गं एव न तु पुत्रपत्यादि । यन्न
दुःखेन सम्भिन्नमित्यादिवाक्यात् स्वर्गशब्दस्य सुखविशेषमात्रवाचित्वेन
विजातीयस्वर्गत्वस्यैव^(२) जन्यतावच्छेदकत्वे साधवात् । पुत्रादीनान्तु
सुखसाधनतया पुरुषार्थत्वस्य विलम्बोपस्थितिकत्वाच्च । स्वर्गस्य

(१) यागस्य श्लेशरूपतया स्वतः पुरुषार्थत्वामात्रेण फलस्यैव भाव्यत्व-
मुचितमिति भावः ।

(२) इत्यमेव पाठः सर्वत्र । विजातीयसुखत्वस्यैव इति तु समीचीनः
प्रतिपत्तिः ।

उपस्थितत्वेऽपि न याद्यम् । तथा, वार्हद्विरं ब्राह्मणस्य ब्रह्मणाम
कुर्वात् पाथुरगं राजन्यस्य रायोवाजीयं वैश्यस्येति ब्राह्मणस्यधि-
कारकत्वे निमित्ते दादगाहमन्वन्वि-ब्रह्मणामस्तोचोद्देशेन विहितं
वार्हद्विरादि नैमित्तिकं निमित्ताभावेऽनुनोमाधिकारणे प्रयोगे न
याद्यम् । निमित्ताभावेऽप्यनुष्ठाने निमित्तमन्वन्वस्य वैयर्थ्यापत्तेः ।

न च कामाभावे तत्साधनानुष्ठाने फलाभुत्पत्तावपि क्रतु-
साहृष्योपपत्तेर्न कश्चिद्विरोध इति वाच्यम् । तस्य क्रत्वर्थत्वे प्रमाणा-
भावेन तदा तदनुष्ठाननैयत्ये प्रमाणाभावात् । क्रत्वपेक्षायाश्चार्था-
क्षिप्त-यत्किञ्चित्-साधनघट्टणेनैव निवृत्त्युपपत्तेः । अत एव अवल-
प्रमाणेनाङ्गत्वेऽवगतेऽपि प्राहताङ्गानां विद्यत्यङ्गत्ववदस्यापि नित्य-
प्रयोगार्थत्वमित्यपास्तम् ।

यदा तु कामनिमित्तमन्वन्विरहितं वारणाभीवर्त्ताद्याध्यातसेव,
तदा कः प्रसङ्गः काम्यनैमित्तिकघट्टणस्य । यत्र तु तन्प्राप्त्यात,
तथासाक्षिप्रस्य यस्य कस्यचिद् घट्टणम् । मिद्धोऽप्ययमर्थः प्रयोच्यत-
रूपप्रयोजनकथनार्थमुच्यत इति न विरोधः ॥४१६॥२॥

एकस्य ॥ यत्र तु विधन्तर दध्ना जुहोतीत्यादि श्रुतम्, तत्र
काम्यस्यापि द्रव्यान्तरेण विकल्पः । द्रव्यान्तरविध्यभावे तु तस्यैव
घट्टणम् । न च दध्ना जुहोतीत्यादिदंष्ट्यादेरुत्पत्तिविधिः । उक्त्य-
यूदादिवदभ्याम्बौकिकत्वाभावात् । नापि काम्यदध्यादिराशयविधिः ।
तस्य प्रकरणमभ्यन्तरे वेद्यत्वात् । अतो नित्यप्रयोगेऽङ्गतावोधार्यमेव
न क्षिप्रि रिति तस्योभयप्रणुक्तम् ॥४१७॥३॥

द्रव्याणां ॥ शोभे, पयोमत्तं ब्राह्मणस्य यत्रागूराजन्यस्यामिदा

लौघनया 'कर्मशब्दस्य सर्वकर्मपरत्वावसायाद्भ्रुतफलकविशजिदादि-
मात्रपरत्वे प्रमाणाभावः ।

न चैवमपि कर्मान्तरमाधारण्येनास्यापि तत्फलकत्वोपपत्तेर्विश्व-
जिदाव्यस्योत्पत्तिपरत्वेमापि चरितार्थत्वात् फलकल्पनाऽनुपपत्तिरिति
वाच्यम् । उक्तवाक्येन कल्पनालाघवानुरोधेन कृत्रप्रयोगविधिकान-
नामेव कर्मणां मोक्षफलकत्वावगमेनाकृत्रप्रयोगकल्प विश्वजिदादे-
र्यद्द्वेषे वैरूप्यप्रसङ्गेन विश्वजिदाव्येऽपि प्रयोगविधिमिच्छये फल-
कल्पनाया आवशकत्वात् । एतेन विविदिपन्ति यज्ञेनेत्यादिनाक्या-
त्कर्मणा पिष्टन्नोक इत्यादिवाक्यादा विविदिपादिमात्रार्थत्वं पिष्ट-
न्नोकमात्रार्थत्वं वा विश्वजिदादेरपाप्तम् । अत एव प्रयोगान्तर-
कल्पनाभियैव प्रयाजादौनां न विविदिपाद्यर्थत्वम् । एतेन धर्मेषु
पापमपनुदनीत्यादि वाक्येन पापस्यफलकत्वं विश्वजिदादेरपाप्तम् ।
तस्य नित्यस्थले निमित्तप्रयुक्तनैमित्तिकानुषङ्गिकत्वेन विश्वजिति
प्रयोजकत्वकल्पने वैरूप्यापत्तेः ॥४॥२॥५॥६॥७॥

कतौ ॥ ज्योतिर्गौरायुरित्यादिवाक्योत्पादितानि सौत्यानि
कर्माणि विधाय, प्रतिनिष्ठन्ति ह वा य एताराचीरूपयन्तीत्यादि
भ्रुतम् । तत्र रात्रिमवाद्यौ पूर्ववत् स्वर्गकल्पने स्वर्गोपस्थितिस्तदा-
चकपदोपस्थितिः कामपदान्ततत्कल्पना चेति गौरवापत्तेर्लाघवात्,
भ्रुतप्रतिष्ठादेरेव माथ्यत्वकल्पनम् ।

तत्र त्विय व्यवस्था । यत्र भ्रुतानामेव पदानां लक्षणया फल-
परत्वमन्भवो द्ययोदाहृते वाक्ये तिप्तत्यस्य लडर्थत्व कल्पयित्वा
भविष्यत्कालवृत्तित्वेन साध्यत्वावगतौ प्रतिष्ठादिस्वामाव्यादौचित्य-

वज्रभिः प्रार्थ्यमानतया शास्त्रस्य महाविषयत्वलाभाच्च । 'साधवाद्य-
विशेषेऽपि च न सुखलस्यैहिकामुन्निकसाधारणस्य, विद्यमोप-
स्थितिकत्वाच्च जन्यतावच्छेदकत्वम् । स्वरसतोदुःखापन्निन्नसुखस्यैव
दृच्छाविषयत्वाद्दुःखमन्निन्नसुखस्य फलत्वानुपपत्तेः^(१) । व्याप्यधर्मण
जन्यत्वसम्भवे व्यापकधर्मस्यान्यथासिद्धत्वाच्च व्यभिचारेण सुखलस्य
स्वर्गत्ववदेव कार्यतावच्छेदकत्वानुपपत्तेः^(२) । अतो विश्वजिज्ञावच्छिन्न-
कारणतानिष्पितजन्यतावच्छेदकत्वं विजातीयस्वर्गस्यैव^(३) युक्तम् ।

मोक्षोऽपि च यद्यपि दुःखध्वंसरूपस्तदा पापक्षयादिवदेव न
विश्वजिज्ञान्यः जन्यतावच्छेदकत्वे गौरवात्^(४) । यदि त्वानन्दावाप्तिरूप-
स्तदा तस्य ज्ञानैकजन्यत्वाच्च विश्वजिज्ञान्यत्वम्^(५) । यदापि हि,
कर्मणैव हि संभिद्धिमाप्सिताजनकादयः ।

इत्यादिवचनात्कर्ममात्रजन्यत्वं ज्ञानकर्मसमुच्चयो वा प्राप्ता-
णिकः^(६), तदापि त्याक्त्वा कर्मफलानङ्गम् इत्याद्युपक्रमोपसंस्कारपर्या-

- (१) ऐहिकसुखेन दुःखमन्निन्नमेवेत्याशयः ।
 (२) धन्यायासिद्धत्वं व्यभिचारे, व्यभिचारस्य जन्यतावच्छेदकत्वानुपपत्तौ
 हेतुः । विजातीयसुखत्वपर्यवसितं स्वर्गत्वं यथा कार्यतावच्छेदक-
 मुपपद्यते, तथा सुखत्वं नेति व्यतिरेके दृष्टान्तः ।
 (३) इत्यर्थेव पाठः सर्वत्र । विजातीयस्वर्गत्वस्येति भवितुमुच्यते ।
 विजातीयसुखत्वस्येति तु यत्त्वं प्रतिभाति ।
 (४) अभावस्य प्रतियोगिप्रार्थाधीनज्ञानविषयत्वेन तस्य जन्यतावच्छेदकत्वे
 गौरवमिति भावः ।
 (५) ज्ञानादेव मुक्तिरिति हि वेदान्तविशिष्टम् ।
 (६) मोक्षस्य कर्ममात्रजन्यत्वमिति मतन्तु दार्शनिकैर्गर्तृतं । समुचित-
 श्रावकर्मकार्यत्वं पापाननुमतमपि शङ्कराचार्येण निराकृतम् ।
 इत्यत उक्तं यदापि प्राप्ताणिक इति ।

पदाध्याहारेण सर्वफलार्थत्वेन विनियोगः । न चेवं स्वर्गार्थत्वबोधक-
विधिवैयर्थ्यम् । गोवन्नीवर्दन्यायेन भिन्नविषयत्वकल्पनयाऽभ्युदयगि-
रस्कत्वार्थत्वोपपत्तेः ।

अत्र चाविशेषत्वात् सर्वफलानि ज्ञेयानि । न तु यान्यर्थवाद-
गतानि अन्वयस्य मद्गुणवाचित्वाज्ज्योतिष्टोमदशपूर्णमासमद्गुणमो-
षागान्तरेऽन्तरजन्मफलानि, तन्मात्रपरस्य तत्र यथायोगं सर्वशब्दः ।
अर्थवादस्य स्तुत्यर्थत्वेनैवोपपत्तौ हारियोजनगतसर्वशब्दस्यायेन
मद्दोषकंलानुपपत्तेः । अत एव सर्वशब्दस्य सर्वनामत्वाद्द्वैदिकफल-
मात्रपरत्वमपि नागच्छन् । वैदिकानामपि पूर्वमनुपस्थितत्वात् ।
कथञ्चिदुपस्थितेर्नैकिकेऽप्यविशेषात् । यानि तु शब्दविषयप्रमाणादीनि
केनापि प्रमाणेनाप्रसिद्धानि, तेषां न सर्वशब्देन ग्रहणम् ।

यत्त्वतोऽश्रियायांपरोक्षशास्त्रलक्षणमावश्य्यादेरपि न सर्वशब्देन
ग्रहणं, तस्य लोकोपदेशोः अस्मिन्नुपादान्तरजन्मत्वादागमादिशुद्ध-
तन्मत्पर-तन्मत्पर्यायो । तत् प्रकृत्यालोकात्म्यात् सूक्तव्यवहित-
विग्रहशानं, भुवनज्ञानं सूर्यमंदमादित्यादिपातश्रमे ;

अपुस्तद्विर मयोश्च सष्टारमपि अद्युपि ।

मां तत्र मत्तमा ध्यायन्ति पश्यति अद्युपि ॥

इत्यादिपुराणेषु च सिद्धिमात्रे योगधारणाविशेषणं साधनमे-
वोक्तमादुपेक्षितम् । निरतिशयमावश्य्याज्जन्तेऽपि भुवनज्ञानादः
पक्षेण एवोपपत्तेः । न चैवमपि शान्तादीनामपि सर्वशब्दोपपत्तेः
दूतीनां वेदमन्त्रमात्रपर्यायः । अष्टाध्यायसाधनत्वप्रमाणान्तरेण-
सिद्धौ घोषेनापि इदुमत्तत्वात् ॥१११११॥ ०१

मिद्धा भाव्यत्वम् । धातोरेव वा भजंतत्वं परिकल्प्येष्वाविषयत्वावगतौ स्वर्गादिवदेव साध्यत्वावगतिः । तत्र प्राथमिकफलापेक्षायां 'श्रुत-
वाक्यस्यैव लक्षणया फलपरत्वे प्रमिते पद्यात् स्तुत्यपेक्षायां अप्राप्ति-
फललभविधेरेव श्वावकत्वम् ।

यत्र श्रुतेष्वर्थवादपदेषु न श्वावकत्वकल्पनां विना फलपरत्व-
मात्रेणोपपत्तिः, यथा यदष्टाकपालो भवति गायत्रियैवैनमित्यादौ ।
तत्र तेषां श्वावकत्वमेव । फलाकाङ्क्षायां तु उपस्थितपदप्रमान-
जातीयपदान्तरस्यैव कामपदयुक्तस्य कल्पनेति न सर्वथा स्वर्ग-
प्रयुक्तत्वम् ॥ ४॥३॥८॥

काम्ये ॥ यत्र श्रुतब्रह्मवर्चसादिकत्वकेष्वपि शास्त्रस्य महा-
विषयत्वलाभायै स्वर्गफलकत्वकल्पना । ब्रह्मवर्चसादिकत्वाद्युरादि-
वदानुपपन्निकम् । तत्र किं वाच्यम् । रात्रिष्व इति शब्दात्मन्-
विषयत्वायेन त्रिष्वहितार्थं परिहर्तुं सूत्रम् । फलाकाङ्क्षायाः श्रुत-
पदेनैव शान्तेरुद्देशानेकत्वनिमित्तकत्वात्तमेदप्रसङ्गाच्च न स्वर्गकल्पना ।
महाविषयत्वाभावस्तु विशेष्यव्रजे न दोषः । आयुरादौ प्रमाण-
द्वयमत्वादानुपपन्निकत्वेऽपि प्रकृते तदनुपपत्तेश्च ॥ ४॥३॥९॥

सर्वकाम्यं ॥ एकैकस्मै कामायान्ये यज्ञकतव आह्वियन्ते सर्वभ्यो-
ज्योतिष्टोमः, एकैकस्मै कामायान्ये यज्ञकतव आह्वियन्ते सर्वभ्यो-
दर्शपूर्णमासाविति श्रुताभ्यां वचनाभ्यां संयोगवृत्तकृतन्यायेन सर्व-
फलार्थत्वम् । न तु तत्तत्प्रकरणस्यगुणकामानामपि दर्शादिप्रयोज्य-
त्वात्तदभिप्रायेणानुवादत्वम् । वैयर्थ्यादौपचारिकत्वाङ्गीकारे ताद-
र्थ्यं प्रमाणाभावाच्च । अतोऽप्राप्तार्थत्वादेव विधिभावनावाचि-

तदा तेषां कामनाऽभावेऽप्यायुरादिवदुत्पत्तौ नैव किञ्चिद्वाधकम् ।
वस्तुतस्तु सर्ववाकास्याभ्युदयशिरस्कलेनाप्युपपत्तेर्यथावाद्यस्य च साध्यत्व-
समुच्चायकत्ववन्दुस्यत्वसमुच्चायकत्वस्याप्युपपत्तेरिदं मतमुपेक्षितमिति
पूर्वाक्तयुक्तैव सर्वोत्पत्तिः । अस्तु वा 'अकाम्यमानस्यानुत्पत्तिः' ।
तथापि यत्र द्विरावाणामेव फलानां कामना, तत्र तावतामु-
त्पत्तिः केन वार्यते । न चायमेव सिद्धान्त इति तन्त्रसारोक्त-
युक्तम् । भाष्यादिष्वकथनेनापिसिद्धान्तात् ।

अत एव यद्यप्यनुपस्थितत्वात् पुत्रलादिकमुद्देश्यतावच्छेदकम् ।
सर्वशब्दस्य विशेष्यसाक्षाद्बलात् सर्वत्वमपि । अपि तु पूर्वाक्छे-
कामशब्दोपादानात्तस्यैव सर्वशब्देन सर्वनाम्ना परामर्शात्कामना-
विषयत्वमेवोद्देश्यतावच्छेदकं कार्यतावच्छेदकं चेत्याश्रीयते । तदापि
यत्र समूहालम्बनात्मिकाऽनेकविषयिणी कामना, 'तत्र तावता-
मुत्पत्तिरनिवार्येति प्राप्तेः ।

उक्तयुक्त्या प्रवृत्तिप्रयोजककामनाविषयत्वमेवोद्देश्यतावच्छेदकम् ।
अनुष्ठानोत्तरकालभाविकामनाविषयत्वावच्छिन्नोत्पत्तिवारणाय प्रवृ-
त्तिप्रयोजकतया कृप्राया एवोद्देश्यतावच्छेदकोटिप्रवेशार्थं प्रवृत्ति-
प्रयोजकेति कामनाविशेषणम् । अतश्चानुष्ठानोपक्रमे वा कामना
तद्विषयत्वावच्छिन्नस्यैकस्यैवोत्पत्तिर्नान्यथा ।

न च समूहालम्बनस्यैव विषयताया व्यापञ्चवृत्तिलादनेको-
त्पत्तिप्रसङ्गः । समूहालम्बनज्ञान इव समूहालम्बनेच्छायामपि
प्रत्येकविषयत्वस्यावश्यकत्वात् । इतरथा तादृशकारणात् समूहा-
लम्बनात्मकयोरेव कृतिव्यवधारणत्वात्पत्तेः । अत एककार्यताव-

तत्र सर्वे ॥ एकस्मिन् प्रयोगे किं सर्वाणि फलान्युत्पद्यन्ते
 उतैकमिति चिन्तायाम् । सर्वस्यैवोद्देश्यतावच्छेदकत्वेन कार्यताव-
 च्छेदकत्वात्कारणेन च तदवच्छिन्नोत्पत्तिनियमात्सर्वाण्युत्पद्यन्ते ।
 अस्तु वा तच्छब्दादाविव पुत्रत्वादिनैवोद्देश्यता । सर्वत्र च तद्विग्रे-
 षणत्वादविवक्षितम् । तथाप्येकस्मिन् प्रयोगे कारणसत्त्वात्मफलकार्यो-
 त्पत्तौ बाधकाभावः । न ह्येकं कारणं कार्यद्वयं बोत्पादयति ।
 एकस्माद्यपि* घटाद्द्रव्यरूपक्रियाद्यनेकोत्पत्तिर्दर्शनात् ।

एककार्यतावच्छेदकावच्छिन्नोत्पत्तौ तदवच्छिन्नान्तरस्थान्युत्पत्ति-
 दर्शनात् पुत्राद्यन्तरजोत्पद्यताम् । कार्यतावच्छेदकान्तरावच्छिन्नस्य
 तु पथादेर्युगपत् क्रमेण बोत्पत्तौ बाधकाभावः । न च सर्वेषां युगप-
 त्कामनाऽभावादन्युत्पत्तिः । कामनायाः कर्माङ्गत्वे फलं प्रति जनकत्वे
 वा प्रमाणाभावेन तदभावेऽप्युत्पत्तौ बाधकाभावात् । मृच्छिं प्रति
 परं फलेच्छायाः कारणत्वादन्यतरफलेच्छामात्रेण प्रयत्तौ जातायां
 कारणत्वेन सर्वकार्योत्पत्तौ न किञ्चिदाधकम् । अतएव विध्वज-
 समौहितसाधनत्वमप्यन्यतरसमौहितत्वबोधनेनोपपन्नम् । न च सर्व-
 फलोत्पत्तौ तेषां भोक्तृत्वेन भोक्तानुपपत्तिरिति तन्मसारोक्तं
 युक्तमिति वाच्यम् । ज्ञानेन तदपूर्वाणां नाशान् ।

यदा स्वर्गवाक्यवैयर्थ्यापत्तेस्तस्यैव मुख्यफलत्वम् । अन्येषाम्नेकैकफौ
 कामाद्येत्पर्यवादादप्ये कृतव एकैकफौ, अद्यन्तु नैकैकस्मा एव,
 किन्तु सर्वेभ्योऽपीत्यर्थावगतेरानुपपत्तिकत्वमिति तन्मसारोक्तमाशौच्यते ।

* इत्यनेन पाठ सर्वत्र । एकस्माद्यपि,—इति तु भवितुमुचितम् ।

भोगप्रतिबन्धकदुरितसत्त्वे तु आमुष्णिकत्वम् । तदभावे तैहिकत्व-
मेव । न च कर्मणां शरीरान्तरारम्भद्वारैव फलसाधनतेत्यत्र
किञ्चिन्नियामकमस्ति । येन केवलामुष्णिकत्व भवेत् । न चैषां
केवलैहिकत्वम् । इह जन्मनि पुत्रपशुराज्यादिसत्त्वे तदधोग्यत्वे
वा जन्मान्तरे तन्मे स्यादिति कामनायादुरपक्वत्वात् । अतो-
मुमुर्षुणाऽपि पश्चाद्यर्थं चिन्नाद्यनुष्ठेयमेव । यत्र तु वृष्ट्यादावैहिक्येव
कामना, तत्र केवलैहिकत्वम् । अस्तु वा वृष्ट्यादेरपि तादृशकाम-
नासत्त्वे उभयरूपत्वम् । केवलैहिकत्व तु पुत्रगतपूतत्वादावाहवनी-
यादौ च द्रष्टव्यम् ॥ ४॥३॥१२॥

समवाये ॥ अग्निं चित्वा सौचामण्या यजेत, वाजपेयेनेद्वा वृह-
स्पतिसवनेन यजेतेत्यग्नि-वाजपेयप्रकरणे श्रुतम् । तत्र प्रकरणान्तर-
न्यायेन प्रसिद्धसौचामणौ-वृहस्पतिसवापेक्षया कर्मन्तरमेव तत्त-
द्धर्मकं अग्नि-वाजपेय-पूर्वकालकलविशिष्टं विधीयते । तस्य
च फलापेक्षायां प्रकरणादिनाऽग्नि-वाजपेयाङ्गत्वमविवादमेवेति
तत्तत्पयुक्तत्वं तत्तत्कर्मन्तरस्य । समाप्तेऽपि वृहस्पतिसवाद्यतिरि-
क्ताङ्गविशिष्टवाजपेयादिप्रयोगे तदुत्तराङ्गमिदं फलान्तुकृत्तयोग्य-
तायाः परमापूर्वनिष्ठायाजननार्थं न विहृथते ।

अत्र च पूर्वपचोनिर्वीजोगतार्थश्चेति नातीव तच्चादरः ।
तत्तदधिकरणदे प्रयोजनमात्रं तु शिष्यहितार्थं कथ्यत इति
द्रष्टव्यम् । एव यवाप्यन्यत्र पूर्वपचानुक्तिः, तच्चेदमेव प्रयोजनम् ॥
॥ ४॥३॥१२॥

उभयापे ॥ दर्शपूर्णमासयोः, सप्तम्य पौर्णमासी वैश्वधमनुवर्त्त-

च्छेदकावच्छिद्यच्छेदोत्पत्तिनियमादेकवृत्तादिभ्यो घटान्तराद्युत्पत्ति-
वत्फलान्तराद्याद्यनुत्पत्तिरित्येकप्रयोगे एकमेव फलम् ।

निमित्तस्थाने च तस्यैव प्रवृत्तिप्रयोजकत्वात्पापघयकामनाया-
न्नात्वाभावेन पापघयस्योक्तविधकार्यतावच्छेदकावच्छिद्यत्वाभावेन
द्युत्पत्तित्वकान्यप्रयोगे पापघयेण सह स्त्रगांदिफलतोत्पत्तावपि न
घतिः ।

अत एव स्वातन्त्र्येण यत्र विविदिषापरमेष्ठरप्रतीत्याद्यर्थत्वेन
तत्तदधिबलेन यजानुष्ठानं, तत्र कारणबलेन स्त्रगांद्युत्पत्ती
प्रमत्कार्या, त्यक्त्वा कर्मफलानुत्पत्तित्वादि भृत्या फलान्तरद्वेप-
न्नापि तत्रानुत्पत्तेन विधानादितरफलत्वाभावेविविदिषादेरेव
वा, अकामः सर्वकामोच्चेत्यादिना फलत्वाभिधानात् न तदुत्पत्तिः ।
सर्वकाम्यवाक्येण यथाचन्दनतरुं स्त्रगंशफलेन स्वमं इति तु इष्टमेव ।
इदमपि तु स्त्रगंवाक्यस्य प्रयोजनमित्यपि ध्येयम् । प्रयोजन, तत्त-
त्कामोच्चेय ॥४॥२॥१॥

एवं वा—

स्त्रगंन्तावटागुहिक एव ।

यद्य तु मेन मक्षिष्य न च यत्तमनन्तरम् ।

अभिन्नापोपनीत च तद्गुण स्र पदान्तरम् ॥

इति वाक्यमेवावगतनिरतिप्रयप्रतीतिरूपस्य तस्यैव जगन्व-
यकत्वात् । तत्राचंशदादौ* देवविशेषभोग्यमप्रविष्टेय । पाप-
पुत्रादौनां मेदिनामुद्भवत्तम् । न तु केषामुद्भवत्तम् । तथापि

* इत्यत्र च दादौ मक्षिष्यः । तस्यापदान्तरम्—इति तु कर्मोच्चेयं इति भाति ।

कालक्रमघोराघानात् । अतोऽभावास्त्राविकारेष्वतिदेशः प्रयोजनम् ।
यदा तु पार्वणहोमवदस्यापि विज्ञप्तावतिदेशोनेष्यते, तदा सद्बन्धे
घमयोश्चेत्तः, सिद्धान्ते पौर्णमासस्यैवेति द्रष्टव्यम् ॥४॥३॥१॥४॥

अनुत्पत्तौ ॥ सोमे, प्रद्यत्य परिधौन् हारियोजनं जुहोति,
आग्निमारुतादूर्ध्वमनूयाजैश्चरन्तीति श्रुतम् । तत्र प्रहरणन्तावद्-
द्वितीयया परिधिप्रस्कारकम् । परिधयश्च यद्यपि न सोमयागाङ्गं,
तथापि तद्द्रव्यसवनोयाद्द्रव्येन प्राप्ता एवेति तेषां फलवत्त्वम् ।
अतश्च हारियोजनस्यापि यद्यपि नेदसुत्पत्तिवाक्यं, तथापि तदु-
त्पत्तिवाक्ये फलायवणात्तस्य परिधिप्रहरणाङ्गत्वम् । यद्यपि चायं
सोमयागाभ्याश्च एव, तथाप्येतद्भ्यासस्य परिधिप्रहरणाङ्गत्वम् । अभ्या-
सान्तराणां स्वर्गाद्यर्थेऽपि उक्तापपञ्चेदनिमित्त-पुनःप्रयोगस्यैव न
विरुध्यते ।

एवं द्वितीयवाक्ये अनूयाजायद्यपि न सोमयागे प्रहृताः,
तथापि तद्द्रव्यसवनोयाद्द्रव्येन सन्ध्येव फलवन्तः । आग्निमारुतश-
रस्य तु यागव्यप्रकरणम्^(१) क्लृप्तत्वं कल्प्यते, तावदाक्येनैवानूया-
जाङ्गत्वम् । न वा तत्र वैष्टधवत्पदान्तरकल्पनाऽपि । अद्भ्यस्तका-
शविशेषणनेनैवाङ्गत्वोपपत्तेः । न च वैष्टधवद्व्यानुत्पत्तिवाक्यत्वा-
दुत्पत्तिवाक्ये च फलाकाङ्क्षायां प्रकरणान् क्लृप्तत्वकल्पनेति
मूलोक्तं पुनः । उत्पत्तिवाक्ये तदपेक्षायामपौष्टमान्यस्य भाव्य-

(१) इत्यमेव पाठः सभ्ये च । मम तु, यावत्, पञ्चस्यात्,—इति पाठ-
प्रतिभासः ।

यतीति श्रुतवैमृधोऽपि प्रकरणादुभयोर्दर्शपूर्णमासयोरङ्गम् । न च वाक्येन पौर्णमासीमात्राङ्गत्वावगम । वाक्यस्य पौर्णमासीपदस्य अग्रप्रत्ययोपाप्तकालप्रतियोगिभस्यापदवाच्यसमाप्तिविशेषणत्वेनाङ्गिपरत्वाभावात् । तत्त्वेऽपि वा सस्याप्येतिपदस्य धाकाङ्गतोऽऽपत्तेः । न च फलापेक्षायासङ्गार्थमप्युपात्तस्योपस्थितत्वाद्वाचिप्रतिष्ठावन्तदाचक-पदान्तरकल्पनया पौर्णमासीमात्राङ्गत्वमिति वाच्यम् । प्रयाजादिवत्प्रकरणेनोभयार्थत्वकृत्तो भ्रातृव्याभिभूतिवदेव पदान्तरकल्पनाऽनुपपत्तेः । अत स्वतन्त्रकालविधानात् पौर्णमास्युत्तरमेव तद्दिने क्रियमाणोऽयसुभयाङ्गसुभयप्रयुक्त इति प्राप्ते ।

प्रयाजेष्वङ्गप्रभ्रातृव्याभिभूते वक्ष्यते गौरवात् युक्त विलम्बोपस्थितस्यापि कृत्प्रकल्पकारणैव शक्यत्वम् । प्रकृते पौर्णमास्युपात्तस्यापि कृत्प्रलाद्युक्त स्ववाक्योपस्थिततत्पदकल्पनया वाक्येनैव तन्मात्रार्थत्वम् । अतश्चात्र पौर्णमासीप्रयोगसमाप्त्युत्तरकालविशिष्ट कर्मैव पौर्णमास्युद्देशेन विधीयते । न चैव तस्यापि विहितत्वादिप्रयत्नेन य इत्येति वक्ष्यते वा अभावात्कालकलापत्ति । अनुशब्देन पौर्णमास्यान्तर्यस्यापि विधेयत्वेन तद्वाधात् । न चैवमप्यनुनिर्वाण्यदेविकाहविवर्त प्रधानमासोत्तरत्वस्यैवापत्तेः प्रयोगवहिभावात्वापत्ति । सत्याप्येत्यस्य वैषय्यापत्तेः यच्चक्रुधान्तद्वादिदि दक्षिणाभेदात्त्वानाच्च, प्रयोगभेदस्य सरूप्ये वक्ष्यमाणत्वात् ।

उपयोगस्तु परमापूर्वजननासुकृतायां फलासुकृतायामेव वा समुदायापूर्वनिष्ठायां योग्यताया द्रष्टव्य । प्रयोजन पूर्वपक्षे अभावात्स्याया तन्त्रमध्ये वैमृध कार्य इति तन्त्रसार । तन्त्र स्वतन्त्र-

विधेयपूर्वकालविशेषणतया विधानम् । न चात्र वाक्यभेदः ।
परस्परान्वयस्य व्युत्पन्नतादिति प्राप्ते ।

सर्वेभ्यो दर्शपूर्णमासाधित्यादौ आख्यातासमानाधिकरणत्वेन
व्यवहितपरामर्शकालस्य कौस्तुभादौ स्थापितत्वात्कर्मान्तरत्वानुपपत्तेः
स्रफलप्रयुक्तदर्शपूर्णमासपूर्वकालत्वस्यैव सोमयागोद्देशेन विधानमिति
कालार्थ एवाय संयोगः । प्रयोजनं, पूर्वपक्षे सोमारम्भात् पूर्व-
ग्निन् पर्वणि दर्शपूर्णमासधर्मकं कर्मान्तरं सदृस्कालं कृत्वा
शुद्धकालं दर्शं वा पूर्णमासो वा कार्यं, सिद्धान्ते नेति ॥४॥३॥

१६॥

फलसंधोगः ॥ वैश्वानरेष्टिप्तावत् पूतत्वाद्यार्थवादिकफलात्पार्था ।
मद्यपि निमित्तमयोगेनाकरणे प्रत्यवाये भावनाभाव्यत्वेन पापञ्च-
षापेक्षया पूतत्वादेरेव लघुभूतत्वात्प्रयत्नात् ।

तत्र पुत्रगतपूतत्वादिकफलप्रयुक्ता सा, एत कर्तृगतपूतत्वादि-
प्रयुक्तेति चिन्तायाम् । विधानात् कर्तृममीहितस्यैवाक्षेपादा-
धानगतात्मनेपदेन साम्प्रियोज्यफलस्याधाह्यामिवावगतेरिष्टिकर्त्त-
व्यं फलम् । न च यस्मिन् जाते इत्यादिना धर्मिणाहकप्रमा-
णेन पूतत्वादे पुत्रगतत्वावभायः । तस्यापि स तेजस्वीति सर्वनाम्ना
निर्वपतिकर्त्तुरेव समानाधिकरणविभक्तिनिर्दिष्टस्य परामर्शनावि-
रोधित्वादिति प्राप्ते ।

यच्छब्दमभिव्याहारे षति तच्छब्दस्य तदर्थपरामर्शित्वनिय-
मेन पुत्रगतपूतत्वादेरेव फलत्वावभायात्तस्यापि कर्त्तृममीहितत्वेन
विधात्मनेपदयोरविरोधात् पुत्रगतपूतत्वादिप्रयुक्तैव सा । अकरणे

त्वमङ्गीकृत्य वाक्यान्तरेण विनियोगोपपत्तौ दुर्बलप्रमाणेनाङ्गत्वकल्प-
नाऽनुपपत्तेरिति प्राप्ते ।

हारियोजनस्य तावज्ज्योतिष्टोमत्वेनैव स्वर्गादिद्रवस्य फलस्य
कृतत्वाच्च वैश्वधन्यायेन पदान्तरकल्पनया प्रहरणाङ्गत्वे प्रमाणमस्ति ।
आग्निमाहृतस्य यद्यपि विश्वस्य वाक्येन न क्लृप्तत्वम्, तथापि
द्वादशस्तोत्रोऽग्निष्टोम इत्याद्यनन्यथाभिद्धन्तिङ्गोपपत्त्यप्रकरणवशेनैव
क्लृप्तत्वमभावे वाक्येनाङ्गत्वकल्पनाऽद्योगात् ।

वस्तुतस्तु, प्राप्तानूयाजोद्देशेनोर्ध्वलस्याग्निमाहृतस्य च विधौ
वाक्यभेदापत्तेः परस्परान्वयवादिनां प्राधान्यापि विशेषणविधि-
कल्पनागौरवापत्तेर्नाशेन वाक्येनाग्निमाहृतस्थानूयाजाङ्गत्वेन विधा-
नम् । अत एवाग्निमाहृतादूर्ध्वमित्यत्र पदद्वयेन लक्षणया तत्र-
तियोगिकोर्ध्वकाल एवानूयाजोद्देशेन विधीयते । दर्शपूर्णमा-
शाभ्यामिद्वेत्त्यादौ तु तृतीयान्तस्त्रेद्वेत्त्यवेषाश्वयान्न सचपेति
ष्येयम् ।

वस्तुतस्तु, न प्रकृतेऽपि सचपणा, तां चतुभिरिति वद्विशिष्ट-
भावनावोधेऽप्यूर्ध्वलमात्रविधियुक्ततया विधेयानेकत्वाभावात् । प्रयो-
जन, पूर्वेपचे मन्वीयविकारे सोमयाजानङ्गे हारियोजनाग्निमा-
हृतयोः करण, भिद्धान्ते नेति ॥४।३॥१५॥

उत्पत्ति ॥ सोमप्रकरणे एव, दर्शपूर्णमाशाभ्यामिद्वेत्त्य सोमेन
यजेतेति श्रुतम् । तच्च यद्यपि फलार्थतया सोमयागस्य कृतत्वात्
प्रकृते प्रत्यभिज्ञानबलेन न कर्मान्तरत्वशब्दा, तथापि प्रकरणान्त-
रन्यायेन दर्शपूर्णमाशधर्मकस्यैव कर्मान्तरस्य फलवत्सोमयागोद्देशेन

प्रत्यवायस्तु कर्तृनिष्ठ एव । प्रयोजनं, पुत्रमरणेऽपि जातेष्टिः पितरि
फलिसम्काराद्य पूर्वपक्षे, सिद्धान्ते नेति ॥४॥३॥१७॥

एव वा—

द्वयमिष्टिः पुत्रजननानन्तरमेव कार्या मग्न्या जननस्य निमि-
त्तत्वावगमेन निमित्तानन्तर नैमित्तिकस्योचितत्वात् । न च
मग्न्या जननोत्तरकालविधिरिति तन्वसारोक्तं युक्तम् । पुत्र इति
सामानाधिकरणानुपपत्तेः । अतोमिष्ट इतिवन्निमित्तपरैव मग्नौ ।
सापेक्षत्वाच्च हविरार्त्तिन्यायेनोभयविवक्षा । यद्यपि पुत्रमात्रं निमित्तं
स्यात्तथापि निमित्तानन्तर्यत्वात् नैमित्तिकस्याग्रौचकालवाधेनाप्य-
नन्तरमेव करणम् ।

न च सून्यपानाभावे पुत्रमरणेन श्रेयिविरोधापत्तिः । जात-
कर्माद्भूतस्य हतमधुप्राशनपूर्वकस्य व्रैधप्राथमिकदक्षिणस्तन्यप्राश-
नस्योत्तरकालिकत्वेऽपि रागतोयत्किञ्चित्प्राशनस्य सम्भवेन मरणा-
नापत्तेः । न च जननानन्तर्यस्य जातकर्मस्यप्यावश्यकत्वाद्धिनि-
गमनाविरहः । प्रत्यक्षश्रुतिविहितत्वस्यैव विनिगमकत्वादिति प्राप्तेः ।

जातकर्मणोनालक्ष्येदपूर्वभावविधानात्, अस्मिन्ननालस्य च
प्राशननिषेधादिष्टेर्जननानन्तरमेव करणे मरणायत्तेः श्रेयिविरोधा-
पत्त्योत्कर्ष एव । तच्च निमित्तश्रुत्यनुरोधेन स्मार्त्तनिषेधस्यानादि-
ताग्निपरत्वम्^(१) । भूतनिमित्तस्यले निमित्तस्य नैमित्तिकानुष्ठाप-

(१) इत्यमेव पाठ सर्वत्र । मम तु, ततश्च निमित्तश्रुत्यनुरोधेन
स्मार्त्तनिषेधस्य नानादिताग्निपरत्वम्—इति पाठ प्रतिभाति ।

अथ चतुर्थस्याध्यायस्य

चतुर्थः पादः ।

प्रकरण ॥ राजसूयप्रकरणे, इष्टिषुधोमयागा अध्यागाद्य
होमविदेवनादय सर्वे फलाकाङ्क्षा अपि श्रुतेन न स्मरान्ज्येन
फलैः सम्बन्धन्ते । भावाद्यधिकरणन्यायेन यज्ञैरेव फलभावना-
करणत्वादयागानाम्नाम्नदङ्गत्वोपपत्तेः । राजसूयपदस्य यजिसामाना-
धिकरण्येन तन्मात्रनामत्वाच्च । न च राजा सोम सूयतेऽभिषूयते
अस्मिन्निति व्युत्पत्त्या राजसूयशब्दस्य धोमयागमात्रादित्वात्तेषा-
मेव फलसम्बन्धोऽस्त्विति वाच्यम् । राजा चवियेण सूयते
निष्पाद्यत इति व्युत्पत्त्या सर्वेष्वप्युपपन्नत्वेन^(१) यजिमहोचे प्रमा-
णाभावात् । अत एव राजा चविय सुनोति स्वाति यवेति
व्युत्पत्त्याऽभिषेचनीय एव तन्नाहेन्द्रफोचकालाभिषेकवत्त्वसम्बन्धेन
राजसूयपदप्रसिद्धेस्तथैव फलसम्बन्ध इत्यपागतम् । उक्तव्युत्पत्त्या सर्व-
परत्वमभाव यजिमहोचे प्रमाणाभावात् । अत सर्वे यागा एव
फलप्रयुक्ता इति विदेवनादीनाम्नात्तद्विहृतावतिदेशः ॥४॥४॥१॥

मध्यस्य ॥ विदेवनादीनामङ्गत्वे सिद्धे मन्त्रिधानादवान्तरप्रक-

(१) असमोचोऽपीय पाठ सर्वेष्वप्युपपन्नत्वेन,—इति तु समोचोऽपि
प्रतिभाति ।

इति तृतीयया च दृहस्यतिसवस्य तद्वद्भिर्भावादगतेस्तत्र श्र-
द्विथ्यभावात्कालापेक्षाया नामातिदेशप्राप्तवमन्तादिकालवाधे प्रमा-
णाभाव । एव सौचान्णामपि पर्ववाधे । अग्निं चित्त्वित्त्वेन हि
चयनेन क्रत्वपूर्वसाधनीभृताग्निं सक्त्येत्यर्थावगतेस्त्यश्चयनभाव-
नोत्तरकालत्वसिद्धि । न चानुपयोग । चयनप्रयोज्यक्रत्वपूर्वं एवो-
पयोगेऽपि चयनाङ्गत्वोपपत्ते । न लेतावता क्रत्वङ्गत्वमिति तन्त्रसा-
शोकं भक्त्यम् । प्रमाणाभावात् । क्रत्वङ्गं वा चित्त्वङ्गत्वेनोपपद्यत-
इति सङ्कर्षस्तत्र क्रत्वपूर्वापयोगाभिप्राय व्याख्येयम् । अत एतेऽपि
कालप्रयोजका ॥४३॥ २।१८॥

इति श्रीखण्डदेवविरचिताया भाट्टद्वीपिकाया

चतुर्थस्य तृतीय पाद ॥

भावेऽपि सविधानादेव तदङ्गत्वोपपत्तेः । यत्रयाजानां पुरस्ता-
ञ्जुञ्जयादहिरात्मनः सज्जातानां दध्याद्यदनूयाजानामुपरिष्टाञ्जुञ्जयात्
स्वर्गलोकमपकामेऽन्धे जुहोतीति प्रकृतान्ङ्गमध्यवर्त्तित्वव्यवशादपि
तदुपपत्तेश्च ।

वस्तुतस्त्यकाङ्क्षाऽनुवृत्तौ प्रमाणाभावाच्चेदं प्रकरणमिति ध्येयम् ।
एवं प्रयोजनवत्त्वोपपत्तौ न घामकामपदानुपङ्गेण स्वतन्त्रफलार्थत्व-
कल्पना । प्रमाणाभावात् । इत्यङ्गपरिधिपरिधानाङ्गभूतवैशेषिक-
मन्त्रैरेवावाच्यम् । अतः सांघषणीप्रयुक्ता एव ते । न तु भौम्यवत्फ-
लप्रयुक्ताः । अतः सर्वदेव प्रयाजानूयाजमध्येकर्त्तव्यान तु घामान्त-
रकामनायामेव ॥ ४ ॥ ४ ॥ ४ ॥

दधिग्रहः ॥ सोमे, यां वै काञ्चिदध्वर्युश्च यजमानश्च देवता-
भन्तरितस्तस्या अष्टस्यते प्राजापत्यं* दधिग्रहं गृह्णातीति दधि-
ग्रहो नैमित्तिक एव । यद्यपि चायं अङ्गव्यो न निमित्तत्वप्रतिपा-
दकः, देवतापदसमभिव्याहृतस्य तस्यान्तरायनिष्ठनिमित्तत्वाप्रतिपा-
दकत्वात् । देवतायाथान्तरायान्वितायानित्यायाः स्वरूपेण निमि-
त्तत्वायोगाच्च । तथापि देवतान्तरायनिमित्तदोषपरिहारफलत्वाव-
गमात्तस्य च कादाचित्कत्वात् नैमित्तिकत्वम् । अर्थवादान्वयार्थं
यदा तदा पदाध्याहारस्यावश्यकत्वाद्वा नैमित्तिकत्वम् । ज्येष्ठो ह
वा एष घृहाणां यद्दधिग्रह इति तु वैगुण्यपरिहारार्थत्वेनापि
श्रेष्ठत्वादुपपत्तमिति शान्ते ।

* तस्याः आष्टस्येत यत्राजापत्यं,—इति भाष्यस्य पाठम्

रणादाऽभिवेचनीयमावाङ्मलस्य तृतीये एव निराशतत्वात्सर्वराज-
सूयाङ्गत्वस्यैव महाप्रकरणादवगतेः सर्वप्रयुक्तत्वम् । तार्त्तियाधिक-
रणप्रयोजनकथनार्थञ्चेदमधिकरणम् ॥ ४ ॥ ४ ॥ २ ॥

प्रकरणविभागे ॥ राजसूये एव, भौम्यश्च सर्वभुदं विणेति विधाय,
पुरस्तादुपभदा भौम्येण प्रपरतीति श्रुतम् । तत्रापि मय्युपभदा
राजसूयान्तर्गतदशपेयाख्यभोगयागाङ्गतया फलवत्त्वे पद्या. पुरस्ता-
च्छब्दवैधर्म्यप्रसङ्गेन पद्यतमर्थप्रत्ययेनेति सूत्रानुमारात् दिग्योगनि-
मिन्तायाम्नादर्थपरत्वाभावात्सौम्यस्यैतदर्थत्वानुपपत्तेर्वैष्टधवत्पदान्तर-
कल्पनया तदर्थत्वस्य चानुत्पत्तिवाक्यतयाऽनुपपत्तेरुत्पत्तिवाक्ये च
फलापेक्षार्या सामान्यविधिनाऽपि क्लृप्तेन स्वाराज्यफलार्थत्वस्यैवावमा-
यात्कामार्थ एव मथोगः ।

वस्तुतस्तु, उत्पत्तिवाक्येऽपि प्रवर्गन्यायेन तन्निष्ठफलवत्त्वज्ञानस्य
स्वाराज्यवाक्याधीनत्वात्तदर्थत्वमेव युक्तम् । अत सौम्य फलप्रयुक्त-
एव पाठकमात् स्मपूर्वपठितकर्मानन्तर कर्त्तव्यत्वेन प्राप्नोति दिग्-
प्राप्तोपभदृषुर्वे विधीयते । ततश्च न तदिहृतौ कर्त्तव्यं । पूर्ववशा-
भ्यापि तदिहृतौ कर्त्तव्यता प्राप्ताऽपोद्यत इति मङ्गलि' । तेन
मङ्गल्यभावादिदमधिकरण विदेवनाधिकरणात् पूर्वं द्रष्टव्यमिति
तन्ममारोक्ति पराम्ना । आचार्योक्तत्वादिति हेतुक्रियत्पुण्य-
याधितेव ॥ ४ ॥ ४ ॥ ३ ॥

फलवदा ॥ वैश्वदेवीं माङ्गल्यणी निर्वपेद्यामकाम इति
प्रकृत्यामनमन्यामनस्य देवा इति तिस्र आङ्गरीशुंशेतीति श्रुतम् ।
तथामनशोगानां माङ्गल्येष्टव्यत्वम् । नष्टाविकृतित्वेन प्रकरणा-

मित्तिकोव । यत्तूपसंहारे षष्ठीमिति षष्ठ्यां पूरणार्थकः प्रत्ययः,
सोऽभिधानापेक्षो न तनुष्ठानापेक्षः । पञ्च चितयः पूर्वमभिहित्वा
इदानीमियं षष्ठ्यभिधीयत इति । तस्मादग्निचयनोत्तरमप्रतिष्ठार्यां
निमित्ते एकैव चितिरियमदृष्टार्यां, चयनाङ्गतया प्रयोगभेदेन
प्रतिष्ठाफलार्थतया वा विधीयते ॥४॥४॥५॥

पितृयज्ञः ॥ अनारभ्य श्रुतममावास्यायामपराह्णे पिण्डपितृयज्ञेन
चरन्तीति । तथायं पिण्डपितृयज्ञः दर्शश्चङ्गम् । अमावास्यापदेन
कर्मवाचिना तत्र जयां जुहुयादिति वदात्वाद्दर्शाङ्गत्वप्रतीतिः ।
यद्यपि चायं कालेऽपि मुख्यस्तथापि फलकल्पनाभिया अत्र कर्म-
परत्वमेव युक्तम् । यद्यपि काले एव मुख्यः कर्मणि तद्योगान्नि-
हृदस्तत्तथा, प्रकृते च कालपर एव अपराह्णमाणाधिकारस्यात् ।
तथापि तस्मात्पितृयज्ञः पूर्वेषुः करोतीति वाक्ये दर्शष्टिपूर्वेषुः-
कालश्रवणद्वैष्टधन्यायेन दर्शष्टेरुपस्थितत्वात्तद्ङ्गत्वमिति प्राप्ते ।

अमावास्याशब्दस्य कर्मपरत्वं भवतैव निराकृतम् । लक्षणा तु
प्रमाणाभावात्कालमानाधिकारणविरोधाच्च दूरापास्यैव । पूर्वेषु-
वाङ्मसपीष्टेरनुपस्थितत्वान्न तत्प्रतियोगिकं कालं विधत्ते । अपि तु
निधिद्वेधे पूर्वेषु कालम्,

यथा ऽस्य भविता याति पितरस्यामुपासते ।

इति स्मृतिप्राप्तमनूय देवतामात्रम् । केचित्तु द्वेधे चन्द्रदर्शनात्
पूर्वेषुरिति व्याख्याय खण्डपर्वणि परेषु पित्र्ययज्ञमनुतिष्ठन्ति ।

सर्वथा 'न दर्शाङ्गं पितृयज्ञः । एवञ्च पौर्णमासीमेव यजेत
भ्रातृयज्ञात्प्रामावस्यां हत्वा भ्रातृयममावास्या यजेत पिण्ड-

न तावदापवाटिकं फलं, पर्णमयीन्यापविरोधात् । अर्थवा-
दाश्वयम्बु, यत्र देवताभावे प्रधानस्यैव लोपापत्तेस्तस्मिन्नित्तकमपि
वैगुण्यं परिद्वियते, तत्रैतराङ्गवैगुण्यपरिहारे प्रधानमाह्वये वा
का मन्वावनेत्यैव मानुषपक्ष । न चान्तरायजनितवैगुण्यध्वंसस्य
कल्पत्वेन तं प्रत्येवार्थवाटिककक्षजनकत्वस्य कल्पनयोपपत्तौ दारोभृता-
दृष्टान्तरकल्पने गौरवमिति वाच्यम् । क्लेशत्वमस्तवस्याश्रयानुप-
पत्तौ । पक्षद्वयेऽप्यन्यतरार्थवादास्यानाश्रयावग्रकले प्रकरणपाठस्य
पाक्षिकत्वपरिहाराय अन्तरार्थवादादस्य तदोचिष्यात् । नापवस्य
प्रमाणानुपाहकत्वेन प्रमाणविरोधेऽकिञ्चित्करत्वात् । अतो देव-
ताश्रयनिमित्तवैगुण्यपरिहारस्य दधिपत्रेण कर्तुमशक्यत्वादि-
त्यमेवाङ्गं दधिपत्रः ॥४॥४॥५॥

वैदानरः* ॥ अग्नौ, यो वै अत्रस्वरसुखमभ्यन्ताऽग्निश्चिनुते यथा
शामि गर्भा विपद्यते तादृगेव तदाग्निमाश्रयं देवाग्र द्वाद्गकपालं
सुरमायिषं पेटिति युतो यामस्तालपादिना संस्तरपर्वन्तसुख-
धारणमश्रवे प्रायश्चित्तस्य भैमित्तिक एव । कर्तुममानाधिकर-
त्वेन यत्पक्षेन क्रियाकर्तृत्वस्योद्देश्यत्वावगमादिमित्तनेप्रतीतेः । अतो-
भेदज्ञोमादिषट्प मन्वन्तिकल्पुनिमित्तोभयप्रयुक्तः ॥४॥४॥६॥

पट्टचित्ति ॥ योऽग्निश्चिता न प्रतिष्ठिति पय पुत्रांश्चित्तयो-
भक्त्यय पट्टोश्चित्तिश्चिनुत इति युता पट्टो चित्तिरपि उपक-
मस्य कर्तुममानाधिकरण-यत्पक्षेऽवमेवमिति वाद्यानिमित्तत्वावगतोर्ण-

* वैदानरः—इत्युक्त्वा वाट कार्त्तं पुनः इत् । वैदानराद्य नि-
त्तवद्वये तन्मात्रमस्त्यविति चि युक्तम् ।

यूप परिव्ययतीति श्रुतेन वचनेन पशुचर्यायमाधारणयूपपरिव्याणा-
 मेक्षया यूपपरिव्याणान्तर मवनोयाङ्गतया प्रकरणान्तरन्यायेन
 दार्ढ्यप्रयोजनक^(१) विधीयते । आश्विनोत्तरकालता उपनिष्क्रमणञ्च
 पाठादर्थाच्च प्राप्तमनूद्यत इत्युक्तमेव । अतश्चाश्विनं ग्रहं गृहीत्वा
 चिह्नता यूपं परिवीद्याग्नेयं पशुमुपाकरोतीति उत्पत्तिवाक्ये पुनः
 श्रुतं परिव्याणं न यूपमंस्कारार्थम् । वैयर्थ्यापत्तेः । किन्तु यूपमिति
 द्वितीया मप्रमर्थे । परिवीचेत्यस्य कर्माकाङ्क्षयां पशुमित्यस्यानु-
 पपन्नः । तथा च चिह्नकरणक-यूपाधिकरणक-पशुमंस्कारक-परि-
 व्याणोत्तरकालविशिष्टयागविधानात्परमर्थमेव परिव्याणं पशुप-
 क्रमणार्थमिति प्राप्ते । ●

द्वितीयथा परिव्याणस्य दृष्टविधयेव यूपार्थत्वे सम्भवति लक्ष-
 णानुपपन्नयोः प्रमाणाभावः । न च वैयर्थ्यम् । रश्मिनाधर्माणां
 दग्धमयौत्वादीनां एतत्परिव्याणमाधारणमिद्वयमनुवादतस्य तृतीये
 साधितत्वात् । अन्यथा रश्मिनाधर्माणामौपवमर्थेऽहन्यनुष्ठीयमानयू-
 पपरिव्याणाद्गन्धैवानुष्ठानमादेश्यादापत्तौ अप्राकृतकार्यतत्परिव्या-
 णार्थत्वाभिद्धेः । मति तस्मिन् चिह्नकरणकयूपपरिव्याणानुवादव-
 लेनैव प्रकृतयागीययूपव्यक्तिमन्विपरिव्याणमाचक्षेवोद्देश्यताऽवगमा-
 ताधारणमिद्धिः । अस्तु वा निर्वपतिवदेव प्रकृतिलिङ्गमादृश्येन
 प्राकृतपरिव्याणातिदेशमिद्वयमस्मिन् यूपपरिव्याणे चिह्नत्वानुवादः ।
 सर्वथा न परिव्याण पशुमंस्कारार्थम् । प्रयोजन, यूपे दैरश्म्यमन्त्रेऽपि

(१) यूपस्य दृष्टतासम्पादकमित्यर्थः ।

पिबयज्ञेनैवामावास्यायां प्रीणातीति दर्शंश्चभावेऽपि पिण्डपितृ-
यज्ञदर्शनं सङ्गच्छते । एतद्वलेनैव पितृभ्य एव तद्यज्ञं निष्कीय
यज्ञमानो देवेभ्यः प्रतनुत इत्यादि पिण्डपितृयज्ञार्थवादे यज्ञोप-
स्थितावपि न क्षतिः । यत्तु,

न दर्शनं विना आद्धमाहिताग्नेर्दिजन्मनः ।

इति भनुवचनम् । तच्छ्राद्धं लष्णापचश्राद्धं दर्शनामावास्या
विनाऽऽहितः प्रेर्न भवति अनाहिताग्नेरिव तिथ्यन्तरेष्विति व्याख्येयम् ।
न तु दर्शंष्टिं दिना आद्धं पिबयज्ञो न भवतीत्येवं व्याख्येयम् । दर्शपदे
स्त्वचणार्था प्रमाणाभावात् । तेनायं स्वर्गार्थ इति मूलाध्यायिनः ।

वस्तुतस्त्वकरणे भद्रहोत्रहोमरूपद्वयश्चित्तस्यापस्तम्बादिभिः
स्मरणात् ज्योतिष्टोमादिकतुभिसुख्यत्वव्यवणाच्च नित्य एवायम् ।
प्रयोजनं, दर्शाभावेऽपि करणम्, तदिकारेषु च नातिदेशः ।

यत्तु भाष्यकारेण पौर्णमास्यामाधाने छतेऽधिमावास्यायां
दर्शंश्चभावात् पूर्वपक्षे अकरणमित्युक्तम् । तद्वाद्दशरात्रिषु पञ्चमा-
नेष्टिपक्षे आधानोत्तरदिने पौर्णमासकालाभावे च बोध्यम् । यदा
तु तदुत्तरदिने कालमत्तं पौर्णमासस्य, तदाऽऽधान एव चेष्टि
सात्वारम्भणीयं पौर्णमासान्वाधानं कृत्वा योभूते पौर्णमासेनेहाऽधि-
मदर्शंश्चङ्गतयैव पिण्डपितृयज्ञानुष्ठाने न कश्चिद्विरोधः ॥४॥४॥८॥
पश्यद्गन् ॥ भवनीयमग्निधावाग्निं यज्ञं गृहीत्वोपनिक्म्य*

* इत्यमेव पाठः सर्व्वेभ्यः । निष्कम्ब, —इति तु भविष्युमुच्यते । भाष्ये तु
प्याग्निं यज्ञं गृहीत्वा विहता यज्ञं परिवोदाद्येयं सर्व्वीयं पश्युपा-
करोति, —इति पठितम् ।

सन्धो न सोमयागस्यैव । अपि तु प्रायणीयादीनां सर्वेषामेव ।
यागत्वाविशेषेण सर्वेषामेव यजिना फलोद्देशेनोपादानात् । सर्वेषां
ज्योतिष्टोमनामकत्वाविशेषाच्च ।

न च स्रवाक्यविहितस्यैव ज्योतिष्टोमसंज्ञकस्य फलोद्देशेन विधा-
नादितरेषान्तदङ्गत्वमिति वाच्यम् । अग्नौषोमौयाद्यपेक्षया कर्मा-
न्तरे प्रमाणाभावात् । अत एवैतद्वाक्यविहितकर्मणोऽप्रसिद्धत्वाद्-
अग्नौषोमौयाद्यनुवादेन च सोमविधानायोगात् सोमवाक्येऽपि सोम-
विशिष्टयागस्यैव विधानम् ।

न च विशिष्टविधिगौरवभित्त्या ऋषयसहस्रतवाक्यान्तरोपाप्त-
गुणादेव ज्योतिष्टोमवाक्येन कर्मविध्यङ्गीकारः । तथात्वेऽपि नित्य-
वाक्येऽपि कर्मान्तरस्य विनिगमनाविरहेणापत्तौ सोमवाक्ये एवोत्प-
त्त्यन्वयिगुणेन विशिष्टविध्यङ्गीकारस्य न्याय्यत्वात् । अतश्च प्रकृतत्वा-
विशेषाद्वा 'असृष्टयवत्सर्वेषां फलसम्बन्ध' ।

न च तानि वापतानि ज्योतीषि य एतस्य सोमा इति
वाक्यशेषात्सोमयागस्यैव ज्योतीरूपत्रिवृदादिस्तोमसम्बन्धेन ज्योति-
ष्टोमनाम्नस्यैव प्रसिद्धार्थकत्वाद्दर्शपूर्णमासपदवद्यज्यवच्छेदकत्वोपप-
त्तेस्तस्यैव फलसम्बन्धोपपत्तिरिति वाच्यम् । एतद्व्यर्थत्वात्वेन
गौणतयाऽप्युपपत्तौ अद्यान्तरवाचिनो ज्योतिःशब्दस्य सोमवाचि-
नाभावात् । ज्योतीरूपसोमाङ्गत्वस्य च फलसम्बन्धोत्तरकालीन-
त्वेनाविशेषात् ।

न च यद्दं वा गृहीत्वा समस बोधोऽथ सोममुपाकरोतीत्यनेन
रूपेण, सोमोपपत्त्यस्य सोमत्वात्प्राक्कृतयज्यवाद्यङ्गत्वावगमात् सोमा-

पशावपि देरगन्ध पूर्वपक्षे प्रकृतौ विहतौ च, सिद्धान्ते तु नेति ॥
४॥४॥८॥

स्वरूप ॥ यूपस्य स्वरूपरोतीति षष्ठ्या स्वरूपार्थत्वावगमात्
स्वरूपा पशुमनकौत्यञ्जन प्रतिपत्तिर्यत्किञ्चित् भोमलिप्त तेनावभ्य
यन्तीति वदिति प्राप्ते । स्वरूपार्थत्वेऽदृष्टार्थत्वापत्ते षष्ठ्याद्याव-
धत्वेनाप्युपपत्ते स्वरूपेति तृतीयादिवलात्पञ्चनार्थत्वमेव । भोम-
लिप्ते तु अवभ्यपदे गौणत्वाच्चनेकदोषमिथा तदङ्गीकरणमित्युक्त
मेव । प्रयोजन, पूर्वपक्षे एकयूपके पशुगणे एकस्यैव पशो ममञ्जनं,
सिद्धान्ते सर्वेषामिति । पार्थसारथिमते तु प्रयाजशेषाभिघारणञ्चा-
द्येनाधारनिघमस्य पशुमङ्कारार्थत्वोपपत्ते पूर्वपक्षेऽपि सर्वेषामञ्ज-
नमङ्गात् प्रयोजनानुपपत्तिरिति । भाव्यविरोधोऽपि ॥४॥४॥१०॥

दर्शपूर्णमासघो ॥ प्रयाजादिमर्ववागमाधारणेन दर्शपूर्णमासाभ्या
स्वर्गकामोयजेतेत्यनेन वधनेन राजसूयवधजिना न समन्ध, कि
त्वाग्नेयादीना षष्ठासेव । दर्शपूर्णमासनाम्ना अग्नेयादिषड्वागेष्वेव
प्रसिद्धार्थकेन यजेरवच्छेदात् । तथा च* दर्शपूर्णमासनाम्ना प्रसि-
द्धार्थकत्वं, तद्योपपादित यौर्णमास्यधिकरणे । तदधिकरणप्रयोज-
नकथनार्थत्विदमधिकरण प्रयुक्तिमिद्वयं न विशिष्यते । राज-
सूयनाशय यथा प्रकृतसर्ववागपरस्य, तथा तधिकरणे स्पष्टमेव ।
अतश्च प्रयाजादीनामङ्गत्वादिहतावतिदेश ॥४॥४॥११॥

ज्योतिष्टोमे ॥ ज्योतिष्टोमेन स्वर्गकामोयजेतेत्यनेन स्वर्गकाम-

* इत्यमेव पाठः सर्वत्र । यथा च,—इति तु भवितुमुचितम् ।

श्रीगणेशाय नमः ।

पञ्चमोऽध्यायः ।

प्रथमः पादः ।

श्रुति ॥ तदेवमङ्गप्रधानसाधारणेन प्रथोव्यवर्गोऽवगतेऽधुना-
प्रयोगाश्रितः क्रमो निरूप्यते । एकादमे ह्यङ्गानां प्रधानानाञ्चैकेनैव
प्रयोगविधिना विधानमिति वक्ष्यते । अतश्चैकविधिविधयत्नेन सर्व-
साहित्यस्य विवक्षितत्वादेकेन कर्त्वा युगपत्सर्वकरणाशक्तेरवश्याभाविन
कस्मिंश्चिद्गमे नियामकानि श्रुत्यर्थपठनस्थानमुख्यप्रवृत्त्याख्यानि
प्रमाणानि निरूपयिष्यन्ते ।

तत्र क्रमो नामाव्यवहितोत्तरत्वरूपमानन्तर्यम् । तच्चैकप्रति-
योगिकमेकवृत्तिः । यथा वेदं कृत्वा वेदिं करोतीत्यत्र वेदकरण-
प्रतिषोधिकमानन्तर्यं वेदिकरणवृत्तिः । अत्र दर्शपूर्णमासोत्तरत्वस्यापि
भोसांगत्वात्तद्भावत्वर्यमव्यवहितेति विशेषणम् । तत्र दर्शपूर्णमास-
पूर्वकास्तत्कालमात्रं क्वाऽर्थः न तस्यवहितान्शोऽपि ।

न च सोमविधेस्तदपेक्षा । येनाव्यधान एव तत्पर्यवस्येत ।
सोमविधेर्भिन्नप्रयोगविधिविधेयदर्शपूर्णमासप्रतियोगिकक्रमानपेक्ष-
त्वात् । अतस्तत्रोत्तरकालत्वमेव विधेयं न क्रमः । क्रमस्य सर्वत्रो-
त्तरपदार्थाङ्गम् । तस्यैव, काश्चं कर्त्तव्य इत्यपेक्षणात् । न तु पूर्व-
पदार्थाङ्गम् । मदुत्तरं कः पदार्थः कर्त्तव्य इत्यपेक्षायाः कश्चिदप्य-

नामपि स्वसाध्यस्तोत्रोपाकरणद्वारा सोमयागसम्बन्धावगतेविशेष-
कलोपपत्तिरिति वाच्यम् । उदाकरणस्य दृष्टविधया स्तोत्रोपका-
रकत्वेन द्वितीयया च स्तोत्राङ्गत्वावगमेनास्य कालार्थत्वात् ।

न च कालद्वारैव सम्बन्धेन विशेषकत्वम् । कालस्य फलसम्बन्धो-
त्तरापेक्षत्वात् तस्य च स्तोत्रगतफलवत्त्वज्ञानाधीनत्वात्तस्यापि च
यागगतफलवत्त्वबोधकत्वाद्याधीनत्वेन तत्प्रवृत्तेः पूर्वमेतदाक्षप्रवृत्त्य-
भावेनैतत्सम्बन्धानवगतेनांस्तोविशेषकत्वाभावात् । यद्यपि च पदा-
र्थानां प्राप्तत्वेनास्य वाक्यस्य क्रमविधायकत्व स्यात् । तथापि वेदं
हत्वा वेदिं करोतीतिवच्चरैतत्क्रमविधायकत्वात्तस्य च प्रातिस्नि-
कविधिविधेयत्वेनेतरक्रमवत्प्रयोगविधिविधेयत्वाभावेऽपि क्रमस्थानु-
ष्ठानावगमोत्तरापेक्षत्वात्तस्य च फलवत्त्वज्ञानोत्तरकालीनत्वेनोक्त-
विधया न विशेषकत्वमिति प्राप्ते ।

क्रमादेरुत्तरकालमाकाङ्क्षापामपि निराकाङ्क्षत्वज्ञानाभावमात्रेण
वाक्यस्य पूर्वप्रवृत्त्युपपत्तौ च कालस्य क्रमस्य वा विधेयत्वेन
विश्रित्य तद्दृष्टिसम्बन्धस्य सोमयागेऽवगमान्नाद्यः प्रसिद्धार्यकत्वेन
तस्यैव फलसम्बन्धावगमेन प्राधान्यम्, अन्येषां च तद्दृष्टत्वमिति
तदिहतावतिदेशः । तदेवं प्रयोष्यवर्गोनिर्हृषितः ॥

इति श्रीखण्डदेवकृतौ भाट्टद्वीपिकायां

चतुर्थाध्यायस्य चतुर्थं पादोऽध्यायस्य समाप्तः ॥

ज्ञानान्नम् । वेदं ह्येत्यादौ तु वेदिकरणस्य वाक्यान्तरेण प्राप्तत्वात्
तदनुवादेन क्त्वाप्रत्ययोक्तक्रममात्रविधानादाक्वादेव तदङ्गत्वम् ।

यच्च तु पाठादिप्रमाणेन सम्भवत्प्राप्तिकता, धात्वर्थस्य सम्भवत्-
प्राप्तिकोऽपि भावार्थाधिकरणन्यायेन प्रयोजनार्थं विधीयते । तच्च
क्रमबोधिका श्रुतिरप्यनुवाद एव । न तु क्रमे प्रमाणम् । विशिष्ट-
विधिगौरवापत्तेः । यथैन्द्रवाथत्राद्यान् गृहीयाद्य. कामयेत यथापूर्वं
प्रजाः कल्पेरन् । इदमस्याये वद्यति अथ जिज्ञाया अथ चक्ष-
रत्यादौ । अथ हि यदणवदानादेरेव फलाय इदयादिमात्रह-
विद्विमिह्यर्थश्च विधिरिति वक्ष्यते ।

यच्च तु धात्वर्थस्य कृतप्रमाणेन प्राप्त्यभावेऽपि कथञ्चित्
सम्भवप्राप्तिकस्य पुनर्विधाने न किञ्चित्प्रयोजनं विधेयान्तरञ्च गान्य-
त्किञ्चित्, तच्च क्रम एव श्रुत्युक्तो विधीयते । यथा सचात्मके दाद-
ग्राचेऽध्वर्युर्गृहपतिं दीक्षयित्वा ब्रह्माण दीक्षयति तत उद्गातारं
ततो होतारं ततश्च प्रतिप्रच्याता दीक्षयित्वाऽर्धिनो दीक्षयति
ब्राह्मणाञ्चमिनं ब्रह्माण. प्रस्तोतारमुद्गातुर्मैत्रावरुणं होतुः ततस्त्वं
नेष्टा दीक्षयित्वा द्वितीयिनो दीक्षयति आग्नीध्रं ब्रह्माणः प्रतिहन्तार-
मुद्गातुरश्वावाकं होतुस्ततश्चमुधेता दीक्षयित्वा पादिनो दीक्षयति
पोतारं ब्रह्माणः सुब्रह्मण्यमुद्गातुर्यावभृतं होतुस्ततस्तमन्यो ब्राह्मणो-
दीक्षयति ब्रह्मचारी वाऽऽचार्यमेपित इति श्रुते वाक्ये । अथ हि
न दीक्षायाः स्वरूपेण तत्तत्स्वरूपकत्वेन वा विधिरितिदेशप्राप्त-
त्वात् । प्रकृतौ हि यजमानमन्काराणां दीक्षाऽतिदेशेनैव मन्त्रे प्राप्यते ।
मन्त्रे च ये यजमानास्त चत्विज इति वचनेन चामिह्यार्थादेशेन

दर्शनात् । पूर्वपदार्थस्तु प्रतियोगितया कमविशेषणं, दर्शपूर्णमासादि-
रिव पूर्वकालतया । एतेनोभयपौर्वापर्यरूपकम् पदार्थद्वयाङ्गमिति
केषाञ्चिदुक्तमप्याप्तम् । प्रमाणाभावात् । अस्तु वा प्रथममत्र इत्यादौ
प्राथम्यं पूर्वपदार्थाङ्गमेव कमपदार्थः ।

तत्तत्पदार्थानन्तरं तत्तत्पदार्था इत्येवमनेकपदार्थवृत्तिपौर्वापर्य-
समुदायरूपविततिरेव कम इति तु मूलोक्तं पञ्चोऽग्राब्दत्वादिकृतौ
क्वचिदेकपदार्थलोपे तावत्पदार्थवृत्तिपौर्वापर्यसमुदायस्यासम्भवाद्वात्-
क्रमेणास्तुष्टानेऽपि वैगुणानापत्तेरुपेक्षितं ।

अस्य च क्रमस्य प्रयोज्यनिष्ठत्वात् तन्निरूपणोत्तरमारम्भः ।
तन्निमित्ते च षट् प्रमाणानि कृत्यादीनि । तेषां लक्षणानि तत्त-
न्निरूपणावसरे वक्ष्यन्ते । तत्र श्रौतः क्रमः प्रातिखिकविधिना-
विधीयते, आर्षादिक्रमान्त प्रयोगविधिर्नैवेति मूलानुयायिनः ।
वस्तुतस्तु श्रौतक्रमस्यत्वे क्वादिनाऽवगतेरुत्पन्नस्य वाक्येन विनियोगः ।
क्रमान्तरे तर्षादिनोत्पन्नस्य प्रकरणादिकल्पितश्रुत्या विनियोगः ।
प्रयोगस्तु सर्वत्रैवाङ्गान्तरवत्प्रयोगविधिर्नैव । इदञ्च तत्र तत्र स्पष्टी
करिष्यते । पुञ्यतेऽत्र क्रमस्यापि द्रव्यगुणादिवत्पदार्थविशेषणत्वेन
विधानम् ।

तदिह श्रुतिर्नाम वृत्त्या क्रमबोधकः क्लृप्तं शब्दः । ष षाप-
शब्दादिः । तत्राप्यशब्दस्यानन्तर्यवाचित्वं प्रतीकं । क्वाप्रत्ययादीनान्तु
पूर्वकास्तवाचिनामपेक्षाऽनुरोधात् क्रमपरत्वं लक्षणया । अर्षादिषु
कस्यशब्दस्यैव क्रमबोधकत्वात् क्लृप्तेति विशेषणम् । तत्र षषट्कर्तुः
प्रथमच इत्यादौ क्रमविशिष्टमन्वविधानात् प्रथमपदोक्तक्रमस्य वाक्या-

वाक्ये तु वैकल्पिकमङ्गलचारिविधानाद्ब्रह्मदद्यादित्याद्येन पाठादेव क्रमसिद्धेस्तत इत्यनुवादः । निपातत्वाच्च वा-शब्दस्य वङ्गलचारिविग्रे-
षणत्वेन न वाक्यभेदः । अभावपक्षे च ब्राह्मणानामेवास्मिन्विधा-
नाद्ब्राह्मण इत्याद्यनुवादः । ब्रह्मचारिणस्याचार्याधीनत्वस्युत्तेराचार्य-
प्रेषित इत्यपि ।

यत्तु मूले विततिरूपक्रमपक्षमङ्गीकृत्य सर्वस्याप्येकवाक्यत्व-
मुक्तम् । तदशाब्दाद्याविततेर्विधेयलाभयोगादनेकदीचोद्देशेन विधाने
वाक्यभेदापत्तेरुत्प्रेषणदीचायां कर्तृविधेरावग्नकलाचोपेक्षितम् । वस्तु-
तस्तु आनन्तर्धरूपक्रमपक्षेऽपि तत्तत्संस्कार्यविशिष्टदीचोद्देशेन क्रम-
विधाने वाक्यभेदापत्तेः संस्कार्यमात्रोद्देशेन विधौ च दीचानिष्ठत्वा-
त्ताभादुत्प्रेषणवाक्य एव तदुद्देशेन कर्तृविधिः । इतरस्तु सर्वेऽपि
पदसमुदाय औचित्येन तत्सम्बन्धार्थाऽनुवादः । कर्तृदीचानिष्ठत्वस्ताभ-
स्तनुवादबलादिरापदस्यैव नानुपपन्नः । एवञ्च सर्वस्याप्येकवाक्यत्व-
लाभः । क्रमस्तनुवाद एव तादृशपाठादवधेयः । निषादस्यपत्यधि-
करणन्यायेन श्रूयमाणवाक्ये वाक्यभेदाभावेन पाठगम्यानेकवाक्य-
कल्पनस्यादोषत्वात् । अन्यथा ब्रह्मदद्यादिवाक्येष्वपि विशिष्टविध्यापत्तेः ।
न च श्रौतक्रमस्य पाठक्रमस्य च कश्चिदनुष्ठाने विग्रेषः । अतो
मूलोक्तं श्रुतिक्रमोदाहरणमनादरणीयमिति ध्येयम् ॥ ५ ॥ १ ॥ १ ॥

अर्थाच्च ॥ अर्थः प्रयोजनम् । तच्च व्युत्क्रमेऽनुपपद्यमानत्वात्क्रमे
प्रमाणम् । यथाऽग्निहोत्रं जुहोति यवागू पचतीति यवागूपाकस्य
पाठक्रमेण पश्चात्करणे पाकसंज्ञतायाः यवाग्वाः होमरूपस्य
यवाग्वाऽग्निहोत्रं जुहोतीति वचनसिद्धस्य प्रयोजनस्थानित्यपत्तेः

यजमानविधानाद्ब्रह्मादीनां यजमानत्वेनैव प्रतिप्रधानावृत्तिन्यायेन तत्तत्संस्कारकत्वप्राप्तेः ।

न च अतिह्यर्थे यजमानविधानादेव वरणादिनिवृत्त्या ब्रह्माद्यप्राप्तिः । तद्विधानेन वरणादिनिवृत्तावपि अतिह्यनिवृत्तौ प्रमाणाभावेनाध्यवसायमात्रेणैव ब्रह्मत्वादेरुपपादितत्वात् । न च प्रास्यमानाया अपि दीक्षाया अपूर्वत्वाद्यर्थं पुनः श्रवणम् । ब्रह्मादिप्राप्त्यर्थमतिदेशस्यावश्यकतया निवारयितुमशक्यत्वात् । न च दीक्षायामध्वर्युविधिः । अतिदेशादेव मिद्वेः । न च द्वीक्षान्तरेऽध्वर्युनिवृत्त्या प्रतिप्रस्थात्नादिविधानम् । अध्वर्युर्दीक्षायामध्वर्याश्चित्यतिस्त्वा पुनात्विति मन्ववर्षविरोधादेवाप्राप्तेः । न चाध्वर्युकर्तृकत्वानुरोधेनोद्देन मन्वप्रयोगः । कर्तुं साङ्गप्रधानाङ्गत्वेन शरमापेक्षित्वेन च कर्त्तुरोधेन त्वापदोद्देशयोगात् । अतो मन्वमनूहितमेव प्रयुज्याध्वर्युकर्तृकत्वसाधावग्रभ्रावे इतरमन्वलोपां यतो विशेषः स्यादिति न्यायेनाध्वर्युपुरुषाणामाद्य. प्रतिप्रस्थानैवाध्वर्युर्दीक्षाया प्राप्नोति ।

ब्राह्मणाच्छ्रष्टादिदीक्षासु तु अध्वर्योर्न पूतं मावथेदिति वचनेन सचप्रकरणपठितेन दीक्षासु दीक्षास्यसंस्काररहितपुरुषकर्तृविधायकेन पर्युदाभाप्रतिप्रस्थाद्यप्राप्तिं सुलभैव । एव प्रतिप्रस्थात्वाद्विदीक्षासु नेष्टुः प्रतिप्रस्थाचनन्तरस्य, नेष्टादिदिक्षासु चोन्नेतुर्नेष्टनन्तरस्य प्राप्तिन्यायादेमेति न विधेयान्तराशङ्का । अतः क्रम एवात्राप्राप्तस्तद्दीक्षोद्देशेन विधीयते औत त्वाप्रत्ययोक्तः ततः-पदोक्तश्च । अत एवैतानि द्वादश वाक्यानि श्रौतक्रमविधायकानि । अर्धिलासुद्देश्यतावच्छेदकमङ्गीकृत्य पठेव वा । उन्नेष्टदीक्षा-

पाकस्य च यवामूत्यादकलेऽपि अनुपयुक्तायास्तस्याः प्रयोजनत्वानुप-
पत्तेस्तदन्यथाऽनुपपत्त्या पूर्वं पाकः पश्चाद्दोमः । न च तृतीया च
शोऽकन्दभीति स्मरणाद्दोः कर्मणि तृतीया चकाराद्वितीया
चेत्यर्थाद्यवाग्वा जुहोतीत्यत्र यवाग्वाः तृतीयया कर्मत्वावगमेन
होमस्य प्रयोजनत्वामिद्धिः । तथात्वे यवाग्वा अन्यत्रोपयोगाभावेन
होमवाक्य एव सक्तुन्यायेन विनियोगभङ्गाङ्गीकारात् । पाकस्य तु
दृष्टार्थकत्वान् संस्कारकर्मत्वमेव ।

वस्तुतस्तु करणत्वे एव तृतीयायाः शक्तिः । कर्मत्वे तु आनु-
शासनिकी लक्षणा । न चात्र तद्द्विजमस्ति । अत एव यत्र चतुर-
वृत्तादौ उपयोगकृत्स्नित्वाच्चैव चतुरवृत्तेन जुहोतीत्येतादृशवाक्य-
मन्त्रेऽपि कर्मत्वप्रतीतिरित्येवम्परं स्मरणम् ।

अत्र चार्थापस्यितः क्रमः प्रयोगविधिर्नैव विधीयते । एव
पाठादिस्वर्षौति प्राञ्च । अङ्गान्तरवस्तु अर्थकल्पितश्रुत्या विनियोगः,
प्रयोगमात्रं प्रयोगविधिर्नैत्यपि शक्य वक्तुम् । वस्तुतस्तु प्रयोजनवशेन
पदार्थानुष्ठाने विहिते आनुपङ्गिकः क्रम इति न तदत्रे विधान-
मिति श्लेषम् ।

अर्थाऽपि क्रमनियामक इति प्राञ्चः । वस्तुतस्तु अर्थाविरोधि-
पाठस्यले अनाकभ्यत्वाद्नुवाद् एव । विरोधिस्यले सापूर्वस्यैव तस्य
ज्ञापक इत्यप्यनुमन्धेयम् ॥ ५ ॥ १ ॥ २ ॥

अनियमोऽन्यत्र ॥ यत्रोक्तवत्प्रमाणक्रमनियामकप्रमाणाभावस्तत्रा-
नियम एव । यथा प्रयाजानुमन्त्रणानां वसन्तस्युत्सवनां प्रीणामीत्या-
दीना एको भवेत्यादीनाञ्च प्राञ्चाभेदेनास्मात्ताना परस्परम् ।

पेषा यथा भाम्नाख्यादौ । एकप्रयोगविधिपरिग्रहेऽपि सम्प्रतिपन्न-
 देवताकलेन सहानुष्ठीयमानत्वात् । यत्र वा भिन्नप्रयोगविधिपरिग्रहः
 यथा तत्तत्काम्यकर्मणाम् । तत्र न पाठोऽपि नियामकः । तत्र तु
 स स्त्राध्यायलसिद्धयर्थ एवोपयुज्यत इति द्रष्टव्यम् ॥५॥१॥४॥

प्रष्टव्या ॥ एवं सप्तदश प्राजापत्यान्पशूनास्रभतेत्यादावेकैकस्मि-
 न्यथा उपकरणादीनां पदार्थानामावर्त्तनीयानां पदार्थानुसमयस्य
 वक्ष्यमाणत्वादाय उपकरणपदार्था येन क्रमेण हतस्त्रेणैव क्रमेण
 नियोजनादिद्वितीयप्रभृतिपदार्थाः कर्त्तव्याः । अन्यथा प्रकृति-
 प्राप्तिपाकरणादिविद्योत्पन्नयोरेव्यवहितानन्तर्यस्यैवैदृशिकपशुमाहि-
 त्यानुरोधेन षोडशस्यवधानेऽप्यधिकस्यवधानापत्तेः । अथ
 द्युत्पत्तिवाक्ये वैश्वदेवीं हत्वा प्राजापत्यैश्वर्यमिति प्रयोगवाक्ये च
 साङ्गानां सप्तदशानां माहित्यावगमाद्भ्रमाहित्यानुरोधेनैकैकाङ्गेन
 सप्तदशयागानां युगपदुपकर्त्तव्यत्वावगतेरावर्त्तनीयाङ्गेषु चैकेन
 कर्त्ता युगपदुपकारामगवादेवगं षोडशस्यवधानेऽपि तदधिक-
 स्यवधाने औपदेशिकमाहित्यात्प्रतिदेशिकानन्तर्यस्य च बाधः स्पष्ट-
 एव । अत एव केषु चित्तुःषु न्यूनस्यवधानमपि दीय एव ।

अत एव पूर्वपदार्थक्रम एव प्रयोगविष्टवगतप्रत्यामाप्यनुसृष्टीतो-
 त्तरपदार्थक्रमनियमे प्रमाद्यम् । अथ पूर्वत्युपस्यलनम् । उत्तरपदार्थ-
 प्रकृतिक्रमेणापि पूर्वपदार्थक्रमनियमस्य न्यायतौष्ट्येन वक्ष्यमाणत्वात् ।
 अथ च प्रकृतिक्रमोत्पन्नकाम्योऽपि प्रयोगविधिप्रकृतेः पूर्व-
 मपेक्षावशात्प्रगल्भमानकाम्यस्य-प्रष्टव्यापत्यनुसृष्टीतः पदार्थान्तर-
 क्रम बोधयति । तत्र च तद्विनियोजकशाब्दकल्पनया तस्याङ्गमेव-

परिग्रहे पदार्थानुसमवासम्भवादेकैकस्मिन् प्रयागे द्वयोर्दयोर्मन्त्रयोः
पठनीयत्वान्न प्रयाजान्तरीयमन्त्रस्य प्रयाजान्तरीयमन्त्रेण प्रवृत्तिक्रमः ।

न च शान्नाशाखास्त्ययोः कृत्रक्रमत्वाभावेऽपि एकशाखास्थानां
पञ्चानामपि मन्त्राणां पाठेन कृत्रक्रमत्वाच्छाखान्तरीयेषामनियत-
व्यवधाने प्रवृत्तिक्रमवाधापत्तिः । पञ्चानां मन्त्राणां पञ्चप्रयाजाङ्गत्वे-
नैकश्रेष्ठत्वाभावाद्वात्तरप्रयोगविधिभेदेन भिन्नप्रयोगविधिपरि-
गृहीतानां पाठेन क्रमानियमात् । द्रव्यते च पाशुकानूयाजानामै-
ष्टिकपिष्टलेपपक्षलीकरणशोभस्य च महाप्रयोगैकत्वेऽपि भिन्नावान्तर-
प्रयोगविधिपरिगृहीतत्वेनाकृत्रक्रमत्वम् । तस्मादनियमः ॥५॥१॥३॥

क्रमेण ॥ पदार्थबोधकवाक्यपाठक्रमोऽपि पदार्थक्रमनियामकः ।
न च विधीनां तत्पदार्थविधायकत्वात् क्रमस्य च स्वाध्यायल-
क्षिद्व्यर्पत्वेनाध्ययनविष्णुमयुक्तत्वाच्च पदार्थक्रमनियामकत्वम् । पदा-
र्थानामनुष्ठानकाले स्मारकापेक्षायां मन्त्रादीनामुपस्थितत्वेन स्मार-
कत्वनियमात् तत्कमेष्टेषानुष्ठानक्रमनियमोपपत्तेः । अत एव यत्र
मन्त्राद्यानं, तत्र तत्क्रम एव नियामकः । यत्र तु न तत्तत्र विधा-
यकत्वेनोपयुक्तस्यापि विधिवाक्यस्यैवोपस्थितस्य स्मारकत्वेन नियमात्
तत्क्रमस्यापि पदार्थक्रमनियामकत्वम् । पाठोपस्थितस्य च क्रमस्य
विनियोजकवाक्यकल्पनयाऽङ्गत्वेऽवगते प्रयोगविधिना प्रयोगविधा-
नम् । लक्षणे पदार्थबोधकत्वञ्च क्वचिदनुष्ठेयपदार्थबोधकत्वं क्वचित्त-
स्यम्बन्धद्रव्यदेवतादिशोधकत्वम् । तेन च द्विविधेनापि अनुष्ठेयपदार्थ-
क्रमनियमः । अत एव देवताबोधकवाक्यादिक्रमादपि थागक्रमः ।
अतः पाठोऽपि क्रमनियामकोऽपेक्षितत्वात् । अत एव यत्र न क्रमा-

प्रधानसहितेष्वपि प्रवृत्तैव क्रमसिद्धेर्न स्थानोदाहरणता । प्रधाने
स्थानाभावाच्च नोपाकरणे मुख्यक्रमाशङ्का । अतः स्थानादेव सर्वनी-
यस्य प्रथममुपाकरणं, तदुत्तरं दैवस्य, तदुत्तरमातृबन्धस्य ।
प्रकृतिदृष्टपूर्वापर्यस्यैव* नियामकान्तराभावे नियामकताङ्गीकारात् ।
अत्रापि स्थानावगतस्य क्रमस्य कल्पितवाक्येन विनियोगेऽवगते
प्रयोगविधिना प्रयोगविधानम् ॥५॥१॥६॥

मुख्यक्रमेण ॥ मुख्यक्रमोऽप्यङ्गक्रमनियमे प्रमाणम् । मुख्यवक्ष्य
प्रधानत्वम् । यच्च ज्ञानेकेषां साङ्गानां प्रधानानां सहकर्तृव्यता, तत्र
प्रयोगविधिनाऽङ्गप्रधानयोः साहित्यावगतावपि प्रधानान्तरसाहि-
त्यानुरोधेन यावदनुज्ञातव्यवधानस्त्रीकारेऽपि तदधिकव्यवधाने
प्रमाणाभावात् प्रधानप्रत्यासत्त्यनुपहाय मुख्यक्रमेणैवाङ्गे क्रमनियमः ।
अत एव प्रवृत्तावङ्गनिरूपितप्रत्यासत्त्यनुपहो बीजम्, मुख्यक्रमे तु
प्रधाननिरूपितप्रत्यासत्त्यनुपहो इति तयोर्भेदो वैपरीत्येन सत्ता-
बलश्चेति वक्ष्यते ।

मुख्यक्रमोदाहरणञ्च मरस्वती भवत एतद्वै दैव्यं नियुन यत्स-
रस्वती मरस्वाश्चेति वाक्यविहितप्रधानद्वयक्रमात् तन्निर्वापक्रमः ।
अत्र हि द्रव्यसामान्याधिकरणाभावेऽपि समन्वयसामान्यवाचिनस्त-
द्धितस्य दैव्यमिति वाक्यशेषाद्देवतापरत्वोपपत्तेर्दिवचनेन देवता
कल्पितयामद्वयं विधीयते । अत एव न यामद्वयेऽपि मरस्वानेव
देवता । अर्धवादस्य विरूपैकशेषतात्पर्यसाहकत्वेन मरस्वतीमरस्व-
देवत्यत्वावगमात् ।

* इत्यमव सन्वय पाठः । यीव्वापस्यस्यैव -इति तु भवितुमुचितम् ।

धारिते प्रयोगविधिना प्रयोगविधानम् । तदुत्तरञ्च प्रयोगविधे
पर्यवसानमिति ध्येयम् ।

न चेद सर्वसाहित्यातुरोधेन स्यात् तत्रैव प्रमाणभावो बोधक-
शब्दाभावादिति वाच्यम् । एकेन पदेनानेकोपस्थितौ क्रियामध्ये
एककालावच्छिन्नरूपसाहित्यातुरुच्यमानस्य शाब्दत्वमिच्छार्थं
सञ्चयाऽङ्गीकारात् । प्रतीयते हि शतावधानवाच्यैव पृथिव्या
राजानो बहव इत्यादौ बहुलावच्छिन्नानामवधानादौना चैवाद्य
न्यथोऽप्यति बाधने एककालावच्छिन्न । अत प्राजापत्यपदादौ
तल्लक्षणेत्यपि ध्येयम् ॥५॥१॥५॥

स्थानाच्च ॥ स्थान च प्रमनियमे प्रमाणम् । तच्च कृत्रिमकपूर्व-
पदार्थोपस्थिति । सा चैकमन्वन्धिदर्शनेनापरमन्वन्धिसारणमिति
न्यायेनोत्तरपदार्थस्य छटित्युपस्थापिका । अतश्चात्माहित्येन विहि-
तानामन्येषा पदार्थाना तदनन्तरानुष्ठानमिद्धि । यथा प्रकृतावग्री-
षोमप्रणयनानन्तरमौषधप्रयत्नाच्चे दैच पशु , आश्विनपक्षोत्तरकालञ्च
शौत्याच्चे भवनीय , उद्यनीयानन्तर सुत्योत्तरमानुबन्ध्य , माद्यस्के
च सर्वमग्रीषोमप्रणयनादि शौत्ये ऽह्न्येव क्रियते ।

तदाचनिकान्तिदेशाभावेऽपि तत्र सह पशूनाल्लभत इति
श्रुतम् । तच्च प्रधानेनात्यन्तप्रत्यासत्तिसाभादाऽश्विनोत्तरमेवति स्थित
वर्तीये । अतश्चाश्विनस्योपस्थापकस्य भत्वात्मवर्णोयस्यैव स्थानात्प्रयत्न-
उपाकरणम् । न तु दैचस्य । तदुपस्थापकस्य भ्रष्टत्वेन स्थाना-
भावात् । प्राकृतपाठस्य च व्यवधायकपदार्थान्तरक्षत्वेन नियाम-
कत्वाभावात् । अत एवोपाकरणोत्तरभाविनियोजनादिपदार्थेषु

क्रम । तत्र पाठस्य स्मारकवाक्यवृत्तित्वेन प्रत्यक्षलाक्ष्मीघोषस्थितेऽथ
बलवत्त्वम् । मुख्यक्रमस्तु मुख्ययोरेव प्रथम केनापि प्रमाणेनावगम्य
तदपेक्षया तत्साहित्यसम्पत्तये कल्प्यमानो विसृजित इति दुर्बल ॥
५॥१॥८॥

मन्त्रतन्तु ॥ पाठयोस्तु मन्त्रब्राह्मणगतयोर्मन्त्रपाठो बलीयान्न तु
ब्राह्मणपाठ । तस्योत्पत्तिविनियोगविधिगतत्वेन प्रथमोपस्थितत्वे-
ऽपि पाठस्य स्मारकक्रमविधयैव क्रमनियामकत्वोक्ते मन्त्रवृत्ते च
तस्यैव स्मारकतया विधानोपयुक्त्याममर्थस्य च विधे स्मारकत्वा-
भावान्मन्त्रपाठक्रम एव बलीयान् । तेन धाज्यानुवाक्यादिमन्त्रपाठ-
क्रमादाग्नेयस्य प्रथमातुष्टान पश्चाद्द्वयोपाशुश्याजोत्तरमग्नीषोमीयस्य । न
तु ब्राह्मणपाठक्रमाद्मग्नीषोमीयस्य प्रथम पश्चादुपाशुश्याजोत्तरमाग्ने-
यस्य । अत एव तत्र पाठक्रम स्वाध्यायादावुपयुज्यते । ५॥१॥२॥

वचनान्तु ॥ इदानीमातिदेशिकपाठक्रमापेक्षया निवृत्तौ मुख्य-
क्रमस्य बलाबल चिन्त्यते । अध्वरकन्यायामाग्नावैष्णवमेकादशकपाल
निर्वपेत्सरस्वत्याज्यभागावाहस्यत्यस्य चरुरिति श्रुतम् । अत्र सत्यपि
वाक्यवयेण यागव्यविधाने, एतयैव यजेताभिर्च्यमाण इति
वाक्यान्तरेणाभिचाराख्यफलोद्देशेन संहितानां विधानात्तथाणाम
एकप्रयोगविधिपरिग्रह ।

अवाचस्य यागस्य द्विदेवत्वलौपधद्रथकत्वादैन्द्राग्नीषोमीया-
न्यतरविधन्त । केचित्तमानाचरतद्विद्वान्तपदकत्सादृशाद्मग्नीषोमी-
यस्यैवति वदन्ति । द्वितीयस्याज्यद्रथकत्वादुपाशुश्याजविधन्त ।
इतीये एकदेवताकत्वौपधद्रथकत्वादाग्नेयविधन्त । तत्राज्यद्रथक-

न चेवमपि सरस्वती सरस्वाय सरस्वन्तौ, सरस्वन्तौ देवते ययोस्तौ इति व्युत्पत्त्या एकैकस्य द्विदेवत्वत् किं न स्यादिति वाच्यम् । एकैकदेवत्याद्यान्यनुवाक्यापाठेनैकैकदेवत्वत्वावगते । अतएव प्राज्ञापत्यवत्सप्रतिपन्नदेवताकलाभावेन मन्त्रपाठक्रमान्प्रधानक्रमे षति मुख्यक्रमेष्वैव तन्निर्वापयो क्रमः ।

वस्तुतस्तु तुल्यन्यायतया पूर्वपदार्थप्रवृत्तिरिवोत्तरपदार्थप्रवृत्तेरपि पूर्वपदार्थक्रमनिधामकत्वस्योक्तत्वात् प्रकृते च याञ्छानुवाक्यादिरूपोत्तरपदार्थप्रवृत्तैव निर्वापक्रमोपपत्तेर्यद्यपि नेद मुख्यक्रमस्यासकीर्णमुदाहरणम् । तथापि दध्न पूर्वं शाखाहरणादयो धर्मा पठिता पश्चाद्गोत्रस्य निर्वापादय, याञ्छानुवाक्ययोस्तु विपरीत पाठ, ततश्च पूर्वोत्तरभाविप्रवृत्तिद्वयवशात् प्रयाजशेषाभिघारणेऽनियमप्रसक्तौ मुख्यक्रमेणाग्रेयस्य प्रथममभिघारण पश्चाद्दध्न इत्युदाहरण वक्ष्यमाणं द्रष्टव्यम् ॥५॥१॥७॥

प्रवृत्तौ ॥ तदेव षट् प्रमाणाणि निरूपितानि । तेपाञ्चाक्षाधिकरणोक्तक्रमेण पारदौर्बल्यं द्रष्टव्यम् । न तु सूत्रक्रमेण । तत्र श्रुतिविरोधेऽयंस्त्वैवान्यथाकल्पनाद्दौर्बल्यम् । अर्थविरोधे पाठस्य वक्ष्यते । एव वैकृतपाठविरोधे प्राहृतस्थानवाधोऽपि । प्राहृतकृत्प्रस्थानविरोधे प्रधानप्रयोगविध्यायितमुख्यक्रमस्य दौर्बल्यं वक्ष्यत एव । मुख्यक्रमविरोधे प्रवृत्तिक्रमस्यापि दौर्बल्यं तथैव ।

तद्विषयं पाठक्रममुख्यक्रमयोवत्तावल चिन्त्यते । दर्शपूर्णमास-द्योराग्रेयोपाशुयाजमीधोमीधरूपमुख्यक्रमादाज्यस्योपाशुयाजौघस्य प्रथमं निर्वापं पश्चाद्दमीधोमीधद्रव्यस्य । पाठक्रमात्तु विपरीत

धर्मानुष्ठानोत्तरमेव द्वितीयप्रधानधर्मानुष्ठानमित्याग्रावैष्णवस्य प्रथमं
निर्वाणं पद्याद्वाहसत्यम् । एवं सादस्के स्थानगम्यकृतप्रक्रोपा-
करणस्य वाचनिकादिदेशव्यां कस्यांचिद्विद्वत्तौ वाचनिकोपा-
करणस्यैव अत्युत्तोपाकरणप्रवृत्तैव नियोजनादिक्रमः । एवं
च केषाञ्चिदेतादृशविषयद्वयेऽपि याज्ञिकाचारे मूलं चिन्त्य-
मिति प्रकृतिकृतक्रमेणैव मिद्धान्तकरणं मूलस्थोक्तत्वादुपेक्ष्यम् ।
अत आतिदेशिकपाठविरोध एव मुख्यक्रमादेर्द्वैविध्यमिति
स्थितम् ॥ ५ ॥ १ ॥ १० ॥

विकृतिः ॥ चातुर्मास्येषु माकसेधसृतीयं पर्व । तत्र कार्तिकायां
पौर्णमास्यां काञ्चिदिष्टयो विद्वितास्तासु वक्ष्यमाणेनैव न्यायेन
यद्व्येति वाक्यत्रयेनान्येष्टिवत्सदास्कास एवेत्यविवादम् । यानि तु
ब्रह्म माकसेधेन यजेतेति वचनेन तत्पूर्वदिनकर्तव्यानि कर्माणि-
अग्नेः, नोक्तवते प्रातरष्टाकपालं निर्वपेन्मरुद्भ्यः शान्तपनेभ्यो मध्य-
न्दिने चहं मरुद्भ्यो गृहमेधिभ्यः सर्वांसां दुग्धे सायमोदनमित्येवं-
विधवाक्यत्रयदिदितानि, तानि किं ब्रह्मकालान्युत सद्यस्काशानीति
क्रमविशेषोपदिक्तया मन्देशे, प्रकृतिप्राप्तत्वात् ब्रह्मकालत्वम् । न
चात्रान्यविकर्तव्येति न्यायः । तत्र हि यद्व्येत्यादिवाक्येन साङ्गप्रयो-
गस्य पौर्णमास्यादिकालविधानादातिदेशिकब्रह्मकालत्वानुपदे च
तद्वाधप्रसङ्गाद्युक्तं सद्यस्काशालम् । प्रकृते तु प्रातरादिकालकालस्य
दिनद्वयेऽपि सम्भवात् ब्रह्मकालत्वमेव ।

अतश्च चयोर्द्वयां प्रातरादिकालेषु चयाणामप्यन्वाधानं कृत्वा
चतुर्दशां प्रातरादिकालेषु याग इति द्रष्टव्यम् । कर्ममध्ये कर्मा-

यागधमपिचया आग्नावैष्णवस्य धर्माः आतिदेशिकपाठमुख्यक्रमयो-
रविरोधादेव प्रथमतः कार्याः । बार्हस्पत्यस्य तु मुख्यक्रमात्पश्चा-
त्कार्या उतातिदेशिकपाठक्रमात्पूर्वमिति चिन्तायाम् ।

मुख्यक्रमस्यौपदेशिकप्रयोगविध्युद्धीतत्वेनौपदेशिकत्वात्सत्यंति-
देशोत्तरकालकले ग्रादिबद्धाधोपपत्तेर्मुख्यक्रमस्य बलवत्त्वमिति
प्राप्तेः ।

प्रयोगविधेरौपदेशिकत्वेऽपि स्वरूपेण मुख्यक्रमस्य कल्पना-
च्छ्रन्यायानुपपत्तेः कल्पनाद्याद्यापेक्षायामूलत्वेन प्रयोगविध्युपजीव्य-
प्राथमिकातिदेशप्रापितपाठक्रमेणैवाकाङ्क्षाया उच्छेदान् म्नेनादावा-
तिदेशिकनानत्विक्त्वादिबदेवातिदेशिकपाठक्रमप्रापितक्रमस्यैव बली-
यत्त्वम् । तदेतत्सिद्धमपि शोदकस्य प्रयोगविध्यपेक्षया बलवत्त्व
स्पष्टीकरणार्थे क्रमलक्षणे सुगद्यते इति मन्यन्तम् ।

न चैवमाग्नावैष्णवबार्हस्पत्यधर्माणामपि प्राकृतकृतक्रमेणैवाद्याना-
पत्तेर्याजिकानां वैद्वतमुख्यक्रमानुरोधेनाग्नावैष्णवस्य प्रथम निर्वा-
पाद्यनुष्ठान विरुद्धेति वाच्यम् । प्रकृतौ हि यत्र पाठादिप्रमाणक-
क्रमस्तत्र तत्पदान्तरं तत्पदार्थं कार्यं इति विधिभ्यैव वाक्य-
कल्पनम् । मुख्यक्रमे तु साधवाह्मिर्वाहकप्रमाणवलाद्याद्यप्रधान-
धर्मान्तरमुत्तरप्रधानधर्मां ऋतेषु इत्येव कल्पनम् । न तु
विशिष्य, न वा आग्नेयमादिप्रवेशः ।

अत एव विहतावपुर्वाङ्गप्रवेशेऽपि न वाक्याकारकल्पनमित्यपि
साध्यम् । अथ प्रष्टत्तिवर्गेषुऽपि कृतप्रमकाङ्गप्रष्टत्तिप्रमेणेतरे पदार्था-
कर्तव्या इत्येव वाक्यकल्पनम् । अतश्च विहतावपि आद्यप्रधान-

प्रकृतौ पाठादिक्रमेण पदार्थानां क्लृप्तक्रमत्वात्पूर्वपदार्थापस्था-
पितस्त्वैवोत्तरपदार्थस्थानुष्ठेयत्वावगतेः श्रुतवचनयोरुन्मात्रविषयत्वे-
ऽयनूयाजोत्तरपदार्थस्य सूक्तवाकादेरनूयाजानन्तर्यानूयाजोपस्थापित-
त्वादिधर्मानुपहस्योभेनोत्कर्षः । न च प्रधानप्रत्यासत्त्यनुरोधेन तद-
भावः । तस्याः प्रयोगविधिना क्लृप्तप्रमाणगम्यकमानुरोधेनैव प्रकृता-
विव विहृतावपि कल्पनीयत्वात् । एवमपकर्षेऽपि प्रयाजानामाघा-
रादिरूपपूर्वपदार्थानन्तर्यस्य तदुपस्थापितत्वस्य च बाधे प्रमाणा-
भावेन पूर्वपदार्थभाविनामपि तदुपपत्तेः । न चापकर्षे पूर्वभाविनां
काचित् क्षतिः । प्रधानप्रत्यासत्तेः प्रकृताविवकिञ्चित्करत्वात् । न
चापकर्षं हविरासादनोत्तरक्रियमाणपदार्थस्य सामिधेन्यादेशदा-
नन्तर्यतदुपस्थापितत्वादिरूपधर्मबाधापत्तेरपकर्षानुपपत्तिः । तद्बाध-
स्योत्तरकालिकत्वेनाविरोधात् । सामिधेनौनास्तु प्रयाजाङ्गत्वादिपि
हविरासादनानन्तर्यादिबाधेऽप्यदोषः ॥ ५ ॥ १ ॥ १२ ॥

प्रवृत्त्या ॥ सोमे सुत्यायां प्रातरनुवाकम्रैषं प्रातर्यावभ्यो देवेभ्यो-
होतरनुमूह्यैर्विधं होचे दत्त्वा प्रतिप्रस्थान्तः सवनीयान् निर्वप-
स्नेति प्रेक्षतीति म्रैषं विधाय होषा प्रातरनुवाके उच्यमानेऽध्वर्यो-
हपास्तिर्विहिते आप्रातरनुवाकममातेः । सा च वचनादेव वैकल्पिकी ।
गतौ यत्र होतरभिजानाद्भद्रुपाद्गत्पश्ररिति तत्रप्रचरण्यां सुचि
क्षतुगृहोत जुहोतीत्यादिना प्रचरणीहोमादिकान् पदार्थान्विधाय
सवनीयहविर्विधिः । गतो बहिष्पवमानाद्यन्ते अग्नीदग्नीन्विहर
यद्भिः क्षृणादि पुरोदागानसकुर्विति म्रैष. समाघातः । तत्र सव-
नीयहविष्पु धानादिषु दार्शिकविध्यन्ते निवापप्रोक्षणादिरूपे.प्राप्ते

न्तरारम्भस्तु द्युष्टं साकमेधेन यजेतेति वचनाच्चैव द्रुष्यति । यदि तु प्रमङ्गमिद्विरामश्चेति, तदाऽऽप्तं चयोदग्नां प्रातः सद्यदेवावाधाय वतु-
दग्नां प्रातरादिकालेषु धामाः । अङ्गास्तुष्ठान तु पूर्वाङ्गानामनीक-
वत्या मसोत्तराङ्गानां सान्तपनीयया । गृहमेधीयस्य त्वपूर्वत्वादेव
नाङ्गापेक्षा । अन्वाधानं त्वाङ्गभागार्थमिति द्रष्टव्यम् । केचित्तु एका-
दश्रीप्रभृतिद्व्यङ्गकालं पृथक्प्रयोगमिष्टिचयं पूर्वपक्षे कर्त्तव्यमिति
वदन्ति । तेषां द्युष्टं साकमेधेनेति वचनानुपपत्तिरिति प्राप्ते ।

एकस्मिन् प्रातरादिकाले विहितस्य साङ्गतसमयोगस्य द्युष्ट-
कालत्वपक्षे औपदेशिककालैकत्ववाधापत्तेः सद्यस्काकत्वम् । न च
सायंप्रातःशब्दयोरन्वयत्वेनैकवचनान्तत्वे प्रमाणाभावः । एकवचनान्त-
मन्थन्दिनपदप्रायपाठादेवैकवचनान्तत्वनिर्णयोपपत्तेः । द्युष्टं सावमेधे-
मेति साङ्गस्यैव द्युष्टकालत्वश्रुतेः । अतश्च विशेषणस्यैकत्वस्य विद-
चित्वात् सद्यस्काकाना एवेता दृश्यः ॥ ५ ॥ १ ॥ ११ ॥

आङ्गानां ॥ दैवपशौ प्रकृतितोहविरामादभोत्तरभाविनां प्रया-
जानां अपकर्षसिद्धन्त पशुं प्रयजन्तीति वचनेन श्रुतं । तथा सव-
नीधे हविहृदाभोत्तरभाविनामनूधाजानामुत्कर्षं आग्निमाहनादूर्द्ध-
सन्ध्याजैश्चरन्तीति श्रुतः । तौ किमुत्कर्षापकर्षौ तन्मा-विषयावुत
तदन्तस्थापकर्षस्तदादेयोत्कर्षं इति चिन्तायां, प्रयाजादिदृष्टशोप-
स्रवणत्वे प्रमाणाभावात् पूर्वोत्तरपदार्थानां च प्रयाजाद्यनङ्गत्वेन
तदुत्कर्षापकर्षयोर्दुत्कर्षापकर्षशब्दाऽनुपपत्तेस्तत्पदार्थानां प्रधान-
प्रत्यामतिवाधापत्तेः तन्मा-वर्द्धोत्कर्षापकर्षाविति प्राप्ते ।

* इत्यमेव शब्दो चर्त्तव्यः । तदा सद्यः-इति तु भवितुमुचितम् ।

नाङ्गतया क्रमबाधे प्रमाणाभावात् प्रोचणादीनां सौमिकपदार्थो-
त्तरत्वस्य प्रतिप्रस्थाद्वकलंकत्वस्यैव वाऽऽपत्तेरुपेक्षितम् । इतरयो-
पाक्षिपत्तेऽपि तस्या एव प्रतिप्रस्थाद्वकलंकत्वापत्त्या प्रोचणादौ तद-
नापत्तेयम् ।

यत्तु ऐष्टिकानां बह्वत्वादभेदुषेतदुत्तरमपि तदापत्तेः प्रचरणी-
होमकालवाक्यस्य षड्कोच इत्युक्तम् । तदस्तु गान तथा । तथापि
यावन्त एवैष्टिकास्तत्कालावधि कर्तुं शक्यास्तावतां पूर्वं करणापत्ते-
रन्वेषां च तदुत्तरं प्रतिप्रस्थात्र वा करणापत्तेर्वाक्यमङ्कोचे प्रमाणा-
भावः । वस्तुस्तु सर्वे पूर्वे कर्तुं शक्या एवेत्युक्तम् ॥ ५ ॥ १ ॥ १३ ॥

अनयोगात्तु ॥ सौमिकग्रीधोमप्रणयनानन्तरं पद्यङ्गतया यूपच्छि-
नन्ति इत्युत्पन्नं यूपहेदनं दीक्षासु यूपच्छिनत्तीत्यनेनापहृष्ट प्रया-
जग्यायेन प्राचोऽपि पदार्थानग्रीधोमप्रणयनादीनपकर्षतीति प्राप्ते ।

भिन्नप्रयोगविधिपरिगृहीतत्वेनापि पाठस्य क्रमानियामकत्वा-
न्महाप्रयोगविधेः क्येऽपि वा उत्पत्तिविधियेसायां प्रयोद्धत्त्वानवगमेन
क्रमानाकाङ्क्षत्वात् पाठस्य क्रमाकल्पकत्वेन बह्वक्रमत्वाभावाद्दीक्षा-
कालविधिवाक्ये च प्रयोज्यत्वावगमेन तत्रैव क्रमापेक्षतया भिन्न-
प्रयोगपरिगृहीतैरपि सोमाङ्गदीक्षाकालीनपदार्थैः पाठेन क्रम-
कल्पनात्तत्रैव षड्कोचहोमानन्तरं यूपहेदनमात्रं यूपोत्पादकधर्म-
मार्गं वाऽपहृष्ट्य कार्थं, न तु तदनापकर्षः । एतेन यूपहेदनस्य
दीक्षान्ते करणमिति शेषाच्चिदुक्तमपास्तम् । दीक्षासु यूपं क्षिनत्ती-
त्यस्य षड्कोचहोमानन्तरं पठितत्वात् ॥ ५ ॥ १ ॥ १४ ॥

प्रायश्चित्तकक्ष ॥ सवनीयपशुतन्त्रं सवनीयहविरपु प्रसज्यते, दैच-

निर्वापान्तस्य प्रैषविधानादपकर्षोऽलङ्कारणादेशोत्कर्षोऽतिवाद एव । मध्यतनाना प्रोक्षणादीना लक्षङ्कारणात्प्रागेव करण न तु निर्वापोत्तर, प्रधानाङ्गाना प्रचरणीहोमादीनां कृत्तकालत्वेन तैर्यवधानादिति प्राप्ते ।

प्रोक्षणादीना निर्वापरूपपूर्वपदार्थोपस्थितानामतिक्रमे प्रमाणाभावात्निर्वापोत्तरमेव करणम् । न च सौमिकैर्यवधानम् । उपास्त्रिपचे तावत्प्रधानाङ्गभूतायामुपास्तावभ्यर्च्यकर्तृकत्वस्यावशकत्वादतिदेशप्राप्तनिर्वापसमानकर्तृकत्वानुरोधाच्च प्रोक्षणादावितरमन्य इति न्यायेन प्रतिप्रस्थात्कर्तृकत्वावगते सौमिकस्य व्यवधायकत्वानुपपत्तेः ।

न सैव सति निर्वापस्येति प्रैषे प्रोक्षणादिलक्षणापत्तिरित्यादितन्त्ररत्नोक्तदूषणवकाशः । न्यायेनैव तत्राप्यङ्गीकारेण लक्षणादावापादकाभावात् । उपास्यभावपचे तु यद्यप्यध्यर्चुरेवातिदेशप्राप्तप्रोक्षणादौ कर्तति निर्वापेण भिन्नकर्तृकेण न शक्यते प्रोक्षणादिकमुपस्थापयितु, तथापि श्रद्धयोरपि निर्वापे प्रैषद्वारा प्रयोजककर्तृत्वेन समानकर्तृकत्वोपपत्तैर्युक्तमेव निर्वापोपस्थापितत्वं प्रोक्षणादौ । न चास्त्रिन् पचे प्रधानाङ्गप्रचरणीहोमादिभिर्यवधानम् । तस्याभूदुपेत्यादिप्रातरनुवाकपरिधानीयाकालकालेन प्रोक्षणाद्युत्तरत्वात् । प्रातरनुवाकर्त्तव्यमपि वज्रत्वेन तस्मिन् एवैष्टिकपदार्थसमाप्त्युपपत्तेश्च ।

यत्तत्र तन्त्ररत्नस्य रसादन्वैरपि बहुकृमाणामैष्टिकपदार्थानां वज्रत्वात् प्रचरणीहोमकालविधिरुपास्त्रिपचाभिप्रायेणैवेत्युक्तम् । तत्प्रचरणीहोमस्य उपास्यभावपचे कालविषयभावे प्रतिप्रस्थातरित्यादि-प्रैषोत्तरभाविपाठक्रमेण कृत्तकालकाला प्रचरणीहोमादीनां प्रधा-

कृतत्वभावेन समानतया श्राद्धेपप्रतिबन्धायोगात् । इतरथा दधि-
पागपयोयागघोरपि पाठेन क्रमापत्तेः । अतश्च प्रहतेऽप्यनूयाजो-
त्तरत्वस्याप्राप्तेः पुरोडाशाद्यङ्गेडाभक्षणोत्तरमेव पिष्टलेपकलीकरण-
होमौ ॥ ५ ॥ १ ॥ १५ ॥

तथाऽपूर्वम् ॥ दर्शपूर्णमासयोर्हविरभिवासनोत्तरं वेदिकरणमा-
खातम् । तस्य च पूर्वद्वुरमावास्यायां वेदिं करोतीति वचनेनाप-
कर्षं श्रुतः पूर्वभाविनोऽपि हविरभिवासनादीनपकर्षत् । एक-
प्रयोगविधिपरिगृहीतत्वेन पाठस्य क्रमकल्पकत्वात् । अमावास्या-
पदस्य कर्मपरत्वे लक्षणप्रसङ्गेन कालपरत्वावसायाद्द्विरभिवास-
नोत्तरभाविवेदिकरणविधेरेव पौर्णमासाद्गतबोधकत्ववद्दर्शान्ता-
बोधकत्वाच्च । न च कालद्वयविधाने वाक्यभेदः । सामव्यादिदं
कृत्वा वेदिं करोतीति श्रुतवेदकरणानन्तर्यवलेनैव च पूर्वशुद्धस्य
प्राप्तत्वेनानुवादात् । प्रधानप्रत्यामत्तिहाभात् पौर्णमासस्यातीतत्वाच्च
दार्शिकवेदिकरण एवायं विधिः । अतश्च पौर्णमाससाधारण्येन
पाठस्य क्रमकल्पकत्वावश्यकत्वात् । अत एव च यूपङ्गेदेनवैलक्षणा-
त्तदन्तापकर्षं प्राप्ते ।

कालपरत्वेऽपि कालविधेः प्रयोगविधितेन दार्शिकवेदिकरणस्य
तत्रैव प्रयोज्यत्वावगमात्तद्वगमोत्तरस्य क्रमापेक्षायां पाठस्य निया-
मकत्वासम्भवाच्छ्रौतक्रमान्तरसत्त्वाच्च न हविरभिवासनेन यद्दुक्रम-
त्वम् । अतश्च पाठोऽपि परिशेषात् पौर्णमासविषय एव । यदि तु
यद्यप्यपर्वणि अतर्ह्यं प्रातरन्वाधानदिने वेदिकरणमिह्यं लक्षणा-
मप्यङ्गीकृत्यामावास्यापदेन कर्मवोच्येत, तदा दार्शिकवेदिकरणस्याय-

पशुनन्वस्य पशुपुरोडाशे इति वक्ष्यते । प्रसङ्गे च ये उपकाराः प्रयाजानूयाजादिजन्यास्तन्वितो लब्धास्तज्जनकीभूतपदार्थांश्चेति नानि-
 देशापेदा । ये तु न लब्धा आज्यभागपिष्टलेपफलीकरणहोमादि-
 जन्यास्तत्पदार्थांश्चेत्स्वेतिदेश इत्यपि वक्ष्यते । तदिह पाशुकानू-
 याजानां द्वैचे हृदयादियागोत्तरत्वात् सवनीये चाग्निमासतश्चलो-
 त्तरत्वात्तत्पूर्वभाविषवनीयहविःपशुपुरोडाशादीनामङ्गभृताः पिष्ट-
 लेपफलीकरणदिहोमाः किमनूयाजोत्तर उत्कर्षव्या उत नेति
 चिन्तयाम् । प्रकृतौ दर्शपूर्णमासयोः पिष्टलेपफलीकरणहोमानां
 परप्रयुक्तानूयाजैरेव बहुक्रमत्वादिहापि सत्यपि भिन्नप्रयोगविधि-
 परिग्रहे अङ्गभूतस्थान्याङ्गभूतानूयाजोत्तरत्वस्यापि समन्वेनोत्कर्षे
 प्राप्ते ।

न तावद्विहतावेव क्रमकृप्तिः । भिन्नप्रयोगविधिपरिग्रहात् ।
 पुरोडाशादिप्रयोगविधिना विहितानां पिष्टलेपफलीकरणहोमेडा-
 भक्षणानां व्यवधायकाभावविशिष्टप्रकृतिदृष्टपौर्वापर्यस्य क्रमकल्प-
 कर्त्तव्योत्कर्षे तत्कमवधायकप्रसङ्गाच्च । पाशुकप्रयोगविधिविहितानां
 समिष्टयजुःपञ्चीमयाजानामुक्तप्रमाणेनैव क्रमकृत्तेश्चाद्यस्यापि प्रस-
 ङ्गाच्च । नापि प्रकृतितोऽनूयाजोत्तरत्वकृप्तिः । प्रकृतौ हि पाठ-
 कल्पितवाक्येन क्रमनियम एव विधीयते, न तु क्रमोऽपि । तस्य
 प्रयोगविध्याच्चेपादेव प्राप्तेः । अतश्च प्रकृते भिन्नप्रयोगविधिपरि-
 ग्रहीतानां सामान्यतः क्रमस्याप्राप्तौ तदाभितस्य नियमस्याप्राप्तिः ।
 न ह्युपात्तेपात्पूर्वमेवावघातविधिवत्प्रवृत्त्यङ्गीकारेण कल्पितवाक्यस्य
 क्रमविधायकत्वमेवेति शक्यं वक्तुम् । तदिह पाठकस्यस्य विधेः

शान्तपनीया कर्त्तव्येति शान्तपनीयाङ्गानां नैव क्रम आदरणीयः ।
 अथ च शान्तपनीयेत्युपलक्षणं प्रारम्भकर्ममात्रस्य, अग्निहोत्रेत्यपि आव-
 श्यकमात्रस्य । अनावश्यकविषये अपवाद* एतच्चज्ञस्य ह्येते यद्-
 न्यस्य तन्त्रे विततेऽन्यस्य तन्त्रं प्रतापत इति निषेधात् । न चैवमनीक-
 वत्युत्कर्षेऽपि मध्यन्दिने शान्तपनीयाऽऽपत्तिः । तथान्ते शान्तपनीयाया-
 अनीकवत्युत्तरकालत्वस्यैकप्रयोगविध्वगत्स्य प्रणयनस्य च बाधेन
 वरमेकस्यैव मध्यन्दिनकालस्य बाधात् ।

केचिन्तु निमित्तविशेषणीभूतकालस्यैवानुपाह्वलं न तु काल-
 मात्रस्येत्यङ्गीकृत्य शान्तपनीयायाः काम्यव्यस्येऽनावश्यकत्वादकरण-
 मिति वदन्ति । तन्तु चातुर्मासानामपि नित्यत्वामध्यन्दिनस्यापि
 निमित्तविशेषणत्वापत्तेरुपेक्षितम् ॥ ५ ॥ १ ॥ १० ॥

षोडशी ॥ दैवाग्मानुषादाऽपराधादेवोक्त्येषूक्त्येषु षोडशुक्त्यन्ते
 न वेति चिन्तायां, समयाध्युपिते सूर्ये षोडशिनस्योचमुपाकरोतीति
 वचनविहितसमयाध्युपितकालवाधे प्रमाणभावादुत्कर्षः । न च तं
 पराश्रमुक्त्येभ्यो गृह्णाति षोडशिनमिति वचनेन यश्चो उक्त्य-
 परभावस्य विहितत्वात् स्योचस्य च यद् वा गृहीत्वेति वचनेन
 षडशस्योत्तरकालत्वात्तदनुरोधेन समयाध्युपितकालवाधः । तं
 पराश्रमित्यनेन षोडशिषडश्यागाम्यास्यैवोक्त्यपरभावविधानेन यद्-
 यदस्य स्योचपूर्वकालत्वेऽपि बाधकाभावात् । अतएवाच गृह्णाति

* इत्यनेन पाठः सर्वत्र । मम तु अप्यत्र, — इति पाठः प्रतिभाति । ई, —
 इति प्रतिद्विद्योतस्योदिपानः । अप्यत्रियते इति अत्रचित्तेन संबन्धः ।

मेव विनियोगविधिरिति हविरभिवासनेन दार्शिकवेदिकरणस्य
सुतरां न बद्धकमता । न चैवं पूर्वद्युःकालविशिष्टवेदिकरणस्य
दर्शाङ्गतया वाक्येन विनियोगात् प्रकरणेन पौर्णमासाद्गत्यायोगः ।
वेदेः सर्वसाधारण्येन तत्करणस्याप्यङ्गतयाऽपेक्षासहस्रतपौर्णमासप्रकर-
णेन गर्दभाभिधान्यां आदानस्यैवाद्येप्यपत्तेः । अत एव वाक्येन
श्रुत्या बोधयत्र न प्रकरणस्यार्थाद्येपस्य वा नाधः । तयोः पूर्वद्युःकाल-
मन्त्ररूपगुणमात्रविधिफलकतया क्रियाविधिफलकताभावात् । अतो-
न प्रकृते तदन्तापरुषः ॥ ३ ॥ १ ॥ १६ ॥

मान्तपनीया ॥ देवान्मानुषादा प्रतिबन्धान्मध्यन्दिने क्रियमाण-
मान्तपनीयाया उत्कर्षे स्वकालेऽग्निहोत्रहोमः कर्त्तव्यो न वेति
पित्तायां, स्वकालकरणे मान्तपनीयायां प्रणीतस्याग्नेः* पुनः प्रणय-
नामग्नवान्मन्त्रव्यवप्रणयनश्लोपेन वैगुण्ठापत्तेः कालस्य च पदार्थगुण-
त्वेन प्रयोगविधिविशेषणतयोत्तरकालप्रतीतिकत्वेन च श्लोपेऽपि
वैगुण्ठाभावादुत्कर्ष इति प्राप्ते ।

अमुपादेयत्वात्कालस्य नित्ये यथाशक्ति उपदेयाद्गत्यागस्यैव
तदनुरोधेन पठे यज्यमाणत्वात् प्रणयनश्लोपेनापि कालानुपपन्न एव
न्यायः । कालस्य निमित्तविशेषणत्वेन सुतरामनुपाद्यात्वाच्च । इत्युक्तम्
अग्निहोत्रस्यान्यतः प्रणयनश्लोपकारणमे तदभावेपकल्पस्य दर्शादौ
कृतत्वात्तस्मिन्नेऽपि न वैगुण्ठम् । अतः स्वकाल एवाग्निहोत्र इत्या

* अतिशयान्ते,—इत्यारथेऽस्तस्मिन्नुच्यते पाठो निमित्तप्रमाण इत्य-
शुभोपपत्तेः ।

अथ पञ्चमोऽध्यायः ।

द्वितीयः पादः ।

सन्निपाते ॥ यवानेकेषां प्रधानानामङ्गानां वा एकेन प्रयोगवि-
धिनापमङ्गहात् साङ्गानां साहित्यावगमः, तत्र दर्शपूर्णमासप्राजाप-
त्यादौ किं एकस्य प्रधानस्य सन्निपत्योपकारकाङ्गकाण्डं ह्येतदस्य
कर्त्तव्यमित्येवं काण्डानुसमयोऽथ वा एकैकमङ्गं एकैकस्य ह्येतदस्य
कर्त्तव्यमित्येवं पदार्थानुसमय इति चिन्तायां, प्रधानप्रत्यासत्त्यनु-
सहत् प्रकृतितः परस्परसंचिष्टानामेवोपाकरणनियोजनादीनामेकैक-
स्मिन् पशौ प्राप्तत्वाच्च काण्डानुसमयः । एकप्रयोगत्वञ्च आरादुप-
कारकाङ्गाभिप्रायेणेति न कश्चिद्विरोध इति प्राप्ते ।

प्रत्यक्षवचनेनैकस्मिन् काले साङ्गानां सर्वेषां प्रयोगविधानात्
प्रधानसाहित्यवदङ्गेष्वपि साहित्यावगमादेकैकाङ्गेन सर्वप्रधानानां
युगपदुपकर्त्तव्यमित्यर्थावगमेनैकमुपाकरणाख्यमङ्गं सर्वपशूनां कृत्वा
नियोजनं कार्यम् । प्रधानप्रत्यासत्तिस्तु प्रत्यक्षवचनावगतोक्तसाहि-
त्यानुरोधेनैव कल्पनीया । उपाकरणानन्तरमेव च नियोजनमिति
पयाप्रहृष्येवानुष्ठानम् । आदत्तानादत्तत्वं तु प्रधानसाहित्यानुरो-
धेनेति न कश्चिद्विरोधः । अतः पदार्थानुसमयः । प्रवृत्तिक्रम-
विचारस्त्वैतदधिकरणोत्तरं द्रष्टव्यः ॥ ५ ॥ ९ ॥ १ ॥

कारणम् ॥ यत्र तु प्रधानविरोधो यथाऽयमितिपदेषां श्रुते
सहस्रे वाऽयदाने तावत्सु पुरोडाशेषु अय्यमाजेषु यदि सर्वपा-

निर्वपतिवदागपर एव* । अतु वा ग्रहणपरत्वापि तैत्तिरीय-
शाखायां योऽग्निः मवनत्रयेऽपि आशान्नात्स्वनान्तरविषयकं तं
पराश्रमिति वाक्यम् । अतु वैतदपि सर्वविषयं, तथापि ग्रहं
वेत्यस्य सामान्यविषयत्वाद्कुण्डोत्तरकालं ग्रहणेऽपि समयाधुयिते
स्तोत्रकरणे न कश्चिद्विरोधः ।

यदि तु सामान्यविशेषरूपबाधस्य यथावस्मितगाम्भार्यविषय-
त्वेन देवाद्यपराधे अप्रवृत्ते सर्वपदार्थानां तुल्यत्वत्वमुच्यते । तथा-
द्युक्त्यपरभावस्य क्रमत्वेनोपादेयत्वात् पूर्वाधिकरणन्यायेन बाधोप-
पत्ते समयाधुयितकालानुग्रहो न्याय्य एव । न च कालस्याद्वाङ्म-
त्वेन प्रधानाद्गमनापेक्षया दौर्बल्यम् । उभयोरप्यद्वाङ्मत्वात् । न च
ग्रहणस्याचात्रदागवत् प्रदानोपक्रमता । तद्वद्विहैकपदार्थत्वाभावा-
दिति प्राप्ते ।

ग्रहणस्य योऽग्निद्यागाभ्यामकल्पकत्वेनान्तरङ्गत्वात्तत्त्वमस्य प्रा-
प्त्यम् । वस्तुतस्तु त पराश्रमिचस्यापि कालपरत्वमेवेत्यन्तरङ्गतद्वा-
धोन्याय्य एव । न च ग्रहणस्योत्तरकाल करणेऽपि स्तोत्रस्यैव काला-
नुग्रहः गद्गुः । तद्यानि स्तोत्रग्रहणोत्तरकालत्वस्य प्रधानप्रत्यामत्तेऽ
बाधप्रसङ्गेनैकस्यैव समयाधुयितकालबाधस्य न्याय्यत्वात् । अतस्त-
स्याप्युक्त्ये इति सिद्धम् । ५ ॥ १ ॥ १ ॥ ५ ॥

इति श्रीमच्छिवदेवस्य भाष्यटीपिकायां

पञ्चमस्य प्रथमपादः ॥

* इत्यमेव पाठः सर्वत्र मम तु, अत्रानिर्निर्वपतिवदुपापर एव —
इति पाठः प्रतिभाति ।

मधियद्यं ह्यवोदाहनं क्रियेत, ततो दहोरम् । अतएव काण्डानु-
ममय एव कतिपयाङ्गानाम् ।

यत्नच वार्तिके निमित्तगतस्य यावत्त्वस्याविवक्षितत्वात्त्रैमित्तिक-
गतस्य च तावत्त्ववज्जलादेः पृष्ठगमनीयन्यायेनातुवाद्युगतत्वेनाविव-
क्षितत्वात्साहित्ययोधकत्वनाभावेनानेकेष्वपि अत्रदानेषु प्रत्येक-
प्रयोगेनैव वारुणैष्टिकत्वंत्वत्वावगतेर्भाष्यस्थमेतदुदाहरणं साहित्य-
योधकत्वपगान्तरमभावनयेत्युक्तम् ।

तत्र । सचादुद्वमाय पृष्ठगमनीयेन यजेरन्नित्यत्र हि उद-
वमानममानकर्तृकत्वपत्तेनैव पृष्ठगमनीये वज्जलादेः प्राप्तत्वाद्युक्ता
साहित्याविवक्षा । प्रकृते तु निमित्तमममह्याकत्वस्यैव तावच्छब्दा-
र्थस्य नैमित्तिकविशेषणतया अप्राप्तस्य विधेयत्वाद्युक्तमेवानेक-
निमित्तमग्निपाते नैमित्तिकसाहित्यम् । तावच्छब्दाभावे हि
युगपदनेकनिमित्तमग्निपाते तन्त्रेण नैमित्तिकैष्टिकैव प्रष्येतेति
युक्त एव तावच्छब्दार्थविधिः ।

यथापि हि पुरुषार्थतया न क्वन्तःपातित्वं यथा युगपदनेक
काण्डानादित्यर्थादावनेकादृष्टदाहादौ च, तथापि नैमित्तिकस्य
महदनुष्ठानं । किमुत प्रत्युपयोगमथ्यवर्तितदङ्गवारुणैष्टेः । अतथा-
प्रेयादिभेदेऽपि प्रयाजाद्यङ्गतन्त्रत्ववद्युगपदनेककपालभेदने शोम-
तन्त्रत्ववद्य वारुणैष्टेस्तन्त्रत्वप्रमत्तौ निमित्तमममह्याकत्वविधानेन
तावत्त्वप्रतीतावपि एकप्रयोगविधिपरिगृहीतत्वेन साहित्यप्रतीतेर्युक्त-
मेवोदाहरणत्वम् ।

तत्र चारादुपकारकेषु यज्ञधा प्रमत्त एव । मग्निपातेषु यज्ञधा

चतुरवत्तं जुहोतीत्यनेनावक्तोद्देशेन होमाख्यसंस्कारविधानादर्था-
 देवावदाने प्राप्ते द्विर्हविषोऽवद्यतीत्यनेन द्वित्वमात्रविधानादुक्तविध-
 चतुरवत्तहोमस्यैकपदार्थत्वेनावदानादिप्रदानान्तेनानुसमयः । वस्तु-
 तस्तु अत्रत्तस्योद्देश्यत्वेन ततः पूर्वमवदानप्राप्तेर्दुरूपपादत्वाद् द्वावदान-
 वाप्यौ चावदानमात्रे द्वित्वविधानेऽलङ्कारणार्थाज्यावदानेऽपि सुव-
 वद्वित्वप्राप्त्यापत्तेर्हविर्द्वेऽप्येव द्वित्वविधाने होमादावपि तदापत्ते-
 र्हविर्विशिष्टोद्देशेन तद्विधाने च वाक्यभेदापत्तेरवगमं द्वित्वविशिष्टाव-
 दानविधिस्वीकारेऽपि उपसृष्टादिविधिन्यायेन दृष्टार्थत्वभावात्
 चतुरवत्तहोमविधुपपादकत्वस्याप्यङ्गीकारादवदानादिप्रदानान्तस्यैक-
 पदार्थत्वावगमेन तेनैवानुसमयः ॥ ५ ॥ २ ॥ ४ ॥

वचनात्तु ॥ यूपधर्माञ्जनोच्छ्रयणसमानपरिव्याणादयो यूपगणे-
 ऽतिदेशप्राप्ताः षण्कूपदार्था अपि न प्रत्येकमनुसमेयाः । अञ्जना-
 दिपरिव्याणान्त यजमानो यूपं नावसृजेदिति प्रकृतावनववर्गस्य
 विहितस्येहाप्यतिदेशात् । न चानेन रागप्राप्ते कादाचित्कयूपसंयोगे
 षति त्यागनिषेधविधिः । पाश्चिक्त्वाद्यापत्तेः । अपि तु सयोगा-
 भावाभावरूपमयोमाख्यस्यानववर्गस्यैव माहायार्थं निघमविधिः ।
 अतश्च तदनुरोधेन सत्तातिरिक्ते यूपगणे तावत्पाण्ड्यानुसमयः ।
 सत्रे तु येन केनापि यजमानेन धारणसमावात् पदार्थानुसमय एव ।
 अन्यत्रापि तावदतिरिक्तपदार्थानां प्रत्येकमेवानुसमयः ॥ ५ ॥ २ ॥ ५ ॥

पशुगणे ॥ प्रकृतौ सान्नाय्येऽवदानादिप्रदानान्तस्यैकपदार्थत्वा-
 दतिदेशेन दैक्षेऽपि तत्रैव प्राप्नोति, दैवतान्यवदाय न तावत्येव होतव्यं,
 सौविष्टकृतान्यवद्यति, सौविष्टकृतान्यवदाय न तावत्येव होतव्यं,

वह्यमाणकृप्याग्निनाम्तरणन्यायेनैकपदार्थत्वं सर्वोपधानस्य द्रष्टव्यम् ।
अतः आग्नेयस्य सर्वाण्युपधायाग्नीषोमीयस्योपधेयानि ।

एव दिर्घविषोऽवद्यतीत्यत्रापि दिव्यविमिश्रावदानविधानाद्विर-
वदानेनानुसमयो न त्वेकैकावदानेन । न च मध्यादवद्यति पूर्वाधां-
दवद्यतीति वाक्याभ्यामेव द्विरवदानप्राप्तिरिति धिर्वैयर्थ्यम् । एत-
दिभ्यमावे चतुरवत्तवाक्यस्य चतुस्र्या मध्याद्भिः पूर्वाधांद्द्विरित्येवं
हविष एव मय्याद्येत । एतत्सत्त्वे तु तद्विरोधादुपस्यरणाभ्यभि-
धारणाभ्यामिति तदाक्यस्या चतुस्र्याऽनुवाद एव ।

इदञ्च साक्षाद्यविषय दिरवदानानुसमयकथनम् । आग्नेया-
दावदानादिप्रदानान्तेनानुसमयस्य वह्यमाणत्वात् । साक्षाद्ये
तुपस्यरणाभिधारणयोक्तृत्वत्वाद्भ्रोह्मवदानं गृहीत्वा पयमीयाह्यम् ।
कल्पसूत्रेषु तु पयमीश्वदानं गृहीत्वा पद्याद्भ्र इत्युक्तम् । तैत्ति-
रीयश्रुती तादृशकल्पस्य वाचनिकत्वात् । होमस्यत्येणैव मन्त्रतिपस्य-
देवताकल्पान् ।

एवमश्चनाभ्यञ्जनपत्रनपावनेष्वपि तप्तदिधिमत्वाद्यैकैकेन जेचेत्
गरीरावयवेन धाऽनुसमयोऽपि तु अनेकयज्ञमानकेऽहीने एकच-
नेचद्वयेऽप्यक्षय कृत्वा यज्ञमागान्तरे तत्कार्यम् । सर्वावधोपेताभ्य-
श्नादिना च प्रत्येकमनुपगम्य । सचे तन्धयुग्ंठहपति दीपयि-
मेत्यादिना तप्तसम्भारकदीप्तोत्तरकाकनविधानान् । काण्डानु-
समय एव १ ० १ ॥ ३ ॥

ननुक्ते ॥ साक्षाद्यरदाग्नेयाग्नीषोमीयादौ भिन्नदेवयोऽपि श्व-
दानेनानुसमय इति प्राप्ते ।

ऐहान्यवद्यतीति* वचनेन सामान्यचविधायिना पदार्थभेदावगतिः ।
न ह्यमन्विपदार्थान्तरव्यवधाने प्राक्तनैकपदार्थता सम्पद्यते ।
अतस्यैकदेवत्ये पशुगणे प्राजापत्यन्यायेन दैवतावदानादिना प्रत्येक-
मनुसमयः । अन्ते च तन्त्रेण दैवतहोमः ।

न च प्रकृतावेकस्य पशोर्दैवताद्यवदानत्रयमानन्तर्येण क्षतमिती-
हापि तथैव कार्यमिति शङ्क्यम् । प्राजापत्यन्यायेनैव पश्वेकत्वस्य
प्रकृतावार्थिकत्वेन चोदकविरोधाभावात् । अत एव यत्र विभिन्न-
दैवताके पशुगणे चोदकविरोधस्तत्रावदानत्रयं होमस्यैकस्य श्रुत्या-
ऽपरस्त्रायवदानत्रयपूर्वकप्रदानान्तं कार्यम् । स्त्रियष्टकदिडाभस्येण तु
तन्त्रेणैव । तत्रापि पदार्थानुसमये द्वितीयहोमस्यातिदेशप्राप्तौडाव-
दानानन्तर्यवाधापत्तेः ।

वस्तुतस्तु अमन्विपदार्थान्तरव्यवधानेऽपि पञ्चावत्तहोममस्या-
दकत्वेन दैवतावदानस्यात्रापि प्रदानावयवत्वोपपत्तेर्विभिन्नदैवताक-
स्यलेऽपि दैवतावदानादिप्रदानान्तेनानुसमयः । एकदैवताके तु
पदार्थावयवानामेवानुसमय इति न कोऽपि विरोधः ॥४॥२॥६॥

नानावीजेषु ॥ राजसूये, अग्नये गृहपतयेऽष्टाकपाशं कृष्णाणां
श्रीश्रीणां शोमाय वनस्पतये श्यामाकञ्चरुमिति नानावीजैष्टिरा-
स्याता । तत्रातिदेशप्राप्तानि कृष्णाजिनामृतरणोभूस्वनाधिवर्त्तन-
शीजावापाद्यप्रघातपरावपनविवेचनफलीकरणमाश्रयधिकरणकतपशुस-

* इत्यमेव पाठः सर्वत्र । भाष्ये तु, देवतान्यवदाय न तावत्येव होतव्यं
सौविष्टश्रुत्यान्वदेयानि सौविष्टश्रुत्यान्ववदाय न तावत्येव होतव्यं
ऐहान्यवदेयानि,—इति प्रकृतौ रूपते, इत्युक्तम् ।

विकारे ॥ दैचे प्रयावनूयाजानां इषदाञ्जेनानूयाजान्यजतीति
 इषदाञ्ज्य अत्रम् । प्रयाजानां शुद्धमेवाञ्जं प्रकृतिप्राप्तम् । प्रकृतौ
 चोपभृत्येकग्निसत्रे पाचे प्रयाजाद्भृतं चतुर्गृहीतं गृहीत्वा तस्मिन्नेव
 कालेऽनूयाजार्थे चतुर्गृहीतं गृहीतमासीत् । अत्रापि तथैव दक्षणे
 प्रयाजाञ्ज्यस्य दधिमंसर्गणोत्पवनावेक्षणयोरदृष्टार्थत्वप्रसङ्गेनाप्राह-
 त-कार्यकारिताऽपत्तेः । समानयनवेत्त्यायां प्रयाजाञ्ज्यस्य नूनत्वापत्तेः ।
 अतोऽव्यञ्जं पाचैकत्वमनुगृह्य क्षमोवाच्यतां, विपरीतं वेति
 चिन्तायाम् ।

पाचैकत्वस्य युतत्वात् पटार्थत्वाच्च बाधानुपपत्तेः, क्षमस्यैव मन्त्र-
 पाठकल्पनेन पटार्थगुणत्वेन च दौर्बल्याच्छिष्टाकोपाधिकरणन्यायेन
 बाधः । एवमष्टावुपभृतौत्येतदाकाशवगतचतुष्कदयमाहित्ययत्नकल्पैक-
 कालत्वस्यापि । न च प्रकृतौ तयोः कृत्तव्यत्वादिना वक्ष्यावलेऽपि
 विहतावतिदेशेन प्राप्तयोस्तयोः समत्वाच्च यत्नावलमिति शक्यम् ।
 मृत्प्रकल्प्यादिकपवनावलस्य विहतावनभयेऽपि पटार्थतदुपत्त्यादि-
 हतवनावलस्य विहतावपि नियामकस्योपपत्तेः । मन्त्रवति च
 विहती नियामकत्वगामत्वे प्राहृतस्यापि यत्नावलस्य मन्त्रद्वारात्वे
 चरौ चतुःसत्यामुष्टिनिष्ठप्रादम्ब्यप्रच्यन्दनस्यैव नियामकता । अत-
 र्नास्मिन्नेव पाचे चतुःसत्यात्रहरणवेत्त्यायां इषदाञ्ज्यदहनमिति प्राप्ते ।

पाचैकत्वस्य पटार्थत्वेऽपि चतुर्गृह्यपटार्थत्वाच्चतुर्गृह्यस्य तद्व्यञ्ज-
 नभावात् प्रच्युत भाषादुपवनाद्भृतकमरुतात्पेक्षया एवमाद्भृ-
 तवत्त्वाद्भृतेऽप्युत्पत्तिविरोधन्यायेन दौर्बल्यात्तद्वैवाप्यादुच्यते मन्त्राद्य
 यद्दृष्टं दधि मन्त्रस्य चतुर्गृहीतस्य वाच्यम् ॥ १ ॥ १ ॥ ८ ॥

तदङ्गजपादिमन्त्राणामदृष्टविधयोपकारकत्वेनावयवत्वानापत्तेः । किं च सत्यव्यवसत्वे कृष्णाजिनास्तरणोपस्तरणादीनां विहितत्वेनाङ्गत्वात् प्रयोगविधुपसङ्गहेष, साहित्यावगतेः प्रत्येकानुसमयः किं न स्यात् । एवं ह्यवदानस्यापि होमवद्भुविःसंस्कारकत्वात्पेषणावघातन्यायेन प्रत्येकानुसमयः किं न स्यादिति चेत् ।

न । सत्यपि कृष्णाजिनास्तरणादीनां स्वतन्त्रविधिविधेयत्वे अङ्गत्वेन प्रयोगविधिप्रयोज्यत्वे वा अवघाताद्यङ्गत्वेन तद्वारैव प्रयोज्यत्वावगमात्तदनुसमयेनेवानुसमय इति न प्रत्येकमनुसमयः प्रत्येकं साहित्यानवगतेः । एव, परावपनादिप्रचालननियतनान्तानामपि तण्डुलरूपावघातफलोपयोगितयाऽवघातार्थत्वान्न पृथक्पदार्थता । अत एवादृष्टार्थमपि तदङ्गं न पृथक्पदार्थः । एवमुपस्तरणद्वयपि मुख्यसंभर्गद्वारा होमार्थत्वान्न स्वातन्त्र्येण प्रयोज्यतेति न पृथगनुसमयः । ह्यवदानस्य तु हविःसंस्कारकस्याप्यवतोद्देशेन होमविधानास्त्राववेनावन्तहोमस्यैव प्रयोज्यत्वञ्जदानांशेऽपि पृथक्प्रयोज्यत्वाकल्पनान्न पृथक्पदार्थत्वम् । अत एव पदार्थत्वं नाम स्वातन्त्र्येण प्रयोगविधिविधेयत्वम् । पदार्थावयवत्वेन सम्यक्तानां हि कृष्णाजिनास्तरणादीनां नावघातादिनिष्ठप्रयुक्तिविषयत्वज्ञानं विना प्रयुक्तिविषयत्वं ज्ञायते । अवघातादीनां तु नान्यनिष्ठप्रयुक्तिविषयत्वज्ञानीन्तरकालत्वनियतन्तञ्ज्ञानम् । प्रयोगविधिनाङ्गप्रधानोभयविशिष्टभावनाप्रयुक्तिज्ञापनेनाङ्गप्रयुक्तेरपि प्रधानप्रयुक्त्यन्वयानुपपत्तिप्रसूतत्वाभावात् । अतश्च यत्प्रयुक्त्यन्वयवानुपपत्तिं विनैव यत्प्रयुक्तिविषयत्वज्ञानं, स ततः पदार्थान्तरमिति सिद्धम् ॥ ५ ॥ २ ॥ ७ ॥

क्रमत्वाभावात् । अभियेचनीयोत्तरमपि पाठस्य सत्त्वेन पूर्ववत् प्राह-
ताङ्गोत्तरमेव करणमिति प्राप्ते ।

पूर्वं प्रयाजादिवद्बहुक्रमत्वाङ्गत्वावपि इदानीमेव प्रत्यक्षेण पाठेन
एकराजसूयप्रयोगविधिपरिगृहीतानां विदेवनाद्यभियेकान्तानां बहु-
क्रमत्वोपपत्तौ अभियेचनीयपाठेन प्राहताङ्गानामानुमानिकत्वेन तैः
सह विदेवनादीनां भिन्नप्रयोगविधिपरिगृहीतानां क्रमकरण्यानुप-
पत्तेरभियेकापकर्षणपकर्ष एव विदेवनादीनाम् ॥ ५ ॥ ९ ॥ १० ॥

प्राहताश्च ॥ दीक्षणीया ज्योतिष्टमप्रकरणे ममाश्वाता, चयनश्वा-
मारम्भाधीतं, वैकल्पिकं सोमयागाङ्गम् । तत्प्रकरणे च सावित्र-
होमाख्यासभरणादयश्चयनाङ्गभृताधर्माः श्रुताः । पश्चाच्च सचयन-
ज्योतिष्टोमाङ्गदीक्षणीयाप्रयोगोद्देशेन केचिद्गुणाः श्रुताः । तद्वच
दीक्षणीयायाः सामान्यतः सोमप्रकरणाघातदीक्षणीयाऽपूर्वपदार्थैः
सह पाठेन बहुक्रमत्वावगमाश्चयनप्रकरणे दीक्षणीयाया गुणमाच-
र्यत्वेन पाठाभावाच्च सावित्रादीनामगन्तुकानां दीक्षणीयादिम-
हत्यान्ते निवेश इति प्राप्ते ।

गुणेनापि गुणिम उपस्थितेऽनदाको गुणिम उद्देश्यतया मङ्गी-
क्ष्णाच्च गुणगुणिनोरेकस्याभावगतेः प्रत्यक्षेण विशेषरूपेण च पाठेन
मानान्तरूपस्य पाठस्य बाधात् पूर्वं सावित्रादयः पश्चाद्दीक्षणीयेति
मिदम् ॥ ५ ॥ ९ ॥ ११ ॥

सञ्चिपातः ॥ चयनप्रकरण एव तथैव दीक्षणीयागुणश्चयनान्तरं
वक्ष्यतिमोचनादि चयनाङ्ग श्रुतम् । ज्योतिष्टोमप्रकरणे च सामा-
न्यतः दीक्षणीयोत्तर दीक्षितशंस्कारादुत्तदानादयः । तद्वचापि

प्रकृतेः ॥ अग्रये कृत्तिकाभ्यः पुरोडाशमष्टाकपाल निर्वपेदिति नववेष्टि विधाय मोऽत्र जुहोतीत्युपहोमाविहिताः । प्रकृतौ च प्रधानस्त्रिष्टुक्तोर्मध्ये वाचनिकानारिष्टहोमाः* समाख्याताः । तदचोपहोमानां नारिष्टेभ्यः पूर्वमनुष्ठानम् । औपदेशिकप्रधानपाठक्रमेण प्रधानगानन्तर्यस्य विहितत्वात् । उपहोमानामौपदेशिकत्वेन नारिष्टेभ्यः प्रथममन्वितत्वाच्चेति प्राप्ते ।

उपकारसाकाङ्क्षया विहृतिभावनया क्लृप्तोपकारणामातिदेशिकानामङ्गानां प्रथमं गृहीतत्वेनोपहोमानामन्यतराकाङ्क्षया पश्चादन्वयादतिदेशस्य च प्रधानवाक्यशेषत्वस्यैव साधवादाद्भुपगमेनोपहोमानामातिदेशिकाङ्गयुक्तप्रधानोत्तरमेव पाठेन क्रमावगतेः पश्चादेव करणम् । तत्रापि ब्राह्मणतर्पणान्ते कर्त्तव्यत्वे प्राप्ते मध्ये जुहोतीति वचनेनोपहोममसाख्यया चाचेति स्थाननिर्देशाच्च नारिष्टेभ्योऽनन्तरकार्या ॥ ५ ॥ २ ॥ ८ ॥

कृतदेशान्तु ॥ राजसूये अभिषेचनीयभोमयागानन्तरं वाग्दशपेयादिदेवनाद्योंभिषेकान्ता राजसूयधर्मा अर्चैर्दीव्यति राजानञ्जिनाति ग्रीनःशेषमाख्यापयति अभिषिष्यत इत्यादिभिर्विहितः । तत्राभिषेकस्त्वावदचनादेव माहेन्द्रस्य स्तोत्र प्रत्यभिषिष्यत इत्यभिषेचनीयमाहेन्द्रकालेऽपकृतः । तदपकर्षेऽपि च न तत्पूर्वंपठितानामपि विदेवनादीनामपकर्षः । वेदिकरणन्यायेनापूर्वाणामेषां बहु-

* पार्ष्णे चैमित्येतेभ्यश्चपरास्तात्रिकृते च नारिष्टेभ्योऽप्य इति पाठः । दश ते तत्रहो मञ्जयज्ञिया इत्यादिमन्त्रे राघावा प्याव्याऊतयो-बारिष्टहोमा इति माधवाचार्या ।

अथ पञ्चमोऽध्यायः ।

द्वितीय पाद ।

विष्टद्धि ॥ विष्टतावेकादश प्रयाजान्यजति षडुपसद् इत्यादि-
वैहती अनेकव्यक्तिव्यधिकमख्या श्रुता । सा प्रतिप्रधान गुणवृत्ति
न्यायेन षडदाज्यादिवदेकैकस्मिन् प्रयाजादौ प्रत्येकमभिसम्बधत
इति एकैक एकादशवारमावर्त्तनीय इति प्राप्ते ।

द्वित्वादिमख्यायां षड्यङ्गनिवेशित्वादेकैकस्मिन् षडस्वपि वा
षडदाज्यवदावृत्ति विना एकादशत्वानुपपत्तेरुपपन्नवाक्यगतत्वेन च
कर्मभेदकनायोगादावशक्ये जघन्ये प्रयाजपदे प्रयोगलक्षणया मख्या-
विधौ वर महितैरेव प्रयाजेस्तल्लक्षणासहितप्रयाजप्रयोगाणां महि-
तानामेवोद्देशात्सर्वसपाद्या मख्येति प्राञ्च ।

वस्तुतस्तु प्रयोगो नाम न पदार्थान्तरं येन लक्षणं स्यात्
अपि तु प्रयाजानामेव व्यङ्ग्यनारम् । अतश्च यथैव प्रकृतौ षड्
प्रयाजा इत्यादौ तत्तद्भाष्यजात्यवच्छिन्ना एव व्यक्तयः प्रयाजलक्षण-
व्यापकजात्यवच्छेदेनोच्यन्ते । तथाऽत्रापि एकादशत्वसख्यामन्यत्वयं
तावद्भाष्योनामुक्तौ क लक्षणा । अतस्तदभावेऽपि व्यापकधर्मा
वच्छिन्नोद्देशेन विहितैकादशत्वादिमख्या अनेकव्यक्तिसञ्चयवृत्तित-
स्ताभाष्या व्यङ्ग्यनारण्यादिपन्थी भाषवात् प्रकृतिस्तुतव्यङ्ग्यधिक-
व्यक्तौ षडेवादिपति भाधिका इति सर्वमन्याद्यमिद्धि । न चैव
प्रयोगलक्षणाभावे तिष्ठ अज्ञतौरित्यादावपि व्यक्तिभेदापत्ति । तत्र

वाक्यादृष्टिद्वारेण प्रकृतेऽप्युपसर्गयमेकवारं क्त्वा पुनः कार्यमिति
दृष्टकलितवदादृष्टिरिति प्राप्ते ।

प्रथमद्वितीययोर्द्विं द्वितीयातः पूर्वं करणं कृतं, तद्दृष्टकल्पित-
वदादृष्टौ बाधेत । अतः प्रथमां द्विं क्त्वा द्वितीयाश्च द्विरभ्यस्त
द्वितीयाऽपि तथैव कार्येति स्वप्नानविष्टद्विरेवेति सिद्धम् ॥१॥१॥२॥

समिध्यमानवतीम् ॥ पञ्चदशसामिधेनीनां यथैकविंशतिरनु-
सूयादित्यत्राधिका संख्या श्रुता, तथागमेन संख्यापूरणं दशमे
वच्छते । तदत्रागम्यमानानां अर्था यद्यपि न्यायेनान्ते निवेशः
प्रसज्यते, तथापीयं वै समिध्यमानवती अथौ समिद्धवती यदन्तरा
तद्वाप्या इति चावावृथियन्ताराजलेन सुतस्य समिध्यमानवती-
समिद्धवत्यन्तरात्प्राप्तान्निबलकल्पितविधिविहितस्य मन्वात्तदन्तरा-
त्तत्र सर्वेषामागम्यमानानां निवेशः । न च धाव्यापदपरिभाषिता-
नामेव मन्त्रविशेषात्पामन्तरात्निवेशोऽन्येषां मन्त्रा इति वाच्यम् ।
धीयमानसयोगेन सर्वेषामेव धाव्यापदवाच्यतादिति प्राप्ते ।

नायं शौगिकः, शौचाटावागम्यमानास्तपि धाव्यागम्यप्रयोगा-
त्ते । पालिनिना सामिधेनीयेव धाव्यागम्यष्टानुजिह्मनाथ । अतो-
क्त एवायम् । योऽपि यथैव वेदे इत्युपाजवथौ धाव्ये इत्यादिना
परिभाषितस्यैव । तेषामेव वाकारास्ते निवेशः, अन्येषां तस्ते
इति । अत एव तेषामप्यापामधाव्यागम्यवाया अग्ने शीत इत्यष्टा-
श्वसितदुभा परिदधानीत्यन्निवेशाददंनमुपपद्यते ॥१॥१॥३॥

लोमः ॥ प्रकृतौ वक्षिष्यामामि चपलुषाः शौचीयोऽनुद्वय-
वर्षाद्विद्वेषः । विद्वेषोमवायाश्च विद्वेषौ वक्षिष्यामामि

विधेयतावच्छेदकविजातीयहोमत्वस्यैकस्य पूर्वमकृतत्वेन भेदप्रति-
योगितावच्छेदकतया चयाणामेव तेषां कल्पनयोपपत्तो तत्तद्भक्ति-
त्वस्य प्रतियोगितावच्छेदकीभूतस्य विधेयतावच्छेदकत्वकल्पने गौर-
वान् । प्रकृते तु कृतप्रयोजत्वस्योद्देश्यतावच्छेदकत्वात् संख्यायाश्च
विधेयत्वात् काचित्कल्पनेति विधमम् ॥ ५ ॥ २ ॥ १ ॥

स्वस्थानान्तु ॥ तत्र प्रयोजिकादशत्वादिमख्या स्वमप्यर्थं व्यक्त्यन्त-
राष्ट्राच्चिपन्ती चतुर्थोत्तमप्रयाजजातीयान्वेवाचिपति । तदङ्गभूतयो
प्राकृततद्द्वन्द्वदेवताप्रकाशकघोरपूर्वयो प्रैषयोर्मध्ये षष्ठाभन्धेयाम-
प्राकृतदेवत्वमन्त्राणां पश्चात्प्राप्तानात् । तद्यथाद्याना चयाणामभ्यास
स्यान्ततो मन्त्राणामपकर्षापत्ति । मन्त्रिद्यागत्वस्यानुपस्थितेश्च । अत
मन्त्रिधानाविशेषाच्चतुर्थोत्तमप्रयाजघोरेव चतुस्तुर्वारं श्राद्धंति ।
उभयत्राभ्यासवये च प्राकृतदेवताबाधो लक्षणया वा तद्देवता-
प्रकाशनमित्यन्यदेतत् ।

एवमनूयान्तेष्वपि मन्त्रलिङ्गवशादेव प्रथमानुयाजस्याद्याद्यत्वारो-
दशमश्च द्वितीयस्याष्टमपर्यन्त पञ्चमप्रभृत्यभ्यास नवमैकादशौ
द्वितीयस्येति । यत्र तु न किञ्चिद्भक्तं, तत्र विधमसम्प्राप्तमख्याक-
स्यले श्रवणकल्याया अधिकाया श्राद्धेरेरन्तिमविषयत्वात् सर्वस्या-
श्रयन्तिमविषयकत्वमेवेत्यपि वक्ष्यते ।

यत्र तु समसख्याकैवाष्टमिरीयया तिसृभूपमस्तु षट्त्वश्रवणे, तत्रै-
कैकस्य द्विराष्ट्याऽपि षट्त्वमप्यन्ती नान्तिमाया एव चतुराष्टिंति ।
समुदाये विहितश्राद्धान्यथासुपपत्त्या कल्पमानाया श्राद्धे सर्व-
विषयत्वोचित्यात् । तत्र च चिरनूवाक पथतानित्यादौ र्गुणानु-

धारायद्देभ्यः पूर्वमेव । यत्र त्वनारभ्याधीतमेव तेषां यागाङ्गतयाऽपि
विनियोजकं वाक्यं, तत्र ग्रहणस्य यागाभ्यासोपकारकस्य साम-
प्याद्भ्याससमुदायात्मकमवनद्वारकतयैव यागाङ्गत्वाद्द्वारीभूतमवन-
भेदेन प्रतिमवनं ग्रहणानुष्ठानं निर्वाणङ्गस्य मन्त्रस्यैव सुष्टिरूप-
द्वारभेदेन । एवमनारभ्याधीतानां चिचिष्णीरूपदधातीत्यादीना-
मपि प्रतिचिति भेदेनानुष्ठानम् । चिचिष्णादीष्टकानां हि अना-
रभ्याधीतानामपि उपधानसङ्कतानामुपयोगापेक्षायां तस्मादग्नि-
चिस्रवंमापुरेतीत्याद्यर्थवादवशादल्पङ्गत्वप्रतीतावपि अग्निपदाभि-
धेयम्यष्टिकारकचितिद्वारकतयैव तदङ्गत्वावगतेः प्रतिचित्या-
वृत्तिः । यां काश्चिदिति वचनन्तु प्राकरणिकेष्टकाभिप्रायमिति
प्राप्ते ।

ऐश्वर्यायवादिग्रहणवदेवाभ्यासमंपादनद्वारा यागोपकारकत्वस्यैव
विद्वेः मवनारभ्यास्यानुपद्विकत्वेऽपि द्वारत्वे प्रमाणाभावाच्च प्रति-
मवनमावृत्तिरपि त्वन्त एवानुष्ठानम् । एव चिचिष्णादेरपि न
प्रतिचित्यनुष्ठानम् ॥ ५ ॥ ३ ॥ ६ ॥

अन्ते ॥ चिचिष्णादीमान्तु यां काश्चन प्राङ्गणवतीमिष्टकामभि-
जागौयास्तां मध्यमायां चित्तमुपदध्यादिति वचनेन मध्यमचित्ता-
वुपधानम् । अथ ह्यग्निपूर्वञ्च जानाते. प्रत्यक्षज्ञानवाचित्वादाकार्य-
वत्त्वाच्च प्रत्यक्षप्राङ्गणविरहितेष्टकोद्देशेन मध्यमचित्तिरूपदेशविधा-
नम् । उपधानन्तु प्रकरणमात्रमाश्रयः । प्रत्यक्षप्राङ्गणत्वस्य इष्टका-
वाचित्प्रत्यक्षनिनियुक्तमन्त्रोपधेयत्वमित्युक्तमेव भूमाधिकरणे । न
च प्रत्यक्षप्राङ्गणत्वस्योद्देशविशेषणता । तस्यैव विनियुत्परा-

अगमो वक्ष्यते । तत्रागम्यमानानामृचां प्राक् पर्यासात् निवेशः ।
पर्यासात् नदीपर्यासः चैवपर्यास इत्यादावन्तवचनत्वेन प्रसिद्धेः
समाख्ययैवान्तिमस्थानत्वावगतेस्तद्वाधार्थं प्राक् पर्यासादागन्तूनां
निवेशकल्पना । अत एव द्वादशाहे पार्ष्टिके द्वितीयेऽहनि पञ्च-
दशसोमके स्तोत्रोपानुसूच्यौ पठित्वा वृषणन्तौ द्वेषौ समाधाय
पश्चात्पर्यासः पठित इति श्रुतेः ।

प्रकृतिकृत्प्रस्थानुरूपानन्तर्यस्य पर्यासि वाधे प्रमाणाभावात्
समाख्यायाश्च प्रकृतौ पाठप्राप्तान्तिमस्थानत्वानुवादकत्वेन स्नान-
विधिकल्पकत्वाभावाद्दन्त एवागन्तूनां निवेशः । द्वादशाहे पार्ष्टिके
द्वितीयेऽहनि तु वाचनिकं वृषणन्तोसूचयोः प्राक् पर्यासादनुष्ठानं,
तदपि तयोरेव । तद्विद्वारैखन्धेयामागमस्तन्त एव ॥ ५ ॥ ३ ॥ ४ ॥

अन्ते त्वात्तरयोः ॥ यत्र तु विद्वद्भ्योमकेष्वेव क्रतुषु उत्तरयो-
र्माध्यन्दिगार्भयपवमानधोर्वक्ष्यमाणः सामागमस्तत्र स नान्ते । अना-
रभ्याधीतेन चीणि ह वै यज्ञसोदराणि गायत्री हृहत्तनुष्टुब्र-
ह्मोवावपन्नत एवोदपन्तीति वचनेनाप्राप्तिबललब्धविधिप्रसिद्धेन
गायत्र्यादिव्येव सामावापनिधानात् । अतो नान्त इति प्रत्युदा-
हरणमाचमिदम् ॥ ५ ॥ ३ ॥ ५ ॥

यद्दृष्टकम् ॥ यानि प्राकरणिकानि ग्रहणान्यैन्द्रवायवादीनि,
तानि यथापाठमेव व्यवस्थितानीति न तेषु चिन्ता । यानि
त्वनारभ्याधीतानि तेष्वपि यत्रांशदाभ्यादौ प्राकरणिको विनि-
योगस्तत्र विनियोगविधिपाठवलादेवानुष्ठानसिद्धेर्न चिन्ताविध-
यत्नम् । अत एव न तयोरन्ते करणम् । अपि तु प्रातः कर्तव्यं एव

गमादाधानमाचैवाग्निनिप्यन्निरिति सिद्धत्वाद्ग्रीनामाधानमाचानन्तरमेवोत्तरकृत्यानां प्रवृत्तिः । पवमानेष्टयस्य यदि भाष्यकारमतादम्बुङ्गं, तदा स घधिद्वेष्वैवाग्नियु खोत्तरभाविकत्वपयोगितया संमार्गवत्संस्कारविशेषाधायकाः । यदि तु वार्तिककारमतादाधानाङ्गं, तदा दृढस्यतिसववदेवैता अग्नीनां स्थापका इति न केयाश्चित्कृत्यामाधानानन्तरमेव करणेऽपि पवमानेष्टीनां वैयर्थ्यापत्तिः । अग्निं वै दृष्टमग्निहोत्रेणातुद्रवतीति पवमानेष्टिभ्यः प्रागेवाग्निहोत्रप्रवृत्तिं दर्शयति । अतश्चाहिताग्निर्न क्लिप्तन्दावर्भादध्यादित्याद्याहिताग्निप्रतवदेवाधानोत्तरमेव कतुप्रवृत्तिरिति प्राप्ते ।

भाष्यकारमते तावत्तत्तद्वाक्ये नैरपेक्ष्यश्रवणेऽपि एकस्योत्पादकत्वमितरस्य संस्कारकत्वमित्यत्र प्रमाणाभावः । प्रत्युत पवमानेष्टीनामेव स्वविनियोजकवाक्ये आहवनीयोत्पादकत्वावगतेराधानस्य शुणवाश्रवावगताहवनीयोत्पादकत्वं विश्वम्भोपस्थितिकम् । न चैवमस्तुभयोत्पादकयोर्विकल्पः । सद्यो निर्वपेद्वादशरात्रियु निर्वपेदित्यादिकालविधिवशादेव समुच्चयमिद्वेः । वार्तिककारमते साङ्गस्यैवाधानस्याम्बुत्पादकत्वात् तदभावेऽग्निमिद्धिः । न च स्थापकत्वं दृढस्यतिसववत् । पवमानेष्टीनामाधानप्रयोगवद्भिर्भावेऽपि तददाधानकरणभावनावद्भिर्भावेऽप्युत्पत्तेन स्थापकत्वकल्पनानुपपत्तेः । अतः पवमानेष्टिव्यतिरेकेणाहवनीयनिप्यत्तरभावात्तदुत्तरमेवाग्निहोत्रादीनि । आहिताग्निप्रतेषु तु आधानोत्तरमेव पुरुषस्याहिताग्निपदवाच्यलोपपत्तेस्तदनन्तरं करणम् ।

यु निदर्शनमुक्तं, तन्नूष्णीं होमस्याधानाङ्गभूतस्य सुत्यर्थं

मर्गकेन विशिष्टोद्देशोपपत्ते । अतो मध्यमचिन्तावेवोपधानम् । न
चेद प्राकरणिकविषयम् । अविशेषात् ॥ ५ ॥ ३ ॥ ७ ॥

प्राक् लोकावस्थाया ॥ मध्यमायामपि प्राकरणिकोपधाना-
नन्तरमेवोपधान चिन्त्रिणादीनाम् । न तु प्राक् लोकावस्थाया ।
आगन्तुकत्वात् । न च यदेवास्तौन यच्छिद्र तदेतया पूरयति
लोकं प्रणं छिद्रं प्रणेति वचनेन लोकवृत्त्याया, पूरणार्थत्वात्तस्यान्ते
निवेशावगते तत प्राङ्निवेशश्चिन्त्रिणादीनाम् । लिङ्गादेव
मन्तस्य छिद्रपूरणार्थत्वे अस्य वचनस्य तदर्थताविधायकत्वाभावात् ।
कथञ्चिन्मन्तस्य तद्विधायकत्वेऽपीष्टकायास्तदर्थत्वे प्रमाणाभावात् ।

अस्तु वा मन्त्रे छिद्रपूरकत्वस्येष्टकायास्तत्पूरकत्वं विनाऽनुपपत्ते-
स्तस्या अपि तत् । तथापि तस्य चित्त्यन्तरे भावकाशत्वात् चिन्त्रि-
णादीनामन्ते निवेशन्यायस्य निरवकाशस्य बाध । न च लोक-
वृत्त्याया अपि प्रत्यक्षमाह्वयत्वात् मध्यमचिन्तिमात्रविषयत्वम् ।
इति करणविनियुक्तत्वेनास्य मन्त्रस्येष्टकावाचिश्रुतपदविनियुक्तत्वा-
भावात् । न च तथापि तत्तच्चित्त्यवान्तरप्रकरणपठितत्वेन तत्रैव
निवेशापत्तेश्चयनमहाप्रकरणपठितत्वे चान्तिमचिन्तावेव निवेशापत्ते
कथं भावकाशत्वमिति वाच्यम् । पूरणार्थत्वलिङ्गादेव दारभेदेन
भेदोपपत्ते सर्वविधयत्वादिति प्राप्ते ।

चिन्त्रिणादीनामन्ते निवेशे लोकावस्थाया छिद्रपूरणरूपफलस्यैव
बाधापत्तेर्वर पूर्वपठितेष्टकोपधानोत्तरलक्ष्यक्रमबाधेन चिन्त्रिणा-
दीना प्राक् लोकावस्थाया अनिवेश ॥ ५ ॥ ३ ॥ ८ ॥

सङ्गते ॥ अधानस्य नैरपेक्ष्येणोत्पत्तिवाक्येऽग्निनिष्पत्तिवाक्य-
वा-

भावनाभूतत्वावगतेस्तदन्त एवाग्निच्छिद्रतानि । आहिताग्निपदे तु
 यद्यपि न-प्रत्ययेन तथैव लक्षण्या भावनावगतेस्तथा एव भूताया-
 निमित्तत्वावगति, तथापि ज्वलनाख्यस्याग्नेराधानकर्मत्वस्य स्वजन्दा-
 वान्तरापूर्वाधारत्वेनैव वाच्यत्वात्तादृशस्य चाधानान्ते एव निष्पत्ते-
 स्तदन्त एवाहिताग्निव्रतानि । न ह्यवाहवनीयत्वादिना कर्मत्व श्रुत,
 येन पत्रमानेद्यन्ते तद्विष्यन्ति शङ्कोत ॥ ३ ३ ॥ १० ॥

परेण ॥ आग्नाविष्णवमेकादशकपाल निर्वपेद्दोषिष्यमाण इति
 दोषणीयेष्टेनावदोषार्थं न गट्प्रत्ययस्य क्रियायांयां प्रियायामुपपदे
 विहितस्य श्रवणादवगम्यते । दण्डेन दोषयति मेघमयादोषयति
 ह्यणविषाणया दोषयतीत्यादिना यतीपयैश्च दण्डादीनां दोषार्थ-
 त्वम् । न च दण्डादीनामभिव्यक्तव्यं, दोषाभिव्यक्तेरश्रुतत्वात् ।
 चन्द्रेषु दोषयति पदेषु तत्त्वज्ञायां प्रमाणाभावात् ।

किञ्चादृष्टरूपमभियमपरिषदाशुक्लघोरगताहपाया दीक्षाया
 अभिव्यक्तिर्न तावदशुभित्यात्मिका । दण्डादीनां व्यभिचारित्वात् ।
 नापि शरणात्मिका । समन्वितस्य प्राग्ज्ञानात् । अमु वा दोष-
 लोपायाएव दीक्षोत्पादकम् तथापि न तदन्तो दीक्षितधमायग-
 निपमादय । दीक्षितोऽपि दीक्षितवाद वद मन्मथेव वद नानुत-
 मित्वादावेतन्मैषेव दण्डादिदानाकारमेव समन्वितपरिषदविधा-
 नात् । इतरथा चावेतन्म्यादृष्टावभापते । अत एव समन्वित-
 परिषद एव दीर्घेति प संभारत्विज्जसन्मन्पापम् । चावेतन्मैषे
 दीक्षानुत्पन्नोत्पन्नार्थं समन्वितपरिषदाभिधानात् । मन्मथेव

नाग्निहोचस्य पूर्वप्रवृत्तिसूचकम् । तूष्णीं होमो हि नाग्निहोच-
होमः । प्रमाणाभावात् । नाग्निहोचधर्मकः । अर्थवादगतस्य
नाम्नोऽनतिदेशकत्वात् । एतद्भूमिस्थाप्याधानद्वाराऽग्निप्रयोजकस्याग्नि-
सम्बन्धित्वाविशेषात्प्रायणीयादिपदवदनतिदेशकत्वाच्च । अतोऽपूर्वस्यैव
होमस्यैवं स्मृतिरिति नाग्निहोचस्य पूर्वप्रवृत्तौ लिङ्गम् । भिन्न-
प्रयोगपरिगृहीतानामपि च पौर्वापर्यमात्रं प्रसङ्गान्निष्ठमितम् ।
यद्यद्विज्ञेयवहितसाधारण्येन पौर्वापर्यमेवाध्यायार्थं इत्यपि
ध्येयम् ॥ ५ ॥ ३ ॥ ८ ॥

वस्यते ॥ वर्षति न धावेदित्यादीन्यग्निचिद्भूतान्यामरणं
वर्षमात्रं वा चयने निमित्ते पुरुषार्थतया, आधाने निमित्ते
आहिताग्निप्रतवदेव विहितानि । अत्र प्रतपदश्रवणादेवोभयत्रापि
संकल्प*लक्षणा । पुरुषार्थलक्ष्णं वाचनिकफलश्रवणाद्द्रष्टव्यम् । तदिदं-
मग्निचिद्भूतं भूतचयनमात्रस्यैव भूताधानवन्निमित्तत्वाच्चयनमात्रे ह्यते
कर्त्तव्यमाहिताग्निप्रतवदिति प्राप्तिः ।

कर्मणि, भूत इति चानुवर्त्तमानेऽग्नौ चेरिति सूत्रेण कर्त्तरि-
चिनोतेः क्लिप्त्ययविधानात्कर्मत्वाद्यन्यथानुपपत्त्या च भावनाक्षेपा-
दग््निकर्मकचयनकरणकभावनाया एव भूताया निमित्तत्वावगतेरग्नि-
शब्दवाच्यस्य च ज्वलनाख्यस्याग्नेः स्वरूपेण चयनकर्मत्वाभावाच्चयन-
निष्पादितस्य ङिष्ठाधारणद्वारा कर्मत्वावगतेराधारतायाच्च साङ्ग-
यागमस्याग्निं यावदनिष्यतेः प्रावन्त एवाग््निकर्मकचयनकरणक-

* संकल्प, - इत्युद् पाठ आदर्शसूत्रकेषु ।

पङ्क्तिम् । अत एव दण्डादीनां दीक्षाऽभिव्यक्तौ स्मुच्चयः । अत-
 इत्यन्त एव दीक्षितधर्मादीवितो न जुहोति न दीक्षितस्याख-
 मश्रीयादित्यादयः । न चैवमावेदनवैचर्यमभिव्यक्तिवैयर्थ्येति
 वाच्यम् । तद्विध्यान्वानवलेन तत्रैवपठितधर्माणमेव तदुत्तरत्व-
 प्रतीतेः ॥ ५ ॥ १ ॥ ११ ॥

अङ्गवत् ॥ काम्यानामुद्भिर्त्सौर्यादीनां नैमित्तिकानाञ्च भेदन-
 होमादीनां समिदादिवदेव पाठक्रमात्क्रमे प्राप्ते ।

उपायप्रवृत्तित्वावच्छिन्नं प्रति फलेच्छायाः कारणत्वान्नैमित्तिक-
 कानुष्ठानस्य च निमित्ताधीनत्वात्तदुत्तरोधेनैव क्रमावगतेन पाठस्य
 नियामकता । वस्तुतस्तु यत्रैकप्रयोगविधिपरिग्रहोऽनेकेषां, तत्रैव
 क्रमापेक्षया पाठादीनां क्रमनियामकता । न तु यत्र भिन्नप्रयोग-
 विधिपरिग्रहः । अत एव तादृगम्यले पाठः पारायणादावुप-
 युज्यते ॥ ५ ॥ ३ ॥ १२ ॥

य एतेन ॥ स्थिते भिन्नप्रयोगविधिपरिग्रहीतानां क्रमानियमे
 कचिद्वचनात्पौर्वापर्यम् । यथा एव वाव प्रथमो यज्ञो यज्ञानां य-
 ज्योतिष्टोमः य एतेनानिद्वाऽप्यान्वेन यजते गर्त्तपत्यमेव तद्भव-
 तीति । तत्रैतच्छब्दो यद्यपि ज्योतिष्टोममात्रपरामर्शः, तथापि न
 सर्वसंख्यस्य ग्रहणम् । अपि त्वग्निष्टोमसप्तम्यैव । सत्यान्तराणामन्य-
 शब्देनाभिधानस्याग्निमाधिकरणे वक्ष्यमाणत्वेन तास्यपि ज्योति-
 ष्टोमोत्तरत्वस्यावश्यकत्वात्परिगेषादेवाग्निष्टोमसंख्यस्य पूर्वकरणादिक्रमेः ।
 अत एवातिरात्रमस्याकस्यातिरात्रमेकं प्रथममाहरन्तीति वक्ष्यादेव
 प्रथमं करणम् ।

दीक्षाया अदृष्टरूपत्वाभिधानाच्च । अतो दण्डादीनामपि दीक्षार्थ-
त्वास्तुवांते सा । न चैव नैरपत्त्वश्रवणादिकत्वापत्ति । अदृष्टार्थ-
तर्कप्रयोगविधिपरिघट्टेण समुच्चयावगतौ अवाप्तरकार्ये नैर-
पेक्ष्योपपत्तेरिति प्राप्ते ।

दीक्षणीयावाक्ये दीक्षित्यमाण इति छट्प्रत्ययेन तस्यादीक्षार्थत्व
त्वावदवगन्तव्यम् । दण्डादीना तु णिञ्जन्त दीक्षयति पदश्रवणात्
दीक्षार्थत्वमवगम्यते । अपि तु तदनुकूलव्यापारार्थत्वमेव प्रथम-
मवगम्यते । पश्चात्तु तत्सम्बन्धात्प्रयोज्यव्यापाररूपदीक्षार्थत्व दण्डेन
घट कारयतीत्यादिवत्कथञ्चित्कल्पेत । न च ग्रीष्मावगतदीक्ष-
णीययैव कृतार्थत्वाद्दीक्षायादण्डादिजन्यत्वकल्पनाऽवसर । सिद्धरूप
त्वाच्च दण्डादीना न क्रियाव्याप्तत्वज्ञानमन्तरेण दीक्षार्थत्वसम्भव ।

न च प्रथमावगतप्रयोजकव्यापारार्थत्वमेव वचनैव कारयती
त्यादिवत्तर्ह्यस्त्विति वाच्यम् । तथात्वे साक्षाद्दीक्षणीयार्थत्वाङ्गीकारे-
ऽदृष्टार्थत्वापत्ते । तदत्र दीक्षाफलीभूतयमनियमपरिघट्टोपयोगि
दीक्षावत्त्वज्ञानजनकतयैव दीक्षणीयार्थत्वम्, दीक्षार्थत्वमेव
वाऽङ्गीकर्तुमुचितम् । अगम्येति मन्त्रस्य यागफलप्रकाशकतया
यागाङ्गत्वमिव । अत एव परम्परामन्त्रस्य भवन्त्वविधयैव बोधो
पपत्तेर्न लक्षणाऽपि । ज्ञानजनकत्वञ्च स्मारकविधया । सम्बन्धस्य च
भानान्तरादानवगमेऽपि विध्यन्वयानुपपत्तैवावगमात् स्मारकत्वोप-
पत्ति । तत्तद्विध्यन्तरेरेव च दण्डादीना धारणकण्डूयनादिरूप
क्रियाविधानाच्चाक्रियाविष्टानां स्मारकत्वसम्भव इति शङ्कनीयम् ।

अत एव तत्तत्क्रियार्थानामप्येषा दीक्षाऽभिव्यञ्जकत्वमयानु-

नार्थवादेनोद्भिदादीनां यज्ञान्तराणां मन्निहितत्वात् । न च तत्रैव
कर्मान्तरत्वगद्वा । तस्योत्तरकालत्वाच्चिप्रप्राथम्यस्यावकत्वेनोपादेयत्व-
गामानाधिकरण्येन विधेयत्वानाद्येपकतया कर्मान्तरानापेक्षकत्वात् ।
अतः सिद्धमग्निष्टोममन्याकज्योतिष्टोमान्यतद्विधारमात्रे तदुत्तर-
कालत्वविधिरिति ॥ १ ॥ ३ ॥ १४ ॥

एकसोमो वा* ॥ ननु यो वै चिष्टदन्धं यज्ञक्रतुमापद्यते स तं
दीपयति यः पञ्चदशः स तं यः मभ्रदशः स तं य एकविंशः स
तमिति वाक्यगोपे एकसोमकानामेव संकौर्त्तनात्तेषामेवान्यग्रभ्देन
ग्रहणात्तत्रैवोत्तरकालत्वविधिरक्ताधिकरणन्यायेनेति चेन्न । वाक्य-
गोपस्यान्यथाऽप्युपपत्तेः । यो हि चिष्टत्सोमः प्रकृतावतुष्टितः सोदके-
नान्य क्रतुमापद्यते प्राप्नोति स सोमस्रं यज्ञक्रतुमभ्यस्तत्वाद्दीपय-
तीति तस्यार्थः । सम्भवति च सोमान्तरसत्वेऽपि चिष्टदादेरपि
सत्त्वाद्नेकसोमकक्रतुदीपकत्वम् । पुचान्तरसत्त्वेऽप्येकस्य गुणवत्त्वविव-
क्षया पिष्टदीपकत्ववत् ।

वस्तुतस्तु गुणविशेषस्य प्रकृते अविद्यमानत्वाच्चिणवादिमात्रसोम-
कक्रतौ च चिष्टदादेरभावेन दीपकत्वानुपपत्तेर्वाक्यगोपस्य क्रतु-
विशेषगोपस्यापकत्वेऽपि विधौ प्रतिप्रधानाद्यन्तिन्यायेन सर्वार्थत्वप्रतीतिः
सन्देहाभावेनाक्ताधिकरणन्यायाभावाच्च वाक्यगोपस्य विधिसंकोच-
कत्वकल्पनाऽवसरः । अतस्त्रिष्टदादियज्ञे ज्योतिष्टोमीयाङ्गमात्रोप-
लक्षणम् । तदङ्गमात्रस्य तद्विद्यतावभ्यस्तत्वेन तद्विद्यतिदीपकत्वा-

* एकसोमे वा,—इति भाष्यपुस्तके पाठ ।

अतु वाऽग्निष्टोमसंस्थाकञ्चोतिष्टोमपरामर्शकत्वमेवैतच्छब्दस्य ।
अग्निष्टोमसंस्थामभिप्रेत्यैव ज्योतिष्टोमे सकलधर्मविधानात् । अत-
एव तस्य भवतिशतं स्तोत्रिया इत्युपपद्यते । अग्निष्टोमसंस्थाकञ्चोति-
ष्टोम एव हि तावत्प्रः स्तोत्रिया न मस्यान्तरयुक्ते । एवञ्चातिरात्र-
प्रथमाचारोत्तरमपि^(१) अग्निष्टोमसंस्थां कृत्वा एवोद्भिदाद्य' कार्या-
रति द्रष्टव्यम् ॥ ५ ॥ २ ॥ १ ३ ॥

अथान्येनेति ॥ एतच्छब्दार्थं निरूपितेऽन्यपदार्थां निरूपयते ।
अन्यशब्दस्य पूर्वप्रकृतादिमर्यादसन्निहितं तदाशिलासंस्थानाञ्च
सन्निहितत्वेन तास्वेवाऽग्निष्टोमोत्तरत्वस्य विधिरिति प्राप्ते ।

न तावत्संस्थानां प्रकरणेन सन्निधानं विरहितत्वात् । अधि-
कारोऽपि ज्योतिष्टोमस्यैव । एष वावेत्यादिवाक्यशेषे तस्यैव संकीर्ण-
नाञ्च । यज्ञानां ज्योतिष्टोमोद्भिदादीनां मध्येऽग्निष्टोमसंस्थाक एव
प्रथममित्युक्तेऽन्येषामयुद्भिदादीनां यज्ञपदेनोपादानाञ्च ।

न चैवं संस्थानामयज्ञत्वादयदृष्टम् । तास्त्वप्याययस्य यज्ञत्वात् ।
अतश्चाग्निष्टोमसंस्थाकञ्चोतिष्टोमान्य-तदिकारभावे तदुत्तरकाल-
विधिः । न च ज्योतिष्टोमे यज्ञान्तरापेक्षया प्राथम्यमेव प्रकरणा-
नुषङ्गाय विधीयतामिति वाच्यम् । एष वावेत्यस्यार्थवादेना-
विधायकत्वात् । अथान्येनेत्यनेन द्वितीयविधिप्रकारलिप्तया यागा
न्तरेस्वेवाग्निष्टोमपूर्वकालकत्वस्य तदुत्तरत्वमनियतस्य विधानसम्भवे
प्रकरणवाधस्यादोषत्वाञ्च ।

न च प्रकरणान्तरन्यायेनापि कर्मान्तरत्वशङ्का । एष वावेत्यने-

(१) अतिरात्रस्य प्रथमं च आहार आहरणं तदुत्तरमपीत्यर्थं ।

पञ्चमोऽध्यायः ।

चतुर्थः पादः ।

क्रमकोय ॥ तदेव निरूपितेषु क्रमप्रमाणेषुत्तरौत्तरस्य
दौर्बल्यं प्रागेवास्मानिर्निरूपितम् । सुबोधत्वात् न सूत्रकारेणोच्यते ।
श्रित्यानुसंहार्यन्तु क्वचिदुच्यते । श्रुतिविरोधे पाठस्य दौर्बल्यम् ।
यथाऽऽश्विनो दशमो गृह्यते तं द्वितीयं जुहोतीत्यत्र । पाठाद्देन्द्रवायवं
गृह्णाति मैत्रावरुणं गृह्णाति आश्विनं गृह्णातीत्येवंविधादाश्विन-
ग्रहणस्य द्वितीयस्थाने प्रातस्य श्रुत्या दशमस्थानेऽनुष्ठानम् । त
द्वितीयमिति तु पाठप्राप्तानुवाद एव । प्रवृत्ते पाठेन बाधान् ।
एवमर्थेनापि पाठस्य बाधः । यथाऽग्निहोत्रं जुहोति यवागू
पचतीति । आख्यातं पूर्वमिदम् ॥ ५ ॥ ४ ॥ १ ॥

अवदान ॥ एवं मुख्यक्रमेण प्रवृत्तिक्रमस्य बाधः । यथा दध्न
पाठादर्थाच्च पूर्वं धर्मादोहनादयः, यथादाग्नेयस्य निर्वापादयः ।
तत्रप्रवृत्तिक्रमेणैव हविरासादनप्रयाजशेषाभिधारणस्त्रिष्टयदवदाना-
न्यपि कर्त्तव्यत्वेन प्राप्ताणि मुख्यक्रमात्प्रथममाग्नेयस्य कार्याणि
यथादध्नः । प्रधानानां च पाठादेव प्रथममाग्नेयस्य यथात्वासाय-
थानुष्ठानम् ।

यद्यपि आनादनादीनां याज्यासुरोऽनुवाक्याप्रवृत्तिक्रमात्तादृ-
शानुष्ठानमपि प्रमज्यत इति भूतभाविप्रवृत्तिक्रमाभ्यामनिधनप्रसक्तौ
मुख्यक्रमस्य नियामकत्वमात्रमिति नेद विरोधोदाहरणं सम्भवति,

स्तदुत्तरकालत्वस्तुत्युपपत्ते । अत एवान्यपदेन न सौर्यादियहणम् ।
 तत्र सौमिकाङ्गाभ्यासाभावात् । अतस्तद्विद्यतिमात्रस्योत्तरकालतीति
 सिद्धम् ॥ ५ । ३ ॥ १५ ॥

इति श्रीखण्डदेवस्तौ भाट्टद्वीपिकाया

पञ्चमस्य तृतीय याद् ।

यच्छब्देन निमित्तत्वावगतेः सकलकारकाणामन्वयस्य न्युत्पन्नत्वाच्च न
विशिष्टोद्देशे वाक्यभेदः । अतश्च सिद्धवन्निर्देशान्यथानुपपत्त्या कल्पि-
तेन विध्यन्तरेणोपरि हि देवेभ्यो धारयतीति वक्षोमाद्भुतया
आधानानन्तर्यं विधीयते ।

अथवा अहतपाप्मानो वा ष्टव अशौ खलु वाव आदित्य-
उद्यक्षेयां पाप्मानमपहन्ति तस्माद्यद्दहरेवैन अद्भुतपनमेद्यादधीताय
यजेतेति वचनेनाथ यजेतेत्यनेनाधानानन्तर्यं सोमे विधीयते ।
यजेतेत्यनेन सोमस्यैव परामर्शात् । अत एवाथादधीतेत्यनेनाधान-
एव कालबाध इति वक्ष्यते । अतश्च निमित्तश्रुत्यन्वथानुपपत्त्याऽपि
न विध्यन्तरकल्पनम् ।

अत एवेष्टिपूर्वत्वं एव यदेषुत्तरमग्निविनाशादिनिमित्ताधाना-
ध्यवहितोत्तर सोमकरणे, तदा सोमे कालानादरविधानोपपत्तेर्न
विध्यन्तरकल्पनया विकल्पाङ्गीकरण युक्तमित्यप्यपास्तम् । प्रत्यक्ष-
विधिनैवापूर्वाधानानन्तर्यस्य विहितत्वात् । न ह्यथादधीतेत्यत्र
पुनराधानप्रसङ्गोऽस्ति । तस्य निमित्तवशवर्त्तित्वेन तत्र कालाना-
दरविधिवैयर्थ्यात् । अतश्चापूर्वाधानानन्तर्यं एव कालानादरविधा-
नादिष्टिपूर्वत्वस्य सोमपूर्वत्वेन युक्त एव विकल्पः ।

केचित्तु सोमेन यक्ष्यमाण इति भिन्न वाक्यम् । नर्तुं पृच्छेदिति
भिन्नम् । तत्राद्येन प्रकरणान्तृतीयविधिप्रकारे साधवाद्याधानोद्देशेन
सोमायवहितपूर्वकालता विधीयते । सोमपूर्वकालमात्रविधाने
वाक्यवैयर्थ्यात् । अतश्च वाचनिकेन सोमपूर्वत्वेनेष्टिपूर्वत्वस्य विकल्प-
इत्याहुः ।

तथाप्यन्यदेतादृशमुदाहरणं मृग्यम् । दूषकताबीजन्तु मुख्यक्रमे
प्रधानप्रत्यासत्त्वतुयह* । प्रवृत्तिक्रमे लङ्घानां परस्परप्रत्यासत्तिः ।
अतस्तस्य बाध । अथ च न प्रधानावदानमुदाहरणम् । तस्य
प्रधानेनैकपदार्थत्वस्य स्थापितत्वात् ॥ ५ ॥ ४ ॥ ९ ॥

वचनात् ॥ आधानप्रकरणे यः सोमेन यच्च्यमाणोऽग्निमादधीत
नर्तुं प्रतीचेन्न नचचमिति श्रुतम् । न च तेन सोमस्याधानानन्तर्यं
विधातुं शक्यम् । आनन्तर्यस्याववणात् । आधानानन्तर्य-कालाना-
दरोभयविधाने वाक्यभेदप्रसङ्गाच्च । अतो विहितकालानादरमात्र-
माधानोद्देशेन विधीयते । सोमेन यच्च्यमाण इति त्वनुवादः । तेन
दर्शपूर्णमासाभ्यामिद्धा सोमेन यजेतेत्येतद्वाक्यविहितदर्शपूर्णमासो-
त्तरकालत्वमेव सोमस्येति प्राप्ते ।

आधानमात्रोद्देशेन विहितकालानादरविधाने सोमेन यच्च्यमाण-
इत्यस्य वैयर्थ्यापत्तेः, आधानकर्तुंशु सर्वस्यापि सोमाधिकारित्वादि-
शेषस्य व्यावर्त्याभावेन वैयर्थ्यापत्तेः, सोमेनाधानान्तरं यच्च्यमाणो-
ऽग्निमित्यर्थावगतिः । न च रथकाराधानव्यावृत्त्यर्थं विशेषणोपपत्ते-
नानन्तर्यकल्पना युक्तेति वाच्यम् । यच्च्यमाण इत्यद्यतनवाचिप्रत्यय-
श्रवणेनानन्तर्यस्याकल्पनीयत्वात् । रथकाराधानस्यादृष्टार्थत्वेनाग्नि-
मिति द्वितीयाऽनुपपत्तेश्च । रथकाराधाने कालानादरस्य यदह-
रेवैममिति वक्षनेनैव सिद्धतया तस्य प्रसङ्गभावेन निवारणीयत्वा-
नुपपत्तेश्च ।

अतोऽत्र सोमाव्यवहितपूर्वकालीनाधाने निमित्ते विहितकाला-
नादरो विधीयते । कथंममानाधिकरणेन भाव्यकारोदाहृतेन

स सोमेनेद्वाग्नीषोमीयो भवति यदेवाद् पौर्णमास हविस्तर्हन्तुं
निर्वपेदिति वचनेन ब्राह्मणकार्यकाले निमित्ते एकदेशोत्कर्षेण नमस्त
दर्शपूर्णमासोत्कर्षप्रतीतेर्ब्राह्मणस्य सोमपर्वत्वमेव । न हि महितयाग-
माध्यनेन अत एव एकदेशाद्भवितुमर्हति । न च सोमोत्तर तन्नेण
क्रियमाणोत्प्लष्टहविमासमहस्तपूर्वयोगेभ्य फलमिद्धि । दर्शपूर्ण-
मासाभ्यामिद्धा सोमेनेत्यनेन दर्शपूर्णमासपदवाच्यमवध्यागोत्तरत्वस्यैव
सोमे विहितत्वेन तथा कल्पनाऽनुपपत्तेः । दर्शपूर्णमासाभ्यामिति
द्वितीयाचलेन परमापूर्वोत्पत्तेरप्यवगतत्वाच्च । अत इतरयो चविद्य-
वैश्वयो कल्पद्वयमिष्टिपूर्वत्वमेवेति प्रथम पक्ष ।

द्वितीयस्तु नैकदेशोत्कर्षेण सर्वदर्शपूर्णमासोत्कर्ष । प्रमाणा-
भावात् । साक्षाद्याधिकरण ईन्द्राग्निधनुषपत्या फलवाक्ये सर्व-
साहित्यस्याविवक्षितत्वाच्च । अतो यस्त यावत्सधिकारस्तस्य तावत्स्य-
एव फलमिद्धि । अतश्च ब्राह्मणस्याप्लुष्टहविर्भिन्नयागकरणोपपत्ते
कल्पद्वयम् । उत्कर्ष परम्यौर्णमासीहविर्मात्रस्य । विधावविशेषश्रुत-
स्योद्देशपरस्य पौर्णमासपदस्यार्थवादेन सकौशानुपपत्तेः । यदेवेत्य-
नेन साकल्यप्रतीतेयेति प्राप्ते ।

पौर्णमासोमासत्वत्वेनात्र पौर्णमासपदव्यपदेशादाग्नेयस्योभयत्र
विद्यमानत्वेन विशिष्य तात्पर्यपादकाभाव व्यपदेशानुपपत्तेः, प्रत्यु-
तोपक्रमस्यार्थवादस्यैवाग्नीषोमीयहविर्मासतात्पर्यपादकस्य मत्त्वेन
तस्यैवोत्कर्ष । यदेवेत्यनेकापेक्षन्तु वचनमुपाश्रयाजस्याप्यग्नीषोमी-
यदेवताकलात्तदभिप्रायेण न विरुध्यते ।

तन्न । वाक्यभेदे प्रमाणाभावात् । आधानाद्भूतसोमपूर्वत्वेन सोमाद्भूतेष्टिपूर्वत्वस्य विकल्पापादनायोगाच्च । किञ्चैवमस्मिन्नेव वाक्ये विभिन्नाधानविधिराधानमात्रविधिर्वाऽस्तु । सोमेन यच्छ्रमाणा इत्यस्यैन्द्रवायवायानितिबदनुवादोपपत्तिः । न चेष्टापत्तिः । वसन्तादिवाक्याना निमित्तार्थत्वापत्तेः । न च यच्छब्दस्य धात्वर्थाग्र एव विधिप्रतिबन्धकत्वं न विशेषणाग्र इत्यत्र प्रमाणमस्ति । प्राप्तमात्र एव तस्य विधिप्रतिबन्धकत्वात् ।

न चास्याधानोत्पत्तिविधित्वात् अग्निमित्येकवचनादाधानस्यैकाग्न्युत्पादकत्वापत्तिः । अग्निगतस्यैकत्वस्य बहुत्वस्येवोद्देशगतत्वेन प्रमाणान्तरसिद्धसख्योपलक्षणार्थत्वात् । अनेकाग्न्युत्पादकत्वं आद्यतनेषु यस्मिन्निदधातोत्यायतनयुक्तविविधवायलादित्युक्तं यच्चैकत्वाधिकरणे कौमुभे ।

किञ्चैव विहितकालानादरं श्रद्धाधानेऽपि स्यात् सोमाप्यवहितपूर्वाधान एव । उत्तराधिकरणवक्ष्यमाणरीत्या कालानादरस्य सोमाद्भूतेऽपि चेष्टिपूर्वत्वपक्षेऽपि स्यान्न सोमपूर्वत्वपक्ष एव । अतस्यास्मादुक्तप्रकार एव श्रेयान् । आधानानन्तर्येऽपि न पवमानेऽष्टिभिर्न वा अधिकारपशूना व्यवधानम् । तेषां सोमोपकारकत्वात् । अत एव सोमाधानपक्षे पवमानेऽष्टीनां सद्य एव कारणम् । सोमेनाप्यस्यमाणास्यैव सवत्सरादिकालाश्रयान् ॥ ५ ॥ ४ ॥ २ ॥

उक्तपान् ॥ एव स्थिते कल्पदये आग्नेयो वै ब्राह्मणो देवतया

अत्र चानुपादेयगुणयोगेऽपि न कमान्तरत्वाशङ्का । दर्शपूर्ण-
मासप्रकरणपठितत्वात् ॥५॥४॥४, ६*॥

स्वकाले ॥ एव. य मोमेन यच्छमाणोऽग्निमादधीत नर्तुं
प्रच्छेधान्त्वचित्यनेन विधीयमानं कालानाद्रोऽपि प्रकरणादा-
धानोद्देशेनैव विधीयते । न तु सोमोद्देशेन । अङ्गुणविरोध-
न्यायेनोपकारके आधान एव कालबाधस्य न्याय्यत्वाच्च । तेन
स्वकाले सोम कुर्वता अव्यवहितपूर्वमाधाने क्रियमाणे नाधानकाल-
प्रतीचा कार्यति प्राप्ते ।

अस्मान्मेव प्राणायामं यद्दहरेतेन अद्भोपगमेदथादधीतेति
वचनान्तरेणाधानमात्रे कालानाद्रस्य विहितत्वान्तत एव सोमा
व्यवहितपूर्वाधानेऽपि कालानाद्रप्रान्तरेनेकवाक्येण स्ववाक्योपस्मितस्य
सोमस्त्वोद्देश्यवाच्यकपदकल्पनयोद्देश्यत्वमिति तस्यैव कालानाद्र ।

यत्तु शतपथे अपहतपात्रानो वेत्यादिवचनेनोभयोरपि काला-
नाद्रविधानम् । तच्छाखान्तरत्वादाधानकालबाध इव न दोष ।
वस्तुतस्तु तथाय यजेतेति वचनेनाधानानन्तर्यमेव सोमस्य विधीयते ।
अथादधीतेति पूर्ववचनेन त्वाधान एव कालबाध इत्युक्तमेव ।
अत्र चार्थमन्तर्वेदीतिवस्तुषण्यया विहितकालमात्रस्यानाद्रविधा-

* शान्त्यस्य अनुवक्तृर्धाधिकरणं षष्ठं भाष्ये श्रुत्यादितम् । अनेन तु
अनैवाधिकरण्ये तद्विधारितमित्यनुमन्येयम् ।

† नर्तुं ख प्रतीक्षेन्न,—इति भाष्ये पाठः । नर्तुं दृष्टेन्न,—इति जैमिनीय
न्यायशास्त्राविस्तरे पाठः दृष्टप्रतिर्धातुदर्शनार्थं वर्तत इति तत्रैव
शोभ्यातम् ।

अथ च सोमोत्तरकालत्वविधानुद्देश्यसमर्पकं पदं समभिव्याहृत-
 धर्वाचि-तच्छब्द एव । न त्वग्नीषोमपदं हविःपदं वा । तस्यार्थवाद-
 सत्वेन पौर्णमासपदत्वच्छब्दार्थतात्पर्यघादकत्वात् । विशिष्टोद्देशे
 वाक्यभेदप्रसङ्गाच्च । उद्देश्यतावच्छेदकमपि च नाग्नीषोमदेवताकह-
 विद्धम् । तथात्वे यागे उत्तरकालताया अह्नतानापत्तेः । नापि
 तद्देवताकथागतं तद्देवताकप्रकृतयागतं वा । तद्देवताकत्वस्य विशेषणत्वे
 तद्विद्यतौ देवतान्तरयुक्तायां सोमोत्तरत्वस्यातिदेशानापत्तेः ।
 उपलक्षणत्वे च विष्णुप्रजापतिदेवत्वस्यापुपांशुयाजस्य सोमोत्तरत्वा-
 पत्तेः । किन्त्वग्नीषोमदेवतानिष्ठकारणतागिहूपितकार्यतावच्छेदकौ-
 भृतो यस्तत्तदपूर्वसाधनतावच्छेदकव्याप्यो धर्मस्तदन्तम् । अस्ति हि
 त्रीहियवादिवैकल्पिकसाधनस्यैव व्यभिचारपरिहाराद्यग्रेयलोपाशु-
 याजत्वादिस्थाप्योधर्म इत्युक्तं तेषामर्थाधिकरणे कौस्तुभे ।

तस्य यद्यपि नाम्यथावघातादिसंस्कारविधानुद्देश्यतावच्छेदक-
 कोटिप्रविष्टत्वं गौरवाप्तप्राप्यचार्थवादवशात्तस्योद्देश्यतावच्छेदकत्वा-
 विघातः । अतश्च विष्णुप्रजापतिजन्यतावच्छेदकस्याप्तधर्मयोर्थापक
 धर्मोपांशुत्वस्य च स्वव्याप्यस्याप्यग्नीषोमजन्यतावच्छेदकत्वाभावाच्चो-
 द्देश्यतावच्छेदकत्वम् ।

अग्नीषोमीयपुरोडाशे तु अपूर्वसाधनतावच्छेदकौभृतस्याग्नी-
 षोमीयथागतत्वस्यैवाग्नीषोमजन्यतावच्छेदकत्वात्स्वव्याप्यत्वाच्च नोद्देश्यता-
 वच्छेदकत्वविघातः । तत्तद्विद्यतौ देवतान्तरयुक्ताया तत्तद्विद्यति-
 त्वस्यैव तत्तद्देवताजन्यतावच्छेदकस्य तत्तद्ब्रह्माप्तधर्मस्यानापन्नतयोक्त-
 विधव्याप्यत्वस्यैवाद्देश्यतावच्छेदकत्वविघात इति धेयम् ।

तत्र पूर्णपर्वण्यपराहसन्धौ वा विकृतिं कृत्वा प्रकृतेरन्वाधानं निर्विवादमेव । अन्वाधाने प्रातःकालस्तु उपदिष्टोऽपि अङ्गगुणत्वादातिदेशिकेनापि विकृतिप्रधानाङ्गप्रातःकालेन भाष्यते । पूर्वाह्नसन्धावपि औदयिकपर्वण्यः प्रकृत्यवरदूत्वात्पूर्वपर्वण्येवोपदिष्टपर्वकालत्वानुरोधेनातिदेशप्राप्तप्रातःकालं शुककालत्वञ्च बाधित्वा विकृत्यनुष्ठानं ततः प्रकृत्यन्वाधानमिति बोध्यम् । एवं सोमेऽपि । पूर्वघुरेवाधिककालव्याप्तिलाभान् ।

यत्तु धूर्तस्त्राभ्यादिभिर्वैदिकैरावर्त्तन-तत्पूर्वसन्धोः प्रकृत्यनुष्ठानानन्तरं सन्धिदिन एव विकृत्यनुष्ठानम् । पौर्णमास्यादिग्रहानां पर्वान्यवचनत्वान् । यः परमो विप्रकर्षः सूर्याचन्द्रमसोः सा पौर्णमासी, यः परमः सन्निकर्षः साऽमावास्याति गोभिलसूचात् । अतश्च सन्निकर्षविप्रकर्षवर्णावच्छिन्नाहोरात्रस्यैव पौर्णमास्यामावास्यापदवाच्यत्वान्तस्य च पूर्वाह्नसन्धौ द्वितीयदिन एव सत्त्वान्तस्यैव विकृत्यनुष्ठानम् । तदपि न प्रकृतेः पूर्वन्तस्यां शुककालत्वेन विकृतौ प्रसङ्गसिद्धापत्तेः । अतोऽगत्या प्रातःकालवाध एवेत्युक्तम् ।

तत्र । सोमस्य वै रात्रोऽर्धमासस्य रात्रश्च पक्षस्य आसन्नामामनावास्याञ्च पौर्णमासीञ्च नोपैदित्याद्यर्थवादादापामरप्रमिद्धेऽप्योति.शास्त्रादिवग्राह्यं पौर्णमास्यादिग्रहानां तिथिवचनत्वान् । न हि सूर्याचन्द्रमसोः परमसन्निकर्षविप्रकर्षवर्णावच्छिन्नाहोरात्रवाचिले पौर्णमास्यादिग्रहानां,

पर्वणो घञ्चतुर्योऽग आद्या मतिपदस्यः ।

दद्यादेव्यवहारस्य, दैधे पूर्वविज्ञानाच्छ्रवत्याज्यत्वादिव्यवहारस्य

नात्पौर्णमास्यादिपर्वणोऽप्यनादर इति केचित् । नन्वह्यास्मान-
वैद्यव्याप्तुं वाक्यभेदमप्यङ्गीकृत्य तच्चर्तुं न च वचाचानादर एव । अन्यथा
पञ्चाहनादेरपि बाधापत्तेरिति तत्त्वम् ॥ ५ ॥ ४ ॥ ५ ॥

विहतेः ॥ य इच्छेति वचनेन न तावत्प्रतीष्टौ पौर्णमास्यादि-
कालविधिः । पचान्ता उपवसुत्याः पचादयोऽभियष्टव्या इत्यादि-
वचनेस्तस्याः प्रतिपत्कालविधानात् । अत एव पौर्णमास्या पौर्ण-
मास्या यजेतेत्यादिवचनेषु पौर्णमास्यादिशब्दावपि आरम्भद्वारकौ,
पर्वप्रतिपत्समुदायलक्षकौ वा । अत एव प्रहृतौ ब्रह्मकालत्वं प्राकर-
णिकम् । अतयेदमनारम्भाधीतं वचनं विहतेः प्रविशेत्परं विहति-
पशुपरश्च । अग्नीषोमीयस्यैवमथ्येऽहनि विहितत्वात् ।

अतिदेशप्राप्तोऽपि च विहतेः पौर्णमास्यादिकालोयथा
पौर्णमासीविकाराणां पौर्णमास्यां करणं अमावास्याविकाराणाञ्चा-
मावास्यायां करणमित्येव शब्दव्याप्यं प्राप्तानां शब्दव्याप्यं, तथा
शाङ्गानाम्नामं पौर्णमास्यादिकालविधानादातिदेशिकब्रह्मकाल-
बाधार्थमपि ।

न च तत्तद्विहतेः तद्विधायेव प्रयोगस्य प्राप्तत्वाच्च प्रयोग-
विध्यभावेन प्रधानमात्र एव पौर्णमास्यादिकालविधानोऽपत्ते
प्रतिपत्कालविधायाः चतुर्दशमन्वाधानकरणेन प्राहृतब्रह्म-
कालत्वयाधे प्रमाणाभाव इति वाच्यम् । कालस्य प्रयोगान्वयितया
प्रयोगमन्वित्वेन विधानादन्वाधानेऽपि पौर्णमास्यादिकालत्वस्यैव
देशिकत्वात् । अतः शाङ्गमपि विहतिप्रधानं पौर्णमास्यादिकाले
कर्तव्यम् ।

सान्नाय्य ॥ नाशोमयाजौ संनयेदिति श्रमोमयाजिनः सान्नाय्य-
पर्युदासः । तेन तस्याय्यग्नीषोमीयवत्सोमोत्तरत्वमेव । अतस्तदुभय-
विकारेष्वपि सोमोत्तरत्वमेव । न ह्यत्राशोमयाजिनोऽधिकारपर्युदासो-
येन विकृतौ नातिदिग्धेत् । कर्तव्यमानाधिकरण्यात्तु यागकर्तृत्व-
पर्युदास एव । अतश्च युक्तोऽतिदेशः ।

अथ च दैवस्य नोदाहरणत्वम् । औपदेशिकसोमप्राक्कालत्व-
विधानात् । तद्विकाराणाञ्च प्रकृतावनङ्गत्वाच्च सोमोत्तरत्वनियमः ।
न चान्वाहार्यस्येव प्रकृतावभावेऽपि प्रकृति-प्रकृतितो यद्दणमिति
वाच्यम् । अपेक्षितविषय एव तथा यद्दणेन सोमोत्तरत्वस्यानपेक्षि-
तत्वात् । वस्तुतस्तु अपेक्षाया उपायान्तरेणापि निवृत्त्युपपत्तेर्नान्वा-
हार्यस्यैऽपि यद्दणम् । अन्यथा पितृमेधविकारे शोडशवरणस्यायति-
देमापत्तेः । न चैवं दैवविकाराणामनिर्दिष्टकालविशेषाणामौपव-
स्यकालकत्वापत्तिः । तस्याङ्गत्वनिवन्धनतया तदभावे अप्राप्तेः ।
अतस्तद्विन्नविकाराणां सोमोत्तरत्वमेव ।

यत्तु याञ्छिकानां प्रागण्यनुष्ठान, तच्चाखान्तरे सान्नाय्यग्नी-
षोमीययोः प्रागपि विधानादवगन्तव्यम् । एवमैन्द्राग्नविकाराणामपि
सोमप्राक्कालकत्वमेवेति सूत्रे तस्याप्युपलक्षणमिति केचित् । वस्तुतस्तु
असन्नयत इत्यस्य षष्ठ्यनुस्य कर्तव्यमानाधिकरण्याभावादधिकारि-
विशेषणत्वस्यैव प्राधान्यादवगतेस्तस्य चानतिदेशाद्युक्त तद्विकाराणा-
मनियतकालत्वम् ॥ ५ ॥ ४ ॥ ८ ॥

तथा सोमे* ॥ सोमे दष्टिपूर्वत्वमाधानात्सवहितोत्तरत्वञ्च

* तथा सोमविकारा दर्शपूर्णमासाभ्याम्, इति भाष्ययशे सूत्रपाठ ।

च कथमणुपपत्तिं समवति । दैधस्यैवामसक्तेः । अतस्तिथिपरा एवेति
शब्दाः । तिथिर्नामाभासशकचन्द्रकलाव्यतिरिक्तचन्द्रकलानां मध्ये
एकैकस्याः कलायाः सूर्यमण्डलेन आद्यावयवविप्रकर्षादारभ्यान्त्यावयव-
विप्रकर्षं आद्यावयवसन्निकर्षादारभ्यान्त्यावयवसन्निकर्षौ वा^(१)द्यावता
कालेन जायते, तावान्कालो यथाक्रमं शुक्लकृष्णपचगतः प्रतिपद्विती-
यादिशब्दप्रतिपाद्यः ।

अमा षोडशभागेन देवि. प्रोक्ता महाकला ।
संस्थिता परमा माया देहिनां देहधारिणी ॥
अमादिपौर्णमास्यन्ताया एव शशिनः कलाः ।
तिथयस्ताः समाख्याताः षोडशैव वरानने ॥
तत्र पचावुभौ मासे शुक्लकृष्णौ क्रमेण हि ।
चन्द्रदृष्टिकरः शुक्ल कृष्णस्य च यत्प्रकः ॥
पचत्याद्यास्तु तिथयः क्रमात्पञ्चदशैव ताः ।
दशान्ताः कृष्णपचे तु पौर्णिमान्ताश्च शुक्ले ॥

इत्यादि वचनात् । अत एव तिथिशब्दः प्रतिपदादिशब्दाद्य
कलास्यैव शक्ता काले तु निरुद्धस्तवण्येति ध्येयम् ।

एवञ्च पौर्णमास्यमावास्याशब्दावपि न योगेनान्तिमत्तवचनौ
तदवच्छिन्नाहोरात्रविषयौ वा । गोभिलसूत्रमपि उक्तविधमन्त्रि-
कर्षविप्रकर्षकालोपलक्षणमेव व्याख्येयम् । तस्मिन् न विहतीनां
शुद्धकाशत्वमिति ॥ ५ ॥ ४ ॥ ७ ॥

(१) अत्र विप्रकर्षं सन्निकर्षौ शुक्लकृष्णपचौयतिथ्याभिप्रायेण इत्यर्थः ।

श्रीगणेशाय नमः ।

षष्ठोऽध्यायः ।

प्रथम पादः ।

द्रव्याणाम् ॥ एव सक्रमके प्रयोज्यवर्गं निरूपितेऽधुना तत्राधिकारी निरूप्यते ।

तत्राधिकारो नाम फलभोग्यसमानाधिकरण कर्तव्यम् । श्राद्धादौ पित्रादेर्कृत्विजाज्ञाधिकारव्यावृत्त्यर्थं विमेषणद्वयम् । न चैव जातेष्टौ पितु फलभोगाभावादधिकारानापत्तिः । मत्प्रत्यकरणे प्रत्यवाये करणस्य प्रतत्त्वादिफलकत्वेन पापक्षयफलकत्वाभावादिति वाच्यम् । प्रवृत्तिप्रयोजकफलेच्छासमानाधिकरणकर्तव्यत्वेन विवक्षितत्वात् । जातेष्टिश्राद्धादावपि फलस्थान्यनिष्ठत्वेऽपि तदिच्छायायजमाननिष्ठत्वादधिकाराविधात् । कृत्विजामपि यजमानस्य फलभूयादितौच्छ्रया स्तनिष्ठकर्तव्यसमानाधिकरणत्वात् अधिकारापत्तिरतः प्रवृत्तौक्त्युक्तम् । दक्षिणाप्राप्तिर्मे भूयादितौच्छ्रया एव कृत्विक्प्रवृत्तिजनकत्वेन सक्रविधेच्छ्रया प्रवृत्तिप्रयोजकत्वाभावात् ।

अयञ्चाधिकारोविधाद्विप्रस्त्रेष्टमाधनत्वसमानाधिकरणस्वरूपनिष्ठाधनत्वसहभवादिधिप्रमाणकः । अयमेव चाधिकारविधिरित्युच्यते । तत्र चाधिकारस्येष्टरूपप्रवृत्तिफलघटितत्वात्तदेवेष्टरूप फल भावनायामस्ति न वेति प्रथमं विचार्यते ।

वैकल्पिकमङ्गम् । अतस्तद्विकारेषु तपैवातिदेशप्राप्तावपीष्टिपूर्वत्वमेव ।
 एष वाच प्रथम इति वाक्यविहितव्योतिष्टोमोत्तरत्वबलेनाधामा-
 यवहितोत्तरत्वस्य तेषु कर्तुमशक्यत्वात् । अतश्चाधामानन्तर्यस्य प्रकृत्य-
 वरुद्धत्वेनानतिदेशादिष्टिपूर्वत्वमेवानिदेशिक तेष्विति सिद्ध क्रमस्य
 पद्यप्रमाणकत्वम् ॥ ५ ॥ ४ ॥ ८ ॥

इति श्रीसण्डदेवव्रततो भाट्टटीपिकाया पञ्चमस्य

चतुर्थं पादोऽध्यायस्य समाप्त ।

च पुरुषप्रवृत्तिमिद्वेभं विधिवेद्यमपि । सर्वथा यागस्यैव भाव्यत्वे-
नेष्टमाधनत्वाभावात् प्रवृत्तिप्रयोजकप्रवृत्तिविषयजन्यफलेष्काममा-
नाधिकरणकर्मत्वरूपाधिकारमिद्विरिति प्राप्ते ।

न प्रवृत्तिस्वरूपयोग्यत्वमात्र विध्यर्थः । वैषय्यापत्तेः । नापीष्ट-
माधनत्वानुमितेर्भ्रमत्वम् । ज्ञानानां स्वतः प्रमाणत्वेन बाधक विना
भ्रमत्वानुपपत्तेः । अतद्योक्तमिद्विद्वत्प्रमात्वनिर्वाहार्थं यागे इष्टमाधनत्व
विषयोऽपि वक्तव्य एवेति भावनाः यामिष्टभाष्यकत्वमनपभ्रष्टमेव ।

यदपि कामनायानिमित्तत्वमङ्गीकृत्य विधेरकरणजन्यप्रत्यवा-
यात्तेष्वेकत्वेन प्रवृत्तंकत्वमित्युक्तम् । तत्र । कामनाया प्रवृत्ति-
जनकत्वेऽपि निमित्तत्वे प्रमाणाभावात् । स्त्रीकाम इत्यादावपि न
तस्यानिमित्तत्वम् । प्रायश्चित्ताकरणे प्रत्यवायान्तरप्रसङ्गात् । अपि
तु प्रमाणान्तरमिद्विकामनाजनितप्रत्यवायनाशार्थत्वमेवेति तत्रापिष्ट-
माधनत्वात्तेष्वेकत्वमेव विधे ।

अतश्च सर्वचानैमित्तिकस्थले अकरणे प्रत्यवायात्तेष्वेकत्वात्तेष्वेव
लाघवादिष्टमाधनत्वमेव विधिना आक्षिप्यत इति तदशाद्भावनायां
इष्टभाष्यकत्वमिद्वि । यथा चैव सति नैमित्तिकस्थले पापक्षय-
भाष्यकत्व तदा यावज्जीवाधिकरणे निरूपितम् ।

तच्चेष्ट स्वर्गपुत्रादि स्वर्गकामादिपदै समर्थते । योग्यत्वात् ।
कामशब्दयोगाच्च । कामना हि स्वरसत फले, द्रव्ये शौचचारिकी ।
अत एव स्वर्गशब्दोऽपि श्रुतिस्मृतिपुराणादिवगाद्दुःखसमिधसुख-
योग्यदेशविशेषवाची । आहृत्यधिकरणन्यायेन वा तादृशसुखमाच-
वाची । न तु चन्दमादिवाची । तत्रत्याधुनिकप्रयोगस्त्वौपचारि-

तत्र भावनायाभाष्यापेक्षायां पदश्रुत्या धातर्यस्यैव सर्वत्र भाष्यत्व
न स्वगादे । अपि तु तस्य साधनत्वमेव योग्यत्वात् । पद्यादिपदा-
देरिव स्वर्गशब्दस्यापि चन्दन स्वर्ग इत्यादिप्रयोगात् द्रव्यवाचित्व-
मेव । सुखविशेषदेशविशेषवाचित्वयाच्चकस्यान्वपरत्वाच्च । कामशब्द-
स्वर्गकामनानुवाद । अथवा स्वर्गकामशब्द कर्तृविशेषमेव यागा-
इत्वेन विदधदिशेषणोभूत कामनामपि तदङ्गत्वेन विधत्त इति
न कश्चिद्विरोध । न च विधिश्रुतिविरोधादिष्टभाष्यकत्वावगम ।
विधे प्रवृत्तिजननस्वरूपयोग्यत्वस्यैव वाच्यत्वेन फलोपधाननम्यत्या-
भावात्* वृत्तिविरहेऽपि अरण्यस्यदण्डवद्विधे प्रवृत्तिजनकलोपपत्तेः ।
न हि फलोपहितप्रवृत्तिजनकत्व विध्यर्थं । विधिगतश्रवणेऽपि
केषाञ्चिन्नवृत्त्यदर्शनात् । अत एव प्रवृत्तिविषयस्तेष्टसाधनताश्चेपक-
समपि विधेर्न प्रामाणिकम् । यदि तु प्रवृत्तिस्वरूपयोग्यत्वमाशोक्तौ
वाक्यस्य वैयर्थ्यापत्तिं गच्छेत्, ततो यागस्य समानपदश्रुत्या भाष्य-
त्वावगमेऽपि यागे भ्रमप्रमासाधारणप्रवृत्तिकारणेष्टसाधनत्वज्ञानस्यै-
वाशेषात् । भ्रमात्मकेष्टसाधनताजाणादेव प्रवृत्तिभिद्वैर्नैष्टसाधनता-
ऽऽशेषकत्वम् ।

अथ ता, अमुं स्वीकाम प्रापयित्तं कुवादिति वास्वर्गकाम-
नाया अपि निमित्तत्वम् । ततश्च निमित्ते^(१) नैमित्तिकाकरणे
प्रत्यवायमात्र, न तु करणे किञ्चिदिष्टम् । अकरणे प्रत्यवायमित्येव

* इत्यमेव पाठ सर्वत्र ; न च लोपकप्रमादत्र । फलोपधानमैयथा
भाषात्,—इति तु भविष्यसुषिप्तम् ।

(१) निमित्ते मनोवर्ष ।

स्वर्गकामत्वाविशेषाच्चेतनमात्रस्याधिकारः । न च तिरस्यां स्वर्गादि-
कामनाऽसम्भवः । परकीयेष्वाया अत्रत्यसत्त्वेन तदभावनिययानुप-
पत्तेः । ग्येनशादीनामष्टस्युपवामादिदर्शनेन तदनुमात्राच्च । न च साङ्ग-
करणमामर्याद्वनधिकारः । शक्यमात्रस्यैव करणोपपत्तेरिति प्राप्ते ।

भावनाया अशक्यतास्योत्तरं पत्यादिधिवस्तेनाधिकारिकस्य-
मात्पूर्वावगतमाङ्गप्रधानभावनाऽनुष्ठानममर्थ एवाधिकारौ । अतथा-
ममर्थतादविदत्त्वाद्द्रव्यत्वाच्च तिरस्यामधिकारः । विष्णुकमणाद्य-
ममर्थताच्च न पंस्यन्धर्षाधिरमृकादीनाम् । देवादीनास्तु विषहाद्य-
भावादेव माधिकारः । अथादीनास्तु अनादित्वात्संभारस्य प्रवर-
वरणादौ अशक्यत्वापि मन्वादाधिकारोऽस्यैवेति भाष्योक्तमन-
धिकारप्रतिपादनममादत्तेत्यम् ॥ ६ ॥ १ ॥ १ ॥

निद्रा ॥ कतुपु पुंम एवाधिकार उत द्विषया अपीति
चिन्तायाम् ।

स्वर्गकाम इति सुखिद्वयवणात्पुंम एव । न हीदमधिकारि-
विशेषणम् । कर्तव्यमात्राधिकरणत्वेन तद्विशेषणस्याभ्याश्रुतत्वात्तदधिकारि-
विशेषणमात्रुपपत्तेः । अतथाग्यातोपापौकत्वादेव पुंस्यस्याप्यस्यविवक्षा
नानुपपत्त्या । किञ्च अट्टम्यादपि द्विषया माधिकारः ।

भाषां पुरुष रामश्च अथ एवाधनाः स्मृताः ।

एते ममधिगच्छन्ति पश्येते^१ तस्य तद्वनम् ॥

* आदिवाग् मताऽमे, अशुद्ध पाठ आदर्शपत्रहेतुः शक्यते । तन्मात्रे-
ऽप्येवोक्तम्. — अथादि हिं कालोऽप्याकं मोक्षानुदानम्, — इति ।

१ इत्येव चटिनमि-मन्वत् । आदर्शपत्रहेतुः शक्यते — इत्यमो-
क्षे, पाठः ।

कलात् । अत एव स्वर्गकामादिपदमपि लक्षण्या स्वर्गपरं,
प्रथमा च कर्मलपरेति भावनान्वयोपपत्तेर्नान्योपघर्जनत्वेन स्वर्गस्य
तदन्वयाशङ्का^(१) ।

स्वर्गकामोऽधिकारित्वेनान्वीयीत* इति स्वर्गादिवाचकद्विती-
यान्तपदाध्याहारेण तदन्वय इति केचित् । तत्र । फलापेक्षायाः
प्रायमिकत्वात् । लक्षणाया अध्याहारापेक्षया लघुत्वाच्च । एवञ्च
वसवत्तरविधिश्रुत्याद्यतुरोधेन स्वर्गादेरेव भाव्यत्वावगतेः सामान्य-
प्रवृत्ता पदश्रुतिरपि आगादेः करणत्वमेव लक्षण्या प्रतिपादयतीति
सिद्ध उक्तृपाधिकारः । अत्र चोक्तविधेच्छाफलान्यतरममानाधि-
करणं कर्तव्यं अधिकार इति बोध्यम् । तेन नित्यस्थले पापक्षयेच्छायाः
प्रवृत्तियोजकत्वाभावेऽपि नाधिकारविघातः ॥ ६ ॥ १ ॥ १ ॥

फलार्थत्वात् ॥ भिद्वेऽधिकारे न केपामिति चिन्वते । तत्र

* इत्यमेव म ठः सर्वत्र । नःन्वीयते इति तु समीचीनं प्रतिभाति ।

(१) इदमत्र बोध्यम् । विधिवत्केषु भावनेन विधिप्रत्ययार्थः । भावना
घोत्यादना भावयितुर्थीकारः । भावना च किं, केन, कथमित्यंशत्रयमपे-
क्षते । तत्र किमिति फलाकाङ्क्षा । केन भाव्याकाङ्क्षेतुष्यते । फलस्य
भाव्यत्वात् । केनेति करणाकाङ्क्षा । करणस्योपकारकं इतिकर्मव्यता-
परनामधेयं यत्, कथमिति तस्याकाङ्क्षा । तत्र स्वर्गकामपदेन लक्षण्या-
ऽवगतेः स्वर्गः भाव्यत्वेनाप्नोति । स्वर्गकामपदोत्तरवर्तिनीं प्रथमा कर्मत्व-
मवगमयति । सुप्तं सुषुप्तित्यादिना द्वितोयेकवचनस्य सादेशसम्भवात् ।
धातुर्थो धातुर्दिः करणत्वेनाप्नोति । पद्याऽप्याद्युक्तत्वाद्यर्थेति कर्मण्यतात्वेन ।
तथा च प्रयाजादिभिहपकारं सम्पाद्य यागेन स्वर्गं भावयेदित्यर्थः पर्यवस्यति ।
यवमसंभावनाबोधः । शब्दभावनाबोधस्तु प्रकृतानुपयोगादिश्च न प्रदर्शितः ।

यत्तु भायां पुत्रश्चेति वचन, क्रीतत्वादिवचन च तत्, न स्त्री स्वातन्त्र्यमर्हतीति वचनान्तरानुभारादस्वातन्त्र्यपरम् । मौल्यदान तद्वृष्टार्थम् । कन्याया कन्यात्वातिरिक्तस्वत्वाभावस्य वक्ष्यमाणत्वेन तद्दानस्याप्यौपचारिकत्वाच्च । आचेयी चाचिगोचोत्पन्ना न नामस्य गभा । मत्वपि च स्त्रिया काचित्ककमाधिकारे अस्मति गमकान्तरे जपादिमकलवैदिककमानधिकारात् । अविज्ञातनिद्रदर्शनं पुवधे प्रायश्चित्तविशेषविधानार्थम् । तस्मात्सिद्धे स्त्रिया अण्यधिकार ॥ ६ ॥ १ ॥ २ ॥

स्वततो ॥ सिद्धे दयोरधिकारे किं दस्यती प्रथक् प्रथक् यजेयातामुत महेति चिन्तायाम् । स्वर्गकामपटोपात्तसौकल्यस्य पुस्तवदविवक्षितत्वेऽपि आख्यातोपात्तस्य तस्य गुणभूतोपादेयकर्तृगामित्वेन विवक्षितत्वादेकैकस्य प्रयोग इति प्राप्ते ।

प्रत्येकप्रयोगे अन्यतरकर्तृकावेक्षणान्वारभादिप्रदार्थलोपेन वैगण्यापत्तेरन्यतरेणान्यतरस्य परिक्रपादिनोपादाने च फलभोक्तृत्वाभावात् स्वामित्वाविषयीयजमानशब्दप्रयोगानुपपत्तेरङ्गमाकन्यायं महैव प्रयोग । न हि आख्यावेक्षणादौना कर्तृमस्कारकत्वं येन तत्तत्प्रयोगे व्यवस्था लभ्येत । क्रतुधर्मत्वात्तुभयकर्तृकमवेक्षणद्वयश्चट्टविधया क्रतोरङ्गम् ।

यत्र त्वन्यतररोगनिवृत्त्यर्थमेव दशादिप्रयोगक्षेत्रस्य पत्नीत्वाच्चभावेऽपि गुणलोपे चेति न्यायेन परिक्रयाद्युपात्तेतरकर्तृकाख्यावेक्षणेऽपि न सर्वत्र तथा कल्पनाया प्रमाणमस्ति । साहित्यस्य पुच्छफलैश्चपि घ्रात्यादिप्रमितत्वात् धर्मं चेत्यादिवान्यपस्या-

इति वचनात् । शतमधिरप दुहितृमते'दद्यादार्थं विवाहे
 मोनियुनमित्यादिना पिवा भर्त्तुं भौत्येन दामवदिकीमत्याश्च । अत-
 एव गर्मिणाविज्ञातेन हतेन भूणहेति यज्ञसाधनपुद्गर्भहनगग्रह्या
 भूणपदवाच्ययज्ञहन्तृत्वलिङ्गभवकल्पते । अन्यथा भौत्येन विज्ञातेऽपि
 यज्ञहन्तृत्वाविशेषात् । तथाऽऽचेष्टौ हत्वा भूणहेति लिङ्गम् ।
 आचेष्टौ सगर्भा । अतः पुमानेवाधिक्रियत इति प्राप्ते ।

यद्यपि कर्तृविशेषणं पुस्त्वं, तथापि प्रमाणान्तरेण स्त्रिया अपि
 अधिकारावगतेर्विधिनाघवानुरोधेन साधुत्वाद्यंभवद्युत्यानुवाद एव
 पुंस्त्वम् । यथा वमन्ते माह्वण इत्यादी^(१) । प्रकृते लनपेक्षितत्वात्सास्य
 कर्तृविशेषणत्वमपि तु योग्यत्वाद्धिकारिविशेषणत्वमेव । ततश्च तस्य
 फलं प्रत्यपि प्राधान्याद्देव्यत्वेन तद्विशेषणाविवक्षा ।

वस्तुतस्तु । प्रथमापेक्षितत्वात्सर्गकामादिपदस्य फलपरत्वमेवेति
 क पुस्त्वस्य विवक्षाप्रसक्तिः । न चाट्टक्यत्वम् । कर्त्तृनाटिभिरर्जनमश्व-
 दात् । पिवादिदत्तस्य दापस्य वा स्मृतिपूकनाश्च । धर्मं चार्थं च
 कामे च नातिचरितव्येति सूत्र्याऽर्जितस्याप्युभयमाधारणत्वाश्च ।
 भयदा वा एता परमृहाणामैश्वर्यमवहन्त्यत इति स्मरणाश्च । स
 पत्नी पत्या सुकृतेन गच्छतामित्यादि मन्त्रवर्णात्याणिपञ्चजाडि
 पञ्चनं कर्मसु, तथा पुण्यफलव्यिति स्मृतेषु पत्न्या अप्यधिकारः ।
 पत्युर्नो यज्ञमयोगे इति स्मृतेः पत्नीशब्दस्य स्वागिनाभावेऽनुपपत्तेश्च ।

* दहितृमते.—इत्यमरमोक्षीक शेषरूपमादश्च पाठ आदर्शपुस्तकेषु ।

(१) व्याधाने दस्यवो महाधिकारस्यानुपपत्तेन वक्ष्यमानत्वात् वसन्ते
 माह्वयोऽदिसारथोऽथ इत्यत्र आह्वय इति पुंस्त्वमप्युक्त्यानुवादे यदीत्यर्थः ।

वाधानेऽधिकारिणौ, एतेन राजपुरोहितौ सायुज्यकामौ यजेयाता-
मिति वत् ।

न चात्र कुक्कुटानानय मियुनं करिय्याम इति वत् पुमान्
स्त्रियेत्याद्यनुशासनापुरोधेन स्त्रीषद्वितीयतया विरूपैकगोपस्याप्यु-
पपत्तेर्वाक्यस्य चौमविधिमात्रपरत्वेनाप्युपपत्तावुत्पत्तिश्रिट्कर्षकल-
बाधानुपपत्तिरिति वाच्यम् । सरूपैकगोपस्य सगभवे स्रक्षणाऽऽपादक-
विरूपैकगोपस्यान्शाम्यनात् ।

तथा हि । औकारस्यावद्विलं पुंस्त्वं चामिधत्त इत्यरूपैकशय-
नीयद्विलवावच्छिन्ने पुस्त्व पुस्त्वावच्छिन्ने च द्विलमिति परस्पर-
नियमात् पुद्गयप्रतीतिः सुलभा । विरूपैकगोपे तु पितरावित्यादौ
सादृश्यादेः कुक्कुटौ इत्यादौ स्त्रीत्वस्य च प्रत्यायकाभावात्स्रक्षणा
श्रावणकीर्ति तस्यास्ततो दौर्बल्यम् ।

न च भवन्मतेऽणुपकमस्य-चौमपदे मलिनत्वमादृशाङ्गीणौ दु-
सु शब्दे इत्यनुमारादा युवयोग इति अधन्यष्टाद्याश्रयणमनुवादवैयर्थ्य
उत्पत्तिवाक्यस्यैकवचनस्य च साधुत्वसाधारण्यमित्याद्यनेकदोषताद-
वस्यमिति वाच्यम् । चौमवाक्य एवोभयविशिष्टाधानविधानाङ्गी-
कारात् । वमन्तादिवाक्ये तु ब्राह्मणादिकर्तृकत्वे निमित्ते तस्मिन्ना-
दिकालविधानम् ।

अतएव ब्राह्मण इत्येकत्वं पुस्त्व चाविवक्षितम् । आदधीतेत्यपि च
ब्राह्मणो यदि शूद्रमहित आदधीत तदा वमन्त इत्येव कादाचित्क-
ब्राह्मणैकत्वाद्नुवादः । तस्माद्गौ पुमासौ मस्त्रीकावधिकारिणौ ।

यत्तु भाष्यादौ सरूपैकगोपसाधक प्रमाणान्तरमुपन्यस्य, इन्द्राप-

सोचनया च तयो मसृष्टद्रव्यत्वादिभागप्रतिषेधाच्च सर्वैव प्रयोग ।
अतएव उभयस्त्वस्य मसृष्टत्वाद्द्रव्यत्वागे दक्षिणादानादौ चोभयोरेव
कर्तृत्वम् ।

घत्तु भाष्ये द्वादशशते षट्पञ्चाशदेकेनापरेणापि तावदेवेत्येव
विभाग कथित । स द्वादशशतस्यैव विहितत्वात्तत्राप्युभयो
मसृष्टत्वोपपत्तेरुपेक्षितम्* । यदपि तत्स्वारस्यात् पुन एव त्यागेऽपि
कर्तृत्व तस्यास्त्वनुमतिद्वार तदिति केषा चिन्मतम् । तदनुमते
फलसम्बन्धाश्रयणात्तद्धारकत्वे प्रमाणाभावेन पूर्वाधिकरणव्युत्पादिता-
धिकारमङ्गापत्तेरुपेक्षितम् ।

यन्त्राख्यातोपात्त एकत्व महाधिकारे नावकस्यत इति । तत्र
एकवचनश्रवणादेव दम्बत्वोर्व्यामज्यष्टत्वेकस्यैव कर्तृत्वस्य कल्पनात् ।
इतरथा कर्तृभेदात्सचवद्वज्जवचनात्तापत्ते । अतएव क्रियाऽऽक्षिप्तयो
कर्तृत्वतदाश्रययोर्मध्ये आवश्यकत्वात्कर्तृत्वाग एव शाब्दत्वमिद्वयं
कारुणामङ्गीकृत्य तत्रैव पार्थिक एकत्वाद्यान्वय । औभे वसाना-
वित्यादौ लगत्या क्वचित्तदाश्रयेऽपि ।

अत्र च कर्तृत्व कृत्याश्रयत्वसमनियत अखण्डोपाधिरूप द्रष्टव्यम् ।
न तु कृत्याश्रयत्वमेव । तस्य प्रत्यात्मा कृतिभेदेन भेदात् व्यासज्य-
वृत्तित्वानुपपत्ते । तस्मात्सह प्रयोग ॥ ६ ॥ १ ॥ ४ ॥

ज्ञाधान ॥ आधानप्रकरणे, औभे वसानावर्गिमादधीयातामिति
श्रुतम् । तेन साधाने कर्तृत्वद्वित्वविधानात् द्वौ पुमाभौ सस्त्रीका-

* इत्यमेव पाठ सर्वत्र । उपेक्षित इति तु समीचीन प्रतिभाति ।

† वसोगमसि,—इत्यशुद्ध पाठ आदर्शपुस्तकम् । भाष्यरत समीधान-
पाठ एवोपरि विनशितः ।

तरयोग एव इन्द्र । अतएव चार्थानामनेकत्वेऽपि इतरेतरयोगरूप-
 चार्थं इन्द्र इति चार्थं इन्द्र इति सामान्यसूत्र महाभाष्यकारा-
 दिभिर्विशेषपरतया व्याख्यातम् । अतश्च युगपदधिकरणतावाचि-
 दन्दापवादत्वादेकशेषस्यापि तदाचित्प्रतीतेर्विमानावित्यत्र पुद्गल-
 प्रतीतिरिति ।

तत्र, विरूपैकशेषाङ्गीकारेऽपि स्त्रीमहितपुंस पुंसमहितस्त्रियाय
 युगपदभिधानोपपत्ते । न चैव पुद्गल स्त्रीद्वय चेति चतुष्टयापत्तिः ।
 धवखदिरद्वयवत् स्त्रीपुद्गलोपपत्ते ।

वस्तुतस्तु कात्यायनोक्त युगपदधिकरणतावाचित्व पतञ्जलिष्वैव
 दूषितम् । तस्यायमाशयः । धवपदे खदिरपदे च क्लृप्तायां प्रमाणा-
 भावात् । इतरेतरयोगस्य च शब्देनैव तात्पर्यं सति बोधोपपत्ते ।
 अतएव धव च खदिर चेत्यादौ तात्पर्यानुबोधेन धवखदिरवृत्ति-
 व्यासक्तकर्मत्वे क्लृप्तेत्यपि बोध्यम् । इन्द्रे तु विभक्तेरेकत्वादेवतरेतर-
 योगो क्लृप्ता विनैव निरपवाधः । यत्तु प्रमित्योर्वरूपयोरिति वेदे
 काचित्क विपक्षप्रदर्शनम् । तच्छ्रान्दसम् । अतएव विभक्त्यासञ्च-
 वृत्तिधर्मपरत्वे इन्द्र एव तादृशस्यत्वे तात्पर्यग्राहक इत्यपि बोध्यम् ।

किं च इन्दापवादत्वेऽप्येकशेषस्य न तदुत्तरविभक्त्यासञ्चवृत्ति-
 धर्मपरत्व वचनान्वयस्य विभक्त्यान्वययोत्तरकालीनत्वेन तत् पूर्वमेक-
 शेषत्वग्राहकप्रमाणाभावात् ।

वस्तुतस्तु एकशेषानुशासनमपि परिभाषामात्रमेव मह्यपद-
 निराकरणार्थम् । एकप्रतिपदिकार्थस्यैव द्विवचनादिवक्ष्येनानेकत्व-
 प्रतीत्युपपत्ते । विरूपैकशेषे तु तात्पर्यग्राहकानुबोधेनानुशासनिकी

वादत्वादेकगोपस्य दन्द्धार्य एवैकशेषार्थ इत्युच्यते । दन्द्ध्य युग-
पदधिकरणे द्वन्द्वो भवतीति कात्यायनस्मरणाद्युगपदधिकरणता
वाची । अधिकरण शब्दप्रतिपाद्योऽर्थ । स यत्रानेकोद्युगपदेकेन
पदेन बोध्यते, तत्र द्द्व ।

तथा च धवखदिरावित्यत्र धवपद लक्षणया खदिरसहितधव-
परम् । इतरसहितधवपरमेव वा । इतरन्तु खदिरपदान्निर्णीयते ।
एव खदिरपदमपि । सेय युगपदधिकरणता । इतरैतरयोगोऽप्यथ-
मेव । अस्मिन्नेव चार्थे द्द्व । चकारस्य हि चत्वारोऽर्था समुच्चया-
न्वाचयेतरैतरयोगसमाहारा । तत्र विभक्त्यान्वये परस्परनिरपेक्षत्वे
ऽपि क्रियान्वये दृष्ट्यक्रादिवत्परस्परसापेक्षत्वे सति समल समुच्चय ।

अतश्च नेतरैतरयोगेन विकल्पे अन्वाचये अतिव्याप्ति । यथा
अहरहर्मयमानोगामश्च पुरुष चेत्यादौ । अन्वाचये त्वेकस्य प्रयोज-
कत्वमपरस्य नेति न साम्यम् । यथा काथान्याहर शाकशाहरेति ।
इतरैतरयोगे तु व्यास्यवृत्तिविभक्त्यर्थे परस्परसाहित्येनान्वय ।
यथा अग्निश्च भोमश्च देवतेत्यादौ ।

अथ धव च खदिर चेत्यादावितरैतरयोगविवक्षाया युगपद-
धिकरणवचनता आवश्यकी । अन्यथा प्रत्येकविभक्त्यान्वयेनेतरैतर-
योगस्य समुच्चयाङ्गदानापत्तेः । अतएव निरपेक्षयोरेकक्रियान्वयित
समुच्चय इति तन्धरद्वोगमपान्नाम् । अनावाखाया पौर्णमासा वा
यजेतेति एकवाक्योक्तविकल्पेऽतिव्याप्ति ।

इतरैतरयोगमसाहारयोस्तु साहित्यस्य पदार्थान् प्रति गुणल-
प्रधानत्वज्ञतोविशेष इतरैतरयोगत्व तुल्यम् । एषु चार्थेषु इतरै-

कर्तृवस्काराद्य ते फलितकर्तृत्वयोरविशेषादुभयोरपि । तत्रापि यत्र
 योजनेण पत्नीं सन्नहति सेखलया यजमानमित्यादौ प्रतिनियत-
 निर्देश, तत्रार्धमन्तर्वेदि इति वक्ष्यते पुस्त्यादेरपि उद्देशाना-
 भावाङ्गीकारेण सत्युभयोरेकापूर्वमाधनत्वे व्यवस्येव । विशेषनिर्देशा-
 भावेऽपि च यत्र केशग्रन्थु वपन इत्यादौ केशग्रन्थुणो शरीर-
 मस्कारार्थवपन प्रति उपादेयत्वेन द्वावगतमाहित्यविवत्वा, तत्रापि
 पत्न्या ग्राह्यभावेन न केशाना वपनम् । न हि तत्केशग्रन्थु-
 मस्कारक तेषामनुपयुक्तत्वात् । अतस्तदपि यजमानस्यैव । अतएव
 यजमानानेकत्वे पत्न्येकत्वे च द्विविधस्यापि प्रत्येक करणम् ।

यत्र तु कर्तृव्यव्यावचनादिषु प्रतिनियतो निर्देशस्तत्रोपादेय-
 विशेषणस्य विवक्षितत्वात्तेन तेन प्रतिनियतेनैकेन च कर्त्रां करणम् ।
 अतएव पत्न्येकत्वे मन्त्रिहितया ज्येष्ठस्यैव । यत्र तु याजमानमिति
 विशेषणमाख्यया कर्तृनियमस्तत्र यजमानप्रातिपदिकस्योभयपरत्वो-
 पपत्तेर्विरूपैकशोपाङ्गीकारेण द्विवचनसङ्गवचनान्नाविपक्षेण सोमयो-
 रपि वैकल्पिककर्तृत्वमिति प्राप्ते ।

यजमानशब्दस्य पुंस्येव प्रचुरप्रयोगादिरूपैकशोपद्विवचनान्नादि-
 विषयस्य घामति तत्तात्पर्यसाङ्गप्रमाणे अनाश्रयणीयत्वात्प्रत्युत
 तदाश्रयणे तद्विषये ज्ञानाक्षेपमतिकल्पनापत्ते प्रसिद्धज्ञानवन्त
 पुमानमादायैव ममाग्योपपत्तेस्तस्यैव कर्तृत्वम् । यद्यपि स्वाध्यायविधौ
 लिङ्गविशेषानुपादानेन न पितृधौ ग्यावृत्तिप्रतीतिस्तथाप्युपनयन-
 वाक्ये तदुपादानात्तत्र च तस्योद्देश्यविशेषणत्वेऽपि अष्टवर्षत्वादिवदेव
 तन्मयापयीतेत्यत्र तच्छब्देन पुंसोपादानादध्ययने तद्ग्यावृत्ति ।

श्रीकारे सत्त्विति शेष । अतन्मङ्गिया मङ्गैकशेषस्यैवाङ्गीकारात्पु-
दयाधिकार इति प्राप्ते ।

वसन्तादिवाक्ये आदधीतेत्येकवचनस्य पात्रिकानुगाटत्वापत्ते-
र्भाङ्गणद्वयकर्तृकाधाने वसन्तप्राप्त्यनापत्तेरन्यसहितपदाध्याहारापत्तेश्च
वसन्तादिवाक्येष्वेवाधानविधानम् । वसन्तवाक्ये तु एककर्तृविशिष्टा-
धाने कर्तृत्वदित्त-सोमोभयविध्ययोर्गादानुगात्मिकीं लक्षणामङ्गी-
कृत्य वर विरूपैकशेषोऽधिष्ठानलक्षणया तस्मिद्धित्वात्त्रयोऽपि
पार्थिकीयुक्त समाश्रयितुम् ।

अतएव तत्र सौममात्र वसन्तक्रियोदेशेन विधीयते । युष्मद्य
श्रुतुपात्तभावनायामपि कारकमन्वन् । विधायकस्तादधातिपर
एव प्रत्यय उपक्रमस्य सौमपदे श्रुत्यर्थसाभाय च विग्रहदृष्टार्थस्यापि
विधायक । अन्यत्तु भवे प्रकरणप्राप्तत्वादनूयते ।

यद्यपि चोत्पत्तौ पुस्त्वश्रवणात् स्त्रियमादाय द्वित्व न प्राप्यते,
तथापि विशिष्टगौरवपरिहाराय वसन्तवाक्ये वाङ्मभेदपरिहाराय
धर्मं चेत्यादिवाक्यमङ्गोचपरिहाराय च भाङ्गणादेरधिकारित्वेनैवा-
श्रवणाङ्गीकारात्तत्र चोद्देशेन तद्विशेषणपुरुषस्याविवशोपपत्ते स्त्रिय-
मादाय द्वित्वमाश्रयिष्यात् । दिवचन चात्राधिष्ठानानेकत्वमात्र
परम् । तेन पश्यनेकत्वेऽपि न कश्चिद्दिरोध । अतएव पुमान्
स्यो मदितीय आधानेऽधिकारो ॥ १ । १ ॥ ५ ॥

तस्या ॥ स्थिते स्थिया मद्याधिकारे यत्र तावत्स्वल्पाग्न्यप्रदान
दधिजाटामादि च दाभ्या कार्यमित्युक्तमेव । अतएव वरणादिद्वारा
आर्षिभेदस्यै उभयोरपि प्रयोञ्जककर्तृत्वम् । ये च कलिभक्कारा

अत्र हि अध्यापनस्य वृत्त्यर्थत्वेन रागप्राप्तत्वात्तद्व्यवहारा प्रयोज्य-
व्यापाररूपाध्ययन एव कर्तृविधिः । अतएवोपनयनवाक्ये तत्संस्कार-
कलेनाचार्यकर्तृकमुपनयनं माणवककर्तृकमुपगमनमेव वा निश्चयते ।
तेन चाचार्यमिद्वेदानुषङ्गिकत्वात्तामादायैवात्मनेपदोपपत्तेर्नाचार्य-
करणे नयतेर्धातोरोत्तमनेपदं भवतीत्यनुशासनबलादुपनयनस्याचार्या-
त्वर्थे तस्य रागप्राप्तत्वेन विधिवैपथ्यात् ।

अतः उपनयनविधौ लिङ्गस्याविवक्षायामप्यध्ययने तस्य विद-
वितत्वात् न स्त्रियोऽधिकारः ।

स्त्रीशूद्रदिजवन्भूनां न त्रयी श्रुतिगोचरः । इति

प्रतिषेधाच्च तथा । अतस्य ज्ञानाच्चेपकल्पनाभिया यजमानस्ये-
दमित्येव विग्रहात् तस्यैव तत्र कर्तृत्वम् ॥ ६ ॥ १ ॥ ६ ॥

शास्त्रवर्णं ॥ यद्यपि कामश्रुतयोऽविशेषप्रवृत्तास्तथापि तासां
लाघवायाधानाध्ययनविधिसिद्धाग्निविद्योपजीवकत्वस्य द्वितीये साधि-
तत्वाच्छूद्रस्य तदाच्चेपकल्पनानुपपत्तेस्तस्य वेदाक्षरश्रवणप्रतिषेधाच्चाप-
शूद्राणां त्रयाणामेवाधिकारो न शूद्रस्य अग्निमाधे तदसाधे च
वैदिके कर्मणि । द्वितीयमिद्वैद्यस्यैव प्रयोजनाधिकरणमिति नाती-
वान्न पूर्वपक्षादरः ।

अतएव सर्वत्र वेदे त्रयाणामेव वर्णानामनुकीर्तनम् । यत्तु
पयोश्रतं ब्राह्मणस्येति वर्णत्रयमनुकीर्तयं भक्त शूद्रस्येति कीर्तनं, तत्
मन्तु शूद्रस्यानधिकारिणी भक्त्यमुचितं न तु ब्राह्मणादेरिति
तस्मिन्निन्द्या पयश्चादिभूतिः ॥ ६ ॥ १ ॥ ७ ॥

त्रयाणां ॥ अग्निविद्ययोरिव द्रव्यस्यापि प्रतिग्रहादिपुरुषार्थो-

भार्गवश्चावनेत्यादिविशेषरूपेण वरणपक्षेऽपि मनुवत्यक्षवदेव एक-
द्वार्षेययोरस्यधिकार इति षट्यन्तरमतं बोध्यम् ॥ ६ ॥ १ ॥ ११ ॥

वचनात् ॥ चयाणां वर्णानामाधानं विधाय, वर्षासु रथकार-
श्चादधीतेति श्रुतम् । तत्र विधाक्षेपशक्तिकल्पने गौरवापक्षेर्ब्राह्मणा-
दीनामेव रथकरणे निमित्ते आधानोद्देशेन वर्षाविधिरिति प्राप्ते ।

रथकारशब्दस्य प्रसिद्धिवलेन सौधन्वनापरपर्याये जातिविशेषे
रूढत्वान्तसैवाय कालविशिष्टाधानविधिः । न च तत्रापि योगेनै-
वोपपत्तौ रूढिकल्पनायां प्रमाणाभावः । रथमकुर्वत्यपि सौधन्वने
प्रयोगेण तद्वाधात् । न च प्रोक्तशब्दवद्योग्यतामात्रेण तदुपपत्तिः ।
योग्ये ब्राह्मणादावप्रयोगेण रूढिकल्पनाया आवश्यकत्वात् । रथ-
करणयोग्यतावच्छेदकमनुष्यत्वस्य कादाचित्कत्वाभावेन निमित्तत्वा-
नुपपत्तेः रथकारपदवैयर्थ्यप्रसङ्गाच्च । अतः प्रसिद्धिवत्तासौधन्वना-
एव रथकारः । सुधन्वा च,

। मात्वात् जायते वैश्याकुधन्वाऽऽचार्य्य एव च ।

। इत्यादिनोक्तसैवर्षिकाल्किञ्चिद्भूतोवेदानधिकृतो जातिविशेषः ।
यद्यपि च रथकारपदं,

माहित्येण करणां तु रथकारः प्रजायते ।

माहित्योद्यौ प्रजायते विद्शूद्राङ्गनथोर्नृपात् ।

शूद्रायां करणो वैश्यात् ।

इत्यनेनोक्तेऽपि रूढम् । तथापि षड्भूषां त्वा देवानां प्रतपते
मतेनाद्धामीति रथकारस्यादधादिति वाचनिके मन्त्रे षड्भुशब्द-
प्रयोगात्तस्य च सौधन्वना अश्वत्थं इति मन्त्रान्तरे मामानाधिकर-

अथैके मनुवदित्येवैकार्षेयं सार्ववर्णिकं प्रतिदिशन्तीति वचनान्तर-
विहितमनुवत्पचाश्रयण एव ।

तदेतद्भगवतो जैमिनेर्मतं ख्यन्तरैरपि अभ्युपगतम् । तथाच
कात्यायनः । मनुवदिति पुरस्ताद्वाञ्छि चीणि इति । आपस्तम्बोऽपि ।
शीन्वथर्षीन्मन्त्रकृतो वृणीत इति । तैस्तु पदान्तराण्यप्युक्तानि ।
यावन्तो वा मन्त्रकृत इति कात्यायनः । अपि चैकं द्वौ त्रीन् पञ्च
वृणीते न चतुरोवृणीते न पञ्चातिवृणीते इत्यापस्तम्बः । यावन्तः
स्युः परम्परं प्रथममित्याश्वलायनोऽपि । तेषां चायमभिप्रायः ।
आर्षेयं वृणीत इत्ययं विधिरितरेऽनुवादास्तत्सुव्यथाः ।

अतश्च त्रीन्वृणीत इत्यप्यनुवाद एव । ईदृशोऽयं वरणसामान्य-
विधिर्यत् तत्तदार्षेयं प्रति तत्तत्संख्याकवरण प्राप्यत इति स्मृतिः ।
इतरथा भवन्मतेऽपि सामान्यवाक्येनैव वरणविधिमभ्युपगम्याप्येक-
वाक्यतालाभात्पञ्चार्षेयस्यैवाधिकारापत्तिसूत्राणामप्येतेषां अवदु-
त्यानुवादलापत्तिः । न चैवं चतुःषडादीनामपि वरणप्रसक्तौ
तन्निषेधेन वाक्यभेदापत्तिः । एकद्विचिपञ्चार्षेयाणामेव प्रवराण्याये
समाधानेन चतुःषडादेरप्रसक्तेः । अतोऽस्मिन्नपि पले वाक्यभेदाद्यना-
पत्तेरेकद्वार्षेययोरधिकारः, पञ्चार्षेयस्य च पञ्चानां वरणं न
विरुद्धमिति ।

यत्तु द्यामुखायणानामुभयतः कुलद्वयेऽपि वरणविधानादस्ति
चतुःषडादीनां प्राप्तिरिति । तत्र । आयत्नायनेन द्यामुखायणा-
ननुकस्य, तेषामुभयतः प्रवृणीते एकमितरतो दावितरत. दावेकत-
स्त्वौमितरत इति आवश्यकश्रुत्यन्तरमूलकेनैव तन्निषेधात् । अतो-

मन्तरं प्राक् कृतुभ्यो मरणेऽग्निभिः पाचैव दाहः । पत्रमानेष्टिभिः
प्राक् मरणे तु केवलाग्निभिरेव दाहः ॥ ६ ॥ १ ॥ १९ ॥

अपत्तिः ॥ रौद्रं वामुमध्ये अहं निर्वपेदिति प्रकृतैतया
निपाटमपत्तिं याजयेदिति श्रुतम् । तत्र यद्यपि निपाटः स्यपतिर्य-
थेति वक्ष्यमीहो पददधेऽप्यन्यपदाद्यंलक्षणेति न नाश्रीयते । तथापि
निपाटानां अपत्तिरिति पठितत्पुरुषे तदभावाद्दिवाद्येपकल्पनाभिया
कर्मधारयानङ्गीकारेण न पत्राश्रीयते । न च तथापि पूर्वपदे
निपाटमन्त्रभिलक्षणा । प्रमाणाभावात् । यद्यपि हि कृष्णावयवार्थ-
योगेभ्योपपत्तौ न समाने विग्रिष्टार्थप्रक्रियत्पना प्रामाणिकी,
तथापि कर्मधारये अमेदक्षेत्रे वञ्चितत्पुरुषादावपि अस्त्रामिभावा-
दिभेदमन्त्रेषु मयर्गविधयेषामानोपपत्तेरुच्ययामनुपपत्तभावः * ।
न च निपाटिहृत्तद्ग्लान्कं नामार्थयोरभेदान्नय एवेत्यत्र प्रमाण-
मपि । राज्ञा पुरुषोऽस्तीत्यादौ अत्रैव नामार्थेषु विभक्तये तस्य
चाख्यातार्थेऽन्यपङ्गीकारेण परस्परान्यत्र समानातिरिक्ते ज्ञाप्य-
प्रपन्नमात् । अतः समान एव प्रपन्नस्य मयर्गविधयेषु आनोपपत्तेर्न
नश्येति प्राप्ते ।

समानाधिकरणपरत्वात् राज्ञापुरुषोऽस्तीत्यादौ विद्यालक्षितं
पार्थिवान्यदप्यभेदप्रत्यक्षैशानुभवाद्वाहः पुरुषोऽस्तीत्यादौ अधि-
कृतपरत्वात् न भेदप्रत्यक्षैशानुभवात्वापत्तेन नामार्थेऽन्यदप्य-
लोपनाभेदावपत्तयेति निपाटमन्त्रास्त्रामिभावादिभ्यमन्त्रेषु

* इत्येव वाट् अर्थेण । मन्त्रेण तु मयर्गविधयेषु न नोपपत्तेरुच्ययामनु-
पपत्तभावः, — इति वाट् अर्थेण ।

अनिर्देश्यास्तौधन्वन् एवात्र रथकारपदेनाभिधीयते । अतश्च तस्मात्-
विद्वत्त्वाद्द्विद्याद्येपन्तावम्भावविषयमङ्गीकृत्यापि कर्तृकालोभयविशि-
ष्टमाधानान्तरमेव विधीयते । सर्वाधानेषु च प्रकरणात्साधारण्ये-
नैव धर्मविधानम् ।

यद्यपि च विद्याऽभावाद्स्योत्तरकृतस्वर्गधिकारस्तथाप्याधान-
स्मरूपिभावात्लौकिकाग्निमुष्णकं कल्पस्वर्गफलं सधर्मकमनुष्ठेयम् ।
एवं चाहवनीयादेरनुपयोगादभावेन तदग्रेण विहितानां नक्तं
गार्हपत्यमादधातीत्यादीनां धर्माणां लोपेऽप्येकस्मिन्नेव कुण्डे
स्यण्डिले वा त्रिषु वा तैश्वग्याधानं इतराङ्गयुक्तं कार्यमिति तन्म-
रवाभिप्रायः ।

मम तु प्रतिभाति । नास्याधानस्यार्थकर्मत्वं, प्रमाणाभावात् ।
अग्निमिति द्वितीयान्तपदे स्रवणादेरावशकत्वे रथकारपदे शोगाङ्गी-
कारस्यैव न्याय्यत्वात् । अपि चाहवनीयाद्युत्पादकत्वमेव । न च
तेषामनुपयोगः । अविद्वत्तया कर्त्तृधिकाराभावेन तत्रानुपयोगेऽपि
आहिताग्निमग्निभिर्दहन्ति यज्ञपात्रैश्चेति वचनविहिते दाहे
उपयोगमभवात् ।

न ह्ययं दाहः कर्मोपयुक्ताहिताग्निगरीरप्रतिपत्त्यर्थो येन कर्मा-
भावेनाभातः शक्येत । तथात्वे आहिताग्निपदेनाधानस्यैवोपस्थिते-
स्तदङ्गस्यैवापत्तौ कर्त्तृत्वान्नापत्तेः । न चेष्टापत्तिः । तथात्वे प्रति-
पत्तिं त्रिना आधानफलाहवनीयादेरनिप्यत्वापत्तेः । अतः फल-
श्रवणादर्चकर्मैवेदमिति युक्तमहाहवनीयादेरुपयोगः । पवमानेश्च-
भूतपाचनत्वाच्च यज्ञपात्रमनुष्ठेयेऽपि न क्षतिः । अतएव पवमानेश्च-

अथ षष्ठोऽध्यायः ।

द्वितीयः पादः ।

पुरूपार्थकं ॥ अद्विकामाः सप्तमासीरन्नित्यादौ अनेककर्तृक-
सन्नप्रयोगादेकं फलं सर्वैः कर्तृभिरनयवशो भुज्यते, उत छद्ममिति
विचारे ।

यद्यपि सर्वेषां प्रत्येकं कर्तृत्वं, यदि वा दम्पत्योरिव व्यासकं,
समयथाऽप्येकसन्नप्रयोगादनेकफलनिष्पत्तौ दर्शादावप्येकसादेव प्रयो-
गाद्युपगतं क्रमेण वाऽनन्तस्त्वर्गोत्पत्त्यापत्तरेकप्रयोगादेकफलोत्पत्ति-
निश्चयमस्यावगमं वाच्यत्वादेकमेव फलं सर्वैरनयवशो भुज्यत इति प्राप्ते ।

न तावदेकस्य फलावयविनो मुख्या अवयवाः सम्भवन्ति ।
सुखादिरूपस्य तस्यावयवामग्नवात् । सन्नजन्यतावच्छेदकधिर्त्वादेः
तावापुरूपनिष्ठधिषु व्याप्त्यवृत्तित्वमात्रं परं वाच्यम् । न च तत्र
प्रमाणमस्ति । श्रुतधिकामादिशस्त्राणां तावत्फलमात्रप्रतिपादनपर-
त्वात् । अद्विकामकर्तृनिष्ठफलभोगप्रतिपादके कल्याधिकारविधा-
वपि अद्विकामनार्यां व्याप्त्यवृत्तित्वस्य बाधितत्वेन व्याप्त्यवृत्ति-
कामनालक्षणातिरिक्तधर्माङ्गीकारे प्रमाणाभावाच्च ।

अतः प्रत्येकमेव अद्विकामत्वावमायात्प्रत्येकमेव फलावगतिः ।
न हि तत्र बहुवचनान्तर्द्विकामपदेन बहुत्वावच्छिन्नानां अद्वि-
कामत्व प्रतिपाद्यते, येन व्याप्त्यवृत्तित्वावगतिर्भवेत् । अपि तु
अद्विकामत्वावच्छिन्नानां बहुलं पशुनित्यादिवत् । न च कर्तृत्वस्य

षष्ठीतत्पुरुषादौ संसर्गविधया भानानुपपत्तेरवगमं पूर्वपदे स्वार्थ-
सम्बन्धिलक्षणमङ्गीकृत्य तस्योत्तरपदार्थं अभेदेनान्वय इत्यङ्गी-
कार्यम् ।

अतएव नामप्रयोज्यतत्तन्नामार्थविशेष्यकनामार्थप्रकारकामेद-
संसर्गकबोधत्वावच्छिन्नं प्रति एकाधिकरणवृत्तिप्रतिपदिकार्थता-
वच्छेदककानामद्वयसमभिव्याहारस्य द्वन्द्वभिन्नानामद्वयसमभिव्याहारस्य
वा तन्मूलमित्यपि बोध्यम् । तेन धवखदिरौ भौलघटावित्यादौ
नाभेदबोध इत्यपि बोध्यम् ।

न चैवं सति समासे सम्बन्धिनः अभेदेनान्वयाद्विग्रहे च राज्ञः
पुरुष इत्यथ यद्यर्थसम्बन्धस्य भेदेनान्वयादृत्तिवाक्ययोर्भिन्नार्थत्वा-
पत्तेरेकविधानेनेतरनिवृत्त्यनापत्तौ विभाषासूत्रवैयर्थ्यापत्तिरिति
वाच्यम् । एकतरबोधे इतरबोधस्यावगमकलेनार्थैक्याभिप्रायान् ।

अतश्च षष्ठीतत्पुरुषे लक्षणापत्तेर्निषादश्चासौ स्वपतिश्चेति कर्म-
धारय एवायम् । तेन तावद्विषये विद्यानाचिष्यानाहिताग्नेरपि
निषादश्चैवाधिकारः । अतएव कूटं दक्षिणं स्वं हि तन्निषादाना-
मिति लिङ्गमपि मङ्गच्छते । तत्र च परप्रयुक्तोपजीवित्वादाहव-
नीयाद्यनात्वेऽपि यत्र कचन होष्यन् स्यात्पञ्च भ्रमंस्कारान्कृत्वा
सौक्तिकाग्निं प्रतिष्ठापयेदिति स्मृतिवचनेनाग्न्यन्तराभावे होममाचो-
द्देशेन सौक्तिकाग्निविधानात्तमेव तत्तद्देशे स्थापयित्वा तस्मिन्निष्ठिः
कल्लयेति बोध्यम् ॥ १ ॥ १ ॥ १३ ॥

इति श्रीखण्डदेवकृतौ भाट्टदीपिकायां

षष्ठस्य प्रथमः पादः ।

फलोद्देशकाया स्तस्यासोक्तएव प्राप्तत्वात्तत्र यागमात्रविधानेन
तस्या अनुवादत्वाच्च तद्विशेषणस्य तत्कर्तृविशेषणस्य चैकनस्याविवक्षेति
द्वौ बहवो वा कर्त्तार इति पूर्व. पत्र' कृतः । तत्फलोद्देशकस्य
विजातीयपुरुषप्रयत्नस्याप्राप्तनेन विधेयत्वेन तत्र तत्र स्थापितत्वा-
त्तद्विशेषणस्य कर्त्तृत्वस्य विवक्षोपपत्तेः स्वर्गकामपदेन तदविवक्षा-
यामपि तस्मान्नाधिकरणे बाधकाभावादुपेक्षन् ।

अथ पूर्वपक्षोरच्यते । आख्यातोपात्तस्यैकत्वस्य विवक्षायामपि
अनेकेषां कर्त्तृत्वम् । तद्धि कर्त्तृत्वेऽन्वेति न तु तदाशये । अन्यथा
दत्तयोर्थासंशयवृत्तिकर्त्तृत्वानुपपत्तेः । अतश्च तदाश्रयाणामनेकत्वस्य
पक्षीरादायावग्रकत्वे पुरुषानादाय तत्करणे बाधकाभावाद्नेकेषा-
मपि कर्त्तृत्वमिति ।

अस्मिन् विशेषणस्यैकप्रमाणे तदाश्रयापि प्रथमातिक्रमे
कारणाभावादेकस्यैव प्रतीतिरातुभाषिकी । अतएव सन्ध्यावन्दन-
श्राद्धादावेकस्यैवाधिकारः । तत्र धर्मं चेत्यादिवाक्यस्य प्रमाणान्तर-
सिद्धपक्ष्यधिकारककर्ममात्रविषयत्वे पक्ष्या अपि ग्रहणे प्रमाणा-
भावे पुरुषान्तरस्याप्रसक्तेः ।

यत्र तु पक्षीयास्यैकप्रमाणसद्भावस्तत्र सत्यपि तामां कर्त्तृत्वाधि-
ष्ठानत्वे पुरुषस्यैकस्यैव तत् । प्रथमातिक्रमे कारणाभावात् । स्वर्ग-
कामो यजेत, यजमान केशश्च वपते, भेषजतया यजमानमित्यादौ
विना कारणं सुवृत्तैकत्वस्य पाश्चिक्तानुवादत्वानुपपत्तेश्च । अतः
पुरुष एक एवाधिकारी । काम्य कर्म कामनायां प्रकान्त वीतायां
फलेच्छाया अवाप्ति वा फले प्रयोजकाभावाच्च समापनौयमिति ।

व्याप्तकृत्वात्फलत्वस्यापूर्वत्वस्य च व्याप्तकत्वम् । फलत्वादौ कर्तृत्वसामा-
नाधिकरण्यास्य प्रत्येक वृत्तित्वेऽप्युपपन्नत्वेनैतादृशनियमे प्रमाणा-
भावात् । अतश्च दम्बत्योर्व्याप्त्यवृत्तिकर्तृकत्वेऽपि अपूर्वं फलं च
भिन्नमेव जन्यतावच्छेदकधर्मपर्याप्त्यधिकरणं वाच्यम् । प्रकृते तु
बहुवचनश्रवणेन कर्तृत्वभेदस्यैवावगतेर्न फलत्वादेर्याप्त्यवृत्तित्व-
कल्पनावसरः ।

न चैकप्रयोगादनेकफलानुपपत्तिः । समवायसम्बन्धेनेकफलत्वाव-
च्छिन्नं प्रति फलत्वेन प्रतिबन्धकत्वकल्पनादात्मान्तरे तदुत्पत्तौ
बाधकाभावात् । न चैवमपि प्रत्येकवृत्तित्वापेक्षया फलत्वादेर्या-
प्त्यवृत्तित्वकल्पने गौरवादेरभावाच्चिदामकाभावः । जन्यतावच्छेद-
कर्तृत्वादेर्याप्त्यवृत्तित्वकल्पने न तपर्याप्त्यधिकरणतावच्छेदकस्य मचे
यावत्कर्तृनिष्ठतज्जन्यफलकूटत्वादेः कल्पनीयत्वेन गौरवापत्तेः । तद्वर-
मवजन्यफलत्वादेरेव तत्त्वकल्पनायाः लाघवात् प्रत्येकमेव फलम् ।
प्रयोजनं सङ्गोपे तादृशानुसन्धानम् ॥ ६ ॥ १ ॥ १ ॥

प्रयोगे ॥ स्वर्गकामो यजेतेत्याद्यैकवचनश्रवणे मूले तावदित्यस्य
पूर्वपक्षं हतं इत्यचान्वयः । मूले तावदेकत्वमविवक्षितम् । स्वर्गकाम
पदस्य स्वर्गमात्रपरत्वान् । अधिकारिपरत्वेऽपि वा तस्योद्देश्यत्वेन
तद्विशेषणस्याविवक्षितत्वात् ।

अतश्च तस्मान्नानाधिकरण्यादाख्यातेऽपि तदविवक्षितम् । किं
चाख्यातस्य प्राप्तिमात्रमर्थः । ततश्च यागेन स्वर्गं पुरुषं प्राप्नुयादि-
त्यर्थः । तेन तथापि तस्योद्देश्यत्वाद्द्विशेषणविवक्षा । अथ वा करोतिना
विवरणाद्भिन्नं प्रवर्तनाभिधायित्वाच्च तस्य प्रवृत्तिरेवार्थः । तथापि

तस्यापि शिष्यश्रुतिमूलत्वाच्छास्त्रीयत्वम् । तस्या अर्थसुखादिवश-
वर्त्तितया लोकमूलकत्वेन श्रुतिमूलकत्वाभावात् ।

यत्तु गृहकरणाद्याश्रितं पुरुषार्थं नैमित्तिकं वास्तुगान्धादिक-
सारम्भाये दम्भवाङ्मवद्भुक्त्यः पायसं ब्राह्मणो भोजयितव्यः इत्यादि
च, तस्य शास्त्रीयत्वादिष्टमेव ममापनम् ॥ ६ ॥ १ ॥ ४ ॥

प्रतिषेधेषु ॥ न कलञ्जस्यवयवेदित्यादिषु किं स्वर्गकामस्था-
धिकार उत प्रवृत्तमात्रस्येति चिन्तायाम् । नञ्प्रोक्तत्वात्त्वेन क्रिया-
न्वयनैयत्वाभावात् क्रियान्वयाङ्गीकारे च प्रधानभूतायाम्नाम्ना एवा-
न्यथात्वापत्तेरानर्थक्यतद्गन्त्यायेन क्रियाविशेषणेष्वन्वयावगमान्त्रावपि
कलञ्जान्वये सुवन्तमन्वयेन नञ्प्रमाभापत्तेः कलञ्जातिरिक्तभक्षणस्य
च रागप्राप्तत्वेनाविधेयत्वात्पारिषेधेण धातुमन्वन्वयावगतेर्भक्षणभावस्य
च कर्तुमशक्यत्वेन प्रजापतिव्रतवदेव लक्षितस्य भक्षणाभावमद्वन्द्वस्य
विशजिज्ञास्येन स्वर्गार्थत्वेन विधानमिति प्राप्ते ।

तस्य व्रतमित्युपक्रमानुसारत्वं प्रजापतिव्रतेषु लक्षणाङ्गीकारेऽपि
प्रकृते लक्षणायां प्रमाणाभावात्प्रधानान्वयस्याभ्यर्हितत्वेन नञ्भाव-
वाचकस्य प्रतियोगितासंभर्गणं भावनायामेव स्वकारकविशिष्टाया-
मन्वयः । न चान्यथात्वापत्तिः । पुरुषे भावनाद्युत्पत्तावपि प्रत्ययेन
तस्या एव बोधनेनान्यथात्वाभावात् ।

अतएव निषेधस्यले लिङ्गर्थाभूतव्यापारस्य न विधिवाक्यवत्
स्वप्रथोज्यत्वमन्वयेन भावनान्वयोऽपि तु नञ्प्रमात्पर्यशाहकस्य
मत्वात्स्वप्रथोज्याभावप्रतियोगित्वेनेति तस्य निवर्त्तनारूपत्वमिद्धिः ।
स्वप्रथोज्यत्वं च प्रवृत्त्यभावे प्रवृत्तिविषयस्यानिष्टमाधनत्वज्ञानं विना-
ऽनुपपन्नमितिः तस्य प्रत्यवायजनकत्व कस्यते ।

सत्यं, नास्ति फलरूप प्रयोजकम् । तस्मिन् विषयत्वेन प्रयोजक-
त्वात्^(१) । तथापि प्रारम्भ एव समाप्तेर्निमित्तम् । न च तत्र प्रमाणा-
भावः । शिष्टविगर्हणस्यैव प्रमाणात् । शिष्टा हि प्रारम्भपरिसमापने
प्राक्तमिकोऽयमिति विगर्हन्ते । तेन शिष्टाचारमूलभूतश्रुतौ प्रारम्भो
निमित्ते प्रयोगसमाप्तेर्निमित्तकत्वेन विधानात्तस्यावश्यकत्वम् ।

न च वस्तुतः शास्त्रेण कामनाया एव प्रयोजकत्वावगमादा-
चारस्य भ्रन्तिमूलकत्वमिति वाच्यम् । सर्वेषां शिष्टानां भ्रान्तिकल्पने
प्रमाणाभावात् । देवताभ्यो वा एष आरुह्यते यो यच्च इत्युक्त्वा न
यजते त्रैधातवीयेन यजेतेति प्रत्यक्षश्रुत्यैवाकरणे निन्दाप्रायश्चित्त-
योर्विभानात्प्रारम्भे निमित्ते प्रयोगसमाप्तेरावश्यकत्वावगमाच्च । अतः
प्रयोजकान्तराभावेऽपि निमित्तवशात्समापनौघमेव ।

समापनौघे च तस्मिन् कारणमत्त्वान् फलमपि भवत्येव ।
एकफलप्राप्तावपि फलान्तरौपपत्तेः । न च कामनारूपाद्वाभावादौ-
गुण्यशङ्का । तस्याः प्रवृत्तित्वावच्छिन्न प्रति कारणत्वमाचक्षेणाङ्गत्वे
प्रमाणाभावात् । प्रवृत्तिपूर्ववर्णे तस्या मत्वाच्च । अन्यथा समा-
पनोत्तरमिच्छाऽपगमेऽपि फलानुत्पत्तिप्रसङ्गात् ॥ ६ ॥ २ ॥ १ ॥

लौके ॥ लौकिकस्य तु गृह्यकर्मस्यैव शास्त्रीयतयाऽसमापने
च विशिष्टविगर्हणाभावात् प्रयोजकत्वाभावेनासमापनम् । न च

* इत्यमेव षाठ्छादसंज्ञककेषु । शिष्टवितर्हणाभावात्,—इत्येव पाठस्तु
समीचीनः प्रतिभाति ।

(१) यत् तस्मिन् विषयत्वेनैव प्रयोजकं भवति । वीतायां फलच्छाया
यत्तस्मिन् विषयत्वाभावात् तदानीं तस्य न प्रयोजकत्वमित्यर्थः ।

पपत्ते काम्यविषयत्वेन तस्य सार्थक्याच्च सान्तत्यानुष्ठानम् । अतएव सोमे वसन्तस्य निमित्तत्वान्नैकैकस्मिन् महत्करणप्रतीते कालानुष्ठेऽपि न क्षतिरिति प्राप्ते ।

आहारविहाराद्यनुरोधेन निमित्तश्रुतेरवश्य मद्भोचनीयत्वाद्ग्निसिद्ध्याभ्यामिव कालेनापि मद्भोच्यते । न हि कालस्याद्भवेऽपि यथाशक्त्युपबन्धविषयत्वम् । यस्यैव हि प्रयोगविधिप्रयोज्यत्वेन शक्तावनुष्ठानप्रसक्तिस्तस्यैवाशक्तौ निमित्तश्रुत्यनुरोधेन त्यागः । ततश्च यथैवाग्निविद्ययोर्विध्यन्तरप्रयुक्त्युपजीवकत्वेन प्रयोगविध्यप्रयोज्यत्वान्न तत् । तथा कालस्यापि स्वरूपेणानुष्ठेयस्याप्रयोज्यत्वात्* यथाशक्त्युपबन्धविषयत्वानुपपत्ते कालविधिनाऽपि निमित्तश्रुतिमद्भोचाय सान्तत्येनानुष्ठानम् । अतएव यो दर्शपूर्णमासयाज्ञी मन्त्रमावास्यां वा पौर्णमासीं वाऽतिपातयेदिति काले नैमित्तिकातिक्रम एव प्रापद्यत्तम् ॥ ६ ॥ २ ॥ ७ ॥

तेषाम् ॥ कालशाम्नेण निमित्तशाम्नेण मद्भोचेऽपि यदा कालावच्छिन्नस्य निमित्तस्य पुन मन्त्रिपातस्तत्र नैमित्तिकावृत्तिः । इतरथा स्वोत्पत्तौ अवश्यानुष्ठापकत्वरूपनिमित्तत्वानुपपत्ते । अतएव यद्य तस्मिन्नेव निमित्ते कालमाचस्थावृत्तिमात्रं न नैमित्तिकावृत्तिः । यथा एकस्मिन्नेव त्रमन्त्रे पञ्चवृत्तौ । अत्र च पूर्वपक्षस्यातितुच्छस्यास्तुद्धत्वोपदेश इति मन्तव्यम् । ६ ॥ २ ॥ ८ ॥

* इत्यमेव पाठः सञ्च । मन्त्रपदानुष्ठेयस्याप्रयोज्यत्वात्,—इति तु भवितुमुचितं प्रतिभाति

तेन पुरुषमात्रस्यैव रागत प्रवृत्त्युत्सुखस्य निषेधेष्वधिकारः ।
अतएव प्रत्यवायमाधनीभृतस्वानुष्ठेयस्य भक्षणस्य रागत एव ज्ञातत्वा-
त्तदनुष्ठाने सति प्रत्यवायोत्पत्त्युपपत्तेन तदग्रे तद्विषेधाग्रे वा
ऽध्ययनविधिसिद्धज्ञानापेक्षाऽपि । यत्तच्च निवर्तनाप्रकारकथन प्रका-
रान्तरेण तन्त्रबन्धे कृत, तदर्थादाधिकारणे कौस्तुभ एव निरस्तम् ।
सोक्तरीतिश्च विसररेणोपपादिता ॥ ६ ॥ २ ॥ ५ ॥

तस्मिन् ॥ श्रौतेषु स्मृत्युक्तेषु च निषेधेषु, तथा स्मार्त्तस्यैवानग्नि-
माधेषु अमन्त्रषाधेषु च विधियुपनयनात्पूर्वमपि शकस्याधिकारः ।
स्मार्त्तविधावुपनयनादिनियमे प्रमाणाभावात् । उपनयनस्य वेद-
माधाध्ययनाङ्गत्वात् । निषेधेषु तु ज्ञातमात्रस्याधिकारी ब्राह्मणो न
सुरा पिबेदितिवात् परम्रेणादिजन्याया अपि भवणादिभावनाया-
निषेधात् । तच्च च स्मृत्याद्यध्ययनस्यानुपयोगादिति प्राप्ते ।

स्मृत्यध्ययनस्यापि ब्राह्मणेन षडङ्गोवेदोऽध्येयो ज्ञेयश्चेत्यादिभोप-
नयनाङ्गकत्वविधानात् स्मार्त्तविधीनामण्युपनीताधिकारकत्वम् । निषे-
धेषु तु प्राण्युपनयनात्कामचारकामवादकामभवा इति स्मृत्यैवाभ्यनु-
ष्ठानादुपनयनोत्तरकालकत्वम् । अतएव वर्णपुरस्कारेणास्त्रातानां
सुरापानादिनिषेधानां ज्ञातमात्राधिकारकत्वमेव स्मृतिसिद्धम् । येषां
तु शूद्रादीनामुपनयनाभावः, तेषां विवाहविधितः । ततस्त्वानत्वेन
विवाहविधानात् ॥ ६ ॥ १ । ६ ॥

अथाम ॥ जीवनादिनिमित्तकामिहोचादो निमित्तस्य प्रति-
क्षण भेदात्प्रतिनिमित्त नैमित्तिकाद्या मन्तानुष्ठानप्रतीतेस्तदनु-
रोधेन चाशक्त्वाङ्गत्यागस्यवच्छ्रमाणत्वात्कालस्यापि चाङ्गत्वेन त्यागो-

वाद्बलादाकृष्टाया एव मत्प्रत्या निमित्तत्वपरत्वावभायात् । अग्नि-
होत्रादीनान्तु नित्यत्वं स्थितमेव । एवं विद्याया अपि अध्ययन-
सहितायाः

भ्याणुर्यभारहारः किलाथ-

मधीत्यवेदं न विजानाति योऽर्थम् ।

अमधीयानात्रात्याभवन्तीत्यादिनिन्दोन्नीताकरणे प्रत्यवायवस्त्रेन
नित्यत्वम् । एवमुपनयनस्यापि षोडशादिवर्षोत्तरमकरणे प्रत्यवाय-
श्रवणादेव नित्यत्वम् । यत्तु षष्ठेऽन्नाद्यकामस्योपनयनीतेत्यादिफल-
श्रवणं, तदुपनयनाश्रितषष्ठादिकास्त्येति ज्ञेयम् ।

यत्तु तन्त्ररत्ने ऋद्धनामावग्यकत्वात्तदुपेक्षितविद्यादेरप्यावग्यकत्वे
फलतो नित्यत्वमुक्तम् । तत्कृद्नां विद्याप्रयोजकत्वस्य निरस्तत्वात्तद्वत-
एवावग्यककालकरणे प्रत्यवायावगतेर्विद्यादेरकरणे ऋद्धनामनधि-
कारादेवानावग्यकत्वादुपेक्षितम् ।

एवं प्रजोत्पादनमपि,

अनुत्पाद्य सुतान्मोहान्मोक्षमिच्छन् प्रजत्यधः ।

इत्यविरक्तस्य प्रत्यवायश्रवणाश्रित्यम् । अतएव जायमानो वै
ब्राह्मणस्त्रिभिर्दण्णर्वा जायते ब्रह्मचर्येणर्षिभ्यो यज्ञेन देवेभ्यः प्रजया
पितृभ्य इत्यपि मद्ब्रह्मते । न चात्र ब्राह्मणपदश्रवणात्तस्त्रैवेते नित्या-
दतरयोस्त्वनावग्यक इति शङ्कम् । अस्यावदानविधिप्रोपत्तेनार्थवादस्य
विधायकत्वाभावेनावग्यब्राह्मणपदस्योपलक्षणत्वात् ॥ ६ ॥ २ ॥ ११ ॥

इति श्रीखण्डदेवकृतौ भाट्टदीपिकायां

षष्ठस्य द्वितीयः पादः ।

इति । एवं मत्स्यपि यदि निमित्तस्य प्राधान्यं स्यात्, तदा तदनु-
रोधेनाङ्गेष्वेव शक्यवच्छेदः कस्येत, न त्वेतदस्तीति प्राप्ते ।

न निमित्तस्यानुष्ठापकत्वम् । अपि तु विधिवोधितस्यैवानुष्ठान-
स्यावश्यकताबोधकत्वमात्रम् । तद्वोधस्य च फल नैमित्तिकाकरणस्य
प्रत्यवायजनकत्वबोधः । अन्यथा चेतनप्रवृत्तेरावश्यकत्वानुपपत्तेः । एवं
शोकावश्यकत्वमेव महत्यादिना बोध्यमानं नैमित्तिकान्वयि । चुधा-
यामुञ्जीतेत्यादौ तथा कृत्नत्वात् । अतश्च यथैव काम्ये प्रवर्तना-
ऽऽक्षिप्तेष्टसाधनत्व प्रधानांगएव न तु माङ्गे, तथैव निमित्ताक्षिप्त-
प्रत्यवायजनकाकरणप्रतियोगित्वमपि प्रधान एव न तु माङ्गे ।
अतएव निमित्तस्यापि विनियोगविधादेवावश्यक । अतएव विनि-
योगोऽपि प्रवृत्तिजनकीभूतज्ञानविषयीभूतधर्मरूपोभयमाधारण-
एव । अत एवाङ्गाण्योऽपि प्रधानस्यैतदुत्तरकाशीन एव । तस्य
प्रधानगतफलत्वज्ञानाधीनत्वात् ।

तत्र तत्र विभेदः । यस्मिन् विष्याक्षिप्तेष्टसाधनज्ञानोत्तरमे-
वाङ्गविनियोगः । नित्ये तु विधिसहकृतनिमित्ताक्षिप्तप्रत्यवायज-
नकाकरणप्रतियोगित्वज्ञाने जातेऽपि माङ्गाण्योऽनपेक्षितत्वात् ।
अपि तु तदुत्तर प्रधानकरणकभावनायाभावापेक्षायां पूर्वज्ञान-
पापस्य भाव्येऽवगते न इति बोध्यम् ।

अथ हि पापस्यैव भाव्यत्वं नित्यस्यैव धर्मक पापमपनुत्-
तोत्यादि शक्येभ्य प्रतीयते । अतएव विनियोगाद्येन न धर्मकल्पनं,
न वा अपुत्रपार्यंत्यापि पागध्यस्यैव भाव्यत्वकल्पनं, पागस्यैव वा
तत् । इतीयानिर्दिष्टान् । अगानपदश्रुतेः वरण्येनाप्युपपत्तेय ।

अथ षष्ठोऽध्यायः ।

द्वितीय पाद ।

—*—*—*—*

सर्वशक्तौ ॥ नित्यनैमित्तिकानां कर्मणां काम्यवत्सर्वाङ्गोपसंहारे-
णैव प्रयोगः । एकादशे सर्वेषामङ्गानां साहित्येन क्रतूपकारजनकत्वस्य
स्थापयित्वाणत्वात् । तिर्यग्धिकरणे यथाविनियोगसधिकारकम्प-
नस्य स्थितत्वाच्च । न चैव नित्येऽपि तथा कल्पने सर्वाङ्गोपसंहारा-
सामर्थ्यं सति अनुष्ठानाभावात्निमित्तत्वव्याघातः । अवश्यानुष्ठापकत्व-
रूपस्य निमित्तत्वस्य कालाग्निविद्यादिभिरवच्छेदवच्छेत्त्वाऽप्यवच्छेदो-
पपत्तेः । अतश्च यथैव कालाद्यवच्छिन्नजीवनादेरेव निमित्तत्वाद्
कालादौ निमित्ताभावादेव नैमित्तिकाकरणे न प्रत्यवायस्तथा शक्य-
भावेऽपीति बोध्यम् ।

न च कदाऽपि सर्वाङ्गोपसंहारासामर्थ्यम् । काम्येऽपि तदापत्तेः ।
न वा सकृदेव सर्वाङ्गकरणसामर्थ्यमिति नियमैः प्रमाणमस्ति, येन
वैष्णवाद्यनुपपत्तिराशङ्कते । काम्यस्याप्याद्यनुपपत्तेः । किञ्च निमि-
त्तस्यानुष्ठापकतया कालदेशादिवत्प्रयोगान्वयित्वाद्यथैवास्तवभूषेन
परन्तीत्यादावपा देशत्वात्सङ्गप्रधानान्वयिनः, तथा निमित्तस्यापि ।
अतश्चानेकेषु प्रधानेषु यथा न यथाशक्यपदन्वस्तदकरणस्य प्रत्यवाय-
जनकत्वबोधनादेवमङ्गानामपीति न तेषु यथाशक्यपदन्व । अतएव
तद्देव द्वितीयानिर्देशोऽपि सङ्गच्छते । प्रयोगान्वयितया च निमित्त-
युतेरङ्गविनियोगोत्तरकार्त्वीनत्वाच्छक्यवच्छेदकस्योऽपि न दोष-

पराधे तदेव यादृक् तादृक् होतव्यमिति विगुणस्य समाप्ति विध-
पराधे प्रायश्चित्त च दर्शयति ॥ ६ ॥ ३ ॥ १ ॥

काम्ये चैव ॥ काम्ये तु यद्यपि फलसम्बन्धोत्तरमेवाज्ञापय
स्यपि धातुस्य प्रयोगविधिनाऽनुष्ठानावगमान्तर प्रवृत्तिकारणले-
नोपस्थिताया कामनाया अधिकारिनिशेषत्वकल्पने शक्यवच्छि-
न्नाया एव तत्कल्पनादकरणे प्रत्यवायाश्रवणाच्च सर्वाङ्गोपसंहार-
समर्थस्यैवाधिकार इति प्रत्युदाहरणमात्रम् ॥ ६ ॥ ३ ॥ २ ॥

क्रियायां ॥ एव यथाशक्यपवन्धे निरूपिते तच्छेषत्वेन प्रति-
निधिविचारे कर्तव्ये उपोहाततद्येद विचार्यते । तत्र भूले तावद्द्रव्यस्य
क्रियातोऽत्यन्तभेदाभावाद्द्रव्यभेदे कर्मभेदापत्तेर्न नीवाराद्युपादाने
विहितक्रियासिद्धिरिति पूर्वपक्षिते ।

अत्यन्तभेदाभावेऽपि अत्यन्तभेदस्याप्यभावात् कर्तृदेशकाला-
दिवद्द्रव्यभेदेऽपि तदेवेद चक्षुष्य यजनमित्यादिप्रत्यभिज्ञावलात्
क्रियैक्यप्रतीते प्रतिनिधुपादानेऽपि न इति । तत्र च जगतौतत्त-
वर्त्यैकैव कर्मव्यक्तिरभिव्यक्तिमात्रं सु भिद्यते । अथ वा शब्दान्तरादि-
प्रमाणैरेव व्यक्तिभेद । द्रव्यदेशकालकर्तृव्यत्यादिभिस्तु तस्या एव
व्यक्तेरभिव्यक्तिभेदमात्रम् । अथ वाऽप्यु तत्रापि व्यक्तिभेद । शब्दा-
न्तरादिप्रमाणैश्चाग्नेयत्वादिजातय एव भिद्यन्त इति सिद्धान्तितम् ।

तद्द्रव्याश्रितत्वेऽपि क्रियाया तद्भेदे वैजात्यस्य शक्तितुसम्बन्धा-
द्वाक्यसिद्धान्तस्य च पूर्वोपपन्नवापत्तेस्तस्याभिव्यक्तिजन्यत्वे च यजिपदे
तत्त्ववशापत्तेरपेक्षितम् ।

अत एव विचारोवाच्य । सत्यपि शब्दान्तरादिप्रमाणैराग्नेय

न च दर्शपूर्णमासादौ कृत्तानामेव स्वर्गादीनां नित्येऽपि भाष्य-
लोपपत्तौ धर्मेणेत्यस्थान्यपरत्वं शक्यम् । तथात्वे सुमुचोः स्वर्गादी-
नामनिष्ठत्वेन तदुत्पत्तौ ग्राह्यस्याहितसाधनानुष्ठापकत्वे अप्रामा-
ण्यापत्त्या यावञ्चीवादिवाक्यस्यासुमुतुविषयतया सङ्कोचापत्तेः ।
पापलपस्य तु सर्वाभिलषितवान्निमित्तस्यैव प्रयोजकतया तस्य नैमि-
त्तिकाप्रयोजकत्वेऽपि निमित्तप्रयुक्तनैमित्तिकानुषङ्गिकत्वे बाधका-
भावः । न चोद्दिष्टानेकत्वम् । तत्रेऽपि द्विकर्मकत्वाभावेनावश्यकभेदात् ।
अतश्च पापलपभाष्यकत्वावगमोत्तरमेवाङ्गाप्ययात्पूर्वावगतनिमित्ता-
वध्यासुरोधेनाङ्गेष्वेव ग्राह्यवच्छेदकल्पनम् ।

न चोत्पत्तिवाक्य एवाङ्गाप्यथश्च वक्ष्यमाणत्वान्न च सेष्टक्षामान्यस्यैव
भाष्यनात्तद्वगमोत्तरत्वेऽपि न निमित्तसम्बन्धावगमोत्तरत्वमङ्गावध-
स्येति वाच्यम् । सामान्यमतविशेषापेक्षायां अकारणत्वेन प्रथमं कामं
यावञ्चीववाक्यैकवाक्यतया विशेषावगमोत्तरमेवाङ्गावच्छेदकवाक्यतया-
ऽङ्गान्वयाङ्गीकारेण तत्रैव ग्राह्यवच्छेदोपपत्तेः । अत एव काम्ये
निमित्ते च यस्याधिकारिणोयावन्ति प्रमाणात्तरप्रमितान्यङ्गानि,
तस्य तावद्भिः सहितैराग्नेयादेरूपकुयांदिनि महावाक्यार्थकल्पनात्काम्ये
सर्वाङ्गसाहित्य नित्ये च ग्राह्यवच्छेदमित्यर्थज्ञाभः । अतश्च यदैक-
स्यैव काम्यवाक्यस्य यावञ्चीववाक्यस्य च शोभयाश्वभोमपालिरूपा-
धिकारिभेदेन प्रधानसाहित्यभेदेऽपि यस्याधिकारिणो यावन्ति
प्रमाणान्तरप्रमितानि प्रधानानि, तस्य तावतां कामे निमित्ते च
विधायकत्वं, तथाचापीति न कोऽपि दोषः । अतः सिद्धं निमित्त-
मुत्पत्तुरोधेन यदाग्रह्यङ्गहानेनापि प्रयोग इति । अत एव विध-

वन्धेन म्रीह्यादिविधानाद्रव्यान्ताराचेपानुपपत्तेः । न हि म्रीहिशालं
शब्दतो नियमविधिरपि स्वाचेपप्रतिबन्धद्वारा फलतः । अतश्च यथै-
वाम्निविद्ययोः स्वविधिप्रयुक्तयोरेव स्वाभादाचेपप्रतिबन्धेनामृक्त्व
शूद्रादेवां न तदाचेपोऽपि तु अग्निविद्ययोरधिकारिविशेषणत्व-
मङ्गीकृत्य तद्वत् एवाधिकारः । एवं द्रव्याद्यग्ने प्रधानविधिना
अनाचेपाच्छ्रुतम्रीह्यादिद्रव्यवत् एवाधिकारित्वकल्पनेन न द्रव्याद्य-
न्तरोपादानमिति प्रयोगोत्सर्गो युक्त इति प्राप्ते ।

द्रव्यशास्त्रेषु द्रव्यान्तरसाधारणेनाचेपप्रतिबन्धेऽपि म्रीह्यादी-
नामग्निविद्ययोरिव स्वतन्त्रप्रयोगविधिविधेयत्वाभावात्प्रयाजादि-
वत्प्रधानविधेरेव म्रीह्यादिप्रयोगविधायकत्वात्प्रयोगविधिविषयी-
भूतानां तेषामधिकारिविशेषणत्वानुपपत्तौ निमित्तत्वत्तादृशकौ-
त्यागेनापि प्रधानकर्त्तव्यतावगतेः कस्य च द्रव्यान्तरमन्तरेणयोगाद्युक्तं
तदाचेपकत्वम् । अग्निविद्ययोस्तु स्वतन्त्रप्रयोगविधिभिर्द्रव्ययोरेतन्म-
योगविधिविषयत्वाभावेन यथाशक्त्युपबन्धविषयत्वाभावाद्युक्तमधि-
कारिविशेषणत्वमिति वैयर्थ्यम् ।

न चैवमपि द्रव्यस्योत्पत्तिवाक्ये श्रुतस्य निमित्ताद्यन्वयात्पूर्वमेव
यागान्वयात्पदादवगन्तव्यमिति निमित्त एव द्रव्यावच्छेदकत्पनाद्रव्या-
वच्छिन्नजीवनादेरेव निमित्तत्वावगतेः कथं द्रव्यान्तरेण साग इति
वाच्यम् । विभिन्नविधौ निमित्तान्वयात्पूर्वं भावनायामन्वितस्यापि-
द्रव्यस्य विशेषणविधौ यागाङ्गतायोधद्ग्राथां यागगतफलवत्त्वज्ञानार्थं
कामयावन्म्रीववाक्याभ्यामेकवाक्यत्वाङ्गीकारेण निमित्ततापक्षया-
द्यन्वयोत्तरमेव द्रव्यस्य यागाङ्गतायोधेन प्रयाजादिवत्तथापि यथा-

नादिवैजात्ये विधेयतावच्छेदकविजातीययागत्वावच्छिन्नं प्रति व्रीहि-
त्वादिनैव कारणत्वावगमोस्तस्यैव तज्जात्यभिव्यञ्जकत्वावसायात् नौवा-
राद्युपादाने तज्जात्यवच्छिन्नसिद्धिरिति प्राप्ते ।

सत्यपि तज्जात्यवच्छिन्नं प्रति तत्त्वादिना कारणत्वे न तस्य
प्रत्येकं तज्जात्यभिव्यञ्जकत्वम् । व्रीहित्वादिना कर्मान्तरेऽपि कारण-
त्वेन यमिचारात् । अपि तु सामयौत्वेनैव । सामयौ च शकस्य
व्रीहितघटिता, अशकस्य तु तदघटिता । अतश्च व्रीह्यभावे
नौवाराद्युपादानेऽपि विजातीययागत्वापूर्वन्नफलत्वावच्छिन्नं जायत-
एव । फलं परं नित्य एव तारतम्येण जायते । काम्ये त्वारम्भोत्तर-
मशकस्य शिष्टविगर्हणदोषपरिहारार्थं समापनेऽपि न फलोत्पत्तिः ।
सर्वाङ्गोपसंहारेणैव तदुत्पत्तेः । प्रयोगसमाप्त्यकरणे दोषमाचोत्पत्तेः
करणे फलान्तराभावाच्चापूर्वोत्पत्तिरिति केचित् । नैमित्तिकत्वा-
विशेषात् तत्रापि पापक्षयकल्पनेति, तत्रापि तारतम्यमित्यपि
ध्येयम् ॥ ६ ॥ २ ॥ २ ॥

श्रुतिप्रमाणत्वात् ॥ काम्ये चारम्भोत्तरं, नित्ये ततः पूर्वमपि
श्रुतद्रव्याद्यलाभे द्रव्याद्यन्तरं प्रतिनिधेयं न वेति चिन्तायाम् ।
अशकत्ववद्ब्रह्मज्ञानेन प्रयोगेऽप्यनङ्गपक्षे प्रमाणाभावः । तथाहि । न
तावद्द्रव्यादिशास्त्रम्^(१) । तस्य व्रीहित्वाद्यवच्छिन्नविधायकत्वेन
नौवाराद्यविधायकत्वात् । न हि तेषु व्रीहितत्वमस्ति । नापि
कर्मशास्त्रं तदाक्षेपकम् । द्रव्यशास्त्रेण द्रव्यान्तरमाधारणाक्षेपमति-

(१) द्रव्यादिशास्त्रमनङ्गपक्षे न प्रमाणाभिप्रायः ।

स्वावदाधानविधिसिद्धत्वादेव क्रतुप्रयोगविध्यविषयत्वात्तेषामधिकारि-
विशेषणत्वप्रतीतेर्ध्याप्रक्रिन्यायाविषयत्वादेव न प्रतिनिध्याग्रहः ।
यत्र तु लौकिकाग्नेरेव वाचनिकमधिकरणत्वं, यत्र वा पदादेः,
तत्रापि सत्यपि तस्य प्रयोगविधिविषयत्वे अदृष्टार्थत्वाच्च तत्र प्रति-
निधिः । न हि पूर्वदेशविभागानुकूलव्यापाररूपप्रक्षेपमात्ररूपस्य
होमस्याधारापेक्षाऽस्ति । अतएव तद्विधिरप्यपूर्वविधिरेव । पदादि-
नाऽऽहवनीयादिबाधस्तु पतनप्रतिबन्धकत्वरूपाधिकरणतायाः एवा-
दृष्टोत्पादकत्वादेकेन तद्विधेः मृसुच्चयायोगादनुसंधेयः । अतश्च
तत्र प्रतिनिधेरदृष्टोत्पादकत्वे प्रमाणाभावाच्च नः । क्वचित्तु वाचनिको-
त्राक्षणपाष्ठादिरभावे विधिरेव ।

एवमर्थप्रकाशनार्थेष्वपि मन्त्रेषु न प्रतिनिधिः, शब्दान्तरस्य
मन्त्रान्तरस्य वा । स ह्युपायान्तरेण ध्यानादिनाऽर्थेऽनवगते तत्र प्रति-
पादकत्वज्ञानाभावादेव नाग्रहः । अवगते तु तस्मिन् स्मारकान-
पेक्षत्वादेव न तदुपादानम् ।

न चैवं यत्र स्वतएवार्थः स्वतन्त्रश्च विहितमन्त्रपाठानापत्तिः ।
तत्र नियमादृष्टसिद्धार्थं मन्त्रजन्यस्मृतेरेवाभ्युदयकारित्वकल्पनेन
मन्त्रपाठावश्यकत्वात् । प्रतिनिधेस्तु कर्मचोदनाऽऽक्षिप्तस्य नियमादृष्ट-
जनकत्वे प्रमाणाभावाच्च पाठ इति वैषम्यम् ।

एवमन्यस्मात्तददृष्टोत्पत्तौ प्रमाणावेनादृष्टार्थप्रयाजादिक्रियाया-
श्चपि न प्रतिनिधिः दृष्टार्थावघातादिक्रियायास्तु स समस्तैव ॥

यत्र च कैश्चिददृष्टार्थस्य षोडशग्रहणभावाद्देरपि न प्रतिनिधिः ।
तेन षोडशभावयुक्तक्रतुप्रयोगसङ्ख्ये कृते यदि दैवादकङ्गमपि तत्र

शक्त्युपबन्धोपपत्तेः । अतस्तदा कर्मशास्त्रेण विसदृशसाधारण्येन द्रव्या-
न्तराक्षेपाद्युक्तः प्रतिनिधिः । तस्य चाङ्गत्वाभावेऽपि उपकारकत्वमात्रेण
पदार्थं बोध्यम् । एवञ्च कर्मचोदनया यत्किञ्चिद्द्रव्यमाप्तौ युक्त्यन्तरेण
सदृशस्य वचनेन च प्रतिकानां नियम इति वदन्ते ॥ ६ ॥ ३ ॥ ४ ॥

न देवता ॥ एवं सर्वत्र प्रतिनिधौ प्रसक्ते देवतायां स न
सम्भवति । यदि हि अर्थमावस्त्वैव देवतात्वं त्यागकालीनोच्चारण-
कर्माभूतशब्दप्रतिपाद्यत्वरूपं भवेत्, ततस्तस्य शब्दविशेषापेक्षायां
प्रतिपादकत्वेन विधिगतस्योपस्थितस्य शब्दस्य नियमेऽपि रोगादिना
तत्पदोच्चारणसम्भवे तादृशार्थस्य यागाङ्गत्वानपायात्तद्वोधकस्यौत-
साक्षयिकशब्दान्तरप्रसङ्गा भवेदपि प्रतिनिधिः ।

यदा तु दशमाधिकरणवक्ष्यमाणरीत्या विधिगतशब्दविशिष्ट-
शार्थस्य तादृशशब्दमात्रस्य वा देवतात्वं, तदा कः प्रसङ्गः शब्दान्त-
रस्य । न हि इविस्त्यागकालीनोच्चारणकर्मत्वविशिष्टविधिगतशब्दस-
मनियतं अखण्डोपाधिरूपं दृश्यव्यवहारसिद्धं देवतात्वं शब्दान्तरे
समस्ति ।

यदि त्वर्थस्यापि देवतात्वं कथञ्चिदङ्गीक्रियेत, ततस्तत्रापि
तादृशविधिगतशब्दप्रतिपाद्यत्वसमनियतमेव तदङ्गीकृत्य प्रतिनिध्य-
भावः समर्थनीयः । अतएव यागस्य देवताऽपेक्षत्वेऽपि विधेयत्व-
घटिततद्विषये आक्षेपकतासम्भवाद्देवताविधिरपूर्वविधिरेव । तदसम्भवे
च यागपदार्थस्य लोप एव । यदा तु देवताऽप्यपारे प्रजापतिरिति
वचनं समाप्ते विधित्विषया प्रामाण्यिकं, तदा तत्पदोच्चारणम् ।

एवमग्रेरपि होमाधिकरणस्य न प्रतिनिधिः । तथाहवनीयादे-

जायायै पूर्वमारिष्ठे दत्त्वाऽग्नौ नन्द्यकर्मणि ।

इति पक्षे तावदग्नाभावादेव विवाहात्पूर्वमनधिकारात् । तथापि विधुराधानपक्षे औत्तरवेदिककर्मणां पञ्चीयतिरेकेणैव वाचनिकत्वेन पञ्चीप्रतिनिधिप्रसक्तेः । यदा तु नाग्नीनां पक्ष्ये दान, तदाऽपि तदाऽङ्गरपञ्चीकोऽप्यग्निहोत्रमाहरेदिति वचनात्पञ्चीयतिरेकेणैवाऽग्निहोत्रमात्रानुष्ठानमिति न प्रतिनिधिप्रसक्तिः । यदा तु कस्यचित्कर्मणोमध्येऽन्यतरस्य मृतिस्तदा दाहात्पूर्वमेव तत्समापने वक्ष्यमाणरीत्या प्रोषितादिवदेवानुष्ठानमिति न प्रतिनिधिप्रसक्तिः ।

रोगादिना अग्नौ कार्यान्तरव्यापृते चान्यतराधिकारिककर्मसु यद्यपि स्वामिनः काष्ठादिवप्रयोगविध्यविषयत्वात् तदेकत्वादिवदेव प्रतिनिधिप्रसक्तिस्तथापि,

संध्यामिष्टिं चरुं होममधगोषेण कारयेत् ।

इत्यादि वचनवलाच्छिष्टाचाराच्चानुमतिद्वारा कर्षन्तरेणाप्यनुष्ठानम् । स्वत्यागमात्रं तु सति सम्भवे स्वयं कार्यं, नो चेन्नदपि तेनैवाग्रथ इदं न मदीययज्ञमानस्येवैवं कार्यम् । उभयाधिकारिकेषु दग्गादिषु तु त्यागघटितं कर्मान्तरेणैव कार्यम् । इयोरपि संसृष्टस्त्ववज्ञान् । अतएव त्यागोऽपि तादृगस्यैव मम यज्ञमानस्य च नेत्यादिरूपः । उभयोरप्यग्नौवध्युणैव । अमृति वाधे सामान्यसमाप्यया तत्प्राप्तेः । एवं यज्ञमानप्रवासेऽपि । पश्यान्तु प्रवासेऽग्निविच्छेद एव । एवमाप्यावेधणादियाजमानपदार्थानामध्युणैव करणं पञ्चीपदार्थानां च । सामान्यप्रवासाऽनुरोधेन यज्ञमानस्याप्राप्तेः । एवं अस्त्रिसंस्कारेऽपि आनीयमाने कृत्वाभावात् प्रतिनिध्याग्न्याः ।

षोडशी कृतस्तदा षोडशभावस्याभावे तददृष्टार्थं नाभावान्तर
प्रतिनिधेयमित्युक्तम् । तत्र । नातिरात्रे षोडशिन गृह्णाति इत्यनेन
षोडशियहणाभावेऽपि दूतराङ्गमात्रादेव कल्पकारसिद्धिरित्यवगमात्
षोडशियहणाभावस्यादृष्टोत्पादकत्वे प्रमाणाभावात् । अतएव च तत्र
षोडशियहणे वृथाचेष्टाकृतप्रायश्चित्तमात्रम् ॥ ६ ॥ ३ ॥ १ ॥

प्रतिषिद्ध च ॥ अनारभ्य श्रुतेन अथञ्जिया वै माषावरका
कोट्वा इत्यनेन माषादीना यज्ञाङ्गत्वप्रतिषेधाच्च साधत्तेषां
विधानं तत्रैव विकल्पार्थं प्रतिषेधः । अथवा, यत्र धान्यत्वादिना
सामान्यधर्मेण विधानं । तत्र खिच्छाप्राप्तमाषाद्यङ्गप्रतिषेधोवर्हिधि
रजतं न देयमितिवत् ।

अतश्च कर्मशास्त्रानुरोधेन माषादीनां प्रतिनिधिस्यत्वे साधनत्वे-
ऽप्यङ्गत्वाभावात् प्रतिषेधः । वक्ष्यमाणयुक्त्या द्रव्यशास्त्रानुरोधेन
माषादिरूपमदृष्टप्रतिनिधिस्यत्वे त्रीष्टवधवत्त्वादिनैव तेषां यहणाद-
वर्जनीयतया माषाद्युपादानादङ्गत्वाभावेन न प्रतिषेधः । अतस्तेऽपि
प्रतिनिधेया इति प्राप्ते ।

अथञ्जिया इत्यर्थप्रत्ययेन साधनत्वमात्रनिषेधादिशेषविहि-
तातिरिक्तस्यत्वे सर्वत्रैव माषादिप्रतिषेधप्रतीतेर्न प्रतिनिधेयाः ।
द्रव्यसामान्याभावे तु पाह्या एवेति धेयम् । अत्र च स्रवणवा यज्ञो-
द्देशेन माषनिषेधविधानात्कैकप्रथरताभङ्गः ॥ ६ ॥ ३ ॥ ६ ॥

तथा स्वामिनः ॥ मृते तावद्यज्ञमाने पत्न्या वा नान्यतरैषान्य-
तरस्य प्रतिनिधिः । यज्ञमाने मृते पत्न्या अन्यभावादेवानधि-
कारात् । पत्न्या मृताया यज्ञमानस्यापि,

यजेरक्षित्यनेन वचनेन नेद्विष्टत्वविशिष्टत्वविधानार्थं पुनर्विधि ।
अतएवेदमधिकरणं विशिष्य युत्पत्तिमाचार्यम् । एतदभावेऽपि
वचनेनैवान्यागमोपपत्तेः ।

अथ च पत्नीमरणेऽपि तेन सह यजेरक्षितिं पुंस्त्रिङ्गनिर्देशा-
द्यजमानमाप्तदशेनैव च सङ्ख्याया अपि सप्तत्तेस्तत्कर्त्तव्यपदार्थानां
च पत्यन्तरेण यजमानैरेव वा सिद्धेर्नान्यानयनम् । अतएव तादृश-
स्थले पत्या नाग्निभिर्दांच किं त्वग्यन्तरेणैव । यजमानस्य तु मृतस्य
ष्टपकृष्टतस्त्राग्निभिर्दांचेऽपि अनादिताग्निषाधारण्येनानीतस्याग्निषसर्गं
प्रमाणाभावादृत्विग्वदेव कर्त्तृत्वोपपत्तिः ॥ ६ ॥ ३ ॥ ८ ॥

स स्वामी ॥ पूर्वाद्येपेणेदम् । आनीयमानस्य न कर्त्तृत्वमात्रमपि
तु स्वामिनमपि । तत्स्थानापन्नत्वात् । दीचरूपफलिसंस्कार-
श्रवणाच्चेति प्राप्तेः ।

न तावदत्र सचफलम् । तस्य वैगुण्ये मत्यनुपपत्तेः । तद्धि न
तावदानीतस्य । साङ्गकर्त्तृत्वाभावात् । अतएव न मृतस्यापि । नाप्य-
वशिष्टानाम् । सप्तदशस्वामिककर्त्तृत्वाभावात् । अवशिष्टैस्तु शिष्ट-
विगर्हणादोपपरिहारार्थमवगच्छत्तथ्ये मनापने सामाद्युपायै सङ्ख्या-
सम्बन्धस्य समानीयते । अतएव प्रारम्भनिमित्तसमापनमाद्य
पापलघोऽपि अवशिष्टानामेव । न त्वानीतस्य । प्रारम्भरूपनिमित्ता-
भावात् । अतस्तस्य कर्त्तृत्वमात्रमिति सिद्धम् ॥ ६ ॥ ३ ॥ ९ ॥

न तद्वर्कः ॥ फलिसंस्कारा ब्रह्मचर्यपयोव्रतादय आनीतस्य
फलत्वाभावाद्प्रसृतकार्यकारित्वापत्तेर्न कर्त्तव्या । अवशिष्टानां तु
सप्तपक्षाभावेऽपि प्रारम्भनिमित्तकृपापचयस्य सत्त्वात्कर्त्तव्या । अत-

अतस्तेषामग्रत्वादौ लोप एव । न तु दम्पतीभ्यां परस्परमपि
करणम् । तत्तद्वाक्ये यजमानत्वादेवदेष्टतावच्छेदककोटिप्रविष्टत्वात् ।
अध्वर्यादीनामग्रत्वादौ अध्वर्याद्यन्तरमेवोपादेयमिति न तत्र
प्रतिनिधिः ॥ ६ ॥ २ ॥ ७ ॥

बहूनां ॥ एवं तावत्स्मृत्याचारप्रमाण्यात् कश्चित्कर्त्तव्यन्तरसत्त्वेऽपि
न्यायेन न प्रतिनिधिरिति स्थितेऽपवादः क्रियते । सचमध्ये
कस्यचिद्यजमानस्य मरणे तत्रनिधिरन्यः कार्य एव । कान्यस्यापि
प्रारब्धस्यावशं समापनीयत्वात् । यद्यपि च मुख्यकर्तुः प्रयोगविध-
विषयत्वाच्च प्रतिनिधिर्न वा मृतेन तदुपादानसम्भवः, तथापि
शास्त्रकर्त्तरि सप्तदशवराः सचमासीरसिति वाक्येन साप्तदश-
विधानात्साप्तदशरूपान्नसम्पत्त्यर्थं अन्योपादानमवशिष्टैः कार्यम् ।

न च तस्याख्यातोपात्ताधिकारिसङ्ख्याविशेषत्वादानीयमानस्य च
वक्ष्यमाणरीत्या फलभोक्तृत्वाभावादधिकारिणात्तुपपत्तेः कथन्त-
मादाय साप्तदशसम्पत्तिः । फलभोक्तृत्वाभावेऽपि कर्त्तृनिष्ठत्वमात्रेणैव
साप्तदशोपपत्तेः । अतएवार्त्विज्येऽपि ये यजमानास्तस्यत्विज इत्यनेन
जपन्यर्त्विक्पदे आर्त्विज्यलक्षणाभङ्गीकृत्य तदुद्देशेन यजमानानां
कर्त्तृत्वविधानाद्यजमानपदस्य च शानजन्ततया आत्मनेपदरूपत्वेन
फलभोक्तृत्वविशिष्टकर्त्तृत्वाचिलेऽपि यथाशक्तिप्रयोगे भोक्तृत्वाभावे-
ऽप्यानीयमानस्य कर्त्तृत्वसत्त्वात्सङ्ख्यासम्पत्त्यविधातः । ततश्च सङ्ख्या-
सम्पत्तये न्यायेनैवात्र प्रतिनिध्युपादानम् ।

एवं च न्यायप्राप्तेः पूर्वमेव प्रवृत्तेन, यदि सचाय दीक्षितानां
प्रमीयेत योऽस्य नेदिष्ठः स्यात्तं तस्य स्थाने दीक्षयित्वा तेन सङ्

चामाकृतकार्याऽपि वचनादेव विधीयते । तस्यास्य यमनियमपरि-
ग्रहस्यपलाङ्घनचर्यादिमिद्धिः । एवं च ये केचित्तद्भिन्नाः संस्कारास्ते
न कार्या इति प्रतिभाति । सत्राय दौचित्तानामिति श्रवणाच्च
नाहौने तदानयनम् ॥ ६ ॥ ३ ॥ १० ॥

सामान्यं ॥ एवं प्रतिनिधौ विचारिते किं सति सम्भवे सदृश-
एव प्रतिनिधिरुतःनियम इति । कर्मचोदनया यत्किञ्चिद्ब्रह्म-
मावासेपाद्व्यग्रास्तस्य च नौवारेषु ब्रीहिसत्त्वाभावेन सदृशनीवा-
रादिनियामकलाभावात् सदृशनियमः । न च ब्रीह्यवयविनः
स्वावयवैरत्यन्तभेदाभावात्तदवयवानामेव कतिपयानां नौवारो-
पादानतया नौवारमिन्नतया ब्रीहिसत्त्वेणैव तद्विधानमिति
वाच्यम् । तथात्वे ब्रीहिसत्त्वेऽपि नौवारोपादाने वैशुष्याभावप्रसङ्गा-
दिति प्राप्ते ।

ब्रीहिसत्त्वेण ब्रीहिसत्त्वजातेः साधनत्वे प्रमिते अनूर्त्तायास्तस्याः
साधनत्वात्सम्भवाद्युक्तत्परिच्छिन्नस्वावयविनः साधनत्वमवगम्यते ।
तस्यापि स्वावयोपादानव्यतिरेकेण साधनत्वात्सम्भवात्तदवयवानामपि
साधनत्वमयां देवावगम्यते । तच्चातीयावयवानामेव च कतिपयानां
विजातीयवावयवान्तरोपेतानां नौवारारम्भकत्वमिति यथाशक्तिप्रयोगे
जातेरवयविनोऽतयवान्तराणां च साधनत्वाम्भवेऽपि कतिपयावयवा-
नामेव तत्सम्बन्धमवनेयतया नौवारविजातीयतदवयवोपादान-
मिति सदृशप्रतिनिधिनियममिद्धिः । अतएव भाट्टस्य समान-
जातोयावयवारभवेनैव नियामक, न तु समानजातीयधर्मा-
न्तरेण । तस्य ब्रीहिसत्त्वाविषयत्वात् । एवं च ब्रीह्यभावे सुसदृश,

एव फलिसंस्काराणां प्रकृतौ प्रधानफलसाधनयोग्यताजननार्थलाघदा
प्रधानकरणात्पूर्वं मृत्तिसृष्टेः तेषां फलिसंस्कारा पापत्रयस्य
प्रधानजन्यत्वात् न तु ऊर्ध्वमिति धेयम् । दीक्षाकरणं तु आनी-
तस्य वाचनिकमप्राकृतकार्यमिति प्राप्ते ।

यद्यपि तस्य न फलित्वं, तथाप्यन्येषां फलिसंस्कारकर्त्तरि
साप्तदशमस्यत्वर्यमाननीतस्यापि ते कार्याः । न च ब्रह्मचर्यादिषु
पुण्यस्य संस्कार्यत्वेन कर्त्तृत्वस्यार्थिकत्वात् सङ्ख्यायाश्च वैध एव कर्त्तृत्वे
निवेशात्फलिसंस्कारकर्त्तरि साप्तदशाभावः । वैधवैधसाधारणा-
वशककर्त्तृत्वदारेणैव साधवात्साप्तदशस्य सत्त्वाद्ब्रह्मोपपत्तेः । अतस्त-
त्सम्यत्वर्यं कर्त्तव्या एव फलिसंस्काराः ।

ननु साप्तदशावरा इत्यनेन सत्रप्रयोगे कर्त्तृपरिच्छेदकत्वेन
साप्तदशं विहितं न तु प्रत्येकं तत्तत्पदार्थं । प्रत्येकपदार्थानां
साप्तदशभिरकरणात् । न चानुमतिद्वारा साप्तदशानां सर्वेषु कर्त्तृत्वं,
तथात्वे फलिसंस्कारेष्वपि अनुमतिद्वारेणैव साप्तदशोपपत्तेरानीते
फलिसंस्कारकरणानापत्तिः । किं चैव मृतस्यैव पूर्वकालेऽनुमति-
सत्त्वात्सङ्ख्यासम्यक्तिसम्भवेनानयनवैयर्थ्यम् । मृतकर्त्तव्यपदार्थांगुष्ठानार्थ-
मानयनमिति चेत् । तेषां कर्मान्तरेष्विवाध्वर्यवादि समाख्यया
इतरमन्येषामिति न्यायेन वा कर्त्तृन्तरैरेव सिद्धे । अतश्चानयन-
एव प्रमाणाभावे क्लृप्तं संस्कारकल्पनमिति चेत् ।

न । न्यायेन तदसिद्धावपि वचनेनैव तस्मिद्धे । अतएवोक्तवचने
दीक्षितमरणे निमित्ते दीक्षानेदिष्टसाहित्याद्यनेकारणविशिष्ट-
नेमित्तिकव्याप्यतावत्पदार्थप्रयोगस्यैव विधानाच्च वाक्यभेदः । दीक्षा

प्रतिनिधिनियमे पूतीकपदस्य तद्गतसोमावयवस्य लक्षणपत्तरे-
भावे विधिरेवायम् । न च नियमविधिलाघवानुरोधेन तदङ्गी-
करणमप्यदोषः । निषादस्य पत्यधिकरणन्यायेनापूर्वविधिगौरवस्य
फलमुखत्वात् । अभावे विधिपक्षेऽपि प्रतिनिधिनियमस्यार्थसिद्धत्वेन
लाघवस्य मन्मतेऽपि सत्त्वाच्च । न ह्ययं तन्मतेऽपि शाब्दः प्रति-
निधिनियमः । अपि तु फलतः । तच्च फलं ममाप्यविशिष्टमेव ।
किं च सोमाभावे सुमद्गृहस्थान्यस्यैव प्राप्ते मन्दमद्गृहानां पूतीकानां
पक्षप्राप्तभावादेव नियमविषयत्वानुपपत्तिः । अतः पूतीकत्वेन
रूपेण पूतीकानामपि सोमाभावे विहितत्वात्तदपचारे पूतीकमद्गृह-
मुपादेयमिति प्राप्ते ।

शभावे विधिरयम् । तथात्वे पूतीकत्वस्य तद्वच्छिष्यव्यक्ते-
स्तद्वयवान्तराणां च सोमावयवविविजातीयानां कारणत्वकल्पने
गौरवापत्तेः । प्रतिनिधिनियमे तु कुतसोमावयवनिष्ठकारणताऽ-
ऽक्षिप्तोपादानकपूतीकपरिच्छेदकत्वेन यागोद्देशेन पूतीकत्वनियम-
मात्रविधानात्पूतीकव्यक्तवयवानां यागकारणत्वाकल्पनालाघवम् ।
अतएव न सत्त्वपाऽपि । पूतीकानभिपुण्ड्यादित्यत्र तु द्वतीयाया-
चयवणाद्वितीयायाः यागप्रयोजकत्वस्यैव निरुक्तधर्मत्वेन सत्त्वपेऽपि
न दोषः ।

यद्यपि च तेन मन्मतेन पूतीकत्वस्यैव तद्विध्यभावे न पक्षे
प्राप्तिः । पूतीकानां मन्दमद्गृहत्वेन सोमाभावे सुमद्गृहस्यैव प्राप्तेः ।
तथापि कर्मचोदनया यत्किञ्चिदप्रतिनिधिप्रमत्तौ मद्गृहन्यायेन
नियमकरणात्पूर्वमेवैतद्वचनप्रवृत्त्या नियमोपपत्तेः । अतएव पूतीक-

तदभावे सदृशं, तदभावे मन्दसदृशमित्यादि कसेण बोध्यम् ॥

६ ॥ ६ ॥ ११ ॥

निर्दिष्टान्तु ॥ वैकल्पिकेषु खादिरे बध्नाति पालाशे बध्नातीत्यादि-
श्लेकेन प्रकान्ते प्रयोगे यदि तस्यापचारस्तदा वैकल्पिकान्तरमेवोपा-
देयम् । न तु पूर्वोपात्तसदृशम् । वैकल्पिकान्तरस्याप्युद्देश्यतावच्छेदक-
सामानाधिकरण्येन विहितस्य तस्मिन्नपि प्रयोगे अङ्गत्वस्वरूप-
योग्यतया मुख्यत्वेन जातिव्यक्तिषर्वावयवानामेव साधनत्वसम्भवे
पूर्वोपात्तारम्भककतिपयावयवमाचक्षणे प्रमाणाभावादिति प्राप्ते ।

तस्मिन्नपि प्रयोगे इतरस्याङ्गत्वे तदभावविकृत*वैशुण्यापत्तेरवश्यं
वैकल्पिकस्यत्वे तत्तदाकथयोस्तत्तद्दृष्टितप्रयोगमात्रविषयत्वावभावात्
तत्तत्प्रयोग इतरस्याङ्गत्वाभावेऽपि न पूर्वोपात्तसदृशमेवोपादेयम् ।
अतएवाग्नेयत्वादित्याप्यधर्मावच्छिन्नं प्रत्येव प्रीच्छादि* कारणत्वमित्युक्तं
कौस्तुभे । तथापि वैकल्पिकानामादितोऽवधारणमित्यस्य प्रामाणि-
कत्वे सङ्गन्धोत्तरमेव, तदभावे त्रिकोपादानोत्तरमेव तस्यापचार इति
द्रष्टव्यम् । ६ ॥ ६ ॥ १२ ॥

वचनाच्च । यदि सोम न विन्देत्पूतीकानभिपुण्ड्यादित्यादौ किं
सोमाभावे पूतिकत्वेन रूपेण पूतीकानां विधानमुत प्रतिनिधि-
विधया पूतीकगतसोमावयवानां नियम इति चिन्तायाम् ।

* इत्यमेव पाठः सर्वत्र समस्तु, तदभावकृत,—इति पाठ प्रतिभाति ।

† इत्यमेव पाठः आदधर्मावच्छिन्नकेषु । इतरस्याङ्गत्वाभावेन,—इति तु

समीचीनं प्रतिभाति ।

तु प्रतिनिधिनैव कार्यं निष्पन्नं, तदा प्रयोजनाभावात् न मुख्यमुपा-
 देयम् । मुख्याभावनिमित्तकप्राथम्यत्तमात्रमेव तु कार्यम् । यदा
 नियोजनादिकार्यमात्रयोग्योमुख्यः तद्व्याप्तिमकलसंस्कारयोग्यस्त
 प्रतिनिधिः, तदा मुख्यस्यैवोपादानम् । संस्काराणां तु गुणलोपे च
 मुख्यस्येति न्यायेन लोपेऽपि न दोषः । न चान्यत्र तथात्वेऽपि यूपस्य
 वृष्टादृष्टसंस्कारसमूहस्येव संस्काराणां काष्ठाङ्गत्वमिति वाच्यम् ।
 साधनेन सकलसंस्कारजन्यपरमापूर्वविशिष्टकाष्ठस्यैव यूपपदार्थत्वात् ।
 अतएव यूप तद्यतीत्यादौ काष्ठस्यैव संस्कार्यत्वाच्च काऽप्यनुपपत्तिः ।

यत्र तु प्रधानभूतनियोजनाममर्थमेव मुख्यं, तत्र तदनादरेण
 प्रतिनिधिनेव कार्यसम्पादनं द्रष्टव्यम् । यत्र लक्ष्यशकपरिमाणश्रेय-
 कार्याद्यप्यांशः पुरोडाशजातिमात्राभिव्यक्तिममर्थार्थीहथोलभ्यन्ते,
 तत्र तैरेव पुरोडाशं कृत्वा प्रधानमनुष्ठेयम् । श्रेयकार्याणां लोपः । न
 च बहूनां श्रेयकार्याणां पुरोडाशाङ्गभूतानां पुरोडाशाङ्गभूतैकप्रीक्षा-
 यनुरोधेन लोपासम्भवः । वीक्ष्येणामपि यागोद्देशेन विहिततथा
 यागाङ्गत्वेन पुरोडाशाङ्गत्वाभावात् । न चोत्पत्तिमिष्टपुरोडाशाव-
 रोधाङ्गीक्षिभिरिति तृतीया प्रयोजकत्वपरिति वाच्यम् । पुरोडाश-
 रूपव्यापारकत्वेऽपि करणत्वस्य काष्ठैः पद्यतीत्यादिवदुपपन्नतरत्वेन
 लक्षणायां प्रमाणाभावात् । अतद्यैकप्रधानाङ्गानुरोधेनानेकेषामपि
 अङ्गाङ्गानां लोपोनायुक्तः ॥ ६ ॥ १ ॥ १ ॥ १ ॥

इति श्रीमण्डदेवकृतौ भाट्टदोषिकायां

पञ्चम्य तृतीय पादः ।

गतसोमावयवनिधमफलकप्रतिकल्पनियमकरणेऽपि न पूतीकानां
सुसदृशाभावे उपादानम् । किं तु सोमाभाव एव । वचनस्यैव
श्रीप्रप्रवृत्तिकतया नियामकत्वात् । 'यदि सोम' मित्यनुवाद-
षामर्थ्याच्च । एवं च पूतीकापचारे सोमपूतीकोभयसदृशं पाङ्गम् ।
पूतीकत्वस्यापि कारणकोटौ प्रवेगात् ।

यत्तु शास्त्रदोषिकायामेतादृशविषये सोमसदृशमेव पाङ्गमित्यु-
क्तम् । तत्तन्त्ररत्नविरोधादुपेक्षितम् । तदभावे तु सोममात्रसुसदृशं
पूतीकत्वावच्छिन्नसंमर्गस्य सोमावयवाङ्गत्वेन गुणलोपे चेति न्यायेन
वज्रतरसोमावयवानामेवानुग्राह्यत्वात् । अभावे विधिपत्रे तु सोमा-
भावे निमित्ते पूतीकानामेवाङ्गत्वात्तत्सदृशमेवेति विशेषः । अतएव यथा
व्रीह्यादौ तदवयवत्वेनैव नीवारप्रतिनिधिः, तत्र नीवारत्वस्थानङ्गत्वा-
त्तदपचारे व्रीहिसदृशमेवोपादेयं, न त्वभयसदृशमित्यपि सुक्तभम् ।
अतएव मूले उभयविधप्रतिनिध्यपचारे अधिकरणद्वयं कृतम् । तन्त्र-
याष्टद्वन्वादुपेक्षितम्* । यदा मुख्यमक्षयं मत्वा प्रतिनिधिसुपादातुं
प्रवृत्तः, उपादाय वा द्विवादयः सर्वे वा संस्काराः कृताः, कार्यं न
कृतं, तत्र कार्यकरणात्पूर्वं मुख्यलाभे तमेवोपादाय पुनः संस्का-
राङ्गत्वा तेनैव प्रधानं कार्यम् । मुख्यसमवे विकलोपादानस्य
वाचनिकस्याप्यन्याय्यत्वात् ।

न च प्रतिनिधित्वागे सङ्ख्यबाधः । द्रव्यागे पृथक्पृथक् प्रमाणा-
भावात् । सन्नेऽपि वा यथाशक्ति शास्त्रार्थं सम्पादयिष्य इत्येव
सङ्ख्यत्वात् । प्रधानादुरोधेन पुनः संस्कारकरणस्य न्याय्यत्वाच्च । यदा

* अत्रसङ्ख्यतोऽर्थं पाठः मूले स्थितत्वान्निरुद्धः ।

न च सर्वमते हविष्ठावच्छिन्नाग्नादिना हविरयोग्यत्वस्य
निमित्तत्वे द्विश्ववथवगाग्रेऽपि आज्येन यागापत्तिः । निमित्त-
ज्ञानस्यैव नैमित्तिकानुष्ठापकतया तादृशनाशस्य नित्यतया च
निमित्तत्वानुपपत्तेः । अङ्गुष्ठपर्वन्यूनावर्जनीयातिरिक्तावथवनाग्रे तु
भवत्येवाज्येन यागः ।

तदेवं मीमांसकमयादा । याज्ञिकस्तु तां न मन्यन्ते । तेषा-
मयमाशयः । एकदेशनामवदेवैकदेशनाशस्य न निमित्तम् । एक-
देशनाग्रेऽपि पुरोडाशाज्यपयोदधित्वादेः प्रत्यभिजायमानत्वात् ।
तस्यैव हविष्ठावच्छेदकत्वेन यावच्छिह्नम्रीह्रिपरिमितत्वादेस्तदन-
वच्छेदकत्वात् । तद्वाशस्थावर्जनीयत्वाच्च । अत एकदेशनाग्रेऽप्य-
वशिष्टस्यैव यागः । होमः परं मधापादानकत्वाभावे ह्यवदाना-
सम्भवात् लुप्यताम् । वस्तुतस्तु यावदवशिष्टं तच्छापि हविष्ठात्तन्मधा-
पादानकत्वं सम्भवत्येवेति होमोऽपि कार्य एव । अत एवाश्वलायनः ।
ह्यवदाननाग्रे पुनरायतनादवदानमिति । अतश्च यद्यपि मीमांसक-
मतं न्यायमिदं भवेत्तथापि सत्यनुमितवचनेन तद्वाधः । अग्निष्टुति
सुमह्योहवत् । ह्यवदानविनाग्रे तु अनेकहविष्ठायागिष्टौ कति-
पयहविनाग्रे हविरन्तरोत्पत्तिरेव । सर्वहविनाग्रे एवाज्येन पुन-
हत्यादितेन* यागः । अतएवापत्तम् । यद्यप्येकदेवतं हविष्यापद्ये-
तान्यद्द्विभक्तदेवतं निर्वपेत्, यस्य सर्वाणि हवींषि आज्येनैतादेवताः
परिमत्प्राय यजेतेति । यद्यपि शोचत्वाप्ये श्रुतौ च सर्वत्वमवि-

* पुनरायतनादितेन वा,—इति भवितुं शक्यम् ।

अथ यष्टोऽध्यायः ।

चतुर्थः पादः ।

शेषात् ॥ दग्नादौ यदा मकलस्य पुरोडाशस्य दधिपयमोरन्वस्य
वा हविषः सम्पूर्णस्य नाशस्तदा प्रधानानुरोधेन हविरन्तरोत्पत्तौ
प्रमत्तायां यस्य सर्वाणि हवींषि नश्येयुर्दुष्टेषुरपहरेयुर्वा आच्चे-
नैतादेवताः परिमह्याय यजेतेति श्रुतेनाज्येनैव याग इत्यविवादम् ।
अत्र हि नाशादौनां प्रत्येक निमित्तत्वे वाक्यभेदापत्तेरुत्पन्नहविर-
योग्यत्वमेवार्धमन्तर्वदौतिवन्नञ्जया निमित्तम् । न तु हविरलाभः ।
नाशाद्युल्लेखवैयर्थ्यापत्तेः । अतएवाच्युत्पन्नपुरोडाशाद्यसम्भवे नाज्य-
निधमः, किन्तु यत्किञ्चिदनियतप्रतिनिष्ठुपादानमेव ।

एकदेशनाशादौ च यदि ज्वदानपहणोत्तर पाचीस्यस्य
कुम्भीस्यस्य वा नाशस्तदा भाष्यकारमते तावदज्वदानस्यैव हविष्ठा-
क्षेपकार्यभावेऽपि तेनैव यागः । वार्त्तिककारमते तु यावन्निःस-
मौह्यपरिमितपुरोडाशस्य, यावद्दुग्ध साम्राव्यस्य च हविष्ठाङ्गवि-
नाशमत्नेन पाचीस्यनाशेऽपि आज्येनैव यागः । एव तन्मते ज्वदान-
नाशेऽपि हविर्नाशाविशेषाङ्गहविरन्तरोत्पत्तिप्रमत्तौ वचनादाज्येन
यागः । भाष्यकारमतेऽपि तादृशविषये आज्येनैव यागो न पुनः
पाचीस्यादवदानम् । मध्यात् पूर्वार्धाच्चावघतीत्यनेन उक्तस्य याव-
दुपाप्तस्य प्रकृतस्य पुरोडाशादेर्योमध्यादिदेशः तदुपादानतया तदु-
परितन्भागक्षीवावदेयत्वात् । तस्य च नष्टत्वेन पुनरवदाने मध्यादेरेवा-
वदेयत्वप्रसङ्गात् । अतस्तत्रापि हविरन्तरोत्पत्तिप्रमत्तावाज्येन यागः ।

अत्र हि इडोद्देशेन कर्त्तृविशिष्टभक्तान्तरविधानेऽपि विशेषण-
विधिबेलायां प्राप्ताप्राप्तविवेकेन भक्तो यजमानसाहित्यश्च विधीयते ।
अन्तिजां तु भक्तस्य प्रयाजशेषाभिधारणन्यायेन कर्त्तृमंस्कारकत्वस्यापि
वक्ष्यमाणत्वेनागत्यर्थात् प्राप्तिशक्यत्वेन न विधानम् । खत एवा-
नतत्वाच्चाप्राप्तं यजमानसाहित्यं तु विधीयते ।

यदि तु करिष्यमाणकर्मणि वलाधानार्थत्वमपि भक्त्येति
विभाव्यते, तदाऽप्यु यजमानपञ्चमत्वग्रहणं पत्नीपरिमह्यार्थम् ।
सर्वथा भक्तान्तरे कर्त्तृपरिमह्याऽभावाच्छंयुवाककान्तेऽपि भवेत्तद्विज-
एव कर्त्तारः । अस्मिंश्च पक्षे तस्मिन् पत्नीयजमानयोर्निवृत्तिरक्षै-
वर्त्विजो इविःशेषान् भक्त्यन्तीति कल्पसूत्रकारवचनादवगन्तव्या ॥
६ ॥ ४ ॥ २ ॥

अर्थसमवायात् ॥ दशपूर्णमासयोः प्रायश्चिताधिकारे भिक्षे
जुहोति स्तुते जुहोतीति श्रुतम् । तत्र ह्यत्रभेद एवेदमुतेकदेशभेद-
एव सतोभयवापीति चिन्तायाम् । द्वयोः महर्षे सति एकदेशभेद-
स्यावर्जनोच्यते निवृत्त्यात् निमित्तत्वानुपपत्तेः सर्वभेद एवेदं
पूर्णतादश्यां प्रायश्चित्तमिति प्रथमः पक्षः ।

महर्षेण कतिपयावयवानां पूर्णभावेऽपि भिक्षमितिप्रतीत्य-
भावात्कपालिकादिस्तुलावयवविभाग एव भेदनप्रतीतेस्तस्य अनि-
त्यत्वेन सर्वभेदनवदेकदेशभेदनस्यापि निमित्तत्वानुपपत्तेरवैवायं
होमः । अथं हि भेदनस्य निमित्तत्वेऽपि होमस्य प्रयोजनापेक्षार्या
सश्लिष्योपकारकत्वत्वाभावात् भिक्षकपालसंस्कारार्थः । कपाले हि
भेदनेनोक्तपरिमाणवाधैर्गुणप्रसक्तौ तत्परिहाररूपः होमेन

वर्चितं, तथापि पूर्ववाक्यवैयर्थ्याद्यापत्तेर्हविर्भवत्ववदविरुद्धा सर्व-
नाशस्य निमित्तता ॥ ६ ॥ ४ ॥ १ ॥

अपि वा ॥ यत्र तु त्यागांशयुक्तानि श्रेयकार्याणि, यथा स्त्रिष्ट-
ष्टदादौ । तत्रोत्तरार्धादिनांश्चेत्तरार्धान्तराभावाद्ब्रह्मिष्टस्य प्रति-
पत्त्यन्तरगृहीतत्वाच्च न तावच्छेषेण करणम् । नापि हविरन्तरो-
त्पत्तिः । अप्रयोजकत्वात् । किं त्वान्येनैव समापनम् । उक्तवचनस्य
श्रुतद्रव्यनाशे द्रव्यापेक्षामात्रेणैव प्रवृत्तेः । याज्ञिककर्मते तु यदि
प्रवृत्तदेवतमात्रेण श्रेयं सत्यापयेदित्यापत्तास्त्ववचनादवधेयम् । अवि-
श्रेयप्रवृत्तमपि इदमपेक्षानुरोधात् स्त्रिष्टशतपरमेव । अतस्त्यागांशा-
भावादिडादेशोप एव । इदं चोत्तरार्धत्वादिनाऽनेकप्रतिपत्तिविधाने ।
श्रेयनेनानेकप्रतिपत्तिविधाने तु श्रेयैकदेशाविनाशेऽपि अब्रह्मिष्टेनैवा-
वयवशः सर्वप्रतिपत्तिकरणमिति धेयम् ॥ ६ ॥ ४ ॥ २ ॥

निर्देशात् ॥ श्रेयप्रसङ्गादिदम् । दर्शपूर्णमासयोः श्रेयभक्षाः श्रुताः ।
तपेडाभक्षे यजमानपक्षमा इडा भक्षयन्तीति श्रुताः कर्त्तारः । तथा,
प्राशिवभक्षे प्राशिवं त्रघ्नणे परिहरन्तीति श्रुतः । सतुर्धाकरणभक्षे-
ऽपि व्यादेशाद्यानाशत्वार अतिशः । यजमानभागत्रघ्नभागयोस्तावेव ।
शंयुवाककासभक्षे तु हविःश्रेयान् भक्षयन्तीत्याग्रातेन यडावचने-
नाध्यर्चयममाख्यावाधेऽपि कर्मकरत्वात् सर्वान्शो भवन्ति ।

न चेडाभक्षे न्यायप्राप्रत्निकुपुन यवणस्य परिमत्प्राप्तत्वात्पुवाक-
कासभक्षे तदव्य श्व भयेदुरिति वाच्यम् । अतिशः प्राप्तयेऽपि
अमातयजमानमाहित्यस्यैव तत्र विधेयत्वेन तत्र भक्षान्तरे अतिकृ-
परिमत्प्राप्तत्वाभावात् ।

सर्वत्र दर्शनेन प्रयोगसमाप्तेरेव लक्षणया प्रकृतेऽपि प्रतिपादनात् ।
 अतः सर्वत्राण एवेदं पुनः प्रयोगरूपं प्रायश्चित्तम् । सर्वदाहे प्राय-
 श्चित्तं यदि वा ज्वदानेभ्यो न प्रभवेदित्यापस्तम्बेन सर्वदाहे श्रव-
 दानापयाग्निकदेशदाहे वा पुनः प्रयोगविधानेन तद्विधैकदेशदाहे
 प्रायश्चित्तानुपपत्तेः । अत एवैकदेशदाहस्य परिच्छेत्तुं शक्यतेऽपि
 एतन्मूलभूतश्रुत्यैव तत्र प्रायश्चित्तासम्भवः । तादृग्नैकदेशदाहो तु
 नाग्राधिकरणन्यायेनाज्येन दध्नाज्वगिष्टेन वा प्रयोगसमाप्तिमात्रम् ।
 एवं सर्वत्राणोऽपि प्रयोगसमाप्तिरान्येन पुरोडाशान्तरतोत्पत्त्या वा
 द्रष्टव्या ॥ ६ ॥ ४ ॥ ५ ॥

यथाश्रुति ॥ दधिपयसोरेकैकस्य नाग्रे प्रायश्चित्तमुक्त्वा, यश्रो-
 भयं हविरार्त्तिमाच्छदैत्रं पञ्चभ्रातृभ्योऽर्चनं निर्वपेदित्याशातम् ।
 तत्र च नार्त्तिमात्रस्य निमित्तता । सर्वदैव कस्य चिदार्त्तिमत्त्वेन
 नित्यतया निमित्तत्वानुपपत्तेः । अतोऽर्धमन्तर्वेदीति वल्लक्षणया
 हविरार्त्तिनिमित्तमिति तावद्विवादम् । अतश्च तद्देवोभयत्रमपि
 उभयपदवैयर्थ्यापत्तेर्लक्षणया निमित्तकोटिप्रविष्टमित्युभयहवि-
 रार्त्तिरेव निमित्तम् । न ह्येकैकवचनादिवत्साधुत्वादिकं प्रयोजन-
 मस्तीति प्राप्ते ।

यद्वैकत्वाधिकरणन्यायेनेषितोद्देश्यविशेषणस्यैव निमित्तरूपोद्देश्य-
 विशेषणस्यापि विवक्षाऽयोगादिप्रिष्टलक्षणायाश्चैकवचनाद्यनुरोधेनैवो-
 भयपदानुरोधेन हविरादिपदेषु करणे प्रमाणाभावात् उभयपदस्य
 दोषमप्यपीत्येवं पूर्वैकैकनाग्रापयश्चित्तापेक्षया अश्रोत्कर्षणं स्ताव-
 कतयाऽणुपपत्तेर्हमयलस्य निमित्तकोटिप्रविष्टत्वायोगादेकैकह-
 विनाग्रेऽपि इदं प्रायश्चित्तम् ।

संस्कारोऽनुपपन्नः । तस्य चानुपयुक्तस्य संस्काराद्योगात्सर्वभेदेन
 चोपयोगभावादेकदेशभेदनं एव निमित्तम् । अस्तु वा सप्तमीयं
 संस्कारार्थपरैव न तु निमित्तत्वार्थिकाऽपि । न च भिन्नस्य कादा-
 चित्कृत्वान्निव्याप्तिसंयोगविरोधः । रथन्तरस्य कादाचित्कत्वेऽपि
 सञ्जीवनादिधर्मविधिवदुपपत्तेरिति प्राप्ते ।

भाष्युपयोगित्वे भूतोपयोगित्वे वा तस्योपधानावश्यकत्वे भिन्नं
 कपालमस्य प्रसिपति अन्यदुपदधातीति वाक्यविरोधाच्चायं
 स्वतन्त्रोऽहोमोभिन्नसंस्कारकः । नापि प्रकरणपठितहोमानां तत्-
 संस्कारकत्वम् । एतेन प्राकरणिकहोमानुवादेन लौकिकस्य भिन्न-
 कपालस्य एवाधिकरणत्वेन विधिराहवनीयवाधेनेत्यपास्तम् ।
 होमस्य प्राकरणिकस्य कपालोपधानोत्तरत्वादन्यदुपदधातीत्यस्य
 वेयर्थापत्तेः । प्रायश्चित्तसमाख्याऽनुपपत्तेश्च । अत एवेदं कर्मान्तरम् ।
 तस्य नैमित्तिकं आरादुपकारकं क्रतुवैगुण्यपरिचाराधं कृत्वङ्गत्वेन
 विधीयते । अतः सर्वभेदनमेकदेशभेदनमुभयमप्यत्र निमित्तम् ॥
 ६ ॥ ४ ॥ ४ ॥

धाम्ने ॥ तत्रैव यस्य पुरोडाशौ धायतस्तं यज्ञं ब्रह्मणो गृह्णाति
 यदा तद्भुविः सन्निष्ठते अथ तदेव हविर्निर्वपेदिति श्रुते प्रायश्चित्ते
 सर्वपुरोडाशदाहरूपं धाणमेव निमित्तम् । अग्निपात्रे हविषि
 एकदेशवाणस्यावर्जनीयत्वात् । न चावर्जनीयत्वाणतिरिक्तैकदेश-
 धाणस्यैव निमित्तत्वम् । तस्यैव परिच्छेत्तुमशक्यत्वात् । न च तद्भुविः
 सन्निष्ठत इति श्रवणात् अत्रिष्टेन हविषा यागप्रतीतेरेकदेश-
 धाणस्यैव निमित्तत्वम् । प्रयोगसमाप्तावेवैवंजायतीत्यकशब्दप्रयोगस्य

नियम प्रति कर्तुः संस्कार्यत्ववादिनः पार्थमारथेभ्यो तदापत्ता-
वपि पाठिकेन विधिना भक्षं प्रति संस्कार्यत्वे उच्यमाने श्रूयमाणे
विधौ कर्तृणामुपादेयत्वाद्दिशेषणविवक्षोपपत्तौ आर्थिकेन विधिना
विशेषणविशिष्टस्यैव कर्तृरुद्देश्यत्वाद्गीकारेण साहित्याविवक्षाऽना-
पत्तिः । अतोऽत्र मिलितयोरेव होमाभिषवघोरायिकं निमित्तत्वम् ।

यदि तु क्वाप्रत्ययस्य द्वितीयक्वाप्रत्ययान्तपदोपात्तक्रियाया-
मन्यवयोनायुत्यञ्ज इत्यभिषवसमानकर्तृकत्वं होम एव विशेषणं,
विशिष्टहोमममानकर्तृकत्वस्य च भक्षणभावनायामन्वय इत्युच्यते ।
तदा सुतरां विशेषणविवक्षा । इतरथाऽभिषवस्याप्यविवक्षाऽपत्तिः ॥

६ ॥ ४ ॥ ७ ॥

पुनराधेय ॥ यद्योभावस्यै अनुगतौ आदित्योऽभ्युदियादस्त-
मियाद्वा पुनराधेयमेव तस्य प्रायश्चित्तिरिति श्रुतं प्रायश्चित्तं
किसेकैकान्यनुगमेऽपि भवेदुत सर्वान्यनुगतावेवेति चिन्तायाम् ।

उभयत्वस्य निमित्तविशेषणत्वेन लम्बतेऽप्यविवक्षितत्वादेकैका-
न्यनुगमेऽपीदं प्रायश्चित्तम् । न च हवित्त्वभयत्ववदेकैकान्यनुगमे
मातपत्यादिप्रायश्चित्तान्तराश्रानादश्लोभयविषयत्वम् । तस्यादित्यो-
दयाद्यभावविषयत्वात् । न चैवमपि प्रकरणादेवकारश्रवणात्पुनः-
पदप्रयोगाच्च कर्मान्तरत्वानुपपत्तेराधानस्य चोत्पत्तिवाक्ये सर्वाग्नि-
जनकत्वस्यैव कृतत्वेन विधेयतामर्घ्यान्तुरोधेन उद्देश्यनिर्णय इति
वाच्यम् । उत्पत्तिवाक्येऽप्यप्रोनामुद्देश्यत्वेनाविवक्षितविशेषणत्वात् ।
अतएव दोगमिद्व्यधिकरणन्यायेनाधानस्य प्रत्यग्नि भिन्न एव प्रयोग-
इति प्राप्ते ।

वस्तुतस्तु उभयान्तिरेवाच निमित्तम् । न च तस्या अपि
नित्यत्वात् निमित्तत्वानुपपत्तिः । प्रकरणादेव हविर्विशेषविषय-
त्वोपपत्तेः । इतरथा भवन्मतेऽपि दधिपयोविययत्वानुपपत्तेः ।
अतोदोहद्वयनाश एवेदं प्रायश्चित्तम् । हविःपदमेव त्वविवक्षितम् ।
अधिकरणं तु हविःप्राप्त्यभावं ज्ञत्वा चिन्तायाम् ।

वस्तुतस्तु । पचद्वयेऽपि न हविरादिपदे सत्तया । सर्वेषां
पदार्थानामाख्यातार्थान्वयोत्तरं पश्चात्परस्परान्वयोपपत्तेः । एवं च
विशिष्टस्य निमित्तत्वान्नाद्रोनिमित्ततावच्छेदकगौरवभियाऽन्यतर-
विवक्षयाऽपि निमित्तश्रुत्युपपत्तेरन्यतरपदस्य साधानवाक्यगतसुंस्त्ये-
वानुवादत्वेनाप्युपपत्तेस्य द्रष्टव्यः ॥ ६ ॥ ४ ॥ ६ ॥

होमाभिषव ॥ होमे हविर्धाने यावभिरभिषुत्याहवनीये ऊत्वा
प्रत्यङ्गः परेत्य मदमि भवयन्तीत्यत्र हविर्धानाधिकरणकयावकरण-
काभिषवस्य आहवनीयाधिकरणकहोमस्य प्रत्यग्गमनस्य सदोधि-
करणकत्वस्य च प्राप्तत्वाद्दोमाभिषवसमानकर्तृकभवान्तरमेवेदङ्गुणा-
दिधीयत इत्युक्तम् । तत्र च होमाभिषवयोः कृतप्रयोगनयोरेव
कर्तृफलत्वात्तद्विनिमित्तत्वमिति तद्विशेषणस्यैकवाक्योपादानलभ्य-
साहित्यस्याविवक्षितत्वम् ।

यदि त्वचार्थिकं निमित्तत्वं होमाभिषवकर्तृरेवोपादेयत्वान्त-
द्विशेषणं साहित्यं विवक्षितमित्याशङ्कते । तथापि प्रयाजशेषाभि-
धारणन्यायेन भवस्य तद्गतकर्तृनियमस्य वा कर्तृमंस्कारकत्वाद्द्वि-
विशेषणस्यैव तद्विशेषणस्याप्यविवक्षा । अतोऽभिषवभाषकत्वं नेष्टादिना
होमाभाषकर्तृभिः चरुदाध्वयुभिरपि स भवः कर्तव्य इति प्राप्ते ।

श्वयिनोगुणस्य वाजिनवद्यागभेदकत्वावच्छम्भावात् । अभुदितेष्टौ तु पूर्वदेवताऽपनयविधानाद्यच्छब्दश्रवणाच्च विशिष्य पूर्वयागीयत्तमती-
तेर्भावनामात्रभेद इति विशेषः ॥ ६ ॥ ४ ॥ ८ ॥

ष प्रत्यामनेत् ॥ तदिदं कर्मान्तरं द्रव्यनाशप्रयुक्तवैगुण्यपरि-
हारार्थत्वेन साक्षाद्याहृतया विधीयते । न तु तत्फलार्थं तत्स्थाने ।
तत्फलस्य पापचयादेः शिष्टविगर्हणनिमित्तकस्य वा साक्षाद्ययागे-
नैवसिद्धेः साधनान्तरानपेक्षतात् । न हि द्रव्यनाशे घातश्लोयः ।
द्रव्यान्तरोत्पत्त्या शब्देन वा तत्प्रमापनोपपत्तेः ।

न च स्वर्गादिहूपस्य फलस्य वैगुण्ये सत्यनुत्पत्तेस्तस्य साधना-
पेचायामस्य विधानमिति वाच्यम् । तथात्वे तत्कामनाऽभावे तद-
ननुष्ठाने निमित्तश्रुतेः मद्गोचापत्तेः । अतोऽपेक्षितवैगुण्यधमा-
धानार्थत्वेनैवास्य विधानम् । अपेक्षा च साक्षाद्ययागस्यैवेति तस्यैव
विशिष्योपस्थितत्वात्तद्वाचकपदकल्पनया वाक्यात्तदङ्गत्वमेव । न तु
प्रकरणात् सर्वाङ्गमनुष्ठानमादेशाद्गर्भमात्राङ्गं वा । अतएव हविर्नाशे
निमित्ते प्रयोगान्तःपात्येवेदमङ्गं, न तु चाणनिमित्तकस्य प्रयोग-
व्यप्रयोगवच्छिर्भूतम् ॥ ६ ॥ ४ ॥ १० ॥

विद्यजित् तु ॥ सत्र प्रकरणे, य. सत्रायारुरते ष विश्वजिता
यजेतेति श्रुतेः मङ्गल्परूपमागूरुषं कृत्वा यः सत्रं न करोति तस्येदं
सत्रफलार्थत्वेन विधानम् । न तु सत्राहृतया । तथात्वे आगूरुष-
निमित्तत्वश्रवणवैयर्थ्यात् । न चैव सत्राकरणस्यापि निमित्तान्तः-
प्रवेशाद्गौरवापत्तिः । अतः संकल्पमात्रे निमित्ते नैमित्तकमिदं
फलान्तरार्थं विधीयत इति वाच्यम् । फलान्तरकल्पनापेक्षया
सत्रफलस्यैव साधनसाक्षाद्गम्य फलत्वकल्पने स्थापनात् ।

आयतनेषु सकारान्निवपति इत्यत्रायतनबहुलस्य विवचितत्वा-
दाधानस्यैकैव प्रयोगेण सर्वाङ्गुत्पादकत्वावगतेर्विधेयस्य सामर्थ्या-
नुसारेण सर्वाङ्गुगम एवेदं प्रायश्चित्तम् । अतएव दक्षिणाग्नेर्भिक्षयो-
निलपचाभिप्रायेणोभाविति व्यवणम् । समानथोनिले तु चितया-
ग्निनाग्ने बोध्यम् ॥ ६ ॥ ४ ॥ ८ ॥

पञ्चशरावच्छ ॥ ऐन्द्रं पञ्चशरावमोदनं निर्वपेदित्यत्र इविनाग्नि
आज्यादिना समापने प्रसक्ते प्रतिनिधित्वेन लाघवात् सान्नाय्यानु-
वादेन पञ्चशरावपरिमितौदनमात्रविधानम् । न च वाक्यभेदः ।
पञ्चशरावौदनयोः समानाधिकरणत्वेनाग्नये द्वात्र इतिवद्विशिष्ट-
विधानोपपत्तेः । ओदनपदस्य तात्पर्यसाहकत्वेन पञ्चशरावमिति
बहुव्रीहिसौवौदनस्योक्तत्वाच्च । ऐन्द्रमिति सान्नाय्यस्येन्द्रदेवताकल्-
स्यापि सत्त्वात्तावद्ब्रूतामितियथाचिकानुवादः । अथ वा तत्तदु-
त्पत्तिवाक्ये इन्द्रमहेन्द्रभेदेन सान्नाय्यस्य भेदादैन्द्रयागानुवादेनैव
प्रतिनिधिविधानमिति प्राप्ते ।

सुवन्तपदद्वयस्य परस्परान्वयाद्युत्पत्तेर्वहुव्रीहिसा सामान्यतो-
द्रव्योपादानेऽपि ओदनतादिरूपेणोपादाने प्रमाणाभावात्तात्पर्य-
साहकत्वमङ्गीकृत्यैकैव पदे विशिष्टलक्षणाङ्गीकारे च कापि
प्राप्तकर्मानुवादेनानेकविधाने वाक्यभेदानापत्तेर्वाक्यभेदापादकगुणा-
देव कर्मान्तरमिदं प्रायश्चित्तत्वेन विधीयते । समानिस्त्राज्यादि-
नैव । अग्नये द्वात्र इत्यत्रापि तु न देवतामात्रविधिपदाश्रयणम् ।
वाक्यभेदप्रसङ्गात् । अपि तु भावनान्तरविधिपञ एव ।

न वैवमत्रापि भावनान्तरत्वापत्तेर्यागान्तरत्वानापत्तिः । उत्पत्त्व-

याजिन एव वत्सापाकरणसत्त्वाद्गतम् । अतएव एकपुरोडाशीयाया-
मग्नीयोमीयाभावेऽपि आग्नेयसत्त्वात्कालोपलक्षणसत्त्वेनोपांशुयावेऽपि
न चतिरिति प्राप्ते ।

ग्रह्वरेलायासागन्तव्यमित्यादौ उपलक्षणाभावेऽप्युपलक्ष्यानपा-
याद्वत्सापाकरणाभावेऽपि अन्वाधानपद्याद्भावरूपतत्त्वाच्चानपायात्सा-
नाख्याभावेऽपि कर्त्तव्यमेव मतम् ॥६॥४॥१२॥

प्रस्तरे ॥ सप्त गाखया प्रस्तरं प्रहरतीत्यत्र प्रहरणएव शाखा-
साहित्यं प्रस्तरस्य न तु होम इत्युक्तं चतुर्थं । तन्न न ममप्रधानत्वेन ।
प्रस्तरप्रहरणस्यैव शाखाप्रहरणस्यापि शाखाप्रतिपत्तितया । किन्तु
प्रस्तरप्रहरणे शाखासाहित्यद्रुणत्वेन । मैत्रावरुणस्य इव पयसाहि-
त्यम् । सहयोगेऽप्रधान इत्यनुगामनेन गुणत्वावगमादिति प्राप्ते ।

ग्राम्दशोभे गुणत्वश्रवणेऽपि प्रयागग्नेयाभिघारणन्यायेनार्थिक-
प्रतिपाद्यस्तरविधिकल्पनेन प्रस्तरवच्छासाया अपि हातार्थत्वाविशेष
प्रतिपाद्यत्वम् । अतएव ग्राम्दशोभे गुणत्वश्रवणमपि प्रस्तरप्रहरणकाल-
प्रतिपाद्यर्चमित्युक्तं न तु स्रयं तन्मम् । अतद्यामश्रयतः शाखां
विशेष प्रस्तरप्रहरणं, पौर्णमास्यां च । यथाशक्ति प्रयोगे प्रस्तराभावे-
ऽपि गुणत्वापे चेति न्यायेन ग्राम्दशोभे ॥६॥४॥१३॥

इति श्रीमण्डदेवहतौ भाट्टदीपिकायां

षष्ठ्य चतुर्थं पादः ।

तच्च फलं यद्यपि न मुख्यमेव स्वर्गादिफलत्वेन कल्पयितुं शक्यं,
तथापि वीतायां फलेच्छाया सकल्परूपस्य निमित्तस्य सत्त्वेन नैमित्त-
कानुष्ठाने निमित्तमद्भोचापत्ते । तथापि प्रारब्धाकरणनिमित्त-
दोषपरिहाराय चेधातवीयास्थाने विधीयते । अतएव तादृशफल-
वाचकपदकल्पनयैवाकरणविषयत्वसिद्धेर्न तस्यापि निमित्तान्त प्रवेशः ।
अतएवैकस्याप्यकरणे अन्यै कर्त्तर सपाद्यामपाद्यैव वा सन्नप्रयोगे-
ऽपि अनेनैव विश्वजित्कार्यं इत्येकवचनस्याप्युपपत्तिः ॥६॥४॥१९॥

वक्ष्ये ॥ षष्ठे अप्रवृत्तस्य विश्वजित्युक्ते षान्नाथे अप्रवृत्तस्यैव
मत्तमित्युक्त्यर्थमुत्तराधिकरणम् । तदुपोद्घातत्वेनेदं विचार्यते । दर्श-
पूर्णमासयोर्वर्हिषा पूर्णमासे व्रतमुपैति वत्सरमावास्यामिति श्रुतम् ।

तच्च द्वितीयया वत्सकरणकमक्षणापरपर्यायव्रतविधि , रागप्राप्त-
मक्षणात्वादेन अमापममास ससर्पिष्क मत्त व्रतयतीति वचनान्तर-
प्राप्तमक्षानुवादेन वा वत्समाचविधिरिति प्राप्ते ।

न तावद्वत्सस्य व्रते छप्तादिवत्करणत, नापि भक्ष्यत्वेनाशक्ष-
त्वात्, नापि मासप्रकृतित्वेन विना वचन विश्वशने प्रमाणाभावात् ।

अतः पुरा वत्सानकत्तोर्द्विपती अग्नीयातामिति वचनान्तरैक-
वाक्यतात्त्वाभावात् वर्हिषा पौर्णमास इत्येतद्व्यायपाठाच्च वत्सप्राप्तिपदि-
केन वत्सापाकरणं लक्षयित्वा द्वितीया चेत्यभूतलक्षणे व्याख्याया-
मावास्योद्देशेन वत्सापाकरणपूर्वकालोत्तरान्त्रित्वेन विधीयते, मत्त
च प्रकरणप्राप्तमिति न कश्चिद्विरोधः ॥६॥४॥१९॥

काश्चयेत् ॥ यद्यपि वत्सापाकरणं काश्चोपलक्षणं न तु स्वयमङ्ग-
परार्थत्वात्, तथापि तदभावे कालस्यैव ज्ञातुमशक्यत्वात्साश्राव्य-

शिष्टान्यादिविधानम् । आग्नेयोऽष्टाकपाल, पञ्चदशान्याज्यानी-
त्यादिवदसमस्तपदाना क्रियाव्यतिरेकेण परस्परान्वयस्याव्युत्पत्तत्वात् ।
अतएव प्रकृतमथ्यमादिद्रव्योद्देशेन देवतान्तरमात्रविधिरित्यप्य-
पास्तम् । देवतातद्गुणरूपानेकविधौ वाक्यभेदतादवस्थ्यात् ।

किं चैव स्यविष्ठादिवाक्ययोर्द्रव्यद्वयोद्देशाद्वाक्यभेद । न चासौ
स्त्रीक्रियत इति तन्त्ररक्षोक्त युक्तम् । प्रमाणाभावात् । सर्वत्रैव
तदापत्तये । किञ्च मथ्यमादियु यच्छब्दप्रयोगेण प्रकृतग्रहणेऽपि
दधिगृतयोस्तदभावात् प्रकृतग्रहणे प्रमाणाभावेनोद्देशत्वात्तुपपत्ति ।

न च तथापि प्रयोगान्तरमात्रस्यैव स्त्रीकारेण कर्मान्तरत्वे
प्रमाणाभाव इति वाच्यम् । निमित्तस्य विनियोगान्वयित्वस्यैव
यावञ्जीवाधिकरणे स्थापितत्वेन प्रयोगान्वयिगुणाभावेन वाजिन-
वदेव तद्भेदानुपपत्ति । अतएवोत्पत्त्यन्वयिनोगुणस्य कर्मभेदकत्वादेव
न वाजिनवदेव भावनामात्रभेदकत्वम् । अतः पञ्चशराववदेव कर्मा-
न्तराण्येव तत्तद्द्रव्यदेवताविशिष्टानि तत्तद्वाक्यैर्विधीयन्ते । तत्राहृति-
भृततण्डुलानाञ्च चेधा तण्डुलान्विभजेदित्यनेन मथ्यमादिभावेन
चेधा विभाग प्रयोगान्तरपातितया विधीयते । न तु देवताऽपन-
यादि । तथात्वे ऋचणापत्ते । देवतान्तरविधिवलेनैव तत्सिद्धौ
अपनयविधिवेय्याद्य ।

अतएव सकारविधिवत्तादेव प्रसिद्धत्वाद्ये मथ्यमा इत्यादि-
यच्छब्दोऽप्यनुवाद । दधिगृतयोश्च न मन्त्रतोऽप्यधिकरणत्वेन
विधि । तथात्वे प्रणीताकार्यापन्नत्वेन मह्यप्रपन्नार्थमिद्वत्त्वाद्भुदि-
नेष्टिप्रकरदस्य-मह्य अपनयतीत्येतद्वाक्यवैयर्थ्यापत्ते । अनेन हि न

अथ षष्ठोऽध्ययः ।

पञ्चमः पादः ।

अभुदये ॥ दर्शपूर्णमासयोः, यस्य हविर्निरुप्तं पुरस्ताच्चन्द्रमा-
अभुदियात् वेधा तण्डुलान्निभजेद्ये मध्यमास्तानग्रये दाधे पुरो-
डाग्रमष्टाकपालं कुर्याद्ये स्यविष्ठास्तान्द्राय प्रदाधे दधत्सुर्
येऽपिष्ठास्तान् विष्णवे त्रिविपिष्ठाद्य षट्ते षट् इति युतम् ।
तत्र निमित्तं तावच्चन्द्रमाभुदयावच्छिन्नदिने* प्रारम्भ इति वक्ष्यते ।
न च निमित्तस्त्रामाद्येन दर्शंखेत्यपि सिद्धमेव । नैमित्तिकं पुनरथ
कर्मान्तरं किं वा गुणान्तरयुक्तं तदेषेतिचिन्तायाम् ।

वाक्यभेदापादकगुणात्कर्मान्तराण्येवाच चीणि तत्तद्वाक्यै-
र्विधीयन्ते । न ह्यग्न्यादयो देवता दाहत्वादयस्तदुणा मध्यमादीनि-
द्रव्याणि अष्टाकपालत्वादयस्तद्दर्मादधिष्टतथोरधिकरणत्वं चरत्वं
चेत्यनेकार्थविधानं प्राप्ते कर्मणि सम्भवति ।

न चाष्टाकपालस्यग्रेये प्राप्तत्वेनाविधानं, तत्र प्राप्तत्वेऽप्यैभ्राग्ने
अप्राप्ततया वियावश्यकत्वात् । न च दाधादिपदानां थौगिकत्वा-
त्सामानाधिकरण्यादेवाऽदि† पदार्थैस्त्वथोपपत्तेर्दाहत्वादिगुणवि-

* इत्यमेव पाठ सर्वत्र । चन्द्रमोऽभुदयावच्छिन्नदिने, इति तु
भवितुमुचितम् ।

† विधावावश्यकत्वात्, इति तु भवितुमुचितम् ।

‡ देवान्यादि,—इति भवितुमुचितम् ।

वस्तुतस्तु स्त्रीकारे प्रमाणाभावात्पञ्चशराववाक्येऽपि चेन्द्रदेवतो-
द्देशेन न्यत्पक्षे नैमित्तिकपञ्चशरावौदनरूपैककारकविधानापत्तेः ।
प्रशते उद्देश्यानेकत्वाङ्गीकारे च तत्र विधेयानेकत्वस्य वारयितुम-
शक्यत्वाद्ब्योद्देशेन देवतामात्रविधिपक्षानुपपत्तेर्द्रव्यदेवताविशिष्टभा-
वतान्तरविधिपक्षेणैव सिद्धान्तोपपत्तिः ।

न चास्मिन्नपि पक्षे उत्पत्त्यन्वयिनोऽगुणुष्ण वाजिनवशागभेदक-
त्वापत्तिः, भावनामात्रभेदकत्वेऽपि वा पञ्चशराववाक्येऽपि तदा-
पत्तिरिति वाच्यम् । यच्छब्देन पूर्वपरामर्शेन पूर्वयागीयत्वोपस्थित्या
यागान्तरत्वप्रमाणकत्वानुपपत्तेः । अतएव वाक्यभेदपरिहारार्थं
परम्भावनभेदमात्रमभ्युपगम्यते । वाजिनपञ्चशरावादौ तु तदभा-
वाद्यागान्तरत्वमिति विशेषः ।

अतएव धर्मियाहकप्रमाणेन यागैकत्वेऽतधारिते पूर्वद्रव्यावरुद्धे
तस्मिन् द्रव्यान्तरयोर्दधिपयसोर्बिकल्पेन समुच्चयेन वा निवेद्या-
धोगात्तयोरेव तत्रयागीययोरेव विधेयभावनाविशेषणत्वम् । अतएव
द्रव्यदेवताविशिष्टभावतान्तरविधानेऽपि पूर्वयागीयद्रव्याणां मध्यमा-
दौनामेतद्भावनां प्रत्युपादेयत्वात् श्रौतिकमध्यमादिपहणप्रसक्तिर्न
वा श्रौतिकदध्यादिपहणम् । भवदुर्गतौ च हन्ताधिकरणत्वयोरे-
भुवात्वेन ममाप्यविधेयत्वात् ।

वस्तुतस्तु षाविष्ठादिप्रकृतिकपुरोडाशेन दध्यादेः मह अणु-
पत्तेर्न च हन्तप्राप्तिरिति तदधिपरावश्यक एव । दध्यादिना च मह
अणुविधानात्तदधिकरणत्वं परमनुवादः । सर्वथा न श्रौतिकपहणम् ।
किञ्च चेधा तदनुमानं विभक्तिद्विषयापन्नविधिपदादध्ययनार्थं-

निष्पत्ते त्रिविदिष्टाय श्रुते चहं, ये स्वविष्ठास्तानग्रये सनिमते-
 ऽष्टाकपालं, येऽविष्ठास्तानिन्द्राय प्रदावे दधस्वरुमिति वचनेन
 विहितायां पशुकामेष्टावपि चापनयविध्यभावादेव कर्मान्तरम् ।
 यच्चद्दसु लोकप्रसिद्धानुवादकतयैव कथञ्चित्तत्र व्याख्येयं ।

अतश्चापनयविधिरेव पूर्वदेवतासम्बन्धं पूर्वयागानां अपनयस्तेषां
 देवतान्तराकाङ्क्षोत्थापनद्वारा तत्र देवतान्तरसम्बन्धमुपपादयन्कर्मा-
 न्तरत्वं प्रतिबध्नाति । प्रकृतानामेव च मध्यमादीनां दधिपयसोश्च
 भावनान्तरे उपादेयत्वमापादयति । यद्यगृहीतं हविरभुदिद्यादेयैव
 व्रतवशां यदि गृहीतं हविरभुदिद्यादयो तर्हि एतानेव तण्डुलान्
 सुकलौहलान् दधि शय्येत्वादिक्लिष्टाङ्गायमयोर्विज्ञायते । तेन
 मध्यमादिभेदेनाग्नेयस्य धारत्रयमावृत्तिः । दधिपयोयागयोस्तु
 स्वविष्ठाणिष्ठमाध्याग्नेयाभ्यामेन । सह अपयतीति वाक्याच्च अपण-
 मपि तेषां समप्रतिपन्नदेवताकानां सहेव ।

अतएव दधिश्रुतयोः अपणाप्राप्तावपि साहित्यविषयन्यथानु-
 पपत्यैव अपणम् । शाखासाहित्यवग्नेन तत्रहरणवत् । साहित्यं हि
 केनचिदावश्यकम् । तत्र समप्रतिपन्नदेवताकृत्वात्प्रदानवेलायां तेन
 तदावश्यकत्वे अपणवेलायामपि तस्यैव साहित्यप्रतिशोभिकत्व-
 कल्पनात् । अतश्चाभुदितेष्टिर्न कर्मान्तरमपि तु निमित्ते नैमित्तिकं
 तद्यागानामेव भावनान्तरं स्वकाले कियमाणैर्दूर्गप्रयोगात्तम् ।
 तस्यैवाकालप्रारम्भनिमित्तदोषपरिहारार्थं प्रायश्चित्तम् । अकाल-
 प्रारम्भस्य दोषजनकत्वं सामान्यमुखेन । अथैव वा वि वा एन प्रजघा
 पशुभिरर्धयति वर्धयत्यस्य भास्यस्य यद्य हविर्निर्घतमित्यादिवाक्य-

निर्णीयते । तथा हि न तावदत्र तण्डुलानां मध्यमादिभावेन
त्रेधा विभागोविधीयते तस्य मध्यमादिवाक्यैरेव प्राप्तत्वात् ।

न च मन्मते चित्रेष्टितण्डुलवत्पुरोडाशादिप्रकृतिलिनापि लोक-
सिद्धानामेव मध्यमादीनां तण्डुलानां चाङ्गत्वात्ते प्रथोमान्त-
पातिविभागसिद्ध्यर्थं विधिरर्थवानिति वाच्यम् । लोकसिद्धमध्यमादि
ग्रहणे तण्डुलप्रकृतिभूतमौद्दिभस्कारकनिर्वापप्राप्तभावेन महारात्र-
एव हवींषि निर्वपेदित्यनुवादानुपपत्तेः । त्रींशोऽमेवावश्योपा-
देयतया विभागस्याप्यर्थप्राप्तत्वात् । यद् अणसत्त्वेन चित्रेष्टिन्याया-
भावाच्च । अतस्त्रेधा तण्डुलानिति पदद्वयमानर्थक्यभिया प्रकृत-
द्विपरमङ्गीकृत्य तस्यापरित्यक्त्यागान्त्वस्यैव प्रकृतदेवताभ्योऽप-
नयोविधीयते । आनर्थक्यभिया च लक्षणापि न दोष । तदपनये
च प्रकृतदेवतानां चागसम्बन्धोऽप्यपनीतो भवति ।

न चायमपनयोऽपि नैमित्तिकदेवतान्तरविधिवत्त्वादेव सिद्ध-
इति विधिवैधर्म्यम् । एतद्विधभावे पूर्वधागस्य पूर्वदेवताऽवबुद्धतया
देवतान्तरागपेक्षत्वेन न च नैमित्तिकदेवतान्तरस्य तद्विशिष्टभावा-
नान्तरस्य वा विधानानुपपत्तेः । नैमित्तिकस्य हि निरवकाशतया
नित्यबाधकत्वं वक्ष्यते । कर्मान्तरविधानेनैव च सावकाशत्वोपपत्तेर्न
निरवकाशता । अतएव यत्र कर्मान्तरविध्यमभावः प्रसक्तान्तरप्रसि-
तस्य च फलचमसादौ निरवकाशेन नैमित्तिकेन नित्यापनया-
भावेऽपि नित्यस्य बाधः ।

अत एवापनयविध्यभावादेव पञ्चशराववाक्ये कर्मान्तरम् । यः
पशुकामः स्यात्सोऽमावास्यामिष्टा वत्सानपाकुर्वान् ये मध्यमास्ता-

उपांगुयात्रे ॥ तथैवोपांगुयाजद्रव्यस्याव्यवस्थापनयोऽस्ति न वेति
चिन्तायां, तण्डुलपहणस्योपलक्षणत्वे प्रमाणाभावाद्देवतान्तरसंयोगा-
भावाच्च नापनय इति प्राप्ते ।

तण्डुलपहणस्य विवक्षितत्वे दधिगृह्यतयोर्हविदानुपपत्त्याऽधि-
करणत्वापत्तेः सच्च अयतीति वाक्यवैयर्थ्यापत्तेरेव तण्डुलपहणस्य
हविपरत्वावमायादाव्यवस्थापनयः । देवतान्तरसंयोगाभावात्सू-
पांगुयाजोऽप्युच्यते । प्रजापतिविधिरपचारविषयत्वात् नेह प्रवर्तते ।

यत्त्वच्च भाष्यकारेण पञ्चान्तरसूक्त, विभजैदित्यनेन नापनय-
विधि, किं तु पूर्वयोगीय हविर्वैहृतीभ्योऽष्टादिति सामान्यतो-
विभागरूपद्वारा उपांगुयाजाज्यनाधारण्येन विधीयते । अपनयस्य
पूर्वदेवतामर्षात् । तच्च विशेषवचनाद्रूपान्तराणां व्यभ्यासामपि
आज्यस्य सामान्यवाक्यादेव चिभ्योऽपि दागमिति । तदपनयविध्यभावे
प्रहनहविर्हणे प्रमाणाभावात्सामान्यवाक्यापि कर्मान्तरविषयक-
सामान्यविधिनापचोदयेदितम् ।

अमु वा कर्मान्तरे सामान्यविधिवैयर्थ्यापत्तेरेव तथा । सर्वथा
आज्यस्यापि पूर्वदेवतामर्षयः । न सर्वं प्रजापतिद्रव्यस्यापि तदा-
पत्तिः । अत्राभ्युदयकालोत्कर्षमंशरस्यन्तरे निमित्तत्वेन वदमान-
मानाङ्गमर्षमन्त्रिदिव एव देवतापनयानुवासादौगान्दीशजो-
यादित्यत् इदमन्तरभाभावात्तदोपद्रव्यस्यापनयानुपपत्तेः ।

इदं चोपांगुयाजद्रव्यस्यापनयाभिधानं शास्त्रापत्त्यां, यद्य एव
एवमन्त्रं वाक्याज्यस्यान्तरेणोपांगुयाज्यं यत्रति तस्यैव वाक्यमिति
इत्येतासाहाय्यापत्तिवि उपांगुयाजविधानादवयवत्वम् । दागमिर्ह

ग्रेषादवगन्तव्यम् । एवञ्जातञ्जनाभ्यासदर्शनं , यदि विभीषादभि
मोदेयतीति महाराज एव हवींषि निर्वपेत्सक्तीकृतैस्तण्डुलैरुपासीत
अर्धं दधिहविरातञ्जनार्थं निदध्यादर्धं न यद्यभ्युदियात्तेनातस्य
प्रचरेत् यदि न प्रातरेतेन त्राङ्गणान् भोजयेदित्यकर्मान्तरत्वे
उपपद्यते । विभीषात् शङ्केत । महाराजे चन्द्रोदयात् पूर्वम् ।
उपामीत प्रतीचेत । आतञ्जनार्थं स्वकालक्रियमाणदर्शार्थदध्या-
तञ्जनार्थम् । अर्धं न, किं तु तदभ्युदितेष्टावेव विनियुञ्जीत, न
चेत् साध्याययाम एव । तेनातञ्जनार्थनिश्चितेन । एतेनातञ्जनार्थं
स्यापितेनैवेति तस्यार्थं ।

तद्यदि कर्मान्तर स्यात्तदा तेनाकालप्रारम्भनिमित्तदोषपरि-
हारदर्शार्थमुत्पादितेन दध्ना कर्मान्तरकरणानुपपत्तेः, स्वकाल-
क्रियमाणदर्शस्यैव तेन करणापत्तेस्तत्र हविरन्तरोत्पादाप्रसक्तौ
तत्रातञ्जनाप्रसक्तेरर्धविध्यनुपपत्तिः । कर्मान्तरे च दध्यन्तरस्यैव
प्रस्कारविभिष्टस्योत्पादानापत्तेर्दर्शार्थोत्पादितस्य दध्नः प्रसक्त्यभावा-
दर्धविधानानुपपत्तिः ।

यस्तु सूत्रे कर्मान्तरत्वपक्षे अधिकरणत्वेन दधिपयसोर्विधाना-
सौक्तिकस्यैवासङ्गतस्य दध्नोऽवहणापत्तेर्दर्शोत्पादितस्य प्रसक्त्यभाव-
इत्युक्तम् । तत्रह्यश्रयतितीत्यस्य वैयर्थ्यापत्तेस्तस्यत्वेन हविहेनैव
विधानस्यावश्यकत्वादुपेक्षितम् । भिद्धान्ते तु प्रायश्चित्तस्य दर्शत्वा
नपायादेषैव सर्वस्य दध्नः प्रसक्तौ स्वकाले क्रियमाणदर्शेन च
दध्यन्तरोत्पादनार्थमातञ्जनप्रसक्तौ अभ्युदयशङ्कायां निमित्ते आतञ्ज
नसाधनत्वेनार्धमात्रविधिरुपपद्यते । अर्धान्तरस्य, चायदिवाम्भुदि
तेष्टौ प्राङ्गणादनुवादोविधिर्वैत्यन्वदितत् ॥ ६ ॥ ५ ॥ १ ॥

विहितत्वेन तत्र देवतान्तरसंयोगप्रवृत्तेः । यथैव हि फलं न भक्त्येदित्यादिनिषेधा अत्रयवावयविभाधारण्येन प्रवर्त्तन्ते, एवमप-
नयात्मकोनिषेधोऽपि । यथैव च क्लृप्त दद्यादित्यादिविधयोऽव-
यवित्वेव प्रवर्त्तन्ते, एवं देवतान्तरसंयोगोऽपि । अतश्च त्वृष्णीमेवा-
वशिष्टोनिर्वाप । याज्ञिकास्तु पदार्थैकदेशस्याप्यार्थैकत्रिविधिविहित-
त्वमङ्गीकृत्य वैकृतीभ्य एवानुतिष्ठन्ति ॥ ६ ॥ ५ ॥ ५ ॥

साक्षाद्य ॥ किमिदमभ्युदितेष्टिः संनयत एवोतासन्नयतोऽपीति
चिन्तायां, द्रव्योद्देशेन देवताभावविधिपक्षे यद्यपि द्रव्यसाहित्यम-
विवर्चितं, तथाप्युद्देशानेकत्वादेवैतत्प्रापरितोषाद्भावान्तरविधिपक्षे
च तद्विगेषणयोर्दधिम्यविष्टयोः श्रुताण्यिष्टयोश्च साहित्यस्य विव-
चितत्वाद्दिधेयसामर्थ्यानुरोधेन सन्नयन्मात्र* विषयत्वमिति प्राप्ते ।

न चेदम्येन शिष्टा इति न्यायेनाप्राप्ताविगेषणस्यैव कस्यविग्रे-
षणविधिविधेयत्वेन द्रव्यसाहित्यस्य तत्तद्भागसाहित्यवग्रेणैव प्राप्ततया
विगेषणविध्यकल्पनादविवर्चितत्वेनासन्नयतोऽपि अभ्युदितेष्टावधि-
कारः । अतयेन्द्राग्रम्याथौषधद्रव्यकृत्वान्मध्यमादिभेदेनाग्रेथवदावृत्ति ।
तत्रापि मह अयतीति वचनेनाग्रयेन्द्राग्रहविषयोः मह अपणे
विहितेऽष्टाकपालवदादृगकपालत्वयोर्विरोधे मुख्यत्वादष्टाकपाल-
स्यैवानुपपन्नेन त्रयोऽष्टाकपाला एव कार्याः । अथवा आद्य एवाष्टा-
कपाल उत्तरौ तु जल एव चरु ॥ ६ ॥ ५ ॥ ६ ॥

साम्युत्पत्तये ॥ यदि सत्राय दौषितानां साम्युत्तिष्ठेरन्मोसमपभञ्ज

* सर्वत्रेत्यमेव वाच । सन्नयनमात्र,— इति तु समीचीनं प्रतिभाति ।

तु पौर्णमास्यामेवोपांशुयाज इत्यधिकरणं ह्यत्र चिन्तया । चयो-
दशमावास्यायामिति चावयुष्यानुवादः । एतद्वलादेवानावास्यायां
विकल्प इत्यपि गुरवः ॥ ६ ॥ ५ ॥ ९ ॥

निहस्ते ॥ यस्य हविर्निहस्रमिति श्रवणात्निर्वापोत्तरकालीन-
षड्राभ्युदयस्यैव निमित्तत्वाद्मावास्यायां च सूर्योदयात्प्रागेवेश्या-
रमाविधानाच्चिर्वापात् प्राक् चन्द्राभ्युदयज्ञानेनेद प्रायश्चित्त-
मिति प्राप्ते ।

हविरभ्युदियादित्येतावतैव निमित्तत्वपर्यवसानेन निर्वापग्रहण-
स्याविवक्षितत्वाद्भ्युदयावच्छिन्नदिनप्रारम्भस्यैव निमित्तत्व लाघवात् ।
पौर्णमास्यां च तस्य नित्यत्वादेव निमित्तत्वानुपपत्तेः परिशेषादेव
दर्शविषयत्वम् । अतस्य निर्वापात् प्रागपि प्रक्रममात्रेण प्राय-
श्चित्तम् । अतएव यद्यगृहीत हविरभ्युदियादिति क्षिप्रमभ्युप-
पद्यते ॥ ६ ॥ ५ ॥ २ ॥

अनिहस्ते ॥ कर्मप्रवृत्तिमात्रस्य निमित्तत्वेऽपि नैमित्तिकोदेव-
तापनघण्टुलघुहणात्तण्डुलावस्थायामेव कर्तव्यः, पूर्वं तु प्राहतीभ्य-
एव निर्वापादि कार्यमिति प्राप्ते ।

तण्डुलघुहणस्य विवक्षितत्वे दधिपथसोरपनथाभावेन देवतान्तर-
सम्बन्धानापत्तौ सह श्रपयतीतिवाक्यवैयर्थ्यापत्तेस्तस्य हविर्माषोप-
स्यत्तत्वात्पूर्वमभ्युदये वैहतीभ्य एव निर्वापादि ॥ ६ ॥ ५ ॥ ४ ॥

विनिहस्ते ॥ अर्धनिहस्ते चन्द्राभ्युदये ज्ञाते श्रवणिस्युद्ययो न
तावत् प्राहतीभ्योनिर्वहत्याः । निमित्तत्वत्वेन नैमित्तिकस्यापनघस्य
प्रवृत्तौ बाधकाभावात् । नापि वैहतीभ्यः । पदार्थैकदेश्या-

वस्तुतस्तु निमित्तभेदस्य निर्वक्तुमशक्यत्वात्काखान्तरन्यायेवैक-
एव विश्वजिज्ञासाद्येन विधीयत इति नागूरणविश्वजितोऽस्य भेदः ।
प्रवृत्तस्य विश्वजिदुताप्रवृत्तस्येति विचारस्त एतद्वचनाभावं कृत्वा
चिन्तयेति श्रेयम् ॥ ६ ॥ ५ ॥ ७ ॥

दोषाः ॥ सोमे एका दोषा तिस्रोदोषेत्येवं बहवोदोषापवाः
श्रुताः । तत्र सोमे द्वादशदोषापच एव । द्वादशरात्रौर्दोषितोऽभूतिं
वन्तीतेति विहितस्य भृतिपदवाच्यदक्षिणाद्रव्यार्जनानुकूलयाज्ञा-
रूपस्य भृतिवननस्य पदान्तरेखममभावात् । अतोऽन्ये पचाविकृति-
विषयाः एकं वृणोत इत्यादिवदनुवादा इति भाष्यकाराभिप्रायः

वार्त्तिककाराग्रयस्तु ~~इतिवदर्थ-~~
इत्याद्योगात्सर्वं एव विधेय इति तावदविवादम् । प्रकरणानु-
रोधाच्च नानेकेषामुत्कर्षकल्पना । तद्वरमेकस्यैव भृतिवननवाक्यस्य
पाक्षिकत्वकल्पना । द्वादशरात्रिशब्दोवा दोषापरिमाणमात्रपरः ।

वस्तुतस्तु लक्षणाऽपीयञ्ज विधौ, दोषितकर्तृकभृतिवचनस्यैव
पचप्राप्तस्य प्रयोगमध्ये अत्यन्ताप्राप्तस्यैव वा विधेयत्वात् द्वादशरात्रि-
शब्दस्यानुवादत्वोपपत्तेः । अतोऽन्येस्य पाक्षिकत्वकल्पनाऽपि । दोषा-
पचाणामेव परं शीघ्रियववदिकल्पः । अस्तु वा तस्य विधेयत्वेऽपि
लक्षणा, तथापि न दोष इति ॥ ६ ॥ ५ ॥ ८ ॥

द्वादशाहस्तु ॥ द्वादशाहे द्वादशरात्रौर्दोषितः स्यादिति वाक्येन
यवमयसुरितिवद्द्वादशदोषाकत्वस्यैव नियमनात् विकल्प इति
प्रत्युदाहरणमात्रम् ।

अतएव षट्त्रिंशद्दो वा एष यद्द्वादशाह इति सिद्धं उपसक्तु-

विश्रजिताऽतिरात्रेण सर्वस्वोमेन सर्वपृष्टेन सर्ववेदमद्विणेन यजेर-
न्निति श्रुतम् । तत्र विश्रजिदय सोमक्रयोत्तरमुत तत पूर्वमपि
उत्थाने भवेदिति चिन्तायाम् ।

यद्यपि त्यागपरपर्याय व्युत्थानमात्र निमित्त, न तु मामि-
पदवाच्यार्थत्वमपि विशेषण, नापि सोमकथ, तथापि सोम-
विभागस्यापि विश्रजिदङ्गत्वेन विधेयत्वात्पुनराधानवदेव नैमित्तिक-
कल्पपर्यालोचनया सोमक्रयोत्तरमेव विधीयते । न हि पूर्व
सोमोऽस्ति, येन सोमविभागरूपमङ्गमनुष्ठीयेत । न च बौधायनादि-
कल्पपर्यालोचनया पूर्वमपि सोमस्य सत्त्वादिभागोपपत्ति । तिक्लेश-
सोमस्यैव क्रयात्पूर्वमुपकल्पनेन तस्मिन् यजमानसत्त्वाभावात् । अत
सोमक्रयोत्तरमेव व्युत्थाने विश्रजिदिति प्राप्ते ।

नात्र विभागविधि, मसृष्टद्रव्याणा व्युत्थाने द्रव्यविभागस्थार्थ-
प्राप्तत्वात् । अतएव सोमपद मसृष्टवस्तुमात्रपरम् । अतश्च सोममप-
भज्येत्यस्यानुवादत्वात् विश्रजिन्नात्र नैमित्तिक सोमक्रयात्पूर्वमपि
व्युत्थानस्य निमित्तस्य सत्त्वात्कर्त्तव्यमेव ।

किं च यद्यपि विभागोविधीयते, तथापि तस्यादृष्टविधया
विश्रजित्यारारुपकारकाङ्गत्वाच्चावस्थ शीतस्यैव स्यस्यैव वा सोमस्य
विभाग । किं तु लौकिकस्यैव घचासम्बन्धिनोद्यस्य कल्पचित्तोमस्य
प्रत्येक विभाग । अतश्च तादृशनैमित्तिकस्य पूर्वमपि सम्भवाद्विशेष ।
अथ विश्रजिद्गुणात्कर्मान्तर स्वर्गार्थविश्रजिदपेक्षया आगूरणविश्र-
जिदपेक्षयाऽपि । तयोस्त्वेतदपेक्षया कर्मान्तरत्वे अभ्यास प्रकरण-
न्तर च प्रमाण बोध्यम् । एतत्फलस्यागूरणविश्रजिददेव द्रष्टव्यम् ।

ष्टम्यामष्टकाशब्दप्रयोगे हेमन्तशिशिरयोश्चतुर्णामपरपक्षाणामष्टमी-
ष्वष्टका इति चतुर्ष्वपि तदष्टमीषु प्रयोगेण माष्युत्तराष्टमीष्वष्टका-
एव प्रमाणाभावात् । द्वादशपौर्णमास्यो द्वादशाष्टका इति श्रुत्यान्तरे
सर्वत्रैव प्रयोगाच्च । अतस्यैशुत्तराष्टम्या अपि तत्त्वानपायाच्चैश्या-
एव पौर्णमासीपदेन ग्रहणात् तस्याः पुरस्ताच्चतुरशे एकादश्यां
दीचेति प्राप्ते ।

बृहद्व्यवहारे एकाष्टकाशब्दस्य माष्युत्तराष्टम्यामेव प्रयोगात्त-
स्याय सवत्सरपत्नीत्वेनोपक्रमे श्रुतत्वात् माष्युत्तराष्टमीश्वकर्माङ्ग-
देवतायाश्च, यां जनाः प्रतिनन्दन्ति रात्रिं धेनुमिवाचतीम् ।
संवत्सरस्य या पत्नी सा सो अस्तु सुमङ्गलीति तन्मन्त्रे संवत्सर-
पत्नीत्वेन सङ्कीर्तनात् । माष्युत्तराष्टम्या एव एकाष्टकालप्रतीतेस्तस्यां
ऋषमम्यन्तुरोधेनोपक्रमोपसंहारयोः श्रुतत्वेन च माष्या एव पौर्ण-
मासीपदेनाभिधानात्ततः पुरस्तादेकादश्यां दीचेति सिद्धम् ।

अतएव सर्वोऽप्ययमर्थवाद एव व्याख्येयः । यद्यपि दोषान्तरा-
भावादेकाष्टकेन दीक्षायां प्रशङ्गा, तथाप्यार्त्तत्वव्यक्तत्वानभिनन्दकत्व-
रूपदोषत्रयात्तामतिक्रम्यापि वैचेतन परं प्रशङ्गा, माष्येकादशी तु
तदपेक्षयापि प्रशङ्गतरा । एकाष्टकाया द्वादशदीचोत्तरत्रयोदश-
दिनरूपायाः ऋषमम्यन्त्याऽनुग्रहीतत्वादिति ॥ ६ ॥ ५ ॥ १० ॥

दीक्षाकालस्य ॥ सोमे दीक्षितो न जुहोतीत्यादिना पुरुषार्था-
नामग्निहोत्रादीनां क्रान्तत्वेन पर्युदास प्रतिषेधो वा दीक्षितस्य
श्रुतः । अत्रमृषे च हते दीक्षामुक्तिः । तद्यदि देवादिना कारणेन
सन्ध्यातः पूर्वैकियमाणवमृषस्योत्कर्षेणादा कालेऽग्निहोत्रं कर्त्तव्यमेव ।

त्यानां दादशत्वस्य प्रमाणान्तरभिद्धत्वाद्दीक्षा अपि दादशेति गमयति ।
तथाभीर्धन एव दीक्षाभिरिति दीक्षावज्ज्वलं विधाय दाभ्यां लोमा-
वघन्ति दाभ्यां त्वचं दाभ्यामसृग्दाभ्यां मांसं दाभ्यामस्त्रि दाभ्यां
मज्जानमिति तदाव्यशेषे षट्द्विकानुक्रमणमपि ॥ ६ ॥ ५ ॥ ८ ॥

पौर्णमास्यां ॥ गवामघने, एकाष्टकार्या दीक्षेरन्नेष वै संवत्सरस्य
पत्नी यदेकाष्टका इत्युपक्रम्य आर्त्तं वा एते संवत्सरस्याभिदीक्षन्ते
यदेकाष्टकायान्दीक्षन्ते, व्यस्र वा एते संवत्सरस्याभिदीक्षन्ते यदेका-
ष्टकायां दीक्षन्ते, अपो नाभिनन्दन्तोऽवभृथमभवयन्तीत्यनेन तत्र
दोषानभिधाय, चित्रापूर्णाभासे दीक्षेरन्मुखं वा एतत्संवत्सरस्य
षड्विनापूर्णाभासः तस्य न काचन निर्या भवतीत्यनेन चैर्षीं सुखा,
चतुरश्रे पुरस्तात् पौर्णमास्यै दीक्षेरन्नेषामेकाष्टकार्या क्रयः सन्घटते
तेनैकाष्टकां न च्छंवट् कुर्वन्तीति श्रुतम् ।

आर्त्तं दुःखयुक्तं श्रितात्, व्यस्रं अपमपरावृत्त्या*, अपोनाभि-
नन्दन्ति श्रितादेव, निर्यां दोषः, च्छंवट् रिक्तम् । अत्र अर्त्ति-
क्षयवागून्यायेन सर्वमिदमेकं वाक्यमिति तावद्विवादम् । अतश्चतु-
रश्रे इत्येव विधिः पयोहोमन्यायेन । तत्र च पौर्णमासीवाक्यशेषे
चैश्याः श्रुतत्वाच्चैश्वेव ।

न च वाक्यशेष एवोपमक्रमोपसंशारयोरेकाष्टकायामाष्युत्तरा-
ष्टमीरूपायाः परामर्शात्तस्याः क्रयसम्पत्त्याऽनुष्ठाद्यलोकेऽत्र माष्येव
पाद्येति वाच्यम् । अष्टकाशब्दस्य कर्मविशेषनामतया तत्काश्चनेना-

* पाठोऽयं न समीचीनः । अपमपरावृत्त्या, -इति तु समीचीनं प्रतिभाति ।

तदकरणे प्रत्यवायादि । अतो ऽपशुकामस्यैव चमसेऽधिकारवद-
दीक्षितस्यैवाग्निहोत्रादावधिकारो निषेधपक्षेऽपि फलितो भवति ।

यदा तु दीक्षितो न जुहोतीत्यस्याग्निहोत्रादिविधेकवाक्यतया
पर्युदासत्वमङ्गीक्रियते, तदा स्पष्ट एव दीक्षितस्य तत्रानधिकारः ।
अतश्च मुख्यकालेऽनधिकारात् गौणकाले करणमनाशङ्कम् । एवं
देवादिनाऽवभृथोत्कर्षेऽपि दीक्षावत्त्वस्य कथमप्यविशेषात्मुख्य-
कालेऽनधिकारस्य तुष्टत्वेन न गौणकाले प्रतिहोमकरणम् ॥
६ ॥ ५ ॥ १२ ॥

प्रतिषेधश्च* ॥ कृते ऽवभृथे यद्युदवसानीयोत्कर्षो देवादिना
भवेत्तदा काले प्राग्नेऽग्निहोत्रहोम एव कर्त्तव्यः । तदकरणे वा
प्रतिहोमः कार्यः । दीक्षाया अवभृथेनोद्गोचितत्वात् । यत्तु एतया
पुनराधेयममित्येद्वाऽग्निहोत्रं जुहोतीति, वचनं, तत्प्रकरणान्तर-
न्यायात् सोमाङ्गतयोदवसानीयेऽङ्गुतस्यैव वा कर्मान्तरविधायक-
मिति प्राग्ने ।

निषेधप्रतियोगित्वेनाग्निहोत्रादेरुपस्थितत्वान्तदपेक्षितावधिसम-
र्पकत्वेनाप्युपपन्नौ कर्मान्तरविधायित्वाद्युपपत्तेर्दोषोद्गोकेऽपि उदव-
सानीयेऽपि प्रतीक्षाया आवश्यकत्वात्पूर्वदेवानधिकाराच्च प्रति-
होमादिकरणम् । यदा तु दीक्षा मध्याता पश्येति दीक्षित इति
शुभ्यत्या दृप्तदीक्षोत्पन्नकल्मेव प्रतिषेधप्रयोजक रूपमायीयते,
तदा दीक्षामात्रेऽपि सर्वदा निषेधप्रसक्तौ उदवसानीयाया अवधि-
त्वमन्याहतमेवेति न तदुत्कर्षे प्रतिहोमादि ॥ ६ ॥ ५ ॥ १२ ॥

* प्रतिषेधाच्च,—इति भाष्यएव पाठ ।

धावन्तं कालं शास्त्रवशेन दौचासुष्टत्ति', तावत्काल न जुहोतीति प्रतिषेधशास्त्रार्थावधारणादिति प्राप्ते ।

कालखण्डायां प्रमाणाभावाद्दौचैव निषेधावधिः । तस्माद्धान-
नियत्तत्वात् कर्त्तव्यमेवाग्निहोचादि ॥ ६ ॥ ५ ॥ ११ ॥

तत्र प्रतिहोम ॥ दौचायां सत्यां सोमाङ्गत्वेन अग्निहोचप्रति-
षेधेऽपि अग्निहोचवाक्ये दौचितमित्यस्य कर्त्तव्यायुते काले तद-
करणनिमित्तप्रत्यवायस्यावश्यकत्वात्तत्परिहारार्थं गौणकाले प्राय-
श्चित्तपूर्वकं कार्यं एवाग्निहोचहोमः । दैवापराधकृतदौचोत्कर्षं तु
सुतरामिति प्राप्ते ।

यावज्जीवादिकाक्ये कालाद्यवच्छिन्नस्य जीवनादेर्निमित्तत्व-
मित्यविवादम् । तेषां च न सायकालत्वशुचिनादिना तत्त्वेन
तत्त्वेनावच्छेदकत्वं गौरवात् । अपि तु शब्दतोऽर्थतोवा यो निषिद्धः
कालसङ्गिन्नकालत्वेन । सायमादिकालविधेर्हि नियमनिधिलात्त-
दितरकालनिवृत्तिरार्थिकी । एव शुचिनादिना अशुचिकाल-
निवृत्तिरपि । निषेधोऽपि चात्र न विधेयक्रियाङ्गभूत एव विव-
क्षितोऽपि अविशेषात्* तस्मिन् सति विधेयक्रियाया अकरणस्य
तदाप्यावश्यकत्वाच्च ।

अतश्च यथैव पशुर्थेनापि गोदोहनेनावरुद्धस्य प्रणयनस्य न
चमसप्रयोगकत्वं, तस्मिन् सति तस्य कर्त्तुमशक्यत्वात् । अतएव न
तदभावकृत येगुण्यमपि । एव सोमाङ्गभूतेनापि निषेधेनावरुद्धस्य
दौचाकालावच्छिन्नजीवनस्य नैमित्तिकानुपपत्तकत्वानुपपत्तेः न

* विवक्षितोऽविशेषात्, -इति पाठ समीचीन प्रतिभाति ।

सूत्रछदचनादेव सायमुपक्रमकत्वस्य नैयत्याभावप्रतीतेः । अतएव
 कृत्वादिन्तोद्घाटनेऽपि यद्युद्बसानीयायारादौ करणं तदा प्रात-
 र्हेमानुष्ठानं जैमिनिमते नानुपपन्नम् ॥ ६ ॥ ५ ॥ १४ ॥

प्रायश्चित्तम् ॥ भिक्षे जुहोतौत्यादिप्रायश्चित्तं नैमित्तिकमपि
 फलापेक्षायां प्रकरणात् क्लृप्तम् । नैमित्तिकमपि भेदनादि न
 स्त्रौक्तिककपालादेः । प्रायश्चित्तसमाख्यावस्तेन क्लृप्तमभूत्कपालादि-
 भेदगमिन्नैवैगुण्यपरिहार्थत्वेनैव कल्पनेन स्वतन्त्राद्बृहत्कल्पने
 गौरवात् ॥ ६ ॥ ५ ॥ १५ ॥

व्यापन्नस्य ॥ व्यापन्नमधुं प्रहरतीति वाक्ये श्रुतस्य व्याप-
 नस्य यदार्याणामभोज्यं कश्चकौटावपचादि तदर्थं, तत्रैव तेषां
 प्रयोगादिति शिष्यहितार्थमुक्तम् ॥ ६ ॥ ५ ॥ १६ ॥

विभागश्रुते ॥ ज्योतिष्टोमे दक्षिणादानात् प्राक् वहिष्पव-
 मानार्थं तद्देशं कच्छे धत्वा प्रसर्पता उद्गाहप्रतिहर्तृप्रसोहणा मध्ये
 यद्युद्गाताऽपश्चिन्दाद्दक्षिणं तं यश्मिद्धा तेन पुनर्यजेत तत्र
 तद्दद्यात् पूर्वस्मिन् दास्यन् स्याद्यदि प्रतिहर्ता सर्वत्रेदमन्दद्याद्यदि
 प्रसोता ब्रह्मणे वरं दद्यादित्यादिना तत्तत्कर्तृकापच्छेदे नैमित्तिके
 प्रायश्चित्तं श्रुतम् । तत्रापच्छेदोनाम विभागरूपं फलमेव, यदि वा
 तज्जनकक्रिया, सर्वथा तज्जनकक्रियाकर्तृत्वादेवात्र तत्कर्तृत्वव्यवहारः ।
 तस्या चान्यतरक्रियाजन्ये उभयक्रियाजन्ये च विभागे एकैकस्यापि
 प्रत्येकमप्येव कर्तृत्वमिति उद्गाहमात्रनिष्ठक्रियाजन्यविभाग इव
 उभयनिष्ठक्रियाजन्यविभागेऽपि उद्गाहकर्तृत्वव्यपदेशोपपत्तेर्भवत्येव
 तत्रापि प्रायश्चित्तमित्युत्तरविबन्धना प्राप्यते ॥ ६ ॥ ५ ॥ १७ ॥

प्रतिहोमयेत् ॥ यदा श्रवश्रयोत्कर्षं प्रतिहोमस्तदा कृत्वा
 चिन्त्या विचार्यते । अग्निष्टोमसंस्थाके ज्योतिष्टोमेऽवश्रयस्य साय-
 ङ्मात्पूर्वमेव कर्त्तव्यत्वेन तदुत्तरं रात्रौ करणे एकस्यैव सायंहोमस्य
 दौसाविमोकोत्तरं गौणकारे करणम् । आश्रातराज्जतेः सायंहोमस्य
 गौणकाशोवाचनिकः । प्रातर्होमस्य सायंकालावधिवद्गौणकालस्या-
 थतिक्रमे स्वकालक्रियमाणप्रातर्होमेन सह समस्य होमविधया
 तन्त्रेण करणम् । श्रवश्रयोत्कर्षेणानेकहोमकालातिपत्तौ तु सर्वान्
 सायंहोमान् प्रातर्होमांश्च पञ्चहोमविधिना समस्य होमविधिना च
 स्वकालक्रियमाणहोमेन सह तन्त्रेण कुर्यात् । न चातिपत्तिक्रमेण
 होमानां क्रमेणैव करणं शक्यम् । एकदेशकालकत्वेन समस्य
 होमपञ्चे होमविधिवैवर्ष्यप्रसङ्गेन चानेकदर्शपूर्णमासातिपत्तिनिमि-
 त्तकपयिच्छददेव श्रयक् करणानुपपत्तेः ।

अतएव सर्वान् सायं होमान् सायङ्काले प्रातर्होमांश्च प्रातःकाल-
 एव कुर्यादित्युपास्यम् । स्वकालक्रियमाणहोमात् पूर्वमेवातिपञ्च-
 होमानां कर्त्तव्यत्वात् । एवं षोडशितोषवति क्रतौ तस्य समया-
 धुपितकालीनत्वेनावश्रयस्य रात्रावेव क्रियमाणत्वात्तस्य द्वितीयदिने
 उत्कर्षं प्रातर्होमस्यैव पूर्वोक्तविधयाऽनुष्ठानम् । अनेकहोमकालाति-
 पत्तावपि तथैव ।

न च दर्शपूर्णमासयोः दौर्णमासोपक्रमयोरेव मिलितयोः फल-
 साधनत्वत्सायमुपक्रमयोरेव सायंप्रातर्होमाभ्यामयोरेकफलसाधनत्वस्य
 कल्पसूत्रेभ्यभिधामात् षोडशिति सायंहोमे अनधिकारे कथं
 प्रातर्होमेष्यधिकार इति वाप्यम् । प्रातस्त षोडशिनोति जैमिनि-

याध । पूर्वनिमित्तिकविधेश्च परनिमित्तरहितप्रयोगविषयत्वकल्पना,
तददेव चानुष्ठानकालीनमेव पौर्वापर्यं शास्त्रार्थावधारणवेलायां
पूर्वमालोच्य व्यवस्थितविषयत्वकल्पनेति न कश्चिद्विरोधः ।

न च मञ्जातविरोधित्वेनेह परविज्ञानस्यानुत्पत्तिः । ज्ञापक-
प्रमाणस्य क्लृप्तत्वेन तदयोगात् । न ह्यचोत्तर प्रमाणं पूर्वप्रमाणेनैक-
वाक्यतया स्वार्थबोधजनकम् । येन तदुपजीवित्वेन तदानुगुण्येन
वर्त्तते । अत उत्तरमेव निरपेक्षतयोत्पद्यमानं पूर्वप्रमाणस्य पर-
निमित्तवत्प्रयोगविषयत्वांग्रे मिथ्यात्व कल्पयति ।

न च पूर्वमेव विज्ञानं परप्रमाणस्य पूर्वनिमित्तवत्प्रयोगविषय-
त्वांग्रे मिथ्यात्व किमिति न कल्पयेत् । न ह्यत्र नित्यापेक्षया
नैमित्तिक इवे निरवकाशत्वमस्ति । उभयोरप्येकैकनिमित्तकप्रयोगे
भावकाशत्वादितिवाच्यम् । पूर्वनिमित्तोपनिपातवेलायाः परप्रमाण-
जन्यज्ञानस्य निघनेनोपस्थित्यभावेन धर्मिज्ञानाभावात्तद्गतस्य पूर्व-
निमित्तवत्प्रयोगविषयत्वांग्रे मिथ्यात्वस्य कल्पयितुमशक्यत्वात् ।
परनिमित्तोपनिपातवेलायां पूर्वविज्ञानस्य चिकीर्षितविषयत्वेन
पुरःस्फूर्तिकलाङ्गमिज्ञानसत्त्वेन तद्गतमिथ्यात्वकल्पने न किञ्चिदाध-
कम् । यदि तु परनिमित्तोपनिपातोत्तरमेव पूर्वैव मिथ्यात्व-
कल्पनमित्याशङ्कते, तथापि यदा परनिमित्तोपनिपातोत्तरं पूर्व-
प्रमाणविस्मरणं तदाऽनेनोत्तरस्य मिथ्यात्वकल्पनानुपपत्तेरवश्यम्भवन्नाते
पूर्वप्रमाणस्मरणं कल्प्यम् । मन्वते तु यदा दैववशात् पूर्वप्रमाण-
स्मरणं, तदा तस्य मिथ्यात्वकल्पनेऽपि विस्मरणे परनैमित्तिकस्यै-
वानुष्ठानास्य किञ्चित्कल्प्यम् ।

तथा चायमत्र क्रमः । परनिमित्तोपनिपाते नैमित्तिकवाक्यार्थ-
ज्ञानं, ततः पूर्वविज्ञानस्मरणं, ततः परविज्ञानस्य तेन सह विरोध-
ज्ञानं, ततस्तेनापेक्षाबुद्ध्यात्मकेन विनश्यदवस्थेन चतुर्थक्षणे पूर्वज्ञानस्य
भ्रान्तित्वकल्पना, विरोधज्ञानदशायां तदुत्तरं वा परनैमित्तिक-
वाक्यार्थस्मरणकल्पनेति न विरोधः । अतः सिद्धं परेषु पूर्वस्य
बाध इति ॥ ६ ॥ ५ ॥ १८ ॥

यद्युद्गाता ॥ क्रमेऽपि यद्युद्गातरपञ्चेदो जघन्यसदा तन्निमित्त-
पुनःप्रयोगे सर्वस्वमेव देयं, न तु द्वादशगतम् । परनिमित्तपा-
तापूर्वं तस्यैव देयत्वेन प्रसक्तत्वात् । तत्र यद्वादित्यनेन यत्पूर्वप्रयोगे
परनिमित्तपातापूर्वं देयत्वेन प्रसक्तं, तस्यैव दक्षिणात्वेन विधानात् ।
द्वादशगतस्य पूर्वनिमित्तमेव बाधितत्वेन देयतयाऽप्रसक्तेः ।

अतश्च यद्यपि सर्वस्वमण्यदाक्षिण्येन दक्षिणोत्कर्षेणैव वा पूर्वप्रयोगे
वस्तुतो बाधितमेव, तथापि परनिमित्तपातापूर्वं बाधज्ञानाभावा-
देयत्वेन प्रसक्तेर्न काचित् क्षतिः । यदा तु प्रतिद्वर्षपञ्चेदो जघन्य-
सदा तन्निमित्तैव प्रयोगे सर्वस्वं देयं, न तु पूर्वापञ्चेदनिमित्तकः पुनः
प्रयोगः कार्यः । न च सर्वस्वदानेनादाक्षिण्येव विरोधात्तद्वाधेऽपि
पुनःप्रयोगबाधे प्रमाणाभावः । अदाक्षिण्यपुनःप्रयोगयोः समुच्चितयो-
रेव नैमित्तिकत्वेन एकाभावे इतरस्यानुपपत्तेः । अतश्च यथैव
पत्न्याः शत्रूणामभावात्केगानामपि न वपनं घाहित्यस्य विवक्षित-
त्वात्तथैवादाक्षिण्यभावे पुनःप्रयोगस्याप्यभावः ।

यद्यपि च दक्षिणोत्कर्षस्य पुनःप्रयोगान्नतया विधानस्यावश्यक-
त्वादेव पूर्वप्रयोगे अदाक्षिण्यस्वार्थप्राप्तत्वाद्दक्षिण्यमित्यस्यानुवाद-

त्वमुच्यते । तथापि पाचिकानुवादाभियैवादाच्छिखोपे पुन प्रयोग-
लोप इति दृष्टव्यम् ।

वस्तुतस्तु भीममपभञ्चेतिवत् पाचिकानुवादत्वेऽपि पुन प्रयोग-
लोपे प्रमाणाभाव । न च तस्य ससृष्टद्रव्यमात्रोपलक्षणत्वात् पाचि-
कानुवादत्वमिति वाच्यम् । ससृष्टद्रव्यनाशेऽपि वियजित आवश्क-
त्वेन पाचिकानुवादत्वानिवारणात् ।

वस्तुतस्तु नाथमनुवाद । तत्र तद्दृष्टादित्यनेन पूर्वप्रयोगे
दातव्यदक्षिणाया पुन प्रयोगाद्गतया विधानेऽपि पूर्वप्रयोगाद्भूत-
कर्चान्त्यर्थं तस्मिन्नपि तस्या आवश्कत्वेनादाच्छिप्रमाप्यभावात् ।
न चैव पुन प्रयोगस्य जोतिष्टोमत्वादेव द्वादशग्रतादिरूपदक्षिणा-
प्राप्त्युपपत्ते तत्र तद्दृष्टादित्यस्य वैयर्थ्यमिति वाच्यम् । तस्य पूर्वप्रयोगे
एकविंशत्येत्यादिपक्षकरणेन पुन प्रयोगे द्वादशग्रतादेरपि प्राप्त्यापत्तौ
तस्मिन्त्वर्थत्वेन सार्थकत्वात् । उद्गातुर्जघन्यत्वे सववेदसमाप्त्यर्थत्वाच्च ।

न चैव केगम्भ्युन्यायेन पुन प्रयोगबाध । तत्र दन्तेन साहित्य-
स्योपादेय केगम्भ्युगतत्वेनोक्तत्वात् साहित्यावच्छिन्नस्यैव क्रियाङ्गत्वेन
प्रत्येक तदङ्गत्वाभावात् । प्रकृते त्वरुणैकहायन्योरिवापनघदेव-
तान्तरमयोगयोरिव च प्रत्येकमेव क्रियान्वयादेकवाक्योपादानादिना
पद्यात् साहित्यावगमेऽपि नैकलोपे परस्य लोप । न ह्यारुण्यामन्त्रे
एकहायनीशोपे , उपांशुयाजे देवतान्तरमयोगाभावे चापनघ इष्ट ।
प्रतिवर्त्तुं परत्वे पूर्वप्रयोगे सर्वस्य दत्त्वा पुन प्रयोगेऽपि तद्द्वेषमिति
भिद्मम् ।

यदा ताद्यप्रयोगे उद्गायमाषापञ्चेदन्निमित्तकद्वितीयप्रयोगे

च प्रतिहर्षपक्षेदक्षदा तत्रैव सर्वस्वमेव देयम् । नैमित्तिकत्वेन
नित्यदक्षिणाबाधकत्वात् । न च पुनःप्रयोगस्य प्रायश्चित्ततया
पूर्वप्रयोगाङ्गत्वान्न च तद्दद्यादित्यनेन च पूर्वप्रयोगाङ्गभूतदक्षिणाया-
णोत्तरप्रयोगवृत्तित्वमात्रविधानादङ्गगुणविरोधन्यायेनाङ्गभूतपुनः -
प्रयोगाङ्गसर्वस्वदक्षिणाबाधेन प्रधानभूतपूर्वप्रयोगाङ्गदक्षिणाया एव
देयत्वमुचितमिति वाच्यम् । अपूर्वविधित्वाददृष्टार्थत्वादिदोषप्रसङ्गे-
नोत्तरप्रयोगवृत्तिदक्षिणायाः पूर्वप्रयोगाङ्गत्वानुपपत्तेः । अतस्तस्यापि
पुनः प्रयोगाङ्गत्वात्परेण नैमित्तिकेन पूर्वस्य बाधात् सर्वस्वमेव
देयम् ॥ ६ ॥ ५ ॥ २० ॥

अहर्गणे ॥ द्वादशाहाहर्गणे यथेकस्मिन् कस्मिंश्चिद्दहनि
उद्गातुरपक्षेदो भवति, तदा कृत्स्नप्राहर्गणस्यावृत्तिः । सुत्यागणस्यैव
द्वादशाहपदवाच्यत्वेन फलसाधनत्वात्तस्यैव प्रायश्चित्तदिक्षुपाङ्ग-
पाह्नित्वात् । अन्तु वोत्पत्तिवाक्ये प्रत्येकं करणत्वावगमाद् द्वाद-
शाहपदेनापि च समुदायिनामैवोक्तेः प्रत्येकमेव फलं प्रति
करणत्वम् । एकपदोपादानाच्च करणानां समुच्चयः । अतश्चाङ्ग-
पाह्नित्वमपि प्रत्येकमेव । तथापि यत् क्रतुसम्बन्धुद्गाताऽपश्चिन्दात्तेन
क्रतुना यजेतेत्यर्थावगमादुद्गातुश्च एकस्यैव सर्वसाधारणत्वेन सर्वा-
वृत्तिरिति प्राप्ते ।

नोद्गातुः क्रतुसम्बन्धो विवक्ष्यते, अपि लावशकत्वात्क्रतु-
सम्बन्धिवद्विष्यवमानार्थं प्रसर्पणमुद्गाताऽपश्चिन्दात्तेन* क्रतुना यजे-

* इत्यमेव पाठ सर्वत्र । प्रसर्पण उद्गाताऽपश्चिन्दात्तेन, -इति भवितु
मुचितम् ।

तेत्यर्थावगतेस्तस्य च प्रतिसुत्य भेदेन तत्सुत्याया एवावृत्ति ।
 तत्सुत्याया अपि च तत्सुत्याव्यवहितोत्तरमेवावृत्ति । माङ्गपूर्वसुत्या-
 करण्यतिरेकेणोत्तरसुत्यायामनधिकारात् । अतएव पूर्वाङ्गानामथव
 नावृत्तिरिति ध्येयम् ॥ ६ ॥ ५ ॥ ११ ॥ ॥

इति श्रीखण्डदेवकृतौ भाट्टदीपिकायां

षष्ठस्य पञ्चम पाद ॥

अथ पष्ठोऽध्यायः ।

पठः पादः ।

सन्निपाते ॥ दर्शपूर्णमासादौ कल्पभेदः श्रुतः, वासिष्ठादीनां नाराशंसो द्वितीयः प्रयाजस्तनूनपादन्येषामित्यादिना । अत्र हि तनूनपातं यजतीत्यनेन एकदेशप्रवृत्तिनिमित्तनामधेयमङ्गीकृत्य विहितस्य द्वितीयप्रयाजस्य क्रमेण शाखाभेदेन समाह्वातयोर्नाराशंस-
तनूपान्मन्त्रधोरव्यवस्थया विकल्पेन द्वितीयप्रयाजमवन्धित्वेन प्राज्ञयोर्वासिष्ठसबन्धमात्रं नराशंसस्य क्रियते । अतएव नाराशंस इति तद्धितो द्वितीयप्रयाजपदश्चानुवादः । ततश्च परिशेषादेव तनूनपान्-
मन्त्रे अन्यमन्त्रस्यसिद्धेस्तनूनपादन्येषामित्यपि षोडशुत्तर इति वदनुवाद एव ।

न च नराशंसमन्त्रस्य पशुप्रकरणे पाठेऽपि दर्शपूर्णमासप्रकरणे पाठाभाव इति केषाञ्चिदुक्तं युक्तम् । पशुप्रकरणे आग्नीसृक्ते वैहाननाराशंसमन्त्रपाठेऽपि नराशंसोऽग्न आच्यस्य वेत्तित्यस्य दर्शपूर्ण-
मासप्रकरणे पाठान् । अतएवाश्वलायनादिभिरपि तत्रैव स पठितः । यत्तु नराशंसवाक्ये द्वितीयत्वादिविशिष्टप्रयाजान्तरविधिरस्य च वासिष्ठसबन्धित्वेन विधानादन्येषामभाव इति । तत्र । तथा सति समिधागोत्तरत्वरूपद्वितीयत्वस्य नराशंसयोगे विधानेऽपि वासि-
ष्ठानां तनूनपाद्यगनाधे प्रमाणाभावात्नराशंसोत्तर तत्करणपत्तेः ।

न हि द्वितीयपदेन तत्कार्यकारित्वेन नाराशंसविधिः, येन
तेषान्तनूनपाद्वाधः शङ्कोत । तथात्वे सिद्धान्ते वामिष्ठानामयु-
द्देशत्वेन वाक्यभेदापत्तेः ।

न च तनूनपादन्वेषामित्यनेनान्वेषानेव तनूनपादिधानादासि-
ष्ठानां तद्वाधोपपत्तिः । तस्यैकवाक्यत्वेनोपपत्तौ वाक्यभेदाङ्गीकारे
प्रमाणाभावात् । विशिष्टविधिकर्मान्तरकल्पनागौरवप्रसङ्गाच्च ।
अतः पूर्वोक्तप्रकारेण मन्त्रस्यैव वामिष्ठसंबन्धविधानेन कल्पभेद-
उपपादनीयः । स च दीक्षणीयादिद्वाराग्नेकर्तृक्रेषु सचादिषु
प्राप्तः । अतः सचादौ भिन्नकल्पानामप्यधिकारः उत समानकल्पा-
नामेवेति चिन्तायाम् ।

अविशेषाद्विभक्तकल्पानामपि । न चैककल्पकरणेऽन्येषां वैगुण्य-
प्रसङ्गः । वामिष्ठानामित्यत्र मन्त्रस्य शङ्कुवामिष्ठार्थत्वविधाने प्रकरण-
नाधाद्यापत्तेः, कतुयुक्तपुरुषधर्मत्वे च परिमद्वापत्तेर्वांसिष्ठत्वस्य
नाराशंसमन्त्रे क्षौत्रे वैश्वामित्रविधानात् साक्षात्कर्तृरि परिच्छेदकत्वेन
विधानायोगेऽपि प्रयोजककर्मभूतयजमानपरिच्छेदकत्वेन वामिष्ठत्व-
विधुपपत्तेः । सचादावौदुम्बरीमग्नानवदेकवामिष्ठकर्मकत्वेऽप्यन्येषां
वैगुण्यानापत्तेः । अतोभिन्नकल्पानामप्यधिकार इति प्राप्ते ।

विकल्पेन प्राप्तयोर्निर्णयार्थत्वेन वाक्यमार्थक्योपपत्तौ नियतप्राप्ता-
वामिष्ठव्यावृत्तिरूपपरिमद्वाक्यकत्वायोगाद्दामिष्ठोद्देशेनैव प्रमाणा-
न्तरवशादादिमिष्टाभिन्निमित्तकतमाधनीभूतदर्शपूर्णमासाङ्गभूतद्वितीय-
प्रयोजद्वारा नाराशंसमन्त्रविनियोगविधिः । अतश्च नाराशंसमन्त्रस्या-
वामिष्ठेषु विनियोगाभावादेव निवृत्तिरिति न तत्परिमद्वाक्यावाक्य-

प्रवृत्तिफलत्वम् । अतश्च भिन्नकल्पानामधिकारे एकाङ्गभूतमन्त्रपाठे
रतरेषां फलानापत्तेः समानकल्पागामेवाधिकारः ॥ ६ ॥ ६ ॥ १ ॥

वचनात् ॥ एतेन राजपुरोहितौ सायुज्यवानौ यजेयाता-
मित्यत्रापि न भिन्नकल्पद्वोरधिकारः । इदस्य युगपदधिकरण-
वचनत्वेन पदद्वयेऽपि सत्त्वपाठतत्वात् । तदनङ्गीकारेऽपि वा
साहित्यबोधार्थं पदद्वये सत्त्वपाठ्यां आवश्यकत्वाच्च । अन्यथा देवता-
तादेर्यामज्यवृत्तित्वानुपपत्तेः । अतस्तत्पुरुष एवाद्यन्तदुत्तरश्चैकशेषः ।
अतश्च समामादुत्पन्नं द्विवचनन्तदर्थस्यैव द्वित्वमाह । तस्माद्भागद्वय-
सम्बन्धिनौ द्वौ पुरोहितौ समानकल्पावेव यजेयातामित्याहः पक्षः ।

द्विवचनस्य विशेष्यान्वयित्वस्युपपत्तेः सङ्ख्याधिकरणे स्यात्पादित-
त्वात् एकस्थानेकस्य वा राज्ञो द्वौ पुरोहितावित्यपरः ।

अथ वैकशेष्यङ्गत्वैव तत्पुरुषः कार्यः । इतरथा पदद्वयावृत्ति-
प्रसङ्गात् । राजपदवैधर्म्यप्रसङ्गाच्च । अत एकस्यैव राज्ञो द्वौ
पुरोहितावित्यन्यः ।

पूर्वपदे सत्त्वपाठ्यां प्रमाणाभावात् पुरोहितं वृषीत इत्युपादेश-
दशायामेकस्यैव विवक्षितत्वेनैकराजः पुरोहितद्वयाभावाच्च कर्मधारय-
एवायमिति प्राप्ते ।

ब्राह्मणानामेव पौरोहित्यश्रवणात् कर्मधारयात्पुपत्तेर्द्व-
एवायम् । न च तच्च पदद्वये सत्त्वपाठ्या, युगपदधिकरणवचनत्वस्य
निराहतत्वात् । साहित्यप्रतीतेरानुमानिकत्वेनाप्युपपत्तौ सत्त्वपाठ्यां
प्रमाणाभावात् । समाहारे परं एकत्वान्वयार्थं पदद्वयेऽपि समुदाय-
सत्त्वणेति विशेषः ।

युत्पन्नत्वात् । विशिष्टकर्तृत्वलक्षणाऽपेक्षया तत्कार्यलक्षणाया एव
 अतिक्रमपदे न्याय्यत्वाच्च ।

अतो यो होता सोऽध्वर्युरिति वञ्चयन्ते अतिक्रमपद एव तत्कार्यं
 लक्षयित्वा यजमानसंस्कारार्थत्वेन तदिधीयते । यच्छब्दप्राथम्याभ्यां
 यजमानसैवोद्देश्यत्वप्रतीतेः । अतएव फलसुखाद्प्राकृतकार्यकल्प-
 नाऽपि न दोषः । एवं च अद्भिकामत्वाविशेषात्तयाणामपि
 वर्षानामालिङ्ग्यसंस्कार्यत्वावगतेस्तयाणामपि मत्सेऽधिकारः । अतएव
 इदं ग्राहे वार्हङ्गिरं ब्राह्मणखेत्यादि लिङ्गमपि सङ्गच्छते । एवं च
 यजमानसंस्कारकैरेव अतिक्रमपदार्थैः प्राकृतकल्पकारस्यापि सिद्धेः
 न तदर्थं परिक्रयादिभिः अतिगन्तरसत्त्वादनमित्यापि द्रष्टव्यमिति
 प्राप्ते ।

ज्ञापकसत्त्वे व्यवहितान्वयकल्पनया शब्दबोधश्च लोके दृष्ट-
 त्वादिहापूर्वविधित्वादिष्टरूपाप्राकृतकल्पनादिदोषभिया यच्छब्दश्च
 व्यवहितान्वयेन स्वरूपप्राप्तिमापसूचनेन वा अतिक्रमार्थसैवोद्देश्यत्व-
 मङ्गीकृत्य यजमानाः कर्त्तारो विधीयन्ते । न चेतावताऽनलिङ्गकर्तृकत्वं
 शक्यं, यजमानानामपि अतिक्रम्य साधितत्वात् । वरणादिविधुञ्जीत
 यजमानभिन्नेन परमतिदेशप्राप्तसुपदेशेन बाध्यते । न चेतावता-
 ऽब्राह्मणकर्तृकत्वमपीति तदनुग्रहाय ब्राह्मणानामेवाधिकारः ।
 वार्हङ्गिरादिदर्शनन्वहीनाभिप्रायेण ॥ ६ ॥ ६ ॥ २ ॥

वामिष्ठानां ॥ महत्तौ वामिष्ठौ ब्रह्मा वैश्यामिचोक्षेतेति ब्रह्म-
 त्वाद्युद्देशेन वामिष्ठादिविधानात्तयोश्च विद्वत्कल्पत्वात्सत्त्वे विकल्प-
 इति प्राप्ते ।

य एव कश्चित् स्तोमभागानधीयते* स एव वासिष्ठ इत्यर्थवादेन
 ग्नेनपदस्यैव विधिस्तथाभिष्टपदस्य सत्त्वणया स्तोमभागाच्छेदमाचपर-
 तावसायाच्छ्वायार्थविध्यभावेन वैश्वामित्रसमानकल्पनानेवाधिकारः ।

भाष्ये तु य एव कश्चित् स्तोमभागानधीयते स एव ब्रह्मा
 भवेदिति वाक्यमुदाहृत्य तस्य विधिलाङ्गीकारेण वासिष्ठो ब्रह्मेत्यस्य
 तदर्थवादलाच्छ्वायार्थविध्यभाव इत्युक्तम् ॥ ६ ॥ ६ ॥ ४ ॥

विहारस्य ॥ धारस्वतमवे, पररथैवा एते स्वर्गं लोकं यन्ति ये
 अनाहिताग्नयः सचमासत इति विधौ मन्वयहणस्य प्रकरणेन मङ्कोषे
 प्रमाणाभावात् सर्वसचेध्वपि अनाहिताग्नीनामपि आहिताग्नि-
 संहितानामधिकार इति मन्यते ।

अत एव सारस्वतमन्वयेदेवेतरमर्वसचयतिरिक्तविषयमेवाधान-
 गतात्मनेपदम् । इष्टिमोमोत्तरकालता तु क्लृप्तत्वादेकं कश्चित्तादृशं
 इष्टिमोमकर्तारमपेक्ष्योपपन्नैव । न हि तच्चेष्टिमोमसमानकर्तृकत्वमपि
 विधीयते वाक्यभेदप्रसङ्गादिति प्राप्ते ।

एकपदोपादानेन वाक्यभेदाभावादिष्टिमोमसमानकर्तृकत्वाव-
 गतेस्तत्र साधानगतात्मनेपदानुरोधादाहिताग्निमाचकर्तृकत्वावगतेः
 सारस्वतमन्वे प्रकरणश्लविधिवाक्येन च त्रीन्नादिवत्तत्त्वैवानाहि-
 ताग्नेरभ्यनुज्ञानादात्मनेपदानुरोधेनैवेतरमन्वेषु आहिताग्नीनामेवा-
 धिकारः ॥ ६ ॥ ६ ॥ ५ ॥

शुक्रादीनां ॥ शुक्रादिव्यात्मनेपदाश्रयणादौदुम्बरीसंमानवहुण-
 ताद्यस्य कस्य चिद्यजमानस्य पापैरपि मन्वेऽधिकार इति प्राप्ते ।

* अधीयते इति समीचीन प्रतिभाति ।

यस्यैव पाचैरुपक्रान्तः प्रयोगस्तस्यैव यजमानस्य सत्रप्रयोगमध्ये कदाचिन्नरणे यदि तत्पाचैस्तस्य दाहः तदा सत्रवैगुण्यम् । घदि न दाहस्तदा आहिताग्निभिर्दहन्ति यज्ञपाचैश्च दक्षिणे हस्ते जुह्व-
मामादयतीत्यादिना विहितस्य पात्रप्रतिपत्तिपूर्वकस्य पात्रगुणक-
दाहस्य लोपप्रसङ्गः । अतः साधारणान्यन्यानि पात्राण्युत्पाद्य
सचेऽधिकारः ॥ ६ ॥ ६ ॥ ६ ॥

पुरुषकन्ये ॥ यामु विकृतिषु सप्तदश सामिधेनीरनुब्रूयादिति श्रुतं, तामु वैश्वस्यैवाधिकारः । प्रष्टतौ सप्तदश वैश्वस्येत्यनेन तत्तद्विकृतिस्त्रिसप्तदशानुवादेन वैश्वस्य कर्तृत्वेन विधानात् । वैश्वोद्देशेनापूर्वमाप्तदशविधौ पांचदशवाधापत्तेः । वामिष्ठानामित्यत्र तु व्यवस्थार्थत्वात्तयाऽङ्गीकरणमिति विशेषः । अतश्च वैश्वकर्तृक-
साप्तदशानुरोधेन तस्यैव तास्यधिकार इति प्राप्ते ।

सामिधेनीसाधनीभूतमाप्तदशोद्देशे विशिष्टोद्देशापत्तेः, साप्तदश-
माचोद्देशे च विकृत्यपूर्वसाधनीभूतसामिधेनीनामेव विशिष्योप-
स्थापकाभावेनानुवादायोगात् शूपसाप्तदशादावपि विधानापत्तेः,
प्रकरणानुग्रहाच्च वैश्वोद्देशेनैव तदधिकारकर्तृत्वंपूर्णमासस्यम्भि-
सामिधेनीवृत्तिलक्ष्मन्त्वेन साप्तदशं विधीयते । अथांच वैश्वस्य
निमित्तत्वं विकृतौ चानैमित्तिकार्थं पुनः श्रवणमिति सर्वाधि-
कारः ॥ ६ ॥ ६ ॥ ७ ॥

इति श्रीखण्डदेवकृतौ भारद्दीपिकायां

षष्ठस्य षष्ठः पादः ।

अथ पश्रोऽध्याय' ।

सप्तम पाद ।

स्वदाने ॥ विश्वजिति सर्वस्वन्ददातीति श्रुतम् । तत्र पित्रा-
दौनामपि ज्ञातित्वेन स्वशब्दवाच्यत्वाद्भ्रान्तदेव दानम् । न च
पित्रादिषु यथेष्टविनियोज्यत्वरूपस्वत्वस्य, स्वामी रिक्यकथसविभाग-
परिग्रहाधिगमेष्वित्यादिस्वत्वहेत्वभावेनासम्भवात्पितृत्वाद्यतिरेकेण-
त्मीयत्वाभावात्स्वत्वत्यागघटितद्दानतिकर्मत्वानुपपत्ति । कन्यापुत्र-
दानादेरपि स्मृतिपूज्यत्वेन तत्रापि स्वत्वाङ्गीकारान् । अस्तु वा
तदनुरोधेन परस्वत्वापादानमेव दानपदार्थ इति प्राप्ते ।

परविधेयौकरणमात्रेण लोके दानशब्दप्रयोगाभावात्स्वत्वत्याग-
पूर्वकपरस्वत्वापादानमेव दानपदार्थ । न च पित्रादौ स्वत्वे प्रमाण-
मस्ति । स्वत्वहेत्वनामभावात् । कन्यादानादौ ददातेर्गौणत्वात् । न
चेह तदाश्रयण युक्त स्वशब्दस्य स्वत्वाश्रयीभूतधनपरत्वेनाणुपपत्ते ।
किञ्चाप्य स्वशब्द प्रत्येकग्रन्थैवात्मीयज्ञातिधनेषु वर्त्तते । सर्वानु-
गतैकग्रन्थतावच्छेदकाभावात् । अतथैकस्मिन्प्रयोगे एकस्यैवार्थस्य
प्राप्तत्वाद्ददात्यनुरोधेन धनस्यैव ग्रहणम् ॥ ६ ॥ ७ ॥ १ ॥

न भूमि ॥ येष महापृथिवी तस्या मार्वाभौमधनत्वात्तेन
दानमिति प्राप्ते ।

सार्वभौमस्यापि न तस्यां स्वत्वम् । जयस्यापि शत्रुस्वामिकधन-
 चेत्रादिविषय एव स्वतोत्पादकत्वात् । महाश्रयिण्यां तु राज्यभाषा-
 धिकारस्यैव जयेन सम्पादनात् । राज्यं हि स्वविषयपरिपालन
 कण्डकोद्भरणरूपम् । तन्निमित्तकं च तस्य कर्षकेभ्यः करादानं
 दण्डोभ्यश्च दण्डादानमित्येतावन्मात्रम् । न स्वेतावता तस्यां स्वत्वम् ।
 तथात्वे वनगतदण्डकाषादावपि स्वत्वापत्तौ तत्र स्वतोत्पादकपरि-
 क्रयविधिविरोधापत्तेः । तद्विषयस्यप्रजादिश्टहादिष्वपि स्वत्वापत्तेश्च ।
 तस्मात्काशौ देया मण्डलिकेनापि मण्डलम् । परिक्रयादिलभ्यं
 गृहवेवादिकं तु देयेनेव ॥ ६ ॥ ७ ॥ ९ ॥

अकार्यत्वात् ॥ अथादपः केशरिणोऽपि न सर्वस्वे देयाः । न
 केशरिणो ददाति नोभयतोदतः प्रतिगृह्णातीति तेषां पर्युदासात् ।
 यद्यपि चानारम्भाधीतेनानेन रागतः प्राप्तस्यैव मित्रादिभ्योऽश्वदानस्य,
 यथा* आद्वे दक्षिणां ददातीत्यादायनिधमेन विहितस्यापि
 चाश्वविषये ऐच्छिकस्य दानस्य प्रतिषेध एव क्रियते, तथापि
 विश्वजित्प्रकरणेनानेन पर्युदास एव । सर्वस्वपदेन नियमत एव
 सर्वदानस्य विहितत्वेनाद्याग्नेऽपि तत्प्रवृत्तेर्वैधतया शिषेधपक्षे विकल्प-
 स्यापरिहार्यत्वात् । आवगच्छकी चेद्य वाक्यद्वयकल्पना । इतरथा-
 ऽश्वप्रतिषेधस्यधिकरणादौ सौक्तिकाश्वदाननिषेधकथनानुपपत्तेः ।
 नोभयतोदतः प्रतिगृह्णातीति पुरुषार्थं प्रतिषेधो दानसत्त्वणया वा
 पर्युदास इत्यण्यवधेयम् ।

वस्तुतस्तु प्राकृतस्यैव निमित्तिकस्य सर्वस्वदानस्यानिमित्तिकत्वाद्य

* तथा,— इति पाठ समीचीन इतिभाति ।

विधेयत्वस्य वक्ष्यमाणत्वात् प्रकृतौ च दक्षिणार्थभागे इच्छयैवाशानां
प्रसङ्गेरनारम्भाधीतेनेव तद्विधेधोपपत्तौ न विश्वमित्यकरणे
वाक्यान्तरकल्पनमपि । अत एव ज्योतिष्टोमनदिकारानङ्गे सर्वस्व-
दानेऽशाना दानमिष्टमेव ॥ ६ ॥ ७ ॥ ३ ॥

नित्यत्वान्न ॥ घत्किञ्चित्पुरुषस्य भोग्य स्वङ्कुप्याकुण्ठयनासन्-
शवादि, तस्त्वं ददातीति शास्त्रार्थावधारणाद्यस्यापि चन्नास्ति
सोऽपि तदर्जयित्वा दद्याद्भावार्थविधिलाभादिति प्राप्ते ।

षष्ठविधिप्रकारापत्तेश्चोदकप्राप्तदानानुवादेन सर्वतामाचविधा-
नात्मभिदूस्त्रलेखेव सर्वशब्दस्योपपत्तौ अप्रसिद्धस्त्रलार्जनाच्चेपकत्वा-
नुपपत्तेश्च नार्जयित्वा देयम् ॥ ६ ॥ ७ ॥ ४ ॥

शूद्रस्य ॥ धर्मायै मृत्युर्थे वा परिचारकत्वेनावस्थित शूद्रोऽपि
न देय । तत्रास्य स्वत्वाभावात् । परवशत्वानभ्युपगमसम्भवाच्च ।
गर्भदासादयन्तु देया एव ॥ ६ ॥ ७ ॥ ५ ॥

दक्षिणाकाले ॥ दक्षिणाकाले यत्रास्य स्वत्व तस्यैव दानं न तु
तत् प्रागपि यत्प्राप्तोपभोगं धनं तदनुपभुज्य प्रयत्नेन धारयित्वा
देयम् । धारणप्रयोजकत्वे प्रमाणाभावात् । भाविनस्तु तदानौ
स्वत्वाभावादेवाशक्यं दानम् । न च भाविन्यपि प्रतिश्रवणमाचेष
स्त्वोत्पत्तिः । तथास्ते दत्तस्य पुनर्दानसम्भवेन, देयं प्रतिश्रुतं चैवेति
विधिवैधर्म्यप्रसङ्गात् । ददाते यमर्पणमाचार्यत्वे लक्षणाप्रसङ्गाच्च ।
प्रतिश्रवणेन च स्वोपभोगान्यदानायोग्यता परं जन्यते । उक्तदान-
नियमात् । यद्यान्यस्मै प्रतिश्रुतमिच्छान्यस्मै दाननिषेधाच्च । न तु
स्वत्व, निर्वापवत् ॥ ६ ॥ ७ ॥ ६ ॥

अग्रेष्वानुत् ॥ ज्योतिष्टोमे तद्विकारे तदन्वष्टिन्यत्र सर्वस्वदान-
माघ्रात् तत्र वृत्ता कथा । तत्र तु कर्मारम्भे एव त्रिधा यजमाने-
नात्मीय धन वचनान्नुवस्थापित, भक्षार्थं क्रत्वर्थं दक्षिणार्थं चेति ।
तत्र सर्वस्य स्वभावविशेषात् त्रिविधस्यापि दानं न तु दक्षिणार्थ-
भागस्यैव सर्वता । तस्य प्रकृतौ दक्षिणार्थत्वे सर्वस्वदानविधिवैयर्थ्यम् ।
तदभावे भागत्रयस्याप्यविशेषाद्दक्षिणार्थोऽयं भाग इति व्यवहारा-
नुपपत्तिः । अतश्च प्रत्यक्षवचनोपदिष्टसर्वस्वदानवशेन अतिदेशप्राप्त-
कर्मशेषलोपः । पदार्थानां प्रधानत्वाद्भूतदक्षिणानुरोधेन बाधस्य
प्रशेषवत्त्वावलम्ब्याद्येनानुपपत्तेर्वा किञ्चित्कालतवे शिष्टा सर्वमन्यत्प्रदी-
यतामिति प्राप्तेः ।

दक्षिणार्थेन निर्दिष्टस्य तत्प्रत्ययप्राप्तौ सर्वतामात्रविधानेन
लाघवमिति तस्यैव सर्वस्य दानम् । न वैव प्रकृतावपि तस्य दाना-
पत्तेरत्र विधिवैयर्थ्यं, इतरथा तस्य दक्षिणार्थत्वानुपपत्तिरिति
वाच्यम् । दृष्टेतावता षड्विजोनानसेचुरपि तु सर्वस्वेनेत्यनेन वचनेन
दादग्नान्तेनानत्यसम्भवे तस्यापि दक्षिणार्थत्वात् । अत्र दक्षिणार्थ-
भागस्यैव देयत्वेऽवस्थिते पूर्वतनानि षडधिकरणानि कृत्वा चिन्तयेति
केचित् ।

वस्तुतस्तु पित्रादीनामपि दक्षिणाभागान्त पातेन विचारोपपत्ते
न शक्याचिन्तात्वम् ॥ ६ ॥ ० ॥ ० ॥

अहर्गणे ॥ अस्यष्टरात्रोऽहीनः । तस्य विश्वजित्प्रथममहः,
ततोऽभिप्लव षडह ततोऽभिजित पशुकामो ह्येतेन यजेतेति
श्रुतः । तत्र विश्वजिति प्रकरणान्तरोक्तन्यायेन कर्मान्तरे नामाति

देशेनैकाहकाण्डपठितविद्यजितो धर्मः सर्वस्व, अन्येषु तु गणनाद्-
 दादशाहते ज्योतिष्टोमिकी । दादशाहे च प्रतिसुत्यं भेदेनाति-
 देशोऽपि प्रयोगैकत्वेन कर्षकत्वस्य दशमे वक्ष्यमाणत्वात् । तदान-
 त्यर्थाया अपि दक्षिणायाम्भ्रुणदावन्ते वा देयतप्रमक्तौ अन्वहं
 दादशागतं ददातीत्यनेनाहुत्तिफलकोऽन्वहकालो विधीयते ।
 दादशागतस्यापि तु विधाने वाक्यभेदापत्तेः । प्राहुतपष्टिपवादि-
 दक्षिणामात्रोपपन्नत्वं तत् । तेन या दक्षिण तन्नेष्ट देयत्वेन प्रमक्ता,
 तां प्रत्यहं ददातीति तदाकार्यः । तद्विद्याष्टरात्रे मामातिदेश-
 प्राचम्याभां विद्यजिह्वर्मानुषष्टप्राज्ञावपि भूयोऽनुषष्टस्य न्याय्यत्वा-
 द्दादशागतस्यैव तन्नेष्टोपकारकत्वप्रमक्तेः तस्यैवान्वहमित्यनेनाहुत्ति-
 करणाद्दादशागतमेव प्रत्यहं देयमिति वार्तिककाराग्रयः । भाव्य-
 कारोपस्यष्टरात्रप्रकरणेनैव हीयते वा एष पशुभिर्यो विद्यजिति
 सर्वस्वं न ददातीत्यन्ययामिह्वभिह्वोपष्टमप्राचम्यादिना तत्कल्प-
 विधिर्नैव वा सर्वस्वविधानादाद्य एव सर्वेषु वा अहःसु सर्वस्वं
 देयमिति ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥

विकारः ॥ प्रकृतिभूते विद्यजिति दादशागतादिन्यूनधनस्यापि
 सर्वेषुपदवाच्यतोपपत्तेरुदतोऽप्यधिकार इति प्राप्ते ।

प्रकृतौ ज्योतिष्टोमे यद्येतावता अश्विनो ज्ञानमेयुरपि तु सर्वस्वे-
 नेत्यनेन दादशागतामाध्यायामान्तौ सर्वस्वविधानाप्तव च तदधिक-
 श्चेव योग्यतया प्राप्तेस्तादृशश्चेव चात्र पशुप्राज्ञस्य नियममात्रकरण-
 दादशागताधिकधनवत् एव विद्यजित्यधिकारः ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥

अपरिमिते ॥ आधाने एषा देया षट् देया दादश देयाः

शतं देयं सहस्रं देयमपरिमितं देयमिति श्रुतम् । तत्रापरिमित-
शब्दः परिमाणान्यमवयवव्युत्पत्त्याऽभिधीयते । न च परिमाणशून्यस्य
दानं सम्भवतीत्यतः प्रकृतपरिमाणशून्यत्वमर्थः । अतः प्रकृतपरि-
माणप्रतिषेध एवायं इति प्राप्ते ।

ज्ञातपरिमाणेऽपि बाहुल्यमात्रेण लोके अपरिमितशब्दप्रयोगा-
द्बाहुल्ये शक्तिः । ततश्चाश्वकणादिवद्रूपा योगवाधान्नार्यं पूर्वपरि-
माणप्रतिषेधः । अपरिमितशब्दस्य नञ्समासे तदन्तर्गतस्य
नञः क्रियान्वयव्युत्पत्त्यभावेन निषेधायोगाच्च । प्रकृतपरिमाणान्ति-
रिक्तानियतपरिमाणकदानान्तरविध्यङ्गीकारे च लक्षणाद्यापत्तेर्वरं
बहुलावच्छिन्नद्रव्यकदानान्तरविधिरेवायम् । बहुत्वस्य चापेक्षितत्वेन
पूर्वप्रकृतसहस्रावधिकत्वनिश्चयात्तदपेक्षयाऽधिकमेवापरिमितम् ॥ ६ ॥

० ॥ १० ॥

परकृति ॥ द्रव्यपूर्णमासयोरिति हस्माह वटकु*र्वाष्णिर्मांषान्मे
पचतेति श्रुतम् । इदं चैककर्तृकोपाख्यानरूपत्वात्परकृतिः । अयं
चारण्याश्रमविधेः श्रेयः । बहुकर्तृकोपाख्यानपरं च वाक्यं पुराकल्पम् ।
सचे लक्ष्मुकैः सह पूर्वं समाजगुः तानसुरारत्नांश्च निर्जग्गुरिति ।
अयं च ऋष्यपतेरेवाग्निपु निर्मथ्यः निर्वपेरन्निति निर्मथ्याग्निरुसर्ग-
स्तत्पथे लक्ष्मुकसर्गनिन्दकः सकृदिधेः श्रेयः, न तु कृतन्त्रो विधि-
रिति औदुम्बराधिकरणे निर्णीतमेव । परकृत्युदाहरणं तु यदि
विधिसादा कृत्वा चिन्तया विचार्यते ।

* वटकु, इति भाष्येष्टव पाठ ।

वृष्णिगोत्रोत्पत्त्याधिकारकदर्शपूर्णमासोद्देशेन तत्कर्तृसंस्कारार्थ-
तया वा माघपाकविधिरिति तद्वत् एव माघपाकेऽधिकारो-
वैश्वनिमित्तकमाप्तदृश्यवत् । न ह्यत्र प्राच्यत्ववृष्णिगोत्रत्वं दुर्वचं,
येन तत्कल्पविधेः समान्यविषयत्व स्यादिति प्राप्ते ।

सुव्युपादेयत्वेनोपात्तस्य वृष्णिगोत्रत्वस्य विधेयमाघपाकविशेषण-
त्वकल्पने प्रमाणाभावात्माघपाकमात्रविधानेन सर्वाधिकारः ॥ १ ॥
७ ॥ ११ ॥

सहस्रसंवत्सरं ॥ पञ्चपञ्चाशत्तस्त्रितं संवत्सराः पञ्चपञ्चाशतः
पञ्चदशाः पञ्चपञ्चाशतः सप्तदशाः पञ्चपञ्चाशत एकविंशत्या विश्व-
सृजामयन सहस्रसंवत्सरमिति श्रुतम् । अत्र पञ्चाशच्छब्दः सख्या-
पर एव, चिह्नसंवत्सरशब्दौ तु लक्षणया चिह्नस्तीमकसंवत्सर-
साध्यकतुष्टन्तिपरौ, पञ्चाशच्छब्दविशेषणं पञ्चशब्दोऽपि । तेन
तादृशकतुष्टन्तिनी इय पञ्चसख्यावच्छिन्ना पञ्चाशत्संख्येति पाष्टि-
कान्वयवेलायां फलितार्थः । तदिह चिह्नदादिस्तीमकत्वं यद्यपि
शास्त्रान्वन्नेनाह्नयेव, तथापि तादृशाहर्घटितत्वात्संवत्सरेऽपि
तत्सम्भवतीति न कोऽपि दोषः । तत्र संवत्सरशब्दोऽपि मुख्यया
वृत्त्या संवत्सरमेवाभिधत्ते । तेन मनुष्याणां सहस्रायुषाभावात्ति-
र्यमधिकरणे निराकृतोऽपि श्रुतिबलाद्गन्धर्वादीनामेवाधिकारः ।
तेषां लब्धाद्युपसंहारासामर्थ्यान्मनुष्याणामेव वा रसायनलब्धसह-
सायुषा म । रसायनादेरेतावदायुःसम्पादकत्वे प्रमाणाभावाच्छता-
द्युर्वै पुरुष इति श्रुत्यैकेनारभ्यस्य पुत्रादिपारम्पर्येण समापनमिति
कुलकल्पो वा । शास्त्रफलं प्रयोक्तरीति न्यायस्य विना वचनमपवादो

प्रमाणाभावात्समस्तकर्मानुष्ठानाभावे विकलानुष्ठायिनां फलानुपपत्ति-
प्रसङ्गात्प्रचारम्मादेव सहस्रायुषं जायत इति वा कल्प्यम् ।
एतादृशकल्पनेऽपि प्रमाणाभावात् पञ्चपञ्चाशत् इति यजमानाभि-
प्राया संख्या । तेनैकोऽपि चिह्नस्तोमकथाय उक्तः संवत्सरः पञ्च-
पञ्चाशत्संख्याकैर्यजमानैः समन्वयमानस्तावत्संख्य इत्युपचर्यते । अतश्च
चतुःसंवत्सरमिदं भवं सार्धशतद्वयैर्यजमानैः कार्यमिति वा पञ्चा-
न्तरम् । अस्यापि बुद्धावत्यन्तमनारोहात्सप्तदशावराश्चतुर्विंशतिपरमा-
इत्यातिदेशिकपरिमाणबाधापत्तेश्चानुपपत्तिः ।

तस्मात्संख्याशब्दं संवत्सरशब्दं वा गौणमाश्रित्वैवात्र मनुष्या-
धिकारः समर्थनीयः । तथापि संख्याशब्दयोर्मुख्यत्वादेकार्थनिश्चय-
सामर्थ्याच्च न स्वार्थत्वायः । संवत्सरपदं तु जघन्यत्वात्सौर्यचान्द्रादि-
भेदेनैकार्थनिश्चयासमर्थं भवति गौणम् । तत्र यो भासः स संवत्सर-
इति दर्शनाभ्यासेच्छेवेत्येकः पक्षः । तथापि त्वग्रक्तिस्तदवच्छेव । न
छाधानोत्तरं सहस्रमासर्षयन्तं जीवनं सम्भवति । अतः संवत्सरप्रतिमा
वै द्वादशरात्रय इति प्रयोगाद्द्वादशरात्रिचित्यपरः ।

प्रतिमाशब्दविशेषणं तत्र संवत्सरशब्दः, न तस्य द्वादशरात्रिषु
प्रयोगः । तेन चिह्नदादिशब्दसामञ्जसाद्विवक्षेण संवत्सरशब्दः ।
चिह्नदादिपदेर्हि स्तोममात्रवाचकैरपि तद्विग्रहसमन्वयेन लक्षणघा-
प्रकाशते । छत्स्यतावच्छेदकगौरवाङ्गीकारेण वा । अतस्तद्भिद्या
संवत्सरपदं दिवसपरमेवेति सिद्धान्तः ।

इदं च हतादियुगान्तरेष्वपि मनुष्याणां शतमेव परमायु-
रिति क्त्वा चिन्तया । यदा तु मृतिपुराणेतिहासादौ श्रुतश्च

प्रकृततरङ्गापकबलेन सहस्रवत्सरपरिमितस्यायुषोऽपि प्रकृतश्रुत्युप-
 ध्वस्य प्रमाणिकत्वं ; एतज्ज्ञापकबलेनैव च शतायुर्वै पुरुष इति
 श्रुतौ शतान्यायुर्वस्येतिविग्रहः, क्लियुगाभिप्रायकत्वं वाऽऽश्रयणीयं,
 तदा चिदृदादिग्रन्थेनाहःसहस्रेव चिदृतस्तोमकावर्धटितत्वसम्बन्धेन
 सचयित्वा संवत्सरग्रन्थो यथाश्रुत एव । सचञ्च गोवधादिवद्युगान्तर-
 स्यतावदायुष्कमनुष्यपरमिति ध्येयम् । न हि मीमांसकमते
 युगादिवयस्याऽऽलौका । तत्तद्युगधर्मवस्थापकस्मार्त्तविधौनां निर्वि-
 पयत्वापत्तेः ॥ ६ ॥ ७ ॥ १३ ॥

इति श्रीखण्डदेवकृतौ भाट्टदीपिकायां

षष्ठस्यः सप्तमः पादः ।

अथ षष्ठोऽध्यायः ।

अष्टमः पादः ।

दृष्टिपूर्वकत्वात् ॥ सन्ति चतुर्द्वैतसंज्ञकामन्त्राः पृथिवी होता
 सौरभ्रर्षुरित्यादयः । तैर्जपाहोमाश्च विहिताः । तत्र ये तावत्कत्वार्थाः
 सुरपार्था अपि वा वचनात्कतुप्रयोगमध्यवर्तिनस्तेषु विवाद एव
 नास्ति । ये तु पृथग्भूताः काम्याजपास्तेष्वप्यविवाद एव ।
 अहिताग्न्याहिताग्निषाधारण्यात् । ये तु तादृग्गाहोमास्तेषां
 यदाहवनीये जुहोतीत्यनेनाहवनीयाधिकरणकत्वञ्च विहितत्वादि-
 तरसोमवदेवाहिताग्निषाधिकारकत्वम् । यत्तेषा वै अनाहिताग्ने-
 रिष्टिरिति चतुर्द्वैतसंज्ञिधौ वचनं, तद्येयमनाहिताग्नेः क्रिया
 जपादिह्या, सा दृष्टितुल्या । एवमिष्टिसादृश्यमात्रानुवादेन जपा-
 दभिप्रायकतया नानुपपन्नम् ।

यदि तु विध्यन्तरशेषत्वाभावेनार्थवादत्वानुपपत्तेर्जपे दृष्टिसादृ-
 श्यञ्च कथमन्यनुपपत्तेश्च येय त्यागघटितत्वसादृश्याच्चतुर्द्वैतहोम-
 रूपेष्टिः साऽनाहिताग्नेरित्यर्थाङ्गीकारेण विधिरित्याश्रीयते, तथापि
 तस्यानाहिताग्निपरिसंख्यार्थत्वे, प्रमाणाभावात्पिण्डपितृयज्ञवदुभया-
 धिकारकत्वमिति प्राप्ते ।

प्रत्यक्षवचनेनानाहिताग्नेः कर्तृत्वविधौ तत्र एव ज्ञात्तार्थविधि-

करणत्वप्राप्तेराहवनीयाधिकरणत्वस्यासम्भवादेव बाधात् परि-
संख्यात्वानापत्तेरनाहिताग्नेरेवाधिकारः । पिण्डपितृयज्ञे तु एव-
मनाहिताग्निरिति वचनेनानाहिताग्नेरप्यभ्यनुष्ठानादुभयाधिकार-
इति विमेषः ॥ ६ ॥ ८ ॥ १ ॥

उपनयन् ॥ उपनयनाद्गृह्यता होमा आचार्यकर्तृकामाणवक-
कर्तृकाश्च उभये अणुपनयनद्वारा भाणवकसंस्कारार्था इत्यविवादम् ।
तत्र ये तावदाचार्यकर्तृकालोपां प्रत्ययाचार्यस्याहिताग्निर्वे आधान-
गतात्मनेपदविरोधाच्चाचार्याग्निषु कार्याः, अपि तु लौकिके
एवाग्नौ ।

ये तु माणवककर्तृकाले सुतरां । क्रतुविधीनामिवोपनय-
नाद्गृह्यताहोमानामपि आधानप्रयोजकत्वात्* । प्रयोजकत्वेऽपि वा
ऽऽधानक्षेत्रकर्मवत् ज्ञानालेपकत्वाभावेनोपनयनात्पूर्वं कर्तुमशक्य-
त्वाच्च । आलेपकत्वेऽपि चोभयाधिकारकस्याधानस्य भार्याऽभावेऽनुप-
पत्तेश्च । भार्यायस्य स्वात्ता भार्यामधिगच्छेदिति ममावर्त्तनोत्तरकालं
विवाहविधानेन पूर्वमसम्भवात् ।

न च प्रयोजनानुरोधेन काष्ठादियाधः । एतद्वाक्यस्य निर्विष-
यत्वापत्तेः । न चापत्यार्थे दारान्तरकरणे कालविधिः । धर्मं चार्थं
चेत्यादिपर्यालोचनया धर्मार्थमपत्यार्थे च दारान्तरानुपपत्तेः ।
दारक्रियायामपि स्वतन्त्रकाष्ठादानेन क्रतुविधीनामाधानाण्ययन-
वदेव दारक्रियाप्रयोजकत्वाभावाच्च । अतएव विरक्तस्य न कर्मार्थं

* आधानाप्रयोजकत्वादिति भवितुमुचितम् ।

दारकिया किन्वात्रमान्तरमेव । किं चोपनयनात्पूर्वमाधानकरणे
जातदुचत्वाद्याधानकालसोपोऽष्टवर्षत्वाद्युपनयनकालसोपोवा प्रमन्येत ।
अतस्तेऽपि लौकिकाग्नावेव ॥ ६ ॥ ८ ॥ २ ॥

स्यपतीष्टि ॥ निषादेष्टेर्दंर्गपूर्णमासविक्रतित्वादतिदेशेनाहवनी-
यादिप्राप्तौ तेषामाधानाधीनत्वाद्भवत्यपि तस्य स्वतन्त्राधानविधौ
निषादेष्टिरेव तस्याधान प्रयोजयेदिति प्राप्ते ।

अथपि तस्या अग्निजनकाकाङ्क्षते जनकीभूतस्याधानस्य ब्राह्म-
णादिकर्तृकत्वेनैवोत्पन्नत्वान्निषादकृतेन तेनाग्निनिष्पत्तौ प्रमाणा-
भावात्, प्रकृतौ परमद्युक्तान्युपजीवनेनेहाहवनीयादिप्राप्तेरेवाभावाच्च,
न तेषु सा । विद्यायास्तु तद्भ्यतिरेकेण निषादेष्टेरेवासम्भवात्तदुपा-
यस्य लौकिकत्वेनाच्चेपोपत्तिरिति वैषम्यम् । तेनाहवनीयाद्यनाच्चेप-
कत्वेऽपि, यच्च कवनं होष्यन् स्यात् पञ्च भूस्काराण्य कृत्वा लौकि-
काग्निं प्रतिष्ठापयेदिति स्मृतिवचनेनाग्यन्तराभावे होममात्रोद्देशेन
लौकिकाग्निविधानान्तमेव तत्तद्देशे स्थापयित्वा तेखिष्टि कार्या ।

यत्तु तस्मिन् गृह्याणीति गौतमवचनं लौकिकाग्निप्रापकत्वेन
तन्त्ररत्ने उदाहृतं, तद्गौतमस्मृतौ तच्छब्देन स्नानाग्निरेव परामर्श-
न्निषादेष्टेयं गृह्यत्वाभावाच्चोपेक्षितम् । न हि गृह्यशब्दवाच्य-
दस्यव्योर्हितमिति व्युत्पत्ता अस्या अपि गृह्यपदवाच्यत्वम् । अग्नि-
द्युक्तप्रसिद्धा गृह्यपदस्य गृह्यसूत्रोक्तकर्मस्यैव छडत्वेन योगस्या
प्रयोजकत्वान् । इतरथा दग्निदिरपि गृह्यात्वापत्ते ॥ ६ ॥ ८ ॥ २ ॥

अथकीर्ति ॥ यो ब्रह्मचर्यावकिरेष नैर्चत गर्दभं पशुमालभे-
त्तेति श्रुतोयानोऽपि लौकिके एवाग्नौ । अथपि वैवर्णिकत्वे विद्वत्से

वा भार्याऽभावेनाधानामन्वयात् । न चावकीर्णिनोऽपि स्यात्
विवाहे बाधकाभावः ।

अविभूतब्रह्मचर्योत्पत्त्यां स्त्रियमुद्धरेत् ।

इति वचनेन विभूतब्रह्मचर्यस्यावकीर्णिनोऽङ्गतप्रायश्चित्तस्य
विवाहनिषेधात् । न ह्यचाविभूतब्रह्मचर्यपदेन हतब्रह्मचर्याश्रमोक्ते-
राश्रमयोः पौर्वापर्यामात्रस्थानेन विधानादवकीर्णिनोऽपि विवाहे
बाधकाभावः । स्यात् भार्यामुपेयादित्यनेनैव घानपूर्वभाविनो-
ब्रह्मचर्यस्य घानोत्तरभाविना विवाहेनार्यात्पौर्वापर्यभिद्वेरेण वचनस्य
साङ्गब्रह्मचर्यवत् एव विवाहाधिकार इत्येवमप्यतथाऽवकीर्णिनो-
विवाहानुपपत्तेः । अतः शोऽपि सौकिकाद्यावेव । आपसम्बादि-
वचनादप्यु वा ।

अथ ह्यावकीर्णियागो न दैवप्रकृतिकः गर्ह्यं पशुमिति पशु-
शब्दोपादानवेद्यर्थात् । किं तु अथ पशुकन्य इत्याश्रयाननोक्तायाः
स्मार्त्तपश्चित्तिकतैव्यताया एतद्गर्ह्यमिति केचित् ॥ ६ ॥ ८ ॥ ४ ॥

उदगयन ॥ श्रुतौ सतौ वा यस्मिन् कर्मणि दैवे पिद्ये
योदगयनशकृत्कृष्णपदादिर्यः कालः प्रत्यक्षवचनेनान्यार्थदर्शनकल्प-
विधिना वा विहितः, शोऽविरोधे ममुद्यमेन विरोधे विकल्पेन साङ्ग-
इत्येवं सुहृद्गुणा सूत्रकारः शिष्येभ्य उपदिष्टवान् ॥ ६ ॥ ८ ॥ ५ ॥ ६ ॥

यात्राकथनं ॥ दौचित्येति वशीतेति यात्रा यथापि
दक्षिणादानार्थं द्रव्यमस्ति तेनापि कार्या, न नविद्यमानद्रव्येणैव ।
नित्यवच्छरणेन सर्वदैव क्रतुना अपूर्वेषु च प्रयुक्तात् । न चाभ्या-
द्रव्यप्राप्तिद्वारा द्रव्यसंस्कारकत्वाद् द्रव्यपत्ते च तत्रापथोपाधवैय-

स्यात्, अथत्यपि निमित्तत्वश्रवणे प्रयोजनवशादेवाकाङ्क्षितविधिन्यायेन नियमविधिलोपपत्तिरिति वाच्यम् । अनाकाङ्क्षितविधानस्य फलकल्पकत्वेन दोषत्वात् । प्रकृते चाविद्यमानद्रव्यस्थले द्रव्यप्राप्तिरूपफलवद्विद्यमानद्रव्यस्थलेऽपि तत्फलत्वाविशेषात्कल्पनाऽभावेन दोषत्वाभावाद्याप्राप्तद्रव्यस्यैव प्रत्यपूर्वेण ग्रहणात् नित्यलोपपत्तेः । एवं विद्यमानेऽपि सोमे क्रयस्याप्यावश्यकत्वम् ॥ ६ ॥ ८ ॥ ७ ॥

तथा भञ्ज ॥ एवं पयोव्रताद्यपि विद्यमानेऽविद्यमानेऽपि भञ्जान्तरे स्यात् । अग्नीदग्नीन्विहरेति च प्रैषोऽन्यतोऽभवबुद्धेऽवबुद्धेऽपि च स्यात् । बुद्धेऽप्यर्थे एतद्बोधजन्यनिधमादृष्टमिद्वयं प्रैषावश्यकत्वात् । अत एव प्रैषजन्यबोधानुष्ठितेनैव फलमिद्विरिति कल्पनमपि प्रामाणिकम् । प्रैषग्रहणं च मन्त्रमात्रोपक्षणम् । तथा दर्भमयं वासो वाजपेथे वासोऽन्तरसत्त्वेऽपि परिधेयमेव ।

तथा यत् पशुभिर्मायुमलतोरोवा पङ्क्तिराहते अग्निर्मा तस्मादेनसो विद्यान्मुञ्चत्वश्च इति मन्त्रेण विहितस्य संश्रज्जहोमस्यापि पशुयामे नित्यं करणम् । न च संश्रज्जहोमस्य मान्त्रवर्णिकशब्दकरणादिजन्यदोषनिर्घातार्थत्वप्रतीतेस्तदनुरोधेन मायुपदवाच्यशब्दकरणादाप्तेव होम इति वाच्यम् । शब्दादिकरणस्य दोषजनकत्वे प्रमाणाभावेन मान्त्रवर्णिकफलकल्पनानुपपत्तेः । एतद्वत्त्वेनैव दोषकल्पने भौरवाच्च । किं च नात्र शब्दादिकरणादोषोऽपि तु तदनुकूलयद्ब्रह्मरूपादाख्यातार्थात् । तस्य च प्रतिबन्धकावशाच्छब्दाद्यनुपपत्तावप्युत्पत्त्यावश्यकत्वेन संश्रज्जहोमस्य नित्यत्वम् ।

तथा सोऽस्मान् द्वेष्टि थं च वथं द्विभ्र इति मन्त्रोऽपि द्वेष-

निश्चयमन्त्रेऽन्त्रे वा सर्वदैव प्रयोक्तव्य । न च मन्त्रलिङ्गवशेन
प्रकरणमद्भोच । परकर्तृकदेशस्याधोग्गत्वेन तदभावनिश्चयायोगात् ।
स्वनिष्ठदेशविषयस्थान्तत पापादेरपि सम्भवेन मन्त्रलिङ्गा-
विरोधात् ॥ ६ ॥ ८ ॥ ८ ॥

अनर्थक ॥ पयोप्रत यदि रोगोत्पत्त्यादिना मरणादिहेतु
सम्भाव्यते, तदा क्रतुविरोधप्रसङ्गाच्च कार्यमपि । जातेष्टिन्यायेन
गतार्थमपीदं शिष्यहितार्थमुक्तम् ॥ ६ ॥ ८ ॥ ९ ॥

पशुचोदनाया ॥ अग्नीषोमीय पशुमालभेतेत्यादौ पशुशब्दो-
न सामान्यवचन । न हि पशुत्व जाति, प्रमाणाभावात् । कार्य
ताया कारणताया वाऽनवच्छेदकत्वात् । नापि पुच्छादिमन्त्र
तस्यानुगतत्वाभावेन सामान्यत्वाभावात् । अतः पशुशब्दोव्यक्तिवाची ।
ततश्च सर्वासां अश्यादिव्यक्तीनामप्युक्तत्वाच्चाय मन्दिग्ध । तथा च
नार्थवादवदत्र आगस्य वपाया इति मन्त्रस्य निर्णायकत्वम् ।

यद्यपि चाय सामान्यवाची भवेत्तथापि मन्त्रस्य भिन्नवाक्यत्वा-
त्तद्भ्रुतिरेकेणैव विधे सर्वविषयतया पर्यवसानाच्च तत्सद्भोचकत्वम् ।
एव मत्यपि यदि मन्त्रस्य विधायकता भवेत्तदाऽऽप्येव वृणीते चीम्
वृणीत इतिवद्भवेदपि विशेष्यविशेषणभाव । न त्वेतदस्ति ।
अतोमन्त्रस्य हागपदं द्विजपुस्ताख्यगमनवत्वयोगेन वयोविशेषवच-
नत्वेन वा सर्वपशुपरम् । हागपदे वाऽय मन्त्र इति प्राप्ते ।

हागशब्दस्याग्ने रूढत्वेन योगिकत्वानुपपत्तेः पुस्तकतो विहितत्वेन
योगिकार्थग्रहणानुपपत्तेः न तावद्यौगिकम् । वयोऽवस्थाविशेष-
वचनत्वेऽपि च श्रोत्रादिशब्दवदजनतस्येव वयसो वाच्यानाद्यादि-

पशुत्वानुपपत्तेः, ह्यगवहणेनापि पशुत्वस्याविरोधोपपत्तौ मन्त्रस्य
पाचिकत्वकल्पनानुपपत्तेः, ह्यगस्यैव ग्रहणम् ।

यद्यपि पशुशब्दोव्यक्तिवचनः स्यात्तथापि युगपत्सर्वव्यक्तिग्रहणा-
भावेनैकव्यक्तिग्रहणे मन्त्रस्य निरवकाशत्वाच्छागव्यक्तिमात्रग्रहणेऽपि
न किञ्चिद्वाधकम् । वस्तुतस्तु सामान्यवाच्येवायम् । तदपि यद्यपि
न पुच्छवत्त्वादि, तथापि पुच्छत्वावच्छिन्नवत्त्वस्यैवानुगतस्य वस्तु
प्रकृत्या च विरोधः ।

वस्तुतस्तु पुच्छाद्यप्रतीतावपि पशुत्वप्रतीतेः पशुत्वं जातिरेवेति
सामान्यवचनत्वमप्यव्याहृतम् । तेन युक्त एव मन्त्रेण निर्णयः ।
भिन्नवाक्येऽपि च पशुच्छागशब्दयोर्विशेषणविशेष्यभावोवाक्यैकवाक्य-
तया न विरुध्यते । इदं च सर्वमजोऽग्नीषोमीय इति शाखान्तरवाक्य
नास्तीति कृत्वा चिन्तया बोध्यम् । तस्मिद्धं ह्यगवत एवाधिकार-
इति निरूपितोऽधिकारः ॥ ६ ॥ ८ ॥ १० ॥

इति श्रीभाट्टदीपिकायां खण्डदेवकृतौ षष्ठस्याष्टमः पादः ॥

अध्यायश्च समाप्तः ॥

समाप्तञ्च पूर्वपदम् ॥

प्रकृते तु प्रयाजादीनामाग्नेयेतिकर्तव्यतात्वेनैवानुगमात्तदेव विवृति-
सम्बन्धितावच्छेदकम् । पुरोडाशकपास्तादेस्य पुरोडाशसम्बन्धित्वे-
नावधारितस्य तेनैव रूपेण तुषोपवापाङ्गत्वात्तद्वोधकवाक्येऽति-
प्रसङ्गवारणाय तादृशोपकारद्वारेति विशेषणम् । पुरोडाशे अधि-
करणत्वेन तुषोपवापे करणत्वेनेति* तत्र द्वारभेदान् । केचित्तु
मादृशकस्त्रितवाक्यत्वमतिदेशत्वमित्याहुः । तदतिदेशान्तरेष्वथाप-
कत्वादुपेक्षितम् ।

अतिदेशनिरूपणोपोद्घातत्वेन चेटं निरूप्यते । किं प्रयाजा-
दीनामुपदेशेन प्रकृतिमाचार्यत्वमुत प्रकृतिविवृतिमाधारण्यमिति ।
माधारणे हि अतिदेशवैयर्थ्यमित्युपोद्घातता । तत्र यद्यपि प्रया-
जादिषु आग्नेयादिमात्रविषयकप्रकरणादेर्विशेषविषयत्व, तथापि
तत्कल्पस्य वाक्यस्य प्रयाजादिभिर्यजेतेत्येतादृशस्यैव कल्पन, न तु
प्रयाजादिभिराग्नेयादि कार्यं इति । आग्नेयादिभेदेनानेकवाक्य
कल्पनापत्तेः । नापि दर्शपूर्णमासो कार्याविति । तथात्वे तु सदेश-
वाचकस्य विधिवाचकस्य पटदस्य च कल्पनापत्तेः । तत्र च
यागत्वप्रसंगेभ्यस्तावच्छेदकत्वात्प्रकार्यत्वसिद्धिः ।

न हि तत्र प्रयाजादिविशिष्टयागकरणकप्रकृतभावनाविधिर्येन
विशिष्टकयविधिवत्प्रयाजादीनां प्रकृतभावनायामेवाश्वयात्पार्ष्टिका-
न्वयेऽपि प्रकृतयाग एवाश्व इत्यामस्येत । भावनानां व्युत्पत्ति
वाक्यादेव प्राप्तमाद्य विशिष्टविधाग्रहाः । व्युत्पत्तिवाक्येभ्येव तु

* एतादृशं जपयाजकोभूत्कपाधिकरत्वेन तुषोपवापे मादृशो
जकोभूत्कपादकार्येनेति,—इति मा० मुक्तक वाठ ।

भाट्टदौपिका ।

उत्तरपटकम् ।

सप्तमाध्यायस्य प्रथमः पादः ।

श्रुतिप्रमाणत्वात् ॥ एव माधिकारे उपदेशेऽवगतेऽधुना तद-
धौनसिद्धिरतिदेशे निरूप्यते अतिदेशोनाम, यः पदार्था-
यादृशोपकारद्वारा यदङ्गत्वेनावधारितस्तस्य पदार्थस्य तत्सम्बन्धि-
त्वेन रूपेण तादृशोपकारद्वारैवान्याङ्गताबोधक प्रमाणम् । भवति
हि प्रकृतिवद्विकृति कर्त्तव्यत्वेवमादिवाक्यं प्रयाजादिपदार्थानां
यादृशोपकारद्वारा आग्नेयाद्यङ्गत्वेनावधारितानामाग्नेयादिमन्त्रित्वेन
रूपेण तादृशोपकारद्वारा मौषाद्यङ्गत्वबोधकम् । एतद्वाङ्मणान्येव पञ्च
इवौषीत्यपि च तदीयवाङ्मणवत्त्वज्ञापनद्वारा तदीयधर्माणां वाङ्म-
णार्थभूतानामुक्तरीत्यैव विकृत्यङ्गत्वबोधकम् । माममेकमग्निहोत्र-
मित्यग्निहोत्रनामापि तदीयधर्मवत्त्वलक्षणा गौण्यैव चोक्तविधाङ्ग-
त्वबोधकम् । एव स्थानापत्यतिदेशे आश्रयतो धर्मातिदेशेऽपि च
लक्षणसमन्वयो बोधः ।

अथ च दर्शपूर्णमामादीनां स्वर्गाद्यङ्गत्वेनावधारितानां तेनैव
द्वारेण पापक्षयाद्यङ्गताबोधके यावज्जीवादिवाक्येऽतिप्रसङ्गवारणाय
तत्सम्बन्धिरूपेणैति विशेषणम् । न हि दशादि स्वर्गसम्बन्धित्वेन
रूपेण पापक्षयार्थता । प्रमाणाभावात् । अपि तु दर्शत्वादिनैव ।

वटितिकर्तव्यतासामान्यस्यापीत्यमिति पदकल्पनयाऽश्वयस्त्रीकारा-
 त्त्वर्गादिवाक्यवच्च प्रयागादिवाक्यानां विग्रहममर्पकतया तददेव
 नाकैकवाक्यतोपपत्तेरश्वयविशिष्टविभ्रातीयभावनाया एव विधाना-
 त्पार्ष्टिकान्तये च प्रकृत एव तद्भावनाकरणीभूते चागेऽनुयाहकत्व-
 कल्पनास्य मवार्थमौपदेशिकम् । उत्पत्तिवाक्ये इतिकर्तव्यतासामा-
 न्यान्यास्य न मरुद्द्वरितस्य विरूपानेकबोधजनकता । वाक्यैक-
 वाक्यताजन्यबोधस्तु न श्रुतशाब्दबोध इति न मरूपनानाबोधजन-
 कत्वमप्येकस्य । एत पारिव्रजकत्वाभावात्तदधर्मकालामेन्द्राग्रादीनां
 धमाकाङ्क्षायामतिदेशमिति ।

यत्तु मूले अतिदेशमिच्छये यजिप्रयुक्तत्वं वा धमाणां अपूर्वं
 प्रयुक्तत्वं वेति चिन्तान्तरं कृतं, तद्यजिप्रयुक्तत्वेऽपि प्रकृतयजिप्रयुक्त-
 तोपपत्तेरितरथाऽपुनंप्रयुक्तत्वेऽपि तदनापत्तेर्नाविमिकेन पौनहत्यापत्ते-
 र्योपेक्षितम् । स चातिदेशोदिविधोवचनातिदेशो नामातिदेशश्चेति ।
 आद्योऽपि प्रत्यक्षवचनातिदेशोऽभ्युमितवचनातिदेशश्चेति । अभ्युमित-
 वचनातिदेशोऽपि त्रिविधः । सादृश्यकल्पितवचनातिदेशः । म्याना-
 पत्तिकल्पितवचनातिदेशः । आश्रयोपस्थितिकल्पितवचनातिदेश-
 श्चेति ॥ ७ ॥ १ ॥ १ ॥ ० ॥

धमान् ॥ तत्र प्रत्यक्षवचनातिदेशो निरूप्यते । इदुनामैकाहो-
 ष्योतिष्टोमविकारः । तत्र प्राकृते मासि वषट्कारनिधनमाद्यातम् ।
 प्राकृतविद्युतौ च इत्याकारस्य शोचं प्राकृते मश्राद्यात् मासः । तत्र
 धमानमित्युक्तेनेमेति श्रुतम् । तत्किमनुवाद एतातिदेशविधि-
 रितिचिन्तायाम् । इतरथाऽप्यस्य अथिहितवचनमेतं आःक प्रथिहना

प्रयाजादिवैशिष्ट्यं भिन्नवाक्यत्वादेवाम्भवि । न हि तत्तद्वाक्यार्थ-
बोधवेलायामनन्वितस्य प्रयाजादेर्वाक्यैकवाक्यतावेलायामन्वयसम्भवः ।
प्रकृतदुश्चरितस्य विधेरैकरूप्यैकैकशाब्दबोधजनकत्वमिति नियमात् ।
अतो न प्रयाजादीनां प्रकृतिमात्रगामित्वम् ।

अथवा दर्शपूर्णमासाभ्यां स्वर्गकामो यजेतेति वाक्यं न स्वर्ग-
सम्बन्धपरम् । मार्वाक्याम्वाक्येनैव प्राप्तेः । अपि तु ममिदादि-
वाक्यैकवाक्यतया यागोद्देशेन प्रयाजादिविधिपरम् । अतश्च तत्र
यागत्वस्यैवोद्देश्यतावच्छेदकत्वात्सर्वार्थता ।

न च तत्र दर्शपूर्णमासपद उद्देश्यविशेषण उद्देश्यमसर्पकमेव
वाऽस्त्विति शङ्क्यम् । विशिष्टोद्देशे वाक्यभेदापत्तेः । धातोरुद्देश्य-
परत्वे सम्भवति उपपदस्याऽन्याव्यवाच्यत्वाच्च । अतश्च तत्रत्यदर्शपूर्णमासपदं
कृत्या कालपरमेव सर्वव्यायेषु य इत्येति वाक्यप्राप्तकालानुवाद-
कम् । अधिकरणस्यापि करणत्वाच्च तृतीया । तथा स्वर्गकामपदं
चावयुत्यानुवादः । सर्वथा सर्वधर्माणां सर्वफलवटर्षत्वमुपदेशेनैवेति
न छिद्यदितिदेशः । एव च समानमितरन् यन्नेनेत्याद्यनुवाद एव ।
अग्निहोषमित्यादि नामापि मिहो देवदत्त इतिवत्सिद्धसादृश्य
तत्प्रत्यन्यायमेव वाऽऽदायानुवादकमिति प्राप्तेः ।

यद्यपि यागानुवादिन धर्मविधिस्तथापि अनुवादस्य मति
समावे मन्निहितगामित्वनियमाद्वैशिष्ट्यभिर्यजेतेतिवत्प्रकृतिमात्रगामि-
त्वम् । विशेषतश्च नवमासान्यायेन यागस्वरूपे आनर्पकादपूर्व-
साधनत्वलक्षणार्थमपि प्रकरणानुप्रवेशः ।

वस्तुतस्त्यपत्तिवाक्येष्वकाङ्क्षायत्नेनेष्टमागान्यस्य भाष्यत्वरूपेण

वितोदनादयस्त इहाप्यतिदिश्यन्ते । ये वा श्येने प्राहताङ्गानुवादेन विहिता लोहितोष्णीपादयस्त एवातिदिश्यन्ते ।

यत्तस्मिन् पक्षे गैतेषामेव नियम इति तन्त्रद्रोहं, तद्वान्तरमादृश्याग्ने प्रमाणाभावादुपेक्षितम् । अस्मिन् पक्षे इयु-यागोद्देशेनानेकपदार्थविधानायोगात्पदद्वयेन लक्षणया श्येनीयप्राहताङ्गसम्बन्धिविकारमात्रस्योद्देशेन विधानम् । यद्वा इतरपदे सन्निहितत्वाग्ने प्रमाणाभावात्प्राहताङ्गानामपि चोद्देश्यतया पूर्वमुक्तत्वात्पूर्वाक्तप्राहताङ्गभिश्चतस्रदृशप्राहताङ्गान्तराणामेवेतरपदेन* यदणम् । तेषामतिदेशेन सन्निहितत्वात् । तादृशप्राहताङ्गोद्देशेनैव च श्येनसादृशविधि ।

सादृश्य चास्मिन् पक्षे श्येनीयप्राहताङ्गवृत्तिधर्मसमानधर्मवत्त्वम् । न च धर्म श्येने प्राहताङ्गानुवादेन विहितो विकारो लोहितोष्णीपादिः । अतएव सादृश्यं न श्येननिरूपितम् । अपि तु श्येनीयप्राहताङ्गनिरूपितमेव । उपमानतावच्छेदकसम्बन्धेन श्येनवृत्तिधर्मस्य लोहितोष्णीपादेऽस्यैव सम्बन्धेन प्राहताङ्गेष्वभावात् । उपमानतावच्छेदकसम्बन्धेनोपमेयवृत्तित्वे एवोपमानियमात् । अतएवास्मिन् पक्षे श्येनपदं श्येनीयप्राहताङ्गपरम् । ततश्च फलतस्तादृशधर्मा-एव इक्षुपूर्वमाधनीभूततादृशप्राहताङ्गोद्देशेन विधीयन्ते ।

अतएव विधेयमामर्थानुरोधेन श्येने यो विकारो यत्प्राहताङ्गे विहितमाप्राहताङ्ग एव सोऽव विधीयते । इतरथाऽप्राहताकार्य-

* प्राहताङ्गाक्तगामितरपदेन,—इति श्या० पुस्तके पाठ ।

थास्य अमन्त्रिहितश्येनवैशेषिकधर्मवाचित्वम् । तेषाममन्त्रिहितत्वात् ।
अपि तु ये ज्योतिष्टोमातिदेशेन मन्त्रिहितास्तत्परत्वमेव । तेषां
च श्येनेऽप्यतिदेशप्राप्तत्वेन श्येनमादृश्योपपत्तेरनुवाद एवायमिति
न श्येनवैशेषिकाणां वचनातिदेश इति प्राप्ते ।

इतरशब्दस्य मन्त्रिहितवाचित्ववत्पूर्वोक्तैतरतत्सदृशवाचित्वमपि
लोकसिद्धम् । चैत्रमैत्रयोः कम्बलकौशेये देये इतरद्विष्णुभिन्नाद्येत्यात्र
मन्त्रिहितपूर्वोक्तैतरतत्सदृशवस्त्वादरेव प्रतीतेः । अतश्च वार्तिक-
कारीया पूर्वोक्तमादृश्यस्य अवाच्यत्वोक्तिरुपेक्षणीयैव । ततश्च यत्स-
न्त्रिहित प्राकृतं, न तत्पूर्वोक्तसदृशम् । अप्राकृतानां मन्त्राहादीनां
पूर्वोक्तत्वात् । यच्च सदृशं श्येनवैशेषिकं अप्राकृतत्वसाधर्म्यात्
न तत्सन्त्रिहितम् । ततश्चावस्थावहेषे अन्यतरस्मिन्वचनार्थवत्त्वाय
मन्त्रिधि हित्वा मादृश्यपरिग्रहेण श्येनवैशेषिकाणामेव इतरशब्देन
ग्रहणम् । न ह्यन्यथा विध्यन्तराग्रेषभूतस्यानुवादस्यार्थवत्त्वं सम्भवति ।

ततश्च श्येनमादृश्यवद्यत्पूर्वोक्तसदृशं पूर्वोक्तभिन्नं, तद्विधौ कुर्या-
दितिवाक्यार्थः । श्येनमादृश्यं च श्येननिष्ठाङ्गवृत्तिधर्मसमानजा-
तीयधर्मवत्त्वम् । भवति हि श्येननिष्ठाङ्गानां कण्टकवितोदना-
दीनां ये धर्माः कण्टकवितोदननादयस्तत्समानजातीयान्त एव
तदन्वं कण्टकवितोदनादौ । अतएव श्येनपद श्येनाङ्गपरम् । न तु
यथाश्रुतम् । न हि श्येनप्रतियोगिक मादृश्य कण्टकवितोदनादौ
सम्भवति । अतश्च फलतः श्येनधर्मा एव पूर्वोक्तसदृशाः पूर्वोक्त-
भिन्नाय कार्या इति पर्यवसितोऽर्थः । पूर्वोक्तमादृश्यं चाप्राकृतत्वेन
प्राकृताङ्गमुद्दिग्यविहितत्वेन वा । तेन श्येने ये अपूर्वाधर्मा कण्टक-

स्योक्तत्वाद्वाचवा*दपेक्षितत्वाच्चाप्यर्थस्यैवातिदेशः । अतएवातिदेश
लक्षणमपि नामद्वयम् ।

तदिह हविर्विधायकत्वात्स्यैवेह ब्राह्मणपदेनोक्तत्वात्सार्थवादक-
स्यैव विधायकत्वादाकाङ्क्षाऽभावेन प्रधानातिदेशाभावेऽपि स्तुति-
मात्रस्यातिदेशो न लङ्गानाम् । तेषां स्वस्त्राङ्गविधिविधेयत्वेन हवि-
र्विधिविधेयत्वाभावात् । अतएव वरुणप्रघासेषु अग्निं मन्यन्ति
प्रसुवो भवन्ति, इत्यादिविधयोऽणुपपद्यन्ते । अन्यथाऽतिदेशादेव
प्राप्तत्वेन वैयर्थ्यमिति प्राप्ते ।

अङ्गविधीनामप्येतद्द्विःसम्बन्धङ्गविधायकत्वेमेतद्ब्राह्मणलोपपत्तेः
प्रास्वस्य महाविषयत्वमिद्वयं अङ्गानां स्तुतेश्चातिदेशः । न
चापेष्वाक्रमेणैव सर्वेष्वन्यथादर्थभावनाया इतिकर्तव्यतापेक्षाया-
मङ्गातिदेशेऽवगते पश्चात्तद्विशिष्टार्थभावनाया विधिसम्बन्धावग-
मोत्तरं तस्य स्तुत्यपेक्षायां स्तुत्यतिदेश इति विरम्य व्यापारत्वा-
पत्तिः । दृष्टसामान्यवदितिकर्तव्यतासामान्याच्चेपादेव तद्विशिष्ट-
भावनाविधिमिद्वेः स्तुत्यपेक्षावेलाघामेवातिदेशप्रवृत्तेः । अतएवानु-
मानिकवचनाद्यतिदेशेऽपि अर्थवादातिदेशमिद्विः । या त्वेवं मति
विश्वजिति आतिदेशिकार्थवादिकफलकल्पनाप्रसक्तिः, सा कौस्तुभे
एव निरस्ता ।

वस्तुतस्तु वाचनिकातिदेशस्य भिन्नवाक्यविधया प्रमाणत्वादुत्प-
त्तिवाक्ये इतिकर्तव्यतासामान्याच्चेप आवश्यक एव । न च प्राग्-

* साधवात्,—इति व्या० पुस्तके नास्ति ।

कारितापत्ते । अतोऽस्मिन्नपि पक्षे विवक्षितगत्या रूपसम्बन्धित्वे-
नैव तादृशश्रेणीयविकारविधि । न चैवमस्यातिदेशस्य कल्पितत्वा-
भावादासुमानिकवचनातिदेशापेक्षया प्राबल्येऽपि श्येनेन समान
मिति पददये तादृशविकारसूत्राणां आवश्यकत्वानामातिदेशा-
पेक्षया प्राबल्ये प्रमाणाभाव । नामातिदेशस्यल्लेऽग्निहोत्रपदेनाम
भिहितानामेव धर्माणां लक्षणा, वचनातिदेशे तु समानपदे-
नोक्तानामेव तादृशधर्माणां विधेयतावच्छेदकौभूतश्रेणीयप्राहताङ्ग-
वृत्तिविकारत्वावच्छिन्नत्वमित्यर्थं लक्षणेति तस्य तदपेक्षया प्राव-
श्यात् ॥ ७ ॥ १ ॥ २ ॥

पञ्चमक्षरेषु ॥ चातुर्मास्येषु वैश्वदेवे पर्वणि आद्यानि पञ्च
हवीषि सधर्मकाणि विधाय बरुणप्रघासेषु विहितानि । तेषां
च विनिगमनाविरहेण अभ्यासात्कर्मन्तरत्वम् । बरुणप्रघासस्य
हवि सन्निधौ सैतद्ब्राह्मणान्येव पञ्च हवीषि यद्ब्राह्मणानीतराणि
इति श्रुतम् । इतराणि वैश्वदेविकानीत्यर्थं । अत्र च ब्राह्मण-
स्यैवातिदेशः ।

यद्यपि चान्यत्रोपकारस्य तत्पृष्ठभावन पदार्थानामेव चाति-
देशो न तु पदार्थबोधकशास्त्राणां प्रयोजनाभावात्तथापीह लक्ष-
णार्थां प्रमाणाभावाच्छास्त्रस्यैवातिदेशः । न च शास्त्रस्यैवातिदेशे
तद्विहितपदार्थानां प्राहृतोपकाराभावे उपकारान्तरकल्पनापत्ते-
रुद्बन्धाधानुपपत्तिः । शास्त्रस्यापि विजातीयोपकारजनकविजातीय
पदार्थप्रतिपादकतया निरूपितरूपस्यैवातिदेशादुपकारान्तरकल्प-
नानुपपत्त्योद्बन्धाधीपपत्तेः । वस्तुतस्तु ब्राह्मणपदेनार्थविधायकवाक्य-

देशवाक्यम्याङ्गविधिपरत्वे लिङ्गमिति लिङ्गदर्शनसूत्रस्यार्थः । अतः
मिद्व अङ्गानामप्यतिदेश इति । न चामिच्चैककपालयामानुरोधेनैव
वैश्वदेविकधर्मप्राप्तिमिद्वैरतिदेशविधानर्थक्यम् । यत्र धार्याविरा
जादिविरुद्धधर्मविषये मुख्यत्वभूयस्त्वाभ्यां दार्शिकधर्मप्रसक्तिस्तद्विषये
वैश्वदेविकधर्मप्राप्त्यर्थत्वेन सार्थक्यात् ॥ ७ ॥ १ ॥ १ ॥

एककपाल ॥ एवं साकमेधे श्रुतयोरैन्द्राग्नैककपालयोरपि एत-
द्वाङ्गण ऐन्द्राग्नौ यद्वाङ्गण इतरः, एतद्वाङ्गण एककपालो यद्वाङ्गण-
इतर इति वाक्याभ्यां सार्थवादकमाङ्गविधिकाण्डस्यातिदेश इत्युत्तर-
विवचया स्मार्थते ॥ ७ । १ ॥ ४ ॥

एककपालानां ॥ एककपालस्य प्रकृतिभूतएककपालो वारुण
प्रघासिक एव । न तु धर्मभूयस्त्वेऽपि वैश्वदेविकः । वक्ष्यमाणा-
त्सर्वैककपालेषु चोदनालिङ्गातिदेशादेव वैश्वदेविकधर्मप्राप्तिमिद्वेः ।
अतन्यलभ्यकतिपयधर्मप्राप्त्यर्थं वारुणप्रघासिक एव । एव चैन्द्राग्न-
प्रायपाठोऽप्युपपद्यते । तत्र हि न दार्शिकैन्द्राग्न्यातिदेशविधिः ।
चोदनालिङ्गातिदेशादेव मिद्वेः । नाथैन्द्राग्नान्तराणाम् । अनु-
पस्थितत्वान् । अतएव चातुर्मास्यप्रकरणस्यत्वेनोपस्थितनादैश्वदेवे
चैन्द्राग्नभावादाहणप्रघासिकस्यैव । अतस्तत्राप्यपाठादपि साकमेधैक
कपालस्य वारुणप्रघासिकैककपालप्रकृतित्वम् । धर्माश्च हिरण्यव्यः
सुचो भवन्तीत्यादय सामान्यविहिता इति भाष्यकारः ।

वस्तुतस्तु साकमेधस्यपञ्चमसरेषु अतिदेशविधिरस्ति न वा ?
अन्धे दर्शपूर्णमासविकारत्वापत्तेर्भूयोऽनुग्रहाय न हिरण्यवत्यादि-
प्रसक्तिः । आद्येऽपि एतदधिकरणन्यायस्यान्यलभ्यत्वस्याभावाद्धर्मभूय-

स्वातिदेशे तस्य निरुक्ताङ्गत्वे प्रमाणाभावात् इतिदेशलक्षणस्याव्याप्तिः ।
 लक्षणेऽङ्गत्वपदेन भावनेतिकर्तव्यतात्वेनान्वितत्वस्य विवक्षितत्वात् ।
 अतस्वार्थभावनेतिकर्तव्यतात्वस्य तत्करणोपकारजनकरूपस्य शाब्द-
 भावनेतिकर्तव्यतात्वस्य च हृदयिण्यत्वात् तत्करणोपकारजनकज्ञानविषय-
 तास्यस्य द्विविधस्य सङ्गः । अन्वितपदोपादानाच्चार्थिकप्राप्तिको-
 पकारजनकेऽपि नातिदेशः । तस्य प्रकृतभावनान्वितत्वात् ।
 तथादुभयातिदेशः । अग्निमन्वनादीनां तु दक्षिणविद्यारे प्राण-
 भावाद्युक्तस्य पुनर्विधिः । अतएव नवप्रयाजत्वादेरतिदेशाद्वाजिनो-
 यजति आहुतीनां सप्तथै विश्रन्त्यायेति सिद्धमप्युपपद्यते । इत-
 रथा विश्रन्त्यानुपपत्तेरिति सूत्रकारभाष्यकारौ ।

वस्तुतस्तु मारुतीयागस्यापि वैश्वदेविकामिवायागविकारत्वा-
 न्नवप्रयाजत्वादिवदेवाग्निमन्वनादीनामपि प्राग्निमन्वनाश्रय वैश्व-
 परिहारः । आमिषैककपाष्ठानुरोधेनैव च नवप्रयाजत्वादिभिद्वे-
 क्षिंश्रन्त्याप्युपपत्तिः । न च भूयसां दर्शपूर्णमासविकारत्वात्तदनु-
 रोधेन पञ्चप्रयाजत्वम् । पशुपुरोडाशवत्त्वात्तदपि पञ्चत्वाविरो-
 धात् । अतो भाष्यमनादृत्य सूत्रमेव व्याख्येयम् । अग्निमन्व-
 नादिवाक्त्वानामौचित्येनातिदेशविधिस्तत्पर्यत्वात्तत्प्राप्तत्वादिति सूत्र-
 विधायकत्वातिरिक्तत्वावकरूपप्रयोजनकथनार्थम् । तदेव चाति-

* निरुक्ताङ्गत्वाभावेन,—इति सो० पुस्तके पाठः ।

† हृदयिण्यत्वं,—इति नास्ति सो० पुस्तके ।

‡ भूयसा, इति व्या० पुस्तके पाठः ।

अथ सप्तमाध्यायस्य द्वितीयः पादः ।

साध ॥ प्रकृतौ ज्योतिष्टोमे अभिवत्यामुत्पन्न रथन्तर विहृति-
विशेषे अविवाक्षादौ कवतीषु कर्तव्यत्वेन श्रूयते, कवतीषु रथन्तर
गायतीत्यादिना । तथा यद्योन्या गायति तदुत्तरयोगायतीत्यादि
च श्रुतम् । तत्र रथन्तरादिशब्दानाङ्गीतिविशेषविशिष्टार्थां अचि-
प्रयोगाद्विशिष्टवाचित्वे प्राप्ते । आहृत्यधिकरणन्यायेनैव गीति-
विशेषमात्रं विजातीयगौतिलमात्रं वा वाच्यम् । एव सामशब्द-
स्यापि गीतिमात्रं गीतिलमात्रं वा वाच्यम् । न तु गीतिसादि-
शिष्टा वा अक् । तस्या व्यक्तन्यायेनारुष्यपदं इव सति मुख्यार्थवाधे
लक्षण्या बोधोपपत्तेः ।

आहृत्यधिकरस्यैव तु प्रयोजनकषणार्थानि सूत्राणि । यदि हि
अस्माचित्त्वं भवेत्तदा अचि अच्यतिदेशासम्भवात्* कवतीशब्द
कार्यलक्षणार्थं । तत्कार्यमर्थप्रकाशनं लक्षणादिना अभिवत्या कुया-
दितिकवतीकार्ये अगन्तरस्यानिदेशः । देशलक्षणार्थो वा । कवती-
देशे अभिवती पठेदिति । जघन्य रथन्तरपदं वा तद्धर्मलक्षणार्थं
घट्टर्मातिदेशार्थं कवतीषु सञ्जीवनादीन् रथन्तरधर्मान् कुर्यादि-
त्यर्थं । अन्ये तु भाष्यस्या पक्षा असम्भवदुक्तित्वाच्च लिखिता ।

* इत्यमेव पाठ सर्वत्र । अचि अच्यतिदेशासम्भवात् — इति तु
भवितुमुचितं प्रतिभाति

स्वलाभाय वैश्वदेविकपञ्चमस्वराणामेव धमातिदेगात्तथैव वारुण-
प्रथामिकहिरण्यमयत्वाद्यप्राप्तिः ।

वस्तुतस्तु याजिकाचाराद्यथ वरुणप्रथामेषु सुगन्धरोत्पत्ति-
प्रमक्ति'स्तथैव हिरण्यमयत्वात्प्रथामयत्वादेर्विध्योचित्येन दक्षिणविहार-
एव तन्निवेगादैश्चाग्नैककपालघोरपि न हिरण्यमयत्वाद्यतिदेगः ।
अमु वा न, तथापि यद्येष्टाद्याद्यतिदेगविधिवैषम्यमिद्यैव भूयमा-
मनुष्यमयत्वात्तद्वीहृत्य हिरण्यमयत्वाद्यनुष्ठानमित्युच्येत, तत्र षष्ठाग्नैक-
कपालघोरमण्येऽन्यतरातिदेगेवै तन्प्राप्तिमिद्वैरितरागर्हक्यम् । अतो-
ऽन्य तत्तद्विधेयविहितधर्मप्राप्तिमिद्वयमेवेदमतिदेगादयम् । त्रिषेप
विहिताद्येष्टाग्रे याज्यादयः । एककपालेऽपि केचित्प्रागान्तरैश्चानु-
सन्धेया इति ध्येयम् ॥ ७ ॥ १ ॥ ५ ।

इति श्रीयजुर्वेदसंहितायां भाष्यटीपिकायां

सप्तमाध्यायः प्रथमः पाठः ॥

अथ सप्तमाध्यायस्य तृतीयः पादः ।

उक्तम् ॥ इदानीं नामातिदेश प्रसूयते । सामन्निहोष जुहोतीत्यादौ नैषमिकाग्निहोषवाचिनोनाम्नो न तावत्कर्मन्तर-
वाचकत्वम् । अनेकशक्तिकल्पनापत्तेः । दर्विहोमत्वेन चोदनालिङ्गा-
तिदेशाभावान्नामातिदेशाभावेऽग्निदेवताकत्वे प्रमाणाभावेन तस्य-
स्यन्यायानुपपत्तेश्च ।

न च यदाहवनीये जुहोतीत्यनेनाग्ने प्राप्नोत्यादम्यधिकरणकत्वेन
योगोपपत्तिः । तस्यातिप्रसङ्गत्वेन इत्यादिकल्पने पुनर्गौरवता-
दवस्थात् । अन्तोदात्तस्वरस्य सप्तमीषड्मीहावनुपपत्तेश्च । सप्तमी
तत्पुरुषस्य श्रौष्ट्यादिगणे पाठाभावेनानुपपत्तेश्च । यदि तु नित्या-
ग्निहोषे इवाग्नेर्होष होम इति व्युत्पत्त्या अधिकरणत्व घट्टयर्मन्नी-
कस्य मासाग्निहोषेऽपि योग आश्रीयेत, तर्थापि प्रचुरप्रयोगादग्नि-
होषपदस्य निरूढलक्षणया नित्याग्निहोषे प्रयोगात्तस्यास्य शक्ति-
तुल्यत्वेन सामाग्निहोषे तदसम्भवाद्गौणत्वमावश्यकम् । अनर्थैव च
दिशा मास दशपूर्णमासाभ्यामित्यादौ गौणतोपपादनं द्रष्टव्यम् ।

अन्यथा य इत्येत्यादिना पौर्णमासीकास्तकत्वप्राप्तेरुभयत्र स्नात-
जिक्त्वाविशेषात् । दशादिकास्तप्राप्तावपि वा एकत्र मुख्यत्वापरत्र
गौणत्वनिषेधात् । प्रबिहूदशादौ निरूढलक्षणाया आवागमके च
शौभिकचोदनाभिज्ञातिदेशेनैव रूपमाभोपपत्तौ तदभावस्याप्यथा-

सिद्धान्ते तु लक्षणायां प्रमाणभावादृच इह बोधसैवाभावेन
गौतिमात्रस्यैव कवतीव्यतिदेश इति । प्रयोजनम्, प्रसङ्गादाकृत्यधि-
करणसिद्धस्यैव गौतिवाचित्वस्योपहलकानि कानिचिसिद्धदर्शन-
सूत्राणि इति द्रष्टव्यम् ।

न च यद्योन्याङ्गायतौत्यादौ योनिमन्वन्धिलेन रूपेण विधेय-
त्वादतिदेशलक्षणोपपत्तावपि कवतीपु रचनारं गायतौत्यादौ रच-
नारत्वस्यैव विधेयतावच्छेदकत्वादतिदेशत्वानुपपत्तिरिति वाच्यम् ।
तत्रापि धर्मयाहककृतोपकारत्वाभार्यमभिवतीमन्वन्धित्वस्यैव विधेय-
तावच्छेदकत्वात् । वस्तुतस्तु गृहमेधीये आज्यभागविधेरतिदेशत्वा-
भाववदस्त्राण्यतिदेशत्वाभावे न काचित्त्वतिः । लाघवेनाभिवतीपु येन
रूपेणोपकारकत्वं तेनैव रूपेण कवतीपु उपकारकत्वस्वीकारेणो-
द्योपपत्तेः ॥ ७ ॥ ९ ॥ १ ॥

इति श्रीखण्डदेवहृती भाट्टदीपिकायां

सप्तमाध्यायस्य द्वितीयः पादः ॥

येनैव प्रथममव्ययनेनेति व्युत्पत्त्वा प्रायश्च्युतयोगेन द्वादशा-
 दिकेऽहनि प्रवृत्तिकेनैव गावामयनिकेऽपीति प्रायश्च्युतयोगेनोभय-
 चापि मुख्यतयैव प्रवृत्तौ गौणत्वे प्रमाणाभावः । न चात्र पूर्व-
 वद्वादशादिके प्रचुरतरः प्रयोगो येन तत्रैव कृटिर्निहृदलक्षणा वा
 अन्यत्र तु गौणीत्याश्रीयेत । अतोऽत्र न नामातिदेश्य प्रायणीय-
 पदे । वैश्वानरपदं तु प्रकरणे वैश्वानरग्रहविधानान्तरप्रख्यन्यायेन
 नामधेयमपि वैश्वानरमंजकस्य मधर्मकस्य कर्मान्तरस्थाप्रसिद्धैर्न-
 वातिदेशकम् । ज्योतिष्टोमपदं तु ज्योतिष्टोमधर्मप्रतिप्रसवार्थं सम्भ-
 वत्येवातिदेशकम् ।

तेनैव तत्सुत्यायां* विरोधे न गणत्वषामान्याद्वादशाधिकद्विती-
 याहर्धमाः । अपि तु ज्योतिष्टोमिका* । साधारणस्तु भूयोऽनुग्रहाय
 द्वादशादिका एव । इदं चाधिकरणं गावामयनिके प्रथमेऽहनि
 प्रायणीयपदस्य भाष्यकारादिभिर्लक्षणादवगन्तव्यम् । यदा तु
 कन्दोगसूत्रानुसारेण प्रायणीयपदस्य गावामयनिके द्वितीये चतु-
 र्विंशेऽहनि प्रयोगस्तदाऽतिदेशो भवत्येवेति ध्येयम् ॥ ७ ॥ ४ ॥ २ ।

विषयजिति ॥ विश्वजित्सर्वप्रष्टोऽतिरात्र इत्यत्र सर्वंपृष्ठशब्दोऽनु-
 वादोऽथवा षाड्दिकानां रथन्तरग्रहद्वैरूपवैराजशाकरैवतानां
 मासां विधिरिति चिन्तायाम् । पृष्ठशब्दस्य स्रोत्रवाचित्वात्सामपरत्वे
 विधौ सप्तपापसेर्जातिष्टोमे च पृष्ठैः श्रुतत्वेन पक्षां पृष्ठस्रो-
 चाणां विधानस्य त्रिषाधिकरणे कौस्तुभे व्युत्पादितत्वादिहान्तिदेशेन
 ब्रह्मप्राप्त्युपपत्तेर्विशिष्टविधिगौरवात्सामुवाद् एवायमिति प्राप्ते ।

* तेनैतसुत्यायां,—इति सो० पुस्तके पाठः ।

साधकत्वाच्च । एतेन गौणत्वाभावेऽपि एकनामकलसादृश्येन
 चोदनात्किङ्गातिदेशादेवाग्निहोत्रधर्मलाभदत्तपास्तम् । उभयत्र नि-
 हृदलक्षणार्था प्रमाणाभावेनैकनामकत्वामिद्धेः ।

न च तथापि देवताकालादिरूपगुणविधायकत्वेनैवोपपत्तौ
 गौणत्वे प्रमाणाभावः । तत्रत्याधिकरणोक्तकौस्तुभरीत्या समासाम्भ-
 वेन देवताविध्यनुपपत्तेः । कालस्य प्राप्तत्वादिना विध्यनुपपत्तेश्च ।
 अतस्याग्निहोत्रादिशब्दाः कर्मान्तरे गौणाः । तत्र व्यर्थरूपधर्म-
 लक्षणापूर्वकं कर्मान्तरे गौणीति प्राप्तः । तस्मिद्धिसूत्रोक्तकौस्तुभ-
 रीत्या तु गौणीज्ञानकार्यतावच्छेदकमेवाग्निहोत्रोत्रधर्मविशिष्टकर्मा-
 न्तरशब्दबोधत्वमित्यपि शक्यं वक्तुम् । तत्र च सिद्धो देवदत्त-
 रतिवत्प्रमाणान्तरमिद्धसादृश्येन गौणत्वाम्भवेऽपि शक्तिश्चैव वाक्ये
 तदीयधर्मविशिष्टकर्मान्तरविधानेन भाष्यसादृश्येन गौणत्वोपपत्ति-
 रिति मिद्धो नामातिदेशः । पठार्थातिदेशेऽपि च निरूपितरूप-
 श्चैवातिदेशादूह्यधमिद्धिः ॥ ७ ॥ ४ ॥ १ ॥

अपि वा ॥ दादशाचे प्रथममहः प्रायणीयं मधर्मकं विधाय
 गवामयने वैश्वानरो ज्योतिष्टोम प्रायणीयमहर्भवतीति श्रुतम् ।
 तदेते दे कर्मणी विनिगमनाविरहादिति निर्णीतं प्रकरणान्-
 राधिकरणे कौस्तुभे । तद्वच गावामयनिकप्रायणीयपदं पूर्वव्यायेनेव
 दादशाहिकप्रायणीयधर्मातिदेशार्थम् । न च चोदनात्किङ्गाति-
 देशादेव तत्राग्निमिद्धेनामातिदेशवैयर्थ्यम् । गणत्वमास्येऽपि दादशा-
 हान्तर्गतदादशाहस्यैव चोदनात्किङ्गातिदेशेन धर्मप्राप्तेर्वैयर्थ्यमापत्त्वा-
 दिति प्राप्ते ।

अनुवादत्वे वैयर्थ्यापत्तेः । पत्रमाने रथन्तरमाभवे सहस्रव्यत-
 रतराणि वैरूप्यं होतुः पृष्ठे वैराज मैत्रावरुणस्य रैवत ब्राह्मणाश्वमिनः
 प्राकरमच्छावाकस्येति मन्त्रिवेगमात्रविधिरूपतात्यर्थं ग्राहकधलेन सर्व-
 पृष्ठशब्दस्य निरुद्धमूलतया यादृहिकरथन्तरादिमानपरत्वावगतोऽपि-
 मेव विधिः । निरूपितस्य पृष्ठशब्दस्य निरुद्धमूलतया न्यायानार्थाऽर्थ-
 वादः कौस्तुभे । अतएव सर्वपदेनातिदेशप्राप्तयोर्नैकव्यकथोर्दृश्य-
 कारयोः समुच्चयविधिरित्यप्यपान्तम् । होतुः पृष्ठे वैरूप्योपदेशिक-
 सेन तयोर्वाधात् । सर्वशब्दस्य प्रकृत्यापेक्षत्वेन द्यौरसम्भवाच्च । अतः
 यादृहिकानां विधिः । यस्मिन्ने तु एकमेव प्रकृतौ पृष्ठशब्दं पृष्ठदयं
 वा, तस्मिन्ने अभाप्रत्वाटपि नागुवाटः ।

अथ च यद्यपि न नामातिदेशः, सर्वपृष्ठशब्दस्य पदद्वयव्यति-
 भावात् विश्वजिति यज्ञप्रोहिणौ प्रकृतेर्गोविताभावात् । न चाथ
 वचनान्तिदेशः । गृहमेधीये चाथ्यभागी यज्ञतीतिवदेव पददीप-
 मस्य विधेयतामवच्छेदनात् । तथापि उपदेश एवाथ रथन्तरा-
 दीनाम् । अतएव न पदद्वयसंभारानामिह करणम् । अन्य-
 कर्माङ्गुलैर्नद्यात्प्रकृतौ पुरांशमसमाख्यात् । कर्मसमानाधिकरण-
 पदगमनमाख्यात् । मप्रमे नामातिदेशप्रकारं समारम्भः । प्रधान
 शेषमात्रमिति न्यायेनैव च रथन्तरादिपदानां चाथ्यशब्दोभा-
 दौता च परमानादिकायांकारोपयोगिरथन्तरादिमाधनम् ॥ १ ॥ १ ॥ १ ॥
 रविशुद्धा १ ७ ३ ३ ३ ३ ३

तथावधमः । इत्यथयमित्यु वादप्यनित्यत्वेन तुपेदात्पदं
 चलीति युक्तम् । तच्च दार्ढ्यपूर्वमाधिकार्या कुरुतेकमत्रात्पदरेताभुत्

मन्त्रेण तत्राप्तौ, न वैश्वदेव उत्तरवेदिमुपवपन्ति* न शुनासीरीय-
इति तत्पर्युदासोऽपि सङ्गच्छते । तेन तयोरुत्तरवेदित्यतिरिक्ताः
मौमिकप्रणयनधर्माः कार्याः । यत्तु उषान वपन्तीत्युत्तरवेदे-
हृत्पत्तिवाक्यं, यद्योत्तरवेशामग्निं निदधानीति तस्या विनियोग-
वाक्यं, तन्मध्यमयोः पर्वणोः प्राकृतप्रणयने एवोत्तरवेदिविधायक-
मिति पात्रे ।

न प्रणयतिः सौमिकप्रणयनस्यैव विशिष्योपस्थापकः । मन्त्रि-
हितत्वात्तु प्राकृतमेवोपस्थापयति । अतस्तस्यैवातिदेशपात्रेः पूर्वप्रवृत्त्या
विधिरनुवाद एव वा । तदप्रयोजनं च यद्यपि नेतरयोः परिमख्या,
त्रैदोष्याद्यापत्तेः । प्रणयनाभावे इतरपर्वणोरम्भभावेन यागानुप-
पत्तेश्च । नाथर्थादोपपत्तिः, विध्यभावे अर्थवादस्यैवानुपपत्तेः ।
तथायुत्तरवेदिरूपगुणार्थं पुनः श्रुतिः । एतदभावे हि चतुर्ध्वंपि
प्राकृतप्रणयनप्राप्तौ देशापेक्षायामुत्तरवेदिविधानं चतुर्ध्वंपि प्राप्नु-
यान् । एतद्व्यत्ये तु पर्वदयवृत्तिप्रणयनस्यैव विशिष्योपदेशेनोपस्थित-
त्वात्तत्रैवोत्तरवेदिस्तदीयाग्निनिधानमेव च दारमिति सिध्यति ।
अत इतरपर्वणोरुत्तरवेदिपरिभ्रंख्यैवानुवादप्रयोजनमिति ॥

द्वितीयाधिकरणे तु सोऽयमनुवादः प्रथमोत्तमयोर्मध्यमयोर्विति
चिन्तायाम् । मध्यमविषयत्वे तत्रैवोत्तरवेदिप्राप्तेः प्रथमोत्तमयो-
स्तत्पर्युदासानुपपत्तिप्रसङ्गात्प्रथमोत्तमविषयत्वमेव । ततश्च तत्रैवो-
त्तरवेदिप्राप्तौ तत्रैवाय निषेध इति तयोरुत्तरवेदेर्विकल्पः ।

* मुपपत्तिः,—इति सो० पुस्तके पाठः ।

विधायकत्वेन धर्मातिदेशकत्वानुपपत्तेः । न चातिदेशेनैव देवतायाः
प्राप्तिरशक्येन बह्वर्थलाभाय धर्मातिदेशकत्वाङ्गीकरणम् । गौणत्वे
प्रमाणाभावात् । बह्वर्थलाभाय जघन्यवृत्त्यङ्गीकारे अतिप्रसङ्गात् ॥

७ ॥ १ ॥ ५ ॥

निर्मग्न्यादिषु चैवम् ॥ अग्नौ निर्मग्न्येनेष्टकाः पचन्ति, पशौ
बर्हिषा यूपावटमवस्तृणाति, आळ्येन पशुमनक्ति इति श्रुतम् । तत्र
पूर्ववदेव निर्मग्न्यशब्दो मन्थन*क्रियाविधायकत्वेन गौणत्वायोगाच्च
पाशुकानां मन्थनधर्माणामतिदेशार्थः । बर्हिराज्यशब्दौ च द्रव्य
विधित्वाच्च दार्ष्टान्त्यपूर्णमासिकबर्हिराज्यधर्मातिदेशार्थौ । न च
त्रिकपालस्य नामातिदेशेन धर्मप्राप्त्यभावेऽपि ऐष्टिकधर्मातिदेशेन
निराकाङ्क्षत्वाच्च गौणत्वाङ्गीकारः । प्रकृते तु धर्माकाङ्क्षयैव गौण-
त्वाङ्गीकाराच्चातिदेशोपपत्तिरिति वाच्यम् । लोकोक्तोऽपि मन्थ-
नादिधर्मलाभेन श्रुत्यर्थत्यागे प्रमाणाभावात् ॥ ७ ॥ ३ ॥ ६ ॥

सौमिकन्तु ॥ चातुर्मास्येषु वैश्वदेवरूपप्रघामसाकसेधशुना-
घीरीयाख्यानि चत्वारि पर्वाणि । तत्र, द्वयोः प्रणयन्ति तस्माद्
दाभ्यामेतीति श्रुतम् । तत्र भाष्यकारः सप्तभिः सूत्रैरधिकरण-
इत्यनेवं व्याचक्ष्यौ । तत्राद्ये तावत्सौमिकं सधर्मकं प्रणयनमिदं, एत-
प्राकृतसधर्मकं गार्हपत्यादाद्यवनीयं प्रतीति चिन्तायाम् ।

प्राकृतस्य चोदकेनैव प्राप्तत्वेन विधिवैयर्थ्यापत्तेर्वचनार्थवत्त्वाय
प्रणयतिरयं सौमिकप्रणयनपरस्वद्विधानार्थः । अतएव तथोत्तरवेदेः

* मद्यन,—इति सो० श्रुतके पाठः । एव पदत्रयं सर्वत्र ।

एवौ पदेशिकप्रणयनविधिसन्त्वेऽपीतरयोरान्तिदेशिकप्रणयनसत्त्वादुत्तरवेद्यापत्तिरित्यपास्तम् । औपदेशिकप्रणयनस्य पुरःस्फूर्तिकत्वेन तत्रैवोत्तरवेदिविधानान् । अतो भाव्यकारमतेऽपि न वार्तिकोक्तदूषणावकाशः ॥

वार्तिककारमतोपपादनं त्वेवम् । मन्त्रमि सूत्रैस्त्रिपद्यमेकमधिकरणम् । तत्र प्राकृत भौमिकं वा प्रणयनमिति पूर्वं पचद्वयं कृत्वा । अपूर्वं प्रणयनान्तरमत्र विधीयते । न तु भौमिकम् । तस्यानुपस्थितत्वात् । नापि प्राकृतम् । प्राकृतप्रणयनस्याहवनीयोत्पादकत्वेनाहवनीयापादानकत्वाम्भवात् । आहवनीयाद्वावग्री प्रणयतोऽर्धयुंश्च प्रतिप्रस्थाता चेति ग्राखान्तरवचने अवच्छिन्नं प्राकृतप्रणयनोत्तरमाहवनीयापादानकप्रणयनान्तरविधानावगते । साकमेधेऽपि च बोधायनादिकल्पसूचानुसारेणैतत्प्रमाणार्थकस्याहवनीयापादानकप्रणयनान्तरविधायकविधे कल्पनेन प्रणयनान्तरविधानावगतेः । तदुभयसमानार्थकतया द्वयोः प्रणयनीत्यस्यापि आहवनीयापादानकप्रणयनान्तरविधायकत्वस्यैव निरुद्येन प्राकृतप्रणयनानुवादकत्वानुपपत्तेः । अतः प्राकृतप्रणयनोत्तरमाहवनीयापादानकं प्रणयनान्तरमपूत्रं विधीयते ।

तच्च गत्यर्थवादान्मध्यमयोरेव । तस्य चापेक्षितो देवविशेषोत्तरवेदिः सत्यपि विनियोगविधिभिर्वा विधीयत इति तावपि मध्यमवियथावेत् । एवं च प्रथमोक्तमयोक्तप्रतिषेधोऽपि नित्यानुवादएव, भाव्यकारमते इवावाकारप्रकर्षवाधार्यं इति सर्वमनाकुलम् । याज्ञिकाम् पशुपन्थवस्तौमिकानेव धर्माननुतिष्ठन्ति । उत्तरवेदि-

दाभ्यासेत्यूह वा एतद्यज्ञस्य यदरूपप्रघामा माकमेधास्येति प्रणय-
नार्थवादस्तु स्रज्जणया प्रथमोत्तमपर इति प्राप्ते ।

स्रज्जणया विकल्पस्य सान्यायत्वान्मध्यमविषय एवायमनुवाद
उत्तरबधुपसंहारार्थ । एव च प्रथमोत्तमयोरुत्तरवेदिप्राप्त्यभावात्तत्र
तत्प्रतिषेधो नित्यानुवाद । तत्प्रयोजनं चोपात्र वपन्तीत्यादिवर्ण-
प्रघासावान्तरप्रकरणबाध । एतद्भावे हि तद्वान्तरप्रकरणे पठि
ताया उत्तरवेदिस्तन्मात्राङ्गत्वप्रसक्तौ तदितरेषु त्रिषु पूर्वेषु नित्यानु-
वाद स्यात् इत्यो । अतो द्वयोर्नित्यानुवादबलाद्वान्तरप्रकरणबाधेन
महाप्रकरणात्सर्वाङ्गत्वप्रसक्तौ द्वयोः प्रणयन्तीत्यनेन मध्यमयोरुत्तर-
वेद्युपसंहारोयुज्यते ।

न चैवमपि प्रथमोत्तमयोः पर्युदासवशेनावान्तरप्रकरणबाधव-
न्मध्यममात्रविषयत्वस्यापि उत्तरवेद्युत्पत्तिविनियोगयोः सिद्धेर्द्वयो
प्रणयन्तीत्यस्य वैयर्थ्यमिति वाच्यम् । उत्तरवेद्यामग्निं निदधाती-
त्यनेन हि न निधानानुवादिनोत्तरवेदिर्विधीयते । अतिप्रसङ्गात् ।
नाप्यग्निनिधानानुवादेन विशिष्टोद्देशापत्तेः । नाप्यग्निमाचोद्देशेन,
गार्गपत्यादावप्युत्तरवेद्यापत्तेः ।

किं तु अतिदेशप्राप्तेः पूर्वं प्रवृत्त्या उत्तरवेदिविशिष्टप्राकृत-
निधानमेवान्युद्देशेन विधीयते उत्तरवेदिमात्रफलकम् । अतश्चैष-
देशिकप्रणयनविधिभावे प्रणीताग्निनिधान इव कपाल-तापार्थाग्नि
निधानेऽपि तदापत्तिः । औपदेशिकप्रणयनविधिसत्त्वे तु तस्मैव
पुरस्कृतिं कस्य देशापेक्षायामातिदेशिकविधितं पूर्वमुत्तरवेदिरूप
देशविधानात् तापाद्यर्थाग्निनिधाने उत्तरवेदिप्राप्त्यापत्तिः । अत

स्थानेऽभिपत्यांहरन्ति चयाणां सप्तदशानामनूचीनताया इति द्वयोः
स्वरसाधोः सप्तदशस्तोमकत्वदर्शनम् । मैवावद्व्यामिवायाश्च न
वाजिनेन प्रचरन्तीति प्रतिषेधवचनम् । आययणे घावापृथिव्यैक-
कपालं विधाय यत्सर्वं ऊतं जुहोति सा त्वेका परिचचाङ्गतो ऊतः
पर्यावर्तते सा द्वितीया आय्यस्यैव घावापृथिव्यौ यजेतेति एक-
कपालयामे सर्वं ऊतत्वादिप्रयुक्तं दोषमभिधाय वैकल्पिकाज्ययाग-
विधिपरं वचनम् ।

न हि उक्तातिदेशाभावे सप्तदशस्तोमकत्ववाजिनेष्वामर्षं ऊत-
त्वादीनां प्राप्तिः सम्भवति । तस्मादतिदेशः । अयं च तप्तदमाधा-
रणधर्माणां साधारणधर्माणां च नवप्रयाजत्वप्रचूनमपत्वादीनां
चातिदेशः । मुख्यानां भूयसां च प्रधानान्तराणामनुरोधेन तु
कचिदिरोधे साधारणधर्माणां बाधः । याजिकाम्बु असाधारणा-
नामेवातिदेशं मन्दन्ते ॥ ७ ॥ १ ॥ ८ ॥

कर्मत्रे ॥ कर्मणामधेयानामग्निहोषादिपदानामतिदेशकत्व-
मुक्तम् । तददेव च मन्कारनाशमपि घृषादिग्रन्थानां खलेवास्ती
घृषो भवतीत्यादौ सिद्धमेवातिदेशकत्वम् । तदसु अनोवासः
प्रभृतीनां पदानां किं तप्तदुत्पादकक्रियागिमित्तत्वमुत जातिगिमि-
त्ततेति अतिदेशमिद्वयं विचार्यते । तत्र तद्यथादिक्रियाऽभावे
तत्त्वप्रयोगमात्रात्तत्क्रियागिमित्तका एवेति शब्दाः । निर्मग्न्य-
घृषादिग्रन्थम् । अतएव तददेवानोदटातिशयोदटातीत्यादौ तद्यथा-
वानकृपाक्रियाविशिष्टद्वयैव तात्पर्यतया क्रियानाशयणं शक्यं च
प्रयोगमथे ह्यना अनोवासश्च देयम् । अथ च तत्क्रियाया वस्तुत-

आहवनीये जुहोतीत्यादिविशेषवचनानामुपसृष्टवर्णने प्रमाणा-
 भावाद्यैरुच्यधिकृत इत्यस्य च होममात्रविषयत्वेऽपि सार्यक्षा-
 दुपनिधानविधेस्तु लौकिकाग्निग्रहणेनापि चरितार्थतया आहव-
 नीयादीनां, वि वा एष इन्द्रियेण वीर्येण अर्थात् यस्याहितान्नेरग्नि-
 पचायतीति वचनेन निषिद्धस्यायतनाच्चाकनस्याच्चेत्तुमशक्यत्वात्लौकि-
 काग्नेरेव ग्रहणम् । अतएव धिष्यन्त्याग्नीनामपि व्याघारणमात्रप्रयो-
 जनत्वादग्रहणम् । यदि पर व्याघारणोत्तरं लौकिकत्वाविशेषा-
 दुपस्थितत्वात्तेषामेव ग्रहणमित्याशङ्क्येत, तदाऽस्तु नाम तत् ॥ ७ ॥
 * ॥ १.१ ॥

संस्कृतम् ॥ धूपैकादशिन्यां धूपसमीपे एकं काष्ठं स्थापनीय-
 मिति विधाद्योपशयो धूपो भवतीति श्रुतम् । तत्रोपशये काष्ठे
 धूपधर्मान् जोषणादीन् अस्कारनिमित्तत्वादस्यपि स्थानापत्यति-
 देशे धूपपद नामातिदेशविधयाऽतिदेशेदिति प्राप्ते ।

अस्य गौश्या शक्यैव वा धर्मविधायित्वे वाक्यभेदापनेरुपशय-
 स्त्वर्थत्वेन तदधिकवाक्यतापन्न तस्य पृथग्विधित्वानुपपन्नैरर्थप्राप्त-
 कतिपयश्वेदनादिधर्मयोगेन गौश्या वृष्योपशयस्त्वतिरेवेद न तु
 'नामातिदेशकम् ॥ ७ ॥ २ ॥ १९ ॥

कर्मणः ॥ अग्नौ पृष्ठैरुपतिष्ठत इति श्रुतम् । तत्र पृष्ठशब्देन
 किं विधीयत इति चिन्तायाम् । पृष्ठशब्दस्य स्तोत्रविशेषवचनत्वा-
 त्तस्य च बहुत्वाभावेन चयनाद्गतया विधानान्तुपपत्तेः, प्रत्ययाभि-
 दितभावकालराशेव पृष्ठधर्मकाणि धातुपान्तसमीपावस्थानैतिकर्त-
 व्यताकाणि विधीयन्ते । पृष्ठधर्मकत्वाच्च तेषां स्तोत्ररूपताभिद्धिः ।

वपदेशेऽपि अन्यत्र लोकादौ कृताया एव विधानादतिदेशत्वव्यव-
हारोभाक्त इति श्येथम् । सर्वथा तच्चणादि प्रयोगमध्येऽनुपेथमिति
प्राप्ते ।

क्रियानाशोत्तरमपि जातिदशायां प्रयोगान्नाघवाद्यौगिकत्वा-
भावाच्च ज्ञातावेव शक्तिः । जातिस्तु पर क्रियाभिव्यङ्गा तच्चनित-
स्योगविशेषादिरूपफलाभिव्यङ्गा वेति तदुत्तरमेव शब्दप्रयोगः । न
लेतावता शब्दः क्रियावाचीति तस्या अविधेयत्वेनानङ्गत्वात्लौकिकत्वेव
शिद्धमनोवाचस्य देयम् । निर्मथ्यशब्दस्तु यौगिक इति युक्तं तस्य
मथनक्रियाविधायकत्वम् । यूपशब्दे तु क्रियानाशोत्तरं प्रयोगेऽपि
तच्चन्यादुष्टविशिष्टकाष्ठवाचित्वाच्च शुद्धजातिवाचित्वमिति* युक्त एव
तत्र संस्कारातिदेशः ।

वस्तुतस्तु यूपकार्ये खलेवालीविधानायूपशब्दस्य न संस्काराति-
देशकत्वम् । संस्कारातिदेशस्तु स्थानापत्त्येति पूर्वपक्षानुसृत्ययूपपद-
दृष्टान्तोऽप्यशङ्कन एव ॥ ७ ॥ ३ ॥ १० ॥

विषये ॥ मर्गचिराचे आद्यदोहानि सामानि प्रकृत्याग्नि-
सुपनिधाय सुवीतेति श्रुतम् । तत्राग्नि किं वैदिको लौकिको-
वेति चिन्तायाम् । यद्यपि दाट्टे आहवनीयादौना योग्यतया
लौकिकपाकाद्यर्थत्वं निरमिथ्यते, तथापि यैरस्यधिहतोयांस्य ग्रह्ये
प्रयोक्तुमिति सामान्यवचनेन वैदिककर्ममात्रार्थत्वावगतेर्वैदिक एवेति
प्रश्ने ।

* शुद्धजातित्वमिति,—इति सो० पन्तके पाठ ।

† पूर्वपक्ष,—इति भास्ति व्यादशप्रमुक्तः ।

मनूयते । षष्ठपदेन तु श्राद्धनेपदानुरोधेन षष्ठसोपसाधनीभूता-
मन्त्रा लक्ष्यन्ते ।

वस्तुतस्तु षाड्वहिकेषु रथन्तरादिषु षट्सु सामसु षष्ठशब्दस्या-
न्वाख्यानार्थवादवगेन निरूढलक्षणायाश्चित्राधिकरणे कौस्तुभे व्यव-
स्थापितत्वात्तान्येवाभिधानं प्रति करणत्वेन विधीयन्ते । सम्भवति
च श्लोच इवाभिधानं प्रति सामः करणत्वं षडक्षराभिव्यक्तिद्वारा ।
अतएव तदाधारभूतानां योन्युचामथभिधानाद्भूलम् । उत्तरयोस्तु
एकं साम द्वे च क्रियते स्तोत्रीयमिति श्लोच एव विनियोगा-
त्त्राभिधानाद्भूलप्रसक्तिः । अतश्च योन्याधारकरथन्तरादिषाड्वहिक-
सामविशिष्टाभिधानमेवात्र स्पण्डिलसंस्कारकत्वेन विधीयत इति
सिद्धम् । सामांशे उपदेशोऽयं अन्वाद्भूलस्य प्रवागममात्रेणैव
चिन्तितः ॥ ७ ॥ २ ॥ १ ४ ॥

इति श्रीखण्डदेवहृतौ भाट्टदीपिकायां

षष्ठमाध्यायस्य द्वितीयः पादः ॥

धातुपात्तमपि च समीपावस्थानमकृतकार्यत्वात्कर्माकाराङ्गमेव । अथ-
वा प्रागाधिकरणन्यायेन बद्धवचनानुरोधेन पृष्ठप्रातिपदिके
गौणश्रीकारस्यायुक्तत्वाद्बद्धवचनेनैकत्वादि लक्षयित्वा चयनाङ्गुतया
व्यौतिष्टोमिकपृष्ठविधिरेवायम् । समीपस्थितिस्तु पूर्ववत्पृष्ठसोप-
स्थैवाङ्गम् ।

वस्तुतस्तु पृष्ठबद्धलस्यापि व्यौतिष्टोमे साधितत्वात्सर्वाण्येव पृष्ठ-
सोत्राणि चयनाङ्गुतया विधीयन्ते । न तु पृष्ठमन्त्राणां रथन्तरा-
दिशाखां वा विधानम् । उपक्रमस्यपृष्ठपदे लक्षणाप्रसङ्गात् । एवं च
अपत्यमात्मनेपदमेव बाहुल्यकतया साधुत्वाय व्याख्येयमिति प्राप्ते ।

पृष्ठशब्दस्य शरीरावयवेऽपि शक्तत्वेन तत्करणकसमीपापस्थिते-
रपि विधिसम्भवेन सोचविधावेव नियामकाभावेन सन्दिग्ध-
नाम्निःसन्दिग्धात्मनेपदानुरोधेन पृष्ठपदमेवान्यथा नेतुमुचितम् ।
तथा हि । उपान्मन्त्रकरण इति कृत्या आत्मनेपदबलात्समी-
पावस्थाने मन्त्रस्य करणत्वावगतेः साक्षात्सम्भवेनाभिधानातिरिक्ते
व्यापारे मन्त्रस्य करणत्वमन्त्रेऽपि समीपावस्थानप्रयोजनीभूताभि-
धानद्वारा समीपावस्थानं प्रति करणत्वाङ्गीकारात्तदुुरोधेन पृष्ठ-
शब्दस्य मन्त्रपरत्वावगतिः । अतएव समीपावस्थानजन्याभिधानजन-
कत्वसंभवेण मन्त्राणां समीपावस्थानं प्रति करणत्वमिति नाभि-
धामलक्षणाऽपि ।

वस्तुतस्तु ऐश्वर्याधिकरणस्यकौस्तुभोक्तव्यायेन लक्षणया अभिधान-
मेव प्रकृत्याधिकर्मकं धातुना विधीयते । तत्रैव पृष्ठपदार्थस्य करण-
त्वम् । समीपावस्थानं परमत्र अभिनेत्यादिमन्त्रलिङ्गादेव प्राप्त-

यत्तु धीर्घांटौ, प्रयाजे कृष्णस्य जुहोति, ऐन्द्राघार्हते अर्धं बर्हिषो-
क्षुनाति, पितृवजे न होतारं वृणुते, गृहमेधीये आज्यभागौ यजति
इत्यादिलिङ्गदर्शनम् । तद्यत्र नित्यानुवादवचनानि ऋरित्येवं परि-
हृतव्यम् । तथा हि । यत्र प्रयाजा दर्शपूर्णमासादौ तत्र कृष्णस्य-
होमविधिरिति तन्त्ररत्नकारः ।

वस्तुतस्तु प्रयाजोद्देशेन कृष्णस्यहोमान्तरविधावारादुपकारकत्वेन
मवंप्रयाजार्थं तन्त्रेणानुष्ठानापत्तेः प्रयाजे प्रयाजे इति वीष्णानु-
वादानुपपत्तिः । प्रयाजीयहोमोद्देशेन कृष्णस्यमात्रविधौ विशिष्टो-
द्देशः । होममाचोद्देशेन तदिधावतिप्रसङ्गः । अतः प्रयाजोद्देशेन
कृष्णस्यमात्रं पूर्वपक्षे आज्येन सह विकल्पेन प्रतिनिधित्वेन वा
विधीयते । सिद्धान्ते तु तद्वाधकत्वेन । प्रयाजाद्य पूर्वपक्षे दर्श-
पूर्णमासीयां सिद्धान्ते सौर्यीया इत्येतावाश्विषेः । जुहोतिस्तु
संस्कारकत्वेन प्राप्तोऽनुष्ठते ।

अत एव भाष्यकारोक्तमप्य वचनोदाहरणत्वमपि पञ्चमविधि-
प्रकारापत्तेरयुक्तम् । याज्ञिकान्तु आज्येनैव प्रयाजहोमे कृष्णस्यप्रक्षेप-
मधिकं कुर्वन्ति । एव अर्धं बर्हिष इत्याद्यापि यत्र दर्शादौ बर्हि-
षंवन तत्र सवनानुवादेनार्धत्वविधिः । न होतारमिति तु नित्यानु-
वादः । आज्यभागविधिस्तु अपूर्वविधितया वचनमिति द्रष्टव्यम् ।
यत्र हि गुणोपादानं भवेत्तत्र सर्वत्र द्वितीयविधिप्रकारसोभेन
यत्तेत्यस्यैवोदाहरणं भवेत्तत्र वचनस्य । अस्तु वा तत्र प्राकरणिक-

अथ सप्तमाध्यायस्य चतुर्थः पादः ।

इतिकर्तव्यता ॥ तदेवं सप्रसङ्गोनामातिदेशो निरूपितः ।
इदानीं कल्पितवचनातिदेशो निरूप्यते । यत्र उद्भिन्नौर्घादौ
नेवेतिकर्तव्यताऽऽख्याता, यत्र वा द्रव्यदेवतोपहोमादिरूपा समाप्ता-
ताऽपि न निराकाङ्क्षीकरणमसर्था, तत्र भावनास्वाभावेन तस्याः
करणानुपाहकव्यापाररूपेतिकर्तव्यताकाङ्क्षायां वक्ष्यमाणमादृशेन
प्रकृतिभावनोपस्थितौ तदंशत्रयस्याप्युपस्थितेः, तत्र च फलकर-
णयोरनपेक्षितत्वादिनाऽतिदेशस्य निराकरिष्यमाणत्वादितिकर्तव्यतैव
प्रकृतिवदित्येव कल्पितेन विवृतिवाक्यशेषरूपातिदेशेन विवृत्यङ्ग-
तया विधीयते । न च प्रबलप्रमाणेन प्रकृत्यङ्गतराऽवगतायाः कथं
विवृत्यङ्गत्वमिति वाच्यम् । प्रबलस्यापि विवृतिविधेरितिकर्तव्यता-
काङ्क्षाग्रान्द्यभावेनानर्थक्यप्रसङ्गादुर्बलप्रमाणबाधकत्वानुपपत्तेः ।

अतः सर्वचानाम्नातेतिकर्तव्यताकस्यले आम्नातेतिकर्तव्यताया
अतिदेशः । आम्नातेतिकर्तव्यताकाद्य सोमदर्शपूर्णमासादयः श्रौताः
श्रौताग्निमाधाः । पार्वणस्यालीपाकादयश्च स्मार्ताग्निमाधाः । न एव
मूले लौकिकपदेनोच्यन्ते । तत्राविशेषालौर्घादावुभयोरप्यतिदेशः ।
यदि तु प्रकृतावेकैकस्याः प्रत्येक निराकाङ्क्षीकरणमसर्थाया एव
समुच्चयेन मिलिताया निराकाङ्क्षीकरणसामर्थ्यकल्पने प्रमाणा-
भावादेकस्या एवातिदेश इत्याशङ्क्यते । ततोऽस्तु लौकिक्या एवा-
तिदेशः । तस्याः कल्पसूचकारादिवचनैराद्यथोक्तमादावतिदेशस्य
कृत्वत्वेन दृष्टप्रवृत्तिकतया और्घादावपि तस्या एवातिदेशात् ।

दादशाहिकातिदेशेनैव तद्धर्मप्राप्तिरावश्यकी । तत्तद्दृष्टत्पत्ति-
वाक्येवैव भावनाया इतिकर्त्तव्यताकाङ्क्षायाङ्गणान्तर्गतत्वसादृश्येन
घातुर्मास्यान्तर्गताश्रेयादिवप्रत्येकमेवातिदेशकस्मरणेन ज्योतिरादौ
नामातिदेशमत्वेन चोदनालिङ्गातिदेशस्यैवाकल्पनात् । न च ह्याघ-
वाद्भवामयने एक एवातिदेशः । गवामयनत्वस्य प्रत्येकवृत्तित्वेन
प्रत्येकमेव फलमनन्वात्साधनानां समुच्चयेऽपि तत्तत्साधनानां प्रत्येक-
मेवेतिकर्त्तव्यताकाङ्क्षायां प्रत्येकमेव तत्कल्पनात् । अतो ज्योति-
रादौ नैव चोदनालिङ्गातिदेशः ।

न चैवं तेषु व्युपसत्त्वस्यैव प्राप्तेर्दाभ्यां सोमावधति दाभ्यां मांम-
मित्यादिपट्टदिकान्यनुकम्ब यद्दादशोपमदो भवन्तीति दादशाहिक-
दादशोपमत्वदर्शनानुपपत्तिः । तस्य भूयोऽहरन्तरानुरोधेन नामा-
तिदेशप्रापितचित्तबाधकलोपपत्तेः । दादशसु तिसृणामप्युपकारक-
लोपपत्तेः । तस्मात्तत्तत्सुत्याकालौनाङ्गानामन्वेषां वा चित्वाद्यति-
रिक्तानामेव नाम्नाऽतिदेश इति सिद्धम् ।

नन्वेवमथेकादशिन्या विहारदर्शनानुपपत्तिः । तथा हि ।
ज्योतिष्टोमे धौत्येऽहनि वैकल्पिकी एकादशिनौ समाख्याता ।
तस्यास्य दादशाहे विहारः श्रुतः । तस्यातिदेशेन गवामयने
एकपक्षधिकशतत्रयसुत्यात्मके प्राप्ताविद् श्रुतम् । यस्यातिरिक्त-
मेकादशिन्यामासभेरसाप्रिण भाद्रव्यमतिरिच्छेताथ यद्द्वौ द्वौ पशु
धमप्येयुः कनीय आयुः कुर्वीरन्यसेते माङ्गणवन्तो नवपशव आस-
भ्यन्ते नामियं भाद्रव्यमतिरिच्छते न कनीय आयुः कुर्वत इति ।
गवामयने हि मसूषैकादशिन्याः द्वाविंशदारमाहृन्तौ द्विपक्षाश-

गुणावरुद्धे गुणान्तरस्य प्रतिनिधिलादिनापि कथञ्चिन्निवेशसम्भव-
त्तदचनोदाहरणम् । सर्वथातिदेशाभावेऽपि लिङ्गोपपत्तिरिति भागे ।

सप्रत्यक्षपठितवेदविहितलषादृशाद्वैतानिकाम्लिसाध्यलषादृशाच्च
वैदिक्या एवातिदेशः । अतिदेशाभावेऽपि हि सौर्यादीना गृह्य-
सूत्रेष्वनुकृताष आतांम्लिसाध्यत्वम् । अत सामान्यविहिताहव-
नीयादिषाध्यत्वे वाधकाभावात्सादृशोपपत्तिः । अत एवजातीयकेषु
दर्शपूर्णमासादिधर्माणामेवातिदेश इति सिद्धम् । लिङ्गान्यथेव
सत्पुपपन्नानि भवन्ति । इतरथा प्रकरणबाधो वाक्यानर्थक्य वा
प्रसज्येत ॥ ७ । ४ ॥ १ ॥

दादशाहिकम् ॥ तदेव निष्पितस्त्रिविधोऽतिदेशः । तत्र
प्रत्यक्षवचनातिदेशस्य द्विविधादप्यतिदेशात्प्रबन्ध धर्माणामुपात्तत्वा-
दाक्यवैयर्थ्यापत्तेस्तु पूर्वमेव प्रसङ्गादुपपादितम् । अतस्तादृशविषये
षोदनालिङ्गातिदेशस्य नैव कल्पना । नाहस्तु यदि समानविषयत्व
तदा प्रत्यक्षवचनापादितसिद्धसादृशमादायैव भावो गौणलोपपत्ते-
र्नातिदेशकत्वम् । यदि तु भिन्नविषयत्वेन सादृशसम्पत्तिस्तदा
नाशोऽप्यविरुद्धधर्मातिदेशकत्वमवधेयम् । एव नामातिदेशसत्त्वेऽपि
समाने असमाने वा विषये षोदनालिङ्गातिदेशस्य नैव कल्पनम् ।
नाह प्रत्यक्षत्वेन तेनैवेतिकर्तव्यताकाङ्क्षाशान्ते । अतएव गवा-
मयने ज्योतिर्गौरायुरित्येवमादिष्वहं सु एकाहकाण्डपठितज्योति
रादिधर्माणां नाम्ना प्राप्तिः । न तु गणत्वसादृशाद्दादशाह-
धर्माणाम् ।

न च अहरन्तरार्थमवग्रहकल्पेन गणत्वसादृशाद्गवामयननिष्ठ-

अथ अष्टमाध्यायस्य प्रथमः पादः ।

अथ विशेष ॥ तदेवं त्रिविधोऽतिदेशो निरूपितः । तथापि प्रत्यक्षवचननामातिदेशयोः कात्स्न्येन चिन्ता वृत्ता । चोदनासिद्धातिदेशस्य सामान्यतो निरूपितस्य प्रकृतिविशेषनिरूपणार्थमष्टम-
आरभ्यते । तत्रैकस्मिन् सौम्यादौ एकविध्यन्तेनैव निराकाङ्क्षात्सर्व-
विध्यन्तसमुच्चयायोगेऽपि नियामकाभावात् अनिघमेनानेकप्रकृतिक-
विध्यन्तप्राप्तिरिति प्राप्ते ।

अष्टदोषदुष्टविकल्पान्तेष्वेव सादृश्यविशेषेण त्रीणोपस्थिति-
स्त एव धर्मातिदेशः । तच्च सादृश्यं ब्रह्मघटितमर्थघटितं वीक्ष-
रश्च प्रपञ्चयिष्यते । अत एव यत्र कथमपि न सादृश्यस्य नियाम-
कता, यथा छावाष्टदियैकादशकपाले, तथाग्नीषोमीयैश्चाग्नीषोर्वि-
कल्पेनैव प्रकृतित्वम् ॥ ८ ॥ १ ॥ १ ॥*

प्रवृत्तत्वात् ॥ यथा द्रव्यदेवतादिभस्त्रिपत्योपकारकाङ्क्षासामग्री-
साकङ्क्षाद्यानरूप इत्सु विधान, तथाग्निहोचदर्शपूर्णमासज्योतिष्टो-
मादौ न परस्परं धर्मातिदेशः स्वमस्त्रिधौ यावदास्मात्तैरङ्गैरेवेति-
कर्तव्यताकाङ्क्षाप्राप्ते । सादृश्यस्यापि सादृश्यस्य नियामकस्याभा-
वाच्च । ज्योतिष्टोमे तु तथैकगत प्रयाजानुयाजा इति प्रकृतिप्राप्त-
प्रयाजाद्यनुवादेन अतमज्याविधाननिष्ठाद्दीचणीयादिषु दार्शिक-

* भायशारेणात्र हे अर्धशरणे लिखिते ।

दधिकप्रतप्तयमहानि पूर्यन्ते । अत्रगिष्टानि नव । तत्र पुनरेका-
दग्निनीकरणे अतिरेकः समाप्तो वा आपद्येत । अतो ब्राह्मण-
वर्ता तेषु विधानम् । तद्यदि चोदनास्त्रिङ्गातिदेगेन ज्योतिरादि-
स्रत्यास्रपि विहारः प्राप्यते, तत एतस्त्रिङ्गमुपपद्यते । यदि तु
नामातिदेशप्राबल्यं, तदा तद्वलेन ज्योतिरादिस्रत्यासु सम्पूर्णाया-
एकादग्निन्या एव प्राप्तिर्विहारदर्शनानुपपत्तिरिति चेत् ।

न । एकादग्निनीविहारस्थानारम्भात्प्रतप्त गवामयने औप-
देशिकत्वेन तदग्ने नामातिदेशवाधात् । तथाहि । यथाहि प्रभवः
प्रायः स्रुष्टानेताननूचीनानालभेरन्नाग्नेयमेव प्रथमेऽह्न्यालभेरन्प्रा-
रखतीं मेपौ द्वितीये मौग्यं वभुं तृतीये वारुणसन्ततोऽथ पुनर्ज्योति-
रादीनां पर्यावर्त्तेषु आग्नेयमेव प्रथमेऽहनीत्याद्यनारम्भाधीतस्यैका-
दग्निनीविहारस्य प्रकृतौ ज्योतिष्टोमे द्वादशाहे वा ज्योतिराद्यहः-
समूहाभावेन निवेशानुपपत्तिस्रुतीयप्रकृतौ गवामयने निवेशः ।
अन्ततः एकादशेऽहनि । अतश्चौपदेशिकलान्नामातिदेशस्तदग्ने एव
वाध्यत इत्युपपद्यं स्त्रिङ्गम् ॥ ७ ॥ ४ ॥ २ ॥

इति श्रीखण्डदेवकवौ भाट्टदीप्तिकायां

सप्तमाध्यायस्य चतुर्थः पादः ॥

सप्तमाध्यायः समाप्तः ॥

ऽहनि इत्यनेन औपवस्येऽहन्यनुष्ठानेऽवगतेऽनुष्ठागमादेशादुपसोम-
न्यायेन यूपदिग्रहणेऽपि नातिदेशकल्पनाप्रतिबन्ध । एकादश-
प्रयाजान्यजति, औषव*भाधारमाघार्थं पशुमनकीत्यादिकिङ्गम-
येषमुपपद्यते ।

अन्वेषु तु सवनीयादिपशुषु दैचस्थान्तिदेश । आलभतिचो-
दनाकल्पपशुद्रव्यकलाधिकतरमादृश्यात् । यूपघधिकधर्मलाभाच्च ।
अतएव वपया प्रातः सवने चरन्ति, औदुम्बरो यूप इत्यादिकिङ्गम् ।

एकादशिनेषु तु सूत्यादिमस्यत्वस्थाधिक्यात् प्रचारविप्रकर्षादि-
रूपधर्माधिक्याच्च सवनीयपशुविकारत्वम् । अग्निष्टाद् द्वे द्वे रगने
आदाय द्वाभ्यां द्वाभ्यां रशनाभ्यामेकैक यूप परिब्रूयतौत्थितदपि
द्वैरशन्यरूपसवनीयधर्मानुवादकमुपपद्यते । न ह्ययं विधिः । अग्नि-
ष्टाधूपादित्यस्याविधेयत्वात्किङ्गत्वोपपत्तेः ।

पशुगणेषु तु सौत्वैष्यसौत्वेषु वा पशुगणान्तर्गतत्वमादृश्याद्गण-
धर्माधिक्यलाभाच्चैकादशिनविकारत्वम् । अत एवासौत्वेषु प्रचार-
विप्रकर्षाद्यप्राप्तावपि गणधर्मान्तरप्राप्तिरविहङ्गा । अतएव सौत्रा-
मण्या प्रतिपशु वैकल्पिके यूपानेकत्वे प्राप्ते तत्प्रतिषिद्धं यूपैवत्व-
नियमविधिरेकयूप आलभतेत्ययमुपपद्यते ।

उद्भिदादिषु तु अयत्कत्वमादृश्यात् ज्योतिष्टोमविकारत्वम् ।
अयत्कत्वं च स्नाद्गतयाऽविहितदेवताकत्वम् । यद्यथाद्भृताया ऐन्द्र-

* औषव - इति सौ पुस्तके पाठ ।

† पशुषु सवनीयादिषु, - इति सौ पुस्तके पाठ ।

धर्माणां प्रवृत्ततया तन्मध्यवर्तिनि सोमेऽपि दार्शिकविध्यन्तप्राप्तिं
मन्यमानस्योत्तरम् ।

दीक्षणीयादिषु विद्यमानानामेव प्रयाजादीनां परम्परया
सोमसम्बन्धाद्वाजपेयस्य यूप इतिवक्तव्येति षष्ठ्यनुवादोपपत्तेः, प्रवृत्त-
त्वस्य हेतोराकाङ्क्षानिवन्धनेन तदभावे असाधकत्वान्न सोमेऽति-
देशः । अत एव, एतं वै देवावजं कृत्वा सोममग्नन् सुषौ बाहू तस्मात्
सुषि सोमद्विर्नासाद्यते नाज्येनाभिघारयतीति दार्शिकासादना-
घभावानुवाद उपपद्यते । न ह्ययं पर्युदासविधिः । यदाहाशुरंशुस्ते
देव सोमाप्यायतामित्येतद्विध्येकवाक्यत्वेन तदर्चवादस्यास्य स्वतन्त्र-
विधित्वानुपपत्तेः । किं च यदनुषोय्य प्रयायादधीवद्भूमेनमसु-
प्तिन् सोके नेनीथेरन्, तस्मादुषोय्य प्रयायात् इति उपोषणविधि-
रयनतिदेश उपपद्यते । अन्यथाऽतिदेशादेव तस्मान्निषिद्धेर्विधिवै-
पण्यात् । तस्माच्च कस्याप्यतिदेशः सोमे ॥ ८ ॥ १ ॥ १ ॥

इष्टिषु ॥ सौर्यादिषु इष्टिसमाख्यातेषु इष्टिसमाख्याकल-
षामान्यात् निर्वपतिधातुमद्वाक्यसम्बन्धित्वात्तद्धितपदविहितदेवता-
कत्वाच्च दर्शपूर्णमासविकारत्वमेव । अतएव प्रयाजे प्रयाजे इति
शिद्ध्यम् । एवं प्रयावप्यग्नीषोमीये दैचसंज्ञके, तद्धितपदविहितदेवता-
कत्वादेव । न च तत्र यूपादिवङ्गतरधर्मविधानादेव निराकाङ्क्षत्वा-
दनतिदेशः । तथाप्यावाहनामादनकुम्भ्यादिवङ्गतरदृष्टार्थधर्मानासा-
नेन धाकाङ्क्षत्वात् ।

किं च क्रयसन्निधावाप्तातोनिर्धर्मकोदैचः प्रथमं तावदतिदेशं
कल्पयत्येव । ततश्च प्राक्तनेधर्मनिराकाङ्क्षस्य स एव औपवस्ये-

नात्रैवातिदेशः । सर्वेष्वपि मुख्यत्वेन तदमग्नत्वात् । एकत्र मुख्यस्य हि नामोऽपरत्र गौणत्वे नामातिदेशः । न तु सर्वत्र प्रवृत्तिनिमित्तसत्त्वेन मुख्यत्वेऽपि । न चैवं प्रायणीयस्यत्वेऽप्येकसंज्ञाधोगादतिदेशापत्तिः । तस्य प्रायस्यसिद्ध्यर्थत्वेन द्वादशाहिकद्वितीयाहधर्मदंशनेनानतिदेशकत्वात् । अतएव प्रयोजनान्तररहित एवैकसंज्ञायोगोऽतिदेशसाधकः ।

अत्र च, य एव धर्मवांस्तस्याधर्मक्षेपु प्रवृत्तिः । स पूर्वोवा उत्तरो वा, युक्तिसाम्यात् । प्रायशः पूर्वं एव तादृश इति सूत्रादौ तथोक्तिः । अतएव पूर्वपूर्वस्य किञ्चित् किञ्चिदधिकधर्मवत्त्वे उत्तरोत्तरेषु प्रवृत्तिः । अतएव पूर्वस्मिन् साहस्रे सहस्रं विधायोत्तरस्मिन् यावदस्य सहस्रस्योत्तरा गौः समाहिता भवति तावदस्माभ्योकादधी लोका इति सहस्रं द्विषां दर्शयति । साधस्त्रे च पूर्वस्मिन् साण्डं सोमक्रयणं विधायोत्तरसाप्तभ्रातृ गौः सोमक्रयणी व्यावृत्ता ह्येषां स्पर्धितेत्यनेन स्त्रियोविधानं स्पर्धिताव्यावृत्त्यनुवादस्य सङ्गच्छते ॥ ८ ॥ १ ॥ ४ *

कर्मणः ॥ एव प्रकृतिविशेषे निरूपिते कृत्तनियमकर्तृषमुदा-
याग्नि तेषां न प्रकृतिव्यतिरेकस्योपामनतिदेशः । तथा हि प्रकृतिफलं तावत् प्रकृतेरनतिदेशादेव नातिदिश्यते । न चि प्रकृतिरप्यतिदेश्यु-
ग्रक्या । विकृतिभावनायाविकृतिकरणेनैव निराकाङ्क्षत्वात् । न च
धौयांदिवाक्ये द्रव्यदेवतामात्रविशिष्टभावनाविधौ कृते सादृश्येन

वायवादिदेवतायाः प्रसङ्गेन भोमयागोपकारकत्वेऽपि ज्योतिष्टोमाङ्ग-
लाभावात् । अतश्चायमन्त्रेण तदतिदेशे सिद्धे अतिदेशिकग्रहणा-
द्यङ्गभूतदेवताया उद्भिदागुपकारकत्वकल्पनेन रूपलाभः सुलभः ।
अतएव मन्त्रे दीक्षणीयादिमातृ दीक्षणीयायां द्वादशमानं हिरण्यं
दक्षिणा षट्त्रिंशतिमानं प्रायणीयायामिति दक्षिणादानविधिः
सङ्गच्छते ।

एवं गवामयनादिमन्त्रेषु दिरात्राद्यहीनेषु च सूत्यागणेषु द्वाद-
शाहविकारत्वम् । अहोरात्रसाध्यकर्मवाचिपदवाच्यत्वसामान्यात् । अत्र
हि रात्रिग्रह्योऽहःशब्दस्याहोरात्रिसाध्यकर्मविशेषपरः । सूत्यागणा-
न्तर्वर्तित्वसादृश्याच्च द्वादशाहविकारत्वम् । अतएव गवामयनादौ
द्वाभ्यां सौमावसतीत्यादिना द्वादशोपसत्त्वानुवादोविध्यन्तरस्तुत्यर्थः
सङ्गच्छते । स्थिते च द्वादशाहविकारत्वे प्रथमोत्तमौ वर्जयित्वा
द्वादशाहस्यैव प्रवृत्तिरिति वक्ष्यते ।

तत्रापि मन्त्रेषु सचात्ताकस्याहीनेष्वहीनात्ताकस्य द्वादशाहस्या-
वान्तरसादृश्यादित्यपि वक्ष्यते । मन्त्रेष्वपि यानि संवत्सरमाथ्यानि
सचापि तेषु संवत्सरमत्रत्वसामान्यादयनशब्दवत्त्वसामान्याच्च संवत्सर-
नियमादिधर्मलाभाय गवामयनस्य विध्यन्तः । अतएव गवामय-
नान्तर्गतमहाव्रतिक पत्रय उपगयन्तीति धर्मं विध्यन्तरस्तुत्यर्थं
संवत्सरसचान्तरेऽनुवदति ।

ये तु साहस्रा साक्षरज्ञा इत्येव एकस्रज्ञायोगिनो यागास्तौ
सज्ञातृष्वपनिकाययोगाश्रिकायिन उच्यन्ते । तेषां य एवैकोधर्म-
वान् तस्माधर्मकेषु प्रवृत्तिः । एकस्रज्ञायोगित्वासादृश्यात् । न चात्र

नियमोनिमित्तम् । तस्य तु विकृतिभावनया अनपेक्षितत्वा-
देवानतिदेशः । न हि निमित्तमङ्गं, येन प्रयाजादिवदतिदेशो-
भवेत् । प्रमाणाभावात्कारकत्वाभावाच्च न तस्याङ्गत्वम् । एवं सत्यपि
यदि प्रकृतिरतिदिश्येत ततो भेदनवद्विहृतावेव निमित्तमन्विपत्ते
नैमित्तिकं विहृत्यङ्गतया प्रकृत्यनुष्ठानं प्रसज्येत । भेदनहोमानु-
ष्ठानवत् । न त्वेतदस्ति । सर्वथा न निमित्तान्तिदेशो नैमित्तिकत्व
वा विहृतेः ।

कर्त्ता अधिकारी । तस्यापि प्रकृतावनङ्गत्वात् । अतश्च तदि-
ग्रेषणानां धर्मकामत्वाद्धिताग्निवादीनामनतिदेशः । अतएव स्वप-
तीश्यादादाहृताग्निवस्थानतिदेशः । राजत्वादेस्तु कर्त्तृविगेषणत्वा-
त्तस्य च प्रकृतावनङ्गत्वाद्धितावतिदेश इष्ट एव । न हि तत्प्रकृतावधि-
कारिविगेषणम् । अधिकारिणः शाब्दविधिवोधितत्वपक्षे उद्देश्य-
विगेषणस्य राजत्वादेरविवक्षापक्षेः । वस्तुतस्तु प्रथमापेक्षितत्वेन स्वारा-
ज्यकामपक्षस्य फलपरत्वाद्धिकारिपरत्वानुपपत्तेरधिकारी आर्थि-
कविधिवोध एवेति तत्र न शाब्दस्य राजत्वादेरन्वयसम्भव इति
राजत्वादेः कर्त्तृविगेषणत्वमेव । अत एवाहृताग्निवादेर्धार्मिककथा-
र्थिकेऽधिकारिविधौ विगेषणत्वकल्पनम् । याज्ञिकान्तु राजत्वादे-
रधिकारिविगेषणत्वमङ्गीकृत्यामतिदेशं मन्यन्ते ।

ममुटापोऽग्नीषोमीयादिप्रधानान्तरमाहित्यम् । तस्य प्रकृता-
वङ्गत्वेऽपि परप्रयुक्ताग्नीषोमीयादिप्रतिषोणिकत्वात्तद्भावे विहृतौ
नान्तिदेशः ॥ ८ ॥ १ ॥ ४ ॥

* शाब्दविधिवोधितत्वपक्षे, - इति सो पुनरु पाठः ।

ग्राह्यभादभोपक्षितौ तत्तन्मन्थिकरणश्चैव प्रधाजादिवदतिदेशीप-
पक्षिरितिवाच्यम् । अनुमितिषामप्यायनत्वेन सूर्यादिदेवतया
पगामुमानप्याप्यायश्चकृतया ग्राह्यबोधे विजातीययागच्छापि
भावनाविशेषतया विधेरावश्यकतेन करणाकाङ्क्षाभावादतिदेशा-
नुपपत्तेः ।

न च तथापि तद्देशात्वे चाग्नेयभेदकल्पने गौरवात्तथागे चाग्ने-
यत्वापत्तिः । विनिगमनाविरहमहृष्टविधिषुग श्रवणेन वैशाख्यानां
भेदविद्वेः । अन्यथाऽऽग्नेयेऽपि मौर्यतापत्तौ सूर्यादीनां माह्वर्या-
पत्तेः । अतः मौर्यादीनां भिद्यमानमेव करणानां क्षमाय तेषा-
मतिदेश इति सिद्धम् । अतश्च तदभावाच्च तत्त्वान्यफलातिदेशः । न
च तदभावेऽप्यङ्गवदिकृतेः फलाकाङ्क्षाऽस्ति । प्रह्वर्यमादिश्रुतफलेनैव
निराकाङ्क्षत्वात् ।

यथापि विश्वजिद्रादौ न फलश्रवणं, तथापि न तदतिदेशः ।
न हि अङ्गातिदेशकेन प्रकृतिवच्छब्देन भवेत्, भिन्नेन वा ? नाद्यः ।
एकेनैव प्रकृतिवदिकृतिः कार्यतिवाच्येन विश्वजिद्रादौ विधानं
फलानुद्देशेन विद्वत्तिविधानमिति वैश्यापत्तेः । यद्यपि च प्रकृति-
वच्छब्दमात्रेण विद्वत्तिविधिवाक्ययोग्यत्वकल्पनया अत्राप्यप्यविशिष्ट-
विद्वत्तिभावनाविधानेनावैश्यामित्याशङ्क्यते । तथाप्येकप्रकृतिवच्छब्द-
मात्रेणानुद्देशेनैव फलाग्ने उद्देश्यमपेक्षकमिति वैश्या-
पत्तिमाह्वर्येव । नान्यः । अविधुपस्थापितविश्वजिद्राद्येनैव
फलकल्पनोपपत्तावतिदेशकल्पने प्रमाणाभावात् । अतो न
फलस्यातिदेशः ।

साधनीभूतप्रणयनत्वेनैवाशयत्वात् । विकृतौ तद्भावेन गोदोहनासु-
ष्ठानासुपपत्तेः । अतएव खादिरत्वादेः संयोगप्रयत्न्याद्येन क्लृप्त्य-
स्यापि सत्त्वात्तिदेशोपपत्तावपि अग्नौषोमीयापूर्वसाधनीभूतपूपा-
भावान्न तेन वीर्यादिफलोत्पत्तिः ।

मायकारस्य तु एतादृशविषये फलोत्पत्तिं मन्त्रमानसाभिप्रायं
न विद्मः । यच्च तु नाश्रयापेक्षा विजातीयप्रस्तरप्रहरणत्वादिनैव
चादुरादिफलं प्रति साधनत्वम् । आयुरादिप्रकाशकमन्त्रस्य च
स्वप्रकाशफलजनकत्वेन प्रहरणाङ्गत्वम् । तच्च भदत्त्वेव विकृतावपि
तस्मात् फलोत्पत्तिः ॥ ८ ॥ १ ॥ ५ ॥

एककर्म्मणि ॥ शौर्यादिरौषधद्रव्यकल्कैकदेवताकत्वाभ्यां आग्नेय-
विकार इति वच्छते । आग्नेयवाक्ये चाग्नेयद्वयं पौर्णमास्यमावास्या-
कालकमित्युक्तं कौस्तुभे पौर्णमास्यधिकरणे । शौर्यश्च विनि-
गमनाविरहादुभयविकार इत्यप्यविवादम् । शौर्यं च य इत्येति
वचनादैकन्यिकः पौर्णमास्यमावास्याकालः । तद्वाग्नेययोः किं
पौर्णमासीकालीनशौर्यप्रयोगे पौर्णमासीकालीनाग्नेयस्यामावास्या-
कालीनशौर्यप्रयोगे चामावास्याकालीनस्य व्यवस्थितं प्रकृतिसमु-
प्ताथवस्थितविकल्पेनेतिचिन्तायाम् ।

तत्तत्कालस्वरूपावान्तरसादृश्यात् व्यवस्थितम् । एवं च चतुर्होत्रा
पौर्णमासीमभिमृशेत्यंशोचाऽमावस्यामिति विहिततत्तद्ग मन्त्रयो-
रपि व्यवस्था । अथ हि पौर्णमास्यादिभेदकप्रधानमन्त्रविधिविरेव
पौर्णमास्यादिपदेन कवयिना तदुद्देशेन मन्त्रमात्रविधिः । अभि-
मर्गं तु आसस्थानि हवींश्चभिमृशतीति वाक्यान्तरमात्रं आश्रयत्वे-

गुणकामेषु ॥ ये प्रकृतौ गोदोहनादिगुणजन्दाः कामास्त्रोषाम-
नङ्गत्वादसुपकारकत्वाच्च यद्यपि नातिदेशस्तथापि तज्जनकौभृत-
गोदोहनादिगुणानां प्रणयनोपकारकत्वेनातिदेशे विकृतावपि काम-
नायां सत्यां फलोत्पत्तौ न किं चिदाधकम् । न चाङ्गमेव
विकृतावतिदेश्यमिति नियमे प्रमाणमस्ति । करणोपकार-
भाक्काङ्क्षायाविकृतिभावनायास्तज्जनकापेक्षायामुपकारकमात्रस्यैवाति-
देशात् । न हि विकृतिभावनाऽङ्गमपेक्षते । प्रमाणाभावात् ।
अतः सादिरतादिवदेव गोदोहनादीनामप्यतिदेशः फलोत्पत्ति-
चेति प्राप्ते ।

सत्यम् । विकृतिभावनोपकारकमेवापेक्षते, तथापि साद्रुश्यात्
प्रकृतिसोदना तदर्थं एव वा प्रथमत उपतिष्ठते । पश्चाच्च तदन्वित-
सुपकारकम् । तच्च सोदनार्थभृतायां प्रकृतिभावनायां यदन्वितं,
तदतिदिश्यते । अन्वितस्योपस्थित्यभावेनातिदेशादयोगात् । अन्वितं
चापशुक्रामप्रयोगे चमसविशिष्टं प्रणयनम् । पशुकामप्रयोगे प्रण-
यनमात्रम् । तत्रयोगे प्रणयनस्य परप्रयुक्तगोदोहनोपजीवित्वेन
द्रव्याणाञ्चेपकत्वेन स्वरूपेणैव प्रधानभावनान्वयात् । अङ्गमेव प्रधान-
भावनायामन्वेतौत्यभिप्रायेण तस्यैवातिदेश इति प्रवादः । अतस्य
फलार्थगुणानामनतिदेशः ।

न चातिदेशाभावेऽद्याश्चस्य प्रणयनस्य विकृतावपि सत्वान्तचैव
कामनायां सत्यां गोदोहनात्तृष्टानोपपत्तिः । प्रकरणपाठवैयर्थ्या-
पत्तेः । गुणफलसम्बन्धविधेराश्रयप्रयोजकतशक्तिकल्पनागौरवप्रस-
ङ्गाच्च । प्रणयनमात्रस्याश्रयस्याश्रयत्वानुपपत्तेरवगमं दर्शपूर्णमासापूर्व-

सम्भवेन प्रत्येकाचराणामेव तदधिष्ठानतया आग्नेयेऽप्यथाग्नि । पर्या-
ग्निसम्भवावच्छिद्याधिष्ठानत्वविवक्षायामग्नीषोमीयेऽप्यतिव्याप्तेः । स-
म्भवेदद्यातिरेकेण पद्माचाधिष्ठानकत्वस्य वस्तुमश्रवणाच्च । तथापि
देवतात्वाग्रयप्रतिपादाद्यर्थकत्वमेवैकदेवताकत्वम् । एकत्वमेकस्थान-
कत्वम् ।

अर्थस्य देवतात्वपक्षे तु देवतात्वाधिष्ठानैकत्वमेव तत् । अस्ति
चेदमाग्नेये शौर्यं च । प्रथमातिरुमे कारणाभावेनेकवचनान्तेनैव
तद्धितविवक्षान् । अग्निमेव खेन भागधेयेन समर्द्धयति, अमुमेवा-
दित्यश् खेन भागधेयेनोपधावतीत्याद्यर्थवादाच्च । अग्निर्गूर्धा, उदुत्य
जातवेदमिति मन्त्रवर्णाच्च । अग्नीषोमीयैन्द्राग्रयोस्तु तद्भावात्तैक-
देवताकत्वम् । अतएव साहस्रं सप्तकपाष्टमित्यादौ, मरुतो यस्य हि
स्ये इति मन्त्रवर्णादनेकदेवतात्वावगते. सत्यपि पदैको नाऽऽग्नेयवि-
कारत्वम् । अग्नेये चामवते चरमित्यादौ च सत्यपि पद्भेदे प्रमाणा-
न्तरेणार्थैकत्वावगमादाग्नेयविकारत्वम् । अनेकदेवताकेषु तु अग्नीषो-
मीयैन्द्राग्रयो । तत्राप्यग्नीषोमदेवत्यस्य शोमपदघटितानेकदेवत्यस्य
चतुरचरानेकदेवत्यस्य वाऽग्नीषोमीयविकारत्वमेव । इन्द्राग्नीदेवत्यस्ते-
न्द्रपदघटितानेकदेवत्यस्य अचरानेकदेवत्यस्य चैन्द्राग्रविकारत्वमेवेति
व्यवस्था । तथैन्द्राग्ने शाखाभेदेनैकादशकपालत्वत्वाद्दशकपालत्वयो-
र्विकल्पाद् द्वादशकपालायां तदधिकसस्याककपालायां वा विहृता-
वैन्द्राग्रविकारत्वमेव । तद्व्यूनसख्यककपालायामष्टकपालभिन्नार्यां तु
विकल्प एव व्यवस्थापकधामान्याभावे । अष्टकपालकार्यां तु सत्यस्य-
नेकदेवताकत्वे द्रव्यघटितषादुशस्य बलवत्त्वादाग्नेयविकारत्वमेवेत्या-

नानुषते इति साधित त्वतीये । अतश्च मन्त्रयोरपि व्यवक्षोपपत्तेः प्रकृतित्ववस्थेति प्राप्ते ।

भावनायाविजातीययागत्वावच्छिन्नस्य वाऽनुयायकहूपेतिकत्त-
व्यताकाङ्क्षा न तु प्रयोगविशेषस्य । अतश्चैकजातीयस्य सौयंश्च वैक-
ल्पिकोभयकालत्वाद्वैकल्पिकोभयविकारत्वावगतेरव्यवस्यैव तत्तदा-
ग्रेयप्रकृतिकस्य मन्त्राणाञ्चाव्यवस्थेति सिद्धम् ।

यत्तु पार्यंसारिणा वार्त्तिकस्वारस्यादाग्रेयैकत्वमभ्युपगम्य मन्त्र-
योर्दृष्टार्थत्वेन विकल्पादेकस्मिन्नाग्रेये प्रधानान्तरसाहित्यानुरोधेन
प्रकृतौ व्यवस्थायामपि विलतौ तदभावेन व्यवस्थाकारणाभावाद-
व्यवस्थितविकल्पोमन्त्रयोरिति सिद्धान्तितम् । तन्मन्त्रविकल्पचिन्ता-
यादादग्रसङ्गततया ऽतिदेशविचाराभावेनाध्यायसङ्गत्यभावापत्तेराग्रे-
यभेदस्य च स्थापितत्वेनैक्यानुपपत्तेरुपेक्षितम् ॥ ८ ॥ १ ॥ ६ ॥

लिङ्ग ॥ दृष्टिषु दर्शपूर्णमासयोः प्रवृत्तिरित्युक्तम् । तथापि
सौयांदिषु श्रौपधद्रव्यकत्वविशिष्टैकदेवताकत्वरूपविशेषसादृशादाग्रेय-
विकारमम् । अथ च साध्याय्य'स्यैकदेवताकत्वेऽपि श्रौपधद्रव्यकत्वा-
भावादाद्य विशेषणम् । अग्नौपोमीयादेरौपधद्रव्यकत्वेऽप्यनेकदेवता-
कत्वादपरम् ।

अथ यद्यपि एकदेवताकत्वं नाम नैकदेवतानकत्वं । अग्नी-
षोमीयादावपि व्यापञ्चस्यैकदेवतानकत्वेनातिप्रसङ्गात् । नाप्ये-
कदेवतात्वाधिष्ठानकत्वम् । देवतात्वस्य प्रसन्ननिवृत्तेन देवतान्तीयरूप-

एव च धर्मांतुगहोष्याञ्छेन सङ्गच्छते । इतरथा पुरोडाशादौ
शाखाच्छेदादीनां बाधापत्ते । एवमन्यथापन्तरङ्गलादिना सर्वत्र
सादृश्योर्बलावल द्रष्टव्यम् । यत्र तु न्यायेनान्सादृश्य बलावल, कल्प-
सूत्रयाजिकाचाराद्यान्सादृशास्तत्र तन्मूलभूतश्रुतिरूपवचनातिदेशेन
न्यायकस्यातिदेशस्य बाध इत्यपि द्रष्टव्यम् । अतएव सौम्यस्वरि-
त्यादौ शब्दार्थगतसमानत्वरूपसादृश्यस्य निरुक्तिकदेवताकलरूपसा-
दृशापेक्षया अन्तरङ्गत्वेऽपि नाग्नीषोमीयविकारत्वमपि त्वाग्नेयवि-
कारत्वमेव । एवमाग्नेयएकादशकपालइत्यादौ देवतासामान्यस्य
कपालसख्यासादृशापेक्षया अन्तरङ्गत्वेऽपि नाग्नेयविकारत्वमपि
त्वग्नीषोमीयादिविकारत्वमेव । केचित्छेतादृशविषये कपालीकादश-
लादीनां द्रव्यनिष्ठसाधनतावच्छेदककोटिप्रविष्टत्वात् द्रव्यसादृश्य-
घटकत्वमेवेत्यग्नीषोमीयविकारत्व समर्थयन्ते ॥ ८ ॥ १ ॥ ८ ॥

द्विरण्य ॥ द्रव्यनिष्ठसादृश्ययो परस्परविरोधे तु देवतासादृश्यो-
पपद्यस्यापि द्रव्यसादृश्यस्य यौतस्त्रिहोपपद्यद्रव्यसादृशापेक्षया दुर्ब-
लत्वम् । यथा प्राजापत्य एते षड् निर्वपेच्छतल्लक्षणमायुष्काम-
इत्यत्र लक्षणानान्दौमित्तमल्लक्षणतेजस्त्रिलसादृश्यस्य प्राजापतिदेवता-
कत्वसादृश्योपपद्यस्यापि कठिनतापरपर्यायविरुद्धत्वसादृशापेक्षया
दुर्बलत्वम् । तेन नाय पागल्लोञ्जितलसादृशादुपांशयाजविकारोऽपि
तु कठिनत्वसादृशादाग्नेयविकार एव । षड्शब्दप्रयोगात् । एते
अपद्यतीति अपद्यविधानाच्च । यद्यपि नाय विकृत्यभावेन मुख्य-
स्य ह । तथापि षड्शब्दो षड्शब्दानुवादस्यधर्मयोगादुपपद्यत इति
श्रौतधर्मप्रापक भवति लिङ्गम् ।

दूक्षम् । आञ्जद्रव्यकायासुपांशुयाजस्य । दधिपथोरूपसाञ्जाञ्जद्रव्य-
कायां तत्तद्रव्यकस्येत्यादिविशेषतः प्रकृतित्वं बोध्यम् ॥ ८ ॥ १ ॥ ७ ॥

विप्रतिपत्तौ ॥ एवं सादृश्यनियामकत्वे निरूपितेऽधुना तयोर्वि-
रोधे बलावच्छिन्न्यते । तत्रापि द्रव्यघटितदेवताघटितसादृश्ययो-
र्यं च विप्रतिपत्तिर्यथा । ऐन्द्रः पुरोडाशः आग्नेय पय इत्यादौ ।
तत्र कस्य बलवत्त्वमिति चिन्तायाम् । देवतायाः प्रथमोपस्थितत्वेन
सुखत्वात् प्रधानत्वाच्च तस्माद्दृश्यमेव बलवत् । तत्र एवैव-
मिन्द्रः प्रजया पशुभिर्य तर्पयतीत्याद्यर्थवादवशाद्धि यागोदेवता-
राधनार्थं । आराधिता च सा फलं ददातीति तस्याः प्रधानत्वम् ।
देवतासादृश्यञ्च यद्यपि निरुक्तैकदेवताकलरूपं द्रव्यसादृश्यावि-
रोधि । तथापि समानशब्दार्थकलरूपं तद्विरोधीति तस्य बलवत्त्व-
मिति प्राप्ते ।

प्रथमोपस्थितत्वेऽपि कर्मविध्युत्तरकालमतिदेशकल्पनात्तदा च
द्रव्यस्यैव प्रत्यासन्नत्वेन श्रौत्रोपस्थितेस्तस्माद्दृश्यस्यैव बलवत्त्वम् । यागो-
हि दृश्यव्यवहारात् देवतोद्देशविशिष्टद्रव्यत्यागरूपः । तत्र द्रव्यस्य
प्रधानभूते त्यागे विशेषणत्वं, देवतायास्तु विशेषणीभूते उद्देशे ।
अतो द्रव्यं यागप्रत्यासन्नम् । यद्यपि च देवताप्रसादस्यैवार्थवादवशा-
द्यागस्य फलसाधनत्वे दारत्वं कल्प्यते । तथापि देवतायाः शब्द-
बोधे याग मति द्रव्य प्रति वा प्राधान्ये प्रमाणाभावात् प्रत्युत द्रव्य-
स्यैव पाठिकाशये विशेष्यत्वेन प्राधान्यावगतेर्न देवताप्रामाण्यस्य बल-
वत्त्वाग्रहा । वस्तुतस्तु न देवताप्रसादस्य दारत्वमिति जैमिनिमत
वक्ष्यत एव । अतोऽस्मिन् द्रव्यसादृश्येन द्रव्यसादृश्यस्य बलवत्त्वम् ।

मधूदकम् ॥ चित्रेष्टावनेके यागाः इत्युक्तं चित्राधिकरणे
 कौस्तुभे । तत्र दधिघृतपयोधानातण्डुलयागानाघ्नित्वेव प्रकृतिः ।
 मधूदकयोस्तु वर्णमान्यादुपांशुयाजविकारत्वम् । प्रकृतोदाहरणे
 देवतासामान्यस्याधिकत्वाच्च । न तु स्वाभाविकद्रवत्वमादृश्यात्ययो-
 यागविकारत्वम् । सत्यपि मादृशद्वये लिङ्गविशेषस्य निर्णायकत्वा-
 भावे बद्धतराज्यधर्मानुपहस्यैव नियामकत्वात् । नैमित्तिकद्रवत्व-
 स्याज्येपि सत्त्वाच्च । अतश्च सर्वयागानामेकफलकत्वेनैकतन्त्रत्वाद्भूय-
 क्षामनुपहाय चयाणां मधुघृतोदकानामुपांशुयाजधर्मास्तत्रानुष्ठीय-
 मानविरुद्धधर्मविषये कार्याः । आद्यनुष्ठीयमानद्रव्यस्कारविषये
 तु तत्तद्यागौयधर्मास्तत्रद्वयेषु कार्या ॥ ८ ॥ १ ॥ ८ ॥

इति श्रीखण्डदेवहृतौ भाट्टश्रीपिकायां

अष्टमस्य प्रथमः पादः ॥

न चाग्नेये चरोरभावादाग्नेयधर्माणां चरुगतत्वाभावेन कथं चरुशब्दस्तनौषधधर्मप्रापक इति वाच्यम् । सौर्यचरोराग्नेयविकारत्वे-
नाग्नेयधर्माणामपि चरुगतत्वाच्चरुशब्दस्य तत्प्रापकत्वसम्भवात् ।
एवं अपणत्वात्कोऽपि यद्यपि न अपणानुवादेन हतविधिः । अपण-
स्याग्नेयविकारत्वेऽपि विकृतिरूपप्रयोजनाभावेन बाधात् । हत-
स्यौत्पत्तिवाक्ये प्राप्तत्वाच्च । तथाप्यग्निमंथयोगमात्ररूपं अपण शक्य
स्तचणया वा प्रतिप्रसवविधया विधीयते । तच्च हतविशिष्टं शुद्धं
वेत्यन्यदेतत् । क्व विशिष्टविधित्वमित्यत्र नियामकाभावात् उत्प-
त्तिवाक्ये हतस्य परम्परासम्बन्धेन यागान्वये तस्य विलम्बापस्थिति-
कत्वाद्देव विशिष्टविधिरिति तु युक्तमुत्पत्तम ।

यद्यपि च अपणस्योपांशुयाजविकारत्वेऽपि प्रतिप्रसवविधित्वं
युज्यत एव । आन्वयेऽप्यग्निमयोगमहात्वात् । तथापि द्रव्यान्तरमंथोग-
स्याव्यन्ताप्राप्तस्योपांशुयाजविकारत्वे विधेयत्वापत्तेराग्नेयविकारत्वे
द्रव्यान्तरस्य जलस्य प्राप्तौ तत्र हतविधाने साधवमिति सिद्धौप-
पत्ति । एतदस्त्ररसेनैव वा भाष्यकारेण तस्मिन् अपणश्रुतेरिति
सूत्रस्य हतद्रव्यकल्पमादृश्यादुपांशुयाजविकारत्वमाशङ्क्य हतस्थाधि-
करणत्वश्रुतेः प्रदेयत्वाभावादिति व्याख्यान्तरं हतम् । सर्वथा
श्रौतलिङ्गोपपत्तस्य सादृशस्य बलवत्त्वाद्विरण्ययाग शेषधविकार
एव । एव च यत्र हिरण्ययागान्तरे लिङ्गाभावस्तत्र देवतामादृशा-
न्तद्भावेऽपि आश्वधर्माणां भूयसामनुपहात्तेजस्त्रित्वात्सादृश्यान्व-
विकारत्वमेव । चरुशब्दस्य वा स्थालीपुलाकन्यायेन गमकत्वाद्दौषध-
विकारत्वम् । कृष्णलेष्टविकारत्व वा ॥ ८ ॥ १ ॥ ८ ॥

पशुपुरोडाश छेते पशव इति पशेषु पुरोडाशशब्दानुवादसङ्घ-
मकले सङ्गच्छते ।

यद्यपि चैतेषां पश्यागान्तराणां वार्त्तिककारमते पशुपुरो-
डाशकार्यापन्नत्वस्य दशमे वच्छमाणत्वात् स्थानापत्त्यैव पुरोडाश-
शब्दोपपत्तिस्तथापि स्थानापत्त्यापि नावत् पशुपुरोडाशधर्मप्राप्ते-
र्लिङ्गोपपत्तिः । वस्तुतस्तु । अङ्गापेक्षायामङ्गघटितसादृश्यस्यैव पुरो-
स्फूर्त्तिकत्वेन स्थानापत्यतिदेशापेक्षया चोदनास्त्रिङ्गातिदेशस्य बल-
वत्त्वादौषधद्रव्यकत्वेन सर्वप्रकृतिभूतदर्शपूर्णमासविकारत्वमेव । अतएव,

“एषामसम्भवे कुर्यादिति वैश्वानरीं बुधः” ।

इत्यादौ चैधातव्यादीषणीयेत्यादौ च न ज्योतिष्टोमादिधर्माः ।
यदा तु दाशमिकसूत्रभाष्यकाररीत्या प्राकृतपशुपुरोडाशयाग एव
पुरादिद्रव्यानारमात्रविधिरित्याश्रीयते । तदा योमादिशब्दस्य
नामातिदेशनिराकरणमाचार्यमिदमधिकरणम् । न तु औषध-
द्रव्यकत्वलिङ्गातिदेशसिद्ध्यर्थम् । एतदभावेऽपि पशुपुरोडाशस्य
दर्शपूर्णमासविकारत्वसिद्धेरिति ध्येयम् ॥ ८ ॥ २ ॥ १ ॥

पशुः ॥ दैव. पशुदर्शपूर्णमासविकार इत्युक्तम् । तथापि कि-
मग्नीषोमीयपुरोडाशविकार एत साध्यायविकार इति चिन्तायां,
घनत्वभादुशान् पुरोडाशविकारः । न च पशुप्रभवत्वसादृश्यस्य
द्रव्यगतस्य साध्याये सत्त्वाक्षियामकाभावः । घनत्वस्य लिङ्गोपपत्त्य-
त्वात् । अङ्गस्त्वौषधाभ्योऽग्नीषोमाभ्यां वा जुष्टं प्रोचामीति पशुं
प्रोक्षतीति हि प्रोक्षणे पुरोडाशधर्मः । तथा पशु पर्यग्नि करोतीति
पर्यग्निकरणं पुरोडाशविकारत्वे लिङ्गम् । न च पशुप्रभवत्वसादृश्य-

अथ द्वितीयः पादः ।

वाजिने ॥ वाजिनघागस्यामिवाऽनुनिष्पन्नवाजिनप्रतिपत्तिकर्म-
णोऽप्यङ्गापेलाया कि मौमिकातिदेशेन उत दार्शिक इति चिन्त्यते ।
मौचामश्वद्ग देवतासंस्कारार्थसुराद्यष्टेषु चैवमेव चिन्ता । तत्र सोमो-
वै वाजिन सुरा सोम इत्यसोमे सोमशब्द सोमधर्मातिदेशार्थ ।
न सोमशयोयूपो भवतीतिवदर्थवादम्यत्वादनतिदेशकत्वम् । तददिह
भिद्भादृग्भाभावेन नामातिदेशावश्यकत्वात् ।

अतएवानुबपद्धारमन्त्रौ समुपह्य भक्षणसुभयत्र दर्शयति ।
सुराया सीसेन क्रयण, कुबलसक्तुमि श्रयण, एका पुरोदक्, एका
पाण्या, उपयानेतिमन्त्रो गृहीत्वासादन, घौमे वागम्युपमहन
दर्शयति । यहशब्दश्चैव सति सुतरामुपपद्यत इति प्राप्ते ।

आर्थवादिकस्य सोमशब्दस्य प्रष्टफलवत्तत्त्वसिद्धसादृग्मेनोप-
पत्तौ वाक्यभेदापादकविधिपरत्वे प्रमाणाभावात् । यहशब्दस्य प्राय-
णीयवद्दृष्टणसौपदेशिकत्वेनैवोपपत्तेर्भिद्भानास्य वाचनिकतयाणुपप-
त्तावमतिपद्धेन चोदनाक्षिद्भातिदेशेन दार्शिकविध्यन्त एव । तथापि
वाजिने पशुप्रभवत्वद्रवन्मादृश्यात्पयोयागविध्यन्त । सुरायां पौरो-
दशिक शौयधद्रव्यकत्वात् । अतएव शप्यैरेव दीवणीयामाप्रामीति
दीवणीयाशिवधम मद्रच्छते । इतरथा हि तस्या प्रत्यक्षतेन
प्राशिवधनेन स्ततिरमद्रतैव स्यात् । तथा नैतेषा पुरोडाशाशिवधने,

वादम् । तत्रापि तु विशेषचिन्तायां, तत्रे पयसीत्यत्र द्वितीयानि-
र्दिष्टद्वय एव सा वैश्वदेवीति तच्छब्देन परामर्शां न तु सप्तम्यन्त-
पदनिर्दिष्टस्य पयसः । गुणभूतत्वात् । न चानघतेर्द्विकर्मकत्वात्पयसो-
व्यापमानत्वेन दध्यपेक्षयापि प्राधान्यावगतिः । द्विकर्मकधातुस्यै-
अधिकरणत्वादिकारकान्तराविवचायां कर्मकारकसम्बन्धमात्रविव-
चायां च सम्बन्धमामान्ये पठोप्राप्तौ अकथितं चेति सूत्रेण कर्म-
सजाकरणात् । द्वितीयाविधानावगतावपि प्राधान्ये प्रमाणाभा-
वात् । प्रकृते सप्तमीश्रवणेनाधिकरणत्वविवचावगतेर्द्वितीयकर्म-
सङ्गभावाच्च । अतश्च दधिरूपत्वादात्मिचायादधियागविकारत्वमे-
वेति लौकिकस्य पयसोऽधिकरणत्वमिति प्राप्ते ।

मधुररसभूयस्त्वाद्दध्यभावेऽपि च अस्वान्तरेणामिचामन्तरे-
त्यव्यतिरेकाभ्यां जुषन्तां युज्यं पय इति मन्त्रवर्णाच्च पयस एवा-
वस्थाविशेषापक्षस्थामिचापदवाच्यत्वावगतेस्तदधुरोधेन तच्छब्दस्यापि
सप्तम्यन्तपदनिर्दिष्टपय परामर्शितत्वेवावगतेः पय एवामिचा । अतश्च
तद्यागविकारत्वमेव । एव च तत्रे पयसीत्यत्र सप्तम्या प्राधान्यलक्षणा,
द्वितीयया च सकुन्याद्येन करणत्वलक्षणेत्यपि श्रेयम् ।

श्रवत्याविशेषरूपामिचा च न ताप विनेति तस्यापि विवक्षा ।
यदि तु ताप विनायामिचा लोके सम्भाष्यते, तदा न सप्तम्या
प्राधान्यलक्षणापि । तत्रपयोधिकरणत्वविशिष्टदध्यानयनस्यैवावस्था-
विशेषविशिष्टपथोरूपामिचोद्देशेन विधेयत्वात् । उद्देशवाचकपद-
कल्पनया च वाक्यार्थपूर्तिः । तस्यैव च तच्छब्देन परामर्शात् सुतरां
सिद्धोपपत्तिः । अधिकरणत्वस्यैव च दध्यानयन प्रत्यङ्गत्वेऽपि पय-

सापि उखादर्शनरूपलिङ्गोपष्टम्भत्वाच्चियागकाभाव । तथात्वेऽपि देवतासादृश्यस्यैवाग्नीषोमीयविकारत्वे गमकत्वादिति प्राप्ते ।

देवतासामान्योपष्टम्भस्यापि द्रव्यसादृश्यस्थान्यथासिद्धलिङ्गोपष्टम्भत्वेनान्यथासिद्धलिङ्गोपष्टम्भद्रव्यसादृश्यापेक्षया दौर्बन्धात् साक्षात्प्यविकार एव पश्य । तथा हि नात्र प्रोक्षणाद्युवादेन मन्त्रोविधीयते । येनेदं लिङ्गं भवेत् । तस्य तु लिङ्गादेव प्राप्तत्वात् प्रोक्षणाभावनैवात्रापूर्वा विधीयत इति विपरीतसाधकत्वम् । पर्यग्निकरणं तु प्रदेयपुरोडाशधर्मत्वेन प्रकृतौ कृतम् । नेह प्रदेयप्रकृतिभूतपशुसंस्कारकतया दृश्यमानं प्राकृतम् । अपि तत्पूर्वमेवेति न तदपि लिङ्गम् । अतो घनत्वसादृश्यं न लिङ्गोपष्टम्भम् । यदि पशुसहाया पच्यमानं स्कन्देदिति उखादर्शनं तु अनूद्यमानत्वादनन्यथासिद्धं लिङ्गम् । अतः तदुपष्टम्भं पशुप्रभवत्वमेव यत्नीयम् ॥ ८ ॥ १ ॥ २ ॥

दध् ॥ तत्रापि दधिविकारं पयोधिकारो वेति चिन्तायाः, पगत्वसादृश्याद्दधिविकारत्वमेव । न च साक्षात् पशुप्रभवत्वसादृश्येन पयोविकारत्वप्रद्वयं । कारणत्वस्य व्याप्तिरूपतया अतीन्द्रियस्यानुमानिकत्वेन प्रत्यक्षगम्यघनत्वापेक्षया दौर्बन्धादिति प्राप्ते । अदद्यादौर्णां पयमश्चैकदिगान्तरितानां विकारदर्शनादेकदिगस्थायित्वसादृश्यं स्वतोगतिमन्त्रसादृश्यं च प्रत्यक्षमेवेति तत्प्रकृतत्वेन साक्षात् पशुप्रभवत्वेनैकस्य घनत्वस्यैव साधात्पयोविकारत्वमेव ॥ ८ ॥ १ ॥ २ ॥

आमिषा ॥ आमिषा तावत्पार्श्वान्तरमपि तु दधिपयोऽन्यतररूपमिति साधितं अतर्पितं । अतएव तदन्यतरविकार इति तावद्वि-

च न सचत्वम् । यदन्यतरतोऽतिरावस्तेनाहीन इति श्रुत्या अन्य-
तरतोऽतिरावत्वस्याहीनलक्षणकरणार्थाच्चोभयतोऽतिरावत्वस्य सच-
लक्षणत्वेन पञ्चदशरात्रादौ अहीनलक्षणमत्वेन तदनुपपत्तेः । अतएः
न सचाहीनयोर्भवदुक्तलक्षणं, न वैकादशरात्रान्तमेव शुद्धाहीनत्वम्
अतश्च पञ्चदशरात्रादौ अहीनात्मकद्वादशाहस्यैव प्रवृत्तिरिति प्राप्ते

अहीनत्वाभावेऽपि प्राचुर्येणाहीनेऽन्यतरतोऽतिराचत्वादक्षिणसि
पञ्चदशरात्रेऽन्यतरतोऽतिराचत्वेनाहीनत्वोपचारस्य स्तुत्यर्थत्वेनोपपत्ते-
रभियुक्तप्रसिद्ध्या निरुक्तलक्षणकस्यैव सचत्वादेरङ्गीकारात् पञ्चदश-
रात्रकुण्डपायिनामयनयोरपि सचत्वमेव । अतएव गृहपतिर्गृहपति-
रिति गृहपतिशब्दः सदैकान्तवृत्तिः कुण्डपायिनामयने । अतः
सचात्मकद्वादशाहप्रकृतित्वमेवानयोः ॥ ८ ॥ २ ॥ ६ ॥

इति श्रीखण्डदेवविरचितायां

भाट्टदीपिकायामष्टमस्य द्वितीयः ।

शोनाङ्गलं क्लृप्तप्रयोजनत्वादिति ध्येयम् । अतः आमिषाया अवस्था-
विशेषविभिन्नरूपयोरुपलब्धयोद्यागविकारत्वम् । तेन पथस्यैव प्रात-
र्दाहधर्माः, दधि तु लौकिकमेव मस्कारकम् ॥ १ ॥ ८ ॥ ४ ॥

सचमहीनस्य ॥ अहर्गणेषु द्वादशाहस्य प्रवृत्तिरित्युक्तम् । द्वाद-
शाहे चास्ति सचत्वमहीनत्वं चेति धर्मद्वयम् । तत्रामीरन्, उपेयुरि-
त्यादिचोदनाचोदिते सचत्वमखण्डोपाधिः । अनियतस्वामिके यज-
तिचोदनाचोदिते चाहीनत्वमखण्डोपाधिर्द्वयवहारात् । तत्तद्भूम-
कत्वे निमित्ते च तत्र धर्मविशेषाविहितताः । तथान्येऽपि सचसंज्ञका-
अहीनसंज्ञकाद्याहर्गणा अधर्मकाः समाध्वाताः । तत्र द्विविधेष्वपि
द्वादशाहस्यैकस्य धर्मप्रवृत्तिः । अतोऽविरुद्धाः समुच्चीयन्ते विरुद्धाद्य
विकल्पन्ते । न ह्यत्र द्वादशाहे भेदोऽस्ति । येनावान्तरसामान्या-
त्तत्तद्द्वादशाहवदित्यतिदेशवाक्यं कस्येत । भेदे प्रमाणाभावात्तु
द्वादशाहवदित्येवातिदेशवाक्यकल्पनेऽव्यवस्थैव युक्तेत्येवं प्राप्ते ।

सत्यपि द्वादशाहत्वेनैवातिदेशे सचत्वरूपनिमित्ताभावात्तथैमि-
त्तिकाधर्मानाहीने, अहीनत्वरूपनिमित्ताभावाच्च तथैमित्तिका-
धर्मांश्च सचे प्रवर्तन्ते । भेदनाभाव इव होमस्तपुस्तथागादाविति
फलतो व्यवस्थितं प्रकृतित्वम् । सचात्मकेष्वहर्गणेषु सचात्मकस्य
द्वादशाहस्याहीनात्मकेष्वहीनात्मकस्येति । द्विराचादारभ्यैकादशरा-
चान्तमहीनाः । द्वादशाह सभयात्मा । अयोदशराचादारभ्य सर्वे
सचभूता एव । तथैवोक्तलक्षणमन्वात् । द्वादशवहाराद्य । अतस्तेषु
तेषु तत्तद्रूपस्य द्वादशाहस्य प्रवृत्तिः ॥ ८ ॥ १ ॥ ५ ॥

अन्यतरतोऽतिराधत्वात् ॥ पञ्चदशराचस्य कुष्ठपायिनामपत्तस्य

संस्कारत्वेनाग्निष्टोममुखत्वस्य प्राप्तत्वात् । न चाद्येष्वेव चतुर्षु चिट्त्व-
विधौ प्रमाणाभावेनाग्निष्टोममुखत्वस्यापि विधिरावश्यक इति
वाच्यम् । प्रथमातिक्रमे कारणाभावात्तयाणामन्येषां विध्यन्तरेण
स्तोमविधानाच्चाद्येष्वेव चतुर्षु चिट्त्वप्राप्तेरिति भाव्यकाराभिप्रायः ।

वस्तुतस्तु चतुःसंख्याकोद्देशेन चिट्त्वविधौ योग्यतया सप्तस्वप्न-
हःसु आद्येषु चतुर्षु स्तोत्रेषु चिट्त्वविध्यापत्तेरहर्मात्रोद्देशेन तद्विधौ
च सर्वत्र तदापत्तेः चतुःसंख्याविशिष्टाहर्होत्रे च वाक्यभेदापत्ते-
रयमेव संख्याभिन्नचिट्त्वविशिष्टकर्मोत्पत्तिविधिः । त्रयाणां चान्येषां
विध्यन्तरेण विधिः ।

सर्वेषां च षड्वाक्येन समन्वयमात्रकरणम् । एवं चोत्पत्तिवाक्ये
चतुर्णां ऋणत्वप्रतीतेस्तस्योत्पत्तिगतत्ववत् चिट्त्वस्याप्युत्पत्तिगतत्वेन
साम्येऽपि चिट्त्वस्वाङ्गभूतस्तोत्रवृत्तित्वात् प्रधानवृत्तिगणत्वापेक्षया
दुर्बलत्वेन गणत्वसादृश्येनैवाद्यानां चतुर्णामतिदेशः प्रसाध्यः । सर्वथा
नाद्यस्यैव चतुर्व्यतिदेशः । एवं चाग्निष्टोममुखानीत्यनुवादीपपत्तिः ।
इतरेषां त्रयाणामन्यसंस्कारत्वात् । इतरथाऽग्निष्टोमानीत्येवावध्यत् ।
सर्वेष्वग्निष्टोमसंस्कारत्वस्यैवातिदेशेन प्राप्तेः ॥ ८ ॥ १ ॥ १ ॥

कालाभ्यासे ॥ षट्चिंशद्रात्रे षड्वाक्ये भवन्ति सत्वारो भवन्तीति
श्रुतम् । दादग्राहान्तर्गतदग्राहे चाद्य एकं षडहः सधर्मकः श्रुतः ।
तदिह तस्यैव वारचतुष्टयमत्र प्रवृत्तिरुत दशाहस्यवृत्त्येति चिन्ता-
याम् । न तावदत्र षडहग्रन्थो नामातिदेशकः । तस्य सख्याविशि-
ष्टाहर्वाचकस्य गुणविशिष्टकर्मविधायित्वेन नामत्वाभावात् । अन्येऽपि
वा यौगिकत्वेनोक्तविधायित्वात्तेर्नामातिदेशकत्वायोगात् । नापि

अथ तृतीयः पादः ।

हविर्गणे ॥ आग्नावैष्णवमेकादशकपालं भारस्वतं चरुं वार्हस्पत्यं
 चरुं इत्यादिहविर्गणे क्रमसामान्यात् प्रथमद्वितीययोः आग्नावैष्णव-
 वार्हस्पत्ययोराग्नेयाग्नीषोमीयविकारत्वमिति प्राप्ते । क्रमसामान्यस्या-
 शब्दस्थान्यापेक्षत्वेन विलम्बोपस्थितिकृत्वादुत्पत्तिवाक्यगतदेवतासा-
 दृशस्थानन्यापेक्षत्वेन यागस्वरूपपरिचायकत्वेन च शीघ्रोपस्थितिकस्य
 बलवत्त्वान्तेनाग्नावैष्णवस्याग्नीषोमीयविकारत्वं, वार्हस्पत्यस्य चाग्नेय-
 विकारत्वम् ॥ ८ ॥ ३ ॥ १ ॥

गणसोदनार्था ॥ जनकमहाराजे चत्वारि विवृत्यहान्यग्निष्टोम-
 सुत्वानीति श्रुतम् । तत्र चतुर्ष्वण्यहःसु द्वादशाहिकदशाहान्तर्गत-
 प्राथमिकस्य विवृत्यस्तोमकस्याहः प्रवृत्तिः । विवृत्त्वलिङ्गात् । न तु
 क्रमसदृहतगणत्वसामान्येनान्यापेक्षेण दशाहान्तर्गतानामाधानां चतु-
 र्णामहः प्रवृत्तिः । तत्तदहर्हन्तिविवृत्त्वस्थान्यापेक्षत्वेन बलवत्त्वा-
 दिति प्राप्ते ।

स्वर्गकामोजनकमहाराजेण यजेतेति वचनेनोत्पन्नानां सप्तानां
 कर्मणां मध्ये चत्वार्यनूद्य विवृत्त्वविधानेन विवृत्त्वस्योत्पन्नशिशुत्वेन
 दुर्बलत्वादुत्पत्तिशिशुत्वेन गणत्वेनैव प्रथमस्य प्रथममित्यादिक्रमसद-
 रूतेन सप्तानामप्यहः द्वादशाहिकदशाहान्तर्गतसप्ताहविकारत्वम् ।

न च प्राक्तकर्मानुवादेन विवृत्त्वविधिरग्निष्टोमसुखत्वस्य च
 विधिरिति वाक्यभेदः । दशाहान्तर्गतचतुर्णां मध्ये प्रथमस्याग्निष्टोम-

अथातोऽग्निष्टोमेनेत्यादौ प्राकरणिकोत्तरवेद्यवरोधेन च्यवनस्य विवृतौ निवेशापत्ते । अतो ज्योतिष्टोमत्वाच्चात्र द्वादशाहप्रवृत्तिः । अथवा, अग्निष्टोमादिशब्दानां नाग्यहीतविशेषणान्यायेन मष्टामात्रवाचिता-ज्ज्योतिष्टोमे निरूढस्य चणाऽङ्गीकारेऽपि प्रकृते तदाश्रयणे प्रमाणा-भावात्तित्यकाम्यसंख्यामुवादेनैव प्रतावृत्तिविधिः । अस्मिन्नपि पक्षे ज्योतिष्टोमस्यैवाश्रयत्वादिना सत्त्वान्न गणातिदेशः । अस्तु वेद कर्मान्तरम् । तथाप्यन्यपदार्थस्यैकवचनान्तत्वादेकमेव तत् । प्रतसख्यायाश्च संख्यागतत्वेनाभेदकत्वात् । अतः प्रतसख्याकमभ्यस्तमेक कर्म ज्योतिष्टोमविकार इति न गणातिदेश इति प्राप्ते ।

एकप्रभरतामद्वापत्तेर्न तावज्ज्योतिष्टोमोद्देशेन संख्योद्देशेन वा संख्याविधिः । अतो वषट्कशंभस्यैव कर्मान्तरम् । तदपि नैकम् । तथात्वे एकस्य कर्मणोऽनेकसंख्याकत्वस्याभ्यासमन्तरेणानुपपत्तेरश्रुत-सूत्याभ्यासकल्पनापत्तेः । अतोऽग्निष्टोमोक्त्यादिपदानां विवृदग्निष्टु-दग्निष्टोम उक्त्योर्वैरूपमामेत्यादौ विकृतिव्यञ्जसामानाधिकरण्ये-नापि साहित्यप्रयोगेण साम्प्रतिकलक्षणया तत्तत्संख्याकयज्ञान्तर-परत्वमङ्गीकृत्य प्रतसख्याभिन्नताव्यञ्जविधिरेवायम् । एव चान्य-पदार्थो न कमापि तु प्रत उक्त्यसंख्याकायज्ञा करण यस्मिन्निति-द्युत्पत्त्या फलमेवेति धेयम् । तदपि च नोद्दिश्य यज्ञविधिरेक-प्रभरतामद्वात्तादवस्थापत्तेः । अपि तु तात्पर्यगत्या अश्रयविशि-ष्टतावद्भाषणाविधिरेवेति युक्ता गणस्येवातिदेशाद्वाहवारमावृत्तिः । द्विगुणमामत्वादा न कश्चिदोषः । * [एकवचनान्तत्वापन्तले उपपत्ति-

* [] एषचिद्व्यञ्जयत्तर्गत पाठ गालि सो० पुस्तके ।

प्राकृतपडहानुवादेन सख्याविधि । द्वादशाहलानुपपत्त्या तस्या-
 शनिवेशात् । अत कर्मान्तराख्येव सख्यया चतुर्विंशतिर्विधीयन्ते ।
 न तु षडहस्य चतुराष्टत्तिः । तथात्वे चतु पडहोभवतीति क्रिया-
 भ्याष्टत्तिविहितसुचप्रत्ययापत्ते । चत्वारो भवन्तीति श्रवणानु पृथक्-
 लनिवेशिन्या सख्यया भेद एव । अतश्च गणत्वसामान्याद्द्वादशाह
 द्विरभ्यस्यावशिष्टेषु चतुर्षु द्वाद्वादशाहानां चतुर्णां प्रवृत्तिरिति प्राप्ते ।

यद्यपि तन्त्ररत्नरीत्या चतुर्विंशतिरेतानि कर्माणि, तथापि
 षडहस्यश्रवणमादृश्येन तस्यैव चतुर्वारं प्रवृत्तिः । वस्तुतस्तु नात्र तावन्ति
 कर्माणि, चतुर्विंशतिमख्याया श्रवणात् । षट्सख्याया चतु सख्याया-
 सैकत्र द्वयमिति न्यायेन कर्मान्वयमङ्गीकृत्य भेदाङ्गीकारे कर्मदश-
 कापत्तिः । षट्सख्याया समासगतत्वेन तथान्वयानुपपत्तेश्च । अत-
 एकविंशति श्रवणमिति न्यायेनैव षट्सख्याविंशति चतु-
 सख्यान्यथोवाच । अतश्च सत्यथेकवाक्यत्वे प्रयाजैकादशत्वन्यायेन
 निर्जातिसख्यत्वाच्चतु सख्या आहृत्यापादिकैव । वस्तुतस्तु पृथगाख्यात-
 श्रवणाच्चापि भिन्नवाक्यत्वमेव । तेन षष्ठामेव कर्मणा चतुर्वारमा
 ष्टत्तिः । सुचप्रत्ययाभावेऽपि च प्रमाणान्तरेणाष्टत्तिकल्पने न
 कश्चिद्दोषः । अत सूत्रभाष्यस्वरक्षेन षष्ठांमेवावृत्ते षट्सख्यत्व
 सादृश्यादिना षडहस्यैव वारचतुष्टय धर्मा ॥ ८ ॥ २ ॥ २ ॥

सख्यागणे ॥ अनारभ्य, शताग्निष्टोमं भवति शतोक्त्य शताति-
 रात्रमिति श्रुतम् । तत्राग्निष्टोमादिशब्दाना ज्योतिष्टोम एव
 प्रचुरप्रयोगात्तदनुवादेन शतसख्याऽभ्यासापादिका विधीयते । न
 द्वाग्निष्टोमादिशब्दाना सख्याविंशतिः कतुसामान्यवाचितम् । तथात्वे

स्तोत्राणामुत्पत्तिर्ज्योतिष्टोम एव । द्वादशाष्टे तु अतिदेशप्राक्-
स्तोत्रानुवादेन धर्मविशेषमाचमम् । अतश्च ज्योतिष्टोमिकानामेवोप-
देशेन विधानम् । अतएव रात्रिपर्यायादीनां ज्योतिष्टोमे फलार्थ-
सप्त्याङ्गत्वेनेहानतिदेशेऽपि न काचित्स्वरूपदेशेनैव तद्विधानाङ्गी-
कारान् ॥ ८ ॥ २ ॥ ५ ॥

गायत्रीषु ॥ बृहस्पतिसवे प्रकृतितो गायत्र्येषुभादिनानाङ्गन्दःसु
प्राग्नेषु इन्दोन्तरपरिसंख्यां गायत्रमेतद्दर्शयतीति श्रुतम् । तत्र
गायत्र्यादिशब्दानां चतुर्विंशत्याक्षरसंख्यामात्रवाचित्वात्प्राग्नेहीत-
विशेषणान्यायेन लक्षणयापि षडनुप्रयोगोपपत्तेस्तथापि न शक्तिः ।
अतश्च प्राकृतौष्वेव षडनु अधिकक्षरलोपं कृत्वा चतुर्विंशत्यक्षराण्येव
पठनीयानि । अतएव, ये हि द्वे गायत्र्यौ सैका जगतीति खिन्न-
मपि संख्यावाचित्वात्पक्षे उपपद्यते न षडक्षराचित्वात्पक्षे । तिस्रोऽनुष्टुभ-
स्यतस्रोगायत्र्यो भवन्तीति च । अतश्च प्रताप्रिष्टोमे उक्त्यादि-
स्तोत्रलोपवदिहाप्यधिकाक्षरलोपप्रसक्तौ,

न गायत्र्यादिशब्दानां संख्यामात्रवाचित्वम् । तथात्वे घटादि-
संख्यायामपि प्रयोगापत्तेः । प्रयोगानुसारेणक्षरसंख्यावाचित्वे तेनैव
षडन्विशेषस्य वाच्यतापत्तेः । इतरथा नावदक्षरे गद्येऽपि प्रयोगा-
पत्तेः । अतोऽष्टाक्षरपादत्रयादियुक्तमन्त्रविशेष एव गायत्र्यादिपद-
वाच्यः । निरुक्तलिङ्गेषु तु संख्यामात्रे लाक्षणिकः । तेन द्वाग्रत-
यौभ्य एवोत्पत्तिर्गायत्र्य आनेया न त्वक्षरावलोकः । तथात्वे
वाक्यार्थपरिपूर्वभाषेनार्थप्रत्यायकत्वानुपपत्तेश्च* । पूर्वाधिकरले

* प्रकाशकत्वानुपपत्तेश्च, -इति सो० पुस्तके पाठ ।

ह्यपि । कर्मकल्पेऽपि आद्यत्तेरावशकत्वेन सुत्यागणत्वानपायाद्
दादशाहधर्माविरोध ॥ ८ ॥ ३ ॥ ४ ॥

गणादुपपद्यते ॥ अतामिष्टोमादौ दादशाहगतदशरात्रप्रवृत्ति-
रित्युक्तम् । दादशाहे च प्रथमोत्तमावतिरात्रमस्याकौ । दशरात्र-
प्रथमोत्तमौ चाग्निष्टोममस्याकौ । मध्यतनानि चाष्टौ उक्थ्यमस्या-
कानि । केपाश्चिन्नश्रोत्र्यमस्याकानि, एक षोडशी । तदिह अता-
मिष्टोमे तावदतिदेशप्रामाणानामुपयादीनां बाधादग्निष्टोममस्याकत्वे न
कापि चति । उक्थ्यातिरात्रयोस्तु दिनेषु येषु* अतिदेशेनैवोक्थ-
सौचादि प्राप्तम्, तेऽपि न काचिचिन्ता । येषु तु अग्निष्टोम-
मस्याकत्वप्राप्तिक्षेपे वचनादेवोक्थ्येषु कर्त्तव्येषु दादशाहिकान्देवो-
क्थ्यातिरात्रसौचाण्युपसहितत्वात्कर्त्तव्यानीति प्राप्ते ।

न तावदतिदेशेन तेषामुपस्यति । प्रथमस्य प्रथममित्येव क्रमेण
प्रत्येकमेव तत्तदहं स तत्तदह्नामतिदेशेन धान्यहानि उक्थ्यमस्या-
कप्राकृताहर्विकाराणि तेषु तदीयोक्थ्यप्राप्तावपि अग्निष्टोममस्याक-
प्राकृताहर्विकारेषु तत्राशौ प्रमाणाभावात् । प्रथमोत्तमयोरेवाति-
रात्रमस्याकत्वेन तयो काण्यनतिदेशेन रात्रिपर्यायाणां सुतराम-
प्राप्तेः । अत अतोक्थ्यादौ तेषु तेऽहं स वाचभिकानि सौचाणि ।
न हि भिक्षुको भिक्षुकाभ्तर धाचते इति न्यायेन ज्योतिष्टोम
स्यान्येव कार्याणि । अथ च नातिदेशोऽपि तु कर्मान्तरत्वे प्रमाणा-
भावाद्यतोक्थ्यप्रसिद्धिस्तत्रत्यानि वचनेन विधीयन्ते । किञ्च

* दिनेषु येषु,—इति नास्ति सो० पुस्तके ।

अथाष्टमाध्यायस्य चतुर्थः पादः ।

दर्विहोमे ॥ तदेव चिद्धेऽतिदेशे दर्विहोमेषु तदपवाद वक्तुं दर्विहोमशब्दार्थं निरूप्यते । तत्र न तावदधं दर्श्याख्यस्य गुणस्य विधिरिति शङ्कितुं शक्यम् । सोमादिवद्विधिवाक्ये श्रवणाभावेन विधायकत्वशङ्कानुपपत्तेः । न च वास्तुहोमीयगुणविधिर्यथावादे, एदे-
कया जुहुयादर्विहोम कुवांदित्यत्र श्रुतस्य दर्विहोमपदस्य घृतादि-
पदवत्पदान्तरकल्पनया विधायकत्वसम्भवः । पुरोऽनुवाक्यामनूष्य
याज्यया यजतीति शब्दयत्पगुणविधेर्दर्थपेक्षाभावात् ।

न च चिद्धवज्रिर्देवान्ययानुपपत्त्योपरि हि देवेभ्यो धारय-
तीतिवद्वाक्यान्तरकल्पनया होमोद्देशेनैव दर्विविधायकत्वम् । वास्तु-
होमे तावत्सुषः प्रत्यक्षप्रिष्टत्वेन विधातुमशक्यत्वात् । होमान्तरे-
ष्वपि स्मार्त्तं न्यग्विज्ञया मूलदृष्ट्या दर्श्या जुहोतीति स्मार्त्त-
वचनेनैव तन्नाम्नेः । औतेष्वपि सुवेष जुहोति जुहुवा जुहोतीत्या-
दिना तत्र तत्र पाचान्तरसङ्गावाच । अतश्च तन्नाम्न्यायेन गुण-
विधित्वानुपपत्तेर्दर्विशब्द पाचान्तरस्योपसर्पणसङ्गीष्टत्यैकदेशप्रवृत्ति-
निमित्तेन वा तन्नाम्न्यहोममाचखेर्दं नामधेयम् ।

तत्रापि शयैव स्मार्त्तानां पार्वणस्यास्त्रीपाकादीनां कर्त्तरि दर्वि-
होमिक इति प्रयोगदर्शनात् प्रवृत्तिनिमित्तसङ्गावाच तेषां नाम-
धेयं, तथैव वास्तुहोमेषुपि प्रयोगात् औतानामपि । न च वास्तु-

श्रधिकागमरूप उपचयश्चिन्तितस्तत्रसङ्गादिहापचयश्चिन्त्यत इति

नात्र तथाधायसगतौ यतितव्यम् ॥ ८ ॥ ३ ॥ ६ ॥

इति श्रीखण्डदेवहृतौ भाट्टद्वीपिकाया-

मष्टमाध्यायस्य तृतीय पाद ॥

नवत्नेन यावदुक्तेतिकर्त्तव्यतयैव निराकाङ्क्षनात्सादृशस्य च विनि-
गमनाविरहेषानियामकत्वाद्पूर्वाः एव दर्विहोमा न प्रकृतिपूर्वाः ।
यत्तु परिधिवेदिद्वयं, तद्देशोपलक्षणतयाप्युपपन्नम् । एव च
अश्वक्रदोमेषु औषित्येन नाचेभ्यर्वाहः मनश्चते न प्रथजानूयाजा-
इज्यते न सामिधेनीरन्वाहेति स्तुतिरप्युपपद्यते । अतिदेशपक्षे स्वत-
न्वपर्युदासकल्पने विधन्तरैकवाक्यताभङ्गापत्तेः ।

सोमयागाद्यविकारत्वे इदमपरं सिद्धम् । औदुम्बरीहोमे घृतेन
द्यावापृथिवी आपृषेति अन्तरा कर्षो जुहोति भूमिगते शब्दे
स्वाहाकार इति । सोमयागादिविकारत्वे हि अतिदेशेन वषट्कारः
प्रायेत । तत्र स्वाहाकारस्यापि विधिरपूर्वविधिः स्यात् । अस्मान्मते
तु स्वाहाकारेण वा देवेभ्यो ष्विः प्रदीयते वषट्कारेण वेति
अनारभ्याधीतवाक्येन विहितयोः स्वाहाकारवषट्कारयोर्विकल्पेन
प्रदानमात्रे प्राप्तौ याव्याया अधि वषट्करोतीति वचनेन याव्याव-
त्कर्मणि वषट्कारनियमात्कद्रहिते परिशेषादेव स्वाहाकारप्राप्ते-
स्तदनुवादेन भूमिगमनोपलक्षितकालमात्रविधानास्त्वाद्यवम् । न चैव
परिशेषादेव सर्वत्र स्वाहाकारप्राप्तौ अग्निर्व्यतिरित्यादौ कश्चित्पुन-
स्वाहाकारपाठवेयर्थम् । तस्य मन्त्रत्वसिद्ध्यर्थेनैव सार्थक्यात् । यदि
स्तुतिदेशपक्षेऽपि औपदेशिकमन्त्राद्यानादेव याज्याराहित्याद्वषट्कार-
प्राप्त्यभावेन परिशेषाभिद्धे, स्वाहाकारप्राप्तिरुद्भाष्येत, ततो नेदं लिङ्ग
इति ध्येयम् । अतः सिद्धं दर्विहोमा अपूर्वा इति ॥ ८ ॥ ४ ॥ २ ॥

इति श्रीखण्डदेवस्तौ भाट्टदीपिकायां अष्टमश्च

चतुर्थं पादोऽध्यायश्च समाप्तः ॥

क्यविवक्षणम् । प्रकृतावेव ब्रौह्मिवाद्यवच्छिन्नवृत्तित्वेन श्रुतानामव-
घातादीनां तद्विषयवादिदृत्तित्वान्तदारणाय प्रकृतिविकृतिपदोप-
दानम् । प्रकृतिस्थब्रौह्मिष्यत्त्वपेक्षया सौर्यादिविकृतिस्थब्रौह्मिष्यक्रीणां
भेदादातिदेशिकब्रौह्मिष्यसौर्यादावेवावघातादीनामूहवारणार्थं यद्ब्रह्मा-
वच्छिन्नेति विज्ञेयम् । सौर्यस्थब्रौह्मिषु तद्वाक्यत्वावच्छिन्नप्रति-
योगिताकब्रौह्मिभेदश्चेऽपि ब्रौह्मिवावच्छिन्नप्रतियोगिताकतद्भेदा-
भावात् । यवसाध्यविकृतौ त्वाङ्गीकारेऽप्यदोषः । प्रकृतौ प्रोच-
णादीनां तात्पर्यगत्या अपूर्वसाधनत्वावच्छिन्नवृत्तित्वस्यैव विवचित-
त्वेन विकृतावपि तेनैव रूपेण श्यामाकवृत्तित्वात्सम्भवमपूर्वयोर्दंर्ग-
पूर्णमाधीयत्वादिना भेदविवक्षायां सौर्यस्थब्रौह्मिष्यतिव्याप्तिमाशङ्क्य
श्रुतपदं निरुक्तप्रतीयमानत्वार्थकम् । अपूर्वसाधनत्वस्य तात्पर्यज्ञाना-
धीनत्वेन निरुक्तश्रुतत्वाभावात् । अत्र चाग्निपदस्थाने सूर्यादिपद-
प्रक्षेपेऽपि अवशिष्टमन्त्रस्य प्राकृतत्वानपायान्न लक्षणे तस्येति शब्दा-
नुपपत्तिः । एवं च यत्र प्राकृतपदस्थाने अगन्तरस्योद्भक्तब्रौह्म-
शब्दोभाक्त इति ध्येयम् । अथवाऽस्तु तदनुरोधेन तस्येति पदं
प्राकृततत्कार्यापत्तान्यतरपरमिति संक्षेपः ।

स चोद्भूतः प्राकृतपदार्थानां प्रकृतौ यद्द्रूपावच्छिन्नोद्भूतसम्बन्धि-
त्वेन विधानं, तद्द्रूपावच्छिन्नसम्बन्धित्वेनैवातिदेशे सिद्धेऽपि । न तु
स्वरूपेणैवातिदेशे । तथान्तेऽग्निपदस्यैवातिदेशेन सौर्यं तस्यैवा-
दृष्टादिप्रयोजनान्तरकल्पनया प्रयोगोपपत्तावूहानापत्तेः । अतएवो-
पकारपृष्ठभावेन पदार्थानां विकृतावतिदेशः । प्रकृतौ निरूपित-
रूपाणामेव वा विकृतावतिदेश इति दशमे वक्ष्यते ।

अथ नवमाध्यायस्य प्रथमः पादः ।

यज्ञकर्म ॥ तदेव सिद्धेऽतिदेशे तन्प्रापितपदार्थविषय कश्चि-
न्यते । विविधश्चोहो निरूप्यते । मन्त्रोह, सामोह, सकारोहश्च ।
तचोहोनाम प्रकृतावन्यथा दृष्टस्य विहृतावन्यथा भावः । तत्र च,
येन सम्बन्धेन तद्गुणवच्छिन्नवृत्तित्वं यस्य प्रकृतौ श्रुतं, तस्य तेन
सम्बन्धेन विहृतौ तद्गुणवच्छिन्नभिन्नवृत्तित्वम् ।

अस्ति चेदं देवस्य त्वादिमन्त्रेषु प्रोक्षणादिमन्त्रकार्येषु च ।
मन्त्राणां हि स्मारकत्वसम्बन्धेनाग्निवाद्यवच्छिन्नवृत्तित्वं श्रुतं प्रकृतौ,
विहृतौ च तेनैव सम्बन्धेन तद्गुणवच्छिन्नभिन्नसूर्यादिवृत्तित्वात् ।
एवं प्रोक्षणावघातादीनामपि मन्त्रकार्यतासम्बन्धेन प्रोक्षणावच्छिन्न-
वृत्तित्वं प्रकृतौ श्रुतं, विहृतौ च तेनैव सम्बन्धेन तद्गुणवच्छिन्न-
भिन्नश्यामाकादिवृत्तित्वात् । एवं शान्तामपि, आर्द्रा भावादिरूपाणां
येन सम्बन्धेन यत् स्थानगतैकारवृत्तित्वं प्रकृतौ श्रुतं, विहृतौ तेषां
तेनैव सम्बन्धेन तत्स्थानभिन्नस्थानगतैकारवृत्तित्वाद्ब्रूहः ।

अथ श्रुतत्वं तात्पर्यमनपेक्ष्यं प्रतीयमानत्वम् । तेनोक्तैकार-
वृत्तित्वादेः शब्दात्प्रतीतावपि न चति । अथ च सम्बन्धैक्या-
विवचायां पशुपुरोडाशश्यामीयोद्देशांशस्य प्रकृतौ स्मारकत्वसम्बन्धे-
नाग्नीधोमदेवतात्वं चेत्विहृतावनुपपत्तुक्तान्यदेवताविधानेनारादुपकार-
कस्य सम्बन्धान्तरेण ब्रह्मपकारवृत्तित्वादतिप्रसङ्गवारणाय सम्बन्धै-

असु वा ग्रीहिपदे सत्त्वणा, तथापि लाघवाद्पक्षितत्वाच्च
 विजातीययागसाधनग्रीहिलादिकमेव सत्त्वतां, न त्वपूर्वसाधनत्वम् ।
 न च यागस्यापि विजातोपायत्वेन प्रोक्षणादिव्यतिरेकेणापि
 जायमानत्वादानर्थक्यापत्तिः । यागत्वावच्छिन्नस्यापूर्वत्वावच्छिन्नत्वे
 जायमानत्वेऽपि विजातीययागत्वावच्छिन्नस्य प्रोक्षणादिव्यतिरेकेण
 जायमानत्वे प्रमाणाभावात् । न हि आग्नेयत्वावच्छिन्नं प्रति
 काचित्कामपी कृत्वाऽस्ति, येन तज्जन्यव्यक्तौ आग्नेयत्वाभिव्यक्तिर्भवेत् ।
 प्रोक्षणादेरेव तु विधानवत्त्वेन तत्कामपीत्वात्, तद्व्यतिरेकेण तदुत्पत्तौ
 प्रमाणाभावेन न यागस्वरूपार्थत्वे आनर्थक्यं प्रोक्षणादीनाम् ।
 अतएवारादुपकारकणामपि यागस्वरूपार्थत्वे नानर्थक्यमिति प्राप्ते ।

यद्यपि तावद्विजातीययागसाधनत्वमेव प्रोक्षणादीनामुद्देश्य-
 तावच्छेदकं, तथापि अपूर्वसाधनत्व इव वक्ष्यमाणरीत्या न तत्र
 ग्रीहिलादिकं प्रविष्टमितिश्यामाकेष्वपि तत्कामपादूहसिद्धिरनिवार्यैव ।

वस्तुतस्तु न विजातीययागसाधनत्वं तथा । विजातीययागव्य-
 क्तीनामपि व्यापकीभूतयागत्वावच्छिन्नव्यत्यन्तर्गतत्वात्तदवच्छिन्नं प्रति
 द्रव्यत्वावच्छिन्नस्य लोकात् एव कारणत्वाद्गतेः । सामपीवशेन
 ग्रीहादिद्रव्यं विनापि द्रव्यान्तरेण कदाचिद्विजातीययागव्यक्तीना-
 मुत्पत्तौ बाधकाभावेनानर्थक्यस्य तदवच्छत्वात् । न च सामान्य-
 सामथ्या विधेयसामपीसहिताया एव कार्यजनकत्वनिश्चयः । अन्यत्र
 तथात्वेऽपि प्ररते तथा कल्पनार्था प्रमाणाभावात् । तदेव यादृक्
 तादृक् होतव्यमिति निजानुपपत्तेश्च । अतएवानर्थैव रीत्या पक्ष-
 प्राप्तिमुपपाद्य फलतो नियमनिधिनां ग्रीहादिशिधीनामुपपाद्यते

तदिहोपोद्घाततथा किं प्रोक्षणावघातादीनामग्रये जुष्टं निर्वपा-
 मीत्यादावग्यादिपदानां च प्रकृतौ ब्रीहित्वाग्निवाद्यवच्छिन्नोद्देशेन
 विधानं, ततश्च ब्रीह्यादिप्रयुक्तास्तेऽथवाऽपूर्वसाधनत्वावच्छिन्नो-
 द्देशेन, ततश्चापूर्वप्रयुक्ता इति चिन्त्यते । ब्रीह्यादिप्रयुक्तत्वे ग्यामाके
 चरौ सौर्ये वा ब्रीह्यादीनामभावात्प्रोक्षणादीनां लोप एव न दृष्टः ।
 अपूर्वप्रयुक्तत्वे तु ग्यामाकादीनामपि तद्रूपावच्छिन्नत्वात्स्थित्यूहः ।
 तत्र यत्रापि आरादुपकारकस्थले न श्रुतमुद्देश्यतावच्छेदकम्, तत्रापि
 करणानुयाहकाकाङ्क्षाकूपेतिकर्तव्यताकाङ्क्षात्मकप्रकरणेन यागाङ्ग-
 तयैव प्रयाजादिविधानाद्यगत्वमेवोद्देश्यतावच्छेदकम् । न त्वपूर्व,
 समप्राधान्यापत्तेः । न चैतावता पारिभवत्वापत्तिः । अन्तुवादस्य
 सति सम्भवे सन्निहितगामित्वेनाग्नेयादित्वस्यैवोद्देश्यतावच्छेदकत्वात् ।
 न वा अतिदेशोच्छेदः । अपूर्वविशेषार्थत्वं इव आग्नेयाद्यर्थत्वेऽपि
 तदत् कुर्यादित्यतिदेशेनाग्नेयस्थानापत्ते सौर्ये धर्मातिदेशोपपत्ते ।
 अतस्ते यागप्रयुक्ता एव । तदा किमु वक्तव्यं यद्ब्रीह्यादिसभोगेनैव
 प्रोक्षणादिश्रवणाद्ब्रीहित्वादिकमेवोद्देश्यतावच्छेदकमिति ।

न च ब्रीहियागादिस्त्ररूपार्थत्वे धर्माणां आनर्थक्यम् । तेषामपि
 अग्निवत्फलवत्त्वेन तद्भावात् । न चाग्नीनामाधानव्यतिरेकेणोत्पत्तौ
 प्रमाणाभावेन तद्भावेऽपि ब्रीह्यादीनां प्रोक्षणादिव्यतिरेकेणापि
 जायमानतथाऽऽनर्थक्यापत्तिस्तदवच्छेदेति वाच्यम् । एतादृशानर्थक्य-
 परिहाराय प्रोक्षणाविशिष्टब्रीहिणामेव कल्पितवाक्यान्तरेण यागा-
 र्थत्वात्पूर्वार्थत्वस्य वा योधोपपत्तौ निषादस्यपत्यधिकरणन्यायेन
 ब्रीहिपदे यवादिसाधारण्येनापूर्वसाधनत्वज्ञाप्यायां प्रमाणाभावात् ।

दिग्वा घागत्वस्थाप्यारादुपकारकस्थले निमित्तत्वं प्रत्युक्तम् । अतो-
बाधकाभावात् सिध्यत्येवोच्यः । यानि चात्र मूले वर्णकान्यनेकानि
कृतानि, तानि पुनरुक्त्वादन्युपयुक्तत्वाच्चोपेक्षितानि । मूलकारैस्त
पन्थव्याख्यानरमिकतया कृतानीति ध्येयम् ॥ ८ ॥ १ ॥ १ ॥

संस्कारे ॥ अत्र मूले सन्निपत्योपकारकेषु पूर्वमुक्तमप्यपूर्वार्थत्वं
त्रिभिरेभिरधिकरणैराक्षिप्य समाधीयते । तत्रेह वाक्यसंयुक्ते अधि-
भाधिकरणद्वये च लिङ्गश्रुतिसंयुक्तयोरिति विवेकः । तदिह दर्श-
पूर्णमासप्रकरणे श्रुते प्रोक्षिताभ्यामुलूखलमुमल्लाभ्यामवहन्तीत्यादौ
प्रोक्षणं नापूर्वार्थम् । वाक्येन तस्यावघातार्थत्वावगममेन प्रकरण-
भावाद्पूर्वार्थत्वकल्पनानुपपत्तेः । न च निष्ठाप्रत्ययोक्तौलूखलमुमल्लो-
द्देशेनैव प्रोक्षणस्य धीहीन् प्रोक्षतीतिवत् विधानात्कथं वाक्येनापि
तस्यावघातार्थत्वम् । द्वितीयावशिष्टया कर्मत्वस्य विशिष्टतयाऽनुक्तैः
कर्मत्वस्य द्रव्योपसर्जनत्वप्रतीत्या तयोर्द्वेऽङ्गत्वानुपपत्तेः । अतश्च
प्रोक्षणस्थानर्यक्षतदङ्गन्यायेनोलूखलमुमल्लयोरवतारेऽपि वाक्यादव-
घातोद्देशेनैव विधानम् । अमुं वा लूखल्लादावेवावतारे प्रमाणा-
भावात् प्रोक्षणस्य यदश्रुत्या तदन्वयेऽपि तृतीयया अन्यमाधनीभूत-
योरेव तयोः प्रतीतेः प्रोक्षणस्यापि यदुलूखलमुमल्लयोः कार्यं
तदर्थत्वावगतेरवघातार्थत्वमिद्विः । सर्वथा नापूर्वार्थत्वम् । एवं च
नैवारय्यरुमंसावपुतामामित्यादाववघातश्लोषुलूखलमुमल्लयोर्वाभावात्-
सेषु न प्रोक्षणमितिप्राप्ते ।

पूर्वाधिकरणोक्तरीत्यैवाघातस्य ह्ये उलूखलमुमल्लस्य ह्ये वाऽऽन-
र्थक्यापत्तेरपूर्वमाधनगलक्षण्या अपूर्वार्थत्वावमायादृशोपपत्तिरित्यु-

प्रतिनिधिय* । अतो द्रव्यतत्त्वस्वारविषय सर्वे अपूर्वसाधनीभूत-
विषया एव । व्यापकीभूतापूर्वत्वावच्छिन्न प्रति द्रव्यत्वादिना
कारणत्वस्य लोकतोऽकृप्यत्वेन निरुक्तप्रतिषेधानापत्तेः । आरादुप-
कारकाणामयनयैव दिग्ना अपूर्वजननानुकूलयोग्यतासंपादकत्व न
तु यागार्थत्वम् । आनर्थक्यापत्तेः । यागनिष्ठयोग्यतासंपादकत्वाच्च
न प्राधान्यापत्तिरद्वलविघातो वेत्यादि क्षुष कौस्तुभे ।

यत्तु ग्रीहिलाद्यवच्छिन्नोद्देशेनैव प्रोक्षणादिविधि । शाब्दशोधे
लक्षणाया अनङ्गीकरणात् । पद्यात्तु निपादस्त्वपतिन्यायेन प्रोक्ष-
णादिविशिष्टग्रीहीणां वाक्यान्तरकल्पनया अपूर्वार्थत्वकल्पनमित्यु-
क्तम् । तत्प्रोक्षणादेश्चान्यादृष्टस्य वा ग्रीहिलावच्छिन्नभावकत्वे
अयोग्यतानिश्चयस्य प्रतिबन्धकत्वाच्चाब्दबोधस्यैवानुपपत्तेर्लक्षणाङ्गी-
करणात् प्रत्युक्तम् । अतो ग्रीह्यादिपदेनापूर्वसाधनत्वावच्छिन्न-
लक्षणात्तदुद्देशेनैव प्रोक्षणादिविधिरिति ते अपूर्वदुक्ता एवेति
मिदं श्यामाकादाबूह । न चैवमपि धर्मातुष्टाने ग्रीहिलादीना-
मपि अनुष्ठापकतया निमित्तत्वादिल्लतौ तदभावे भेदनाभाव इव
धर्मलक्षोपापत्ति । यच्छब्दाद्यभावेन ग्रीहिलादीनां निमित्तत्वे
प्रमाणाभावात् । वक्ष्यमाणरीत्या उद्देश्यतावच्छेदककोटावप्रवेष्टेना-
नुष्ठापकत्वस्याप्यभावाच्च । अतएवापूर्वस्यैव तत्त्वान्निमित्तत्वम् ।

यत्तुगस्तु फलेच्छाया अनुष्ठापकत्वेऽपि फलस्यासिद्धस्यानुष्ठा-
पकत्वे प्रमाणाभावात् पक्षीभूतापूर्वमपि न निमित्तम् । अनयैव च

* प्रतिनिधिय,-इत शक्ति ष्या० पुनके ।

व्यापारवद्दिनिगमनाविरहेण साधनत्वावच्छेदकस्यापि विवदा । इतरथा यथादावतिप्रसङ्गापत्तेः । अथवा साधनताया अवच्छेदकविना निरूपयितुमशक्यत्वादेव विवक्षितं तत् । न तु व्यापारः । तं विनापि साधनतायाः सत्त्वेन निरूपयितुं शक्यत्वात् । अतश्च नखेषु अवघातत्वाद्यभावाच्च प्रोचणम् । एव च यद्यपि श्रुतश्लोखलत्नादेरपूर्वसाधनत्वसत्त्वणौपयिकतयोपचीणत्वात् अविवदा स्यात्, तथाप्यान्तरालिकानां साधनतावच्छेदकानां चागत्प्रसङ्गतौना विवदा दुर्निवारैरेवेति प्राप्तेः ।

अपूर्वनिश्चयकार्यतानिरूपितकारणतादिसत्त्वणायामतिप्रसङ्गपरिहारार्थं मध्यवर्त्तितथा दृष्टिव्युपस्थितव्यापारस्यैव व्यापारसत्त्वे विवदा न तु साधनतावच्छेदकस्य, तस्य कारणतायाः पश्चादुपस्थिते* । अतएव यत्र मध्ये घागादौ न व्यापारस्तत्र कारणताया-एव शङ्क्याहिक्रिया विवक्षणम् । न तु तदवच्छेदकस्य गौरवात् । उपपादितश्चेत् कौस्तुभे तेषामर्थाधिकरणे विस्तरेण । अतोऽवघातत्वादेरविवक्षितत्वान्नखेषु प्रोचणसिद्धिरिति ।

। एव वा । एव तावदुद्देश्यस्वरूपे आनर्थक्यप्रसक्तौ अपूर्वसाधनत्वसत्त्वणेत्युक्तम् । तत्र किं प्रधानजन्यापूर्वमेव सत्त्वते प्रत्याङ्गजन्यमपीति धिन्तायां, यत्र तावदवघातपेपणादौ* न व्रीह्यादिजन्यमध्येऽपूर्वान्तरं, तत्र प्रधानजन्योत्पत्त्यपूर्वसाधनत्वसत्त्वणा अविवदादिव । यत्र नदृष्टार्थसन्निपत्योपकारिषु प्रोचणदीप्तौयादिषु स्वजन्या-

* प्रोचणदीप्तौ, -इति सो० मुक्तके पाठ ।

कम् । तदनुपपन्नम् । आसेपप्रकारस्याधिकस्याभावेन पौनरुक्त्यापत्तेः ।
 किञ्च प्रोक्षणं न तावदवघातोद्देशेन विधीयते । उलूखलमुसल-
 विगोषणत्वेनैव प्रतीतेः । न ह्यस्य प्रधानक्रियान्वयो प्युत्पन्नोऽपि तु
 निष्ठाविप्रक्रियान्वय एव । नाप्यवघातमाधनीभूतोऽलूखलमुसलो-
 द्देशेन, विगोष्योद्देशापत्तेः । उलूखलमुसलयोर्विगोष्योः शुद्धयोर्वा
 वद्देशत्वे एकप्रसरताभङ्गापत्तेश्च । अतो नैवं पूर्वं पक्षः सम्भवी ।

अपि तु विध्यन्तरमात्रावघाताशुवादेमार्यान् मन्मथप्राप्तिकयो-
 रपि उलूखलमुसलयोः पूर्वमवृत्त्यङ्गीकारेण प्रोक्षणविगोष्योर्विधा-
 वार्थिकेन विगोषणविधिनोऽलूखलमुसलोद्देशेन प्रोक्षणविधिर्वाच्यः ।
 ततोऽलूखलमुसलत्वेनोद्देश्यताऽपूर्वमाधनत्वेन वेति विचारः कार्यः ।
 सोऽपि च तदा भवेद्यदि सकलपौरुडाग्निकपात्रसाधारण्येन प्रोक्षण-
 विधिर्न स्यात् । न त्वेतदस्ति । उत्तानानि पात्राणि प्रोक्षतीति
 विध्यन्तरेण तस्य प्राप्तत्वात् । न हि मौर्माशक्तमते पौरोडाग्निक-
 पात्रप्रोक्षणाभाव । मन्त्राभावस्यैव परं तृतीये साधनात् । अतः
 प्रकारान्तरेण प्राप्तस्वार्थस्यायमतुवादः । अभ्युदयगिरस्ततोऽलूख-
 लमुसलविधानार्थः । समासोपात्तत्वाच्च नानेकविधेयता दोषाय ।

अतएव विचारोवाच्य' । पात्रप्रोक्षणविधिनैवोऽलूखलमुसलयोरपि
 प्रोक्षणम् । तत्तु पूर्वाधिकरणन्यायेनैवोऽलूखलमुसलनिष्ठापूर्वसाध-
 नत्वप्रयुक्तम् । तद्योस्य तत्साधनता न साचादपि तु थागपुरोडाश्र-
 वीहितदवघातद्वारिकैव प्रयोजकत्वापरपर्याया । तच्च स्यातिप्रसङ्ग-
 परिहारायै साधनतावच्छेदकस्य यागलपुरोडाश्रवणीहित्वावघा-
 तत्वादेरपि विवक्षीत तच्चञ्जापारकसाधनतामात्रस्यैवेति चिन्तायाम् ।

पचे दीक्षणीयाधर्मप्राप्तिः, सिद्धान्ते तु प्रसिद्धबेधातव्याधर्मा एवेति प्रयोजनमुक्तम् । तत्र, पूर्वपक्षवत्सिद्धान्तेऽपि स्थानापत्तौ बाधकाभावात् । यदि तु स्थानापत्यतिदेशापेक्षया त्रिविधातिदेशस्यापि बलवत्त्वस्याद्यमे साधितत्वान्नामातिदेशेन प्रसिद्धबेधातव्याधर्मा एवेत्याशङ्क्येत, ततस्तत्पूर्वपक्षेऽपि तुल्यम् ।

वस्तुतस्तु नेयं वेधातव्या प्रसिद्धबेधातव्यातः कर्मान्तरम् । सत्ययनुपादेययोगे आख्यातसामानाधिकरण्याभावात् । अतः प्रसिद्धायाः सधर्मकायाएव वेधातव्यायाः यजमानसंस्कारार्थत्वेन विधानाद्दर्माकाङ्क्षाविरहेण क्व स्थानापत्यतिदेशप्रसक्तिः ॥ ८ ॥ १ ॥ १ ॥

फलदेवतयोश्च ॥ पूर्वाङ्गाया अपूर्वसम्बन्धित्वेनोद्देश्यतायाः कश्चित् आचिय समाधानार्थमिदमधिकरणम् । दर्शपूर्णमासयोरनन्त सुवः सुवरगन्धेति स्वर्गप्रतिपादको मन्त्रोऽग्नेरहमुज्जितिमनूज्जेषमित्यादियाम्यादिप्रकाशको मन्त्रः श्रुतः । तयोश्च स्वर्गताम्रित्वादिमैव स्वर्गाम्योर्लिङ्गकल्प्यश्रुताहुदेश्यता । उपस्थितत्वात् । न तु अपूर्वसम्बन्धित्वेन । मुख्य एवार्थं विनिधोगम्यौत्सर्गिकतया साधितत्वेन तेन रूपेण स्वर्गादिपरैरभिधानात् । न च स्वर्गादिस्वरूपे आनयंश्वं, साक्षात्स्वरूपस्य तस्यानिर्ज्ञातोपायत्वाविशेषेण* तदर्थत्वे वैयर्थ्याभावात् । मन्त्रजन्यप्रकाशनव्यतिरेकेणैतराद्बुधुप्रधानमावादेवोत्पत्तिमिद्वैरागर्थक्यमपूर्वेऽपि तुल्यम् । प्रयोगविधिना सर्वाङ्गसाहित्यावगतेमन्त्रजन्यप्रकाशनव्यतिरेकेणापूर्वाङ्गुत्पत्तिरिति तु स्वर्गेऽपि तुल्यम् । एवं

* तस्या निर्ज्ञातोपायत्वाविशेषेण, -इति ध्या० सुक्ते ३४० ।

दृष्टमस्ति, तथापि तदङ्गानामुत्पत्तनादीनां, यावत्त्या वाचा कामधीत तावत्त्या दीक्षणीयायामनुभूयादित्यादीनां च स्मरणां, दर्शपूर्णमास-ज्योतिष्टोमाद्युत्पत्त्यपूर्वसाधनत्वलक्षणया तदर्थत्वमेव । न तु प्रोक्षण-दीक्षणीयादिजन्योत्पत्त्यपूर्वार्थत्वम् । तस्मिन्नपि फलवत्त्वाभावेनान-र्थक्यादितिमाप्ते ।

साक्षात्फलवत्त्वाभावेऽपि परम्परयाऽग्निवत्फलवत्त्वोपपत्तेरङ्गा-पूर्वाणामप्यनिर्ज्ञातोपायत्वेन साङ्गाभावे निम्पत्तौ प्रमाणाभावा-दङ्गापूर्वस्वरूपेऽप्यानर्थक्याभावेन तस्याधनत्वलक्षणायामपि बाधका-भावात् । प्रधानापूर्वार्थत्वादिनापि साङ्गापूर्वाणामतिप्रसङ्गपरि-हारार्थं द्वारत्वस्यावश्यकत्वेन तदर्थत्ववैवोपपत्तौ प्रधानापूर्वपर्यन्तग-मने प्रमाणाभावाच्चित्तलक्षणाप्रसङ्गाच्च स्रष्टिद्युपस्थितदीक्षणीया-द्यपूर्वसाधनत्वमेव दीक्षणीयादिपदैर्हृद्यत इति ते धर्मास्तप्र-युक्ता एव ।

अतएवारादुपकारकाङ्गानामपि अभिक्रमण्युपादीनां प्रयाज-दैक्षादिजन्यापूर्वार्थत्वमेव न तु दर्शज्योतिष्टोमाद्यपूर्वार्थत्वम् । अथ हितापूर्वेऽप्यानर्थक्याभावात् । प्रयोजन, ज्योतिष्टोमविकारानङ्गभूत-पशुषु, मेघ्यादिद्रव्यकेतूपाकरणादीनामुहाभावादकरण पूर्वपक्षे, ज्योतिष्टोमापूर्वस्थानापन्नापूर्वाभावेन प्राकृतकार्याभावात् । भिद्धान्ते ह्युदरति द्रष्टव्यम् । एव दैक्षधर्मानतिदेशोऽपि पूर्वपक्षप्रयोजन-मनुष्येयम् ।

यत्तु भाष्यकारेणश्रमेधे वेधातव्या दीक्षणीया भवतीति वच-नेन दीक्षणीयाकार्यं यजमानमस्कारे विहिताया वेधातव्यायां पूर्व

त्वादिनोद्देश्यता, अतिप्रसङ्गात् । नापि दर्शपूर्णमासफलोपहितस्वर्ग-
त्वेन । तत्फलोपहितस्यापूर्वद्वारकत्वेन* गुह्यभूतत्वात् । किं तु विज्ञा-
तीयापूर्वमन्त्रित्वेनैव । अतएव मन्त्रिपत्योपकारकत्वेऽपि स्वर्गप्रत्या-
मन्त्रत्वादपूर्वमपि परमापूर्वमेव, न त्ववान्तरापूर्वमुद्देश्यतावच्छेदक-
कोटिप्रविष्टम् । स्वर्गत्वस्य तु त्रीचिलादित्रिदेवाप्रवेशो गौरवात् ।
अतश्चैव मन्त्रलिङ्गकत्वात् अति, अनेन मन्त्रेण शक्तिजन्यबोधद्वारा
परमापूर्वमाद्यं मस्कुर्यात्,—इति । शक्तिजन्यबोधस्य वस्तुतः स्वर्गत्व-
प्रकारः स्वर्गविशेषक एव द्वारतायां शक्तिजन्यबोधत्वेन प्रविष्टः ।
न तु अपूर्वमन्त्रित्वप्रकारकः । तथात्वे शक्तिजन्यत्वानुपपत्तेः ।

अतएव ब्रह्मवर्चसादौ द्वाराभावात्स्वर्गपदलोपे शक्तिजन्यबोध-
विज्ञाप्ये ब्रह्मवर्चसपदोद्घः । इतरथा प्रकृतावेव कल्पयया स्वर्गपदेना-
पूर्वमन्त्रित्वप्रकारकबोधजनने ब्रह्मवर्चसस्यापि तेनैव रूपेण बोधो-
पपत्तेरुद्धानुपपत्तिः । अत एव च पुत्राद्यर्गदर्शपूर्णमासप्रयोगेऽपि
मन्त्रलोपः । तत्रापूर्वमाध्यकत्वस्य स्वर्गत्वेन बोधानुपपत्तेः । अत एव
च मुख्ये एवार्थे मन्त्राणां विनियोग इत्यप्युपपत्तम् । शक्तिजन्य-
बोधेन चापूर्वमाद्ये ज्ञानताया आधानात्तस्य मस्कार्यत्वं उद्देश्यत्वा-
परपर्यायं नानुपपत्तम् । तादृशबोधस्य च स्वजन्यशब्दाजन्यादृष्ट-
द्वारा परमापूर्वं एव फलोत्पत्त्यनुकूलयोग्यताजननात्फले उपयोगो-
न तु फलोत्पादकत्वम् । तथात्वे समप्राधान्यापत्त्या प्रकरणसाधापत्ते-
रित्याद्यन्यत्र विस्तरः ।

* नापि दर्शपूर्णमासोद्देश्यस्वर्गत्वेन । तस्यापूर्वद्वारकत्वेन,—इति शो-
पुस्तके ५१० ।

देवतायामपि मन्त्रार्थवादेतिहासादिवशात्सत्यपूर्वं तज्जनितदेवता-
प्रसादादेव ऋक्षोत्पत्त्यवगतेः प्रसादस्य च मन्त्रजन्यप्रकाशनव्यति-
रेकेणोत्पत्तौ प्रमाणाभावात्तदर्थत्वम् । अतएव सिद्धकल्पविनि-
योगविधौ उपस्थितत्वान्प्रसादाश्रयीभूताग्नेरेव तत्त्वेनोद्देश्यता न
त्वपूर्वीयदेवतात्वेनेति न शौर्यादौ ब्रह्मवर्चससूर्यादिपदोह-
इति प्राप्ते ।

न तावत्पूर्वेषामेवावघातादीनामपूर्वार्थत्वमपह्नाय स्वर्गार्थत्व
शङ्कितं शक्यं, बीजादिपदेन प्रत्यामन्त्रतया तेषामर्थाधिकरण-
न्यायेनाग्नेयाद्युत्पत्त्यपूर्वसान्त्वयैव सत्त्वत्वात् । एवमपूर्वाङ्गीकारेण
देवताप्रसादार्थत्वमवघातादीनां निराकर्तव्यम् । देवताप्रसादा-
पूर्वश्रव्यत्वेनाप्रत्यासन्नत्वात् । उदाहृतमन्त्रस्येऽपि च न स्वर्गमन्त्रस्य
स्वर्गार्थत्वसम्भवः । तद्धि किं दर्शपूर्णमासजन्यस्वर्गव्यक्तिं प्रत्येव मन्त्र-
जन्यप्रकाशनस्योपयोग उत स्वर्गव्यक्त्यन्तरं प्रतीतिः ।

साध्यः । तथाल्पे दर्शपूर्णमासाङ्गत्वाभावात् सामान्यसम्बन्ध-
बोधकप्रमाणाभावेन सिद्धकल्पश्रुतेरेवाकल्पनेन स्वर्गार्थत्व एव
प्रमाणाभावात् । न च स्वर्गाधिकार एव सामान्यसम्बन्धबोधक
प्रमाणम् । स्वर्गस्य धाराव्यकरणेनैव निराकाङ्क्षतया तदधिकार-
व्याकल्पकत्वात् । न च मन्त्रस्य प्रयोजनाकाङ्क्षयैव सिद्धेन श्रुति-
कल्पन, वाचस्तोत्रे विनियोगेन निराकाङ्क्षताम् । अत एव सिद्ध-
मात्रेषापि न श्रुतिकल्पनम् । पात्रे समर्प्येऽपि देवदत्तस्या-
काङ्क्षाभावे विनियोगाटङ्गताम् ।

साद्यः । तथाल्पे हि दर्शपूर्णमासजन्यस्वर्गव्यक्तौ न स्वर्ग-

भावेऽपूर्वघत्ते सुतरां प्रमाणाभावः । यद्यपि देवताया अभिप्रेय-
माणलोकावपि तस्य ब्राह्मणाय गां ददातीत्यादौ ब्राह्मणस्य फल-
दाहत्वासम्भवेन उपयोगाभावात्प्राधान्यासम्भवेन प्राधान्यमभिचारेण
तत्कल्पनानुपपत्तेः । प्रत्युत भावार्थाधिकरणन्यायेन घागकरणि-
कायां भावनायां भाष्यापेक्षायां स्वर्गस्यैव तत्त्वेनाश्याद्देवताया-
अपि संस्कार्यत्वे उद्देशानेकत्वनिमित्तवाक्यभेदापत्तेर्देवताया एव
यागाङ्गत्वम् ।

तथापि घागस्य फलजनकत्वे व्यापारापेक्षायाम्युक्तापूर्वकल्पना-
पेक्षया रात्रिसचवदार्यवादिदेवताप्रसादस्यैव दारत्वकल्पनात् तत्र-
युक्तत्वमिद्धिः । प्रसादस्य च विपद्भोगादित्यतिरेकेणानुपपत्तेरर्थ-
वादाद्यनुसारेण विपद्भोगादिकल्पनेऽपि न दोषः इतिप्रति ।

प्रसादो हि यदि दृच्छारूपसदृश तच्छेच्छालेन तत्फलं प्रति
कारणत्वे अतिप्रसङ्गापत्तेरवगमं दर्शादिकर्तुंशक्तफलं भवत्वित्येवमाका-
रित्तेच्छालेन तदाच्यम् । तथाच कारणवच्छेदके गौरवम् ।
दर्शादिजन्यफलभोगेऽपि तत्कर्तृत्वानपायादन्यत्रतदर्शपूर्णमासजन्य-
प्रसादादन्यस्य फलापत्तिश्च । अतस्तत्फलव्यक्तित्वावच्छिन्न प्रति
तद्वाक्तिकर्तुः सा फलव्यक्तिर्भवत्वित्येवमाकारित्तेच्छालेन कारणत्वं
वाच्यम् । तथा चानेककार्यकारणभावकल्पनं कारणतावच्छेदके
गौरवञ्च । किञ्चैतादृशः प्रसादो यदि ब्राह्मणतर्पणान्ते, तदा
घागानां नष्टत्वाद्देवोत्पत्त्यनापत्तिः । यदि तु तत्तद्घागेभ्योऽथवा-
न्तरप्रसादा आग्नेयव्यक्तिकर्तृत्वाद्वाक्तिकजन्यं फलं भवत्वित्याकारका-
दृश्यन्ते, तदा देवानाममोघेच्छत्वस्यार्थवादिषु प्रतिपादनाद्देवादग्नी-

• एवमन्यादिप्रकाशकमन्त्रेष्वपि स्वतन्त्राग्निप्रकाशनार्थत्वस्थानुप-
पुक्तत्वात् सामान्यसम्बन्धबोधकप्रमाणाभावाच्च पूर्ववत्कल्पनानुप-
पत्तेरवश्यमाग्नेयसम्बन्ध्याग्निप्रकाशनार्थत्वस्यैव कल्पनीयत्वादाग्नेयस्व-
रूपे चानर्थक्येन प्रत्यासन्नतया तदुत्पत्त्यपूर्वीयदेवतात्वेनेवाग्न्यादे-
रद्देश्यत्वकल्पना । न तु प्रसादाश्रयत्वेन, प्रसादस्य परमापूर्वजन्यत्वेन
विमलकृत्वात्तद्देव प्रयोजकत्वानुपपत्तेः । अतएव नाग्नित्वादेरपि
उद्देश्यतावच्छेदककोटिप्रवेशो गौरवान् ।

एवं च प्रसादाश्रयत्वस्याप्युद्देश्यतावच्छेदककल्पनेऽपि ऊहमिद्धि-
रपत्तु हैव । परन्तु प्रसादसामान्याश्रयत्वस्याग्निहोत्रादावतिप्रसङ्गाद्वो-
द्देश्यतावच्छेदकत्वम् । आग्नेयापूर्वजन्यप्रसादाश्रयत्वापेक्षया तदीय-
देवतात्वस्य लघुत्वाच्च । अतश्चाचाप्यनेन मन्त्रेण शक्तिश्रयबोधद्वारा
आग्नेयोत्पत्त्यपूर्वीयदेवतां संस्क्रुर्यात्,—इति लिङ्गकल्पश्रुति कल्प-
यित्वा ऊहमिद्धिः पूर्ववदुपपादनीया । उपयोगोऽपि निर्वापादि-
मन्त्रेषु कृतिदाह्येन त्यागकाले झटिति देवताकृतिदारोत्पत्त्य-
पूर्वानुक्लृप्तयोग्यतासम्पादन एवेत्यन्यत्र विस्तरः ॥ ८ ॥ १ ॥ २ ॥

देवतायाः ॥ एव तावदपूर्वमङ्गीकृत्यैव देवताप्रसादस्य प्रयोज-
कत्वं निराकृतम् । इह तु तदनङ्गीकृत्य देवताप्रसाद एव प्रयोज-
कोऽस्तु इत्याशङ्का प्रसङ्गान्विराक्रियते । तत्र देवतायाः श्रद्धदान-
लाप्तस्य च कर्मकारकापेक्षयाऽप्यभिप्रेयमाणत्वेन प्रधान्याद्यागस्य
पूजारूपस्य तत्संस्कारलावगतेस्तस्याद्योपयोगापेक्षायां च एवैनं भृति
गमयति, इह एवैनमिन्द्रः प्रजया पशुभिश्च तर्पयतीत्याद्यर्थवादा-
नुमारात्प्रसङ्गायाः फलदाह्यत्वावगतेर्यागस्यैव फलजनकत्वे प्रमाणा-

तेष्वपि न मुक्तिरूपव्यवहारात् कश्चिद्व्यवहारात् । अस्तु वा सा,
तथापि विधौ गौरवापत्तेः सा न दोषाय ।

न त्वैवं विधयनपेक्षितत्वादार्यवादिकप्रमादाद्यकल्पनेऽपि
रूपव्यवहारात् प्रागस्त्यतात्पर्यकस्याप्यर्थवादस्यामति प्रमाणान्तरविरोधे
स्वार्थार्थेऽपि प्रमाणाभ्युपगमाद्विषयभोगप्रमादादिस्त्रीकारादपूर्-
वान्ते एव प्रमादस्त्रीकरणमस्त्विति वाच्यम् । अन्यतात्पर्यकस्य
वाक्यस्थान्यत्र प्रमाणायोगात् । अन्यथा शब्दपुरुषतात्पर्यके पट्टीः
प्रवेष्टयेत्यादौ, पराश्रयभोजननिवृत्ततात्पर्यके मृदं मुञ्च्येत्यादौ च
प्रमाणान्तराविरोधात्स्वार्थार्थेऽपि प्रमाणापत्तिः । अतः मङ्गदुक्त-
रितस्य शब्दस्थानेकार्यबोधकत्वाभावनिश्चयानुरोधेन शब्दबोधला-
वच्छिन्नं प्रति तात्पर्यज्ञानस्य कारणत्वानुरोधेन चार्थवादानां
शब्दार्थं प्रमाणाभ्युपपत्तेर्न देवताविषयादिस्त्रीकारः । न च तथापि
शब्दार्थविभिन्नप्रागस्त्ये एव रूपव्यवहारात्वादानां तात्पर्यादिशेषणार्थेऽपि
प्रामाण्योपपत्तिः । उच्यते तत्र च्छेदकगौरवापत्तेः । अन्यथा त्रीहि-
त्वादेरपि विवक्षापत्त्या क्लहानापत्तिः । अतः कथमपि न विषया-
दिस्त्रीकारः । किन्तु शब्दमात्रं देवता, अर्थस्तु प्रातिपादिकानु-
रोधाच्चेतनोऽचेतनो वा कश्चित्स्त्रीक्रियते न तु विषयादिमान् ।
उपसर्गादौ परं ध्यानमात्रमाह्वार्यन्तस्त्विति जैमिनिमतनिष्कर्षः ।
मम त्वैवं वदतोऽपि वाणी दुष्यति । तत्र हरिश्चरणनेव
शरणम् ॥ ८ ॥ १ ॥ १ ॥

द्रव्यमद्वयम् ॥ अत्र मूले द्रव्यमद्वयहेतुममुदायानां यत्र मुक्त्या
उद्देश्यता तत्र त्रीहित्वादिनैव न तत्पूर्वमाधनत्वेन, प्रकरणेन मुक्ति-

षोडशोपाशकरणेऽपि फलापत्तिः । अथैतम्यार्थवाद्त्वमेवाभ्युपगम्य
तादृशमहाप्रसादस्य विजातीयेष्वहान्तेनैवापूर्ववादिन इव विजातीय-
फलतावच्छिन्नं प्रति कारणता । अत्रान्तरप्रसादानाञ्च विजातीय-
तत्तदिच्छान्तेनैव महाप्रसादं फलं च प्रति कारणता । कारणता-
वच्छेदकमन्वन्धस्य स्रजनकयागममवायित्वं, कार्यतावच्छेदकमन्वन्धस्य
फलमि समवायः । नातः कर्त्तन्तरे फलापत्तिः । अत्रान्तरप्रसाद-
महाप्रसादयोः परस्पर कार्यकारणभावे प्रत्यासत्तिस्तु उभयत्र
स्रजनकयागममवायित्वमेव । देवतानिष्ठमेव वा तत्कार्यकारणभाव-
मङ्गीकृत्य समवाय एव प्रत्यासत्तिरिति चेत् ।

समन्वयगौरवमैव टोषनात् । यागनिष्ठकारणतानिर्द्वयित-
कार्यताघटकमन्वन्धस्य भवता निर्वक्तुमशक्यत्वाच्च । मन्वन्धे तु
सर्वकार्यकारणभावानां समवाय एव समन्ध इति ज्ञापयन् ।
एतेन प्रसादो नाम सुखविशेष इत्यपि पदं प्रत्युक्तं । न चात्र
गौरवव्याप्यार्थवादिने प्रसादाग्ये व्यापारे सिद्धे फलमुद्यममिति
वाच्यम् । अर्थवाद्मन्ध व्यापकताघट्युपपत्तौ कृतज्ञान्तरव्यवस्थाभावात् ।
व्यापारापेक्षायां राशिभक्त्यापेक्षेण तदाघट्युपपत्तौ कृतज्ञान्तरव्यवस्था
व्यापारत्वकल्पने च व्यापारतया कारणताघटितत्वेन तस्या
समन्वयायगमपूर्वकत्वाकमन्वन्धगौरवमन्ध फलमुद्यमानुपपत्तौ । अतो-
ये नात्रघटाटाटिमितिघाटकामन्वन्धे ईदृशत्वादिमन्वन्धे
प्रसादादिभिर्मन्धेवताप्रसादात्तात्ता वक्तो ईदृशत्वादि प्रसादात्ता-
दृष्टार्थमाशानुपपत्त्या । ईदृशत्वादिमन्वन्धे तदईदृशत्वादि ई
इदं ईदृशत्वादिमन्ध । अर्थवादाच्च तेनैव समन्धेन व्यापका इति

योग्यप्रतिपादकत्वेनापि चरितार्थत्वाच्च विवक्षा । अतएव तत्त-
ज्ञापारिकायाः विजातीयपूर्वसाधनताया एव सूत्रेति कौस्तुभे
स्यम् । तत्तज्ञापारकसाधनतात्वावच्छिन्नसाधनताया एव सूत्रेणच
ब्रीहियवनिष्ठकारणताया गुणादिप्रमाणेन भेदेऽपि यवसाधारण्य-
स्वामोऽपोत्यपि तत्रैव व्यक्तम् । अतश्च ब्रीहिलादेरविवक्षितत्वाद्युक्तौ-
नीवारादिपूक्षो विवक्तौ ।

एवं यत्रापि नापूर्वसाधनत्वं ब्रीहीगवहन्तीतिवत्पूर्वप्रमित
स्त्रवाक्य एव तु सस्कारविशिष्टस्य ब्रीह्यादेः साधनताविधानं, यथा
प्रोचिताभ्यामुलूखलमुषलाभ्यामित्यादौ तत्प्रमाणजातीयवाक्यान्तरे
वा । तत्रापि प्रोचणविशिष्टस्य ब्रीहिलविशिष्टस्य च विधेयक्रिया-
विशेषणत्वेन विधौ कृते पश्चादस्फैकहायनीन्यायेन परस्परान्यत्र-
कृतौ तज्जातीयस्य प्रोचणेऽपि विवक्तौ तज्जातीयलोपेऽपि तत्-
स्थानापन्नद्वयान्तर एव प्रोचणलाभात्किञ्चित् प्रोचणं प्रति विशेषण-
विधिवेत्तायां अपूर्वसाधनत्वस्यैवोद्देश्यतावच्छेदकत्वम् । सूत्रेण पर
न तत्रास्ति, ब्रीहियवेन ब्रीहिलस्यैवाभिधानात् । अपूर्वसाधनत्वस्य
क्षप्रत्ययेनाभिधानात् ।

एव यत्रापि सस्कारविधुत्तरं तच्छब्देन संज्ञितस्य विनियोगो-
पया तत्रे पथनि इत्यादौ, तत्रापि सस्कारवाक्ये पथस्तथमामाधि-
करणधर्मावच्छिन्नोद्देशेनैव दधानयनविधिः । न तु पथस्त्वाव-
च्छिन्नोद्देशेन । आनर्पक्यात् । स च धर्मं सत्पत्तिवाक्ये दृष्टमाभा-
न्यमित्थं मामान्यत एव पथपदेन प्रथमं प्रतीयते । पश्चाच्च तच्छ-
ब्देन पथस्त्वावच्छिन्नस्यापूर्वसाधनत्वे प्रमिते स धर्मोऽपूर्वसाधनत्वरूप-

षड्कोचायोगादित्यागच्छ स्रष्टुपे आनर्थक्यापत्तेरपूर्वसाधनत्वेनेति सिद्धान्तितम् । तत्र त्रींशीन् प्रोचतीति द्रव्योदाहरणस्य चतुर्होत्रा पौर्णमासीमिति समुदायोदाहरणस्य च कथञ्चित्सम्भवेऽपि स्रष्टो- दाहरणस्य चीन परिधीनिति मन्त्रस्यागच्छ सुवरिति मन्त्रवदपूर्व साधनौभूतपरिधीयत्ताप्रकाशनार्थतस्य सिद्धत्वादनुदाहरणत्वमिति वार्त्तिककारेषैवोक्तम् ।

तथा हेतुदाहरणेऽपि । यत्तु शूर्पेण जुहोति तेन ह्यत्र क्रियत इति अन्नकरणहेतुना तस्य व्याप्यत्वावगमाद्वाप्यस्य च सर्वत्र प्राधान्यदर्शनादन्नकरणोद्देशेन होम मस्कारकतया विधीयते इत्यागच्छ इतीयथा होम प्रति शूर्पस्य करणत्वावगतेऽपि ह्यत्र क्रियत इत्यस्य चार्थवादलाङ्घोभोऽपमारादुपकारकोऽपूर्वार्थ इति विचारितम् । तद्वाप्यस्यापि जुक्तादेः कतु प्रति प्राधान्यादर्शनादर्श- वादस्य च हेतुधिकरणे स्थापितत्वादेतद्विचारस्योहानुपयोगित्वा- द्योपेक्षितम् । किञ्च सर्वस्यैवास्य विचारस्याद्याधिकरणेन गतार्थते- त्यन्यथा वर्धते ।

यद्यपि यज्ञकर्मसूत्रेण सन्निपाद्योपकारकत्वात् अपूर्वसाधनत्व- लक्षणा सिद्धा । मस्कारे चेतिसूत्रेण चान्तरालिकानां यागत्वादि- कारणतावच्छेदकानामविवक्षा सिद्धा । तथापि श्रुतस्य मीहित्वादे- कारणतावच्छेदकस्य त्यागे प्रमाणाभाव । न च युगपदृत्तिदय- विरोध । अपूर्वसाधनौभूतमीहित्वावच्छिन्नस्यैव लक्षणयोद्देशनाङ्गी- कारात् । अतश्च तादृशस्य मीनारादावधत्वाद्योद्देशमिद्विरितिप्राप्ते ।

लक्ष्यतावच्छेदके गौरवापत्ते श्रुतस्य मीहितस्य च लक्षणोप-

कारेण त्वराशब्दस्यैव विशेषणं यज्ञशब्दः । तथापि प्रकृतमाङ्गागो-
यज्ञसम्बन्धेव ।

श्रावणकं चेद सिद्धान्तिनोऽपि । अग्नीषोमीयावधिकयज्ञमा-
ग्नागवर्तिपदार्यत्वस्यैव तन्मते उद्देश्यतावच्छेदकत्वात् । तत्र च पदा-
र्थानामनुक्तेर्लाघवाच्चाग्नीषोमीयावधिकयज्ञप्राग्भागतमेवोद्देश्यताव-
च्छेदकम् । तदवच्छिन्नोद्देश्येनोपांशुत्वविधिः । भागे चोपांशुत्वस्य
साक्षादसम्बन्धान्तर्दारम्भकपदार्थाङ्गमन्त्राणां द्वारत्वं योग्यताबल-
सम्भम् । उद्देश्यस्य च भागस्य स्वरूपे आनर्थक्ये प्रसक्ते भागजन्या-
पूर्वसङ्गावे प्रमाणाभावाद्दीर्घणीयावाङ्नियमन्वायासम्भवेन भाग-
सम्बन्धियज्ञजन्यपरमापूर्वसाधनत्वमेव भागनिष्ठं लक्ष्यत इति परमा-
पूर्वप्रयुक्तमुपांशुत्वम् । एवं चोपांशुत्वस्य दृष्टार्थत्वं मन्यते । अग्नी-
षोमीयावधि उपांशुकरणे अमाभावेन सौत्थोऽहनि षड्वर्तक्यपदा-
र्थानामविच्छेपेण करणात् । एवं च तत्तत्पदार्यधर्मत्वाभावात्तद्भागा-
रम्भके विकृतौ अपूर्वेऽपि पदार्यं दर्विहोमादौ उपांशुत्वस्योद्देशः ।
इतरथा तत्तत्पदावांवान्तरापूर्वप्रयुक्तत्वे अप्राकृतकार्यापत्तेरवेदान्तरीये
स्वातिदेशरहिते च तस्मिन्नुपांशुत्वस्य कथमप्यप्राप्तेः ।

यत्तु भाष्यकारेण मासाग्निहोत्रे तद्भागारम्भके उपांशुत्वस्योद्देश-
इति प्रयोजनमुक्तं, तन्नामातिदेशप्रापितस्य विरुद्धस्याविरुद्धस्य वा
स्वरस्य सत्त्वे चोदनाक्षिप्तान्तिदेशप्रापितोपांशुत्वप्राप्त्यनुपपत्तेरुपे-
क्षितम् । यदपि वार्तिकेकादौ पुरभाद्रपदपदा भौम्येन चरन्तीत्यादौ
उपांशुत्वोद्देश इत्युक्तम् । तदपि भौम्यमात्रपुरस्कारेण कल्पितस्याति-
दिग्गन्ध सामान्यविहितोपांशुत्वातिदेशापेक्षया प्राक्कालादुपेक्षितम् ।

इति प्रतीयते । तत्र च पयःपदस्य लक्षणेति पश्चादवगम्यत इति न कश्चिद्विरोधः ।

वस्तुतस्तु यद्यपि सप्तमीश्रवणात्तापविशिष्टपयोधिकरणकदधानयनस्य विहितस्य प्रयोजनापेक्षायां उद्देश्यवाचकं पदमनुमीयते, तथापि मन्त्रवर्णाद्यनुरोधादवस्याविशेषविशिष्टपयोवाच्यामिवापदसमभिव्याहृततच्छब्दबलेन पयस एवोद्देश्यत्वावगतेःसन्निष्ठविज्ञातीयापूर्वसाधनत्ववाचिपदस्यैव कल्पनात् नात्र लक्षणापीति ध्येयम् ॥ ८ ॥ १ ॥ ४ ॥

देशवद्भूमि ॥ सोमे, क्षरा वा एषा यज्ञस्य तस्माद्यत्किञ्चिज्जाचीनमग्नीषोमीयात् तेनोपांशु चरन्तीति श्रुतम् । तत्रोपांशुत्वं किञ्चित्प्रोक्तममन्वन्धमग्नीषोमीयप्राग्भागधर्मं सप्तदीयपरमापूर्वप्रयुक्तम्, एताग्नीषोमीयप्राग्भागावर्त्तितत्पदार्थधर्मः सन् तत्तज्जन्यावान्तरापूर्वप्रयुक्तमिति चिन्तायाम् ।

विधेये उपांशुत्वे उद्देश्यसमर्थकत्वावत्तच्छब्द इत्यविवादम् । स च पूर्वप्रकृतम् अग्नीषोमीयप्राग्भागेव परामृशति न तु पदार्थान् । प्राचीनशब्दस्याहृत्यधिकरणन्यायेन प्राग्भागाभाषवाचिनात् । एकवचनप्रयोगेन भागस्यैव तदुक्तस्य तच्छब्देन परामर्शाच्च । अतएवैकेनैव तच्छब्देनोद्देश्यसमर्पणात्पूर्वपक्षे सिद्धान्ते वाऽग्नीषोमीयादेर्विशेषणत्वेऽपि न विशिष्टोद्देशः । तत्र च भागं प्रति अग्नीषोमीयोऽवधिलेन विशेषण, यज्ञस्य प्रयोगद्वारा सम्बन्धितेन । अतएव यज्ञपदं न क्षराशब्दविशेषणम् । अप्रवृत्तिविशेषकरत्वापत्तेः । अन्तु वा तस्मात्पदेन ध्यवधानाद्यज्ञस्य हस्तगतिरित्येवमथाग्नी-

प्रणीतादि ॥ इदमधिकरण सूत्रकारेण पूर्वाधिकरणे अन्तरा-
गभिणीत्वेन कृतमपि व्याख्यामौकायार्थं प्रथगभिधीयते । दर्शपूर्ण-
मासयो , यज्ञन्तनित्यन्तावध्वर्युयजमानौ वाच यच्छत यदध्वर्युयज-
मानौ वाच यच्छतस्तत्प्रजापतिभूयद्गतौ यज्ञ तन्वाते तस्मात्प्रणीता
प्रणेष्यन् वाच यच्छति ता स हविष्कृता विसृजतीति श्रुतम् ।

तत्राय वाग्यम प्रणीताप्रणयनाङ्गमेव विधिवाक्यस्यस्यत्प्रत्ययेन
तन्मात्रार्थत्वावगमात् । अतो हविष्कृदाङ्गानकालावधिकवाग्यमस्य
तन्मात्रार्थत्वावगमात्त्र भागधर्मत्व न वा तावत्पदार्थधर्मत्वम् । यदि
तु प्रणीता प्रणेष्यन्निति वाक्यस्य वाग्यमोत्पत्तिपरत्वे उत्पत्तिशिष्ट-
कर्षकत्वादुरोधेन* तत्र यजमानप्राप्त्यभावात् पूर्ववाक्यस्यार्थत्वात्वा-
नुपपत्तेर्यजमानमात्रविधानस्य च सुतरामनुपपत्तेरवश्यं यज्ञ तनि
स्यन्ताविति वाक्यस्यैव वाग्यमविधायकत्वमुच्येत, ततोऽस्य तत्रत्यस्यत्
श्रुत्या यज्ञवित्तारार्थत्वमेव । तदा हि उत्तरवाक्याभ्यां वाग्यमानु-
वादेन प्रणीताप्रणयनहविष्कृदाङ्गानयो पूर्वात्तरावधिष्वेन विधीर् ।

अतएव तत्रत्यमेकवचनमपि अनुवाद्यगतत्वाद्गृह्य समार्थीतिवद्-
विवक्षितम् । अतश्च विधेयसामर्थ्यानुसारादुद्देश्यभूतो यज्ञवित्ता
रापरानामधेयो यज्ञभागोऽपि तदवधिक एव । यन्तु मूले पूर्व-
पक्षे यज्ञशब्दस्य वित्तारविशेषणत्वमनङ्गीकृत्य भागधर्मत्वमुक्तम् । तत्
यज्ञशब्दस्य वित्तार विनाऽन्यत्रान्वयस्य दुरुपपादत्वाद्भागवाचक-
पदाश्रवणाच्चोपेक्षितम् । अतोऽध्वर्युयजमानकर्तृकवाग्यम एव यज्ञ-

* कर्षकत्वावरोधेन इति सो० पुस्तके पाठ ।

† विधि, -इति आ० पुस्तके पाठ ।

न चोपांशुलातिदेशस्य प्रधानसम्बन्धितया प्राबल्यम् । आधान-
सामादाविव प्रधानसम्बन्धित्वस्याङ्गेषु दीर्घत्वप्रयोजकत्वात् । इतरथा
नामाग्निहोत्रेऽपि तदापत्या भाष्यकारमतदुपलानुपपत्तेः । न चैवं
प्रकृतावेव दीर्घणीयाद्यङ्गेषु तदनापत्तिः । औपदेशिकत्वेन तत्रो-
पांशुत्वस्य प्राबल्यात् । इतरथा प्रकृतावेव नामातिदेशविषये
तादृशि उपांशुत्वप्राप्त्यापत्तेः । अतः पूर्वाक्तविषय एवोपांशुत्वप्राप्तिः
प्रयोजनमिति प्राप्ते ।

यत्किञ्चिच्छब्दस्य सामान्यधर्मपुरस्कारेणोक्तेषु तत्तद्विधेयधर्म-
पुरस्कारेणातुक्तेषु वङ्ग्यु पदार्थेष्वेव प्रयोगात्पुंसकनिर्देशाद्याग्नी-
षोमीयावधिकत्वप्राग्भागवर्तिकर्मत्वेनैव तत्तत्पदार्थानामुद्देश्यता ।
अन्यथा भागस्य पुंस्त्रिङ्गत्वात्पुंसकनिर्देशो यत्राचीममित्येतावतैव
मिद्देश्यत्किञ्चिच्छब्दस्य ध्ययः स्यात् । एकवचनं च सामान्याभि-
प्रायेण वङ्गत्वस्य धर्मम् । अतश्च तत्तत्पदार्थानामोद्देश्यत्वात्तत्स्वरूपे
अनर्थक्यप्रसक्तौ तत्तद्वान्तरापूर्वमाधनत्वमेव साधनादप्यते । इत-
रथा पदार्थममुदायस्य भागस्य* भाषाद्वयज्ञापूर्वमाधनत्वे प्रमाणा-
भावात् पदार्थद्वारा तदाश्रयणे सत्त्वतावच्छेदके गौरवम् । पुनद्यो-
पांशुत्वस्य भाषाङ्गागे अमन्वयात्पदार्थमन्वाणां दारत्वकल्पम-
गित्यात्यन्तगौरवम् । अतश्चावत्पदार्थधर्म एवोपांशुत्वम् । अतश्च
वित्तौ तद्भागात्तत्रैव अपूर्वं न तच्छेदः । इदं चोपांशुत्वं विधेय-
विहितनिरवकाशस्वरान्तरावङ्ग्यप्राप्यणीयादिपदार्थातिरिक्तपदार्थ-
विषयमिति स्वरस्यार्थां कौस्तुभे षष्ठम् १८३१३५४

* यदादंशुप्राप्यन्पन्, - इति लो० एकत्रे पाठः ।

रावयवाकर्षण एव वा न सन्धिदर्शनं तत्रैव शरीरघटादावव्य-
व्यन्तराभ्युपगमः । न चेष्टिकेष्टकाकर्षणेनेतरेष्टकाकर्षणम् सन्धिश्च
पुरीषच्छन्नानामपीष्टकानामनुमानेन दृश्यत एव । अतो व्यापका-
भावात्प्रकामसयोगो न द्रव्यान्तरमिति । काश्यापवनाच्चावयव्यन्तरे
प्रमाणाभावादिष्टकासंस्कारार्थमेव प्रोक्षणम् । अतश्च दृष्टकात्वसमा-
नाधिकरणमेवापूर्वसाधनत्वमग्निपदेन लक्ष्यत इति तस्य प्रत्येक-
वृत्तित्वात्प्रतीष्टकं प्रोक्षणमित्यपि सिद्धं भवति । न चैवं ग्रीहि-
पात्रप्रोक्षणादावपि प्रत्येकं तदापत्तिः । न्यायतस्तथापत्तावपि अग्नये
वो जुष्टं प्रोक्षामि शुभ्रधूमितिमन्त्रे वज्रवचनोपादानबन्धेन
तन्त्रत्वप्रतीतिः । प्रकृते तु तादृशगमकाभावात्प्रत्येकमेवेति प्राप्ते ।

एकावयवाकर्षणेनेतरावयवाकर्षणश्च नावयविद्यापकत्वं, नापि
सन्ध्यदर्शनम् । हृत्घटादौ व्यभिचारात् । अतो यच्चैकाकार-
प्रतीतिरवाधिता तत्रैवावयवविस्तीकारः । इतरथा दृष्टकाया अपि
स्तीकारे प्रमाणाभावः । काश्यापौयन्तु वचनं मूलाभावाद्नादर-
णीयम् । वनमित्यादौ तु बाधिता एकाकारप्रतीतिः । अतश्चाग्निपदे-
नावयविन एवोक्तत्वात्तदर्थमेव प्रोक्षणं, तथा चैकत्वात्सुहृदेव प्रोक्षणम् ।

न चैवमग्निस्वरूपे* आनर्थकोऽपूर्वसाधनीभूताग्याधारत्व-
लक्षणायां यथेष्टिवोत्तरवेद्यामपि हिरण्यकलप्रक्षोणधर्मापत्तिः ।
दृष्टकादिष्वग्नादितत्त्वौक्तिकस्यैवाविशेषे अग्यादिपदप्रयोगाभावेना-
दृष्टविशेषावच्छिन्नस्यैवाविशेषवाग्युत्तरवेद्यादिशब्दाभिधेयत्वात्तत्र

* न चैवमवयवविस्तरूपे, - इति सो० प्रसक्ते पाठ ।

विस्तारपदवाच्यभागधर्मत्वेन विधीयते । न तु पदार्थधर्मत्वेन, तद्वाचकपदभावात् । अतश्च पूर्वाधिकरणपूर्वपक्षवदेव यज्ञापूर्वप्रयुक्तोभागधर्मश्च वाग्यम इति प्राप्ते ।

यजमानाध्वर्युकर्तृविशिष्टवाग्यमस्य यज्ञभागार्थत्वे षष्ठविधिप्रकारापत्ते सन्निपत्योपकारकत्वलाभाय द्वितीयविधिप्रकारलिप्सया चाध्वर्युयजमानसंस्कारकत्वेनैव वाग्यमविधि । यथाच नैव सत्युद्देश्यानेकता तथोक्त यज्ञैकत्वाधिकरणे कौस्तुभे । तस्य च दृष्टार्थत्वान्नान्प्रणिधानमेव संस्कार । संस्कृतयोश्च तयोःरूपयोगापेक्षाया तत्तत्प्रमाणककरिच्यमाणकर्मार्यत्वमेव कृत्त न तु भागार्थत्वम् ।

न च तयोर्भागोपयोगित्वापि तद्द्वारा कथञ्चित्तत्त्वाद्यज्ञतनिश्चिन्तावित्तिविशेषणसामर्थ्याद्यज्ञविस्तारोपयोग्यध्वर्युयजमानसंस्कारकत्वमेव वाग्यमस्य कल्प्यतामिति वाच्यम् । यज्ञ तनिश्चिन्तावित्यष्टोद्देश्यविशेषणत्वेनाविचित्तत्वात् । अतश्च हविरुभयत्ववद्यज्ञ तनिश्चिन्तावित्यनुवादो वाग्यमस्तुत्यर्थ । अतो दृष्टार्थत्वलाभाय पूर्वोत्तरावधिकतावत्पदार्थधर्मत्वमेव । न च ऋट्श्रुत्या प्रणीताप्रणयनमात्रार्थत्वमेव कल्प्यतामिति वाच्यम् । इद्विष्कृदाङ्गानावधेरदृष्टार्थतापत्तिभयेन तस्यापि कालोपलक्षणत्वात् । अत सिद्धवाग्यमस्यापि तावत्पदार्थधर्मत्वम् ॥८॥१॥६॥

अग्निधर्म ॥ अग्नौ श्रुते (हरण्यप्रकलसहस्रेणाग्नि प्रोक्षतीत्यादौ कि अग्निशब्देन सस्यानविशेषमाधनीभृता दृष्टका प्रवोच्यते । तदर्थं च प्रोक्षणम् । उतेष्टकारभ्यमवयव्यन्तरमेव अग्निशब्देनोच्यते, तदर्थं च प्रोक्षणमिति चिन्त्यते । तच्च, यथैकावयवाकर्षणेनेत-

तर्हि तेनैवाकाः शर्करा इतिवन्निर्ययः । तद्वदिह सन्दिग्धलाभावेन
तस्यानिर्णयकत्वात् । प्रत्युद्देशं गुणभावशकत्वेन अविशेषप्रवृत्त-
विधेरर्थवादेन सद्भाषानुपपत्तेश्च । अतयार्थवादोऽपि वक्तुंदिग-
भाष्यवाचिरसंस्थाभिप्रायेण गौण्या दृष्ट्या व्याख्येयः ।

ननु विधेरेव ख्य नियमविधिसाधवानुरोधेनोक्तमभिव्यक्तयत्नं
प्रतीयते । तथा हि दादग्नानामयज्ञा एकफलमाद्यमत्वात्प्रयोगैश्व-
रवगम्यते । अत एवाग्नीधोमीयान्तपदार्थानां तन्मेण करणम् ।
अवृष्टपात्रानां च प्राङ्मण्डपरिणामानाम् । अहःशब्दवाच्यसूत्यानां
तु दादग्नत्वसंप्रत्यानुरोधादाद्यत्तिः । अहःशब्दो हि उपनिषत्प्रहाभा-
सादारभ्य शार्धाङ्गनयामाभ्यासपर्यन्ते प्रयोगे सद्यप्यथा याज्ञिकानां
प्रभिदूः । अतएव तन्मध्यवर्तीनि मयिपत्योपकारकाणि आरादुप-
कारकाणि चाङ्गानि प्रतिस्तुत्यमावर्तन्त इति वक्ष्यते । एवञ्च
शकैकमहर्षिभिरु कस्मिंदिदङ्गैऽनियतेन समाख्यापरमहरारम्भणौष-
मिति प्राप्ते ।

पत्नीसंवाजान्तमविधेरेकादशसु नियमविधि मस्यते ।
अस्मिन्ने तु सर्वशैव समापनीयत्वात् पत्नीसंवाजान्तमविधिरपूर्व-
विधिरापद्यते । अतश्च सर्वशैवे अपूर्वविधिनियमविधिरतर्हिदृष्ट्या-
पत्नेर्नियमविधिप्राप्त्यानुरोधेनोक्तमवर्जमर्थं विधिरिति चेत् ।

दादग्नत्वस्यानुरोधेनाह इत्युक्त्याशार्धाङ्गान्तमयोगेवापत्ता-
नोद्यमेन तद्विधाङ्गे पश्चिन् कस्मिंदिदङ्गमापद्येत्वात्सङ्गी करणैवा-
पूर्वविधित्वात् । पत्नीसंवाजानां शार्धाङ्गनोत्तरांश्च सर्वसंवाप्यु-
दायासापानेन पत्नीसंवाजानामपि अवृष्ट्यादिवक्तव्यत्वात्पुत्र-

धान्यक्याभावेनापूर्वसाधनत्वलक्षणाया एवाभावात् । अतश्च नाग्यु-
त्तरवेदिधर्माणां सांकर्यम् । न चैवं उत्तरवेदिधर्माणां अग्नौ
अतिदेशकथन सङ्घर्षे विरुध्येतेति वाच्यम् । दैचवदग्नौ यज्जतर-
वैशेषिकधर्मान्त्वानेपि अपेक्षितहविर्धानपूर्वदेशवर्धित्वादिकतिपय-
धर्माणां स्वान्नापत्यतिदेशेनोत्तरवेदितः प्राप्तेरविरोधात् । उत्तर-
वेशां तु यावदपेक्षितधर्ममाकस्मान्न वैपरीत्याशङ्का ।

अतश्च प्रकृतौ तन्मोक्षणादिधर्माणामग्युत्तरवेदिमाचार्थत्वेऽपि
यत्र विकृतौ तदुभयकार्यापन्न उक्तपरिमाण स्वतःमिद्धभूमिक
तद्वहिः स्वान्नाभूमिकं स्पष्टिदं अग्न्याधारत्वेन समाध्यातं, तत्र
प्रोक्षणादीनामूहमिद्धिः । मस्थानविशेषोपधायकक्रियासाधनीभूत-
तदवयवार्थत्वपूर्वपक्षे तु उक्तविकृतौ तदभावात् प्रोक्षणादीति
ऊहविचारोपयोगित्वात् चाप्यधिकरणस्य । यदि चैवविधविकृतिर्न
सम्भाव्यते, तदा कृत्वाचिन्तया उदाहरणान्तरे वा ऊहोपयोगोत्तु-
सन्धेय । प्रासङ्गिक वेदमधिकरणम् ॥८॥१॥७॥

पत्नीमयाजान्तत्वम् ॥ द्वादशाहं पत्नीमयाजान्तान्वहानि
सन्निष्ठन्त अमन्त्रितो हि तर्हि* यज्ञ इति श्रुतम् । तत्र कि
पत्नीमयाजान्तत्वं द्वादशस्यस्यसु विधीयते, एत उक्तमवर्जमिति
चिन्ताया, अहस्ताविशेषात् सर्वेषु । न चासंख्याया पत्नीमयाजान्तत्वे
हेतुत्वावगमात्सोत्तमवर्जमेव सत्त्वेन तत्रैव पत्नीमयाजान्तत्वावगति ।
एतस्य, तेन अत्र कियत् इतिवद्वैतार्थत्वात्त्वेनाहेतुत्वात् । न च

* तर्हि,—इति शक्ति या • पुस्तके ।

एवं च निमित्तोपादानबलाद्यथैव द्वादशाहे अन्तिमैऽहनि न पत्नीमंयाजान्तत्वं, तथैव पञ्चदशरात्रादौ द्वादशेऽहनि न पत्नीमंयाजान्तत्वं, द्विरात्रादौ च द्वितीयादिस्वरूपएवान्तिमे न तदित्यूहोपयोगिता बाधोपयोगितापि । अत एव प्रकृतौ तद्विजातीयापूर्वसाधनत्वस्यैवाहःपदेन लक्षणायामपि विहृतौ निमित्ताभावादेव न पत्नीमंयाजान्तत्वं, निमित्तोपादानबलेन वा प्रकृतावसंस्थावत्त्वपूर्वसाधनत्वस्यैव लक्षणात् कोऽपि दोषः ॥६॥१॥८॥

अभ्यासः ॥ दर्शपूर्णमासयोः सामिधेन्यवान्तरप्रकरणे त्रिः प्रथमामन्वाह त्रिदत्तमामिति श्रुतम् । तत्रानुवचनं तावत्प्रकरणप्राप्तमनुद्यते त्रिरभ्यासमात्रं तु विधीयते प्रथमामिति चोद्देश्यसमर्पकमित्यविवादमेव । तत्र प्रथमामिति विशेष्यनिर्णयं प्राथम्यविशिष्टमभिधत्ते । शुक्लादिपदवत् । तच्च विशेष्य स्त्रीलिङ्गनिर्देशात् सामिधेनीप्रकरणाच्च ऋगेव । प्राथम्यरूपविशेषणयोगाच्च ऋग्विशेषप्रतीतिरार्यिकी । न तु प्रवोवाजादित्वप्रकारिकोपस्थितिः शाब्दी, तदाचकपदाभावात् । अत एव प्राथम्यमेवोद्देश्यतावच्छेदकं यद्वत्त्वादिबत् । न तु तदुपलक्षितप्रवोवाजादित्वम्, विना कारणं लक्षणायां प्रमाणाभावादित्यविवादमेव ।

इदं तु विचार्यते । प्रथमास्वरूपे आनर्थक्ये प्रसक्ते अपूर्वसाधनत्वलक्षणायां अपूर्वसाधनीभूताग्निमन्विन्प्रकाशकत्वात्त्वमात्रलक्षणे अतिप्रसङ्गापत्तेस्तन्निराकरणार्थं किमुद्देश्यतावच्छेदककोटी ऋक्लविशेषणतया प्रवोवाजादित्वस्य विवक्षणासुत प्राथम्यस्येति चिन्तायाम् ।

त्वात्तेषु पक्षेपि समापनस्याप्रसक्तेश्च । अतएव शास्त्रदीपिकायान्त-
न्तरत्वे च पक्षीसंयाजोत्तरत्वकथनं ह्ययोर्जनस्य निर्मूलमेव ।
अतएवात्रत्याहःशब्दस्य ह्ययोर्जनान्तप्रयोगवाचकस्य पक्षीसंयाजान्ते
प्रयोगैकदेशे लक्षणेति केषाञ्चिदुक्तमपास्तम् । स्वयमेव पक्षी-
संयाजानां ह्ययोर्जनोत्तरत्वशोक्तत्वेनैकदेशस्य लक्षणाया अनुक्ति-
सहलात् । अतः सर्वाण्येवाहानि पक्षीसंयाजान्तानि कार्याणि ।
न तु अवभृथादीनि अन्ते तन्त्रेण कार्याणि । पक्षीसंयाजा-
न्तविधिना तेषां पर्युदासात् । पक्षीसंयाजानाञ्च तन्त्रेण प्रसङ्गा-
नामावृत्तिरूपफलप्रतिपादनादिति प्राप्ते ।

असंस्थितो हि तर्हि यच्च इति तेन ह्यन्नं क्रियते इति वक्ष
हेत्वर्थवादः । तद्वदिह हेतुविधित्वे लक्षणाऽभावात् । तत्र तु होम-
कालीनवर्तमानाश्चकरणत्वस्य बाधितत्वाहटो भूताद्यर्थकत्वे विधौ
लक्षणापत्तेरगत्या हेत्वर्थवादत्वाङ्गीकरणम् । अतो न ह्यचानूयाजान्
यद्यन् भवतीतिवदस्य हेतुपरत्वादसस्याहेतुकपक्षीसंयाजान्तत्व-
विशिष्टसमापनभावनाया एवाहस्यदेशेन विधानादिधेयमामर्शात्तु-
रोधेनोद्देश्यानामङ्गां मङ्कोचोपपत्ते, उत्तमे चास्यस्वरूपहेत्वभावात्
पक्षीसंयाजान्तत्वस्याप्यभावोपपत्तेरुक्तमवश्यं पक्षीसंयाजान्तता ।

न च हेत्वभावेऽपि व्यापकव्यभिचारस्यादोषतादुत्तमे पक्षी-
संयाजान्तत्वेषदोषः । विशेषणाभावप्रयुक्तविशिष्टाभावात् साधक-
प्रमाणाभावेनैव तत्र तस्यासिद्धे । अस्य वा हिशब्दोच अव्यया-
नामनेकार्थत्वाच्चिभित्तत्वपरः । तथा चान्तिमे निमित्ताभावाच्चैमि-
त्तिकाभाव सुलभ एव ।

तत्रान्यन्वाधानादिरूपे प्रथमपदार्थं याञ्जिकानां दर्शपूर्णमाश-
रमलप्रसिद्धेरन्यन्वाधानमेव तत्तेनारम्भपदार्थः । तदर्था चान्वारम्भ-
णीया तत्कार्यप्रयुक्ता । न तु प्रथमपदार्थत्वेन रूपेण प्रथमपदार्था-
ङ्गम् । येन पूर्ववदग्न्यन्वाधानरहितायां विहतावारम्भाङ्गतयोद्यते ।
न चान्वाधानस्याप्यप्रवृत्तप्रवर्त्तनविषयत्वेनैवारम्भपदवाच्यता नान्वा-
धानत्वेनेति कथं न पूर्वाधिकरणविषयत्वमिति वाच्यम् । अन्वाधाने
दर्शपूर्णमासविषयकाप्रवृत्तप्रवर्त्तनविषयत्वस्य बाधितत्वात् ।

तथा हि दर्शपूर्णमासविषयकप्रवृत्तिभामान्याभाववतः पुरुषस्य
या दर्शपूर्णमासविषयिणी प्रवृत्तिस्तद्विषयत्व तत् । न तु निरुक्त-
पुरुषस्य यत्किञ्चिद्विषयप्रवर्त्तनविषयत्वम् । तस्याधानभोजनादावपि
सत्त्वेनातिप्रसक्तत्वात् । अतश्च निरुक्तपुरुषनिष्ठदर्शपूर्णमासविषयक-
कतिविषयत्व दर्शपूर्णमासयोरेव नान्वाधाने । अङ्गप्रधानभेदेन
तत्तद्विषयकयोर्भेदात् । न ह्यत्र दर्शपूर्णमासकरुणिका भावना
श्रुता । ता उपशान्त कर्त्तव्या इति वहितीयानिर्देशेन दर्शपूर्णमास-
कर्मकृतेरेवारम्भपदार्थघटकत्वस्य नया वाच्यत्वात् । अन्वाधाने
तस्य याधाद्याञ्जिकप्रसिद्ध्या रूढिरेव तचारम्भपदस्य । द्वितीया च
षष्ठ्या भवती अनुवादः । ततश्च तदर्थांश्चारम्भणीया न तद्रहितायां
विहतावृत्तित्व्या । अतोऽन्वाधानस्य प्रतिदर्शपूर्णमासप्रयोगमावृत्ते-
रावर्त्तनीया चेति प्राप्ते ।

वृत्तिकारेण तावदेवं सिद्धाङ्गितम् । सामान्याधानमारम्भपदार्थः
तदभावेऽपि देवतायैवं यज्ञमारभत इति ज्योतिष्टोमे आरम्भ-
शब्दप्रयोगात् । एकस्मिन् दद मया कर्त्तव्यमीति षडस्यापरपर्यायो-

प्राथम्यरूपस्य अतस्योद्देश्यतावच्छेदकस्य श्रीशिलादिवदपूर्व-
साधनत्वलक्षणोपयोगिशक्योपस्थितानुपसर्पणेन निरुक्तापूर्वसाधन-
रूपोद्देश्यतावच्छेदककोटिप्रयेगे प्रमाणाभावात्प्रवोवाजालमेवर्द्ध-
विशेषणम् । अतश्च विज्ञतौ यत्तत्तस्या प्रवोवाजैव चिरभ्यसितव्या
न प्रथमस्यानपतित ष्यगन्तरमिति प्राप्ते ।

अतिप्रसङ्गपरिहारार्थमवश्यकस्ये केनचित्तत्तद्वापारकसाधन-
त्वातिरिक्तेन विशेषणे उपस्थितत्वादुपसर्पणेनापि प्राथम्येनैव
विशेषणम्, न त्वनुपस्थितेन प्रवोवाजालेन । अवघातादौ
तु तदुल्लिख्यन्त्यापारकसाधनतामात्रेणैवोद्देश्यत्वपर्यवसानाद्यवना
धमाकाङ्क्षावलेन यवसाधारण्यकल्पनेऽपि च वाक्यवैयर्थ्याभावाच्चा-
तिप्रसङ्गपरिहारार्थं श्रीशिलप्रवेद्य । प्रकृते तु अतिप्रसङ्गाङ्गीकारे
प्रथमोक्तमापदघटितवाक्यद्वयवैयर्थ्यापत्तेस्ता पञ्चदश सम्बन्धन्ते
इत्यर्थवादानुपपत्तेय विशेषणविवक्षा आवश्यकी । अतश्च या काचित्
प्रथमोक्तमा चिरभ्यसित्येत्युपयोगोऽपि ॥८॥१॥८॥

इच्छावृत्तौ ॥ दर्शपूर्णमासयोर्दर्शपूर्णमासावारस्यमानोऽन्वारश्रणी-
यामिष्टि निर्वपेदिति श्रुतम् । तत्र न तावदिय प्रकरणावयाजादि-
वसाचात् क्लृप्ता । दर्शपूर्णमासावारस्यमान इति षट्द्वयवैयर्थ्यापत्ते ।
नापि वक्ष्यमाणे आरभ्ये निमित्ते भेदनहोमादिवन्नैमित्तिकी । क्रिया-
थांया क्रियायामुपपदे विहितेन षट्प्रत्ययेनाख्या आरभ्यार्थत्वप्रती-
तेरिति तावदविवादम् । आरभ्यशब्दार्थशोद्देश्यकोटिप्रविष्ट क इति
चिन्त्यते । प्रतिप्रयोगमाहृच्यनावृत्तौ तु सूत्रकाराशुक्ते अपि फल-
मिति नेहाधिकरणशरीरम् । एकादशोपयुक्तत्वेनोद्दानुपयुक्तत्वात् ।

तथाहि षष्ठविधप्रवर्तनविषयत्वं दर्शपूर्णमासोद्देश्यकप्रवृत्ति-
ध्वमाममानकालीनतदुद्देश्यकप्रवृत्तिविषयत्वम् । तच्च न दर्शपूर्ण-
मासौयप्रथमप्रयोगाद्यपदार्थभिन्ने सम्भवति । तदितरस्य सर्व्वञ्च
तदुद्देश्यकस्य तादृशध्वंसमानकालीनत्वात् । अतश्च दर्शपूर्णमासपदे
अपूर्वमाधनत्वलक्षणायां तत्पदार्थरहितायां तादृशप्रथमप्रयोगीथा-
द्यपदार्थान्तरवर्त्यां विद्वतावूहितस्यैवान्वारक्षणीया । स्रष्टुत्या च
तादृशप्रथमपदार्थप्राग्भावविधानात्प्रयोगवद्भिर्भावसिद्धिः । द्विती-
यादिप्रयोगे चोक्तविधधर्मावच्छिन्नपदार्थाभावादकरणम् ।

अथ हि दर्शपूर्णमासयोर्न तत्तद्भक्तिवत्त्वेन प्रवृत्तिं प्रत्युद्देश्यता ।
येन ब्रह्मकृत्वावच्छिन्नोद्देश्यकप्रवृत्तिध्वंसमानकालीनतद्भक्तुद्देश्यक-
प्रवृत्तिविषयत्वाद्द्वितीयप्रयोगीथाद्यपदार्थाङ्गत्वेनापि सा स्यात् ।
दर्शपूर्णमासाविति अवणत्तु दर्शपूर्णमासत्वमेवोद्देश्यतावच्छेदकम् ।
आवशकी चोभयत्रापि प्रवृत्तिनिरूपितोद्देश्यतावच्छेदकविवक्षा ।
इतरथा सामान्यतो विहितक्रिया ने जायतामित्याकारको-
द्देश्यतया गङ्गास्नानप्रवृत्तावपि दर्शपूर्णमासोद्देश्यकप्रवृत्तिलात्तत्राप्या-
रक्षणीयापत्तेः ।

अतोदर्शपूर्णमासत्वावच्छिन्नोद्देश्यताकप्रवृत्तिध्वमाममानकालीन-
तदवच्छिन्नोद्देश्यताकप्रवृत्तिविषयत्वेनैव प्रथमपदार्थस्य उद्देश्यता ।
अथ मामान्याकारकेच्छया गङ्गास्नानानुष्ठानोत्तरमाद्यदर्शपूर्णमास-
प्रयोगेणान्वारक्षणीया न स्यात् । अतः प्रथमावच्छेदकविवक्षा ।
दर्शपूर्णमासकरणेष्पुत्रविधेच्छया गङ्गास्नानकरणे तदापत्तेर्द्वितीया-
वच्छेदकविवक्षा । यन्तन्तु दर्शपूर्णमासौ ने जायेतामित्याकार-

श्ववसायविशेषः । तदर्थान्वारम्भणीयान्वाधानरक्षितायामपि विहृतौ
सन्नात्कृतं चैव । प्रकृतौ चान्वाधानोत्तरं सर्वयावज्जीविकप्रयोगाणां
सहदेव सङ्कल्पकरणात् सहदेवान्वारम्भणीयेति ।

तत्र, तत्तत्काशावस्थिततत्तज्जीवनाख्यानमित्तबशेन तत्तत्रैमि-
त्तिकप्रयोगाणां तत्तत्काल एवोपस्थितत्वेनाश्ववसायापत्तौ सर्वसाधा-
रणश्ववसाये प्रमाणाभावात् । तत्र यथैकस्मिन् पुत्रे जाते वैश्वान-
रौ निहृष्य पुत्रान्तरजन्मनि पुनर्निर्वापे नाश्ववसायैकं, तद-
दिहाप्यश्ववसायभेदात् सहत्करणानापत्तिः ।

तस्मादेवं भाष्यकारादिभिः सिद्धान्तितम् । नाश्ववसायवाच्य-
पारम्भशब्दः । तथाप्यप्रवृत्तप्रवर्तनविषयत्वेनैवारम्भशब्दप्रयोगात् ।
अतोऽप्रवृत्तप्रवर्तनमेवारम्भः तद्विषयत्वात् तु पदार्थस्वारम्भशब्द-
प्रयोगः । अतस्तदर्थान्वारम्भणीया । सापि न याच्नादपि तु
शान्ता कर्तुं हपात्तत्वात् जन्मभ्यमानवत् कर्तारमारम्भयोग्य करो-
तीति तद्द्वारा आरम्भार्था ।

यद्यपि च दर्शपूर्णमासाविति द्वितीयायाविषयत्वार्थकत्वाद्दर्श-
पूर्णमासविषयकाप्रवृत्तप्रवर्तनविषयत्वस्य च दर्शपूर्णमासाख्यप्रधानस्यैव
सम्भवात् ततः पूर्वं प्रयोगमध्ये एवारम्भणीयानुष्ठेयत्वार्थो दर्शपूर्ण-
मासावारम्भमान इत्यस्य प्राप्नोति, तथापि उक्तार्थस्य पाठादेव
प्राप्तेः पदद्वयवैयर्थ्यप्रसङ्गेन द्वितीयोद्देश्यत्वपरा* । तेनाङ्गविषय-
प्रवृत्तेरपि प्रधानोद्देश्यकत्वाविघाताद्दर्शपूर्णमासोद्देश्यकाप्रवृत्तप्रवर्तन-
विषयत्वं तत्रप्रथमप्रयोगीयाद्यप्यप्यर्थ एवेति तदङ्गमारम्भणीया ।

* द्वितीयोद्देश्यपरा,— इति सो० मुक्तके पाठः ।